

Kiadja a

Wolters Kluwer Hungary Kft.

Budapest, 2018

1117 Budapest, Budafoki út 187–189.

Telefon: +36 (1) 464-5656

Fax: +36 (1) 464-5657

e-mail: info-hu@wolterskluwer.com

www.wolterskluwer.hu

Felelős vezető: Kézdi Katalin, a Wolters Kluwer Hungary Kft. ügyvezetője

Kiadásért felelős: Varga Katalin

A kiadványok szerkesztéséért felelős: dr. Rajházi Mónika

Felelős szerkesztő: Horváth Krisztina

Műszaki szerkesztés: Wolters Kluwer Hungary Kft.

Grafikai tervezés: Wolters Kluwer Hungary Kft.

Nyomdai előkészítés: Korinfo Hungary Kft.

Nyomdai munkálatok: AK Nyomda Kft.

Felelős vezető: Káldor Gábor

ISBN 978 963 295 748 7

Termékkód: YOV1777

Szakmai partner:

Az NMHH Médiatanácsának Médiatudományi Intézete

Kiadványaink megvásárolhatóak a shop.wolterskluwer.hu webáruházban.

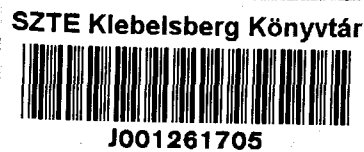
Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás és a mű bővített, illetve rövidített változatának kiadási jogát is.
A Kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak bármely része semmilyen formában (fotokópia, mikrofilm vagy más hordozó) nem sokszorosítható.

A politika és a publicisztika vonzásában

Gratz Gusztáv pályafutása

Wolters Kluwer Hungary • Budapest, 2018

Szerző:
Paál Vince

X 273957

Sorozatszerkesztők:
Koltay András
Nyakas Levente

A borítón és a kötetben szereplő képeket a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével közöljük.

© Paál Vince, Budapest, 2018
© Pritz Pál (előszó), Budapest, 2018
© Wolters Kluwer Hungary Kft., Budapest, 2018

Előszó

Paál Vince munkája – amint mondani szokták – hézagpótló alkotás. Hiszen mind a mai napig nem rendelkezünk olyan biográfiával, amely Gratz Gusztávnak, ennek a jeles férfiúnak az életét azzal az alapossággal mutatná be, amint azt e könyv szerzője megteszi.

Sok szempontból lehet/ne és kell/ene méltatni jelen munka jelentőségét. E rövid előszón belül számomra az tűnik a leglényegesebbnek, hogy Gratz munkásságából a magyarországi németiségért, a harmonikus magyar–német együttélésért tett, messze nem kellően méltányolt tevékenységére, annak súlyos meghatározottságaira hívjuk fel a figyelmet.

Erre a feladatra származása is alkalmassá tette. Protestáns felmenői a XVIII. században a vallási türelmetlenség elől menekülve kerültek Pozsonyba. Az 1875-ben részben bevándorolt németek, részben helyben született szlovákok által lakott szepességi Gölnichányán napvilágot látott Gratz Gusztáv nagyapja a magyar haza iránti szeretetét versekbe faragta. Természetesen németül, mert nem tudott rendesen magyarul. Még édesapja sem bírta tökéletesen nyelvünket. E szívfájdalmuk orvoslására generációkon át a szülők arra törekedtek, hogy ha ők nem is, legalább már gyermekeik beszéljenek mind jobban magyarul. Ennek érdekében – a kor szokása szerint – utódaikat cseregyereknek adták. Gusztáv édesapja kilencévesen a Győr melletti Rétire, az ő Gusztávja pedig Miskolcra került, az elemi egyik osztályát is ott végezte el. Otthon ellenben továbbra is a német nyelv járta.

Gratz Gusztáv a szó legjobb értelmében vett liberalizmus szellemét a szülői házban szívta magába, evangélikus lelkész édesapja vallásos meggyőződésében nyoma sem volt a más világnézetűekkel szembeni türelmetlenségnek. Bár Gratz Mór Károly egyházának hű fia volt, a vallásalapító Luther Mártonnak a reformáció más irányzataival szembeni elfogultsága számára csöppet sem volt rokonszenves. És ugyanez a békülékenység hatotta át Gratz Gusztávot a nemzeti/nemzetiségi kérdésben is. Szintén e szabad szellem jellemzi majd a közéleti tevékenységét is. Így lesz alapító tagja az 1900-ban alakult Társadalomtudományi Társaságnak, s szerkeszti majd a *Huszedik Század* című folyóiratot is. Paál Vince munkájának egyik jeles eredménye a Társaságot 1906-ban szétfeszítő ellentéteknek, s benne Gratz Gusztáv szerepének a szokásos elbeszéléseknél jóval összetettebb, higgadtan körültekintő ábrázolása.

Az iglói evangélikus gimnáziumban Gratz Gusztáv – mivel édesapja Gölnicbánya után Kolozsvárott vállalt lelkészi állást – ugyan csak az első másfél esztendőt töltötte el, mégis ki kell emelnünk ezt a rövid időszakot. Mert bár Iglón az első két évben az oktatás nagyrészt németül folyt, az iskolát rendkívül hazafias szellem jellemezte. Ez a cipszer szellemiségből következett, amely képes volt a német kultúra és a német nyelv szeretetét az államhű és rendkívül hazafias érzülettel harmóniában tartani. És ez jellemzi majd Gratz Gusztáv egész közéleti pályafutását is. Ezt a szellemiséget a hungarus tudat táplálta. Ez a tudat hatotta át hosszú-hosszú évtizedeken keresztül a magyarországi németeket is. És ez a tudat válik a XX. század első felében mind anakronisztikusabbá.¹

Azért, mert a nacionalizmus korában az egymással még szövetségesként is elkerülhetetlenül gyakran súrlódó, ütköző nemzetek világában az iglói harmónia nemzeti szinten tarthatatlan lett. Azért, mert a sokszor indokoltan, sokszor indokolatlanul türelmetlennek kikiáltott magyar nacionalizmus valójában védekező nacionalizmus volt. Mert terjeszkedés helyett „csupán” azt a Szent István-i Magyarországot védelmezte, amely bizony már 1848–1849-ben túléltté vált. A józanul mérlegelő történész tudja, tudnia kell, hogy ez a nagy állami egység 1848–1849-től valóban ilyen képződmény volt. Ám aki e honban közvetlenül a trianoni temetés után élt, az erről mit sem tudott. Annak fejében sokkal inkább gyakran az a kérdés motoszkált: miként történhetett meg mindez az ezeresztendős országgal, miként történhetett meg mindez velük, ha úgy tetszik: velünk? Hiszen egy-két esztendeje még minden egyben volt. És nem értette, miért is értette volna, hiszen urai, sőt sokszor nagyurai sem értették. Erre itt témánkban vágóan csupán egyetlen példát említünk. Gróf Mikes János szombathelyi püspök írja egy helyütt elképesztő külpolitikai tájékozatlanságát elárulva: „Nekem csak alapos kifogásaim vannak az egymást felváltó kormányaink nemzetiségi politikája ellen és nem óhajtom egyházi téren kormányaink külpolitikai defetizmusát meghonosítani.”² Tehát azt gondolta a

¹ A család eredetére, a felmenőkre és Gratz Gusztáv pályaindulására részletesebben lásd a munka vonatkozó részeit.

² A gondolatmenetemben megfogalmazottak jelentős részben, illetve a felhozott idézetek Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)* című, 2015-ben megvédett fontos PhD-értekezéséről 2014 decemberében készített opponensi véleményemből, illetve természetesen magából az értekezésből valók. Bírálatom megtalálható *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok* című gyűjteményes kötetemben. (Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2016. 435–449.) A témához jól használható lehet még a Marchut Rékával közösen írt *Kisebbségpolitikák nemzetközi erőterében – Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján* című tanulmányunk is, amely Gratz Gusztávval is részletesen foglalkozik (*Regio*, 2017/1., 5–40.). Végül Gratz Gusztáv személyisége teljesebb megismeréséhez, illetve a Bethlen Istvánhoz való viszonya mélyebb megértéséhez, a két háború közötti Magyarországról, annak külpolitikájáról vállott felfogásának tanulmányozásához ajánlom még a *Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról* című dolgozatomat. Először megjelent az Ormos Mária szerkesztette *Magyar évszázadok*.

püspök úr, e kormányok külpolitikáját nem az új európai rendbe az országot szolgáló beilleszkedés, hanem a defetizmus jellemezte.

Azt minden különösebb képzettség nélkül is tudták a kortársak, hogy a magyar szupremácia ellen a nagy haza sok idegen ajkú polgára régóta lázadt. És íme, szét-esett a birodalom. És most azt tapasztalták, hogy a csonka ország kormánya az itt maradt nemzetiségeknek, gyakorlatilag a németeknek (a vélelmük szerint szükséges szigorúbb magatartás helyett) több jogot akar adni. Közben azt is látták, hogy ezeknek a németeknek bizony ugyancsak megnőtt a hangjuk. Ráadásul Németország fiataljai számos esetben csapatostul jöttek, hogy az itthoniak elégedetlenségét szítsák. Sőt, Uram bocsá, istentelenségre neveljék őket. Ebben a helyzetben – vélték a közvélemény hangadói – minden jogkiterjesztés veszélyes.

Ezen ellentmondás bizony feloldhatatlan volt. Ha úgy tetszik, ördögi kör volt. Amiből nem lehetett kitörni. Sem Gratz Gusztávnak, sem Bleyer Jakabnak. Ők a magyarországi németiség vezetői a trianoni Magyarországon. Más-más karakter, más-más stratégia. Mely mindkettő kudarcba torkollott.

Bleyer Jakab nagyon sokáig – egészen pontosan nemzetiségi miniszteri működésének kudarcáig – igazi 'németmagyar' volt. Ám már 1917-ben sokak szemében gyanússá vált a *Budapesti Szemle*ben közölt programszerű tanulmánya miatt. Mert államhűségüknek a cikkíró abban a világban szabott kemény feltételt, amelyben a dualista Monarchia mind nyilvánvalóbban függő viszonyba került a jóval erősebb Németországgal szemben. Bleyer kettős kötődésének megvallása egyszerre volt szép és őszinte, ám közben már bizony láthatóvá válik a később elharapódzó konfliktus csírája. „De amikor így nyíltan, amint mindig tettem, az én »sváb« népem mellé állok – olvashatjuk –, egyúttal fönntartás nélkül vallomást teszek az én magyar nemzetemről is. Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a kultúráé, melynek levegőjében élek és dolgozom.” (Kiemelés tőlem – P. P.) Mert ez a nép bizony nem az a nép, amelyet fel lehet, fel kell emelni a nemzetbe. Szóval a sváb nép már benne van a magyar nemzetben. Az államnemzetben.

Ám német oldalról már jó ideje az volt az igény, hogy a birodalom határain túl élő több milliós németiség tudatosan a német kultúrnemzetbe (*deutsche Kultur-nation*) tartozónak érezze magát. Ezzel szemben a magyar nemzet illetékesei azt akarták, hogy a hazai németiség továbbra is a magyar államnemzetben lássa a helyét. Az előbbi igény a völkisch-gondolathoz való igazodás igényét jelentette.

Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára című kötetben (Budapest, Osiris, 2003. 248–260.), majd a 2005-ös gyűjteményes kötetemben is publikáltam. (*Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2005. 195–210.)

És ezt az akkor még meg nem sebzett, ám már akkor is védekező magyar nemzet-tudat hivatott képviselői nem tudták elfogadni.

Másként szólva a német-magyar tudat a modern nemzet világában már csak – ismételjük nyomatékkal – anakronizmus volt. Mert a deutschungar-tudat a hungarus-tudat német ága. A hungarus-tudat pedig a kapitalizmus előtti idők terméke, abban virágzott. Ennek egyik példáját láttuk az imént a magyar hazafiságot németül zengő Gratz nagypapa költszetében. Ám a későbbi modern világnak az államnemzet, az államnemzettudat a megfelelője. E felfogás szerint a Szent István-i birodalomban – nyelvétől, származásától függetlenül – mindenki a magyar nemzet tagja. Elvileg bárki megőrizhette nyelvét, népi kultúráját. Ám az elvi lehetőség gyakorlati megvalósulása elé a birodalom egységét veszélyeztető nacionalizmusok izmosodása falat épített. És ez a fal annak arányában emelkedett, ahogy a nem magyar nacionalizmusok centrifugális ereje gyarapodott.

A neves neveléstudományi szakember, Imre Sándor (messze nem mellesleg 1919 nyarán, második felében a Friedrich-kormányok kultuszminisztere) 1925 januárjában a magyar nacionalizmus álláspontját szögezi le: a német öntudat ne a magyarsággal szemben és ne ellenére alakuljon, hanem „ennek az öntudatra ébredésnek következményeit okosan méltányolva, fejlődésében segítséget nyújtva arra kell törekednünk, hogy a magyar nemzet óhajtott lelki egységében a németiség a maga faji értékeivel tudatosan és szívesen vegyen részt”. Vagyis a németiség a maga faji értékeivel tudatosan és szívesen a magyar nemzet óhajtott lelki egységében vegyen részt. Nagyon sokáig Bleyer Jakab is ezt akarta. Aztán amikor belátta, hogy homokra építkezik, akkor azokhoz fordult a Német Birodalomban, akik messze nem azért akarták élesztgetni a német faji értékeket, hogy annak révén a magyar nemzet óhajtott egységében vegyenek részt.

Mindebből következően a Bleyer iránti minden rokonszenvünkhöz hozzá kell tennünk azt a felismerést, hogy az ő hungarus tudata már 1917-es fellépése idején sem korszerű. Az ő tragédiáját csak akkor érthetjük meg igazán, ha tisztán látjuk ezt.

Mert törekvése már akkor onnan kevés, innen pedig sok volt.

Ezért amikor a bukott miniszter 1923-ban hozzáfog a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete, az MNNE megszervezéséhez, akkor már rajta van a gyanú árnyéka. És ezt az árnyékot tovább vastagította Burgenlandnak, akkori kifejezéssel élve Nyugat-Magyarországnak az országtól történt elkerülése. Bleyer szervezi meg a kormányzat által is támogatott egyesületet, ám nem engedi meg, hogy annak élére ő kerüljön. Az elnök Gratz Gusztáv lesz. Aki nemrég még legitimizmus miatt börtönben volt. Bethlen István miniszterelnök számára mégis Bleyernél sokkal megbízhatóbb. Mert az ő – természetesen szintén anakronisztikus – deutschungar tudata a magyar nacionalizmus számára elfogadható.

A magyar kormány támogatja az MNNE megalakulását, megizmosodását, a magyar társadalom ellenben gyanúsnak tartja. E társadalom nem az MNNE-t, hanem az 1907-ben létrejött, 1916-ban már mintegy 310 ezer taggal rendelkező Katolikus Népszövetséget tudta a hazai németiség számára elfogadni. A tagságnak mintegy negyede német ajkú volt, s az egyesületen belül német szekció is működött.

Ebben a helyzetben a Katolikus Népszövetség és az MNNE szabályos párharcot vívott, amelyből egyik szervezet sem kerülhetett ki győztesen. Mert a hazai németiségnek a Katolikus Népszövetség messze kevés volt, míg a magyar társadalom mértékadó részének az MNNE volt elfogadhatatlanul sok. Jól mutatják ezt az új egyesület szervezésének szerény számai. Míg a német ajkúak száma a trianoni országban bőven félmillió felett volt, addig az MNNE még 1926-ban is alig 13 ezer fős tagsággal rendelkezett. Pedig a magyar kormány a szervezetet oly erősen támogatja, hogy az éppen 1926-ban megrendezett képviselőházi választásokon az egyesületnek mind a tíz képviselőjelöltje mandátumhoz jutott. A korabeli hazai politikai viszonyok közepette ilyen elsőpró siker – jól tudjuk – teljes kormányzati támogatás nélkül elképzelhetetlen volt. A kormánynak ellenben csupán arra volt ereje, hogy minden MNNE-jelölt mandátumhoz jusson, ám arra, hogy a társadalomnak a magyar nemzeti érdekekre igazából ártatlan MNNE-vel szembeni ellenállását megtörje, arra már nem.

A trianoni országban a legtöbb hívet maga mögött tudó katolikus egyház nem engedhette meg magának, hogy ebben a küzdelemben az MNNE pártjára álljon. Több egyházmegyében a Katolikus Népszövetséget kezdték újjászervezni, s a húszas évek derekán nyíltan az MNNE lehetséges egyházi alternatívájaként emlegették. Az olasz plébános a pécsi püspöki helynöknek 1926 márciusában írt levelében a szervezkedések céljára így utalt: „[K]érem tisztelettel kegyeskedjék odahatni hogy a Katholikus Népszövetség lépjen ki a passzivitásból, [...] legyen ismét népünk iskolája és összefogó ereje, amely a katolikus öntudat mellett hazafias érzésben is megtartja híveinket [...]. Híveinkért való felszólalásom illetőleg tiszteletteljes kérésem nem az én plébániám híveit illetőleg van csak, hanem az egész egyházmegye, különösen német, sőt sokác ajkú híveiért, kiket nekünk katholicitásukban megerősítenünk, hazaszeretetben megtartanunk kell” – mutatott rá. Hasonló sürgetések érkeztek a székesfehérvári egyházmegyéből, ahol az alsópapság arra panaszkodott, hogy az MNNE „áttereli a kath. kérdést a nemzetiségi izgatás vágányára”.

Míg a magyar középosztály a Katolikus Népszövetséggel akarta a hazai németiséget kielégíteni, addig a mind nagyobb súlyt mutató öntudatos németeknek nem-hogy ez, hanem a nála jóval radikálisabb MNNE sem volt megfelelő. Tehát azok a folyamatok, amelyek már a háború előtt elindultak, majd utána ugyancsak felerősödtek, azt jelentették, hogy a németiségnek már nem volt elégséges az anyanyelven

történő olvasgatás. Nekik nemzeti öntudat kellett, amit ellenben a sértett, sebzett, gyanakvó magyar nemzeti-nacionalista érzület elviselhetetlenül soknak tartott. Következőleg a mindkét irányban valójában védekező jellegű MNNE sem tudott gyökeret verni.

Komócsy István pécsi egyházmegyei tanfelügyelő 1925 kora nyarán a plébánosok részére az MNNE-vel szemben követendő magatartás érdekében kiadott, „szigorúan bizalmas” levele oda kulminált, hogy „ahol a helyi viszonyok lehetővé teszik, hogy az egyesület meg sem alakuljon, annál jobb”. Ne gondoljuk, hogy ő volt a szélsőséges. A papság nagy része nála messze keményebb magatartást tanúsított. A máriakérméi esperesi kör 1925. januári nyilatkozatában például az MNNE tevékenységét vérmérgezőnek nevezte. Ebben az elvadult világban 1933-ban Komócsy István kimondottan az MNNE pártjára helyezkedik: „a fekedí Volksbildungsverein tagjai szintén római katolikus vallású, jó magyar polgárok, mindaddig, amíg komoly gyanú okok nem merülnek fel az iránt, hogy a Volksbildungsverein akár a római katolikus világfelfogással, akár a magyar nemzeti állam eszméjével ellenkező elveket hirdet, terjeszt az általa beszerzett könyvekkel, vagy az általa rendezett előadásokon messzemenő udvariasságot ajánlok Főtisztelendő Úrnak, mert a magyar nemzet, amint a maga kisebbségei részére a megszállt területeken megértést kíván, úgy velünk együtt érző német kisebbségünknek is szívesen megadja kulturális törekvéseikre a támogatást.”

A katolikus egyház élén sem volt más a szellem. Serédi Jusztinián hercegprímás Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez 1930 szeptemberében írott levelében egyenesen megmondja, hogy az iskolakérdésben a kormány és az MNNE közötti vitában mindaddig nincs megoldás, „míg a m. kir. kormány” [...] nem teremti teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése és az alsóbb állami fórumok eljárása között”.

A helyzetet minden bizonnyal régóta mélyen tisztában lévő főpap idézett szavaival teljesen mentesíteni akarja egyházát (a közoktatásban elfoglalt kulcspozíciója miatt egyébként igencsak nagy) felelőssége alól. A korabeli katolikus egyház e téren is meglévő erős pozíciója ugyanis ismeretesen kényszerhelyzettel párosult. Hiszen Trianon árnyékában az egyházak nem csekély energiával (és az egymás közötti rivalizálás nem kimondottan jámbor cselekedeteivel) védtek magukat a hazaárulás messze nem ártatlan bélyegétől. Márpedig a zömében katolikus hazai németiség anyanyelven történő iskolázásáért még szót emelni sem volt kockázatmentes, nemhogy azért érdemben küzdeni.

Serédi tehát politikai húzást hajt végre. Az pedig oly mértékben felbőszíti a kormányfőt, hogy azután az egyházi autonómia törvényi korlátozásának rémét hozza Esztergomra.

A Bleyer Jakab és Gratz Gusztáv álláspontja közötti különbség lényegét pontosan fogalmazza meg Grósz András a Bleyer Jakabról szóló, egyelőre még kéziratban lévő, de szintén nagyon könyvbe kívánczoló munkájában: „kettejük ellentéte, amely az 1920-as években folyamatosan éleződött ki, koncepcióbeli eltérést takart. Míg Bleyernél már az 1920-as évek első felétől lényegesen nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselője, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt az államközösséghez (Staatsgemeinschaft) való kötődéssel, addig Gratz a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélt és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a kisebbségpolitika alakításának eszközét.”

Bleyer Jakab Gratz Gusztávhoz 1932 augusztusában írott levelében így fogalmazza meg felfogását: „Szerintem a magyarországi németiségnek csak két útja van: vagy aláveti magát a magyar asszimilációs törekvéseknek, vagy pedig a nagy németiséghez apellál. Hogy az utóbbi út bizonytalan és mindkét félnek kárt fog okozni, az nem kétséges. Ami engem illet, én hajlandó vagyok a jogért és igazságosságért harcolni és szenvedni. (Jog és igazságosság a magyarországi németiség oldalán van, magyar részen a hatalom és fölényes, gátlástalan taktika.) De nem tudom, bírom-e majd testileg-lelkileg ezt a harcot.”

Az idézett levélrészlet pontos interpretálásához tudni kell, hogy Bleyer már a húszas évek derekától nem csupán a németországi „német népiségpolitikai”, hanem birodalmi hivatalokkal is titkos kapcsolatokat ápolt. Mindez ugyancsak súrolta a német-magyar tudat határait. Amikor 1928. január 2-án az MNNE Gratz Gusztáv és Bleyer Jakab által együttesen aláírt, Bethlen István miniszterelnökhöz intézett, a hazai német iskolaügy stagnálását – természetesen joggal – kritizáló memorandumát még ugyanazon a napon Bleyer – németül, Gratz háta mögött – a német külügyminisztériumba eljuttatja, akkor elhagyja a német-magyar tudat világát. Nem csupán lépésével, hanem a magyar kormányfő igaztalan megvádolásával is. Azt állította, hogy Bethlen „aktívan vesz részt a magyarországi német mozgalom felbomlasztásának meg-megújuló kísérleteiben”.

Amikor Grósz András így fogalmaz: „Bleyer a Németországgal való tárgyalást látta a magyarországi németiség esélyének. Ezzel a magyar államon kívül helyezte a kisebbség megoldásának kulcsát, sőt minden eddiginél keményebben fogalmazott a magyar kisebbségpolitikával kapcsolatban” – akkor saját maga is azt mondja, hogy főhőse túllépett a német-magyar tudat világán.

A történész nem csupán a főszereplők, hanem legalább annyira annak a rengeteg embernek a tragédiájába is belegondol, akik ezeknek a társadalmi folyamatoknak voltak hordozói és elszenvedői. Témánk keretében jelentős mértékben természetesen a hazai és a határokon túli németiségre is célzok. Hiszen a második világháborúban, majd utána esetenként még inkább közismerten tömegével szenvedtek német származásúak is.

Láthatjuk, hogy Bleyer teljes mértékben tisztában volt – „nem kétséges”, írja – „a nagy németiséghez” történő apellálás „mindkét félnek” kárt okozó természetével. Ám mégis ezen az úton járt. És erre az útra messze nem a harmincas évek elején lépett, hanem már a húszas évek derekán is az ahhoz vezető ösvényeket próbálta.

Ezen a ponton kell szemünket ismét Gratz Gusztávra függesztenünk. Gratz 1929 júniusában éles elméjűen reagált Bleyer Jakabnak a *Magyar Szemle* című nevezetes orgánus az esztendei februári számában publikált, a magyar–német viszonyt taglaló dolgozatára. Írásában a volt nemzetiségügyi miniszter – aligha kétséges, hogy tudatosan provokatív éllel – kijelentette: a német kisebbségek ügye „az állami szuverenitás keretei fölé emeltetett”. Ebben – delejte olvasóit – nincs veszély, hiszen Németországnak már nincsenek imperialista céljai. A német irredentától – zsongított tovább – Nyugat-Dunántúl vonatkozásában mutatkozó félelem is alaptalan. A problémát az okozza – vágta honfitársai szemébe –, hogy a magyar közvélemény megrekedt a régi asszimilációs ideológiában.

Nos, Gratz Gusztáv – részben igazat adva a Bleyerre indulatosan reflektáló Bajcsy-Zsilinszky Endrének – azt írja, hogy a 70 milliós németiség minket is érintő kelet felé gravitálása „tényleg létező valami, és a németiségnek ez a gravitációs ereje fokozódhatik, ha netán a jövőben Ausztriának Németországba való beolvasztása sikerrel járna, és Németország közvetlen szomszédunkká válnék”. Éppen ezért – tette ismét világossá, hogy e forró témában álláspontja messze nem azonos Bleyerével – nem tartaná helyesnek, „ha abban a hitben ringatnók magunkat, hogy a németiség soha, semmi körülmények között veszedelmessé nem válhatik”. A francia orientációt sürgető Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben ellenben azt (a kisantant-francia szövetségre tekintettel) irreálisnak mondta. A korabeli magyar közvélemény homlokterében álló Burgenland jövőjét – ugyancsak bölcsen – elméletileg az ottani lakosság kezébe adta; azt sem Magyarország, sem Németország nem írhatja felül. Mindenesetre – figyelmeztetett – az ottaniak állásfoglalását erősen befolyásolja a hazai németiség kulturális és nyelvi helyzete. A hazai németiség asszimilálása pedig nem lehet magyar érdek. Ugyan ezzel nyerhetnénk félmillió magyarosított németet, ám az elszakított területeken hárommilliónál is több magyart veszítenénk. Az asszimiláció pedig – mondotta tudományos higgadtsággal – döntően városi jelenség.

Csupán a fentiek fényében is kétségtelen, hogy Bleyerrel összevetve Gratz álláspontja az – úgymond – *mérsékelt*nél messze több. Sokkal inkább egyszerűen *mélyebb*, s kifogástalanul a *deutschungar* tudaton belül maradó. Ám – mint korábban fejtegettük – ez a tudat nem lehetett reális, a rá épülő politika nem lehetett sikeres. Az egymásnak feszülő magyar és német nacionalizmus világában szükségszerűen maradt alul. A magyar nacionalizmus pedig döntően szükségszerűen

rendelődik majd a német alá, hiszen az 1938–1941 közötti, Adolf Hitler Németországa erejéből megvalósuló területi változásoknak nem lehetett nem megfizetni az árát. Súlyra okán megismétlem: Gratz Gusztávot kifejezetten felszínes csupán *mérsékeltebbnek* mondani. Ha az ő politikai vonala győz – nem győzhetett, elmondtuk –, akkor az magyarnak és német-magyarnak egyként a javára válhatott volna. Az, hogy nem győzhetett, nem torlaszolja el előttünk annak meglátását, hogy az ő politikája nem szította, hanem enyhítette a magyar és német nacionalizmus egymásnak feszülését. Bleyer Jakab ellenben (akarva-akaratlan) szította. És ezért bizony nagyon szakszerűtlen konokul kitartani azon nézet mellett, hogy ő élete végéig megmaradt volna *deutschungar*nak.

Természetesen megengedem: Bleyer Jakab élete végéig annak érezhette magát. Ám, ha oly sok naivitással volt a Német Birodalom gravitációs erejével szemben (s most éppen nem a náci Németországot említem), akkor egyszerűen azt kell mondanunk, hogy tompán látó volt ezen határ átlépését illetően.

Főleg ha újból és újból hangsúlyozzuk: akkoron (bármily sajnálatos) már jó ideje korszerűtlen a német-magyar tudat, mert az egymással viaskodó nacionalizmusok nem ismertek kíméletet.

Gratz Gusztáv természetesen nemhogy nem fogadta el a magyarországi németek asszimilálását, hanem annak esztelenségétől óvta a hazai nacionalistákat. Hiszen – ismételjük – egy ilyen politika itthon eredményezhet ugyan (ad absurdum) félmillió nyereséget, ám a határon túl elveszítünk hárommillió magyart.

Ő egyszerűen a történelem szavával beszélt: az asszimiláció döntően városi jelenség, a gazdasági-társadalmi adottságokból következően a dolgok természetes rendje. Ez sorvasztja – mondjuk – ma a határon túli magyarságot (is).

*

Politikájának kudarcába Bleyer Jakab már 1933 végén belehal. „Számára a politika nem holmi pingpongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés” – írta róla halála után nemes gesztussal Gratz Gusztáv. A szép szavak a halál utáni megrendültséget fejezték ki, ám a történeti mérlegelést aligha lehet e szép szavak mentén megtenni. Hiszen Bleyer nem labda, hanem a labdát kezelő játékos volt. Igaz, a labdát abban az ördögi körben kezelte, amelyből nem lehetett kitörni. Amiből ellenben messze nem következett elkerülhetetlenül, hogy idővel, s bizony már a húszas évek végén a magyar hazára árulkodva végezze munkáját.

Gratz Gusztáv – amint arról Paál Vince sok új mozzanatot feltáró munkája részletesen számol – még a Horthy-Magyarország szakadékba hullását is túléli, ám már régen bukott politikusként száll a sírba. Bár mindkettejük bukása szükség-

szerű, a különbségek felett a historikus nem siklik el. Következőleg míg Gratz Gusztáv örökségének ápolása mind a magyar, mind a német nemzet számára gyümölcsöző lehet, addig Bleier Jakab örökségének kritikátlan élesztgetése könnyen a múlt valóságának elferdítéséhez vezet, a magyar nemzettudatot pedig bizonyosan károsítja.

Megvan az indoklottsága annak, hogy a Budaörsön található Heimatmuseum Bleier Jakab nevét viseli. Legalább ennyire, ha nem jobban indokolt lenne, hogy a magyar háza Gratz Gusztávnak, hűséges, kiemelkedő fiának emlékét is hasonló módon ápolja. Paál Vince gazdagon dokumentált, igényesen megírt, terjedelmes könyve erre ösztönző. És tegyük hozzá: az ilyen arányosság révén az olyanmilyra fontos, történetileg megalapozott magyar–német kapcsolatok is tovább erősödnének.

Pritz Pál

Tartalomjegyzék

Bevezetés	21
I. Gyökerek és indulás (1875–1895)	21
1. A család	27
2. Gyermekkor és iskolák	36
3. Az újságírás varázsa	49
II. A századforduló Budapestjén (1896–1906)	55
1. A budapesti újságíró	55
2. A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság alapítója	59
3. Küzdelem az általános választójogért	88
4. Az utak szétválnak	101
III. A szakpolitikus (1906–1917)	111
1. A képviselőházban	111
2. A GYOSZ igazgatója	117
IV. A pályafutás csúcsán (1917–1918)	149
1. Az újdonsült külügyminisztériumi osztályfőnök	149
2. A m. kir. pénzügyminisztérium élén	150
3. A breszt-litovszki béketárgyaláson	153
4. A bukaresti béketárgyaláson	163
5. Kormányzati tárgyalások Németország és a Monarchia gazdasági közeledéséről	167
6. A „süllyedő hajón”	182

V. Az ellenforradalom szolgálatában (1919–1921)

1. A bécsi ellenforradalmár	189
2. A bécsi magyar követ	194
2.1. A diplomataság nehézségei	194
2.2. Gratz követ és a „fehérterror”	196
2.3. A nemzetközi szállítómunkás-bojkott	199
2.4. Az osztrák–magyar közös vagyon megosztása	200
2.5. A nyugat-magyarországi kérdés	202
2.5.1. Az osztrák békeszerződés és Nyugat-Magyarország	202
2.5.2. A magyar jegyzék	203
2.5.3. A titkos diplomácia	213
2.5.4. Az osztrák keresztényszocialista kormány	219
3. Miniszter Teleki Pál kormányában	223
3.1. A külpolitikai program	223
3.2. A magyar–osztrák viszony	227
3.3. A brucki tárgyalások	230
3.4. A minisztertanácsban és a nemzetgyűlésben: egyéb ügyek	238

VI. A restaurációs kísérletek (1921–1922)

1. A húsvéti restaurációs kísérlet	241
2. A két restaurációs kísérlet között	252
2.1. A hivatalon kívüli diplomata	253
2.2. A király magyarországi megbízottja	261
3. A király kijelölt pénzügyminisztere	270
4. Letartóztatás és vádemelés	279

VII. Helykeresés (1922–1933)

1. Háttérben	289
2. Vissza a politikába	304
3. A világgazdasági válság és következményei	310
4. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnöke	326
4.1. Az MNNE megalakulása	326
4.2. Gratz és a magyarországi németiség	331
4.3. Akadályok az MNNE tevékenysége előtt	337
4.4. A közvetítői szerep válsága	348

VIII. Szemben az árral (1933–1939)

1. Ellenzékben	363
2. Újra az MNNE élén	383
2.1. A „guruló márkák” lepleződése	383
2.2. Megegyezés vagy „frakcióharc”?	396
2.3. A népi német irányzat kizárása után	406
2.4. A Volksbund megalakulása és Gratz lemondása	419
2.5. Gratz nemzetiségpolitikai nézetei	424

IX. Az utolsó évek

1. A második világháború	429
2. A mauthauseni koncentrációs táborban	435
3. A hazatérés után	436

Összegzés	443
-----------	-----

Források és irodalom	449
----------------------	-----

Névmutató	467
-----------	-----

Bevezetés

Gratz Gusztáv a XX. század első fele magyar történelmének jelentős személyisége volt, aki a politikában és a gazdasági életben egyaránt fontos szerepet játszott, s mint publicista és történétíró is maradandót hagyott hátra. A különböző történeti feldolgozásokban számos esemény szereplőjeként találkozunk a nevével. A *Husza-dik Század* című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítójaként és az 1905–1906. évi kormányzati válság idején az általános választójog melletti kiállításával került a történétírás látókörébe, hogy aztán háttérben vagy előtérben élete végéig ott maradjon. Összesen mintegy harmadszázadon át, 1906-tól 1917-ig, majd 1926-tól 1944-ig volt országgyűlési képviselő. Kétszer – igaz mindkét alkalommal csak néhány hónapig – viselt miniszteri felelősséget: 1917-ben a pénzügyeket, 1921-ben pedig a külügyeket irányította. A gazdasági életben elfoglalt pozícióját szemlélteti, hogy 1912-től 1917-ig a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt az ügyvezető igazgatója, 1917–1918-ban a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályfőnöke, a két világháború között pedig több tucat vállalat igazgatótanácsában töltött be tisztséget. A breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalásokon a közös külügyminisztérium osztályfőnökeként osztrák–magyar részről a gazdasági tárgyalásokat vezette. 1919-ben részt vett a bécsi magyar ellenforradalmi szervezkedésben. Az ellenforradalmi rendszer első bécsi követeként a nyugat-magyarországi kérdés képezte működésének legfontosabb területét. 1921-ben IV. Károly bizalmasaként a restaurációs kísérletek egyik kulcsszereplője volt. Ezen okból történt letartóztatása politikai pályájában is törést okozott. 1926-tól azonban újra országgyűlési képviselő, és elvállalta a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete (MNNE) elnöki posztját. Ezen utóbbi minőségében 1938-ig a hazai németseg történetében – jól dokumentálhatóan – jelentős tevékenységet fejtett ki.

A *Pester Lloyd* parlamenti tudósítójaként került kapcsolatba a századforduló magyarországi elitjével, ami hamarosan képviselőházi mandátumot eredményezett számára. Politikusi és diplomata minőségében is meglehetősen gyakran fogalmazta meg nézeteit a sajtóban. Voltak olyan időszakok, amikor hetente több alkalommal is jelentkezett nagy terjedelmű újságcikkkel. Számos magyar és idegen nyelvű folyóiratban is publikált politikai és gazdaságpolitikai témákban. Élete vége felé,

amikor a politikában ismételt a partvonalra szorult, a *Pesti Napló* publicistájaként, majd főszerkesztőjeként újra a sajtó lett közéleti tevékenységének fő színtere.

A történeti szakirodalomban neve a forrásmunkákra való hivatkozásokban is sokszor említésre kerül. Gratz ugyanis négy kötetben feldolgozta saját kora Magyarországának történetét. A negyedik kötet csak 2001-ben jelent meg.¹ Politikai és gazdasági tárgyú írásainak száma több százra rúg. Két kötetben – Richard Schüllerrel társszerzőségben – megírta a Monarchia külgazdaság-politikai történetét és a gazdasági összeomlás körülményeit is.² Gratz ugyan a Monarchia összeomlása körüli időszakot leszámítva inkább csak „másodvonalbeli” politikus volt, de fennmaradt emlékiratait és imponáló mennyiségű publicisztikai tevékenysége lehetővé teszik pályaképének megrajzolását.

Gratz Gusztáv életéről, illetve pályájának egyes korszakairól számos publikáció jelent meg. Gratz nemzeti politikusi működését értékelte Johann Weidlein életrajzi összefoglalójában.³ Születésének centenáriumáról emlékezett meg Anton Tafferner.⁴ Gratznak a második világháború utáni béketárgyalásra való előkészületek keretében készült egyik tanulmányának megjelentetéséhez Gyarmati György írt részletes életrajzi összefoglalót.⁵ Gratz életpályáját elsősorban emlékiratai alapján vázoltam fel a 2001-ben *Magyarország a két háború között* címmel megjelent történeti művéhez írt *Utószóban*.⁶ Itt mutattam be röviden történetírói munkásságát is.⁷ Nemzetiségpolitikai működését külön publikációban foglaltam össze.⁸ A Gratz Gusztáv német nyelvű emlékiratainak kiadásához írt *Bevezetésben* (Einleitung) is felvázoltam életútját. Seres Attila Gratz Gusztávnak a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére tett erőfeszítéseit mutatta be szovjet dokumentumok alapján.⁹ Kozáry Andrea Gratz utolsó éveinek egyik epizódjáról jelentetett meg publikációt.¹⁰

Gratz Gusztáv nemcsak tekintélyes mennyiségű publikációt hagyott maga után, hanem irathagyatéka is számottevő. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a *Gratz család iratai 1917–1997* című gyűjtemény Gratz Gusztávtól és számos családtagtól tartalmaz levelezést, visszaemlékezéseket, publikációkat, családi fotókat stb. A Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában is van jelentős

¹ GRATZ (1934), GRATZ (1935) és GRATZ (2001).

² GRATZ–SCHÜLLER (1925) és GRATZ–SCHÜLLER (1930).

³ WEIDLEIN (1960).

⁴ TAFFERNER.

⁵ GYARMATI.

⁶ PAÁL (2001).

⁷ PAÁL (2001b).

⁸ PAÁL (2002).

⁹ SERES (2002).

¹⁰ KOZÁRY.

„Gratz Gusztáv hagyaték”. Ebben Gratz Gusztáv levelezésének értékes részei (különösen a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnökeként kifejtett tevékenységével kapcsolatban), előadások szövegei, kiadott és töredékben maradt tanulmányok lelhetők fel. Gratz Gusztáv német nyelven megírta családja (*Familie*) és a maga élettörténetét (*Erinnerungen*) is. Ezek másolata megtalálható a bécsi Osztrák Állami Levéltár Hagyaték-gyűjteményében és a budapesti Hadtörténelmi Intézet Levéltárában is. A hagyatékban részét képezik Gratz 1917–1921-ben lejegyzett ugyancsak német nyelvű naplótöredékei (*Tagebücher*), amelyek néhány pontban kiegészítik géprásos emlékiratait. A családtörténet kivonatolva, Gratz Gusztáv emlékiratait teljes terjedelmükben német nyelven nyomtatásban is napvilágot láttak.¹¹

Az emlékiratokra először Günter Schödl hívta fel a történészszakma figyelmét.¹² Az emlékiratok egy része magyar nyelven is kiadásra került. Gratz 1918-ig terjedő, magyar nyelven is létező önéletrajzát Szekrényessy Attila rendezte sajtó alá.¹³ A forradalmakra, Gratz követi és külügyminiszteri tevékenységére, valamint a Károly király visszatérési kísérleteire vonatkozó fejezeteket Gecsényi Lajos és Sipos Péter tették közzé magyar fordításban.¹⁴ A német egyesület élén játszott szerepéről és a Mauthausenbe történő deportálásáról szóló fejezeteket Tilkovszky Loránt adta ki magyarul.¹⁵ A breszt-litovszki béketárgyalásokat ismertető fejezet egy részét magam fordítottam magyar nyelvre és rendeztem sajtó alá.¹⁶ Gratz *Magyarország a két háború között*¹⁷ című munkájának IV. Károly visszatérési kísérleteivel foglalkozó fejezetei – maga a szerző is így látta – az emlékiratok kategóriájába sorolhatók.

Gratz Gusztáv sokoldalú életpályájának monografikus megrajzolása, amely a XX. század elejével indult és a második világháború végével zárult, a kötet szerzőjének reményei szerint hozzájárul a dualizmus kori Magyarország utolsó évtizedeinek és a két világháború közötti Magyarország történetének árnyaltabb megismeréséhez.

A monográfia felépítése a IV. Károly második restaurációs kísérletében részt vevő politikusok elleni per lezárásáig a kronológiát követi, hiszen ezen időszak során Gratz politikai tevékenységének jelentős szakaszai is időben egymás után következtek. Más a helyzet a húszas évek közepétől, amikor Gratz újra bejut a képviselőházba, és ezzel nagyjából egy időben elvállalja a kormány megbízását.

¹¹ GRATZ (2009).

¹² SCHÖDL (1983) és SCHÖDL (1986). Ezen utóbbival megegyezik: SCHÖDL (1990).

¹³ GRATZ (2007).

¹⁴ GECSÉNYI–SIPOS.

¹⁵ TILKOVSZKY (2000) és TILKOVSZKY (2002).

¹⁶ PAÁL (2006).

¹⁷ GRATZ (2001): 51–124.

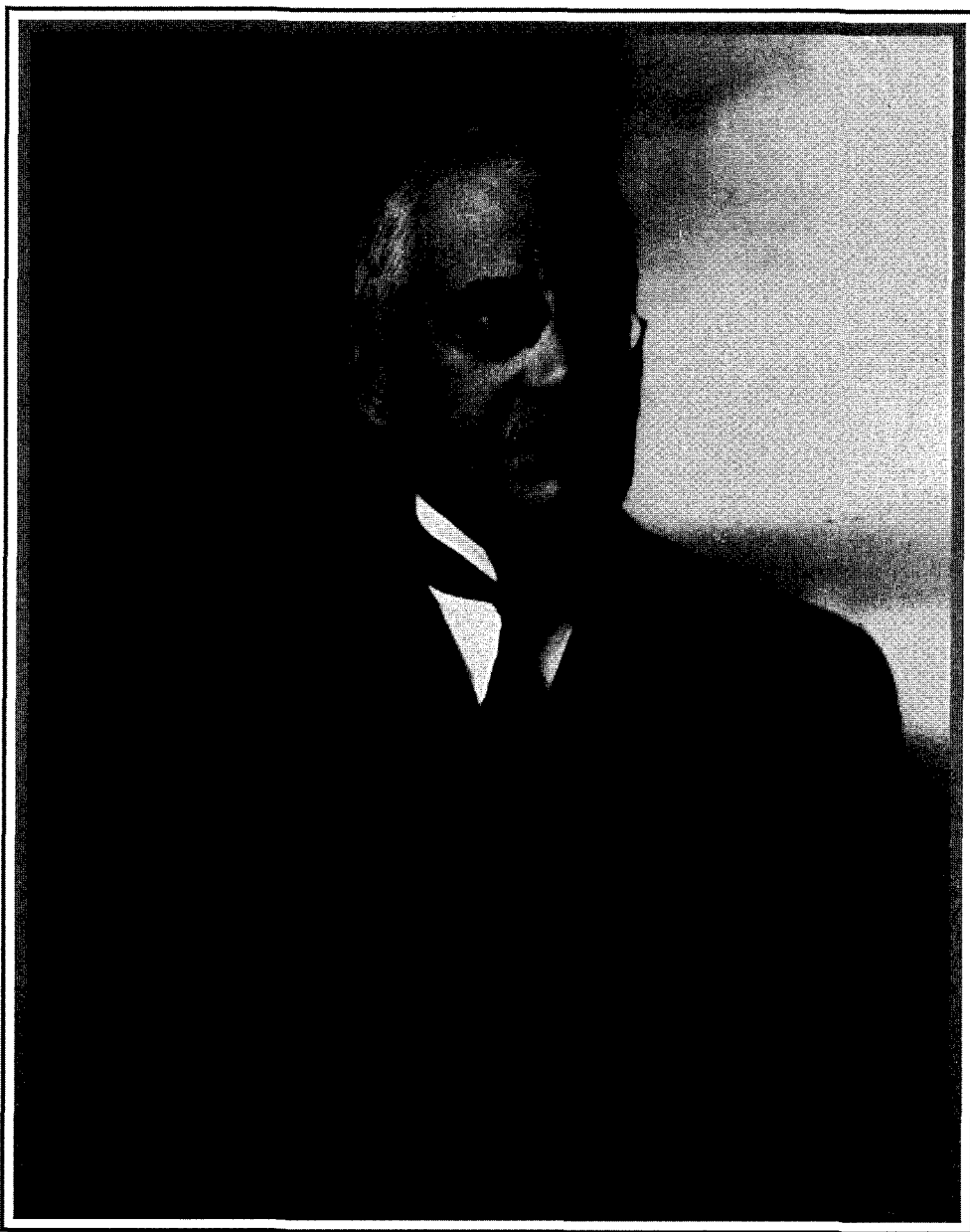
ból az MNNE – egyértelműen politikai tartalmú – elnöki tisztségét. Ettől kezdve – a kronológiát megszakítva – felváltva tárgyalom a magyarországi németiség történetében játszott szerepét és egyéb politikai, közéleti, illetve publicisztikai tevékenységét. Az MNNE elnökeként játszott funkció ugyanis egységként kezelhető, tartalmában elvált az azzal párhuzamosan kifejtett egyéb politikai és publicisztikai működésétől. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a kormány bizalmából akkor is Gratz állt a német egyesület élén, amikor nem tartozott a kormánypárthoz (sőt 1936-tól az ellenzéki Polgári Liberális Párt parlamenti csoportjában foglalt helyet), és a Gömbös-, majd a Darányi-kormány politikáját mind a képviselőházban, mind pedig a sajtóban élesen bírálta.

A korabeli napilapokból és folyóiratokból felhasznált cikkek pontos adatait a lábjegyzetekben adom meg, az irodalomjegyzékben csak ezen sajtótermékek címeit sorolom fel.

Jelen kötet az Eötvös-Loránd Tudományegyetem Történeti Doktori Iskoláján 2004-ben *Gratz Gusztáv politikai pályája az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után* címmel megvédett PhD-disszertációm és a Habsburg Történeti Intézet ösztöndíjasaként *Gratz Gusztáv politikai pályája a dualizmus korában* címmel 2007-ben elkészített dolgozatom egyesítéséből és átdolgozásából született.

Köszönetet mondok Romsics Ignácnak, doktori disszertációm témavezetőjének és opponenseinek, Pritz Pálnak és Tilkovszky Lorántnak, valamint Martin Hubnernek, Gratz Gusztáv Bécsben élő unokájának, a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézetének és a Habsburg Történeti Intézetnek.

A szerző

Gratz Gusztáv 1920 körül (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

I. Gyökerek és indulás (1875–1895)

1. A család

Gratz Gusztáv ősei több nemzedéken át Északnyugat-Magyarországon, Pozsonyban és a város környékén éltek. A Gratz név egy 1434-es pozsonyi adóösszeírásban már előfordul. Gratz Stephan és Gratz wl. [weiland – hajdani] 10, illetve 76 akó bor után fizetett adót.¹ A család Kelet-Tirolból, a Grossglockner déli lábánál fekvő Kals községből származik. Innen vándoroltak Salzburgba. A pozsonyi egyházi anyakönyvek 1758-ban említik Lorenz Gratzot (Kratz) és fiát, Matthiast, aki ebben az évben kötött házasságot Maria Susanna Weinmann-nal. A Gratz név 1758 előtt nem szerepel a pozsonyi anyakönyvekben, vagyis Matthias még minden bizonnyal Salzburg tartományban született, és egészen kicsi gyermek lehetett, amikor apja, Lorenz családotul Pozsonyba költözött. A családi hagyomány szerint Lorenz Gratzék 1731-ben vagy 1732-ben menekültek Pozsonyba Salzburgból, ahol akkoriban üldözték a protestánsokat.² Salzburg tartományban a XVIII. század első évtizedeiben az összlakosság mintegy 20%-a volt protestáns. Az 1730-as évek elejétől Leopold Firmain salzburgi érsek (1727–1744) erőszakos eszközöktől sem visszariadva megkísérelte a protestánsok rekatolizálását. A vallásuk szabad gyakorlásában akadályozott, az erőszakos térítéstől elkeseredett protestánsok 1731-ben Schwarzachban megkötötték a „Salz-szövetséget”, amelyben összefogásra és protestáns hitük megtartására kötelezték magukat. Az érsek császári csapatokat hívott be a lázongó parasztok ellen, akik végül kivándorlásra kényszerültek. 1732 folyamán több mint 20 ezer salzburgi protestáns hagyta el szülőföldjét, többségük Kelet-Poroszországban talált új hazára.³

Az adóösszeírásban szereplő évszám és a családi hagyomány közötti ellentét aligha tisztázható, mindenesetre a XVIII. században Pozsonyba betelepülő ősről a családi emlékezet olyan sok részletet megőrzött, hogy annak valóságára nehezen cáfolható.⁴

¹ Vö. KOVÁTS: 61.

² Familie: 1–2. GRATZ (2009): 21–23.

³ ZÖLLNER: 207.

⁴ Familie: 2. GRATZ (2009): 21.

E szerint Lorenz Gratz (Kratz) fia, Matthias (Gartz Gusztáv ükapja) cselédként dolgozott egy Scherz nevű gazdag fűszerkereskedőnél. Egy alkalommal Scherz felesége hívta fel a figyelmét arra, hogy olcsón eladó egy kedvező fekvésű szőlőskert. Matthias részletfizetésre meg is vette 400 Ft-ért a kertet, és már ez első év terméséből vissza tudta fizetni az adósságát.⁵ 1763-ban született fia, Johann Matthias Gratz (Gratz Gusztáv dédapja), aki 83 évet élt. A családi hagyomány azt tudja róla, hogy rendkívül takarékos volt, s egyik szőlőskertet vette a másik után, úgyhogy végül hét volt a birtokában. Takarékoságára jellemző volt, hogy még idős korában is lehajolt az udvaron minden elhullajtott szalmaszálért, és gondosan behordta őket a pajtába, nehogy kárba vesszenek. Polgártársai között nagy tekintélyt élvezett, és *Viertelmeisternek*⁶ is megválasztották. Felesége Therese Weinzettel volt, akitől három fia született: David, Matthias és Samuel.

A legidősebb fiú, David örökölte a szőlőskertek egy részét. 1852-ben halt meg. Utódairól nem állnak rendelkezésre biztos adatok. Egy Gratz nevű pozsonyi kávéház-tulajdonos, aki 1920 körül hunyt el, és fia Vilmos, aki banktisztviselő volt Pozsonyban, valószínűleg tőle származnak.⁷

Johann Matthias Gratz legfiatalabb fia, Samuel örökölte a szőlőskertek másik részét. Állítólag nagyon zavaros életmódot folytatott, hírhedt ateista volt, és anyagilag csődbe ment. Két fia (Lajos és Sándor) és egy lánya (Berta) született.⁸ A középső fiú, Matthias (1801–1867, Gratz Gusztáv nagyapja) értelmiségi pályára lépett, őt pénzzel fizették ki az örökségből. Fiatal korától kedvet érzett a tanuláshoz, ezért apja beleegyezett, hogy teológiát tanuljon. Nagyon szerette volna tudását Németországban tökéletesíteni, amire azonban nem volt lehetősége, mert az August von Kotzebue elleni merénylet következtében akkoriban a német iskolák be voltak tiltva a Monarchia lakói számára. 1826-ban elfoglalta a miklóshalmi (korábban Miklósfalu, németül: Nickelsdorf – ma Burgenlandban található) népiskola tanítói állását, amelyet élete végéig betöltött. A szegényes tanítói lakás arról volt híres, hogy állítólag 1809-ben Napóleon egy éjszakát abban töltött.⁹ Matthias 1828-ban

⁵ Familie: 2. GRATZ (2009): 23.

⁶ A Viertelmeister főleg a németek által lakott városokban választották városrészenként, aki mint polgártársai bizalmát élvező személy szerepet vállalt a helyi közigazgatás fenntartásában. Az intézmény a XVII. század végétől alakult ki, amikor a töröktől felszabadult országban nem állt rendelkezésre kellő számú hivatalnok. Eredetileg az egyes városnegyedek választották polgáraik közül, majd később az ezt a tisztséget már korábban betöltött polgárok választották egyéves mandátummal Viertelmeisternek.

⁷ Familie: 2–3. GRATZ (2009): 23–24.

⁸ Familie: 4.

⁹ Uo. 10.

feleségül vette a félárva Susanne Günthert¹⁰ (Gratz Gusztáv apai nagyanyja), aki eredetileg jómódú családból származott, az árvaház által kezelt vagyona a nagy államcsőd idején azonban részben elveszett.¹¹

Matthias Gratz alapos klasszikus műveltséggel bírt. Folyékonyan beszélt latinul, és verseket is írt. A tanítás mellett – mint tanult teológusnak – az istentisztelet megtartása is feladatai közé tartozott. A miklóshalmi evangélikus gyülekezet a németjářfalui (németül Deutsch Jahrndorf – ma Burgenlandban található) filiáléja volt.¹² Fia, Móríc Károly nagy gonddal őrizte élete végéig azokat a papírlapokat, amelyekre apja hazafias tartalmú verseit írta, természetesen németül, hiszen a magyar nyelvet nem bírta tökéletesen.¹³ Matthias Gratz és Susanne Günther gyermekbőséggel megáldott házasságából tíz utód született. Wilhelm (szül. 1830-ban) 22 éves korában, tüdővészben halt meg. Hermine, Susanne és Rudolf (első) még gyermekkorukban hunytak el. Theodor (szül. 1832-ben) egy pozsonyi, majd egy gráci posztókereskedésben dolgozott, legutoljára mint könyvelő. Az 1880-as években visszatért Magyarországra, és egy vasúti igazgatóságban volt alkalmazásban. Később elmezavar lépett fel nála, és utolsó éveit bolondokházában töltötte, 1898-ban halt meg. Az 1834-ben született Rudolf 1848-ban vaskereskedőnek állt, 25 évesen ugyancsak tüdővészben hunyt el. Az 1838-ban született Hermann a kádár-mesterséget tanulta ki, 1859-ben katona lett, apja 1867-ben váltotta meg 1200 Ft ellenében a katonai szolgálattól. Michael Unger zsellér lányát, Máriát vezette oltárhoz. Hermann 1892-ben halt meg. Ludwig 11 évet élt. Az 1840-ben született Emilt szemelté ki apja az utódjául, és ennek megfelelően iskoláztatta. 1861-ben a község kívánságára maga mellé vette segéderőnek. Később azonban kifogásolható életmódja és különböző nőügyei miatt a miklóshalmi állásról le kellett mondania. Azután Maldurban (Szépes vármegye) vállalt tanítói állást.¹⁴ A tizedik gyermek, Moritz (Móríc Károly, Gratz édesapja) 1844-ben született. Mivel az apának az volt a legnagyobb szívfájdalma, hogy nem tudott tökéletesen magyarul, nagy gondot fordított arra, hogy gyermekeinél ez a hiányosság már ne álljon fenn. Így került Móríc kilencévesen cseregyerekként a Győr melletti Rétire,¹⁵ hogy az ottani református lelkész, Kiss János családjának körében magyarul tanul-

¹⁰ A Günther család a családi hagyomány szerint Württembergből érkezett Magyarországra, s a XVIII. század elejétől Nyugat-Magyarországon lakott. A család egyik leszármazottja, Wilhelm Günther kereskedő tekintélyes személyiség volt, a pozsonyi evangélikus egyházban kurátori tisztséggel bírt, királyi tanácsos s a Szabadelvű Párt pozsonyi elnöke volt. Az 1900-as években bekövetkezett halála után Pozsonyban utcát neveztek el róla. Familie: 8–9.

¹¹ Familie: 3. GRATZ (2009): 24.

¹² Familie: 3. GRATZ (2009): 24–25.

¹³ Familie: 10.

¹⁴ Uo. 4.

¹⁵ 1898-tól Tárnokrét.

jon, míg ő a fiát cserébe Miklóshalmára küldte német szót tanulni. Később Móric Győrbe került magyartudását tökéletesíteni. Gimnáziumi tanulmányait – két év kivételével, amelyeket Selmechányán, illetve Kecskeméten töltött –, valamint a teológiát Pozsonyban abszolválta. A gimnáziumban a matematika nehézséget okozott neki, ezért ment Kecskemétre, majd Selmechányára tanulni; ott ugyanis kisebbek voltak a követelmények ebből a tárgyból. Selmechányán megismerkedett a néhány évvel fiatalabb Mikszáth Kálmánnal, aki szintén a selmechányai gimnázium diákja volt.¹⁶ Nem teljesülhetett az a kívánsága, hogy Németországban tanulhasson legalább egy évet azokon a helyeken, ahol Luther Márton tevékenykedett, mert az édesapja által erre a célra félretett összeg kellett a hadseregbe 12 évre besorozott bátyjának a megváltására. Móric kénytelen volt néhány hónapos bécsi tartózkodással megelégedni. Pesten 1868. március 15-én avatta őt evangélikus lelkész Szakács József, Elefánt Mihály és Lang Heinrich, és azt követően hamarosan átvette a betegeskedő budai lelkész, Sztehlo András oldalán a segédlelkészi állást. Ezen állását 1871. év végéig látta el, amikor a 250 lelket számláló verseci evangélikus gyülekezet lelkészének választotta a 25 éves fiatalembert. Éppen csak elfoglalta új állomáshelyét, amikor feleségül vette Johann Dax budai polgár 18 éves lányát, Emmát, aki Budán az istentiszteletek egyik legigyekezőbb látogatója volt. A fiatalok közötti mély szerelem bizonyítéka a Magyar Országos Levéltárban őrzött egymáshoz írt levelek gyűjteménye.¹⁷

Gratz Móric felesége (Gratz Gusztáv édesanyja), Emma Dax Johann Dax budai polgár és vendéglőtulajdonos, valamint Susanna Fanzler lánya volt. Mind a Dax, mind pedig a Fanzler család a Moson megyei Németjárfaluból került a fővárosba. Mindkét családban úgy élt az emlékezet, hogy ősök salzburgi protestáns menekültek voltak. A Dax és a Fanzler családot a XVII. századtól többszörösen sógorság kötötte össze. Georg Dax 1760-ban született Németjárfaluban, s harmincévesen feleségül vette az 1771-ben született Elisabeth Zimmermant. Az ő fiuk volt Matthias Dax, a későbbi budai vendéglőtulajdonos. Matthias 1792-ben született, 1810-ben mint katonaszökevény menekült Budára, ahol már nem kellett attól tartania, hogy a hatóság keresi. Először háziszolgaként, majd pincérként, végül vendéglősként kereste meg a kenyerét. A budai várban a Dísz tér és a Balta köz sarkán nyitott *zum Dachs* [a Borzhoz] néven vendéglőt, amely később *zum Hackel* néven üzemelt. Ezt 1862-ben eladták, s helyette Matthias fiával, Johann-nal a Vízivárosban nyitott *Zur Arche Noah* [Noé bárkájához] néven egy nagyobb vendéglőt. Matthias Dax nagyon gazdag embernek számított, tíz szőlőskertje volt a budai hegyekben, nagy borospincéje Diósdon. Matthias Dax háromszor nősült, de csak második feleségétől, a győri származású Eva Müllerrel kötött házasságában szü-

¹⁶ Familie: 17.

¹⁷ MNL OL P2123 2. dob. 1–225. fol.

letett egy fia. Utolsó éveit, 1872-ben bekövetkezett haláláig, megkeserítette, hogy a szívós munkával megszerzett vagyona elűszott.¹⁸ Az 1825-ben született fiú, Johann kereskedelmi iskolába járt, és csak felnőtt korában kezdett el apja mellett dolgozni. 1845-ben vette el unokatestvérét, Susanna Fanzlert, akit Matthias Dax Németjárfaluból vett maga mellé, hogy segítsen a vendéglőben. Johann Dax azonban pazarló életet élt, s az üzlet hanyatlani kezdett, a kiadások hamarosan meghaladták a bevételeket. Végül mindent el kellett adni, csak az „Arche Noah” maradt a család tulajdonában. Matthias Dax a vendéglőt unokáira hagyta, akik azonban lemondtak arról anyjuk javára. Susanna Fanzler élete végéig ezen vendéglő bevételeiből élt.¹⁹ Johann Dax és Susanna Fanzler házasságából egy fiú, Albert, és két lány, Josephine és Emma született.²⁰

Gratz Móric 1872–73-ban mint lelképásztor és mint tanító a dél-bánsági Versecen tevékenykedett. A tanítást is szívesen vállalta, mert a gyerekeket élete végéig végtelenül szerette. Szerény lelkész-tanítói fizetéséből – néhány jómódú gyülekezeti tag adományaival kiegészítve – vállalta az iskolás gyermekek karácsonyi megajándékozásának költségeit is, karácsonyfát állított fel, és a szegényebbek mindenféle hasznos apróságot kaptak tőle.²¹ 1873 júliusában lépett először újabb állomáshelyre, a gölnicbányai gyülekezet szószékére.²² Ottani tevékenysége kezdetén sok problémával kellett megküzdenie. Az egyházi gyülekezet pártokra volt szakadva. Újra kellett szerveznie a gyülekezet egyházi életét: egyszerűsítette az istentiszteletet, megtisztította számos, a katolikusra emlékeztető külsőségtől.

¹⁸ Familie: 21–22. és 27.

¹⁹ Uo. 24.

²⁰ Uo. 25–26.

²¹ Uo. 10–11.

²² Gölnicbánya városát a korabeli *Magyarország képekben* című album a következőképpen írja le: „Gölnicbánya, a Gölnicz vagy Hnilecz vize mellett, Szomolnokhoz északkeletre 3 mfldnyire, magas hegyek között fekszik. Az első ércnyomok kikutatását a hagyomány szerint itt a 11. és 12. századokban bevándorolt idegen németeknek tulajdonítják; annyi igaz, hogy ez ősrégi előnyt és hírnevét a szomszéd bányavárosok is mindig elismerték. Róbert Károly, I. Lajos és Zsigmond királyaink már sok kincset nyertek az itteni bányákból. Azonban e bányaváros fénykora a 15. században tűnt fel leginkább s különösen a külföld előtt. Ezen időben oly nagy volt az érczádlás, hogy némely bányákon 3–400 bányász dolgozhatott. Temérdek ezüst és réz készítettet, és a Kvekhegyen még higany is olvasztatott. Vasérc akkor kevesebb mennyiségben ásatott, nehogy a keletkező vasgyárak az erdőket igénybe véve, a bányamívelés hiányt szenvedjen. Később azonban a festői Grellenseifen nevű völgyben vashámorokat építettek, s ma is több működik ott. Kevésbé áldásteljesek voltak a 16. és 17-ik századok, a belháborúk nagyon hátravetették a bányamívelést; a 19-dik század elején, midőn a harcz zaja megszűnt, Gölnicbánya is új életre virradt, s most ismét virágzó bányászata és vasipara van. – A városban azonnal feltűnik az új modorban épült városháza és a góth modorban épült régi kath. egyház; az ágost. hitvallásúak is csinos templommal s iskolákkal bírnak. Lakosainak száma m. e. 5000.” 229–230.

A konfirmációt a legszebb egyházi ünnepek sorába emelte, és bevezette a Gusztáv-Adolf-ünnepet. Jórészt bányászokból álló hívei számára 1879-től folyóiratot adott ki *Nach der Schicht* [Műszak után] címmel. Kettős célt kívánt ezzel elérni: egyrészt az egyszerű embereknek olvasmányt nyújtani, másrészt pedig a folyóirat bevételeiből állandó forrást kívánt teremteni a szegény gyermekek téli ruházattal való ellátására.²³ A havi lap az első évben 125, később 235, végül pedig már 300 Ft-ot hozott. A tél kezdetén kisebb ünnepség keretében osztottak szét téli ruházatot, és ennek köszönhetően lényegesen csökkent az iskolából télen távolmaradó tanulók száma. Gratz Móríc az egyházi irodalom terén ezen kívül is mozgalmas tevékenységet fejtett ki. Írásait a gyülekezete tagjainak igényéhez és gondolatvilágához igazította. Első írása *Halte, was du hast* [Örizz meg, amid van] címmel 1875-ben jelent meg, a gyülekezetben katolikus oldalról kifejtett propaganda ellen irányult: az egyszerű nép szellemében a protestáns tanokat vette védelmébe, anélkül hogy a nem protestánsok vallási meggyőződését sértette volna. A hetvenes évek végén két kis hittankönyvet szerzett *Lasset die Kindlein zu mir kommen* [Engedjétek hozzám a gyermekeket], illetve *Das Reich Gottes* [Isten országa] címmel. Az első négy kiadást megért, magyarra is lefordították. *Blätter aus dem Tagebuche eines alten Presbyters* [Egy öreg presbiter naplójából] című írásában azt mutatta be, hogyan üzték el szűkkeblű, pártoskodó emberek egyik jelentős elődjét, Gustav Steinachert, korának egyik kiemelkedő egyházi férfiúját gölnici lelkészi állásából. A Luther-jubileum alkalmából pedig *Lutherbilder* [Lutherképek] címmel a tanulóifjúság számára mutatta be a nagy reformátor életét. 1885-ben a konfirmandusok számára jelentetett meg katekizmust *Pilgerstab* [Vándorbot] címmel. Ezenkívül néhány prédikációja is megjelent nyomtatásban. 1876-tól Gölnicbányáról való távozásáig betöltötte a hét szepesi bányaváros szenior tisztségét is. A kolozsvári evangélikus gyülekezet kedvéért mondott búcsút a kis bányavárosnak. 1886. december 12-én tartotta Kolozsváron bemutatkozó prédikációját, és január 6-án már meg is választották városi prédikátornak.²⁴ Gratz Móríc meglehetősen áldatlan állapotot talált új állomáshelyén, ahonnan elődjének fegyelmi okok (részegeskedés) miatt kellett távoznia. Minden erejével igyekezett a gyülekezeti tagok közötti meglazult kapcsolatokat megerősíteni. Növelte egyes egyházi ünnepek, különösen a konfirmáció „szívemelő” hatását, és újra rászoktatta híveit az istentiszteleten való részvételre. Nagy igyekezettel végezte a hittanoktatást, amellyel az evangélikus diákok részére Kolozsvár valamennyi középiskolájában ő volt megbízva. Tankönyveket is írt magyar nyelven (*Légy hű, Bibliái kalauz* stb.). *Apostol* címen hívei számára evangélikus lapot is kiadott, amely azonban félévi fennállás után általános érdektelenség miatt megszűnt. Kezdeményezésére, felesége vezetésével megalakult az evangé-

²³ A kísérletet külföldön is elismeréssel illették. Levélrészlet. MNL OL P2123 1. dob. 633. fol.

²⁴ Famílie: 12–13.

likus Nőegylet, amely jótékonyági területen fejtett ki áldásos tevékenységet. 1905-ben megalakította a Luther-egyletet azzal a feladattal, hogy az ifjúság széles körében ébren tartsa a vallásos érdeklődést.²⁵ Fia, Gusztáv, a következőképpen jellemezte édesapját: „Hivatása gyakorlásában odaadó, pontos, lelkiismeretes, fáradhatatlan volt. Senki sem fordult hozzá vigaszért és segítségért anélkül, hogy ő legjobb erejéből ne segített volna. Különösen a szegények és az elesettek érezték meg ezt ösztönszerűen. Lényében nagyon szerény volt, aminek az volt a következménye, hogy az előkelőkkel és a nagyokkal szemben kicsit mindig tartózkodó volt, szívének és lelkének teljes melege csak a szegények előtt tárult fel.”²⁶ Kolozsváron gyakran nyomasztotta az az érzés, hogy ő egy nagy műveltségű városi gyülekezet által támasztott igényeknek talán mégsem tud teljesen megfelelni. A Gölnicbányáról Kolozsvárra költözést az motiválta, hogy a gyermekek így a szülői ház elhagyása nélkül be tudják fejezni a tanulmányaikat. Később néha foglalkoztatta a gondolat, hogy ismét egy kisebb helység lelkészi teendőit vegye át, de erre nem került sor.²⁷ Diákjai egyszerűen csak „Gratz bácsinak” hívták, és nem voltak hajlandók, ahogy az iskola előírta, „Nagytiszteletű Úrnak” szólítani.²⁸ Gratz bácsiként ismerte az egész város. Vallásos meggyőződése mentes volt minden türelmetlenségtől, szűkkeblűségtől és fanatizmustól. Legnagyobb fájdalma az volt, hogy a protestánsok különböző irányzatokra hullottak szét. Az egyetlen, ami nagy ideáljában, Luther Mártonban nem tetszett neki, az a merev magatartás volt, amit a nagy reformátor a reformáció más irányzataival szemben tanúsított. Ugyanez a szeretet, az ellentétek kibékítésére való törekvés volt rá jellemző a nemzeti kérdésben is. A türelmetlenséget, a kölcsönös elzárkózást, a fanatizmust nemzeti téren sem tudta megérteni, bármelyik oldalról legyen is szó. Családi élete is példás volt. Halála után íróasztala fiókjából számos, a családi boldogságot és a feleségéhez és gyermekeihez fűződő szeretetet dicsőítő vers került elő. Gyermekeit szabad szellemben nevelte. A szabadszellemű protestantizmus nagy vonzóerővel hatott rá. Szívesen vette volna, ha valamelyik fia követi hivatásában, ez a kívánsága azonban nem teljesült. Gyermekeitől nem követelte meg, hogy rendszeresen látogassák az istentiszteleteket, habár jólesett neki, ha látta őket a templomban.²⁹

Gratz Móríc 1907. október végén hunyt el bélrákban.³⁰ Temetésén Kolozsvár minden harangja szólt, az apátplébános külön utasítására a katolikus nagytemplom is. A temetési szertartást Weinrich Rudolf, nagyenyedi lelkész végezte. A sírnál

²⁵ Uo. 13–14. Dr. Zsákó Andorné, szül. Gratz Mária visszaemlékezése édesanyjára. 18.; Gratz Móríc. (Német nyelven írta Gyulai Zoltánné, szül. Gratz Márta.) 3–4. MNL OL P2123 2. dob.¹²

²⁶ Famílie: 14. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51.

²⁷ Uo. 18. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51. (Jónás 11. A) 51–51.

²⁸ Uo. 17.

²⁹ Uo. 18.

³⁰ Uo.

beszédet mondott Mannsberg báró evangélikus kurátor mellett Kenessey Béla református püspök és Boros György teológiaprofesszor, a későbbi unitárius püspök is.³¹

Matthias Gratz tíz gyermeke közül csak háromnak lett utóda. Hermann-nak két lánya és egy fia született. Emilnek egyetlen fia volt, aki 29 éves korában, 1915-ben elesett az első világháborúban. Móricnak hét gyermeke látta meg a napvilágot. Emil (szül. 1873) még csecsemőkorban elhunyt. *Gusztáv Adolf* (1875–1946). Ottó Móric (1876–1878) diftériában halt meg. Ottó András (1879–1956) egyetemi docens, állatorvos, a magyaróvári, a keszthelyi, majd a debreceni gazdasági akadémia tanáraként, illetve 1910-től a Magyar Királyi Tejgazdasági Kísérleti Intézet vezetőjeként a tejgazdálkodás kérdéseiről írt szaktanulmányaival elismert mezőgazdasági szakember lett. Első feleségétől, Manninger Vilmától elvált, második felesége Zechmeister Hedwig (1904–1978) volt. Emma Kornélia (1882–1959) tanítói diplomát szerzett, férje Hajós László pénzügyminisztériumi miniszteri tanácsos volt. És ikergyermekei: Mária Anna (1887–1965) (férje Zsakó Andor törvényszéki tanácsos) és Márta Margit (1887–1977), a cinkotai általános tanítóképző, majd a szegedi egyetem oktatója, számos pedagógiai tárgyú szakcikk szerzője (férje Gyulai Zoltán [1887–1968] Kossuth-díjas fizikus, akadémikus, egyetemi tanár).³²

Gratz Gusztáv 1905-ben nősült. Felesége, Nagy Ilonka Nyugat-Magyarországról Erdélybe került nemesi család sarja volt. Nagy Pál és György 1654-ben szereztek magyar nemességet, és a Benkepatony³³ előnevet viselték.³⁴ A XVII. és a XVIII. század fordulóján élt egy Nagy István, akinek Takács Zsuzsannával való házasságából 1707-ben született György nevű fia. György városi vagy megyei orvosként működött, 1786-ban halt meg. Felesége valószínűleg Kubovics Márta volt, három fiuk született. A legidősebb, György táblabíróként működött, a középső fiúról, Mihályról nincs közelebbi adat, a legfiatalabb, István 1761-ben született Somorján (történelmi Pozsony vármegye, dunaszerdahelyi járás), és a kereskedői pályát választotta. Egy ideig Szegeden, majd Kolozsvárott élt, végül Marosvásárhelyen telepedett le, feltehetőleg 1790 körül, ahol feleségül vette az erdélyi nemesi származású (Csizmadia-) Lakatos Sárát. Nagy István tekintélyes vagyonnal rendelkezett. A marosvásárhelyi anyakönyvek szerint három fia és két lánya volt. Az 1794-ben született ifj. Nagy István vaskereskedőként működött Segesváron. Nyomatott források bizonyítják, hogy Nagy István egy ideig levelezésben állt Bolyai János matematikussal.³⁵ A levelek a híres matematikus házasságon kívüli fiára vonatkoznak,

³¹ Uo. 14–15.

³² Uo. 5. GRATZ (2009): 25–26. *Így élnek emléünkben*. 10–12. (A két unokatestvér, dr. Haitsch Gyuláné, szül. Hajós Kornélia [Lili] és Zsakó Andor visszaemlékezései.) MNL OL P2123 2: dob.

³³ Benkepatony ma a szlovákiai Felsőpatony része.

³⁴ Familie: 93.

³⁵ DÁVID: 192.

akit apja a segesvári vaskereskedésbe küldött inasnak. A fiú azonban nem állta meg a helyét, mert ő meglepő módon éppen számolásból volt gyenge. Id. Nagy István nagyobbik lánya, Terézia 27 évesen, 1824-ben nőül ment Bolyai Farkashoz, aki akkor a marosvásárhelyi líceum tanára volt, s akinek első felesége 1821-ben halt meg. A kisebbik lány, Rózsa, egy királyi tisztviselőhöz ment férjhez Marosvásárhelyen. A második fiú Bukarestben telepedett le.³⁶ A legkisebb fiú, Ferdinánd Károly (Gratz feleségének apai nagyapja) 1816-ban született Marosvásárhelyen, és 1901-ben Kaposváron hunyt el. (A Ferdinánd keresztnévre utaló F. betűt fiai és unokái is viselték, akkor is, ha ők nem kapták meg a Ferdinánd keresztnévet.) Eredetileg a selmecbányai bányászati akadémiára készült, ezért matematikai és geometriai ismereteit különórákon, sógoránál, Bolyai Farkasnál egészítette ki. Közben azonban apja elhunyt, és hogy ne kelljen anyját egyedül hagynia, a jogi pálya mellett döntött. 1841-ben szerezte meg Marosvásárhelyen az ügyvédi diplomát. A szabadságharc alatt Dósa Elek kormánybiztos adlátusaként tevékenykedett Brassóban, majd nemzetőrként részt vett a marosvásárhelyi csatában. A szabadságharc leverése után bizonyos fokig sikerült magát tisztáznia, de további pályája törést szenvedett. 1856-ban egészségügyi okokra hivatkozva nyugdíjazását kérte, amit meg is kapott. Ez év szeptemberétől viszont új működési terület nyílt meg előtte, a nagyenyedi Bethlen Kollégium németnyelv-, majd a szépírási- és rajztanára lett, egészen 1894-ig, végleges nyugdíjba vonulásáig. A festészet és a zene terén is nagy tehetséggel bírt. Nagy Ferdinánd Károly első házasságából, amelyet Jekeli Karolinával, a szász származású erdőfelügyelő, Jekeli Károly vagy Sámuel lányával kötött, öt fiú és két lány született. A hét gyermekből hat még gyermekkorban vagy nagyon fiatalon meghalt, csak Nagy F. Károlynak (Gratz Gusztáv apósának) adatott meg a normális hosszúságú élet. Nagy F. Károly 1845-ben született Marosvásárhelyen, húszévesen kinevezték a sepsiszentgyörgyi gimnázium rajztanárává, majd 1872-ben a budapesti Tanítóképző rajztanára lett, és más fővárosi iskolákban is oktatott, 1905-ben bekövetkezett nyugdíjazásáig. Nagy F. Károly rendkívüli művészi tehetséggel volt megáldva, számos olajfestményt készített, zongorán és hegedűn egyaránt jól játszott. Solymosi Karolínát, az 1834 és 1864 között Bodokon működő Solymosi Lajos (1805–1865/66) református lelképásztor lányát vette feleségül. A Solymosi család feltehetőleg ősi, nemesi család, amelynek szűkebb hazája Székelyudvarhely környéke volt. Solymosi Lajos felesége, az 1812-ben született Gyulai Anna valószínűleg jómódú szülőktől származott. Erre utalhat az is, hogy főzni csak asszonyként tanult meg, lánykorában nem volt arra ráutalva. Nagy műveltségű asszony hírében állt, aki mind szóban, mind írásban jól tudott latinul.³⁷

³⁶ Uo. 95–96.

³⁷ Uo. 103.

Nagy F. Károly és Solymosi Karolina házasságából kilenc gyermek született, de csak négy érte meg a felnőttkort. Károly a budapesti műszaki egyetem tanáraként tevékenykedett, Jolán tanítónő lett, Géza az Állami Zeneakadémia tanára, kitűnő zongoraművész volt, és az 1884-ben született Ilonka (meghalt Ausztráliában 1966-ban), aki Gratz Gusztávhoz ment feleségül.³⁸ Házasságukból három lány született, Magda (1906–1972), Alice (1908–1996) és Dóra (1913–1995).³⁹

2. Gyermekkor és iskolák

Gratz Gusztáv Adolf 1875. március 30-án született a részben németek, részben szlovákok által lakott szepességi⁴⁰ bányavárosban, Gölnicbányán. Gratz gyermekkorában a város lakossága még nagyrészt a vas, réz és ezüst bányászatából élt, de a bányák már kimerülőben voltak, s a következő évek a bányászat visszaszorulását hozták. Ennek következményeként a városka egykori jóléte is mindinkább csak szép emlékké változott. A gazdagságukat a bányászatnak köszönő családok sarjai sorra hagyták el szűkebb hazájukat, hogy a fővárosban vagy más nagyobb vidéki városban keressenek egzisztenciát. A bányászok egy része a helyi vasiparban talált munkát, mások viszont elvándorlásra kényszerültek, sokan közülük Amerikában kötöttek ki. Gölnicbánya lakossága 1870 és 1890 között ötödével, a mintegy 5200 lélekről 3900-ra csökkent. A város szélén egy kis dombon állt a paplak, Gratz Gusztáv szülői háza, és a II. József türelmi rendeletére emlékeztető torony nélküli evangélikus templom. Az édesanya különös gyengédséggel nevelte a kis Gusztit. Ennek az is oka volt, hogy Gusztáv születése előtt és után is egy-egy fiúgyermeküket voltak kénytelenek gyászolni a szülők. A kis Gusztit ezért az édesanya megkülönböztetett szeretetben részesítette. Gratz visszatekintve úgy látta, hogy lelki és szellemi habitusát is anyjától örökölte, ami nagyon hasonló kézírásukban is visszatükröződött. Az összes gyermeke közül (két fiú és három lány) ő állt mindvégig legközelebb az anyjához. Később úgy emlékezett vissza, hogy édesanyja valósággal szenvedett és sírt, amikor Gusztiban rossz hajlamot vél felfedezni. Egész becsavága legidősebb fiára irányult. (Kettőjük különös kapcsolatát jellemzi, hogy amikor Gusztáv megnősült, anyja annyira bánkódott fia „elvesztése” miatt, hogy nem

vett részt az esküvőn.)⁴¹ A félénk és szerény kisfiú a legszívesebben elvonult egy sarokba, hogy olvasson. Egy betűjáték segítségével ugyanis már ötéves korában megtanult olvasni, és attól kezdve falta a könyveket. Különösen Franz Hoffman elbeszélései tetszettek neki, amelyek akkor a legnépszerűbb ifjúsági irodalmi alkotások voltak. A családban ekkor még kizárólag a német nyelvet használták. Magyarul először azoktól a gyerekektől tanult, akik azért jöttek Gölnicbányára, hogy németet tanuljanak. Gratz név szerint megemlíti Beöthy Zsigát, Beöthy Zsolt irodalomtörténész fiát.⁴² Nagypjának, aki a haza iránti szeretetből hazafias tartalmú költeményeket gyűjtött, még az volt a legnagyobb szívfájdalma, hogy a magyar nyelvet nem bírta tökéletesen. Ezért – mint láttuk – nagy gondot fordított fiai magyarrá tanítására.⁴³ Gratz szülei is fontosnak tartották, hogy fiuk a magyar nyelvet idejekorán tökéletesen elsajátítsa, ezért kilencéves korában „cseregyermekként” Miskolcra küldték, ahogy ez akkoriban Magyarországon a különböző nyelvű családok között szokásban volt. Adolf Kühne háztulajdonoshoz került, míg az ő fia, Andor egy tanévet Gölnicbányán Gratzéknál töltött.⁴⁴ Miskolcon az evangélikus népiskolában végezte a negyedik osztályt. A nyelvi nehézségeken hamar úrrá lett, és az év végi bizonyítvány már nem hagyott kívánnivalót maga után. Az iskolában szokásban volt, hogy 4 Ft jutalmat kap az a tanuló, akit társai a legjobbnak választanak. Az osztály egyhangúlag Gratznak ítélte a díjat.⁴⁵ A magyarosodás útját járó német polgári család is boldogon nyugtázta, hogy Gusztáv fiuk jól halad a magyar nyelv elsajátításában, és egészen „tüchtiger [derék] magyar ember” lett.⁴⁶

1885 szeptemberétől 1887 februárjáig az iglói evangélikus gimnázium diákja volt. Az első két évben az oktatás nagyrészt németül folyt, csak a felső osztályokban volt a magyar az oktatás nyelve. Gratz – visszatekintve azt ott töltött évekre – az oktatás szellemének rendkívül hazafias voltát emelte ki. A tanárok nagyrészt a fiatal generációhoz tartoztak, természetesen valamennyien tudtak németül, ami széles látókört biztosított számukra. A cipszer szellemiséget testesítették meg, amely harmónikusan egyesítette a német kultúra és a német nyelv szeretetét egy államhű és rendkívül hazafias érzülettel. A cipszereket gyakran „kétlelkű nép”-nek nevezték: egyszerre voltak meggyőződéses magyarok és jó németek.⁴⁷

Amikor a család 1887 februárjában Kolozsvárra költözött, mert édesapja elnyerte a városi evangélikus lelkészi állást, Gusztáv a kolozsvári unitárius főgimnázium

⁴¹ GRATZ (2009): 29., 36–37., 418–419. *Kivonatok Szüleim leveleiből*. MNL OL P2123 1. dob. (27.) 150. fol.

⁴² GRATZ (2009): 30.

⁴³ *Familie*: 10.

⁴⁴ GRATZ (2009): 30.

⁴⁵ Uo. 30–31.

⁴⁶ *Familie*: 30.

⁴⁷ GRATZ (2009): 31.

³⁸ Uo. 96–100.

³⁹ Uo. 5–6. GRATZ (2009): 26.

⁴⁰ Születési helye alapján a magyar nyelvű szakirodalomban helyenként – például BELLÉR (1975): 280. és TILKOVSKY (1989b): 51. – szepesi szásznak tartják. Ez – mint ahogy a fentiekből kiderül – téves. Gratz már miniszter volt, amikor a sajtóban is foglalkoztak származásával. „Gratz Gusztáv dr. pénzügyminiszterről, amióta csak közpályán működik, mindenki úgy tudta, hogy szász ember és a köztudat ellen soha semmiféle kifogás nem hallatszott. [...] [N]émet származású ugyan, de nem szász [...], nem szász származású, de szász képviselő.” *Budapesti Hírlap*, 1917. június 24.

diájaként folytatta középiskolás tanulmányait. A szülők – többek között – azért szánták rá magukat a költözésre, mert Kolozsváron biztosítva látták, hogy gyermekeik a szülői ház elhagyása nélkül tanulhassanak. A kolozsvári kollégium története Szapolyai János korára nyúlik vissza. 1556-ban Szapolyai János özvegye, Izabella királyné határozott annak alapításáról, az 1557-ben hozott országos törvény Kolozsváron és Marosvásárhelyen egy-egy zárdának gimnáziummá alakítását rendelte el. A kolozsvári kollégium kezdetben lutheránus, 1564-től református, majd 1566-tól unitáriussá lett a város összes magyar és szász lakóival egyetemben. János Zsigmond erdélyi fejedelem a kolozsvári dézsmanegyedet az iskola fenntartására rendelte, amit a következő fejedelmek is megerősítettek. Ennek köszönhetően az iskola a XVI. században a virágkorát élte. A XIX. század is a nagy építkezések kora, melynek során lényegesen bővült a tantermek száma. Elkészült a nagyépület, melynek a felső emeletén a templom felől három, a Magyar utca felől négy, az udvar felől kettő, vagyis összesen kilenc szoba volt; a középső emeleten ugyancsak kilenc szoba kapott helyet, és a díszterem a Szappan utca felől. A földszinten is kilenc szoba helyezkedett el, plusz a díszterem alatti nagyterem, amelyet könyvtárnak terveztek. A falakat vegyesen téglából és bányaköből rakták, még az emeleti szobáknak is bolthajtásuk volt. Az ablakrámak és párkányok faragott kőből készültek. Mivel azonban a kulcsokat tölgyfagerendákból készítették, azok egy idő után elkorhadtak, a falak kifelé kezdtek dőlni, ezért a Magyar utcai falakat 1886-ban vaskulcsokkal kellett az udvar felőli oldalakhoz erősíteni. 1887-ban a gimnáziumhoz csatolták a szomszédos Pákei-féle házat, ami által a gimnázium az emeleten egy előszobával, három tanteremmel és egy szertárral, a földszinten két tanteremmel, az ifjúsági könyvtáros lakásával és az ifjúsági könyvtár- és olvasószobával bővült.⁴⁸

Az iglói gimnáziumhoz képest alacsonyabb színvonalú és kevesebb követelményt támasztó unitárius főgimnázium nem elégitette ki ugyan a fiatal Gratz tudásszomját, de az unitárius környezetben uralkodó szabad szellem hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gratz a későbbiekben a politika kérdéseiben is igyekezett a dolgok lényegét megragadni. Az iskola az „ész pozitív eszközeivel” közelítette meg azokat a problémákat, amelyek ismeretét diákjainak meg akarta tanítani. Az unitárius hitközösség, ami a vallásból minden érthetlent és misztikumot kiküszöbölt – kivéve azt a nagy misztikumot, amelyet az élet, a világűr és isten fogalma a korlátjai közé kényszerített emberi elme számára mindig is jelenteni fog –, az iskolai oktatásban is mindig a valóságost, az értelmeset igyekezett kipuhatolni. Nem arra törekedett, hogy a diákok gondolatvilágát béklyóba verje, hanem annak örült, ha a diákok személyisége szabadon fejlődött. Talán az erdélyi és az angol unitáriusok közötti szoros kapcsolat gyümölcse volt, hogy az angol nevelési módszerek a kolozsvári

unitárius főgimnáziumba is beszivárogtak.⁴⁹ A gimnáziumnak 1805-ig négy rendes tanára volt, majd egy ötödik tanári állást közadakozásból hoztak létre, ezenkívül a végzett diákok soraiból hat-hét ún. köztanító az alsó osztályok tanítását végezte. 1859 és 1891 között nyolc rendes tanára volt az iskolának, ettől kezdve tíz rendes tanár és két-három helyettes tanár, valamint a szaktanárok végezték a tanítást.⁵⁰ A kolozsvári tanárok⁵¹ sokkal szűkebb világban gondolkodtak, mint az iglóiak. Korlátlanul magyarok voltak, hiányzott az állandó kapcsolatuk mindennel, ami nem volt magyar. Az oktatás lazább volt, kevesebbet tanítottak, és a diákokkal szemben is kisebb követelményeket támasztottak. Diáktársaival kapcsolatban Gratz azt jegyezte le, hogy nagyrészt székelyek voltak, többnyire szegényes környezetből érkeztek. Ezek a gyerekek primitívebbek voltak, mint a korábbi szepesi iskolatársai, és az általános kultúra alacsonyabb szintjén álltak. A gimnáziumban az volt a szokás, hogy az alacsonyabb osztályba járó diákok mellé a felsőbb osztályokból ún. praeceptorokat rendeltek, akiknek azt kellett ellenőrizniük, hogy a rájuk bízott diákok valamennyi feladatukat teljesítették-e. Csak az ellenőrzés megtörténte után, a praeceptor engedélyével mehettek haza az iskolából, ezért gyakran megesett, hogy a házi feladat elkészülte után még órákat kellett várakozással eltölteniük. Gratznak egymás után három praeceptora volt: Gál Kelemen, aki később hosszú ideig a gimnázium igazgatója volt; őt követte Józán Miklós, a későbbi budapesti unitárius püspök; majd Déry Ferenc, a korán elhunyt teológus.⁵²

Gratz a saját szellemi fejlődése szempontjából fontos eseménynek tartotta azt, amikor először került a kezébe Plutarkhosz egyik kötete. Ettől az időponttól ugyanis tudását szisztematikusan igyekezett bővíteni. Ezután összes zsebpénzét (haveronta 1 Ft-ot) könyvekre költötte. Emellett két gazdag könyvtár állt a rendelkezésére: az egyik a kolozsvári nagybácsijának a tulajdonában volt, és történelmi, államtudományi és publicisztikai művekben volt gazdag, a másik pedig az evangélikus templom sekrestyéjében volt megtalálható, valamelyik korábbi evangélikus lelkész hagyatékaként, és a görög és a római klasszikusok, valamint a XIX. század első felének irodalma tárházát kínálta.⁵³ Emlékiratához felhasznált diákkori naplója szerint az 1889-ben általa olvasott művek között megtalálhatóak voltak Homérosz, Hérodotosz, Xenophón, Livius írásai, a legkülönbözőbb regényírázatok Verne-től Walter Scottig, Wieland, Pestalozzi művei, továbbá Goethe, Schiller, Grillparzer, Victor Hugo stb. drámái, a régi német irodalom, a Niebelunglied, a Gudrun stb.

⁴⁹ GRATZ (2009): 32.

⁵⁰ BENCZÉDI: 58.

⁵¹ Gratz tanulmányai idején az alábbiak voltak a gimnázium tanárai: Boros Sándor (igazgató), Ulár Pál, Péterfi Dénes, Dr. Hajós Béla, Boros György, Mózes András, Dr. Nyiredy Géza, Dr. Gál Kelemen, Péterfi Lajos, Nagy Gyula. Uo. 72–74.

⁵² GRATZ (2009): 33.

⁵³ Uo. 33–34.

⁴⁸ BENCZÉDI: 29–31.

Mivel nem terheltek túl iskolai tananyaggal, maradt ideje olvasásra.⁵⁴ Az olvasmányairól véleményét rendszeresen lejegyezte naplójába, de helyet kaptak benne a politikai élet eseményei is (pl. Rudolf trónörökös öngyilkossága).⁵⁵ 1889-ben a védérvita idején magyar osztálytársai azt vetették a szemére, hogy „schwarzgelb”, vagyis nem igazi magyar hazafi, amikor nem titkolta, hogy Tisza Kálmán kormánya és az ellenzék között folyó parlamenti csatározások kapcsán ő a kormánypárttal szimpatizál. Ezért amikor belépett az osztályterembe, „Abzug Gratz!” és egyidejűleg „Abzug Tisza!” kiáltással fogadták a többiek. Nagyon büszke volt rá, hogy ugyanúgy kezelik, mint Tiszát.⁵⁶ Már ekkor a saját útját járta.

Naplójából kiderül, hogy állandóan elégedetlen volt saját tudásával, és az unitárius gimnáziummal is. Valósággal gyötri magát, úgy érzi, a sok olvasás ellenére tudása rendkívül csekély. Szépirodalmi olvasmányait anyjával is megbeszélte, aki maga is kezébe adott könyveket. Apja egyáltalán nem olvasott szépirodalmat. A nagyobb tudás, a mélyebb ismeretek utáni vágya motiválta azt a kívánságát is, hogy a magyar gimnázium helyett egy magasabb követelményeket támasztó szász középiskolába járhasson, így került a besztercei szász gimnáziumba. A magasabb színvonalú német gimnázium utáni vágyában az is szerepet játszott, hogy német pajtásai és német tanárai legyenek. Habár – amint emlékiratában megjegyzi – ekkor már a magyar nyelvet legalább olyan jól beszélte, mint a németet, olvasmányai nagyrészt német nyelvűek voltak. A magyar irodalom kevésbé vonzotta. Szülei nem örültek annak, hogy tanulmányait egy szász gimnáziumban folytassa, azt luxusnak tartották. A család Kolozsvárra költözését jórészt éppen az motiválta, hogy a gyermekek helyben tanulhassanak. Mivel azonban Guszti kitarított elképzelése mellett, a szülők végül engedtek. A választás azért esett Besztercére, és nem Nagyszebenre, mert az előbbi helyen kisebbek voltak a költségek.⁵⁷ Az 1890/91-es tanévet töltötte Besztercén, a hatodik osztályban (sexta), amelyben összesen nyolc tanuló volt. Gratz azonban kezdettől fogva jobban vonzódott a hetedikesekhez és a nyolcadikosokhoz. A hetedikesek egy része olvasóklubot alapított, és a hatodikosok közül csak Gratzot vonták be. Az olvasóklub felváltva gyűlt össze a tagoknál. Minden alkalommal más olvasott fel valamelyik irodalmi műből, amelyet aztán megbeszéltek. Néha valamelyikük előadást is tartott. Valamennyi tag irodalmi terveket dédelgetett, amelyek vázlatait megbeszélték. Gratz többek között egy szomorújátékot tervezett, amely jambusokban IV. Henrik és fia, V. Henrik konfliktusát mutatta volna be, ezért alaposan foglalkozott a kor történetével is. Gratz olvasáshozomja továbbra is csillapíthatatlan volt. Az olvasmányait azonban egyre inkább megválogatta. Bizonyos témákat alaposabban tanulmányozott: így például a fran-

cia forradalmat, a Hohenzollernek történetét, Ibsent, Macaulay-t. A diáktársaival folytatott beszélgetések kiterjedtek a legkülönbözőbb témákra: a királyság és köztársaság előnyeire, az állatkísérletek jogosságára, a büntetés céljára, a tudományra és a vallásra, a kereszténység viszonyára a modern világhoz. Emlékiratában kiemeli, hogy a besztercei diáktársainak tájékozottsága ebben a tekintetben jóval magasabb színvonalat képviselt, mint a kolozsváriaké.

A legszorosabb barátságba viszont két nyolcadikkal került, Vajda-Voevod Sándorral, a későbbi román miniszterelnökkel, és annak fivérével, Jánossal. Naplójában Sándorral kapcsolatban azt jegyezte fel, hogy benne végre megtalálta azt a barátot, akit elsős kora óta keresett, akivel tényleg véleményt lehet cserélni. Mindig vágyott egy igazi barátra, akivel mindent meg lehet beszélni, annak hiányát egy idő után a naplórás helyettesítette számára. Vajda-Voevod Sándorral Gratz később is tartotta a kapcsolatot.

A gimnázium három felső osztályának (főgimnázium) tanulói egyesületben tömörültek, az ún. coetusban, amely akkor ünnepelte alapításának nyolcvanadik évfordulóját. A coetus tagjai – ellentétben az alsó három osztállyal, melyekben kék sapkát hordtak – vörös diáksapkát viseltek, és joguk volt vastag botokkal járkálniuk. A prefectusnak korlátlan fegyelmezési joga volt, és időről időre judiciumot tartott, amelyen a diákság ügyeit tanácskozták meg. Gratz kezdettől nagy érdeklődéssel vett részt a diákegyesület életében, csak a tagoktól megkövetelt vak engedelmesség taszította kissé, de aztán látta, hogy az egyesület által létrehozott közösségi érzés milyen szép, és arra is gondolt, hogy ezt az intézményt Kolozsváron is érdemes lenne meghonosítani. Az egyesület tulajdonképpen tiltva volt, de a tilalmat nem vették komolyan, és a tanárok is alapjában barátságosan viseltettek a coetus iránt. A diákélethez persze hozzátartozott néha a kocsmalátogatás és a leánytársaság keresése is. Gratz besztercei bizonyítványa egészen jó volt. Csak latinból kapott hármast. Visszatekintve a besztercei tartózkodásra, azt nagyon hasznosnak ítélte, bár a vele járó előnyök talán nem voltak arányban az értük hozott áldozattal: a szülői ház melegéről való kényszerű lemondással és a szülők által viselt pénzügyi terhekkel. Gratz azonban soha nem bánta meg, hogy egy évig a besztercei szász gimnázium diákja volt. Később úgy ítélte meg, hogy anélkül bizonyára nem lehetett volna szász kerületben országgyűlési képviselő.⁵⁸

A Besztercén eltöltött tanév legfontosabb eredményei egyikének ő maga azt tekintette, hogy megtanulta józanul szemlélni a magyarok és a szászok közötti viszonyt. Az erdélyi szászok oldaláról az a kifogás merült fel vele szemben, hogy nem akarja elismerni, hogy az erdélyi szászokat végveszély fenyegeti a magyar állam részéről. „Ha Kolozsvárott az egyoldalú és túlzó magyar nacionalizmus ellen foglaltam állást és ebben a tekintetben néha az ésszerű határokat túlléptem, akkor

⁵⁸ Uo. 41–46., 48–49.

⁵⁴ Uo. 36.

⁵⁵ Uo. 35.

⁵⁶ Uo. 34–35.

⁵⁷ Uo. 38–39.

Besztercén gyakran volt alkalmam, hogy a korlátolt német–szász nacionalizmussal szembeszálljak és a magyar álláspont jobb megértéséért kiálljak [...] Iglóban, tehát németek között, megrögzött magyar voltam, valószínűleg csak az ellenzékiiség kedvéért. Kolozsvárott németimádó lettem, szintén az ellenzékiiség kedvéért. A szászok imádója nem voltam sohasem.”⁵⁹ A szászok és magyarok viszonyáról egyik diáktársával folytatott vitájáról szóló naplófeljegyzésében az áll: „Elsősorban sem magyarnak, sem németnek nem tartom magam, hanem egyszerűen az emberiség tagjának tekintem magam, a világ egyik polgárának, aki talán, ha minden jól megy, hasznára lehet annak. Ha nem, akkor úgys teljesén mindegy, milyen nézeteket vall.”⁶⁰ A benné meglévő ellenzékiiségre való hajlam és az önálló, minden autoritástól mentes, szabad véleményalkotás ugyanakkor kompromisszumkészséggel párosult, ha az az alapvető meggyőződés feladása nélkül lehetséges volt. Mind a gölnichányai szász szlovák, mind pedig a kolozsvári és a besztercei magyar, szász és részben román környezet hatással volt a különböző nemzetek és nemzeti-ségek együttéléséről vallott nézetei kialakulására.

A hetedik osztályt ismét a kolozsvári unitárius gimnázium diákjaként végezte. Erre az időre már olvasási vágya is alábbhagyott. Kezdetben válogatás nélkül mindent elolvasott, ami a kezébe került. Középiskolás korában voltak évek, amikor több mint kétszáz könyvet elolvasott – soha nem szűnő tudásszomját csillapítandó – a magával mindig elégedetlen kamasz.⁶¹ Később, a besztercei tanév után, arra törekedett, hogy korát és annak problémáit lehetőleg minél teljesebben megértse, ezért érdeklődése az újkori történelem, a politika és az államtudományok felé fordult. Tizenhárom éves korától járt magán franciaórákra, és 1892 elejétől gond nélkül tudott francia műveket olvasni. 1892 végére autodidakta módon Toussaint-Langenscheidt módszere alapján az angolt is elsajátította olyan szinten, hogy ezen a nyelven is tudott olvasni. „Két új irodalom nyílt meg előttem” – jegyezte fel naplójában. A politikai eseményekről a *Le Temps* című újságból tájékozódott alaposabban. A francia újság, amelyet a kaszinóból kapott meg olvasásra – persze mindig 24 órás késéssel –, nagy hatással volt politikai nézeteinek a kialakulására. Gratz már ekkor is konzekvensen liberális meggyőződésűnek vallotta magát. Ehhez nagymértékben hozzájárult a Rotteck–Welcker-féle *Staatslexikon* [Államtudományi lexikon], amelynek egy teljes kiadása megvolt a sekrestye könyvtárában. A több kiadást megért, Karl von Rotteck és Carl Theodor Welcker által először 1834 és 1843 között kiadott *Staatslexikon* 15 kötetben kísérelte meg összefoglalni az akkori kor politikailag releváns tudását. A szócikkek egyértelműen liberális szellemet közvetítettek, és a lexikon az alkotmányos alapokon nyugvó liberális

⁵⁹ Uo. 46–47.

⁶⁰ Uo. 47.

⁶¹ Uo. 38.

állam eszméjét hirdette. Gratz naplófeljegyzései ez idő tájt jórészt a politika napi eseményeinek ismertetéséből, és helyenként a róluk alkotott véleményéből álltak. A gimnázium továbbra is sok időt hagyott neki az egyéni tanulmányok számára. A főgimnáziumban a szellemi élet az önképzőkörben játszódott, amelyben az unitárius teológia hallgatói is részt vettek. Az önképzőkörben főleg ragozási gyakorlatokat végeztek, továbbá díjakat írtak ki írásbeli művekre, kiadták a *Hajnal* című hektográfiai újságot, és vitákat rendeztek különböző kérdésekről; többnyire valamelyik professzor jelenlétében. Ezek a viták voltak Gratz kedvencei. Kanyaró Ferenc, a magyar nyelv és irodalom professzora, Gratzot nevezte az iskola legjobb „vitázójának”. Az önképzőkörben emlékezet óta mindig egy teológus volt az elnök. Nyolcadikos korában Gratz egy kis „palotaforradalmat” hajtott végre, megbuktatta a teológust, és magát választatta meg elnöknek. Ez „a sikeres akció” – emlékiratai szerint – meglehetősen büszkeséggel töltötte el.⁶²

Az érettségi közeledtével egyre aktuálisabb lett a pályaválasztás kérdése. Gratz kezdetben – apját követve – pap szeretett volna lenni. 14–15 éves korától azonban, amikor a tisztán világi irodalommal találkozott, a vallás már nem nyújtott neki kielégítő válaszokat a számára legfontosabbnak tűnő kérdésekre. Így a teológiai tanulmányokról lemondott. Egy ideig a diplomata pálya gondolatával foglalkozott, és szívesen választotta volna a bécsi orientalista akadémiát, ami azonban a jelentős költségek miatt nem jöhetett számításba. Kanyaró és Désy professzorok a professzori pályát javasolták neki. Végül a kolozsvári egyetem állam- és jogtudományi kara mellett döntött. Mindemellett nem gondolt soha szigorúan véve jogi pályára, habár anyja nagyon szerette volna, ha fia bíró (csak semmi esetre sem ügyvéd) lenne, aki az igazságot és a jót védelmezi. Gratzot elsősorban az államtudományok vonzották, és szívesen lépett volna állami szolgálatba, de nem tartotta kizártnak, hogy idővel valamelyik jogi akadémián szerez tanári állást. Naplófeljegyzései szerint már 1892-ben felmerült benne az is, hogy újságíró lesz, és majd utána meglátja, milyen lehetőségek adódnak előtte.⁶³

Az 1872-ben alakult kolozsvári egyetem a budapesti mellett az ország második tudományegyeteme volt. A király az egyetem állandóságának biztosítására elrendelte 1881-ben az alapítólevél kiadását (a valóságban azonban ez csak 1897-ben történt meg), és megengedte, hogy az intézmény a Ferenc József-Tudományegyetem nevet viselje.⁶⁴ Az egyetem alapításának egyik oka az volt, hogy a város kárpótlást kapjon az egykori főkormánysház, a gubernium megszüntetéséből adódó veszteséget, a másik ok pedig a Budapesttől távol eső országrészek igényeiből adódott.

⁶² Uo. 49–50.

⁶³ Uo. 52–53., 419.

⁶⁴ MAKKAJ: 8.

A központ kezdetben a hajdani főkormánysház épületében volt, ott kapott helyet az egész bölcsészet, nyelv- és történettudományi kar, és nagyrészt a mennyiségtani és a természettudományi kar is. A joghallgatók a katolikus lyceum második emeletén bérelt tágasabb és világosabb helyiségeiben voltak elhelyezve, amely már a régi királyi jogakadémiának is helyet adott. A gubernium épületének helyén hamarosan elkezdődött az új egyetemi központ építése. Az építkezés ideje alatt az oktatás a régi megyeháza Farkas utcai épületében, meglehetősen szűkös körülmények közt folyt. Az új központi épületben helyezkedtek el az egyetemi hivatalok, a Színház utcai oldal első emeletén a könyvtár, felette a jogi kar – a korábbiakhoz képest – tágas és világos termei.⁶⁵ Az 1895/96-os tanévet a rektor már az új központi épületben nyitotta meg, és röviddel rá a király is meglátogatta.⁶⁶ Az egyetem hallgatói jórészt erdélyiek voltak, szászok és románok is. Ez a tény igazolta is az alapítást sürgető felterjesztésekben kifejezett igényt.⁶⁷

Gratz az első öt szemesztert a kolozsvári egyetem állam- és jogtudományi karán abszolválta. A jog- és államtudományi karnak az 1893/94-es tanév II. félévében, amikor a tanulmányait Gratz is megkezdte, összesen 289 rendes hallgatója volt. Gratz az 1893. évi téli tanfélévtől az 1896/97-es tanév I. félévéig volt az egyetem beiratkozott hallgatója.⁶⁸ Ezt követően az 1895/96-os tanév II. félévétől az 1896/97. évi tanév végéig a budapesti jogi karra iratkozott be,⁶⁹ mert a *Pester Lloyd* parlament tudósítója lett. Emlékirata szerint Kolozsváron nagy figyelemmel követte az előadásokat. Professzorai közül Farkas Lajost, a római jog előadóját említi név szerint.⁷⁰ Az említettekén kívül tanárai voltak/lehettek: Óvári Kelemen (jogtörténet), Lindner Gusztáv (közigazgatási jog), Pisztóry Mór (nemzetgazdaság- és pénzügytan), Vályi Gábor (statisztika), Werner Rezső (jogbölcselet), Kuncz Ignác (politika), Kolosváry Sándor (magyar magánjog), Haller Károly (osztrák magánjog), Groisz Gusztáv és Lukáts Adolf (büntetőjog), Jancsó György (polgári törvénykezési jog), Klupathy Antal (kereskedelmi és váltójog), Csiki Viktor (egyházjog).⁷¹

Az első alapvizsgát kitűnő, a másodikat jó eredménnyel tette le. Tanulmányai mellett az egyetemi diákság életében is kezdettől fogva aktív szerepet vállalt. Az ötödik szemeszterben a két legjelentősebb diákegylet: az Egyetemi Kör és a jogászsegélyegylet elnökévé is megválasztották.⁷²

⁶⁵ IMRE: 7–8.

⁶⁶ MAKKAJ: 8.

⁶⁷ IMRE: 11.

⁶⁸ KEAT 1893/94: 93. KEAT 1895/96: 89. KEAT 1896/97: 91.

⁶⁹ BEA 1895–1896: 92. BEA 1896–1897: 100.

⁷⁰ GRATZ (2009): 53.

⁷¹ MAKKAJ: 19., 23.

⁷² GRATZ (2009): 54.

Az Egyetemi Kör az egyetemi ifjúság önművelődésének céljából alakult 1874-ben. Tevékenységét az egyetemi Almanach így foglalja össze: „Együttes olvasó- és önképző körből áll. Saját helyiségébe hírlapokat és folyóiratokat járat, van könyvtára, tart gyűléseket. Tagjai tiszteletbeliek, rendesek, rendkívüliek. Rendes tagjai lehetnek ezen kir. tudomány-egyetem tanárai, tanársegédei, rendes és rendkívüli hallgatói. Tagsági díj egy tanévre 3 frt, mely félévenként vagy havonként fizetendő. Helyiség: főtér, Rhédey-ház, II. em.”⁷³ Jelszava: Excelsior! (Magasabbra!)⁷⁴ A joghallgatók segélyegylete egy évvel korábban, 1873-ban alakult meg. „Az egylet céljai: A kolozsvári m. kir. tud. egyetem szűkölködő rendes joghallgatóit, ha arra érdemesek, készpénzzel és egyéb rendelkezésre álló módon segélyezni. Az egylet eszközei: alaptőke, kamatai, tagsági díjak, egyéb adományok és a könyvtár. Az egylet tagjai lehetnek alapítók, rendesek és pártolók. Alapító tagok, kik legalább 50 frttal járulnak az egylet alaptőkéjéhez; rendes tagok azon rendes joghallgatók, kik 2 frt-ot egyszerre fizetnek; pártoló tagok, kik pénzzel vagy más módon segélyezik az egyletet. A könyvtár helyisége: belfarkas-utca 2. sz. jogi kar.”⁷⁵ Imre Sándor, az egykori kolozsvári diák és későbbi tanár a következőképpen emlékezik vissza a diákegyesületekre: „Az ifjúsági élet középpontja az Egyetemi Kör volt, sok fontoskodással, alkotmányos küzdelemmel, szabályok körül folytatott csatározással. Az egyes karok ifjúsága a Segítő Egyesületekben tömörült, igaz, hogy némely karon nem valami nagy számmal. Éppen mert elég kis egyesületek voltak, az emberismeretnek és a közéleti szereplésnek jó iskolái lehettek, és mert ilyen jótékonyági rendeltetések voltak, az egymásért, a másokért való dolgozás készsége volt az alap a vezetők kiválasztására [...]. Az egyetem akkori szellemét látom abban is, hogy majdnem mindig a jótanuló, valami benső tulajdonsággal kiváló hallgatók kerültek az egyesületek élére [...]. Más egyesület nem volt, tehát a karok a Segítő Egyesületeket tekintették a kari ifjúság hivatalos képviselőjének, és az azért a szerepéért felelősséget érzett.”⁷⁶

Az egyesületek elnöki tisztségéért folytatott küzdelmek szabályos kampányjellegűek voltak. Jó felkészülés volt a politikai pályára. Az egyetem 1903–1904. évi évkönyve így számol be erről: „Régente heves választási előmozgalmak hozták az ifjúság lobbanó s könnyen lelkesülő lelkét hullámvászába; kortes nóták keletkeztek, hatalmas plakátok hirdették mindenkinek, a kit illetett s annak is, a kit nem illetett, hogy kik a pártok elnökjelöltjei. Folyt mindenütt a korteskedés, a hol csak egyetemi hallgatót lehetett látni, az Egyetemi Körben, az utcán, magán az egyetemen s nőttön-nőtt az izgalom, előre haladt a szervezkedés, a pénztáros alig győzte az utolsó napokban az új tagokat bejegyezni, peregetek az arany és ezüst pénzek az

⁷³ KEAT 1894/95.: 88.

⁷⁴ KEKÉ 1903–1904, 3. kötet, 1903. évi kiadás, 1904. évi kiadás, 1905. évi kiadás.

⁷⁵ KEAT 1894/95.: 88.

⁷⁶ IMRE: 16–17.

asztalon, míg végre beköszöntött a nagy nap s felvonulhattak a pártok a választási terem felé, ahova azonban csak igazolás után juthattak be. Már a korelnök-választásnál megkezdődött a harcz [...]. Zúgás, éljenzés, kapaczitálás, korteskedés az egész teremben mindenütt. Kavarog a tömeg a szavazatszedő bizottság körül. Itt megsemmisítenek egy szavazatot, ott kiáltják hangosan a szavazó nevét, fel-felhangzik az éljen, mikor egy-egy vezéralak lép az urnához. [...] Aztán véget ér a szavazatok beszédese, meg is vannak már számlálva, – következik a kihirdetés [...]. Kipirult arccal lép be a terembe a megválasztott elnök az érte ment küldöttség élén, elmondja az emelvényen programbeszédét, megígér mindent, a mit csak megtehet, köszönetet mond stb. stb.”⁷⁷ Hogy ezek a választások olykor milyen heves csatákkal jártak, jól bizonyítja az az eset, amikor 1898-ban a kolozsvári Egyetemi Kör elnökválasztása ellen beadott fellebbezésre a megtámadott fél egy 15 oldalas nyomtatott brosrút is kiadott.⁷⁸

Az Egyetemi Körben Gratz is több előadást tartott, többek között a halálos ítéletről és az akarat szabadságáról. Az egyetemi diákság a közélet eseményeit is nemcsak élénken követte, de véleményt is nyilvánított rendszeresen. Az egyetemi ifjúsági mozgalmakat akkoriban az egyházpolitikai kérdések motiválták. Gratz az antiklerikálisok egyik vezére lett.⁷⁹ Az *Egyetemi Lapok* 1893. november 26-ai száma arról ír, hogy a magyar diákszövetség kolozsvári előkészítő bizottsága azt a határozatot hozta, hogy a napirenden levő liberális reformok kapcsán „hódolatát fogja kifejezni” a minisztériumnak, a Jókai-jubileum ünnepélyeiben egy bizottság révén vesz részt, és megteszi a millenniumi ünnepségre az előkészületeket. Mindez már az új vezetőséghez fűződik, hiszen a november 19-ei alakuló ülésen a leköszönő elnök, gróf Bánffy Miklós helyett Herepei Ivánt választották elnöknek. Gratz Gusztáv jegyző lett. A választmány soraiba bekerült többek között Somló Bódog és Kolosváry Bálint is.⁸⁰ Az Egyetemi Kör aztán december elején Jókai Mórt tiszteletbeli tagjának választotta, és elhatározta, hogy a Kör retorikai-szépirodalmi szakosztálya januárban az író tiszteletére ünnepi díszgyűlést tart, valamint hogy „a nemzet koszorús költőjéhez” Herepei Iván elnök által üdvözlő feliratot küld.⁸¹ Mind az Egyetemi Kör, mind pedig a joghallgatók segélyegylete a szünidőre szünidei választmányt alakított. Az 1894. évi nyári mindkét választmány elnökének Gratz Gusztávot választották.⁸² Igen mozgalmasan kezdődött az 1894. évi őszi félév az Egyetemi Kör és a diákszövetség elnökének a megválasztásával kapcsolatban. Az elmúlt tanév végén ugyanis az Egyetemi Kör közgyűlése Boér

⁷⁷ KEKÉ 1903–1904, Kolozsvár, 3–4.

⁷⁸ BODOR.

⁷⁹ 8 *Órai Ujság*, 1921. január 19.

⁸⁰ *Egyetemi Lapok. A Magyar diákság közlönye*, 1893. november 26., 7.

⁸¹ *Egyetemi Lapok*, 1893. december 10., 6.

⁸² *Egyetemi Lapok*, 1894. május 27., 5. és 1894. június 15., 7.

Elek, Somló Bódog és Krenner Miklós javaslatára módosította az alapszabályt, minél fogva a jövőben az elnököt nem kell feltétlenül mindig más karból választani. A változtatást felterjesztették az Egyetemi Tanács elé, de válasz az új tanév elejéig nem érkezett. A diákság többsége azonban a változtatás értelmében kívánta a választást megtartani. Kolozsvári Bálint joghallgató lett az új elnök, holott annak a régi szabályzat szerint a bölcsészeti karról kellett volna kikerülnie. Ezért a tanárjelöltek megtámadták a választás érvényességét, petíciójuknak az Egyetemi Tanács helyt adott, és megsemmisítette a választás eredményét. Az új elnök Hamvas József lett, de az új választmány nem tudta a többséget megszerezni. Az elnök lemondott, és az egyetemi ifjúság két élesen elkülönülő pártra szakadt. Mindkét tábor megtalálta a maga jelöltjét a tanárjelöltek közül, hiszen csak onnan lehetett elnököt választani. A „jogász párt” jelöltje Krenner Miklós lett, akit aztán „erős választási harcz” után november 13-án abszolút többséggel az Egyetemi Kör és a diákszövetségi osztály elnökévé választottak. A november 16-ai közgyűlésen megalakult az új választmány is, a pénztáros Gratz Gusztáv lett.⁸³ Az Egyetemi Kör szakosztályokra bomlott, a jogi szakosztály elnöke, legalábbis az 1894. évi őszi tanfélévben Gratz Gusztáv volt.⁸⁴

A kolozsvári Tudomány-Egyetemi kör 1894. december 17-ei rendkívüli ülésén a liberális reformok mellett tett hitet. Krenner Miklós beszédében kiemelte, hogy a kolozsvári egyetem polgársága „megragadott minden alkalmat, hogy ezen nagy-jelentőségű eszmék mellett tüntessen”, és üdvözölte, hogy a „legalkotmányosabb magyar király megértve népe óhaját, szentesítette az új törvényeket”. Ezt követően azt indítványozta, hogy üdvözlő táviratban köszöntsék Wekerle Sándor miniszterelnököt, továbbá hogy Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső, br. Eötvös Loránd minisztereket és gr. Csáky Albin képviselőt az Egyetemi Kör tiszteletbeli tagjának válassza. Az elnök előterjesztését egyhangúlag elfogadták, és midőn a „legalkotmányosabb király” kifejezést használta, a tagok felálltak, és percekig éljeneztek.⁸⁵

Krenner Miklós 1895. elején lemondott az Egyetemi Kör elnökségéről. Új választások következtek, a pénztáros továbbra is Gratz Gusztáv maradt.⁸⁶

Az ország egyetemistáinak és főiskolásainak diákszövetségei rendszeresen kongresszusokat tartottak. Ezeken a kongresszusokon vita tárgyát képezte többek között, hogy miként válasszák meg az egyes felsőoktatási intézményekben a diákszövetségi elnököt. A diákszövetségi alapszabályok 19. §-a értelmében vidéken az a diákszövetségi elnök, „kit a diákszövetségi osztályt alkotó ifjúsági egyesületek elnökei közül a közgyűlés direkte megválaszt”. Eszerint Kolozsváron csak valame-

⁸³ *Egyetemi Lapok*, 1894. november 25., 2–3.

⁸⁴ *Egyetemi Lapok*, 1894. december 16., 7.

⁸⁵ *Egyetemi Lapok*, 1895. január 6., 1–2.

⁸⁶ *Egyetemi Lapok*, 1895. március 17., 6–7.

lyik ifjúsági egyesület elnöke választható meg diákszövetségi elnöknek, olyan valaki nem, aki nem áll valamelyik diákegyesület élén. A kolozsvári kongresszus azonban megváltoztatta az elnöki szék betöltésének módját: a kolozsvári Egyetemi Kör elnöke *ex offo* diákszövetségi elnök is. A debreceni kongresszus aztán, amit 1895. májusban tartottak, éppen a kolozsvári diákok kívánságára ismét módosította az elnökválasztás mikéntjét. Nevükben Gratz Gusztáv kifejtette, hogy a módosításra azért van szükség, mert könnyen előfordulhat, hogy az Egyetemi Körben „esetleg keletkező klikk választja csupán a diákszövetségi elnököt”, s így nem a legrátermettebb kerül az elnöki székbe.⁸⁷

A következő tanév elején, 1895. szeptember 19-én tartotta a Kolozsvári Egyetemi Kör alakuló közgyűlését. A választmány elnöke Gratz Gusztáv lett. Első alelnök: Imre Sándor; második alelnök: Konrádi Dániel; főtitkár: Reinhold Béla; altitkár: Bölöm Zoltán; főjegyző: Ditroy Nándor; aljegyző: Polcz Rezső; pénztáros: Udvary Sándor; főkönyvtáros: Wild György; alkönyvtáros: Vass Miklós; ellenőrök: Szántó Károly, Mihály Gyula; háznagy: Peller Izor; választmányi tagok a jogi korból: Gergely György, Farkas Pál, Herczeg Béla, Sipos Gábor, az orvosi korból: Tüske Ferencz, Biró Bódog; a bölcsészkarból: Rass Károly, Krenner Miklós; a math. term. tud. korból: Korbuly Emil, László Ferencz.⁸⁸ Gratz Gusztáv elnöki működéséről nem állnak rendelkezésre egyéb adatok. A tisztséget csak egy tanfélévig töltötte be, mert az 1895/96. évi tanév II. szemeszterét – mint fent volt róla szó – már a budapesti egyetemen töltötte. Lemondása után 1896. január 13-án Herczeg Bélát választották meg az Egyetemi Kör elnökének.⁸⁹

A kolozsvári egyetemi ifjúság szociális érzékenységének talán legékesebb bizonyítéka a Mensa Academica (bennlakás és étkező) létrehozása volt, azzal a céllal, hogy a szegény sorú diákok ingyenes vagy legalábbis kedvezményes étkeztetésben és elhelyezésben részesülhessenek. A kezdeményezés 1889-ben indult, amikor ezen célra özvegy Peielle Istvánné férje emlékére 20 000 korona adományt tett. Ezt követően a diákifjúság Krenner Miklós vezetésével gyűjtést indított, amelynek eredményeként 70 000 korona folyt be.⁹⁰ Gratz az új kolozsvári napilap, az *Erdélyi Napló* hasábjain szölt hozzá a kérdéshez. A vélemények megoszlottak abban a tekintetben, hogy mindaddig várjanak az adományok felhasználásával, amíg még nagyobb összeg lesz egyben, és akkor kávézót, klubhelyiséget és internátust is létre lehet hozni, vagy a rendelkezésre álló pénz szabta keretekben kezdjék el a megvalósítást. Gratz kifogásolta, hogy a dologról sokat beszélnek ugyan, de a részletekről keveset. Szerinte az összegyűlt összeggel el lehet indulni: „Jó intézményre és nem fényes intézményre van szükség.” Aztán gyakorlati javaslatot tett: szerinte

⁸⁷ *Egyetemi Lapok*, 1896. október 30., 13.

⁸⁸ *Egyetemi Lapok*, 1895. szeptember 26., 6.

⁸⁹ *Egyetemi Lapok*, 1896. január 25., 10.

⁹⁰ MAKKAJ: 16. és RUDAI: 4–5.

a vendéglős már azáltal is csökkenteni tudja az árakat, ha sok diák étkezik egy helyen. Ha az árak így még mindig nem lennének elég alacsonyak, akkor az egyület pénzzel támogassa a vendéglőst, hogy az csökkenteni tudja az árakat. A legszegényebb diákok helyett pedig egészben vagy fele részben vállalja át a létrehozandó diákasztal az étkezés költségét.⁹¹ A Mensa 1903-ban egyetemi kezelésbe került, 1910-ben az épülete is elkészült.⁹²

3. Az újságírás varázsa

Gratz pályafutását jelentős mértékben befolyásolta, hogy korán eljegyezte magát az újságírással. Már gimnazistaként 1891-ben fordított rövidebb novellákat és humoreszkeket a *Kolozsvár* című újság számára, abban a reményben, hogy egy kis zsebpénzre tegyen szert. A fordítások ugyan megjelentek, de az újság nem fizetett értük semmit. Egyetemista korában néhány önálló munkája is megjelent kolozsvári újságokban, két-három kis novella, amelyeket azonban szemérmesen fordításnak adott ki.⁹³ Tárca jellegű írásai jelentek meg például a Bartha Miklós által alapított kolozsvári *Ellenzék* című lapban. A *modern irodalom* című kétrészes tárcájában elismerte ugyan, hogy a modern irodalmi áramlatokat társadalmi szükségszerűség hozta létre, de kétségbe vonta, hogy azoknak joguk van a konvencionális értékeket rongálni, hiszen maguk mulandóbbak, mint a társadalmi erkölcs. A naturalizmusban, a miszticizmusban stb. egyaránt „helyes és egészséges” reakció mutatkozik meg, ami „azonban a lehető legegészségtelenebb módon túl van hajtván”. Bizonyos „túlképzettség” és ezzel szükségszerűen bizonyos „természetesség utáni vágyakozás” terjedt el az irodalmi áramlatokban. Az előbbi oda vezetett, hogy az írók nem elégszenek meg az általános erkölcsi tételekkel, „mindent meg akarnak érteni és mindenre mentséget találni”. Aztán azt hiszik, hogy „megértettek valamit, hol nem volt mit megérteni és hogy mentséget hoztak fel valamire, amit nem lehet kimenteni”. Olyan korábban kétségbevonhatatlan dolgokat, mint például a házasságtörés elítélése vagy a becsület, relativizálnak. Gratz szerint ezzel az a baj, hogy az olvasók nem érzik azt a határt, amelyen belül az íróknak esetleg igazuk is lehet, és csak annyit fognak fel, hogy ami eddig erkölcstelennek számított, azt is el lehet követni. Gratz szerint ennek hatása meglátszik a kor erkölcsi életében is. „Fennhangon hirdetik nekünk, hogy a természet ott kezdődik, hol társadalom és erkölcs megszűnnek, de elfelejtik, hogy ott [...] nincsenek már emberek.” Gratz úgy látta, hogy a „naturalista művek” nem riasztanak el a rossztól, hanem éppen fordítva,

⁹¹ Mensa Akademia – diákasztal. *Erdélyi Napló*, 1895. október 7., 1. (gg.)

⁹² MAKKAJ: 16.

⁹³ GRATZ (2009): 55.

éppen a rossz irányába terelik az olvasót. Nem lehet ugyan a naturalizmus jogosultságát vitatni, hogy a keserű valót bemutassa, de ha hatni akar, akkor a jobb világba vezető útra is rá kell mutatnia. „A világ beteg volt, egy iszapfürdő csak jót tett neki, de az iszapba elmerülnie nem szabad.”⁹⁴

Ugyancsak kétrészes tárcában állt ki a női egyenjogúság mellett. Azt a nézetet képviselte, hogy a nők számára is lehetővé kell tenni, hogy megkereshessék kenyerüket. Ennek szükségességét azzal indokolta, hogy Magyarországon több a nő, mint a férfi, tehát nem tud minden nő férjhez menni, és pont a legszegényebbeknek van a legkisebb esélyük rá, így őket a nyomorba jutás fenyegeti. Számos nemzetközi példát hozott a nők helyzetére. Az afrikai országoktól kezdve, ahol a nők adásvétel tárgyai, egészen a fejlett országokig, mint például az USA, ahol a nők ugyanúgy egyetemre járnak, hasonló értelmiségi pályákat is betöltenek, mint a férfiak. Gratz úgy vélte, nem kell attól tartani, hogy sok nőt vonunk el természetesen hivatásuktól, ti. a gyermekszüléstől azáltal, ha előttük is önálló pályák nyílnak meg. „A természetet nem kell mesterségesen fenntartani, ez saját maga gondoskodik magáról.” Mindig lesznek olyan férfiak, akik hajlandók lesznek olyan nőket feleségül venni, akik egyetemet végeztek, és doktorátust szereztek.⁹⁵ Gratznak a nők emancipációjáról vallott nézetei különösen modernnek, ha azt nézzük, hogy 1880-ban Szilassy Kálmánné Hugonnay Vilma zürichi orvosi oklevelének honosítását a női emancipációt elvből ellenző Trefort Ágoston miniszter elutasította. 1899-ben Simli Mariska kérelmét, hogy egyes tárgyakat hallgathasson a teológiai karon, az egyetem után a minisztérium is elutasította.⁹⁶ Gratz egy másik, ugyancsak az *Ellenzék*ben megjelent – a mából visszatekintve sajnos túl optimistának bizonyuló – cikkében azon nézetének adott hangot, mely szerint a háborúk korszaka egyszer véget ér, és a népek háborúinak színtere a tudomány, a kereskedelem és az ipar lesznek.⁹⁷

1895-ben az akkor induló, Szász Károly által alapított *Erdélyi Napló* című kolozsvári napilap munkatársa lett. Szász Károly, Szász Domokos református püspök fia szabadelvű párti országgyűlési képviselő volt. A lap 1895. szeptember 24-én jelent meg először, a hónap végéig ingyenes mutatványszámmal, majd október 1-jétől három koronás áron. Az *Erdélyi Napló*, amely természetesen a Szabadelvű Párt politikáját támogatta, rövid fennállás után, 1896. február 1-jével megszűnt. A szerkesztőségben Gratz mellett csak néhány még nála is tapasztalatlanabb fiatal ember dolgozott, így amikor Szásznak Budapestre kellett utaznia, ami képviselői

⁹⁴ GRATZ Gusztáv: A modern irodalom. *Ellenzék*, 1895. június 19., 1. és június 20., 1–2. A naturalizmusról külön is érkezett. *Ellenzék*, 1895. július 30. és 31.

⁹⁵ GRATZ Gusztáv: A nő. *Ellenzék*, 1895. július 17., 1. és július 18., 1.

⁹⁶ ELTE története: 212.

⁹⁷ GRATZ Gusztáv: Harcz a háború ellen. *Ellenzék*, 1895. szeptember 1–2.

teendői miatt gyakran előfordult, Gratzra maradt az egész lap szerkesztése. Amint emlékirataiban megjegyezte, megbízott szerkesztői munkája során „jó néhány bakt is lőtt”.⁹⁸

A szerkesztés mellett cikkeket, kritikákat⁹⁹ és könyvismertetéseket¹⁰⁰ is írt az *Erdélyi Napló*ba, gg. és „Z” betűjelek aláírásával.¹⁰¹ Annak a magyarázata, hogy nem saját neve aláírásával, hanem betűjelek alatt publikált, a fiatal Gratz nagy ambícióktól fűtött, de meglehetősen visszahúzódó karakterében keresendő. Ezekben a cikkeken körvonalazódtak az osztrák–magyar viszonyral, a nemzetiségi kérdéssel, a magyarországi pártviszonyokkal, a parlamentarizmussal stb. kapcsolatos nézetei. Cikkeiben több alkalommal is foglalkozott Erdéllyel. Úgy látta, hogy az erdélyi külön érdekek hangoztatása nem szeparatizmus. Sőt, Erdély hátrányos helyzetének előtérbe állítása hozzájárulhat ahhoz, hogy a törvényhozás a különbségeket mielőbb felszámolja.¹⁰² Egy másik cikkében arra figyelmeztetett, hogy a „Foglaljuk el Erdélyt!” román jelszót nem szabad „elbogatellizálni”, mert e mögött valós veszély rejlik: „[A] Tribuna és társai máris diadalmaskodnak, és Sturdza Demeter-ben Messiást látnak, a mely az erdélyi románokat fel fogja szabadítani. Hogy mily módon képzelik ezt a felszabadítást, arra a feleletet megadta a bukaresti csöcselék, azzal a kiáltással, hogy »menjünk át a Kárpátokon; Foglaljuk el Erdélyt!«.” Gratz úgy vélte azonban, hogy a magyar és a román nemzetnek sok tekintetben közös érdekei vannak. Mindkét nép „be van ékelve a szláv tengerbe”. Románia előtt két út áll: vagy Oroszország, vagy Magyarország védőszárnyai alá kell helyeznie magát. Az oroszokkal mindig ráfizetett, elvették tőle Besszarábiát.¹⁰³ Gratz *Erdélyi Napló*-beli írásainak nagy része a magyar parlamentarizmus, a pártviszonyok betegségeivel foglalkozik. Ostorozza a leplezett obstrukciót. „[N]álunk bő terük nyílik szónokolni – végtelenül. Mért más parlamentben féken tudják tartani a zabolátlan szónoki szenvedélyt, s a fék – a cloture. Nálunk ez az intézmény ismeretlen lévén napirenden vannak a végtelen viták, a végtelen beszédek. [...]

⁹⁸ GRATZ (2009): 55.

⁹⁹ A pillangócsata – A szerdai újdonság színházunkban. *Erdélyi Napló*, 1895. november 11.

¹⁰⁰ A magyar kereskedelmi jog kézikönyve (Dr. Klupathy Antal a kolozsvári egyetem tanára könyvének ismertetése). *Erdélyi Napló*, 1896. január 10.

¹⁰¹ Ezen betűjeleket később a *Huszádik Század* című folyóiratban is használta. Vö. *Magyar írók élete és munkái*, XI. köt. 343. Azt feltételezzük, hogy az *Erdélyi Napló*ban gtz betűjelekkel jegyzett írások szerzője is Gratz. A kereskedelmi minisztérium költségvetése és az erdélyi részek. I–III. *Erdélyi Napló*, 1895. november 12., 14., 19., valamint A pénzügyi tárca költségvetése és az erdélyi részek I–IV. *Erdélyi Napló*, 1895. november 19., 20., 29., 30. Gratz 1927. szeptember 28-án azt írta Szekfű Gyulának, hogy a „gg.” és „Z” álnveket máskor is használta. OSZK Kt. Fond 7/693, 3. fol.

¹⁰² Erdélyi érdekek. *Erdélyi Napló*, 1895. október 11.

¹⁰³ „Foglaljuk el Erdélyt!” *Erdélyi Napló*, 1895. október 24.

[E]gész napokat töltenek el képtelennél képtelenebb heczelődésekkel, a melyek utóvégre is csak arra szolgálnak, hogy a lapok pár hasáb »zajos jelenet«-et hozhassanak, a melyet a közönség persze szívesebben olvas, mint valami unalmas mezőgazdasági törvény tárgyalását. [...] A parlamentnek dolgoznia kell. [...] Tegyük tehát félre mindezeket a régi szokásokat, a melyek csak akadályozzák a tárgyalás menetét, [...] hisz mindez nem egyéb, mint leplezett obstrukció.”¹⁰⁴ Főleg persze az ellenzéket hibáztatatta, amely a saját soraiban is állandóan „civakodik”, „mi lenne vele, ha kormányozna”.¹⁰⁵ November végén a költségvetési vita kapcsán ismét az ellenzék magatartását bírálta. „A költségvetés nem játékszer. A költségvetés nem a kormány, vagy a kormánypárt, hanem az egész ország érdekét képezi. [...] De véget kell neki vetni [ti. az obstrukciónak] minden áron. Még akkor is, ha kissé meg rövidítenék a honatyák szünidejét és kissé meghosszabbítanák az ülésezések idejét. [...] Az országnak bekerül az a pár beszéd hetenkint 70.000 forintjába. Ha tekintetbe vesszük, hogy hetenként átlag 25 képviselő jut szólásra, egy beszéd bekerül az országnak 2800 forintjába.”¹⁰⁶ A parlamenti váltógazdaságot elvileg támogatná Gratz, de az volt az álláspontja, hogy az a '48-as eszmék miatt veszélyeket hord magában. Ekkor még ellenezte az ellenzéknek az általános választójog behozatalára vonatkozó követelését, nem úgy, mint tíz év múlva, amikor az általános választójog egyik élharcosa lett. Gratz véleménye 1895-ban még az volt, hogy a nagy tömegek Magyarországon még nem érettek a választójogra. „S vigyázni kell, mert lehet egy jogot meg nem adni, de egy jogot elvenni nem lehet.” Elutasította a képviselők összeférhetetlenségére vonatkozó szabályozás szigorítását is. Szerinte a szabályozás már most is túl szigorú. Az ellenzéknek a kormánnyal szembeni vádjai sem igazolódtak, „sőt az ellenzék is legalább olyan súlyosan van kompromittálva, ha azt, hogy valaki valamiben munkálkodik annak nevezhetjük”. Gratz úgy látta, hogy az összeférhetetlenség további szigorítása csak azzal járna, hogy a legintelligensebbeket zárják ki bizonyos tevékenységekből, s helyüket tehetségtelenebbek foglalnák el. Csak egy reformot tartott a parlament jobb működéséhez szükségesnek: a házszabálynak a cloture bevezetésével történő módosítását.¹⁰⁷ A külpolitikához „A »forrongó kelet«” című cikkében szölt hozzá: kritizálta a Monarchia politikáját, ami nem képviseli markánsan Magyarország érdekeit, mert túlságosan konfliktuskerülő, és Oroszországnak engedi át a kezdeményezést.¹⁰⁸ Gratz – igaz, továbbra is álneven – felemelte hangját a budapesti egyetemen megnyilvánuló

antiszemita jelenségek ellen is. „A Budapesten felmerült irány [...] súlyosan kompromittálja az ifjúságot minden komolyan gondolkodó tényező előtt. És ez ellen az ifjúságnak kötelessége tenni valamit. [...] Meg vagyunk győződve róla, hogy a vidéki főiskolák és különösen a kolozsvári egyetem ifjúságai sem értenek egyet az antiszemita elvekkel. [...] Ha csak ők nyilatkoznak [ti. a pesti antiszemiták], nyilatkozatukat az egész magyar ifjúság nézetének fogják tartani. Ezt nem szabad túrni.”¹⁰⁹

¹⁰⁴ Leplezett obstrukció. *Erdélyi Napló*, 1895. november 8.

¹⁰⁵ Pártviszonyaink. *Erdélyi Napló*, 1895. november 20.

¹⁰⁶ A költségvetési vita. *Erdélyi Napló*, 1895. november 30.

¹⁰⁷ Parlamenti Reform. *Erdélyi Napló*, 1895. december 3.

¹⁰⁸ A „forrongó kelet”. *Erdélyi Napló*, 1895. november 25.

¹⁰⁹ Antiszemita ifjúság. *Erdélyi Napló*, 1895. november 15.

II. A századforduló Budapestjén (1896–1906)

1. A budapesti újságíró

A kolozsvári *Erdélyi Napló* munkatársaként az ifjú Gratz Gusztávnak lehetősége volt arra, hogy minden este színházba menjen, amit felbecsülhetetlen előnynek tartott. Az újságírás révén havi 25 forint jövedelemhez is jutott, ami lehetővé tette, hogy a szüleitől kapott zsebpénzről teljesen lemondjon. Szerette volna az újságírásból a teljes megélhetését biztosítani, erre azonban Kolozsváron nem látott lehetőséget. Egyre inkább határozott szándékká érlelődött benne az a gondolat, hogy a fővárosba költözzön, és ott helyezkedjen el újságíróként. Megkérte ezért Szász Károlyt, ajánlja be az 1854-ben alapított német nyelvű liberális napilap, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjénél, Falk Miksánál, aki Szásznak frakciótársa volt a Szabadelvű Pártban. Gratz már korábban is kapcsolatba került a *Pester Llyoddal*, hiszen két gazdasági kérdésekről írt cikke teljes névével megjelent már a patinás napilap címlapján. Az egyik cikkben a búzaföldek csökkenésével foglalkozott. Megállapította, hogy általános tendencia, hogy számos országban egyre kisebb területen ültetnek gabonaféléket, ami arra vezethető vissza, hogy az elmúlt évtizedben egyre alacsonyabb a gabonafélék ára, aminek oka pedig a nagy mennyiségű tengerentúli importban keresendő. A drágább búza árának a rozshoz való igazodása pedig a malomipar fejlődésének köszönhető, aminek következtében a rozsból is egyre jobb minőségű liszt nyerhető. Hosszabb távon a búza további visszaszorulását jósolta. A jó minőségű árpa előtt (söripar, kávéipar stb.) pedig nagy jövőt látott, ezért a Monarchia árpatermelésének növelése mellett szólt, hiszen a morvaországi és a szlovák (sic!) árpa közkedvelt a világgiacon. Az árzuhanás által leginkább sújtott búza más gabonákkal való kiváltásában látta a mezőgazdaság válsága elleni egyik legfontosabb ellenszert.¹ A másik cikkben a sorra épülő anatóliai és szíriai vasút-

¹ Gustav Gratz: Die Abnahme des Weizenterritoriums. *Pester Lloyd*, 1895. szeptember 6.; 1: G. G. megjelöléssel később is foglalkozott a gabonapiac alakulásával. Az argentin gabona egyre növekvő európai exportjának a jelentőségét vizsgálta a „Die Getreideproduktion Argentiniens” című cikkében (*Pester Lloyd*, 1895. december 10.). A „G. G.” betűjelek bizonyítottan Gratz Gusztávot takarják. A cikk kivágata megtalálható Gratz Gusztáv hagyatékában a fiatal korában írt cikkeket tartalmazó dossziében is. MTA Lev. Gh. 3. dob. Az „A.” betűjel alatt „Der Niedergang der Getreidepreise” című cikknek is minden valószínűség szerint ő a szerzője.

vonalakról értekezett. Kiemelte a vasútépítés hatalmas gazdasági és kulturális jelentőségét, és utalt a vasútkoncessziók megszerzése során kitapintható francia–német ellentétekre.² Kapóra jött, hogy a *Pester Lloyd* állományaiban éppen váltás történt: az újság országgyűlési rubrikájának vezetője, Sturm Albert távozott, helyére addigi helyettese, Dr. Friedrich Tivadar lépett, az ő helyére pedig egy új embert kerestek. Így Gratz kérelme meghallgatásra talált. 1896. január 13-án mutatkozott be a *Pester Lloyd* szerkesztőségében, és rögtön fel is vették – egyelőre – próbaidőre. Már az első nap a képviselőházba kellett mennie, ahol a költségvetést tárgyalták. Első írásai alapján az egyébként német anyanyelvű Gratz némettudását a szerkesztőség megfelelőnek találta. Visszaemlékezése szerint kezdetben abba a hibába esett, hogy minden parlamenti felszólalást túlságosan részletesen idézett, a legjelentéktelenebbeket is. Rövidesen azonban bedolgozta magát, és a *Pester Lloyd* parlamenti tudósítójának egyike lett, 125 forintos (majd rövidesen 150 forintos) havi jövedelmezéssel. Ez lehetővé tette számára, hogy teljesen a maga lábára álljon, és a szülei minden pénzügyi támogatásáról teljesen lemondjon, ami nem kis büszkeséggel töltötte el.³ A gyermekkorától rá jellemző kisebbségi érzésből kifolyólag azonban még hónapig attól rettegett – emlékezett vissza később –, hogy felmondanak neki.⁴

Budapesti munkája miatt tehát egyetemi tanulmányait Budapesten folytatta. Az újságírás azonban kevés időt hagyott számára az egyetemi előadások rendszeres látogatására, mindennap éjfélig vagy még azon túl is a szerkesztőségben volt. Ném. lépett be a fővárosi diákszervezetekbe sem. Mivel a budapesti professzorokat nem ismerte, szigorlatait és államvizsgáját (1898. március 6-án) Kolozsváron tette le.⁵ A századforduló táján amúgy is „divatba jött”, hogy a jogakadémiákról és a budapesti egyetemről sok joghallgató ment szigorlatozni Kolozsvárra. Sok gyanúsítás érte a kolozsvári egyetemet, hogy ott könnyen lehet jogi doktorátust szerezni. A budapesti egyetem egyik rektora nem kis gúnnal beszélt „a távol keleten vígan működő diplomagyárról”. Imre Sándor így magyarázza ezt a tendenciát: „Akik nem próbáltuk, nem tudtuk összehasonlítani a mértéket, de mert fiatalok voltunk, meg tudtuk érteni, hogy miért volt könnyebb a kolozsvári szigorlat. Itt [ti. Kolozsváron] mindenki tudta, hogy ki lesz a kérdezője, tehát mindenki tudta, miből kell készülnie, sőt azt is tudta, hogy ha komolyan dolgozik, annak bizonyosan meg lesz a megfelelő eredménye.”⁶

² Gustav Gratz: Anatholische und syrische Eisenbahnen. *Pester Lloyd*, 1895. szeptember 18., 1.

³ Gratz Gusztáv testvéreit is segítette, főleg miután édesapjuk 1907-ben meghalt. Édesanyját haláláig havonta 50 koronával támogatta. MNL OL P2123 1. dob. 166–167. fol. és uo. 2. dob. *Így élnek emlékünkből*. 4. dob.

⁴ GRATZ (2009): 55–56.

⁵ Uo. 57.

⁶ IMRE: 11.

Gratzot egy darabig foglalkoztatta az a gondolat, hogy a doktori fokozatot is megszerzi, de aztán lemondott erről. Lukács kolozsvári professzor is azt tanácsolta neki, nincs értelme annak, hogy diplomákat halmozzon: az újságírás révén mindent elérhet, feltéve ha azt időben elhagyja. Az egyetem elvégzése után apja barátja, Mannsberg báró, aki a Magyar Hitelbank kolozsvári fiókját vezette, felajánlotta neki, menjen a bankhoz dolgozni. Apja egy másik barátja, Szlávik Mátyás teológiai professzor pedig arra ösztökélte, hogy pályázza meg az eperjesi jogakadémia tanári állását. Hosszabb töprengés után Gratz azonban mindkét felkérést visszautasította, úgy gondolta, hogy hátrányos lenne a fővárosnak hátat fordítania, mert ott szorosabb kapcsolatban állhat azokkal az eszméramlatokkal, amelyek „a világot mozgatják”.⁷

A *Pester Lloyd* parlamenti tudósítójaként nem sok lehetősége maradt az önálló tevékenységre. Az újság terjedelmesen közölte a parlamenti beszédeket, Gratz munkájának jelentős részét a beszédek németre fordítása tette ki. A *Pester Lloyd*-nál végzett munkája mellett 1898-tól a *Kölnische Zeitung* budapesti tudósítója is volt, ez nagyobb önállóságot jelentett számára, mert a magyar politikai életéről szabadabban, minden pártkötődéstől mentesen tudta kifejteni gondolatait.⁸ A *Kölnische Zeitung* a XIX. században a Német Császárság egyik legbefolyásosabb napilapja volt, hagyományosan nemzeti liberális iránnyal.

Gratz a tudósítói munka során állandó kapcsolatba került a parlamenti élettel. Hamar megfogalmazódott benne az a törekvés, hogy a parlamenti tudósítói állást képviselői mandátummal cserélje fel. Nem kételkedett benne, hogy újságíróként megszerzett kapcsolatai révén ez előbb-utóbb sikerülni fog, habár egyelőre nem tudta, miként éri el célját. Már csak ezért sem vállalta el a debreceni jogakadémián felkínált politikatanári katedrát.⁹ Tudósítói működése mellett pedig talán még a tudósi pálya gondolatát sem adta fel teljesen. Legalábbis arra enged következtetni, hogy ekkortájt két könyvecske is megjelent tőle a Stampfel-féle tudományos zsebkönyvtársorozatban: a *Nemzetközi jog* kézikönyvszerűen, 150 oldalon definiálja az alapfogalmakat. A tartalomjegyzék is a tankönyvjellegre enged következtetni: I. Az államok joga és kötelezettségei, A) Az államok, B) Az államok alapjai [...]; II. Az államok viszonya béke idején, A) Az államok képviselői, 1. Államfők, 2. A külügyminiszter, 3. A követek, [...] B) A nemzetközi szerződések alaki szempontból, C) A nemzetközi szerződések tartalmi szempontból; III. Az államok viszonyai nemzetközi viszályok esetén, A) Békés eszközök a nemzetközi viszályok eldöntésére, B) Kényszereszközök a nemzetközi viszályok eldön-

⁷ GRATZ (2009): 57.

⁸ Uo. 58.

⁹ Uo. 57–58.

tésére, C) A háború jogviszonyai, 1. A hadviselő felek jogviszonyai, a) A háború általában, b) A szárazföldi háború, [...] 2. A háború és a semleges államok. A munka megírásához Gratz egy angol nyelvű szakkönyvét vett mintául, legalábbis a második kiadáshoz, amint az egyik barátjához, Somló Bódoghoz írt egyik leveléből kiderül.¹⁰ A Befejezésben azt a reményét fogalmazta meg, hogy eljön az idő, amikor a nemzetközi jog összes szabályait egy állandó kódexben foglalják össze, amely a nemzetközi viszonyokat szabályozni fogja, és azokról egy nemzetközi bíróság kötelező erővel dönt.¹¹ Ez a gondolat Gratz eszmerendszerében egész pályafutása során tetten érhető.

Az *Alkotmánypolitika*¹² című könyve az előbbtől eltérően nem kézikönyv jellegű, hanem kérdéseket tesz fel, és azokra a problémát alaposan körülíró válaszokat ad. A könyvecske a bevezetésen kívül I. Az állam, II. Az állami akarat, III. Az állam szervezete, IV. Az állam szervei fejezetekre tagolódik. Gratz későbbi pályafutását tekintve – gondolunk itt a két világháború közötti időszakban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület élén játszott szerepére – talán az a szakasz a legérdekesebb, amelyben a nemzetiségi politikát, többség és kisebbség viszonyát vizsgálja. Gratz ennek során az államnemzeti koncepciót vallja, amely lényegében megegyezik a magyar liberalizmus nagyjainak a felfogásával. Gratz szerint a nemzetiségi politikának aszerint kell alakulnia, hogy valamely nemzeti-ség domináló szerepet játszik-e az államban, vagy több nemzetiség egyenlő súlyt képvisel. Az első esetben a nemzet és a nemzetiség fogalma nem esik egybe, s a nemzet a domináló nemzetiség jegyeit fogja viselni. „A magyar nemzetnek tagjai a tót, a román, a szerb, a német nemzetiségek és a magyar is mint nemzetiség, de az egész nemzet azért magyar nemzet marad.” A kisebb nemzetiségeknek – vallja Gratz – joguk van saját nyelvük és kultúrájuk ápolására. A domináló nemzetiség viszont nemcsak arra jogosult, hogy nyelvét ápolja, hanem annak ismeretét megkövetelheti az államot alkotó valamennyi nemzetiségtől. A nemzetiségek elnyomását Gratz elítélte, mert az igazságtalan, és nem is vezet célra. „Az államnak pártatlannak kell lennie minden polgárával szemben, ilyen politika azonban eltér a pártatlanságtól.” A kisebb nemzetiségek asszimilálását ugyanakkor Gratz nem utasította el, azt azonban nem állami, hanem társadalmi feladatnak tekintette. „Ha a domináló nemzetiség, a nemzet, csak azokhoz a követelményekhez ragaszkodik is, amelyekhez feltétlenül joga van, minden nemzetiségnek érdekében fog állni lehetőleg a domináló nemzetiséghez simulni, a mi minden felolvasztási

¹⁰ Gratz levele Somló Bódognak, 1906. március 9. OSZK Kt. Levelestár.

¹¹ GRATZ (1899): 148.

¹² GRATZ (1900).

törekvést nagyban előmozdít. Hogy az állam a nemzetiségek túlkapásait s állam-ellenes törekvéseit nem tűrheti, az magától értetődik.”¹³ Mindkét műve pozitív fogadtatásban részesült.¹⁴

2. A Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság alapítója

Gratz felvettette ugyan magát a különböző újságírói egyesületekbe, de nem érezte jól magát kollégái körében, az újságírók világa idegen maradt a számára. „Az a tendencia, ami újságírói körökben olyan gyakran uralkodott, hogy mindenről, ami igaz, bebizonyítsák, hogy adott körülmények között az ellenkezője lehet igaz és helyes, taszított engem. Én szilárd igazságokban hittem, és a szkepticizmus idegen volt nekem, taszított, még ha Anatole France szkepticizmusáról volt is szó.”¹⁵ Szorosabb kapcsolatban azokkal az egykori egyetemi diáktársaival (Somló Bódog,¹⁶ Kolosváry Bálint, Ferencz József) volt, akik időközben különböző budapesti állá-

¹³ Uo. 33–34.

¹⁴ „Ez a rövid idő alatt hírnevessé vált fiatal tudósunk ismét új könyvvel lépett a nyilvánosság elé. [...] A ki röviden akarja megismerni a politikát, az olvassa át e könyvet [...]. Olyan problémákat tárgyal, [...] melyek polgári állásunk világos szemlélésére multhatatlanul szükségesek.” *Magyar Polgár* (Koloszvár), 1900. május 16. „A jeles művecske szerzője dr. Gratz Gusztáv, ez a széles tudásu jogi szakíró, akinek előbbi könyve, a *Nemzetközi jog*, megérdemelt elismerést vívott ki a szakirodalomban. Alkotmánypolitikája nagy alaposággal tárgyalja az állam lényegét s az állami akaratot”. *Budapesti Napló*, 1900. május 14. „Magát a vállalatot [ti. Stampfel Károly kiadót – P. V.] elvitathatatlan érdeme szerint esetről-esetre már több ízben méltattuk; egyes füzeteivel szemben kifogásainkat is megtettük, ha volt rá ok. A jelen füzetéről azonban csak elismeréssel emlékezhetünk meg. Szerzője ugyanis meglehetősen szűk keretben oly világosan tudta előadni a rendkívül elvont tárgyat, hogy még a leglaikusabb olvasó is minden megerőltetés nélkül, haszonnal követheti fejtegetéseit”. *Alkotmány*, 1900. május 24. „Az *Alkotmánypolitikáról* szól ez a könyv, a szerzője Gratz Gusztáv dr., a fővárosi tsurnaliszta világnak jeles tagja. Gratz könyve mintája annak, hogyan lehet rövid hetvenkét oldalon egy tudományágat oly alaposággal ismertetni, hogy annak egyetlen területe megvilágítatlan ne maradjon.” *Magyar Hírlap*, 1900. május 26. „Gratz Gusztávtól ugyanebben a gyűjteményben csak tavaly jelent meg a *Nemzetközi jog*, a melyről annak idején szívesen szóltunk dicsérrettel. A szerzőnek most előttünk fekvő dolgozata szintén teljes elismerést érdemel. [...] A szerző [...] éppen úgy szerencsésen elkerüli a mélyreható tudományos fejtegetést, mint a dilettáns felületességet.” *Magyar Nemzet*, 1900. szeptember 13., továbbá *Pester Lloyd*, 1900. pünködsdi szám.

¹⁵ GRATZ (2009): 58.

¹⁶ Gratz Somlónak írt leveleiből mély baráti vonzódás olvasható ki. Különösen érdekes kontrasztban van ezzel és Gratz liberális felfogásával az, hogy Somló Bódog szerelmes volt Gratz Gusztáv legfiatalabb húgába, Emmába, de a kapcsolatot a család, maga Gratz Gusztáv is – Somló zsidó származása miatt – ellenezte. Emma akkoriban tanítóképzőbe járt, és Gusztáv bátyjánál lakott. *Kivonatok Szüleim leveleiből*. MNL OL P2123 1. dob. (25. o.) 148. fol.

sokban helyezkedtek el. Rajtuk keresztül más, hasonló gondolkodású ifjakkal ismerkedett meg: köztük Jászi Oszkárral, akit Gratz a társaság legérdekesebb figurájának nevezett; Vámbéry Rusztemmel; Berinkey Dénessel, a későbbi miniszterelnökkel; Szabó Ervinnel; Kenéz Bélával (később kereskedelmi miniszter); Petrovics Elekkel (később a Szépművészeti Múzeum igazgatója); Niameessny Mihállyal (később országgyűlési képviselő); Szántó Menyhérttel, aki később mezőgazdasági szakemberként szerzett nevet. Ez a fiatalemberből álló kör hetente találkozott Budán, a „Rana Rossa” olasz étteremben, ahol megvitatták a politika aktuális kérdéseit, kritizálták az ország elmaradott szociális viszonyait, amelyért a túl szűkre szabott választójog alapján megválasztott képviselőházat tették felelőssé, kiálltak egy mélyreható agrárreform mellett.¹⁷ Gratz – emlékirataiban visszatekintve – később úgy látta, hogy nagyjából ugyanazokat a követeléseket fogalmazták meg, mint később a nemzeti szocialisták, csak az antiszemitizmus hiányzott, mert az összeegyeztethetetlen volt liberális nézeteikkel, de talán azért is, mert körükben sok zsidó vagy kikeresztelkedett zsidó volt.

Ezen asztaltársaság berkeiben született meg egy folyóirat alapításának gondolata, azzal a céllal, hogy eszméiket a szélesebb nyilvánossággal is megismertethessék.¹⁸ A lap megalapításával kapcsolatos szervezőmunka szálai Gratz kezében futottak össze. 1899. július 18-án a magvalósítással kapcsolatos elképzeléseit vázolta. Természetesen központi kérdés volt az anyagi fedezet megteremtése. Az elkészített kalkuláció szerint a lapot havonta 4 ívnyi terjedelemben jelentetnék meg, egy ív teljes költsége 60 Ft (nyomdaköltség 25 Ft, honorárium 30 Ft, 5 Ft egyéb), az évi összes költség tehát 2880 Ft lenne. A 8 Ft-ra tervezett előfizetői ár mellett (250 Ft hirdetéssel számolva) mintegy 330 előfizetőre lenne szükség a veszteség nélküli működéshez. Ennyi előfizetőre az első évben azonban nem volt kilátás. Gratz ezért azt javasolta, hogy a honoráriumok fizetésétől egyelőre tekintsenek el, a munkatársak tiszteletdíjakat csak az év végén, egy összegben, a lap tiszta jövedelméből kapjanak. Ez esetben pedig már 1000 Ft-os előfizetői bevétellel, vagyis 125 előfizetővel számolva lehetségesnek tűnt a vállalkozás pénzügyi szempontból is. Gratz abban is bízott, hogy néhány éven belül 300–400 előfizetőt tudnak szerezni. Az alaptőkét, 1000 Ft-ot a munkatársak adnák össze (mindenki lehetőségei szerint), és a befizetett összegekre a tiszta jövedelemből 5%-os kamatot fizetnének. A szerkesztő honoráriumát Gratz a tiszta jövedelemből levont kamatfize-

¹⁷ Hegedüs Lóránt is alakított egy asztaltársaságot, „Ép Ész” elnevezéssel, amely a *Husadik Század* köréhez hasonlóan hetente egyszer jött össze. Gratz mellett Erdély Sándor, Szladits Károly, Illés József, Egry Aurél stb. tartoztak hozzá. A két asztaltársaság között olyan szoros volt a kapcsolat, hogy idővel összeolvadt, anélkül hogy ezt az összeolvadást valaha is kimondták volna. GRATZ (2009): 62. Létezett egy Vadászskürt nevű összejövétel is, amely azonban eredménytelen maradt. Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1903. január 2. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁸ GRATZ (2009): 58–60.

tések után maradt összeg 25%-ában javasolta megállapítani, a fennmaradt összeg pedig a szerzők között írásaik terjedelmének arányában kerülne kiosztásra. Továbbá javasolta egy tekintélyes személy főszerkesztővé választását, aki a nevét adná, díjazásban azonban nem részesülne. „Ami a lap szellemi részét illeti, erről már sokat beszélünk. [...] [N]ézetem szerint lehetőleg aktuálisnak kell lenni. A szempont, amelyből az egyes kérdéseket tárgyalnók, gyakorlatiasabb volna, mint elvont tudományos munkák szempontja, de természetesen jóval magasabb, mint a napi sajtó szempontja. A négyíves füzetekből körülbelül 3 ív esnék önálló dolgozatokra s egy ív a tudományos szemlékre, a melyek magukba foglalnák a könyvismertetések, folyóiratokban megjelent dolgozatok ismertetését, kongresszusok eredményeit, – mindig annyiban, a mennyiben csak közérdekkel bírnak. Hozzájárulna ezekhez egy kül- és egy belpolitikai szemle is. [...] A szerkesztő leginkább a lap technikai részével foglalkoznék.” A Gratz által ismertetett tervben az is szerepelt, hogy minden tudománynak külön szerkesztője lenne, aki a maga területén a szemlét elkészíti, és a beérkezett dolgozatokat tudományos szempontból elbírálja. Gratz várja a többiek állásfoglalását, s hangsúlyozza, hogy ő bármilyen feladatra készen áll a lapvállalkozásban.¹⁹ A címre több elképzelés is felmerült: *Havi Szemle, Jog- és államtudományi Szemle, Huszadik Század*. A tervet a többiek elfogadták.²⁰

Augusztus közepén Jászi, Berinkey és Komin személyesen keresték fel Gratzt, mindnyájan lelkesen üdvözltek a lap gondolatát. Az irányvonal tekintetében is egyetértés mutatkozott: mindenki tudományos folyóiratot képzelt el angol mintára, csak a szaktudományos közleményeket kívánták kizárni. A munkatársak száma is szépen gyarapodott. A Gratznál megjelenő három személlyel már heten voltak, és levélben csatlakozott hozzájuk Meliari Béla is. „Belmunkatársként” számítottak még a következőkre: Illés József (jogtörténész, 1913-tól munkapárti képviselő), Exner Kornél (később egyetemi tanár), Kégl János (1918-ban államtitkár), Navratil Ákos (később akadémikus), Niameessny Mihály (később munkapárti képviselő), Szladits Károly (később akadémikus), Goldner Ödön, Vámbéry Rusztem és Veigelsberg Hugó (Ignotus). Rendes munkatársként fel kívánták kérni többek között Jászi Viktort, Bathó Bélát, Weiss Jenőt, Balog Arthurt, Melle Károlyt, Finkey Ferencet, Hegedüs Lórántot, Fellner Frigyeszt, Pap Dávidot, Teller Miksát, Boér Eleket, Kenéz Bélát. Rendkívüli munkatársként számos egyetemi professzorra és országgyűlési képviselőre számítottak. A „belmunkatársak” együttvéve alkották volna a szerkesztőbizottságot. A főszerkesztő személyére Jászinak volt javaslata: Vigyázó Ferenc mágnás, főrendiházi tag. Hegedüs Lóránt neve is felmerült, jelölését azonban végül mégsem támogatták, mert nagyon nehezen kezelhető embernek

¹⁹ Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. július 18. OSZK Kt. Levelestár.

²⁰ Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. július 30. OSZK Kt. Levelestár.

tartották. Vigyázó összeköttetéseitől azt várták, hogy számos előfizetőt hoznak a lapnak, és az alaptőke előteremtése sem lesz gond.²¹ 1899. augusztus 15-én Jászi Oszkár Somló Bódognak azt írta, hogy Gratz Gusztávnál megbeszélték a folyóirat tervét. Gratzot most már „régbben ismerem, egyike a legszimpatikusabb embereknek”.²²

A *Huszadik Század* szerkesztőbizottságának alakuló gyűlését 1899. szeptember 10-én tartották, ahol nagyrészt Gratz javaslatait fogadták el. Az alakuló gyűlésen jelen volt Gratzon kívül Bathó Béla, Berinkey Dénes, Kolosváry Bálint, Komin János, Niamessny Mihály, Somló Bódog. Elhatározták, hogy 1900. január elsején *Huszadik Század* címen legalább négyívnnyi terjedelmű társadalomtudományi havi szemlét jelentetnek meg. A folyóirat tudományos és aktuális cikkeket közöl. Kifejezetten szakmai jellegű írásokat csak kivételesen jelentetnek meg, a napi események nem tudományos tárgyalása pedig egyáltalán nem kaphat helyet a lapban. A terjedelem háromnegyed részét önálló írások képezik, a maradék részt pedig tudományos és kortörténeti szemléknek tartják fenn. Az alaptőkét a szerkesztőbizottság személyenként legalább 50 forintnyi hozzájárulásával teremti elő. Amennyiben a lap nyereséggel zárja az évet, akkor annak 25%-át a szerkesztő kapja tiszteletdíjként, a befizetett alaptőke után 5% kamatot fizetnek. „A maradék a szerkesztőbizottsági tagok között munkájuk arányában osztandó fel mindaddig, amíg az ívenkénti tiszteletdíj 30 Ft-ot nem tesz ki, azon felül a maradék ismét az alaptőkéhez való hozzájárulás arányában osztandó fel a szerkesztőbizottsági tagok közt mindaddig, míg az ilyen címen járó összeg – az 5%-os kamattól eltekintve – 15%-ra emelkedik. Amennyiben ezzel a tiszta jövedelem kimerítve nincsen, a további felosztás hasonlóképpen a munka és anyagi hozzájárulás arányában történik oly formán, hogy a munkadíjnak 10 Ft-tal való emelkedése a befizetett összeg utáni 5%-kal vétetik egyenértékűnek.” Arról is döntöttek, hogy amennyiben a folyóirat veszteséggel megszűnik, akkor a hiányt a szerkesztőbizottsági tagok egy éven belül a jegyzett üzletrészek arányában, azontúl pedig egyenlő arányban fedezik. A szerkesztőbizottság vitás kérdésekben szótöbbséggel határoz. A beérkező értekezéseket szakbírálatra kiadják. Ha a szerkesztő és a szakreferens között véleménykülönbség áll fenn, akkor a szerkesztő még egy tag véleményét kikéri. A szerkesztői teendők ellátásával Gratz Gusztávot bízták meg.²³

²¹ Gratz levele Somló Bódognak (?), 1899. augusztus 17. OSZK Kt. Levelestár.

²² Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. augusztus 15. LITVÁN-VARGA F. (1991): 6–8.

²³ A *Huszadik Század* című folyóirat irataiból (kézzel írt piszkozat). OSZK Kt. Analekta 2408/1.; A jegyzőkönyv aláírására szeptember végén Niamessny Báthori utcai lakásán került sor: Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1899. szeptember 25. OSZK Kt. Levelestár.

A Gratz által megszervezett szerkesztőbizottság tagjainak pénzügyi hozzájárulásából 1900-ban megjelenhetett Herbert Spencer²⁴ előszavával a *Huszadik Század* első száma.

A szerkesztőbizottságban azonban már rögtön az elején nézeteltérés volt abban, hogy Spencer üdvözlő levelét az első szám legelejére vagy hátrább helyezték.²⁵ Jászi szerint a lapnak egyik feladata Spencer tanainak hirdetése: „Mint Gusztinak is megírom, az öröm mellett éppoly erős vagy tán erősebb még az aggodalom bennem. A Spencer intervenciója folytán becsületbeli kötelességünk a lap szociológiai jellegét megőrizni s a jogászok és politikusokkal szemben megvédelmezni. De olyan kevesen vagyunk. Ami nem is csoda, mert a mi irányzatunk nem közönséges tudományos irányzat, hanem világnézet, mely diametrikus ellentétben áll minden világnézettel.”²⁶ Gratz viszont hangsúlyozta „Fenntartom abbeli meggyőződésemet, hogy ez a levél nem való a cikkek élére. [...] Ez a levél, igaz, nagyon helyesen fogja jellemezni azt az irányt, a melyet ha nem is kizárólag, de főleg követni akarunk, – philosophiai törekvéseinkben. De ezek a törekvések nem merítik ki feladatainkat. Lesz számos oly cikk, sőt lesz talán oly szám is, a mely sem a philosophiára, sem Spencerre és tanaira, még csak távolból sem fog vonatkozni. Ha a levelet első helyen fogjuk közölni, a dolognak az lesz a látszatja, hogy mi kizárólag abban látjuk programunkat, a mit a levél mond. A folyóirat tartalma azonban, s ebben általánosan egyetértünk, – korántsem szorítkozik a szociológiára, [...] hisz mi angol mintára reviewt akarunk csinálni. A levél tehát olyas valamit fog mondani, a mi az igazságnak, a mi céljainknak nem felel meg, annyiban, hogy azt a benyomást fogja tenni, hogy kizárólag Spencer tanainak szenteljük magunkat. Ebben a közönség akaratlan félrevezetését látom, még pedig oly félrevezetést, melyből több kárunk lesz, mint hasznunk. [...] Más az, ha a levelet kevésbé feltűnő helyen közöljük. Súlyja akkor is lesz [...], de ha a levelet első helyre tesszük, mi ehhez a súlyhoz hozzáteszünk valamit, s mintegy azt mondjuk: ez a levél jelöli meg azt, a mit mi is akarunk. Pedig valójában csak azt jelöli meg, a mit philosophiai tekintetben akarunk. Ha a cikkek után a szemlék élén közöljük a levelet, akkor azt mondja a levél, a mit teljes joggal mondhat, hogy mi akkor, a mikor philosophiai

²⁴ Herbert Spencer (1820–1903) az angol pozitivizmus egyik legnagyobb hatású képviselője, liberális szellemű evolucionista szociológiájában a természettudományok, elsősorban a biológia fejlődéstörvényeit alkalmazza a társadalom fejlődésére is. Szintetikus filozófiájában a társadalmat az organizmus, annak intézményeit pedig az organizmus szerveinek mintájára határozza meg. A szociológia első magyar képviselőit Spencer tanításában elsősorban a megállíthatatlan fejlődés eszméje vonzotta, vagyis hogy az általuk elképzelt szocializmus semmilyen eszközökkel nem gáncsolható el, az a természeti törvények szükségszerűségével győzedelmeskedik. Vö. PACZOLAY-SZABÓ: 167–169.

²⁵ Pók (1990): 41–44.

²⁶ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. október 8. Oszk Kt. Levelestár. Vö. Pók (1974): 1187.

körön belül működünk, Spencer tanait akarjuk terjeszteni. Akkor senki sem veheti nekünk rossz néven, ha oly cikkeket és számokat adunk, a melyeknek a philosophiához és Spencerhez semmi közük. [...] Ezt az álláspontomat én fenntartom ezután is. De a kérdésnek semmiképpen sem tudok oly fontosságot tulajdonítani mind a milyent ti tulajdonítottok neki. Ha csak sejtettem volna is, hogy ez a kérdés Oszkárnak álmátlan éjjeleket fog hozni, szóba sem hoztam volna. S ha nem hallottam volna, – hogy Te [Somló Bódog] is rendkívüli jelentőséget tulajdonítasz annak, hogy 30 oldallal előbb vagy hátrább olvassák olvasóink Spencer soraikat, nem is írtam volna. De így siettem, hogy teljesen megnyugtassalak, mert hosszú félreértésekből könnyen általános bizalmatlanság támad, ezt pedig el akarom kerülni. Ismétlem, én fontosságot a kérdésnek nem tulajdonítottam volna. Ma reggel óta bír csak rám nézve is fontossággal – annyiban, a mennyiben ti fontosnak tartjátok.”²⁷

Végül Gratz álláspontja fenntartása mellett engedett, és a *Husadik Század* első száma Herbert Spencer bevezető soraival indult: „Örömmel értesültem, hogy egy olyan folyóiratot szándékoznak kiadni, amely különleges céljával tűzte ki a társadalmi kérdésekre vonatkozólag a racionális – azaz tudományos eszmék – terjesztését. A társadalmat úgyiszólván mind ez ideig mesterséges csinálmánynak és nem fejleménynek tartották. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatólagosan mindig feltételezték, hogy a társas élet tüneményeinek rendjét kormányzati cselekmények szabják meg. Kétségkívül nehéz dolog lesz honfitársaikat e kérdésben felvilágosítani. Bármint legyen is, a magam részéről csak melegen üdvözölhetem törekvésüket, és kívánom, hogy példájukat máshol is kövessék.” Emlékirataiban Gratz az előszóval kapcsolatban megjegyezte: „Hogy a politikai és a társadalmi fejlődésben léteznek olyan törvények, amelyek hatalmasabbak, mint a kormányok akarata, az azóta is egyik alapvető meggyőződés.”²⁸ A kérdésben tehát a Jászi–Somló-irány akarata érvényesült, akik ekkor még minden területen Spencer elméletét tartották követendő példának.²⁹ Az egyik kortárs – feltehetőleg Szabó Ervin – Spencer előszavával kapcsolatban megjegyezte: „Spencert teszik meg a jelenkor legnagyobb tudósává, lapjuk vezércsillagává. Szomorú állapotunkat mi sem jellemzi jobban, minthogy kénytelenek vagyunk ezt mint haladást feljegyezni. A külföldön legfeljebb mosoly jutna ki azoknak, kik Spencer régen letárgyalt bölcséletével állanak ki [...]. Nálunk azonban nagy haladást jelent az, ha egy folyóirat [...] egy tudományos iskola eszméinek terjesztését tűzi céljául.”³⁰ Később aztán Jászi és Somló is módosították Spencer tanaival kapcsolatos nézeteiket. Somló Hegedüs Lórántnak *A szociológia sarktétele* című könyvéről írt kritikájában Spencer organikus alapfelfogását bírálta, amelyet írásában

²⁷ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1899. október 27. OSZK Kt. Levelestár.

²⁸ GRATZ (2009): 60.

²⁹ Vö. PÓK (1990): 37.

³⁰ Idézi PÓK (1990): 79.

Hegedüs is képviselt. Jászi pedig szintén elvetette később Spencer számos tételét, és a történelmi materializmusban kereste azok meghaladását. Érdekes, hogy a *Husadik Század* körében Hegedüs Lóránt számított Spencer legkitartóbb hívének.³¹

A *Husadik Századnak* 1900. év végén 148 előfizetője volt, ezenkívül 25 példányt könyvtárak értékesítettek. 1901. január 1-jétől a folyóirat a Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése gondozásában jelent meg. Ezzel már az első év végén sikerült a minimális előfizetői létszámot elérni, és Gratz joggal lehetett bizakodó, hogy a gondosabb terjesztés eredményeként a még fennálló hiány is megszüntethető.³²

A *Husadik Század* körének, valamint hasonló gondolkodású értelmiségiek részvételével 1901 januárjában létrehozták a *Társadalomtudományi Társaságot* mindazoknak egy szervezetben való tömörítésére, akik osztották az ország modernizálását célul tűző eszméiket politikai és társadalmi téren egyaránt. A Társaság szélesebb kört ölelt fel a folyóiratnál, a kezdetben mintegy 80–100 fős tagságban a *Husadik Században* tömörülő fiatal értelmiségiek mellett voltak egyetemi tanárok (Concha Győző, Bodnár Zsigmond, Balogh Jenő), publicisták (Vészi József, Rákosi Jenő), nagytőkészek (Neuschlosz Marcell, Hatvany Deutsch Sándor), földbirtokosok (gróf Majláth József) stb. A Társaság első elnöke a pozitivistá jogbölcséletet művelő Pulszky Ágost lett. Pulszky a jogfilozófia tanára volt, és korábban a kultuszminisztériumban államtitkárként is működött, vagyis egyidejűleg volt a tudomány és a politikai gyakorlat embere, és ezért személye megfelelt a Társaságot létrehozó fiatal emberek eszméjének, miszerint a tudománynak gyakorlati célokot kell követnie, a politikát viszont a tudománynak kell megtermékenyítenie. Hegedüs Lóránt alelnök, Somló Bódog és Gratz mint titkárok tartoztak a tisztikarhoz. A választmány tagja volt Concha Győző, Rákosi Jenő, Kristóffy József, Vészi József, Vámbéry Rusztem, Ignótus, Jászi Oszkár. Pulszky halála után ifj. Andrássy Gyula vállalta az elnöki teendőket, alelnökök Pikler Gyula professzor és Hegedüs Lóránt lettek.³³

A Társadalomtudományi Társaság számos vitaülést rendezett, amelyeken a magyar értelmiséget foglalkoztató legkülönbözőbb témák kerültek terítékre. Ezeket a vitákat aztán a *Husadik Században* összefoglalóan ismertették. Gratz ezeken – leszámítva a Társadalmi fejlődés iránya című vitaciklust, amelyen ő volt az egyik főelőadó – nem mutatott különösebb aktivitást. Hozzászólt viszont az ún. Pikler-ügyhöz.

Pikler Gyula, a budapesti egyetem jogi karán a jogbölcsélet rendkívüli tanára által képviselt ún. belátásos jogelméletének az volt az elvi alapja, hogy az emberi

³¹ Uo. 45–48.

³² Gratz Gusztáv levele, „Tisztelt Barátom!” megszólítással. OSZK Kt. Analekta 2408/2.

³³ LITVÁN–SZÜCS (1973): 12. *Magyarország története* 7/1.: 547. GRATZ (2009): 60–62.

cselekedetek függetlenek minden absztrakt vagy abszolút erkölctől, igazságtól vagy hittől, azok egyedüli mozgatója „az embernek saját szükségleteire vonatkozó belátása”.³⁴ A vallás kialakulását ismeretlen jelenségek magyarázatának kísérleteként fogalmazta meg. Nemzetről, hazáról azt tanította, hogy a „nemzeti államalakulat” nem az utolsó állomása az emberi haladásnak. Piklert liberális szemléletű kollégái is bírálták, de különösen heves támadások konzervatív, klerikális oldalról érték. A diákság egy része a Szent Imre-kör vezetésével tüntetést szervezett Pikler ellen, aki napokig az egyetemre sem tudott bemenni. Azzal vádolták, hogy „a hazát és a vallást semmibe vevő eszméket hirdet”. Kivette a részét a támadásokból a néppárti sajtó is, a képviselőházban néppárti interpelláció is elhangzott. Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter a tanszabadságra hivatkozva védelmébe vette a professzort, sőt a napirenden levő rendes egyetemi tanárrá való kinevezésére is sor került. A jogbölcséletet kivették azonban a kötelező szigorlati tárgyak közül, így elvonták Pikler hallgatóságát.³⁵

A Társadalomtudományi Társaság is megvitatta a Pikler-ügyet, a felszólalók egységesen kiálltak alelnökük mellett, még ha más-más megfontolásból is. Gratz nem Pikler eszméi mellett tette le a voksát, hanem a liberalizmusból következő vélemény szabadság védelmében: „a liberalizmus ugyan gyakran kíméletlenül küzd az ellentétes áramlatok ellen, de soha nem gátolja meg hatalmi eszközökkel ezek szabad kifejtését. A liberalizmus nem akarja nézeteit senkire ráerőszakolni, ellenségei ellenben a csálhatatlanság sánczai mögé elrejtőzve, azt akarják, hogy nézeteik ellen senki fel ne szólaljon. A liberalizmus igyekszik a neki nem tetsző nézeteket megcáfolni, ellenségei a külső segítség súlyával, politikai agitációval és politikai fegyverekkel akarják eldönteni a tudomány vitás kérdéseit. A liberalizmus az eszmék szabad harcát óhajtja, ellenségei el akarják fojtani a nekik kényelmetlen tanokat. A liberalizmus – még ha igaza van is – nem követeli, hogy mások is e véleményen legyenek, ellenségei még ha tévednek is, azt akarják, hogy az egész világ velük tévedjen. A liberalizmus a legélesebb fegyvereket is csak harcban használja, hol mindenki védheti magát; ellenségei éppen az eszmék harcát akarják megghiusítani a maguk előnyére, [...] a liberalizmusnak, mely a türelmességet hirdeti mindenkivel szemben, egy dolog ellen nem szabad türelmesnek lennie, ha maga alatt nem akarja elvágni a fát, s ez az egy dolog a türelmetlenség.”³⁶ Gratz emlékirataiban Piklert egyébként negatívan értékelte. Tanítását sarkítva úgy fogalmazta meg, hogy Pikler szerint a gondolatszabadság nem azt jelenti, hogy mindenki azt gondol, amit akar, hanem azt, hogy mindent, ami a gondolatszabadságnak útjában áll, mint vallás, hazafiság, nemzet, gyökerestül ki kell irtani. Ez a nézet pedig Gratzot liberális felfogása véget taszította. Azt is meg-

jegyezte, hogy Pikler volt azoknak a tanítómestere, akik később a Károlyi-féle forradalom főrepräsentánsai lettek.³⁷ A gondolatszabadság kérdésében nem volt egység Pikler, valamint Somló és Jászi között sem. Míg utóbbi kettő evolucionista alapon a teljes gondolatszabadság híve volt, addig Pikler azt a nézetet képviselte, hogy a korlátozás nélküli gondolatszabadság veszélyezteti a civilizáció összes eredményeit. „Az államnak a mindenkori célszerűség szerint van joga megszabni a gondolatszabadságnak azt a mértékét, amelyet – a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogsága érdekében – alkalmazni akar.”³⁸ Gratz Somlónak *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról* című, 1903. március 29-én a Társadalomtudományi Társaságban elhangzott előadásában kifejtett nézeteivel sem értett egyet. Az előadás egyébként hasonló támadásokat váltott ki, mint Pikler esetében. Somló az előadásában, amely az evolucionizmus alapjára helyezkedik, olyan kijelentéseket tett, hogy a társadalmi fejlődés alaptörvényével ellentétes a fennálló intézmények jogi védelme, a büntető törvénykönyvnek respektálnia kellene a fennálló társadalmi rend megváltoztatására irányuló törekvéseket, kárhoztatta a történelemtanítást és az irodalomtörténészeket a múlt dicsőítéséért, bárbar koncepciónak nevezte a meglévőhöz való ragaszkodást. Az előadás ismertté válása után Somlót nagyváradi akadémiai tanárkollégái is hevesen támadták, és a minisztertől eltávolítását követelték, arra hivatkozva, hogy Somló antimonarchikus és vallásellenes eszméket hirdet. A Társadalomtudományi Társaság vitáján sem értettek többnyire egyet Somló fejtegetéseivel, a támadásokkal szemben azonban védelembe vették.³⁹ Gratz is azt írta neki, hogy az előadás utólagos olvasásakor „néhány merész dolognál borsózott a hátam”.⁴⁰ Pár héttel később azonban arról biztosította, hogy Andrassy mellette van, és Wlassics is kijelentette magánkörben, hogy ő „a gondolatszabadság és a kutatási szabadság elvén csorbát üttetni nem enged”. Gratz biztosra vette, hogy Somlónak bántódása nem lesz, és miként a többiek, ő maga is kifejezte, hogy szívesen levonná vállairól a kellemetlenségek terhének egy részét.⁴¹

A *Huszádik Század* szerkesztője három éven át Gratz Gusztáv volt. Emellett rendszeresen az ő tollából jelent meg a Kortörténeti Szemle című rovat. A *Huszádik Század* hasábjain tette közé első nagyobb terjedelmű politikai elemző írásait is, amelyek megalapozták későbbi, a dualizmus korát feldolgozó kötetét. Ezekben a tanulmányaiban a századforduló dualizmusának fő problémáit boncolgatta: a nemzeti eszmék és a Szabadelvű Párt viszonyát, a horvát kérdést, az 1905-ös politikai válságot.

³⁴ HORVÁTH: 122.

³⁵ Uo. 123–124. Pók (1990): 75–76.

³⁶ *Huszádik Század*, 1901/6., 483–484.

³⁷ GRATZ (2009): 61. Pók (1990): 75–76.

³⁸ *Századunk*, 1935, 110–132. Vö. Pók (1990): 90–91.

³⁹ Pók (1990): 89–92.

⁴⁰ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1903. május 3. OSZK Kt. Levelestár.

⁴¹ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1903. május 24. Uo.

Jászi Oszkár – visszatekintve a folyóirat tízéves jubileumán – három korszakra osztotta a *Husadik Század* történetét: 1900–1902 a kezdeti „elekticizmus” időszaka, 1903–1905 között a legkonzervatívabb elemek kiválásával erősödik az elvi egység. Az érdeklődés előterében ekkor a gazdasági érdekek és az osztályharc állt, és jelentős a marxizmus hatása. 1906-tól a szakítás után főfeladat Magyarország felfedezése, a magyar társadalom legégetőbb bajainak feltárása. Az első korszakban a témaválasztásban három tendencia figyelhető meg: 1. közjogi, jogdogmatikai problémákkal foglalkozó írások (Kolosváry Bálint, Illés Jenő, Balogh Jenő, Pekár Károly, Weis Jenő). 2. Liberalizmus (Gratz, ifj. Andrassy Gyula és Pulszky Ágoston). 3. Radikalizmus (evolucionista alapon), amelynek látóköréhez a gazdaság, a kultúra legújabb jelenségei, az új szociológiai irodalom tartoznak, s tiltakozik a klerikalizmus és az agráriusok térnyerése ellen (Jászi Oszkár, Somló Bódog, Wildner Ödön, Zigány Zoltán).⁴²

Gratz és Jászi a folyóiratban „Zola és Tolsztoj” címmel közös cikkel is jelentkeztek, amely fényt vet világszemléletük különbözőségére.⁴³ Jászi magáévá tette Zola határtalan hitét a tudományban, amely az ember boldogságának záloga. Gratz Tolsztoj nézeteinek ismertetését, amelyek szerint az egész emberi társadalom velejéig romlott, és a költő csak a felebaráti szeretet tudja orvossággént javasolni, egy anekdotával zárta: Tolsztoj, aki – úri jogairól lemondva – teljesen paraszti életet élt, egy alkalommal kiment szántani az egyik paraszt helyett. Áldott jó ember – fogalmazott a paraszt –, de az mégiscsak többet ért volna, ha Andris szolgáját küldte volna ki szántani. „Ez egyszerű szavak legtalálóbban védik meg a társadalmat, mely mindenkinek kijelöli a maga körét, a maga hivatását”⁴⁴ – jellemezte Gratz Tolsztoj idealizmusát.

A Társadalomtudományi Társaság első elnökének 1901-ben bekövetkezett halála után Gratz hosszú cikkben méltatta Pulszky Ágostot.⁴⁵ A cikkben Pulszkyval kapcsolatban tett számos megállapítása Gratz politikáról vallott nézeteit is visszatükrözte, és – elmondható – az ő saját pályáját is jellemezte. „Az olyan embereken, a kik erőiket a tudomány és a politika közt osztják meg, majdnem mindig némi doktrinérizmus szokott meglátszani. Csak az elveket látják, s nem tudnak megalkudni a viszonyokkal, az elvek keresztülvitelének útjában álló akadályokkal. Érdekes, hogy Pulszky-ban ez a doctrinairizmus nem volt meg.”⁴⁶ Pulszky-nak az ellenzékbeli a Szabadelvű Pártba való visszatéréseivel (1889) kapcsolatban megjegyezte: „tisztá volt lelkiismerete és [...] meg volt arról győződve, hogy nem ő változott meg, hanem volt elvtársai és hogy nem nézeteit és meggyőződéseit

cserélte fel újakkal, hanem csak azt a helyet, melyről a képviselőház padjain az elveket képviselte.”⁴⁷ Gratz különbséget látott az opportunizmus és nemes opportunizmus között. Az utóbbit szerinte „nagyon meg lehet érteni az olyan férfiúban, a ki a dolgokat mintegy történelmi világításban szemléli”.⁴⁸ Talán meglepők a következő sorok egy 26 éves fiatalembertől, és az ő pályájára is vonatkozhatnak: „Nem is tartotta szükségesnek a népszerűséget, hanem azt hitte, hogy saját erejével és súlyával is el fog jutni oda, hová jutni akart. Talán csalódott, hisz minél könnyebb és üresebb valaki annál jobban viszik az élet hullámai, de ő ezzel nem törődött és büszkeségének engedményeket nem tett soha.”⁴⁹

A *Husadik Század Modern államférfiak* című sorozatában elsőként Gratz Tisza Kálmán politikáját elemző tanulmánya jelent meg.⁵⁰ A háromrészes, közvetlenül Tisza Kálmán halála után megjelent tanulmány a korszak esszészerű, ma is használható feldolgozása.

Gratz Tiszát a magyar politikai gondolkodás megtestesítőjének tartotta. Benne vélte felfedezni annak pozitív elemeit: a higgadtságot, a mértékletességet és józan-ságot, a középúton való megmaradás képességét, a doktriner jelszók iránti érzéketlenséget, a magyar nemzeti szempontok következetes előterbe állítását, a gyakorlati igényeknek az eszmei követelmények fölé helyezését. Gratz szerint ezek azok a tulajdonságok, amelyek „a magyar nemzetet politikailag nagyra tették”. Ugyanakkor ezekben látta annak okát is, hogy a magyar nemzet „talán” eddig mind a költészet, mind a művészet terén „csak elvétve volt képes európai szempontból is nagy alkotást létrehozni”.⁵¹ Tisza kormányra kerülése előtti politikájának legnagyobb hibáját a „terméketlen és haszontalan” közjogi követelések feszegetésében látta, amellyel évtizedekre gyakorolt negatív befolyást a magyar politikai életre. Tisza ellenzéki működése ugyanis nagymértékben hozzájárult ahhoz – folytatta a gondolatmenetet –, hogy a magyar országgyűlés pártjai közjogi elvek szerint csoportosuljanak, és ezzel megakadályozta, hogy létrejöjjön egy kormányképes ellenzék, amelyre minden parlamentáris államban okvetlenül szükség van. Ugyanakkor Tisza érdemeként emelte ki, hogy a balközép nem esett túlzásokba, és megmaradt közjogi középpártnak. Tisza nagy fordulatát, az úgynevezett „bihari pontoknak a szögre akasztását” nem ítélte el, mert a korábbi politikai elvektől való eltérést, ha azok tévesnek bizonyultak, nem tartotta bűnnek. „A következetesség egymagában ép oly kevésbé erény, mint a következetlenség egymagában még nem bűn, mind-

⁴⁷ Uo. 245.

⁴⁸ Uo. 252.

⁴⁹ Uo. 256.

⁵⁰ Modern magyar államférfiak. I. Tisza Kálmán. I. Tisza Kálmán mint ellenzéki vezér. *Husadik Század*, 1902/2., 115–133. II. Tisza Kálmán mint kormányelnök. *Husadik Század*, 1902/3., 196–214. III. Tisza Kálmán utolsó évei. *Husadik Század*, 1902/4., 292–303.

⁵¹ *Husadik Század*, 1902/2., 119.

⁴² JÁSZI O.: Tíz év. *Husadik Század*, 1910/1–2., 1–10. Pók (1990): 39. G. FODOR: 64–65.

⁴³ E. O. – G. G.: Zola és Tolsztoj. *Husadik Század*, 1900/2., 130–139.

⁴⁴ Uo. 139.

⁴⁵ GRATZ Gusztáv: Pulszky Ágost. *Husadik Század*, 1901/10. 235–258.

⁴⁶ Uo. 242.

kettőnek indokait kell kutatnunk, ha erkölcsi szempontból bírálat tárgyává akarjuk tenni.”⁵² Gratz szerint Tisza akkor cselekedett volna őszintén, ha beismerte volna, hogy 1867 után helytelen utakon járt, ezt azonban szavakban sosem mondta ki. Ugyanakkor hosszú miniszterelnöksége alatt nem is tett semmit korábbi programja megvalósításáért. „Teljes szigorúsággal szemlélve tehát a dolgot, nem lehet egészen felmenteni Tisza Kálmánt azon vád alól, hogy nem pusztán az elvekre és az ország nagy érdekeire való tekintettel vezettette magát, a mikor a fúzióba belement.”⁵³ Tisza erélyét a nemzetiségi kérdésben viszont elismeréssel illette (szerb agitáció elfojtása, Svetozar Miletić letartóztatása a keleti váláság idején). Gratz szerint Tisza legnagyobb hibája az volt, hogy „nem fektetett súlyt a gyökeres reformokra, hanem rendesen megelégedett palliatív eszközökkel”.⁵⁴ Nemzetiségi politikája sem hatolt a kérdések mélyére. „Tisza képességei elegendők voltak arra, hogy parlamenti csatákat megnyerjen, de nem voltak elegendők arra, hogy nagyszabású haditervet eszeljen ki és valósítson meg az ország érdekeiért folytatott küzdelemben.”⁵⁵ Amikor Gratz úgy értékelte Tisza Kálmánt, hogy az utókor, „ha nem is Deák és Széchenyi mellé, de mindenesetre nem messze mögéjük”⁵⁶ fogja helyezni, akkor abban a volt miniszterelnök halálának gyásza idején a halottat megillető kegyeletnek is szerepe lehetett. Néhány évvel később már kevésbé dicsőítően értékelte Tisza Kálmánt: „nem volt nagy államférfi, hanem csak rendkívül ügyes parlamenti taktikus.”⁵⁷

1903 elején Horvátország-szerre „nemzeti mozgalom” indult az ország nagyobb pénzügyi és gazdasági önállóságáért. Tüntetések zajlottak le a magyar zászló és címer használata ellen. Gratz ezen aktuális események kapcsán foglalkozott a két ország viszonyával „Magyarország és Horvátország” című cikkében.⁵⁸ Gratz felismerte, hogy a horvát–magyar viszony meghatározza a délszláv kérdés alakulását, és így végeredményben a dualizmus jövőjét. Hangsúlyozta, hogy alig van Szent István koronájának olyan része, amely Magyarországra nagyobb jelentőséggel bírna, mint Horvátország. Sajnálatosnak vélte, hogy magyarok és horvátok kölcsönösen tájékozatlanok egymás viszonyai felől. Rámutatott arra a párhuzamra, amely a horvátoknak Magyarországhoz fűződő kapcsolata, illetve Magyarországnak Ausztriához való viszonya között fennállt. A két országban 1867 után a pártpaletta is hasonló szempontok szerint alakult, tudniillik aszerint, hogy az egyes pártok milyen álláspontot képviselnek az Ausztriához, illetve a Magyarországhoz való

⁵² Uo. 131.

⁵³ Uo. 133.

⁵⁴ *Huszadik Század*, 1902/3., 208.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Huszadik Század*, 1902/4., 303.

⁵⁷ GRATZ Gusztáv: A magyar válság. *Huszadik Század*, 1905/8., 137.

⁵⁸ GRATZ Gusztáv: Magyarország és Horvátország. *Huszadik Század*, 1903/9., 721–737.

viszony tekintetében. Ugyancsak analógia a két ország politikai életében, hogy mindkettőben olyan nagy fontosságot tulajdonítanak a közjogi és a nyelvkérdéseknek, ami a „reálpolitika” iránti érdeklődést teljesen háttérbe szorította. Gratz elítélte a magyar állam „apró kicsinyeskedéseit” Horvátország területén (magyar nyelvű postautalványok forgalomba hozása, piros-fehér-zöld postaládák elhelyezése, horvátul nem beszélő vasúti tisztviselők alkalmazása Horvátországban). A magyar gazdaságpolitikát is hibáztatta (például iparvállalatok alakításának akadályozása Horvátországban), ami hozzájárult ahhoz, hogy a horvátokat a magyaroktól elidegenítette. Utalva arra, hogy szinte árulónak bélyegzik azokat, akik Magyarországon a horvátoknak adnak igazat, Horvátországban pedig azokat, akik a magyar kormány politikáját támogatják, figyelmeztetett: Magyarország ne kövesse el azokat a hibákat Horvátországgal szemben, amelyekről úgy gondolja, hogy Ausztria elkövette Magyarországgal szemben. Az igazi hazafiságot azok képviselik – szögezte le Gratz –, akik igyekeznek elhárítani a horvát–magyar jó viszony útjában álló akadályokat.

A Széll-kormány bukása után „A nemzeti eszmék és a szabadelvű párt” című cikkében⁵⁹ a magyar belpolitika erőviszonyainak módosulására hívta fel a figyelmet, amelynek okát abban látta, hogy a megelőző évtizedekben a kiegyezést létrehozó erők (ti. a magyarság és az ausztriai németiség) közül a magyarság erősödött a leginkább, és így az erőviszonyok is a javára módosultak. Ez kifejeződött abban is, hogy a Szabadelvű Párt, miután Széll Kálmán alatt fúzióra lépett az Apponyi Albert vezetése alatt álló Nemzeti Párttal, felvette programjába a kiegyezés hadseregére vonatkozó részeinek módosítását. Ezzel pedig – Gratz szerint – az 1867-es alap „továbbfejlesztésének” sikamlós útjára lépett. Úgy látta, hogy ez eltávolodást jelentett Deák politikájától, de annak főpilléreit egyelőre még érintetlenül hagyta. A Szabadelvű Párt feladatának ezen folyamat, vagyis a közjogi kérdések fokozott előtérbe állításának feltartóztatását jelölte meg, hiszen az lehetetlenné tenné, hogy „végrevalahára egészséges reálpolitika valósíthatassék meg ebben a gazdasági és társadalmi téren annyira hátramaradt országban”.⁶⁰ Tisza István katonai programja új alapot teremtett a Szabadelvű Párt számára. Gratz ezen alap megvédésére szólított fel.

A *Huszadik Század* körében már az induláskor érezhető nézetkülönbségek mindjobban felszínre kerültek. Jászi még a folyóirat megindulása előtt azt írta Somló Bódognak: „Számítok arra, hogy együtt és néhány hasonló érdeklődéssel emberrel összetartva a lap irányát megszabhatnók.”⁶¹ Az első években azonban még nem a Jászi–Somló irány volt a meghatározó. Az alakuló ülésen Gratz még „szelíden

⁵⁹ GRATZ Gusztáv: A nemzeti eszmék és a szabadelvű párt. *Huszadik Század*, 1903/12., 969–976.

⁶⁰ Uo. 976.

⁶¹ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1899. augusztus 15. Közli: LITVÁN–VARGA F. (1991): 8.

lemondólyogta". Jászit,⁶² amikor az azt indítványozta, hogy a folyóirat radikális politikát folytasson. S valóban, az első években a hagyományos jogászi-közjogi szemlélet a mérvadó, „s a frissebb hangok csak gyengén és elvétve, néha meg éppenséggel különvélemény formájában hallatszottak”.⁶³ 1902 végén: Jászi, Somló, Wildner, Szántó, Zsigány és Lessner azt a véleményt képviselték, hogy a lap a jövőben többet ne foglalkozzon politikával. A politikai irány tekintetében ugyanis több ízben ellentétek merültek fel, amelyeket megszüntetni nem sikerült. Különösen a radikális politika hívei sérelmezték, hogy nem szólalhatnak meg anélkül, hogy azáltal „egyeseknek személyesen is kellemetlenséget ne okozzanak”,⁶⁴ ti. jó néhányan állami szolgálatban álltak. Üzleti szempontból is hátrányosnak vélték, hogy a lapban megnyilvánuló politikai irány ellentétessé a tudományos iránnyal, amely a lapnak presztízst szerzett. A politikai tartalmú cikkek ellenzői szerint nem fog csökkenni a lap példányszáma sem, ha nem lesz benne politika.⁶⁵ A támadás első sorban Gratz Gusztáv ellen irányult, aki – amint fentebb is láthattuk – esszéiben a politika aktuális eseményeire reflektált, és a Kortörténeti Szemle című rovatban is politikával foglalkozott. Rendszerint néhány oldalban a magyar és az osztrák parlamenti és kormányzati politika fontosabb eseményeit ismertette, emellett beszámolt egyes európai országok kormányzati politikájáról, és kitért a jelentősebb világpolitikai eseményekre (Kína, Dél-Afrika stb.) is. Ennek során saját véleményének is hangot adott. Összehasonlította például Bánffy Dezsőnek a felekezeti és a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontját Tisza Istvánéval. Ez alapján Tiszát tekintette a valódi liberalizmus képviselőjének.⁶⁶ A választói joggal kapcsolatban azt a nézetet képviselte, hogy az nem emberi jog, hanem alkotmányos funkció. Gratz a választójog kiterjesztésének kérdését a Függetlenségi Párttól eltérően nem aszerint ítélte meg, hogy az mindenképpen helyes, mert az általános választójog elérése felé vezet, hanem aszerint, hogy azáltal a politikai jogok gyakorlására érett rétegek kerülnek-e a választók közé. „Ha valamely nép nem eléggé érett az általános választói jogra, akkor ezen jog gyakorlása révén nem a nép közvéleménye, hanem a léglelkiismeretlenebb és legügyesebb agitátorok véleménye jön érvényre.”⁶⁷ Az összeférhetlenségi törvény szigorítását – összhangban kolozsvári újságírósa idején képviselt véleményével – nem helyeselte, mert nézete szerint több elvész a szakértelem terén, mint amennyivel esetleg a képviselők függetlensége növekszik.⁶⁸ „Utóvégre minden ilyen szigorítás nem egyéb, mint a passzív vá-

⁶² Jászi Oszkár: Tíz év. *Huszadik Század*, 1910/1–2., 3.

⁶³ Litván-Szűcs (1973): 11.

⁶⁴ Pók (1974): 1189.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ *Huszadik Század*, 1900/7., 78. A lapban a Tisza Istvánról írt cikkben a következőket olvashatjuk: „Tisza István a liberalizmus legfőbb képviselője.”

⁶⁷ *Huszadik Század*, 1901/2., 147.

⁶⁸ *Huszadik Század*, 1901/4., 292–293. és uo. 1901/6., 470–471.

lasztói jogosultság megszorítása a születésüktől fogva gazdagok javára, a kik a magyar parlamentben úgyis erősen túlsúlyban vannak.”⁶⁹ Nem látott államellenes tendenciát a szászok mozgalmában. „A szászok szeretik fajukat, de ebben államellenes tendenciát csak azok láthatnak, kik minden áron magyarosítani szeretnének mindent, a mi nem magyar. [...] [E]z is lehet politikai cél, [...] dicséretes politikai cél, csak egy hibája van, az, hogy elérhetetlen.”⁷⁰ A magyar kormány gazdaságpolitikáját alapvetően helyesnek tartotta. „A közgazdasági fejlődés nem csinál nagy ugrásokat, sőt nem is szabad ugrásokat csinálnia.”⁷¹ A külpolitikát illetően sajnálatosnak nevezte, hogy a magyar közvélemény kevésbé érdeklődik a külpolitika iránt. Azt az Ugron Gábor által is képviselt nézetet, hogy a hármasszövetség ártalmas Magyarországra nézve, kifejezetten hibásnak ítélte. Szerinte az orosz veszély miatt csak a német szövetség a reális külpolitika.⁷² Az angol–búr háború kapcsán az angolok győzelmét remélte, mert azt tekintette a „civilizáció sikerének”, akkor ugyanis megvalósulhatna a Kairó–Fokváros vasút, és az afrikai kontinens csatlakozhatna a civilizált világhoz. „Győzelme talán nem a jog, de mindenesetre a haladás diadalát fogja jelezni.”⁷³

Gratz és Bathó viszont a politika kizárását határozottan elleneztek, mert szerintük éppen a politikai tartalmú cikkek keltették fel a közönség figyelmét. Gratzék azt is a folyóirat érdemének tulajdonították, hogy az olyan politikai tartalmú cikkeket is közölt, amelyek a polgárság körében népszerű más lapban radikális tartalmuk miatt nem jelentek volna meg. Nem tartották hibának azt sem, hogy a szerkesztőség az uralkodó politikai pártok legliberálisabb elemeivel keresi a kapcsolatot. Az sem baj, hogy a folyóirat politikával foglalkozó részében éppúgy különböző nézetek jelennek meg, mint a tudományos részében. Szerintük a magyar viszonyok között csak a politika tarthat számot jelentős érdeklődésre, a kizárólag tudományos lapokat (mint például a *Közgazdasági Szemle* vagy a *Jogállam*) alig olvassák. Gratzék hangsúlyozták, a „revue” fogalma nem kíván határozott irányt. Miután a bizottság többségi szavazással a politika törlése mellett döntött, Gratz kijelentette, hogy nem kíván tovább szerkesztő maradni, mert ő újszólván kizárólag csak politikával foglalkozik, minden más tudományágban laikus. „Ferde helyzet volna, ha olyan valaki szerkesztené lapot, ki a lap tartalmát képező tudományszakok egyikében sem szakember.”⁷⁴ A jelenlevők azonban ez ellen tiltakoztak, és rámutattak, hogy Gratz „nemcsak maga művelt a lapban politikán kívül egyéb ágakat is, hanem kétségtelenül sokoldalú ismereteinél fogva is nagyon hivat-

⁶⁹ *Huszadik Század*, 1901/3., 232.

⁷⁰ *Huszadik Század*, 1900/3., 237.

⁷¹ *Huszadik Század*, 1900/4., 318–320.

⁷² *Huszadik Század*, 1900/2., 162. és uo. 1901/7., 74–77.

⁷³ *Huszadik Század*, 1900/1., 81.

⁷⁴ Pók (1974): 1190.

va volt arra, hogy irodalmi, közgazdasági, történelmi és általános ismeretterjesztő dolgokban a szerkesztést a legkielégítőbben ellássa, a minthogy ezt a múltban tette is.”⁷⁵ Végül a politika kizárása mellett szavazók hajlottak a kompromisszumra, és elfogadták, hogy a lap foglalkozzék szociálpolitikával és egyáltalán tárgyi politikával, csak szorosan vett napi politikával ne. Gratz ennek ellenére kitartott lemondása mellett, mert szerinte mélyreható nézeteltérés van közöttük. A bizottság végül a szerkesztőség átalakítása mellett döntött, az egyes tudományágakat – mint ahogy azt a kezdetektől tervezték – szakreferensekre (Jászi – szociológia, Wildner Ödön – irodalom és művészet, Szabó Ervin – szocializmus) bízta. (Referens a lap bizottságához nem tartozó személy is lehetett, ilyen volt Szabó Ervin.) Az új felállás a lap tulajdonosi szerkezetét és a tulajdonosi jogokat nem érintette.⁷⁶ A rendelkezésre álló forrásokból nem derülnek ki a további részletek, tény azonban, hogy a szakreferensek nevének feltüntetése mellett még egy évig Gratz Gusztáv szerepelt mint szerkesztő. 1903-tól azonban már nem volt Kortörténeti Szemle című rovat a folyóiratban. Gratz mint szerkesztő számos alkalommal visszautasított olyan cikkeket, amelyek szerinte a szocialisták erős befolyása alatt íródtak. Ennek a fordítottja is előfordult: egy alkalommal Bokányi Dezső szót emelt Gratznál egy a *Husadik Században* megjelent cikk ellen, amely a szociáldemokrata politikus szerint nem egyeztethető össze a szociáldemokrata felfogással.⁷⁷ Erre Gratz azt válaszolta, hogy sohasem volt és nem is lesz szándékában megfelelni a szociáldemokrata párt elvárásainak, és otthagya a kávéházi megbeszélést.⁷⁸

Az 1903-as év végén újra napirendre került a szerkesztőség átszervezése. Gratz a jelek szerint már csak névlegesen volt szerkesztő. A Jászi–Somló–vonallal azonban nemcsak ő egyedül volt elégedetlen, hiszen néhányan már ott is hagyták a szerkesztőséget. A változásokról Wildner 1903. november 11-ei leveléből tájékozódhatunk: „[E]lőtted [Somló Bódognak előtt] Oszkárunk révén már bizonyosan szellőztetett kérdést veszek elő: a Husadik század firmájának megváltoztatását. Ez tulajdonképpen azóta folyton napirenden van, hogy zászlónkat egyesek aprónként majd tömegesen is elhagyogatják. [...] [S] végre az egykori tényleges, s majd névleges vezetés, Gusztai is. Ő az előtted is ismeretes tervet, hogy a mostani szerkesztőség lekerül a lapról, szinte örömmel üdvözölte, mert ez neki megadja a régóta óhajtott módot a »kibontakozásra«, azaz a velünk eddig legalább névleg fennállott összeköttetés megszakítására.”⁷⁹ Annak, hogy az addigi szerkesztők nevét levették a lapról, a bizottság belüli nézeteltérések mellett más oka is volt.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ OSZK Kt. Analekta 2408/6. Közli Pók (1974): 1189–1190. Vö. LITVÁN: 41.

⁷⁷ Megjegyzendő, hogy a Szociáldemokrata Pártnak ekkor még nem volt saját elméleti folyóirata, csak 1906-ban indult a *Szocializmus*, Kunfi Zsigmond szerkesztésében. Vö. LITVÁN–SZÜCS (1973): 14.

⁷⁸ GRATZ (2009): 63.

⁷⁹ Wildner Ödön levele Somló Bódognak, 1903. november 11. OSZK kt. Levelestár. Közli Pók (1974): 1191.

Az állami szolgálatban állók ugyanis nevüknek a lap vezetésében való szerepeltesével állásukat is veszélyeztették (Jászi Oszkár például ekkor a földművelésügyi minisztérium alkalmazásában állt). Jászi szerint „Gratz Gusztai a dolgokat, melyeket Ödön közölt vele, látható szárazsággal és bosszúsággal fogadta, bár azt mondta, hogy örül nekik, mert már rég keresi az alkalmat, hogy a laptól megváljon. Azt is elmondta, hogy közöttünk semmi kapocs nincs: hogy neki semmi tekintélye sincs; hogy ő Kenézéssel s azokkal az elemekkel ért egyet, akik kiléptek; hogy a bizottságot is oda fogja hagyni, mert az ő közreműködésének ama decemberi ülés óta már nincs értelme.”⁸⁰ Az új szerkesztő Kégl János lett, majd 1905-től Somló Bódognak, de utóbbi inkább csak névlegesen, hiszen őt egyetemi katedrája Kolozsvárhoz kötötte.⁸¹ Gratznak a szerkesztőség éléről történt távozása kapcsán Jásziék attól tartottak, hogy „Hegedűsék (miként tavaly) [...] heves támadást fognak intézni ellenünk s igyekezni fognak a Társasággal való viszonyunkat felbontani.”⁸²

A folyóirat szerkesztésében beálló változás azonban semmi esetre sem jelentett egyelőre szakítást Gratz és a *Husadik Század* között, a társaival jó kapcsolatban maradt, olyannyira hogy 1904 februárjában lakásán farsangi bált rendezett, amelyre többek között Jászit, Somlót és Rusztemet is meghívta.⁸³ Üzletreszei is megmaradtak, és a továbbiakban is jelentek meg publikációi a lap hasábjain. 1904-ben Boszniáról írt cikket, amelyben egy évvel korábbi, húsvéti útjának tapasztalatait összegezte.⁸⁴ A cikkben megint olyan témával foglalkozott, amely ha nem is közvetlenül aktuálpolitikai vonatkozású, de a Monarchia külpolitikájának fontos területét érintette. Saját tapasztalatai és a boszniai közélet mérvadó személyiségeivel folytatott beszélgetései alapján – elismerve ugyan az eredményeket – végeredményben kritikusan ítélte meg a Kállay Béni közös osztrák–magyar pénzügyminiszter irányítása alatt kiépült boszniai rendszert.⁸⁵ Gratz utalt rá, hogy Boszniát az utóbbi időben dicshimnuszok övezték a sajtóban, és általános szokássá vált a boszniai állapotokat az eredményes gyarmatosító politika mintájaként beállítani, amely Ausztria–Magyarországot, személy szerint Kállay Béni közös pénzügyminisztert dicséri. Gratz szerint azonban az utóbbi hat-hét évben a helyzet rosszabbodott, előbb csak felekezeti téren hallatszottak panaszok, majd a kormány gazdaságpolitikáját kezdték kifogásolni, végül aggasztó politikai mozzanatok is a felszínre kerültek. Egyetértés csak abban van, hogy mindenki elégedetlen. Mind-

⁸⁰ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1903. november 15. LITVÁN–VARGA F. (1991): 26.

⁸¹ Vö. Jászi visszaemlékezéseit. LITVÁN–VARGA F. (1982): 572.

⁸² Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1903. november 15. LITVÁN–VARGA F. (1991): 26.

⁸³ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1904. január 25. OSZK Kt. Levelestár.

⁸⁴ GRATZ Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. *Husadik Század*, 1904/5., 372–391.

⁸⁵ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1903. május 3. OSZK Kt. Levelestár. Miután az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-ban okkupálta Bosznia–Hercegovinát, a terület sem Ausztriához, sem Magyarországhoz nem tartozván, a közös pénzügyminisztérium igazgatása alá került.

emellett az osztrák–magyar politika sikereként értékelte; hogy a korábbi uralkodó réteg, a mohamedánok, kibékültek az új állapotokkal, és lojális államfenntartó elemmé váltak; helyreállította a közbiztonságot; eredményeket ért el az infrastruktúra, a közigazgatás, az adórendszer, a bíraskodás és az oktatás területén. Kállay egyik fő hibájának Gratz azt nevezte, hogy Boszniát minden átmenet nélkül kívánta modern mintaállammá tenni. „A Kállay előtti generáció Boszniában még írni és olvasni sem tudott, a Kállay alatti generáció részére rögtön gimnáziumokat és magasabb kereskedelmi tanintézeteket alapítottak [...]. Ha akadt vidék, hol valami életképes háziipar létezett, Kállay az illető vidéken gyárat alapított, hogy a termelést nagy dimenziókban, kivitelre lehessen üzni. Mindezek az intézkedések a papíron elég jól festenek, a gyakorlati tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy ezen az úton valamely országot okszerűen előbbre vinni mégsem lehet.”⁸⁶ A modern iskolák csak az elégedetlen proletariátus szaporodását eredményezték, hiszen az állami pénzen kiképzett diákok többségükben a primitív bosnyák életben nem találtak a képzettségüknek megfelelő munkát. A nagyipari vállalkozások arra jók voltak, hogy a háziipart tönkretegyék, de többségükben nem voltak életképesek, és tönkrementek. Kállay elfelejtette, hogy az egyes országok kulturális és gazdasági fejlődésében nincsen ugrás. „De az osztrák politikának mindig hibája volt, hogy a házépítést – a tetőnél kezdte meg – és Kállay e tekintetben teljesen osztrák volt.”⁸⁷ Politikai téren viszont Kállay egy lépést sem haladt – értékelt Gratz –, Boszniát huszonöt éve abszolutisztikus eszközökkel irányítják. Ami a bürokráciát illeti, Gratz úgy látta, hogy a Monarchia Boszniában ugyanazokat a hibákat követi el, mint annak idején Ausztria Lombardiában, vagy az 1850–60-as években Magyarországon. Mert hiába működött az apparátus a Bach-korszakban jobban, mint talán 1867 után bármikor, a néppel nem tudott összeforjni. Az osztrák mindig a vezetése alá jutott népet akarta a saját maga képére formálni, az pedig lehetetlenség – folytatta Gratz. Mivel a bürokráciának nincs gyökere a népben, kiterjedt spiclihálózatot működtet, miként a Bach-korszakban Magyarországon is. A spiclirendszernek azonban mindenkor hibája, hogy a maga létjogosultságának bizonyítására mindig vétségeket keres, és ha nem talál, mesterségesen kreál. Ez aztán nem teszi népszerűbbé a polgárok szemében a rendszert. A kormányzat felekezeti (nemzeti) téren is súlyos hibákat követett el. Kállay ugyanis a szerb irredentától való félelmében a relatív többségben lévő szerbekkel szemben az együttesen abszolút többséget alkotó horvát katolikusokra és a mohamedánokra támaszkodott. A mohamedán elemek azonban, mivel ők a legkonzervatívabbak és a modern eszméktől elfordultak, a Boszniába bejövő kultúrának csak a hibáit veszik át, és a lesüllyedésüknek okát kizárólag a modern civilizációban – a kormányzatban – látják. Gratz szerint a

szerbellenes politika nem csökkentette, fokozta. Ha sikerülne a horvát elem meggyőzésére, a horvátok szőnének délszláv álmokat. „Nem a politika, – igazságos politikát kell üzni.”⁸⁸ Gratz látott Gratz, mint elismerésre méltót. A szerbekre (költséges iskolák) Boszniának nincs szüksége. „Potemkin-féle falvak”. A kormánynak – vándortanítvánnyal a gazdálkodás alapelveit kellett volna megtanítani (tejkezelés stb.). Az ipari vállalkozások nagy része is sikerrel termelésének Boszniában nincsenek meg a feltételei, a papírt állítja elő a papírt, mint amennyiért importálni lehetne. Szóval a mértéktelen kitermelése ellen is. „A történelem már ismer egy dők devaitációját ugyanoly mértékben üzte – a velencei népek kopár sziklái szomorú monumentumai egykori gazdálkodásuknak. Magyarország e téren az eddigi módon halad tovább, Boszniában hasonló fog magának emelni.”⁸⁹

Végezetül azt a következtetést vonta le, hogy a helyi viszonyokat és hagyományokat jobban figyelembe vevő politikára van szükség. „A fényes eredmények hátszánának politikája helyébe komoly, bár talán keveset mutató munkának kell lépnie.”⁹⁰

1904 tavaszán rendezte a Társadalomtudományi Társaság „A társadalmi fejlődés irányáról” azt a vitasorozatot, amelyre később, a Társaságon belül meglévő ellentétek élesedése után már alig kerülhetett volna sor. A vitaciklus célját a Társaság így fogalmazta meg: „Komoly tudományos és társadalmi szükséglet nálunk a jelen problémái mellett az elmélet a jövő fejlődés nagy és életbevágó kérdései felé terelni, hogy a társadalmi problémákat azokból a nagy és egyetemes világtörténelmi tendenciák szempontjából szemléljék, melyek nemzeti létünk fejlődésére okvetlenül visszahatnak. Ezen egyetemes szempontok hiánya az oka, hogy a nagy szociális áramlatokat, melyek ma a nyugati civilizáció legégetőbb foglalkoztatói, nálunk néhány értelmetlen, vagy sekély jelszóval szokás elintézni. Még a művelt magyar közönség jó része is megelégszik azzal, hogy pl. a liberalizmus = manchesterizmus, a gyöngye kiszípolozása a gazdaságilag erősebb által; a szocializmus = földfelosztás; és a konzervativizmus vagy keresztény szocializmus = fekete csuha, sötét reakció stb., stb. Az eszmék ebben a sötétségében vagy zűrzavarában Társaságunk hasznos munkát vél teljesíteni, midőn gondoskodik arról, hogy a nyugati szociális fejlődés ezeket az egymással küzdő alapirányzatait szak-

⁸⁸ Uo. 386.

⁸⁹ Uo. 390.

⁹⁰ Uo. 391.

⁸⁶ GRATZ Gusztáv: Bosznia Kállay halála korában. *Huszedik Század*, 1904/5., 376.

⁸⁷ Uo. 377.

emberek egy-egy felolvasásban bemutassák, kifejtsék azok történelmi kialakulását s érvényesítsék mellettük az iskola egész tudományos fegyvertárát. A felolvasások nyomában vita fog megindulni s melegen óhajtjuk, hogy azon részt vegyen mindenki, a ki a modern szociológia ezen alapvető kérdéseiben jártas, még pedig a legellentétesebb álláspontok képviselői is, hogy ezzel is ápoljuk a tudományos kutatás ama fontos előfeltételét, mely a legeltérőbb vélemények megbecsülésében áll.”⁹¹ A négy fő előadás mellett több mint harminc hozzászólás hangzott el. A hetekig elhúzódó vitacikluson Gratz a liberalizmusról, Szabó Ervin a szocializmusról, Batthyány Ervin az anarchizmusról, Geöcze Sarolta a konzervativizmusról tartott előadást. A Batthyány által kifejtett anarchizmust ma inkább a marxi értelemben vett kommunizmusnak neveznénk. Szabó Ervin elismerte, hogy az általa képviselt szocializmus nem sokkal más, mint az anarchizmus: A különbség annyi, hogy míg az anarchizmus az államot egyszerűen el akarja törölni, addig a szocializmus annak lehetőségében nem hisz, mert mint minden társadalmi változásnak, megvan a maga gazdasági-szellemi előzménye. Geöcze a négy irányzat különbségét összefoglalóan így határozta meg: „A liberalizmus negatív elv: míg rombolni kellett, helyén volt; alkotni azonban nem tud, mert pozitív tartalma nincs. A szocializmus sivárságával megdöbben, lesújt és visszariaszt. Az anarchizmus szép utópia, szinte csábító, – de utópia. Marad tehát a konzervativizmus, vagyis a természetes továbbfejlődés az eddigi társadalmi keretek közt s a keresztényszocializmus, vagyis a társadalmi kérdés megoldása a keresztényi szeretet erkölcsi s a patronage gazdasági alapján. A teljes boldogságot mindenki számára nem fogja biztosítani ez sem; mert hiszen eszközei gyarló emberek; de legalább elve a szeretet s az engesztelékenység; és a jóból-rosszból összetett, gyarló emberi természetnek legjobban megfelel. Mert eddig a keresztény erkölcs a legtökéletesebb, a keresztény világfelfogás a legnemesebb; gyakorlatban még a más vallásúak jobbjai is azt követik.”⁹² Az álláspontok nem közeledtek, legalábbis az előadóknak nem sikerült meggyőzniük egymást.

Előadásában⁹³ Gratz utalt a nehézségre, amikor a defenzívában levő liberalizmus megvédésére tesz kísérletet. A liberalizmus presztízse csökkenésének két okát látta: 1. a liberalizmus egy osztály szolgálatába, a középosztály szolgálatába szegődött; 2. túl doktriner módon alkalmazták, azaz túl mereven juttatták érvényre. Kísérletet tett először is a liberalizmus fogalmának tisztázására: a liberalizmus címkéjét igen gyakran használták arra – állította Gratz –, hogy nem liberális „dugárukat” csempésszenek a közéletbe. Vannak, akik a liberalizmust azonosítják a legridegebb manchesterizmussal, s vannak, akik minden progresszív törekvést azo-

nosítanak a liberalizmussal. „Ez csak némileg jogosult, mert minden liberális irány progresszív ugyan, de nem minden progresszív irány liberális.”⁹⁴ Ugyancsak minden igazi liberalizmus egyúttal demokratikus is, de nem minden demokrácia liberális. A liberalizmus a maga tisztaságában nem valósulhatott meg, hanem összeforrt a középosztály érdekpolitikájával, és ebből erednek a gyakorlati liberalizmus hibái – mondotta Gratz. A fejlődés nem állt meg a középosztálynál, most a legalsó osztály, a munkásosztály a támadó. „A liberalizmus a szabadság zászlajával vonult harcba, a szocialisták az egyenlőség jelszavát írták lobogójukra.”⁹⁵ A liberalizmustól ott, ahol nem volt következetes, a szocializmus vette át a progresszív irányt. Az ütközőpont közöttük a szabadság, főleg a gazdasági szabadság kérdésében rejlik. A szocializmus azáltal, hogy közösségi tulajdonba veszi a termelési eszközöket, és így megvalósítja a nemzeti munka egységes szervezetét, beleavatkozik az egyén gazdasági tevékenységébe, és ezzel jelentékenyen korlátozza az egyén szabadságát. Végeredményben a szociális állam a nagy tömegek zsarnoksága volna, amely elsősorban a társadalom „kiválóságait” sújtaná. A merev liberalizmus és a tiszta szocializmus egyaránt sértők és bántók, az egyik, mert az egyenlőség vágyára nincs kellő gond, a másik, mert a szabadságszeretetet sérti – fejtette Gratz. Míg a szocializmusnak azonban már az alapelve, a gazdasági tevékenységeknek az államra való ruházása sérti a szabadságszeretetet, addig a liberalizmus csak túl merev alkalmazásánál fogva sérti az emberiség egyenlőségre való vágyát. Gratz szerint a liberalizmus ott követett el hibát, amikor azokat a korlátokat, amelyeket elismer (ti. az egyén szabadsága annyiban korlátozható, hogy mások hasonló szabadságukban sérelmet ne szenvedjenek), túl szűkre szabta. Az „egyoldalúan felfogott egyéni szabadság is – hangsúlyozta Gratz – korlátozza mások szabadságát, kivált gazdasági téren.”⁹⁶ A liberalizmus nem tűrhet osztályállamot, ezért kötelessége a gazdaságilag gyengéknek a védelmét magára vállalni azon károk ellen is, amelyeket a gazdaságilag erősebbek okoznak neki. A gazdasági szabadság elvét így keresztültörtí a nagy szociálpolitikai elv. A „jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalán elpusztul.”⁹⁷ Gratz konklúziója is az, hogy a liberalizmusnak az előretörő szocializmussal szemben kell megvédenie magát: „a szocializmus azzal, hogy az államnak mindennapi életünk szabályozására kiható hatalmat ad, oly súlyosan sértő volna egyéni szabadságunkra nézve, hogy abban személyes jólétünk, jólérzésünk (sic!) biztosítását éppoly kevésbé találhatnók meg, mint bármely más rendszerben, mely zsarnokilag beleavatkozik magánügyeinkbe. A szocializmus ezért alapelvénél fogva sértő jólétünkre, a liberalizmus csak hibáinál fogva, oly hibáknál fogva, melyek egyenesen a liberalizmus

⁹¹ A társadalmi fejlődés iránya: IV–V.

⁹² Uo. 84.

⁹³ GRATZ Gusztáv: A társadalmi fejlődés iránya. A liberalizmus. *Husadik Század*, 1904/3., 165–182. A társadalmi fejlődés iránya: 4–20.

⁹⁴ *Husadik Század*, 1904/3., 167.

⁹⁵ Uo. 170.

⁹⁶ Uo. 175.

⁹⁷ Uo. 176.

ellen lettek elkövetve és a melyek mindenesetre kiküszöbölhetők. A szocializmus az emberszeretet nagy jelszava alatt támad, – most szabadságszeretőnek mutatkozik, hogy megnyerhesse a hatalmat, de megszűnnék az lenni, mihelyt hatalomra jutott. A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretővé kell válnia, hogy megtarthassa a hatalmat, mely kezéből már-már ki kezd siklani.”⁹⁸

A Gratz előadásához hozzászólók egy része egyenesen azt állította, hogy az az eszme, amely mellett az előadó megtartotta kortesbeszédét, tulajdonképpen nem liberalizmus. Wolfner Pál szerint Gratz és Geőcze Sarolta előadásában számos elvi ellentétet lehetett megfigyelni, de amikor a gyakorlati megvalósításról volt szó, sok tekintetben ugyanazt mondták. Ezt azzal magyarázta, hogy a liberalizmus és a konzervativizmus is védekezni kényszerül, és a liberalizmus is azzal védi magát, mint a konzervativizmus.⁹⁹ Harrer Ferenc úgy látta, hogy a négy expozé közül csak Batthyány Ervin gróf képviselt névlegesen és ténylegesen is egy alapirányt, Szabó Ervin és Geőcze Sarolta az alapirányoknak csak egy kombinációját fejtette ki. Gratz is az alapirányok egy kombinációját képviselte, de helytelen név alatt, mert kombinációjában liberális elem nincs. Harrer egyenesen arra a megállapításra jutott, hogy Gratz „a liberalizmus zászlója alatt lándzsát tört a konzervatív individualisztikus államiságért”. A magyarázata pedig ennek – Harrer szerint – a következő: „A múlt századnak a liberális név alatt ismert társadalmi iránya, melynek képviselőjéül Gratz úr szegődött, a liberális individualizmus, vagyis a korlátokat nem ismerő individualizmus volt [...]; ezen féktelen individualizmus által támasztott kommunisztikus reakció azután az individualizmust védelmi vonalba szorította vissza, és az individualizmus kénytelen volt az erősebb kommunisztikus irányzatnak engedményeket tenni és minden erejét arra fordítani, hogy az individualizmus még tartható pozícióit megvédje; ezzel aztán az individualizmus a liberalizmussal való kombinációból kikapcsolódott és a konzervativizmussal került kombinációba; ezen átalakulást közkeletűen a liberalizmus hanyatlásának nevezték, holott ez az individualizmusnak hanyatlása, illetőleg visszaszorulása a kommunisztikus iránnyal szemben; az úgynevezett szociális tartalommal való regenerálás pedig a kommunisztikus irány térfoglalása az individualizmussal szemben.”¹⁰⁰ A vitához hozzászólók azt is megjegyezték, hogy Gratz szinte feltartott kézzel igyekezett védelmébe venni a defenzívában levő liberalizmust, mert érezte, hogy azt új tartalommal kell megtölteni. Láczy Gyula szerint a Gratz által székszíssal és pesszimizmussal képviselt, szűken értelmezett liberalizmus nem képes a társadalom bajainak kezelésére.¹⁰¹ Bernát István egyetértett az előadóval,

⁹⁸ Uo. 181.

⁹⁹ *A társadalmi fejlődés iránya*: 198.

¹⁰⁰ Uo. 240–241.

¹⁰¹ Uo. 101.

hogy a „rég formába öltöztetett” liberalizmus többé nem állhat meg, amit ő a liberalizmus gyökerében rejlő belső ellentmondással magyarázott. Az eredetileg politikai irányzat teljesítette célját, az alsóbb néprétegeket politikai és gazdasági szabadsággal ruházta fel, de egyidejűleg a gazdasági élet tengelyévé az önzést tette. Ez az önzés a szabad verseny minden eszközével aztán odavezette a társadalmakat, hogy „kikelthetett olyan doktrínákat, a milyeneket Marx megírt”.¹⁰² Leopold Lajos is egy olyan „inkompatibilitást” látott a liberalizmusban, amely a „közszabadságok” kiterjesztése és a „korlátlanul szaporítható magántulajdon megtartása” között „gyökeres és kiirthatatlan”, amely már indulásakor előrevetítette gyakorlati csődjét. A liberalizmus egész gyakorlati pályája alatt nem volt más, mint revízió, míg a klasszikus szocialista elméletnek „nem sajátos válsága” a revizionizmus. A liberalizmus vagy továbbra is a „kis egzisztenciák” szabad versenyét képviseli, és ez esetben a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek következtében el kell múlnia, „vagy pedig liberalizmusnak fogják nevezni a jövőben azt az irányt, mely a társadalmi teljesülések; a természetesen kiforró társadalmi kristályosodások elé akadályt nem gördít, ez esetben egyenes úton jár s a szocializmushoz vezet”.¹⁰³ Garami Ernő is úgy vélte, hogy a liberalizmus okozta bajok nem a félremagyarázott, Gratz szavaival „megromlott” liberalizmusnak a hibái, hanem magából a liberalizmusból adódnak. „A liberalizmus bűne eredendő bűn, mely a liberalizmussal született s a liberalizmussal fog elveszni. A dolog úgy áll, hogy egy bizonyos határvonalon túl nem mehet, mert ha azokon a határokon túlmenne, ott megszűnik liberalizmus lenni, ott szocializmussá lesz. A liberalizmus uralkodik ma az egész világon és ebből természetszerűleg következik, hogy iránya nem progresszív, nem haladó, nem a fejlődés barátja, hanem a megállapodás, a megállás mellett, mai hatalmának konzerválása mellett küzd.”¹⁰⁴ Jacobi Andor szerint Gratz mindenáron azt kívánta bizonyítani, hogy a liberalizmus alkalmas arra, hogy a szocializmus helyett a társadalom rendszere rá épüljön. Az előadó ezzel tulajdonképpen eltávolodott a liberalizmus forrásától, és az a liberalizmus, amit ő képviselt, nem liberalizmus, hanem más: szociális liberalizmus. A liberalizmus azonban még nem teljesítette feladatát: a társadalom emancipációját az állami abszolutizmus alól. Amíg feladatát nem végzi el teljesen, nem ment csődbe, és nem is kell mennie.¹⁰⁵ Farkas Géza egyetértett Gratzcal, hogy a szabadelvűség hitelét azok rontották le, akik magukat szabadelvűeknek vallották, pedig nem voltak azok; kezükbe kaparintották a hatalmat, és nem engedték másoknak erőik jogos kifejtését.¹⁰⁶

¹⁰² Uo. 193.

¹⁰³ Uo. 218–220.

¹⁰⁴ Uo. 292–293.

¹⁰⁵ Uo. 288.

¹⁰⁶ Uo. 283.

Gratz „szociális liberalizmusa” tehát a szocializmus alól kívánta kihúzni a talajt.¹⁰⁷ Geöcze Sarolta is hozzászólt. Ő is úgy vélte, a „feltétlen liberalizmus” kizárja a gyengék védelmét: „Ha pedig a gyöngék vagy a nemzeti érdek védelmezésére tiltó törekvéseket hoz, akkor saját lényegét tagadja meg. A liberális szociálreformban ezért nem bízhatom.”¹⁰⁸

Gratz zárbeszédében¹⁰⁹ (a vitaciklust a négy expozét tartó zárbeszédai zárták le) kitartott amellett, hogy a megtisztított liberális irány az, amellyel az emberiség javát és haladását a leginkább elő lehet mozdítani, de nem tagadta a többi irányzat jogosultságát sem. Tagadta viszont, hogy van olyan abszolút jó rendszer, amely minden érdeket tökéletesen kielégít. Elismerte, hogy a liberalizmus negatív, de ezt ő nem tartja hibának. Azért negatív, mert az akar lenni. „Mégállapítja szigorúan, ha úgy tetszik negatív, azokat a szabályokat, a melyek az egyéni törekvések szabad kifejlődését lehetővé teszik; pozitív irányban legföljebb odáig megy, hogy intézményesen megkönnyíti ezeknek a törekvéseknek szabad kifejlődését, de a liberális politikának tartalmát mindig maguknak az egyéneknek társadalmi törekvései adják meg. Abban a mi a liberalizmus magvát adja, az egyéni és társadalmi törekvések szabad érvényesülésének biztosításában ma a felvilágosodott konzervativizmus és a szocializmus hívei jóformán egyetértenek, ebben a tekintetben teljes terjedelmükben azokat a tanokat veszik át, melyeket a liberális doktrína teremtett meg.”¹¹⁰ Gratz szerint a konzervatív alapról azt a doktriner liberalizmust támadják, amely a szabadságjogok biztosításán túl egyebet nem kíván tenni, így szabadjára engedi az egyéni önzést. Szocialista oldalról pedig a konkrét formát öltött liberalizmus ellen harcolnak. Gratz hangsúlyozta, hogy ő nem állította sem azt, hogy a szabadságjogok biztosításával a liberális politika befejezte feladatát, sem azt, hogy a liberalizmus eszményét bárhol megvalósították volna. Sőt, a liberalizmus azáltal, hogy a társadalmi törekvések szabadságát biztosítja, csak keretet alkot, amellyel nem áll ellentétben, hogy a gyakorlatban „pozitív politikát” is folytasson. A liberalizmusra még feladat vár – húzta alá Gratz –, hiszen a szocialista követelések jó része (egyesülési szabadság, általános választójog stb.) a liberalizmus lényegéhez tartozik, amelyet azonban a magukat liberálisnak nevező pártok még nem tudtak vagy nem akartak megvalósítani. Azt, hogy mit kell tennie a politikának a liberális elvek alapján, a mindenkori társadalmi törekvéseknek kell eldönteniük. Gratz úgy látta, hogy most a munkásosztály törekvéseivel kell elsősorban számolni, vagyis szociális téren van főleg tennivaló. Szerinte a tényleges liberalizmus és a szocializmus között az a különbség, hogy míg az első a gazdaság szabadságát hirdeti, addig

a második a kollektívizmus mellett tör lándzsát, és ezzel az egész liberális elmélettel szemben találja magát. Az anarchizmust, ami alatt tulajdonképpen a kommunisztikus állapotok megvalósítását értették, és a liberalizmust összehasonlítva Gratz megállapította, hogy az anarchizmus ideált állít fel, amiről a liberalizmus eleve lemond. A liberalizmus a meglévő állapotokat akarja lassan gyógyítani, míg az anarchizmus teljesen új rendszert kíván létrehozni. Gratz kétségbe vonta, hogy az anarchizmus a mai emberekre van szabva, és abban is szkeptikusnak mutatkozott, hogy az emberiség átformálható lesz-e valaha, hogy alkalmas legyen az anarchizmus elveinek megvalósítására. Gratz a konzervativizmus és a liberalizmus közt a haladás tekintetében csak tempóbeli különbséget látott. „A konzervatív halad, a hol haladni szükségképpen kell, a liberális ember halad, a hol csak haladni tud.”¹¹¹ A tulajdonképpeni konzervatív program ott kezdődik, ahol a fennálló állapotok megőrzése érdekében a szabadságjogok kárára engedményeket tesznek. Az egyházi konzervativizmus vizsgálatánál kitért az antiszemitizmusra is, amelynek egyik oka – szerinte –, hogy az egyházi konzervatívok egy egyházat tartanak szem előtt. A konzervativizmusok fajtájánál foglalkozott azzal is, amelyik egy nemzet érdekében sérti meg a szabadságjogok valamelyikét. „A természetes fejlődés elnyomása itt is súlyos bajokkal járhat és a legjobb nemzetiségi politika nézetem szerint az, a mely a nemzetiségek békés együttműködését lehetővé teszi és a mely mindenkivel egyformán bánik el, akármely fajhoz tartozzék. A liberalizmus ezt követeli.”¹¹²

Amikor Gratz Gusztáv 1905-ben megnősült,¹¹³ közte és a *Huszdik Század* köre közötti viszony még mindig barátinak mindható, hiszen társai ajándékkal lepték meg. Gratz Somlóhoz intézett levelében azt a reményét fejezte ki, hogy házassága után is megmarad köztük és a többiekhez fűződő baráti viszony.¹¹⁴ Jászi emígy nyugtázta Gratz elhatározását. „Gusztai elhatározása kissé meglep – helyesebben egy hipotézisemet dönti meg. Örülök a dolognak. Gusztai törekvéseinkre még veszélyes lehetett volna. De egy házasság filisztertől igazán nincs mit tartani. Különbösen igen nyájas leveleket váltottunk.”¹¹⁵ Alig két hónappal később viszont Jászi levélben figyelmeztetette Somlót, hogy Gratz a következő szerkesztőségi ülésen vala-

¹¹¹ Uo. 627.

¹¹² Uo. 630.

¹¹³ 1901 augusztusában Gratz arról írt, hogy anyjái már nagyon szeretnék megnősíteni, „őregfiatal, sőt egészen fiatal nének segítségével erővel meg akarnak házasítani”. Ellenálló képessége nem sokára fogytán lesz. Gratz levele Somló Bódognak, 1901. augusztus 21. OSZK Kt. Levelestár. Somló eljegyzése alkalmából gratulál, s azt írja, habár ő is barátja a házasságnak, s szeretné majd megnősülni, „de addig még jó idő fog eltelni [...], még sokan fognak megelőzni”. Somló Bódog levele Gratz Gusztávnak, 1903. június 29. OSZK Kt. Levelestár.

¹¹⁴ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1905. május 17. és október 2. OSZK Kt. Levelestár.

¹¹⁵ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1905. május 21. Közli LITVÁN–VARGA F. (1991): 100.

¹⁰⁷ Gratz nézeteinek kifejtését Schlett István a hazai szociális liberalizmus zászlóbontásaként értelmezi. Vö. ERÉNYI: 344.

¹⁰⁸ *A társadalmi fejlődés iránya*: 359–360.

¹⁰⁹ *Huszdik Század*, 1904/12., 615–632. *A társadalmi fejlődés iránya*: 327–345.

¹¹⁰ *Huszdik Század*, 1904/12., 616.

milyen céllal támadást fog ellenük intézni. Jászi úgy gondolta, hogy a Gratz-Wolfner-Teller koalíció Wolfnert kívánja bejuttatni a szerkesztőségbe. „Résen kell lennünk, s igen világos, határozott s meg nem alkuvó álláspontot kell érvényre juttatnunk a principiis obstat elv alapján.”¹¹⁶

Gratz 1905. július 19-én a szerkesztőbizottsághoz intézett levelében valóban támadta a lap szerkesztését és irányítását. Szerinte a lap csak töredékét valósítja meg azoknak a feladatoknak, amelyekre az alapításkor vállalkozott. „A mikor a Huszadik Századot megalapítottuk, az a cél lebegett szemünk előtt, hogy a modern áramlatoknak, úgy a tudomány mint a politika terén orgánomot teremtsünk, mely maga körül csoportosíthatná idővel mindazokat az elemeket, a melyekben a haladás iránt fogékonyság található.”¹¹⁷ A folyóirat azonban nem felelt meg ezeknek a feladatoknak – állította Gratz –, sőt elidegeníti magától azokat az elemeket, amelyek a haladást a lap által képviselt iránytól eltérően vélik képviselni. A lap túl szűken értelmezett elvi program alapján áll, egész politikája a magyar viszonyok szempontjából a levegőben lóg. Kizárólag külföldi idealista pártok eszmekörében áll, és ezen eszmekör egyes töredékeit hozza a magyar olvasó elé. Ugyanakkor nem tárgyal olyan eseményeket, amelyek a világ további sorsára is meghatározók lehetnek. A lap a haladás fogalmát azonosítja a szociáldemokrata párt egy frakciójának (ortodox) nézeteivel – sorjázta kifogásait Gratz. Egyetértett ugyanakkor azzal, hogy legyen a „XX. Sz. ezentúl is a haladás orgánuma és ismerje el azt, hogy a mi korunkban a haladás fogalma összeesik a munkás osztály kulturális, szociális és politikai jobblétre való törekvéseivel, szegődjék ez iránynak hívéül és képviselje azt a töle lehetőleg a legnagyobb eréllyel. [...] Szóval nekünk szociális eszményeinket ugyan hirdetni kell, de úgy, hogy azokat elfogadhatóknak tüntessük fel a mi létező állapotaink keretében is, bele kell őket kapcsolnunk a létező állapotokba, és esetleg kompromisszumra is kell lépniük érdekükben idegen áramlatokkal.”¹¹⁸ Szükség lenne arra, hogy a lap útmutatást adjon „a mi törekvéseink szempontjából”, miképpen kell állást foglalni a magyar közéletet évek óta meghatározó konfliktusokban (nemzeti törekvések, obstrukció stb.). Erről azonban egy betű sem található a lapban. Nem foglalkozott a folyóirat olyan fontos eseményekkel sem, mint a francia egyháznak az államtól való elválasztása, az oroszországi forradalom, vagy az Anglia és Németország között élesedő ellentét, amely az európai erőviszonyokat máról holnapra megváltoztathatja – folytatta Gratz kifogásait. Ellenben hosszú fejtegetéseket közöl a különböző francia szocialista csoportok közötti különbségekről, francia szocialista rölapok ismertetéséről, a japán kapitalizmus fejlődéséről. Mindennek következménye – állította Gratz –, hogy az előfizetők száma alig

emelkedik, de az is jórészt a Társadalomtudományi Társaság tagjai számának gyarapodásából adódik (ti. ők automatikusan megkapták a lapot). Gratz szerint a *Huszadik Század* sokakat inkább elriaszt a Társaságtól is. „A dolog ma majd nem úgy áll, hogy a XX. Sz. szerkesztői a lapot önmaguknak írják.”¹¹⁹ A bajok okát Gratz a szerkesztőbizottság egyoldalú összetételében látta, „abban, hogy a szerkesztői teendők tényleges vezetése tisztán és kizárólag prononszirt egyoldalú párt-emberek kezébe van letéve.”¹²⁰ Ennek következménye Gratz szerint az is, hogy volt olyan eset, amikor a szerkesztőség egy nem ortodox szocialista irányú cikket visszautasított, mondván, hogy az nem felel meg a lap szellemiségének. Egyébként Szabó Ervin is úgy fogalmazott önéletrajzában, hogy a *Huszadik Század* „tudományos színvonalán szellemi egyéniségének befolyása felismerhető.”¹²¹ Végül Gratz javaslatot tett a szerkesztőség átalakítására: „A szerkesztőbizottság áll a felelős szerkesztőből, a szerkesztőség titkárából, továbbá a szociológia, a szocialista elméletek, a politika, az irodalom és a művészet kérdéseire vonatkozó szerkesztői teendők vezetésére kijelölt öt szakszerkesztőből. A szerkesztők magukra vállalják azt a kötelezettséget, hogy a szakukba vágó kérdéseknek lehetőleg kimerítő taglalásával tájékoztatni fogják az olvasókat a szakukban előfordult összes jelentékeny eseményekről. Oly tudományokból vett cikkek, melyekre szerkesztő nincs (közgazdaság, szociálpolitika, jog stb.), a szerkesztő bizottság esetről esetre kijelölt bizalmi férfiak által bíráltatnak felül.”¹²²

A szerkesztőbizottság visszautasította Gratz kritikáját. Mindenekelőtt utalt arra, hogy két éve a tulajdonos bizottság egyhangú jóváhagyásával minden kiadványukon szerepel a következő program: „A H. SZ. egyetlen magyar tudományos folyóirat, mely a szociológia az erkölcsen, a művészet kérdéseit ép úgy mint korunk jellegzetes áramlatait főleg a munka és a tőke, a vallási dogmatizmus és a tudomány harcát föltétlenül progresszív szellemben ismerteti és bírálja. Politikai és tudományos klikkektől távol, a H. Sz. a természettudományi és szociális világnézet minden fenntartás és megalkuvás nélküli képviselője: A tudományos kutatás tisztaságát nem engedi compromissumokkal megzavarni s erkölcsi meggyőződését nem engedi osztályérdekek által korlátozni. A H. Sz. szerkesztősége a jövőben is megmarad agnostikus és evolutionista programja mellett, melynek zászlaja alatt rövid 4 év alatt a fiatal Magyarország minden számba vehető szabadgondolkodó tagját egyesítette. A H. Sz. a jövőben is főfeladatának fogja ismerni azt, hogy a jelen kicsinyes csatázásait csak mellékesen érintve, egész erejét a társadalmi fejlődés és jövő nagy világtörténelmi korszaka tudományos előkészítésére koncentrálja.

¹¹⁹ Uo. 1197.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ LITVÁN-SZÜCS (1973): 14.

¹²² Közli Pók (1974): 1197.

¹¹⁶ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1905. július 18. Közli LITVÁN-VARGA F. (1991): 109.

¹¹⁷ Közli Pók (1974): 1193. A körlevélnek Somló Bódoghoz íródott példányán ezen mondathoz Somló a 'nem' megjegyzést tette.

¹¹⁸ Uo. 1195.

A szerkesztőség ezen programja mellett azonban módot nyújt arra is, hogy a felfogásával bár ellenkező, de tudományosan megokolt vélemények és irányok is szóhoz jussanak.”¹²³

A szerkesztőség azon a véleményen volt, hogy Gratz vádjai nem egyeztethetők össze ezzel a programmal. Őelőtte a máról holnapra való haladás lebeg, ellenben a *Husadik Század* nagy elvekkkel és irányokkal foglalkozik, „de nem azzal, a mi azokból mai szomorú politikánkba belefér”.¹²⁴ Ezután egyenként igyekeztek válaszolni Gratz vádjaira. Szemére vetették, hogy nincs tisztában a szocializmus irányzatai közötti különbséggel, ezért állítja, hogy a lap az ortodox szocialista irányt követi. A szerkesztők szerint egyetlen cikk sem jelent meg, amely ehhez az irányzathoz lenne köthető. A lap folyó évi számaiban megjelent cikkek felsorolásával kívánták bizonyítani, hogy Gratz azon vádja, miszerint csak külföldi eszmékkel foglalkoznak, nem igaz, hiszen a huszonkét önálló cikkből csak öt foglalkozik kifejezetten külföldi témával. A szerkesztőbizottság továbbra is elutasította Gratz azon óhaját, hogy pártpolitikával is foglalkozzanak, és bizonyos haladó tendenciákat mutató irányzatokkal kompromisszumot kössenek. „A compromissum lehetősége ugyanis csak ott kezdődik, ahol az új törekvések ereje a régieket megalkuvásra kényszeríti. [...] [Új] modern politika a közjogi csatározások helyett csak a társadalmi struktúra módosulásával s új osztályok megjelenésével lehetséges a politikai küzdőtéren.”¹²⁵ Visszautasították azt is, hogy a lap olvasottsága alig emelkedik, és befolyása elhanyagolható. Emlékeztettek rá, hogy a *Husadik Század* példányszáma pár év alatt elérte a hivatalos körök által támogatott *Budapesti Szemle* példányszámát. Végezetül a szerkesztőbizottság leszögezte, hogy csak abban az esetben hajlandó továbbra is részt venni a szerkesztés munkájában, ha a tulajdonos bizottság az addigi programot változatlanul hagyja.

Gratz a szerkesztők írásos válaszára ismételt írásban reflektált. Sérelmezte, hogy félremagyarázták szavait, és olyan támadásnak tekintik kritikáját, mintha a szerkesztőség teljes alkalmatlanságát állította volna. Sajnálja, hogy „az ember legjobb barátai személyes támadásoknak vesznek oly nyugodt fejtegetéseket, a melyeknek keretében megjegyzéseim mindvégig: mozogtak”.¹²⁶ Gratz visszautasította, hogy ő a *Husadik Század* programjával ellentétes nézeteket képvisel. Hangsúlyozta, ő annak csak kibővítését javasolta. Azt állította, hogy őmiatta a lap nagy részét kitölthetik a szocialista cikkírók, és nem várja tőlük, hogy cikkeikben lépjenek kompromisszumra a polgári nézetekkel. Szeretné azonban, ha a *Husadik Század* mint lapkiadó vállalat olyan írásoknak is helyet adna, amelyek a ma szem-

pontjából fontos kérdésekkel foglalkoznak, „a melyeket azonban a tiszta szocializmus hirdetésével Magyarországon, korunkban még meg nem lehet oldani”.¹²⁷ Hangoztatta, hogy nem kívánja a *Husadik Századot* valamilyen pártpolitika szolgálatába állítani, viszont hibának tartja a fontos következményekkel járó pártpolitikai események teljes mellőzését. Gratz szerint tudományos szempontból is hasznosabb lenne, ha a lapban a külföldi állapotok ismertetése helyett a jelen hazai politikai élet válságával foglalkoznának, és rámutatnának arra, hogy a választói jog kiterjesztésére immár elkerülhetetlenül szükség van, és útmutatást adnának arra, hogy a reformokat miképpen kellene megvalósítani. Gratz is osztotta azt a nézetet, hogy „a modern politikai tudomány szerint a politikai törekvések mindig szociális törekvések”. Éppen ezért nevezte fontosnak, hogy a lap a politikai kérdéseket se hanyagolja el. Aláhúzta azonban, hogy léteznek olyan lényeges politikai kérdések, amelyekben szociális kérdések nem játszanak szerepet (pl. egy akut politikai konfliktus, diplomáciai tárgyalás), ennek ellenére jelentőséggel bírnak. Gratz azt is állította, hogy a szerkesztőségnek a válasza tulajdonképpen nem az ő javaslatai ellen irányul, „hanem egy teljesen önkényesen nekem imputált konzervatív felfogás ellen, melyet a H. Sz. tulajdonos bizottságban senki sem hangoztat”.¹²⁸ Összegezve Gratz leszögezte, hogy csupán annyit kifogásolt, hogy a lap elzárkózik a magyar valóságot közvetlenül érintő olyan fontos kérdések taglalásától, mint pl. a közigazgatás állapota és annak szükséges reformja, a nemzetiségi kérdés, a kivándorlás problémája, az agrárszocializmus, az igazságszolgáltatás kérdései, az adózási rendszer, az alkoholizmus elleni küzdelem. Hangsúlyozta, hogy a *Husadik Század* alapítói sohasem kívántak szocialista szakfolyóiratot csinálni. Nyisson teret a progresszív törekvéseknek. Küzdjön „a papság és az arisztokrácia befolyása ellen, mely Magyarországon a szociális haladás főakadálya. De igyekezzék arra is, hogy magához vonzza az elveiért és eszméiért való harcában azokat, a kik a polgári osztály keretén belül ezen szükséges átmenetet képező célokért rokonszenveznek, a mit elérhet azzal, ha nem foglalkozik kizárólag a szocialista politikának a külföldön aktuális pártkérdéseivel. [...] Nem annyira irányváltás az, a melyre töreksem, hanem inkább az eljárás mód, a lap külpolitikájának megváltoztatása, a me-revség, melylyel a lap szerkesztő bizottsága elzárkózik az előtt, hogy ily féle törekvések érvényesülnek.”¹²⁹ Az előzmények alapján – írta – nem bízik abban, hogy javaslatait komolyan megfontolják, szakadást azonban maga sem akar, ezért kijelentette, hogy saját indítványa ellen fog szavazni, ha az csak szakadás árán volna keresztülvihető. A szakadás elmaradt, úgy tűnik, Gratz egyelőre engedett, sőt továbbra is együttműködött a Somló–Jászi iránnyal. A Társadalomtudományi

¹²³ Uo. 1198.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 1201.

¹²⁶ Uo. 1203.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Uo. 1205.

¹²⁹ Uo. Vö. HARRER: 299.

Társaság keretében 1905 második felében – feltehetőleg Jászi Oszkár és Somló Bódog kezdeményezésére¹³⁰ – az ő aktív közreműködésével létrehozták a Társadalomtudományok Szabadiskoláját. Az alakuló ülésre szóló meghívóban, amelyre december 21-én a Budapesti Általános Hitelszövetkezet tanácstermében került sor, a párizsi Collège Libre des Sciences Sociales és az École Libre des Hautes Études Sociales, valamint a brüsszeli Université Nouvelle felállítására hivatkoztak mint példára.¹³¹

3. Küzdelem az általános választójogért

A végleges szakítást egyelőre elodázták a politikai élet eseményei. Ezek révén közvetlen közelbe került az általános választójog bevezetése, amelyet ha más okból is, de a *Huszádik Század* körében valamennyien támogattak, és közösen küzdöttek érte. Jásziék – Gratz nézete szerint – azért, mert attól a radikalizmus megerősödését várták. Ő és a kör egyéb „kifejezetten polgári gondolkodású” tagjai viszont az általános választójog bevezetésétől és ezáltal a parlament szélesebb alapokra helyezésétől a teljesen terméketlen közjogi vita megszüntetését remélték, amely a parlamentet minden komoly társadalmi és gazdasági kérdés megoldására alkalmatlanná tette, és amely szerinte a dualista Monarchia két fele szoros kapcsolatának feszegetésével a soknemzetiségű Magyarország területi épségét is veszélyeztette.¹³²

1904 végétől 1906 közepéig játszódott le a dualizmuskori Magyarország addigi legnagyobb politikai válsága. Tisza István miniszterelnök 1904 végén kísérletet tett a képviselőház munkáját hosszú évek óta akadályozó ellenzéki obstrukciónak a házszabályok megváltoztatásával történő megszüntetésére. Az új házszabályt bevezető törvényjavaslatot a kormánytöbbség házszabályellenes szavazási eljárással fogadta el (ez volt az úgynevezett zsebkendőszavazás). Az országgyűlést a szavazás után felolvasott királyi leirat december 13-ig elnapolta. Az események hatására – tiltakozásul Tisza eljárására – a kormányzó Szabadelvű Pártból kilépett ifj. Andrássy Gyula gróf számos hívével, és példájukat követte gróf Károlyi Sándor agrárius csoportja is. A kormánypárt bomlásnak indult, ugyanakkor az ellenzék pártjai koalíciót hoztak létre, és annak élére vezérlő bizottságot választottak. Az ellenzéki koalícióhoz Andrássy vezetésével a 67-es „disszidensek” is csatlakoztak. December 13-án, az újabb parlamenti ülésszak megnyitásakor az ellenzék – a házszabályok puccsszerű módosítására való válaszul, amelyet a nemzeten elkövetett

¹³⁰ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1905. május 21. Közli LITVÁN-VARGA F. (1991): 99. Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1905. július 10. OSZK Kt. Levelestár.

¹³¹ Gratz Gusztáv beszámolója a megalakulásról. OSZK Kt. Analekta 2408/8. *Huszádik Század*, 1906/4., 339–341. HARRER: 298.

¹³² GRATZ (2009): 64. GRATZ (1934): II. köt. 102.

erőszaknak minősített – egyszerűen összetörte az ülésterem berendezését. Az ellenzék november 18-ai „parlamenti puccs” meg nem történtté nyilvánítása, valamint Tisza és a házelnök menesztése esetén késznek mutatkozott a házszabály mérsékelt módosítására és az államügyek költségvetés nélküli továbbvitelére vonatkozó felhatalmazási törvény átengedésére. Ezeket a feltételeket azonban sem Tisza, sem a király nem volt hajlandó elfogadni. Ezek után 1905. január elején a király feloszlatta az országgyűlést, és új választásokat írt ki. A január végén megtartott képviselőválasztásokon Tisza pártja vereséget szenvedett, az ellenzék abszolút többséget szerzett. Ezzel a dualizmus történetében először fordult elő, hogy a 67-es alapon álló kormánypárt kisebbségbe került a kiegyezést támadó ellenzékkel szemben. Tisza beadta lemondását, mivel azonban a király nem talált „alkalmas” személyt a kormányalakításra, aki lemondott volna az ellenzék nemzeti követeléseiről (főleg katonai téren: a magyar vezérleti és vezényleti nyelv bevezetése), Tisza maradt egészen június 18-ig – képviselőházi többség nélkül – az ügyintéző kormány élén. Ezt követően, mivel a koalíció katonai követeléseiről továbbra sem akart lemondani, Ferenc József a parlamenti többség figyelmen kívül hagyásával volt testőrpapancsnokát, báró Fejérváry Gézát nevezte ki miniszterelnöknek. A szintén csak ügyvivő Fejérváry-kormány („darabont-kormány”) szemben a képviselőházi többség bizalmatlanságot nyilvánított, majd miután Ferenc József a képviselőház üléseit ismét elnapolta, a koalíció „nemzeti ellenállásra” szólította fel a törvényhatóságokat (az adófizetés és az újoncállítás megtagadása stb.). A kormány az országban rendkívül csekély támogatással rendelkezett, ezért az általános választójog bevezetésének a felvetésével tett kísérletet egyrészt az ellenzéki koalíció megbontására, amely nem volt egységes a választójog tervezett mértékű kiterjesztésének kérdésében, másrészt pedig támogatás szerzésére a lakosság körében. Kristóffy József belügyminiszter – egyelőre csak magánvéleményként – július 27-án a Szociáldemokrata Párt küldöttsége előtt állt elő választójogi reformjával. Szeptemberben lemondott a Fejérváry-kormány, mivel azonban a koalíció továbbra is kitarított katonai követelései mellett, Ferenc József újra Fejérváryt bízta meg kormányalakítással, ezúttal már hivatalosan is az általános választójog megvalósításának programjával.

Gratz a kialakult politikai helyzetet a *Huszádik Században* elemezte „A magyar válság”¹³³ című írásában. Szerinte a kiegyezés fenntartására addig követett rendszer az 1905. januári választásokkal végleg megdőlt, a változások elkerülhetetlenek. Úgy látta, a Szabadelvű Párt Ausztriával szemben követett közjogi politikája – vagyis a kiegyezés alapjainak megtartása – helyes volt. Kifogásolta viszont, hogy – a Wekerle-epizódot leszámítva – nem történtek lépések olyan haladó törvényhozás megvalósítására, amellyel ellensúlyozni lehetett volna a nemzeti jelsza-

¹³³ GRATZ Gusztáv: A magyar válság. *Huszádik Század*, 1905/8., 130–149.

vakra támaszkodó ellenzéki politika népszerűségét. Gratz meg volt győződve róla, hogy egy ilyen politika sikeres lett volna a nemzeti hiúságok kielégítésére törekvő politika felett. A „Hogyan tovább?” kérdésére is megkísérelt válaszolni. A koalíció programjának megvalósítását, amely szerinte az Ausztriához fűződő viszonyt egészen a perszónálunióig lazítaná, nem tartotta – sem belpolitikai, sem külpolitikai okokból – járható útnak, ezért egy olyan többségi párt létrehozásában látta a kibontakozást, amely közjogi vonatkozásban 67-es alapon állna, a nemzeti kérdésekben kompromisszumot képviselne, és folytatná az 1894-ben megkezdett, de aztán elejtett progresszív törvényhozást. E politika előfeltételének a parlament az általános választójog bevezetését tekintette, mert a progresszív politika csak a választójogból kizárt körökben találhat támaszt. Nem elegendő a választójog óvatos kiterjesztése, általános választójog kell – vonta le a következtetés Gratz.

A Fejérváry-kormánnyal egyetértésben, Kristóffy belügyminiszter támogatásával, aki maga is tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak, 1905. augusztus 26-án azok a „feltörekvő radikális intellektuális”, akik Jászi vezetésével külön csoportot alkottak a Társaságon belül, létrehozták az Általános Titkos Választójog Ligáját. Céljuk az volt, hogy az általános választójog mellett országszerte népgyűléseket szervezzenek, röpiratokat adjanak ki, sajtópropaganda és személyes agitáció révén felvegyék a harcot a reform ellenzői és támadói ellen. A Liga első elnöke Lánczy Gyula egyetemi tanár lett, aki Lánczy Leónak, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatójának volt fivére. Az ő segítségével sikerült a Liga működési költségeit fedezni. A csoport tagjai voltak: Jászi Oszkár, Gratz Gusztáv, Krejcsi Rezső, Rácz Gyula, Pikler Gyula, Somló Bódog stb. Tulajdonképpen ez a kis csoport csinálta a Liga által a választójogi propagandát. A támadásokra válaszként sajtóközleményeket, röpiratokat írtak, ezek közül főleg Gratz, Krejcsi, Pikler és Rácz írásai keltettek feltűnést.¹³⁴ A fővárosban és vidéken általuk rendezett népgyűléseken rendszerint Tisza István és Andrássy Gyula ellenvetéseivel foglalkoztak. Az 1905. szeptember 10-ei zászlóbontó nagygyűlésen, amit a fővárosi polgárság nagy részvétele mellett a Nemzeti Tornacsarnokban tartottak, a Liga nevében Gratz, Dési Géza és Vészi József beszéltek. Először Gratz szónokolt. Elmondta, a Ligának az a célja, hogy a parlamentet demokratikus alapon megújítsa. Összefogásra szólította fel párhovatarozástól függetlenül a haladás minden barátját, hogy együtt küzdjenek a Liga keretében az általános titkos választójogért. A gyűlésen felolvasták többek között Herczeg Ferenc, Giesswein Sándor, Vámbéry Ármin egyetértő nyilatkozatát is. A vidéki agitációt is a Liga vezetői szervezték tarisznnyás paraszt agitátorok kiküldésével, akik felvilágosító előadásokat tartottak a népnek

¹³⁴ Vö. KREJCSI Rezső: Az általános titkos választójog elodáztatatlan szükségessége. RÁCZ Gyula: Milyen legyen az általános választójog a gyakorlatban. Uő: Általános választójog és külön vánterület. PIKLER Gyula: Általános választójog és kultúra. Gratz röpiratait alább tárgyalom.

az általános választójog politikai és gazdasági következményeiről. A Liga nagy munkabírással dolgozott. Jórész neki köszönhető, hogy az ország egész területén bekerült a köztudatba az általános választójog kérdése. A Liga egyesíteni kívánta a választójogi reform különböző pártokhoz tartozó híveit. Jászi csatlakozásra szólította fel a koalíció politikusait is. A Liga felhívását a koalíció számos politikusa és híve aláírta (Apáthy István, Barabás Béla, Benedek János, Dési Géza, Ugron Gábor, Vázsonyi Vilmos, Benedek Elek stb.).¹³⁵ Gratz a Ligáról később így írt: „ez volt az egyetlen polgári szervezet, amely a választójog kérdésében a kormány mellé állt.”¹³⁶

A Liga rendezvényeinek hallgatóságát túlnyomó részben szocialisták alkották, akiket nem igazán kellett meggyőzni az általános választójog szükségességéről. Gratz néhány hónapon keresztül belekóstolhatott abba, milyen érzés, amikor tömegek éljenek az embert. Amint erre később visszaemlékezett, alapjában véve elég kínosnak érezte, hogy olyan mozgalom (tudniillik a szocialista) szításához járult hozzá, amellyel semmilyen közösséget nem érzett. A mértékadó politikai körökben Gratzék agitációját károsnak tartották, és aggasztó eltévelyedésnek tekintették. Vagy az általánosán támadott és gyűlölt „nemzetietlen” kormány eszközét, vagy pedig a szociáldemokraták félrevezetett segédcapatát látták bennük.¹³⁷

Fejérváry Géza miniszterelnök 1905. október 29-én bejelentette, hogy Haladó Párt néven új kormánypart alakul, amelynek programjában szerepelt többek között az általános titkos községenkénti választójog, a munkásvédelem, a vámszövetség szerződés alakítása. A Haladó Párthoz fűződött remény azonban kudarcra végződött, mert összesen négy képviselő csatlakozott hozzá, azok is politikailag súlytalan személyek voltak. A Liga sem támogatta.¹³⁸ Tisza és megmaradt pártja az új kormányprogram bejelentésekor felhagyott semlegességével, és a kormányt támadó erők sorába lépett.

Gratz az általános választójog mellett három írással is kiállt: Általános választójog és nemzeti politika; Az általános választójog szociológiai szempontból; Az általános választójog és Tisza István gróf. Mivel a vitában a jogkiterjesztés ellen felhozott érveket legfőképpen Tisza István fejtette ki a sajtóban, ezért Gratz főként vele polemizált, habár Tiszának a belpolitika egyéb kérdéseiben elfoglalt álláspontját teljes mértékig osztotta.¹³⁹

¹³⁵ Pester Lloyd; 1905. szeptember 11.; 1. KRISTÓFFY (1927): 278–279. Vö. DÖLMÁNYOS (1976): 91–92.

¹³⁶ GRATZ (1934): II. köt. 102.

¹³⁷ GRATZ (2009): 64.

¹³⁸ GRATZ (1934): II. köt. 101–102.

¹³⁹ GRATZ Gusztáv: Az általános választójog és Tisza István gróf. Huszadik Század, 1905/11., 369–398.

A volt kormányfő három alapvető érvet sorakoztatott fel: az általános választójogra nincs szükség, mert az eddigi korlátozott választójog alapján működő parlament is képviselte az alsó osztályok érdekeit. Az általános választójog nem mozdítaná elő a nép érdekét, hanem fokozná a demagógiát. Ugyanakkor a nemzetiségi veszélyt is rázúdítaná Magyarországra.

Gratz ezen pontok köré csoportosítva kísérelte meg bebizonyítani Tisza nézeteinek helytelenségét. A földbirtok-politika (mesterségesen szaporított hitbizományok), az iparpolitika, az adópolitika (a magas fogyasztási adók a szegényeket terhelik, szegény és gazdag nagyjából azonos adókulcs szerint adózik), a közigazgatási politika, a kultúrpolitika (magas analfabetizmus, alacsony néptanítói fizetések), a közegészségügy (az ország löversenydíjakra többet költ, mint a közegészségügyi intézményekre), a szociálpolitika (megdöbbentő kivándorlási statisztikák) terén tapasztalható mulasztásokra utalva kívánta bizonyítani, hogy a szűk választójog alapján megválasztott parlament nem a nép érdekeit képviselte. „A magyar középosztály eszmeköre az, amely parlamentünk folytonos közjogi vitákozásaiban és apró civódásaiban visszatükröződik.”¹⁴⁰ A választójogot ugyanakkor Gratz sem tartotta olyan természetes emberi jognak, amely mindenkit emberi mivoltánál fogva megillet. Úgy vélte, a népképviselési rendszer akkor jó, ha a mindenkor közvéleménynek van döntő súlya az ország sorsának intézésében. A kérdés az, melyek azok az elemek, amelyeknek a nézeteiből a közvélemény kialakul, hol van az a határ, amely a politikai jogok gyakorlatára érett és az arra nem érett elemeket egymástól elválasztja. Gratz leszögezte, hogy ha politikailag éretteknak csak azokat tekintenék, akik teljesen világos fogalommal rendelkeznek az állam feladatairól és céljairól, akkor nem kiterjeszteni, hanem szűkíteni kellene a választójogot. A jelenlegi választójog mellett is vannak, akik önálló nézetekkel nem rendelkeznek, és ezért azokat a pártokat, politikusokat követik, akik a leginkább el tudják velük hitetni, hogy politikájuk szükségleteiknek megfelel. Vagyis a demagógia előtt, amelytől Tisza annyira félt, már most is nyitva az út. Gratz helyeselte a kormány tervét, mely szerint az írni-olvasni tudás kritériumához kötné a választójogot. Ez – szerinte – jobb volna, mint a cenzus leszállítása, amelyet egyébként Tisza is támogatott. A cenzus leszállítása nem akadályozná meg ugyanis – állította Gratz –; hogy bizonyos rétegeket – a választási rendszer megfelelő kialakításával – megint csak kizárjanak a parlamentből, ami pedig továbbra is fenntartaná az elégedetlenség érzését. Egy ilyen rendszer sem a politikai érettség ismervén épülne fel. (A kormány tervei szerint a 24 év feletti írni-olvasni tudó férfiak kaptak volna választójogot, ezzel kb. 1 millióról 2,6 millióra nőtt volna a választók száma, 6,29%-ról 15,74%-ra). Gratz hangsúlyozta, hogy alaptalanok Tisza aggodalmai, mert senki sem akarja a választójogot német vagy francia minta szerint megállapí-

tani. Az írni-olvasni tudáshoz kötött választójogot a nemzetiségi kérdés tekintetében vizsgálva Gratz statisztikai adatokkal igyekezett bizonyítani, hogy a választójog tervezett kiterjesztésével sem csökkenne a magyar többségű választókerületek száma, sőt tizenégy kerületben növekedne a magyar szavazók aránya.¹⁴¹ (A magyar és a német nyelvű lakosság körében volt ugyanis az írni-olvasni tudás a legmagasabb.) Gratz túlzásnak tartotta Tisza félelmét, hogy 100–150 nemzetiségi képviselő kerülne be a parlamentbe. Az egyes nemzetiségi agitátorok – ismerte el Gratz – nagyobb tömegekre szereznének ugyan befolyást, de a magyarsággal tartó nemzetiségi intelligencia befolyása is nagyobb tömegekre terjedne ki. Gratz csak 48–50 nemzetiségi képviselő bejutásával számolt. Azt sem tévesztette ugyanakkor szem elől, hogy a nemzetiségi intelligenciának a magyar nemzeti politikától való elpártolása veszélyeket rejteget magában. Szerinte ez azonban teljesen független a választójogtól, ez a régi rendszerben is bekövetkezhet. Elismerte, hogy a nemzetiiségek műveltségének növekedése a magyar szupremáciára veszélyes lehet. Ezt a veszélyt azonban csak két-három nemzedék múlva tartotta reálisnak. Az addig rendelkezésre álló időt pedig arra kell felhasználni, hogy a Deák Ferenc szellemében gyakorolt nemzetiségi politika révén a nemzetiségi lakosságot „a nemzet hű fiaivá” tegyék. Ha ez a politika sikeres lesz, akkor nem kell félni a nemzetiségi képviselők növekedésétől sem. Ha pedig nem lenne sikeres – érvelt Gratz –, akkor egy idő után úgysem lehetne megakadályozni, hogy a nemzetiségek a politikai jogok megadását kikényszerítsék. „A nemzetiségi veszély tehát szerintünk rémkép, melyet oly komolyan venni nem kell. Egyelőre egyáltalán nem létezik, ha pedig valaha ránk zúdulna, be fog következni ez akkor is, ha általános választójogot adunk, akkor is, ha megtartjuk korlátozott választórendszerünket.”¹⁴²

Az általános választójog témájában 1906 elején született brosrájában¹⁴³ Gratz optimista, hiszen úgy látszott, a politikai viszonyok alakulásától függetlenül az általános választójog megvalósul. Ebben a cikkében foglalkozott a szociológiával mint tudománnyal is, amely a társadalom jelenségeit is a természettudomány módszereivel vizsgálja. Elismerte, hogy ezen tudomány kifejlődéséhez nagyban hozzájárult a szocializmus tudományának a megalapítása, de leszögezte, hogy a szociológia, a társadalomtudomány nem azonos a szocializmussal, ahogy a kettőt Magyarországon vezető politikusok és tudósok is „sajnos” helytelenül azonosítják.

¹⁴¹ Gratz *Az általános választójog és nemzeti politika* című (Budapest, 1905.) írásában az általános választójog esetén a nemzetiségek súlyának csekély növekedését a már szinte elmagyarosított városok lakosságának a választókerületeinek megfelelő beosztásával kívánta volna fokozottan figyelembe venni. 12.

¹⁴² GRATZ Gusztáv: *Az általános választójog és Tisza István gróf. Huszadik Század*, 1905/11., 393.

¹⁴³ GRATZ Gusztáv: *Az általános választójog szociológiai szempontból. Az Általános Titkos Választójog Ligájának kiadványai 8. Különlenyomat az Új Századból*. Budapest, 1906. 3–9.

A szociológia lényege Gratz szerint az, hogy nem elméleteket állít fel, amelyhez aztán megpróbálja hozzáigazítani a társadalmat, hanem a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit vizsgálja, és azok alapján hozza létre elméleteit. Ezt ma már azok is magukévé tették – állította Gratz –, akik a liberális demokrácia hívei, és a szocializmus végcéljával nem értenek egyet. A szociológia módszereit alkalmazva a politikai jogokra, Gratz úgy látta, hogy a fejlődés tendenciája mindig is az volt, hogy a „létező közvélemény” érvényre tudott jutni. Kezdetben a papok és a nemesek érték el olyan műveltségi szintet és ébredtek öntudatra, hogy megalkották a rendi alkotmányt. Majd a szabad városok polgárai jutottak el az érettség azon fokára, hogy helyet vívtak ki a rendi társadalomban. De a fejlődés itt sem állt meg, hanem eljött az az idő, amikor a polgári középosztály nyert bebocsátást az alkotmány sáncaiba. Most pedig a munkásosztály kér részt a jogokból, és a fejlődés törvényszerűségéből következik, hogy a középosztálytól ki fogja vívni a maga jogait. Ahol megkísérelték az ellenállást, ott forradalom tört ki. A következő tanulság – folytatta Gratz az eszmemenetet – az, hogy a jogok kiterjesztésével nem károsultak a korábbi jogosultak, különösen ott nem, ahol az önként következett be. Magyarországon sem az a legnagyobb baj, hogy politikai válság van, hanem „hogy a nép alkotmányos szervezete gyöngye”. Az általános választójogra azért is szükség van, hogy a magyar törvényhozás végre az „alsóbb néposztályok” igényeivel is foglalkozzon. Gratz egyenesen azt állította, hogy az 1867 óta 38 kötetet megtöltő törvénygyűjteményben tíz olyan paragrafus sincs, amely a társadalom alsó rétegeivel foglalkozik. A magyar parlamentet helyett évtizedekig a „közjogi civódások” kötötték le. „Ez azok szemében is egészségtelen állapot, a kik velem együtt a magyar közjog kiépítésére irányuló küzdelmet sem tekintik teljesen értéktelennek.”¹⁴⁴ Ennek oka a parlament nem megfelelő összetételében rejlik. Kárhóztatta, hogy az 1905 januárjában megválasztott képviselőház egyharmada földbirtokos, és minden negyedik képviselő jogász. Hogy ez a „jogász-parlament” mennyire nem jól végezte munkáját, mutatják az Amerikába irányuló népvándorlás adatai. Annak a bizonyítására, hogy a kivándorlás valóban a szűk választórendszerre vezethető vissza, utalt Olaszországra, ahol szintén magas a kivándorlók száma, és egyúttal ott is igen korlátozott a választójog. Gratz is úgy gondolta, hogy az általános választójog megteremtésével Magyarországon is megoldódik a „néppolitika nagy kérdése”. Egy emberöltővel később megjelent művében az általános választójog bevezetésével kapcsolatban már ő is más álláspontot képviselt. Elismerte, hogy az „általános választójog mellett magyar politikát a régi Magyarországon az eddigi alapokon nem lehetett volna tovább folytatni. Sok kérdésre megoldást kellett volna találni [...]. Ez a megoldás a magyarság szempontjából sok esetben bizonyos áldo-

¹⁴⁴ Uo. 8.

zattal járt volna. [...] De ez az átalakulás, ha egyben-másban ugyan fájdalmas, egészben véve mégis hasznos lett volna.”¹⁴⁵

A válság 1905 második felében tovább mélyült, a nemzeti ellenállás radikális méreteket öltött. Az adómegtagadás olyan mértékű volt, hogy komoly deficittől kellett tartani. A főispánok nagy része lemondott. A kormány igyekezett erélyes lenni, megsemmisítette a törvényhatóságok ellenállásra felszólító határozatait, elmozdította az ellenszegülő tisztviselőket, de a megyék többsége nem vette figyelembe a kormány rendelkezéseit, „alkotmányvédő bizottságokat” állított fel, és gyűjtést szervezett az elbocsátott tisztségviselők javára, ezért a kormány intézkedései hatástalanok maradtak. Ugyanakkor a koalíció, ha kész volt is már bizonyos engedményekre a katonai követelések terén, ragaszkodott azok elvi fenntartásának jogához. Mivel így nem volt lehetőség a vám- és kereskedelmi szövetségnek a Széll-Körber-féle megegyezésen alapuló meghosszabbítására és a lejáró külkereskedelmi szerződések megkötésének parlamenti jóváhagyására, a király a magyar alkotmánytól idegen, Ausztriában már többször alkalmazott szükségrendeletek eszközéhez, vagyis a nyílt abszolutizmushoz nyúlt. A képviselőházat feloszlatta, a kormány számos erőszakos rendszabályt léptetett életbe (a sajtóellenőrzés szigorítása, az ellenálló vármegyék javadalmozásának megvonása). „Az abszolutizmus” című cikkében¹⁴⁶ Gratz bírálta az ellenzék vezéreit, mert egy olyan küzdelemben vitték bele a nemzetet, amelyhez az nem rendelkezik a megfelelő erővel. Szerinte alig van olyan ember, aki a magyar vezényleti nyelvért vállalta volna az abszolutizmus kockázatát. „Az ellenzékét [...] föl nem lehet menteni azon vád alól, hogy minden előrelátás nélkül, a létező erőviszonyok számbavétele nélkül, nekiindult egy olyan küzdelemnek, a melyre a nemzet kellőleg felfegyverkezve nem volt és a melyben minden higgadt politikus előreláthatta a bukást.”¹⁴⁷ Viszont szerinte a helyzetből nem az következik, hogy akik látták az ellenzék politikájának hibáját, most az abszolutizmus pártjára álljanak. Mivel az abszolutizmus az egész nemzetet sújtja, senkinek nincs oka védelmébe venni a jelenlegi kormányrendszert, amely „a törvényeket megszegi, a parlamentarizmust semmibe sem veszi és a közszabadságokat önkényesen korlátozza”.¹⁴⁸ Az alkotmányos biztosítékok fennmaradása ugyanis azért mindenkinek az érdeke, mert ahogy most a terméketlen katonai követelések ellen alkalmazni lehet az abszolutizmus eszközeit, úgy lehetne azokat a társadalmi és gazdasági fejlődést elősegítő törekvések ellen is bevetni. Abból a tényből, hogy a magyar nép meglehetősen közönnyel vette tudomásul parlamentjének katonai hatalommal való szétkergetését, azt a következtetést vonta le, hogy azt nem érzi magáénak, hiszen az sohasem mutatott érzékenységet a nép érdekei iránt.

¹⁴⁵ GRATZ (1934): II. köt. 350.

¹⁴⁶ gg.: Az abszolutizmus. *Husadik Század*, 1906/3., 248–251.

¹⁴⁷ Uo. 249.

¹⁴⁸ Uo. 249.

Azokat, akik ezekre a hibákra rámutattak, és azon a véleményen voltak, hogy a koalíció a „szívében utóvégre mindenki által óhajtott”¹⁴⁹ követelésénél sokkal fontosabb feladatok is várnak megoldásra, hazafiatlannak nyilvánították, pedig az a politika, mely az országot meg akarja kímélni a bukástól, és egyúttal a parlament szélesebb alapokra helyezésével gazdasági és társadalmi törvényhozással kívánja a nemzetet megerősíteni, nem lehet nemzetietlen.

Mindenestre Gratz 1906 márciusában is optimista: „A mi dolgaink – még a Ligát is beleértve, mely legtöbb gondot okoz, – elég szépen haladnak tovább. Azzal a kis lármával, a mit csináltunk, egész félelmetesek lettünk a koalíció köreiben. Ha tudnák, hogy ezt a lármát 6 ember csapja, a kik mögött nem áll úgyszólván senki és semmi! Bizonyos azonban, hogy ilyformán mi célzt nem érünk. A mi törekvéseinknek oda kell irányulniok, hogy pártot tudjunk megteremteni és néhány képviselőt behozni már a mostani választások mellett is. A pozsonyi, soproni és temesvári csírák felhasználásával és esetleg Áchimék bevonásával szeretnénk ez irányban is lépéseket tenni.”¹⁵⁰ Gratz feltehetőleg az említett városokban Zsombor Géza vezetésével már régebb óta működő Radikális Pártra utalt.¹⁵¹ Miután azonban nem sikerült a Haladó Párt kereteiben egyesíteni az általános választójogot támogatókat, beleértve egyes 67-es párttörödékeket is, Gratz önálló párt szervezésére gondolt, amely az érvényes választási jog mellett is képes néhány képviselőt bejutatni a parlamentbe. Ugyanekkor Jászi írta Somlónak: „E nehéz napokban egyik legmegbízhatóbb bajtársam Gratz Gusztí: okos, szilárd és bátor. Fájdalom, ugyanezt nem mondhatom Harrerről és [Wildner] Ödönről, akik ingadoznak. Persze karrierjüket féltik Vázsonyi úrtól.”¹⁵²

A kormányzat abszolutisztikus intézkedései nem váltottak ki még erőteljesebb országos ellenállást, sőt a törvényhatóságok rezisztenciája is kimerülni látszott. A kormány március 16-án a vezérlőbizottságot is feloszlatta. A koalícióban azok a vélemények lettek egyre hangosabbak, hogy a nemzeti követelések kivívása nem időszerű, ugyanakkor a kormányzatnak sem volt érdeke, hogy az alkotmányos kereteket még tovább feszegetse. A kormány és az ellenzék közötti paktum létrejöttében jelentős szerepet játszott az ugyancsak a *Husadik Század* köréhez tartozó, évekig az Arad és vidéke függetlenségi lap szerkesztőjeként is tevékenykedő Méray-Horváth Károly, aki 1906 elejétől szoros kapcsolatban állt Kristóffy belügyminiszterrel. Nem mellékesen mindketten aradiak voltak. Méray-Horváthról ismert volt, hogy fanatikus híve az általános választójognak. Méray szociológiai elmé-

¹⁴⁹ Uo. 251.

¹⁵⁰ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1906. március 9. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁵¹ Jászi Oszkár levele Szabó Ervinnek, 1906. március 15. Közli LITVÁN-SZÜCS (1978): 319. A Kristóffy által létrehozandó „ellenkoalíció” magját a Polgári Radikális Párt és a Parasztpárt alkotta volna. MOLNÁR: 113.

¹⁵² Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1906. február 1. Közli LITVÁN-VARGA F. (1991): 130.

tében az emberi társadalmak működését teljesen a biológiai organizmusok modellje szerint értelmezte. Elméletét Magyarország helyzetére alkalmazva 1903-ban azt a teóriát állította fel, hogy Magyarország sikertelen kísérletet fog tenni a gazdasági önállóság kivívására és az önálló hadsereg megteremtésére, de ezen törekvések eredményeként megvalósul az általános választójog.¹⁵³ Méray-Horváth a bekövetkezett eseményekben saját elméletének a megvalósulását látta, abban vakon hitt, mert azt – a modern szociológiai tudomány alapján – egyenesen biológiai szükségszerűségnek tartotta. A darabontok közé sorolt Méray-Horváth, akit a függetlenségek is szószólójuknak tekintettek, fáradhatatlan tárgyalási képességével először Kristóffy nyerte meg az általános választójogon nyugvó programjának, majd Gratz Gusztávnak, illetve az ugyancsak aradi származású Barabás Bélának,¹⁵⁴ a Függetlenségi Párt későbbi alelnökének a segítségével Kossuth Ferencet, a Függetlenségi Párt elnökét is. Gratz ez irányú közvetítői tevékenységéről csak saját maga számolt be a dualizmus koráról írt művében: Az ugyancsak kortárs Barabás Béla emlékirataiban nem említette Gratz nevét.¹⁵⁵

Április másodikán elkészült egy megállapodástervezet, amely az alkotmányos rend helyreállítására és az általános választójog megvalósítására egy olyan kormány felállítását irányozta elő, amelyben három függetlenségi párti miniszter mellett három, az általános választójogot elfogadó 67-es miniszter is helyet kapna. Miután Andrassy Alkotmánypártja és Apponyi Nemzeti Pártja is elfogadta az általános választójogot, április 6-án az ő részvételükkel elfogadták azt a nyolc pontból álló megállapodást, amely a koalíció és a király közötti paktumként ismert. A paktum szövegét hivatalosan nem tették közzé, de azt a sajtó kiszivárogtatta, csak formálisan volt tikos. Eszerint a koalíció lemond katonai követeléseiről, és programjába veszi az általános választójogról szóló törvény megalkotását. Április 7-én Wekerle Sándor vezetésével megalakult az új kormány.¹⁵⁶

A rendelkezésre álló forrásokból nem állapítható meg, pontosan miért távolodott el a *Husadik Század* köre a „darabont” kormánytól. Magyarázat lehet – legalábbis részben –, hogy amikor látszott, nagyobb esély van megegyezés útján a koalícióval megtalálni a kibontakozást, és ezáltal az általános választójog bevezetésére, akkor semmiképpen sem lett volna „taktikus” túlságosan kötődni a rendkívül népszerűtlen „alkotmányon kívüli”, „nemzetietlen” kormányhoz.¹⁵⁷

Az általános választójogért folytatott agitációjukkal Gratzék bizonyos fokig hozzájárultak a koalíciónak a kompromisszumra bírásához, és így végeredményben

¹⁵³ MÉRAY-HORVÁTH Károly: Magyar politikai szociológia. *Husadik Század*, 1903/8., 781–817. különösen 802–804.

¹⁵⁴ Barabás Béla és Kristóffy József iskolatársak voltak Aradon a minoriták gimnáziumában.

¹⁵⁵ DOLMÁNYOS (1976): 292–293. GRATZ (1934): II. köt. 115. BARABÁS: 107–108.

¹⁵⁶ DOLMÁNYOS (1976): 302–307.

¹⁵⁷ Vö. uo. 284–286.

kormányra kerüléséhez is.¹⁵⁸ Gratz egyéb tevékenységei mellett 1905-ben egyik alapítója, majd főtítkára a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének.¹⁵⁹ 1906 márciusában több társával egyetemben a szabadkőműves *Demokrata* páholy tagja lett, ahonnan azonban néhány hónap múlva kilépett.¹⁶⁰ Erről külügyminiszterként erősen szabadkőműves-ellenes légkörben a következőket mondta: „1906 tavaszán tényleg beléptem egy szabadkőműves páholyba néhány barátom unszolására, akik a szabadkőművesség ideális céljai iránt lelkesedtek. A szabadkőművesség működése, különösen pedig a szabadkőművesek egyéni érdekei előtérbe tolásának túltengése azonban annyira visszatetszők és annyira a jelzett célokkal ellentétben állónak tűnt fel előttem, hogy néhány hét múlva, még ugyanazon az év nyarán ismét kiléptem: Mindössze 3–4 összejövetelen vettem részt és az egész epizódából néhány kellemetlen emléken kívül mást nem vittem magammal, mint nagy averziót a magyar szabadkőműveseknek egy része ellen, amit ezek az urak különben velem szemben érzett hasonló averzióval viszonznak.”¹⁶¹

Az a célja, hogy képviselői mandátumot szerezzen, továbbra is a szeme előtt lebegett, habár egyelőre nem tudta, miként éri el célját, hiszen a választási költségek meglehetősen magasak voltak, neki viszont nem volt elegendő pénze, és adósságba sem akarta verni magát.¹⁶² 1904 őszén a parlamenti krízis akuttá válása idején foglalkozott a képviselőség gondolatával. A képviselőház idő előtti feloszlatásával számolt, és ez esetben két-három szász kerület megüresedése esetén biztosra vette, hogy befutó lesz, de ha csak egy szász mandátum üresedik meg, akkor kétesnek tűnt előtte a siker.¹⁶³ Amikor 1905 januárjában idő előtt feloszlatták a képviselőházat, és új választásokat írtak ki, elérkezettnek látta az időt, hogy mandátumot szerezzen. Először arra gondolt, hogy szülővárosának, Gölnicbányának a mandátumáért indul harcba. Mivel azonban a választási költségek ott meglehetősen magasak lettek volna (15 ezer korona), feladta ezt a lehetőséget. Ezután érdeklődése mindinkább valamelyik erdélyi szász kerület mandátumának megszerzésére irányult, ahol a költségek jelentősen kisebbek voltak. Úgy gondolta, hogy a szász képviselőcsoport tagjaként vállalt szerep kisebb lelkiismereti áldozattal járna szá-

¹⁵⁸ Vö. uo. 286.

¹⁵⁹ MTA Kt. 54/1958. SOGYA 1906–1911: 108.

¹⁶⁰ GRATZ (2009): 63–69. Gratz Gusztávot 1906. március 19-én vették fel a Demokrácia Páholy tagjai közé. 357-es folyószámon szerepel az „Anyakönyvben”, ajánlotta Fekete Ignác fmtr. (fed. 1906. X/15. [feltehetően a kilépés dátuma]). A felevettek között 353-as folyószám alatt szerepel Wildner Ödön dr. (ajánlotta: Leszner [sic!] [Lessner] Richárd), 355-ös folyószám alatt Jászi Oszkár dr. (ajánlotta Fekete Ignác), 356-os folyószám alatt Diner-Dénes József (ajánlotta Fekete Ignác). Gratz a II. fokot nem érte el. Wildner a II. fokot elérte, míg Jászit és Diner-Dénest mesterré is felavatták. MNL OL P1106 21. köt. 9. t. Anyakönyv.

¹⁶¹ NN 1920–1922, 8. köt. 255. (1921. február 28.)

¹⁶² GRATZ (2009): 57–58.

¹⁶³ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1904. szeptember 8. OSZK Kt. Levelestár.

mára, mintha valamelyik magyar párt színeiben politizálna. Gratzot amúgy is hosszabb ideje jó viszony kötötte a szász képviselőkhez: minden csütörtök este eljárt az összejöveteleikre. A mérsékeltekkel is, akikhez többek között Wilhelm Melzer, Emil von Trauschenfels, Wilhelm Bruckner, Karl Oberth tartoztak, és a radikálisokkal, az ún. „zöldekkel” is (Lutz Korodi, Karl Lurtz) egyaránt jó viszonyt ápolt, habár a mérsékeltekhez érezte magát közelebb. Amikor Korodit „pángermán” agitáció miatt a magyar hatóságok szabadságvesztésre ítélték, Gratz támogatása jeléül többször meglátogatta lakását. Különösen jó volt a viszonya a szász képviselőcsoport vezetőjével, Melzerrel. Melzernek a rá tett befolyásával kapcsolatban Gratz kiemelte, hogy az ő, kezdetben parttalan törekvéseit Melzer mérsékelte, és irányította megragadható célok felé. A nemzetiségi kérdésben elfoglalt, az uralkodó sovíniszta irányzattal szemben álló álláspontja is alkalmassá tette személyét arra, hogy szász kerületben lépjen fel. A Szász Néppárthoz fűződő jó kapcsolatainak köszönhetően, amelyeket budapesti újságírói tevékenysége során szerzett, valamint nem utolsósorban a Besztercén eltöltött iskolai évek is köszönhetően a szászok, akik az idegenekkel (nem szászokkal) szemben egyébként rendszerint bizalmatlanok voltak, közéjük tartozónak tekintették. Így lehetett végül arról szó, hogy a Szász Néppárt jelöltjeként indulhasson. A nyári hónapokban Gratz rendszerint részt vett a szász egyesületi napokon, ahol pedig a szászság egyéb vezetőivel is jó kapcsolatba került, köztük Friedrich Teutsch evangélikus püspökkel, továbbá Emil Neugeborennel is. A Neugeboren szerkesztésében megjelenő *Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt* számára írt cikkeivel pedig a szászság szélesebb rétegei előtt vált ismertté neve. Ennek ellenére talán állíthatjuk, hogy másodlagos szerepet játszott Gratz számára, hogy mely kerületben szerez országgyűlési képviselői mandátumot. Elsősorban nem a szász nemzeti kisebbség szószólójaként kívánt fellépni. Először időközi választásokon a két szász kerületben, Szent-Ágotán és Keresztényszigeten próbálkozott, de sem ekkor, sem pedig az 1905. januári választásokon nem sikerült szász jelöltként fellépnie. Ezért januárban a Kolozsvár melletti Tekén kísérelt meg önállóan indulni, ahol sem a magyarok, sem a románok, sem pedig a szászok nem rendelkeztek abszolút többséggel. Ellenfelei a kormánypárt részéről Rónay Elemér, a kolozsvári főispán veje, valamint az ellenzéki pártok részéről a külügyminiszeri bársonyszékben Gratzot 1921-ben közvetlenül követő báró Bánffy Miklós voltak. Utóbbi Andrássy Gyulához állt közel. A küzdelem teljesen kilátástalannak tűnt, ezért Gratz még a választások előtt visszalépett. Utólag nem bánta, mert – mint ismert – az 1905-ben megválasztott képviselőház csak rövid ideig ülésezett, majd elnapolták, és 1906 áprilisában ismét új választásokat írtak ki.¹⁶⁴

¹⁶⁴ GRATZ (2009): 65–67.

Az 1906-os választásokon aztán végül az ország egyik legkisebb, 482 választót nyilvántartó, szászok és románok által lakott, a Nagyszeben melletti újegyházi választókerületben a szászok szavazataival sikerült bejutnia a képviselőházba. A korábbi szász képviselő, aki a kerületet 30 évig képviselte a parlamentben, anélkül hogy ott egyetlenegyszer felszólalt volna, lemondott a jelöltségről, és helyette a Szász Néppárt központi bizottsága Gratz Gusztávot jelölte. A választók kétharmadát a szászok tették ki, s mivel ők ritka fegyelemmel mindig a szász párt jelöltjére szavaztak, a választás kimenetele nem volt kérdéses. Gratz 398 szavazatot kapott.¹⁶⁵ Ellenfele, Orosdy Fülöp nem ismerte el a végeredményt. Azzal támadta meg Gratzot, hogy a szászokat a magyar nemzet ellen lázította. Orosdy azonban visszavonta beadványát még azelőtt, hogy az tárgyalásra került volna.¹⁶⁶

A választási eredmény ismertté válása után Somló Bódog levélben gratulált Gratznak képviselői mandátumához. Válaszában Gratz még azt hangsúlyozza, hogy most különösen fontos számára a barátaival (Somló, Jászi és a többiek) való „szolidaritás” fennmaradása, hiszen tisztában van vele, milyen rendkívül nehéz helyzetben van, „ellenségeim máris vannak a Házban és helyzetem igen komplikált”. A Választójogi Ligában kifejtett működésével Gratz ugyanis bizonyos fokig a darabontok mellett kompromittálta magát, a szász frakció pedig Andrassy pártjához csatlakozott, amely a kormányra került koalíció része volt. Bízik ugyanakkor abban, hogy „közös eszményüknek” (értsd az általános választójognak) szolgálni fog tudni. „Mindenesetre dolgozni akarok benn a Házban, – sokat dolgozni.”¹⁶⁷ Gratz semmiképpen sem akarta, hogy a „nemzetietlen” jelzőt ráhúzzák, ezért állt el attól is, hogy könyvet írjon a dualizmus addigi történetéről. 1906-ban szerződést kötött egy német kiadóval (Dunker & Humblot) Magyarország dualizmus kori történetének német nyelven való megjelentetéséről. El is készített egy meglehetősen terjedelmes kéziratot,¹⁶⁸ amely a kiegyezéstől a nyolcvanas évek elejéig tárgyalta az eseményeket. A szerzőben azonban egyre inkább aggodalmak ébredtek. Emlékiratai tanúsága szerint megriadt attól, hogy ha kifejti azon véleményét, hogy a kiegyezés után a magyar politika a közbiztonság kérdéseinek kizárólagos feszegetésével és emiatt a társadalom modernizálását, a nemzetiségi kérdés megoldását és a Monarchia védelmi képességét célzó reformok elmulasztásával alapvetően hibás irányt vett, általános támadásoknak teszi ki magát. Bár a századforduló táján megjelent tanulmányaiban egyértelmű kritikával illette a magyarországi pártpolitika alakulását, a pályája elején járó, német polgárcsaládból származó fiatal ember nem vállalta,

hogy a nemzeti eszméktől hevülő magyar közvélemény hazafiatlansággal vádolja.¹⁶⁹ Ha figyelembe vesszük Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi*jának¹⁷⁰ fogadtatását, akkor Gratz félelme nem volt alaptalan. Szekfű, akinek munkájában a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció közötti párhuzam egyértelmű, a kalandokba bocsátkozó, a realitásoktól elszakadó emigrációval szemben a kibékülésre hajlandó, az építő munkát megkezdő „labanc” magyarokat kívánta rehabilitálni. Művével a magyar történetírás egyik leghevesebb vitáját idézte elő. A függetlenségi eszme bűvkörében élő pályatársaival szemben még az 1920-as években is nagy befolyású pártfogóinak; elsősorban Hóman Bálintnak és Klebelsberg Kunó grófnak a támogatására szorult. A gondolkodásában szuverén, de az érvényesülés játékszabályait szem előtt tartó Gratz végül is a századelő „kurucos” atmoszférájában visszalépett a tervezett könyv megjelentetésétől.¹⁷¹ Közel harminc évvel később *A Dualizmus kora I–II.* című könyvében már vállalkozhatott nézeteinek a kifejtésére.

4. Az utak szétválnak

A darabont és nemzetiiek közötti ellentét nem állt azonban meg a Társadalomtudományi Társaság küszöbe előtt sem. A heterogén társaságon belüli amúgy is meglévő ellentétek olyannyira kiéleződtek, hogy szakadásra került sor. Ez azt is eredményezte, hogy 1906 augusztusában Gratz otthagya a *Huszádik Századot* is. A szakadás közvetlen okát az szolgáltatta, hogy a Társadalomtudományi Társaságot Kristóffy Józsefnek, a darabont-kormány belügyminiszterének a Társaság választmányi taggá választása miatt súlyos támadások érték. Az országban dúlt a „megtorlás” a „hazaárulásért”. Kristóffy kiáltották ki „főhazaárulónak”. A koalíció társadalmi és politikai bojkottot szervezett ellene.¹⁷² A Társaság 1906. június 27-én megtartott rendes közgyűlésén felolvasták a választmány 1905. évi jelentését. Eszerint a tagság száma 502 főre emelkedett, 151 belépésre jelentkező mellett 17-en léptek ki. A közgyűlésen az 1904. évben megválasztott választmány tagjai, valamint az időközben lemondott Balogh Jenő és Concha Győző választmányi tagok helyére összesen 21 fővárosi¹⁷³ és 10 vidéki választmányi tagot választottak

¹⁶⁹ GRATZ (2009): 519–520.

¹⁷⁰ SZEKFI Gyula: *A száműzött Rákóczi. 1715–1735.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913.

¹⁷¹ PAAL (2001): 378. és PAAL (2001b): 294.

¹⁷² KRISTÓFFY (1911): XIV.

¹⁷³ Fővárosi választmányi tagok lettek: Farkas Geyza, Gerster Béla, Harrer Ferenc, Illés József, Krejcsy Rezső, Kristóffy József, Láday István, Lessner Richárd, Méray-Horváth Károly, Révai Sámuel, Schaechter Miksa, Szántó Menyhért, Székely Aladár, Szladits Károly, Teleky Sámuel gróf, Vámbéry Ármin, Vámbéry Rusztem, Veigelsberg Hugó, Vészi József, Wildner Ödön, Zigány Zoltán.

¹⁶⁵ *Jegyzőkönyv az újegyházi választókerületben 1906. május 4-én történt képviselőválasztásról.* Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

¹⁶⁶ GRATZ (2009): 68. 515. szám/cur. bir. 1906. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

¹⁶⁷ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1906. május 7. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁶⁸ Feltehetően azonos az MTA Lev. Gh. 1. dob.-ban található kézirrattal.

meg.¹⁷⁴ A választmány kiegészítésének megtörténte előtt Wolfner Pál azt javasolta, hogy a listáról töröljék Kristóffy nevét, és helyette Diner-Dénes Józsefet jelöljék a választmányi tagságra. Pikler Gyula elnök azonban nem engedélyezte Wolfner közfelkiáltással történő szavazásra vonatkozó indítványát, majd ezután a titkos szavazáson Kristóffy és Diner-Dénes is azonos számú szavazatot kaptak. Pikler elnöki szavazatával Kristóffy mellett döntött. A közgyűlésen egyébként kevesebb mint húsz fő vett részt.¹⁷⁵ A közgyűlés után hetekkel számos támadó cikk jelent meg a Társaság ellen Kristóffynak választmányi taggá történt választása miatt. Az újságok Kristóffy megválasztását, akire ekkor a közvélemény a legnagyobb megvetéssel tekintett, az általános választójog melletti kiállásával szerzett „érdemeinek” elismeréseként tudták be. „A nagy haladó így a társaság szégyenére bekerült a választmányba. Végre is, de gustibus non est disputandum, de hogy a Társadalomtudományi Társaságnak ez a gyöngédség nem válik becsületére, sőt még hasznára sem, amit pedig a pozitivisták többre becsülnek, ez az egy egészen biztos.”¹⁷⁶ A *Magyarország* napilap a következő napokban még keményebben fogalmazott: „Az eset híre mindenfelé méltó megbotránkozást keltett.” Andrassy Gyula gróf, „mihelyt a társaságot ért szégyenről tudomást szerzett”, azonnal lemondott a Társaság elnöki tisztségéről. „A haladó urak tehát most már maguk között maradhatnak.”¹⁷⁷ Ugyanez a lap írja: Andrassy nem ülhet egy asztalhoz azzal az emberrel. „Legyen Kristóffy az elnök, ha vele szolidárisak azok a dilettáns szocialisták, kik külön tudóstársaságot alapítottak maguknak éretlen elméleteik és emészthetetlen eszméik kölcsönös dicséretére. [...] Kristóffy alatt hirtelen uralomra kerültek, s azt hitték, hogy Magyarországot meghódították, s a magyar nemzetet minden hagyományával együtt prédául ejthetik. [...] Egészen megfelelt [ti. Kristóffy] annak a társadalmi bölcseletnek, melynek elve: nincs Isten, nincs haza.”¹⁷⁸ Az újságokban megjelenő támadó cikkekben néhol neveket is említettek: Pikler, Jászi és Somló mint az elnökség azon tagjai, akik „hazafiatlan bérencek”, akik Kristóffyt támogatják, és velük szemben az elnökségnek „hazafias, tiszteletre méltó része, Wolfner, Hegedüs Lóránt, Gratz, akik nem fogják túrni előbbieik ténykedését.”¹⁷⁹ Andrassy lemondó levele nem tartalmazott indoklást, de nyilvánvaló, hogy összeegyeztethe-

¹⁷⁴ A Társadalomtudományi Társaság 1905. évi működéséről szóló jelentés. *Huszadik Század*, 1906/7., 88–91.

¹⁷⁵ A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése (1907. augusztus 7.). *Huszadik Század*, 1906/8., 153–154. Kristóffy „diadala”. *Magyarország*, 1906. július 19., 11. Pikler szerint az ő szavazata nélkül is Kristóffyt választották volna meg, mert Diner-Dénes József nem volt tagja a Társaságnak. *Huszadik Század*, 1906/8., 157.

¹⁷⁶ Kristóffy „diadala”. *Magyarország*, 1906. július 19., 11.

¹⁷⁷ Andrassy és a Társadalomtudományi Társaság. *Magyarország*, 1906. július 20., 8.

¹⁷⁸ *Magyarország*, 1906. július 22., 3.

¹⁷⁹ A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése (1907. augusztus 7.). *Huszadik Század*, 1906/8., 155–156.

tetlen volt az a két dolog, hogy ő egyrészt egy választmányban üljön Kristóffyval, másrészt az, hogy a koalíciós kormány, amelyben Andrassy belügyminiszter lett, éppen vád alá helyezte a darabont Fejérváry-kormányt, amelyben Kristóffy állt a belügyminisztérium élén. Ezenkívül Andrassy politikai és tudományos működése sem volt összhangban a Társaság irányával, elég csak arra utalni, hogy Andrassy ellenezte az általános választójog bevezetését. A Társaság vezetőségéhez érkezett számos olyan indítvány, amely az elnök leváltását kezdeményezte.¹⁸⁰ Jászi már 1906 februárjában attól tartott, hogy az „Alkotmány-Concha-Simon-Bokor-Tóth Béla-féle támadások a TTT ellen tervszerűek, és azt célozzák, hogy Andrassyt kiugrasszák”. Jászi ezért ennek megelőzésére az évi közgyűlést mihamarabb szeretne volna összehívni, elnökké Piklert, alelnökké pedig Somló Bódogot megválasztatni. „Legyünk már végre egyszer homogének és bátrak. Wildner, Gratz és Ervin is helyeslik ezt a tervet.”¹⁸¹

Az 1906. augusztus 7-ei rendkívüli közgyűlésen, amelyet a Jászi–Pikler–Somló nevekkal fémjelezhető irány kezdeményezett, a radikális szárny teljes győzelmet aratott. Gratz szerepe Kristóffy választmányi tagsága és az Andrassy lemondását követő szervezkedésekben nehezen tisztázható, mivel a tagok között ekkor lefolyt levelezés elkallódott, vagy ismeretlen a lelőhelye. Gratz leveleire és távirataira viszont a közgyűlésen Pikler és Somló is hivatkoztak. Mindenesetre Andrassy július 19-ei lemondó levelének keltezésével nagyjából egy időben az újságokban megjelent kommunikében az állt, hogy Andrassy Kristóffy bevétele miatt bekövetkezett lemondása következtében a Társaság nagy válság elé néz, a tagság nagy része az egész vezetőség lemondását kívánja, a Társaság irányt változtatott. Pikler a közgyűlésen azt sejtette, hogy a kommuniké Gratz tollából származott. Ezen feltételezését a következőkkel kívánta alátámasztani. Július 15-ei keltezéssel Gratz azt írta Piklernek, aki ekkor Svájcban tartózkodott, hogy osztja a Társaság elnökének (ti. Andrassynak) nézeteit, amelyek a lapokból ismeretesek, és ő is lemond a Társaságban viselt tisztségéről, a dolog nem várhat szeptemberig. Gratz levelében az is állt, hogy a tagok többsége szintén ki akar lépni. Ezt követően Gratz azt sürgette Piklernek, hogy kellő számú tag (10 tag volt szükséges) közgyűlést kezdeményezzen, amelytől azonban készek elállni, ha a választmány még júliusban lemond. Pikler válaszában kitarzott amellest, hogy a választmány ne mondjon le, viszont a közgyűlést tartsák meg. Arra az esetre azonban, ha a közgyűlést kezdeményezők időközben visszavonnák indítványukat, és ő, valamint a szintén Svájcban nyaraló Jászi is fölöslegesen jönnének haza, ők is közgyűlést kezdeményeztek.¹⁸² Ugyanakkor július 27-én Gratz azt írta Jászinak, hogy a választmány

¹⁸⁰ Uo. 154–155.

¹⁸¹ Jászi Oszkár levele Somló Bódognak, 1906. február 2. Közli LITVÁN–VARGA F. (1991): 129.

¹⁸² A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése (1907. augusztus 7.). *Huszadik Század*, 1906/8., 149–152.

összehívása elkerülhetetlen, hacsak nem akarja, hogy távollétükben rendkívüli közgyűlést tartsanak. Gratz ragaszkodott ahhoz, hogy az egész választmány mondjon le. Szerinte erre elsősorban nem a Kristóffy-ügy miatt van szükség, mert az a mérsékelt csoportot kevésbé érdekli, hanem azért, mert Andrássy lemondása után a mérsékelték sem kívánnak tagok maradni. Gratz úgy látta, hogy végeredményben akár lemond az egész választmány, akár csak a mérsékelték lépnek ki belőle, a végleges döntést az őszi közgyűlés hozza majd meg. Vagy radikálisokat választ a kilépők helyett, vagy pedig Apáthy Istvánt vagy Földes Bélát választja meg elnöknek, és ezen utóbbi esetben a radikálisokat fogják kilépésre kényszeríteni. Mindenképpen a közgyűléstől függ a Társaság további sorsa, függetlenül attól, hogy most lemond-e a választmány vagy sem. Viszont ha lemond, annak az lesz az eredménye, hogy a sajtó szája „be lesz dugva”, és „megakadályozzuk vele, hogy Wolfner az egész nemzeti páholyt és Budapesti Hirlapot beírassa tagjaink sorába, hogy a közgyűlésen vele szavazzanak. [...] [F]igyelmeztettem Soltész Adolfot és [...] Madszar Józsit, hogy a legközelebbi választmányi ülésig lehetőleg intenzív taggyűlést folytasson, hogy többségetek biztosítva legyen.” Gratz leszögezte viszont, hogy ő már a közgyűlésen szerepelni nem akar, mert akármelyik irány kerül felül, nem kér belőle. Ha a Társaság *Husadik Század* irányú lesz, akkor lemond a titkárságról, ha Apáthy-irányú lesz, akkor pedig talán a Társaságból is kilép.¹⁸³ A közgyűlésen Somló Bódog kifogásolta, hogy az elnökség Budapesti tartózkodó tagjai, Hegedüs alelnök és Gratz titkár, akik nem voltak jelen a közgyűlésen,¹⁸⁴ nem reagáltak egy szóval sem a sajtó támadásaira, meg sem kísérelték megcáfolni, hogy bármilyen politikai akció motiválta volna a Társaság belső ügyeit, és ezzel a hallgatással lemondásra presszionálták a választmányt. Wolfner Pált pedig, aki jelen volt a közgyűlésen, egyenesen azzal vádolta Somló, hogy a Társaság ellen irányuló támadások élén állt, illetve hogy – Gratz előbb ismertett levele alapján nem alaptalanul – tagtoborzást folytatott a mérsékelték többségének biztosítása érdekében, azért hogy Pikler Gyulát elüssék a megüresedett elnöki széktől. „Nyilvánvalólag arról volt szó, hogy a Társaságnak szabadgondolkodó, független, tudományos mivolta letőressék és kiszolgáltatassék az Alkotmánypártnak vagy egyáltalán a hatalomnak.”¹⁸⁵ Wolfner elismerte, hogy ő adta a *Budapesti Hirlap*nak azt a nyilatkozatot, mely szerint „A választás már a helyszínen is izgatott nézeteltéréseknek adott alkalmat. A Kristóffy-pártiak azzal érveltek, hogy

¹⁸³ Gratz Gusztáv levele Jászi Oszkárnak, 1906. július 27. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁸⁴ A *Magyarország* augusztus 8-ai száma (6. o.) tudni vélte, hogy a Jászi–Pikler–Somló vonal ellenzői megállapodtak, hogy a közgyűlésen nem jelennek meg, hanem majd ősszel „fognak megállapodni arra vonatkozólag, hogy az egész választmány lemondására irányuló indítványokat fenn tartják-e vagy csak saját személyükben lépnek ki a választmányból?”

¹⁸⁵ A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése (1907. augusztus 7.). *Husadik Század*, 1906/8., 156.

Kristóffy az általános választójog propagálásával nagy szolgálatot tett a Társadalomtudományi Társaság egyik alapvető eszméjének.”¹⁸⁶ Pikler pedig egyértelműen azt állította, hogy ilyen tartalmú érvelés nem hangzott el, mert minden politizálást eleve kizártak. Wolfner hangsúlyozta, hogy a *Budapesti Hirlap* cikkét nem ő írta, nem vállalhatja a felelősséget annak minden szaváért. Majd anélkül, hogy Gratz Gusztávot vádolta volna, kijelentéseiből arra lehetett következtetni, hogy a sajtóban megjelent információk mögött Gratz is ott állt. Gratz Wildnernek azt mondta, kénytelen volt a „komplikált sürgöny és levélváltásról” valamit írni, és tévedett, hogy rendkívüli közgyűlést kell összehívni.¹⁸⁷ Wolfner a konkrét ügytől eltávolodva megismételte a *Husadik Század* polgári elemeinek azt a kritikáját is, hogy a „Társaság és annak közlönye, a Husadik Század állandóan és következetesen az ortodox-marxista álláspontra helyezkedik”.¹⁸⁸ A feladata nem az, hogy a szociáldemokrata pártnak „tudományos hátvédét képezze”, hanem sokkal inkább a magyar középosztály progresszív gondolkodásának elősegítése. Ezzel Wolfner kifejezésre juttatta, hogy az ellentétek nem Kristóffynak a választmányba való be- választására redukálódnak, hanem annál sokkal mélyebbek. Somló Gratz hozzá intézett, július 26-ai keltezésű leveléből idézve támasztotta alá Wolfner ellen megfogalmazott vádjait. „Wolfner [...] egy tíz aláírással ellátott íven rendkívüli közgyűlés összehívását kérte. [...] A Társaság egységének menthetetlenül vége van. Wolfner akciót fejt ki arra nézve, hogy Andrássy választassék meg újból elnöknek [...] de semmi esetre sem Pikler. [...] Az akciót nagy eréllyel csinálja és kétségtelenül ő reá vezethetők vissza azok a támadások, melyek a Társaság mostani vezetősége ellen nap-nap után a lapokban megjelennek. Ha álláspontja keresztül megy, úgy hiszem Ti mindnyájan (Pikler, Jászi és Te) ott fogjátok hagyni a Társaságot.”¹⁸⁹ Zsigány Zoltán Kristóffy be- választásával kapcsolatban egyenesen azt állította, hogy Gratz agitált a leghatározottabban Kristóffy mellett, sőt egyenesen ő volt az, aki a választást indítványozta. Gratz ugyanis Kristóffy meggyőződését, politikai törekvéseit is olyannak tartotta, amelyek őt alkalmassá tették választmányi tagságra. Felszólalásában Jászi is megerősítette, hogy Gratz Kristóffy megválasztását támogatta, és szerinte „injuria volna magunkat politikai hajszáék eszközéül odaadni, végre pedig erről a lapokban úgysem lesz szó, megmarad a társaság magánügyének, bagatellügyének. [...] Konstatálom azt a tényt, hogy két álláspont áll egymással szemben: Wolfner Pál és dr. Gratz Gusztáv álláspontja; ugyanarról a tényről mindketten homlokegyenest ellenkező álláspontot foglalnak el, tehát a két vélemény közül az egyik szemenszedett hazugság. Vagy Wolfner Pál, vagy Gratz

¹⁸⁶ Kristóffy redivivusz. *Budapesti Hirlap*, 1906. július 18., 3–4. Vö.: *Husadik Század*, 1906/8., 163.

¹⁸⁷ *Husadik Század*, 1906/8., 160.

¹⁸⁸ Uo. 161.

¹⁸⁹ Uo. 164–165.

Gusztáv hazudtak ebben a kérdésben. [...] Az bizonyos, hogy kettejük közül valaki, nem mondom a feudális, nem mondom a grófi, nem mondom az excellenciás közvélemény, de mi előttünk, dolgos, munkás magyar emberek előtt, halott.”¹⁹⁰ Zigány Wolfnerrel kapcsolatban azt a feltételezést is megengedte magának, hogy Diner-Dénes progresszív szocialista-jelölését azért pártolta, hogy így sikerüljön éket vernie a Társaság közvéleményébe. A közgyűlés végül hat ellenszavazat ellenében tudomásul vette Andrassy lemondását, megbotrántkozással visszautasította a Társaság vezetősége ellen intézett támadásokat, és kifejezte bizalmát a tisztikar méltatlanul meghurcolt tagjaival szemben, „megütközését fejezte ki Hegedüs Lóránt alelnök és Gratz Gusztáv főtitkár magatartása felett”.¹⁹¹

A *Budapesti Hirlap* a közgyűlés után így jellemezte a Társaságban kialakult helyzetet: „A Társadalomtudományi Társaság, amely biztató kezdet után szép és érdemes jövőnek nézett elébe, a romlás útjára tévedt s jobb sorsra érdemes léte a tegnapi napon az éretlenség tengerébe fűlt [...], megveti azokat az intézményeket, amelyeket az ezeréves viszontagságos történet itt létrehozott, megóvott és fönntartott [...] magántudósok társasága lett, akiknek szerencsétlen rögeszméje az, hogy a szabadságot egyedül ők értik és képviselik. [...] A társaságban két frakció áll egymással szemben. Az egyik csoport az ország különleges társadalmi viszonyait, amelyek történelmi fejlődés eredményei, figyelembe veszi a szociális politikájában, azonkívül nemzeti és mérsékelt temperamentumú gazdasági politikát követ, a másik csoport azt vallja, hogy az ország elmaradottságának és minden nyomorúságának a latifundium meg az egyházi birtok az oka, s ez a csoport nemzetközinek vallja magát. Ez a két, teljesen ellenkező és össze nem egyeztethető fölfogás nem férhet meg azon egy társaságban, s a sok súrlódás végre izzóvá tette a két testet. Most majd megtörténik a különválás és mindenik csoport mehet a maga útján.”¹⁹² A szocialista *Népszava* augusztus 9-ei „Andrassyt kidobták” című vezércikkében viszont ünnepli a Társaságban történt eseményeket: „A polgári radikalizmus született meg ma a Társadalomtudományi Társaságban. Szenvedélyes, harcos és tüzes volt első fellépése [...]. Ezzel a polgársággal a közvetlen jövő feladatainak a megvalósításában szívesen harcol együtt [...] a magyarországi öntudatos munkásság.”¹⁹³

¹⁹⁰ Uo. 168.

¹⁹¹ Uo. 175. Vö. HARRER: 299–303.

¹⁹² *Budapesti Hirlap*, 1906. augusztus 8., 5. A *Magyarország* 1906. augusztus 8-ai számában „Patkányok a napfényben” címmel jelent meg írás a közgyűlésről: „Kezet fogott e célra a gyászvitézek egész érdekeltsége, a Népszavától kezdve a nemzeti tábor ellen mindig tájékozott lipótvárosi nemzetközi »tudósokig« mindenki, hogy azután hihetetlen terrorizmussal [...] provokálják a közgyűlésnek olyan határozatát, mely a hazaellenes nemzetközi irány és annak képviselői mellett tör lándzsát az irányzat elitélőivel szemben. [...] Ilyen az a politika, amely egy nemzet közvéleményével szemben egy Kristóffy-t egy kiváló társaság választmányába kihívó módon jelöl.”

¹⁹³ *Népszava*, 1906. augusztus 9., 1–2.

A *Husadik Század* szükségszerű differenciálódási folyamatként értékelte az eseményeket: „Dőre dolog volna azt hinni, hogy egy-két úr mesterkedései idézték elő ezt a válságot, avagy néhány horribilis és kevésbé horribilis szubvenciójú lap hajszája: a Társadalomtudományi Társaságban egyszerűen ama differenciáció folyamata ment végbe, mely a közel jövőben az egész országban le fog folyni [...] az egyre jobban kiéleződő szociális kérdés hatalmas választó vize nálunk is csakhamar létre fogja hozni a társadalmi osztályoknak természetes fajsúlyuk szerint való elhelyeződését. [...] A radikális polgárság és a szocialista munkásság együtt fogja megvívni a harcot az agrárfeudalizmussal és a klerikalizmussal szemben. [...] Ez a rég óhajtott válság, ez a szomjúhozott tisztulás a haladás ügyének fényes győzelmével végződött.”¹⁹⁴

A közgyűlés határozata után Gratz és másik 36 tag – köztük gróf Andrassy Gyula, Concha Győző és Hegedüs Lóránt – kiléptek a Társaságból.¹⁹⁵ A kilépők egy része a Társaság ellensúlyozására egy évvel később megalakította a *Magyar Társadalomtudományi Egyesületet*, és elindította a *Husadik Század* ellenlapját, a *Magyar Társadalomtudományi Szemlét*. Ezek azonban nem hagytak mély nyomot a magyar szellemi életben.¹⁹⁶ Gratz ezekben nem vett részt. A *Husadik Század* *Kiadótársaságából* már augusztus 2-ai levelében bejelentette kilépését, és a társasági szerződésnek megfelelően kérte üzletrészei kifizetését.¹⁹⁷

A lapokban felröppent az a hír, hogy Bánffy Dezső, aki maga is híve volt az általános választójognak, lenne a Társaság új elnöke. Bánffy – egyébként nem is volt tagja a társaságnak – azonban cáfolta, hogy ő elvállalná a tisztséget, mert egyetért Andrassy eljárásával, ő sem lenne hajlandó az „áruló” Kristóffyval egy asztalhoz ülni. Abban sem hisz – mondotta Bánffy –, hogy egy ilyen Társaság kívül tud maradni a napi politikán, ha pedig politizál, azzal annak tudományos jellege sérül.¹⁹⁸ A Társaság új elnökének Pikler Gyulát, alelnököknek Somló Bódogot és Méray-Horváth Károlyt választották meg, Jászi Oszkár főtitkár, Harkányi Ede titkár lett. A kilépett tagok helyébe néhány nap alatt több mint 200 új tag jelentkezett.¹⁹⁹

Gratz Gusztáv a Társadalomtudományi Társaság válságában egy ideig meglehetősen kettős szerepet játszott. A *Husadik Század* irányvonala elleni kritikai fellépése azt mutatta, hogy nem tudott azonosulni a Jászi–Somló-féle radikális irányval. Ugyanakkor cikkeiből, az Általános Választójog Ligájában játszott szerepéből egyértelműen kifejezésre jutott, hogy az általános választójog híve, mert a jelenlegi parlamentet nem tekintette a nemzet akarata megtestesítőjének, a függetlenségi

¹⁹⁴ A Társadalomtudományi Társaság válsága. *Husadik Század*, 1906/8., 93–94.

¹⁹⁵ LUKÁCS: 214–215. Vö. Pók (1982): 6–7. és Pók (1990): 152–165.

¹⁹⁶ HORVÁTH: 118.

¹⁹⁷ Gratz Gusztáv levele Somló Bódognak, 1906. augusztus. 2. OSZK Kt. Levelestár.

¹⁹⁸ *Magyarország*, 1906. augusztus 11., 5.

¹⁹⁹ HORVÁTH: 161.

párti 48-as, „nemzetieskedő” politikával nem értett egyet, megingathatatlanul 67-es alapon állt. Az 1905–1906-os válság idején a közös célok érdekében időlegesen háttérbe szorultak a mérsékelték (Gratz) és a radikálisok (Jásziék) ellentétei. Gratz fennmaradt levelei alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a meglévő ellentétek ellenére Gratz igyekezett fenntartani a köztük levő baráti viszonyt, különösen Somló Bódoghoz viszonyult mély barátsággal. Gratzot a mérsékelt irányhoz sorolták, viszont mint láttuk, Wolfner akcióiról beszámolt Somlóéknak, és az ő levelével sikerült Wolfnerrel szemben a radikálisok elleni szervezkedés vádját bizonyítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a Társaságon belüli erőviszonyok alakulásától függetlenül megérett benne a gondolat, hogy legalábbis aktív működését befejezi a Társaságban. Helyzetének kényességét fokozta, hogy ő ekkor már Andrassy frakciójának újdonsült képviselője volt. A képviselőség és az újságírás amúgy is bőséges teret adhattak aktivitásának. Tulajdonképpen nem tartozott egyik táborhoz sem, amint ez további pályafutása során máskor is jellemző volt rá. Jásziék doktrinér ségével nem értett egyet, de egy olyan szervezettől is idegenkedett, amelyben az ország modernizálását megcélzó törekvések helyett a meddő közjogi pártoskodás nyer teret. Ambícióinak, tettekeszségének, és nem utolsósorban habitusának jobban megfelelt, ha – a „forradalmi út” helyett – beáll az establishment soraiba. A Társadalomtudományi Társaság és a *Husadik Század* polgári elemei ugyanis a meglévő struktúrák keretei között szerették volna reformelképzeléseiket megvalósítani, ezért is félték attól, hogy ezen két intézmény a magyar társadalmi viszonyokat jobbitani szándékozók széles köre helyett csak egy szűk radikális kör színterévé válik. Gratz már az 1904. évi, 1905-ben elmondott választmányi jelentésében figyelmeztetett a radikalizmus veszélyeire: „A Társaságnak ezen rokon gondolkodású elemek egybegyűjtése, tömörítése és szervezése körül elért sikerei talán a legjelentékenyebbek, a melyekre Társaságunk rámutathat. Ezen szerepének kell megkettőzött buzgalommal a jövőben is megfelelnie [...] A döntő szempont, a melyet a Társaság vezetősége, annak választmánya szem előtt tartott, mindig ez volt s ezt a szempontot kell megvédelmeznie a jövőben is úgy azokkal szemben, a kik a Társaság progresszív jellegét netán elakarják homályosítani, mint azokkal szemben, kik a haladás egy bizonyos irányával kívánnák társaságunkat azonosítani. Magyarország mai állapotában, társadalmi fejlődésünk mostani stádiumában, kétségtelenül sokkalta nagyobb szolgálatot teszünk ügyünknek, ha haladó törekvéseinknek erős kidomborítása mellett az összes e szempontok iránt fogékonysággal bíró elemeket bevonjuk körünkbe, mintha azok egy részét a Társaságunkból, vagy akár csak annak egyes szerveiből is kizárnók azért, hogy társaságunk egyöntetűbb, a részletekre is kiterjedő agitációt fejthessen ki egy bizonyos társadalmi program érdekében.”²⁰⁰ Jásziék viszont a régi rend eltörlését, egy új világ megteremtését

²⁰⁰ *Husadik Század*, 1905/7., 88–91.

tekintették feladatuknak, ezért törekvéseik felhígulásától tartottak, attól, hogy „a túlzottan szélesre tárt kapu mellett elsikkad radikális demokrata reformálláspontjuk”.²⁰¹ Jászi maga így fogalmazta meg a különbséget: „Tudom azt, hogy a szociálpolitikát kétféleképpen lehet értelmezni. Az uralkodó osztályok, grófok, főpapok, bürzianerek úgy értelmezik a szociálpolitikát, [...] hogy a munkabér nagyon alacsony [...] vagy a munkaidő túlságosan magas [...] de mi tudósok (sic!) [...] a szociálpolitikát úgy értelmezzük, mint annak a tudománya, hogyan lehet az egész népközösség helyzetét, jólétét a fejlődés mentül magasabb fokára emelni. [...] [A] szociálpolitika nem merül ki a munkaidő és a munkabér problémáiban, hanem hogy az felöleli a gazdasági és társadalmi kérdéseknek, a szekularizációnak, a latifundium felosztásának, a progresszív adónak, az állami ingyenes népoktatásnak és a szabad gondolkodásnak korszakos szociálpolitikai eszméit is. [...] Ránk nem tartozik a kegyelmes urak, miniszterek, klubok, mandátumok politikája, legyen ez az ő szociálpolitikájuk, boldoguljanak vele, csinálja Gratz Gusztáv tovább a maga szociálpolitikáját.”²⁰²

Évekkel később Jászi így határozta meg a két irányzat különbözőségét: a „szociológia valóságos választóvízzé lett, mely a magyar polgári társadalmat egy progresszív és egy reakciós részre osztotta”.²⁰³ Az előbbi „nyíltan szakított a hivatalos, nemesi állambölcselet és publicisztika összes hagyományaival, és azokkal szemben a szigorú kritika álláspontjára lépett az elnyomott néposztályok érdekében, a modern szociológia tudományos fegyvertárának felhasználásával”.²⁰⁴ „Amíg a liberálisok – ahogy G. Fodor a Jászi által reakciónak vagy konzervatívnak minősített elemeket nevezi – beléptek a »régi politikai világ« keretei közé, hogy legitim politizálás révén, a fennálló politikai berendezkedés keretei között próbálják nézeteiket érvényre juttatni, addig a radikálisok nem a rendszerben, hanem a rendszer ellen és a rendszeren kívül kívántak politizálni, így kívántak utat találni tudományos koncepcióik gyakorlati megvalósítására.”²⁰⁵ Az utak 1906-ban véglegesen szétváltak. Horváth Zoltán értékes munkájában egyértelműen a haladás győzelmét, a reakció vereségét látja a Társadalomtudományi Társaság „megtisztulásában”.²⁰⁶ Mérsékeltbben foglal állást ebben a tekintetben Pók Attila, aki korántsem minősítene Gratzékot reakciónak.²⁰⁷ G. Fodor Gábor pedig a modern politológia eszköztárára támaszkodva azt az álláspontot képviseli, hogy a polgári radikalizmus vol-

²⁰¹ Vö. Pók (1990): 160.

²⁰² A Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlése (1907. augusztus 7.). *Husadik Század*, 1906/8., 168–169.

²⁰³ Jászi Oszkár: Tíz év. *Husadik Század*, 1910/1–2., 4.

²⁰⁴ Uo. 5.

²⁰⁵ G. FODOR: 69–70.

²⁰⁶ HORVÁTH: 255–262.

²⁰⁷ Pók (1990): 157–161.

taképpen nem volt politikai program, hanem egy értelmiségi csoport politikai tervezgetése, okoskodása, „nagyzási hóbortja”.²⁰⁸ John Lukacs a szakadást a magyar értelmiség történetének fontos eseményeként értékeli: a magyar liberalizmus egykor humánus és korántsem elvtelen egysége megbomlott.²⁰⁹ Litván György és Szűcs László tanulmányukban szintén a súlyosan negatív oldalát is láttatják a szakításnak: „ez a kiközösítés a nemzeti értelmiség felnövő új generációját is többé-kevésbé távol tartotta a társaságtól [...]. A fiatal értelmiségieknek választania kellett az egyetemi karrier és a Társaságban, illetve a Huszadik Században való közreműködés között. A kettő többé nem volt összeegyeztethető, és ez fájdalmasan leszűkítette, jobbára a fiatal zsidó értelmiségre korlátozta a Társaság, s még inkább a Galilei-kör utánpótlását.”²¹⁰

III. A szakpolitikus (1906–1917)

1. A képviselőházban

Időközben Gratz újságírói működésében is változás történt: otthagyta a *Pester Lloyd* szerkesztőségét, és először az új bécsi napilap, a *Die Zeit*¹ budapesti tudósítója lett; majd 1906 őszén újra váltott, és elvállalta a bécsi *Neue Freie Presse* budapesti tudósítói posztját. Tekintettel a lap nagy politikai befolyására, ez az állás egy budapesti újságíró számára karrierje csúcsának számított. Az 1864-ben alapított napilap hamarosan a Habsburg Monarchia legjelentősebb lapjává nőtte ki magát, amelyet elsősorban a liberális értelmiség olvasott. A *Neue Freie Presse*-ben publikált többek között Arthur Schnitzler, Theodor Hertzl, Hugo von Hoffmansthal, Stefan Zweig is. A főszerkesztő 1908-tól 1920-ban bekövetkezett haláláig Moritz Benedikt volt, aki 1872-ben kezdett dolgozni a lapnál. A Monarchiában ő volt az első és egyetlen újságíró, akit Ferenc József kinevezett az osztrák felsőházba, az Urak Házába. Benedikt a gazdasági liberalizmus jelentős képviselőjének számított. Karl Krausnak, a XX. század eleje egyik legjelentősebb osztrák írójának és publicistájának életművén végighúzódik a sajtó igen kíméletlen bírálata, amely különösen a *Neue Freie Presse* és annak főszerkesztője ellen irányult. Kraus szerint „nincs olyan rossz, amit a Neue Freie Presse készpénzért ne volna hajlandó képviselni, és nincs olyan érték, amit idealizmusból ne lenne kész megtagadni”.² Volt olyan időszak, amikor az újságnak mintegy 500 fő állandó munkatársa volt, legmagasabb napi példányszámát 90 ezer darabbal 1920-ban érte el.

A parlamentben a szász képviselőcsoport, és így Gratz is Andrássy Alkotmánypártjához csatlakozott. A naplóbírálo bizottság tagja lett.³ Nagy ambícióval vetette magát olyan témákra, amelyek elhanyagolását publicistaként minduntalan a képviselőház szemére vetette: elsősorban szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Első parlamenti felszólalása egy a miniszterelnökhöz intézett meglehetősen szerencsétlen interpelláció volt. Egy olyan sajtóhírnek a cáfolatát kérte, amelyet egyes orosz lapok terjesztettek, és az esettel a berlini és a bécsi sajtó is foglalkozott. E szerint

²⁰⁸ G. FODOR: különösen 148–151.

²⁰⁹ LUKACS: 214–215.

²¹⁰ LITVÁN-SZÜCS (1973): 18. Vö. LITVÁN: 61–64.

¹ A *Die Zeit* című bécsi heti újság 1894 és 1904 között jelent meg. A heti újsággal párhuzamosan 1902 és 1919 között megjelent a *Die Zeit* napilap is, naponta reggeli és esti kiadással.

² WEIGEL: 125.

³ SOGYA 1906–1911: 108.

Németország és Ausztria-Magyarország az orosz kormánnyal szemben kötelezettséget vállalt volna, hogy az oroszországi agrárzavargások elfojtása érdekében szükség esetén fegyveres erővel is be fog avatkozni.⁴ Az ügy meglehetősen jelentéktelen volt, és Gratz figyelmen kívül hagyta azt az íratlan szabályt, hogy fiatal képviselők, főleg a miniszterelnökkel való előzetes egyeztetés nélkül külpolitikai kérdésekhez nem szoktak hozzászólni. Hibáját belátva a továbbiakban inkább szakkérdésekkel foglalkozott, főleg a szociálpolitika terén. Az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról szóló törvénytervezet (1907: XIX. tc.) vitájában számos javaslatát elfogadták. Gratz hangsúlyozta, hogy „nem egy humanisztikus áramlat”-ról van szó, amikor világszerte hasonló munkásbiztosítási törvényeket hoznak, hanem elkerülhetetlen szükségszerűségről, amely a gazdasági és társadalmi átalakulásban gyökerezik. „Nem egy olyan jótéteményről van tehát szó, a melyet lehet megadni és nem megadni, de egy állami kényszerűségről, mert ha az állam azt az osztályt, amelyre szüksége van, a munkásosztályt nem akarja feláldozni, az erkölcsi és testi degeneráció veszélyének kitenni, akkor neki ilyenféle intézményekről gondoskodni elengedhetetlen kötelessége.”⁵ Gratz szerette volna a mezőgazdasági és erdőmunkásokat, valamint a kisiparosokat is bevonni a biztosítás körébe. Bizodalmát fejezte ki, hogy a törvényhozás a közeljövőben rájuk is kiterjeszti a biztosítást. Foglalkozott a munkásság körében tapasztalható alkoholizmussal is. A biztosítók esetleges megtakarításaiból az alkoholistákat kezelő gyógyintézetek létrehozását ajánlotta, valamint a munkásságot a túlzott alkoholfogyasztás veszélyeiről felvilágosító brosrak kiadását. A törvény végrehajtása során szerint arra is figyelmet kellene fordítani, hogy az iszákosoknak ne saját kezébe adják a táppénzt.⁶

Egyik első figyelmet keltő parlamenti felszólalása az Apponyi Albert gróf, vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1907-ben beterjesztett „a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól” szóló törvénytervezet (1907: XXVII. tc. – „Lex Apponyi”) tárgyalása során történt. A törvény beleilleszkedett abba a magyar oktatáspolitikai koncepcióba, amely a magyar nyelv oktatásának hatékonyabbá tételét és a nem állami iskolák feletti állami ellenőrzés kiterjesztését szolgálta. Gratz olyan kíméletlenül támadta a törvénytervezet egyes pontjait, főleg amely a tanítók ellen irányuló fegyelmi eljárásokat tartalmazta, hogy a beszéd elhangzása után a román képviselők gratuláltak neki, míg Apponyi a szász parlamenti képviselőcsoport vezetőjénél, Melzernél panaszkodott a beszéd hangnemének élessége miatt.⁷

⁴ KN 1906–1910, I. köt. 253. (1906. július 21.)

⁵ KN 1906–1910, VI. köt. 350. (1907. február 14.)

⁶ Uo. 350–355., 445–446., 448–449., 469., 474., 515–517., 519. GRATZ (2009): 69.

⁷ GRATZ (2009): 70.

Érdekes, hogy Gratz 1918 után közös legitimista álláspontjuk révén közel került Apponyihoz, de kezdő újságíróként még nem értékelte nagyra a politikust. „Hogy miben nyilvánul meg állampolgári bölcsessége, azt még közelebbi barátai sem mondják meg [...]. Annyit tudunk, hogy a párt a 67-es kiegyezés alapján áll, de azt is látjuk, hogy e párt államférfiúi bölcsessége állandóan e programpontja leghevesebb támadóinak és ellenfeleinek kezére játszik.”⁸

Gratz mint az egyik erdélyi szász kerület képviselője felszólalásában kifejtette, hogy a törvénytervezet számos pontja sérti a felekezeti népiskolák autonómiáját. Ráadásul az erdélyi szászok iskolái esetében nagyobb mértékben, mint azokét az iskolákét, amelyek ellen a törvény tulajdonképpen irányul. Különösen a szankciók megfogalmazása kifogásolható, mert az beleavatkozik az iskolafenntartó jogaiba. A tc. 22. §-a ugyanis fegyelmi vétségnek minősíti azt, ha a tanító a magyar nyelv oktatását elhanyagolja, vagy azt nem a törvény egyéb pontjaiban meghatározott sikerrel vagy az azokban meghatározott rendelkezések szerint teszi. Gratz hivatkozott Schneller István kolozsvári egyetemi tanárra, aki a szász iskolákról megállapította: „Ezen iskolákban a magyar nyelv és a magyar kultúra iránt mindinkább felébred és fokozódik az érdeklődés, amint erről több évre kiterjedő tapasztalataim meggyőztek.”⁹ Gratz aláhúzza, hogy nem a magyar nyelv tanításának igényével van baj, hanem a törvényben kitűzött cél a magyar nyelv oktatására vonatkozóan nem érhető el, ti. az, hogy a nem magyar anyanyelvű diákok a negyedik osztály végére gondolataikat szóban és írásban magyarul érthetően ki tudják fejezni. „Nem hiszem, hogy léteznék valaki, aki hihetné, hogy azok a növendékek, akik azt a nyelvet kint az életben sohasem hallják, azt az idegen nyelvet el fogják sajátítani annyira, hogy gondolataikat szóval és írásban értelmesen kifejezhessék.”¹⁰ Ezért igazságtalannak tartotta a népiskolai tanítók ellen kilátásba helyezett büntetéseket, amelyek a tanító elbocsátását, de a törvénytervezet vonatkozó rendelkezésének szigorú betartása esetén akár a népiskola bezárását is maguk után vonhatták, ha ezt a célt nem sikerül megvalósítaniuk: „az egész intézkedés ilyen beállítása [...] oly benyomást tesz, mint hogy ha csapda volna, a melyben minden nem magyar nyelvű intézetet meg lehet fogni és meg lehet semmisíteni.”¹¹ Örömmel fogadta Gratz Burdia Szilárd képviselő azon módosító javaslatát, hogy a tanító esetében csak akkor álljon fenn a fegyelmi vétség ténye, ha a magyar nyelv tanításában meghatározott célt önhibájából nem tudta megvalósítani. A törvénytervezet helyenkénti pongyola fogalmazására világított rá, amikor kifogásolta az olyan kitételeket, hogy az oktatásban csak olyan tanszerek alkalmazhatók, amelyek „idegen történeti vagy

⁸ Pártviszonyaink. *Erdélyi Napló*, 1895. november 20.

⁹ KN 1906–1910, VIII. köt. 438. (1907. április 24.)

¹⁰ Uo. 439.

¹¹ Uo.

földrajzi vonatkozásokat nem tartalmazhatnak”¹² (17. §). Ebből ugyanis, ha a törvényt szó szerint értelmezik, az is következhet – mondotta –, hogy fegyelmi vizsgálat alá vonható az a tanító, aki például Amerika térképét függeszti ki. Ugyanúgy kifogásolta azt a megfogalmazást is, hogy „csak hazafias tartalmú olvasókönyvek és tanszerek”¹³ alkalmazhatók (20. §), mert például anatómiai ábráknál a hazafias-ság követelménye nem értelmezhető. Ezért inkább a törvénytervezetben megfogalmazott cél negatív meghatározását javasolta, vagyis hogy az alkalmazott eszközök hazafiatlanok ne lehessenek. Ugyancsak elutasította formailag azt a kitétele, hogy a néptanító fegyelmi vétséget követ el, „ha államellenes irányt követ; államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekedet, a mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, külön állása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása és az állam czimere, jelvénye és zászlója ellen irányul”.¹⁴ Gratz hiányolta ugyanis annak pontos körülhatárolását, hogy mi számít államellenes iránynak, márpedig a büntetőjogban egészen csekély büntetési tételű deliktumok esetében is elvárás a pontos meghatározás – érvelt álláspontja mellett. Gratz szerint különösen elvárható a vétség pontos körülhatárolása ebben az esetben, amikor az a tanító egzisztenciájának elvesztésével járhat. Különösen érvényes ez, amikor nem is független bíróság elé kerül a vétség megállapításának kérdése, hanem – mint a törvényjavaslat tartalmazta – a főszolgabíró vezeti a fegyelmi eljárást. Az pedig, hogy a fegyelmi jogot a felekezeti iskolák esetében a főszolgabíró kezébe adják, az egyházak autonóm jogán is rést üt. Gratz szerint az a gond az egész törvényjavaslattal, hogy magát a szándékot nem kodifikálja, „a mit kodifikálunk, az egy bizonyos szöveg, amelyet lehet így forgatni, lehet úgy forgatni, amint az az illető kor szellemének és az illető miniszter szellemének meg fog felelni [...] ezzel mégis hurkot vetünk a nyakába az összes nem állami intézeteknek. Ezt a hurkot nem fogja meghúzni a jelenlegi miniszter úr, nem fogja meghúzni talán utódja sem, de annak a huroknak másik vége mindig ott marad kezében a mindenkorai vallás- és közoktatásügyi miniszternek, és nem vagyok megnyugodva afelől, hogy nem fog-e egyszer olyan férfiú kerülni abba a miniszteri székbe, a ki azt a hurkot éppen olyan intézeteknél húzza meg, a melyekre most nem is gondolunk.”¹⁵ Végezetül Gratz még egy szempontot is emlegetett, a magyarosításnak az erdélyi szászok esetében a törvényjavaslat által szándékolt ellenkező irányára. „Valamint az erdélyi szászoknak érdeke, hogy a magyarsággal a szorosabb összeköttetést keressék, éppúgy érdeke a magyarságnak, hogy a szászokkal való egyetértést ápolja, mert ha a szászok kidőlnek, igen nehéz volna Erdélyben az

¹² Uo. 440.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 441.

etnikai egyensúlyt fenntartani. A mi népünk egész léte nem azon nyugszik, hogy számszerűleg óriási nagy tömeget képviselünk Erdélyben. [...] Nyugszik egyes egyedül azon a kultúrán, amelyet el tudtunk érni, és amelynek megannyi oszlopait képezik iskoláink s elsősorban a népiskolák.”¹⁶ A törvényjavaslatnak a tanítók büntetésére vonatkozó passzusait a szászok érdekeinek védelmében utasította el, de – amint mondotta – nem fogadhatná el azokat azért sem, mert súlyosan sértik a protestáns egyházak autonómiáját, és harmadsorban azért sem, mert úgy látta, Magyarországon „az autonómiát, a szabadságot kiterjeszteni, nem pedig korlátozni kell”.¹⁷ A törvényjavaslatot azonban a képviselőház lényeges módosítás nélkül elfogadta.¹⁸

A szászok és a magyarok viszonyával az újjegyházi kerületben tartott képviselői beszámolójában részletesen is foglalkozott. Nyomatékosan óvta a szásztságot attól, hogy szembehelyezkedjék a magyarsággal. Visszautasította a berlini és a bécsi sajtó szemrehányásait, amelyek szerint a szásztság magába zárkózik, és nem törődik Magyarország többi német nyelvű lakójával, nem törekszik arra, hogy közöttük a faji tudatot felélessze, és 14 parlamenti mandátumával nem áll a *Nemzetiségi Párt* élére, hogy Magyarországot a különböző nemzetiségek föderációjává változtassa. Gratz hangsúlyozta, hogy egy ilyen politika nem áll a szászok érdekében, de ha érdekében állna, a szászok akkor sem tudnának azért tenni semmit, mert abban a pillanatban, amikor a magyarsággal konfliktusba kerülnének, az államhatalomnak számos eszköz állna rendelkezésére, hogy a szászok politikai befolyását és parlamenti mandátumainak számát csökkentse, és hogy a magyarországi németek körében folytatott agitációt lehetetlenné tegye. Ez a politika tehát, amelytől Németországban a németiség megmentését várják, kétszázézer szász létfeltételeit ásná alá – vélte Gratz. A magyarok és a szászok együttműködésre vannak utalva, és az mindkét félnek érdeke is. Ennek azonban két előfeltétele van: a szászoknak hűeknek kell maradniuk az államegység gondolatához, a magyarságnak pedig figyelembe kell vennie a szásztság kulturális és nyelvi érdekeit – hangsúlyozta Gratz. Éppen a magyarságra nézve járna katasztrofális következményekkel, ha a szászokat magyarosítani akarná. Ez ugyanis teljesen lehetetlen lenne, még akkor is, ha ezt ők maguk is akarnák, mert csak sporadikusan érintkeznek a magyarokkal, míg az „elrománosodásuk” nagyon gyorsan végbemenne, ha a faji tudatukat megtörnék. A magyarság ez idáig képtelen volt Erdély fokozatos románosodásának gátat szabni. Egy ilyen irányú politikába a szásztságot is be kell vonni. Ha a múltban mindkét oldalon hibákat követtek el, akkor ezeket el kell felejtetni, és nem szabad megismételni.¹⁹

¹⁶ Uo. 442.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vö. DOLMÁNYOS (1968) és KEMÉNY G.: 137–164.

¹⁹ A magyarok és a szászok viszonya. *Pesti Hírlap*, 1907. december 31.

A polgári származású, német evangélikus pap fia újságíróként és parlamenti képviselőként állandó kapcsolatba került az ország gazdasági és politikai elitjével. Saját bőrén tapasztalta, hogy a társadalmi felemelkedés a soknemzetiségű Magyarországon az akkor uralkodó túlzó magyar nacionalizmus ellenére a nem magyarok részére is teljességgel lehetséges, hacsak nem fordulnak közvetlenül azzal szembe. Ezt a tanulságot vonta le a szász képviselőtársai, Lutz Korodi és Karl Lurtz egyéni példáján is, akik a szász érdekeket a magyar állammal szemben kevesebb kompromisszumkészséggel képviselték. (Korodi 1903-ban Németországba volt kénytelen kivándorolni, majd Trianon után Romániában a szászok egyik vezetője lett, hogy aztán ismét németországi emigrációba kényszerüljön. Lurtz a politikából kiszorulva jegyzőként folytatta pályafutását.)²⁰

Ennek megfelelően alakultak ki Gratz nézetei az államalkotó nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonyáról. Számára alapvető posztulátum volt, hogy a nemzeti-egységi törekvések terén minden olyan tényezőt ki kell kapcsolni, ami az államalkotó nemzet és a kisebbség közötti békés együttélést megzavarhatja.

A Romániával kötendő új kereskedelmi szerződések aláírása előtt Gratz a miniszterelnökhöz interpellált a Vöröstoronyi-szoroson át vezető nemzetközi vasútvonal kiépítésével és az Olt hajózhatóvá tételével kapcsolatban. Mindkettő terve felmerült már Baross Gábor minisztersége idején, és bizonyos előmunkálatok történtek is. Gratz ezen közlekedési útvonalak közgazdasági jelentőségét hangsúlyozta, mivel azonban ezek csak Románia egyező akaratával lettek volna megvalósíthatók, azt javasolta, hogy a románokkal folytatandó kereskedelmi tárgyalásokon igyekezzenek a román felet ezen munkálatok elvégzésére ösztönözni.²¹

1910-ben választókörikeretében újraválasztották.²² A szász képviselőcsoport ekkor a kormányt alakító Tisza István Nemzeti Munkapártjához csatlakozott.²³ Gratz a munkásügyi bizottság tagja lett.²⁴

Az 1913. évre szóló állami költségvetés tárgyalása során a fát feldolgozó ipar érdekében emelte fel szavát, amikor kifogásolta, hogy az állami támogatást élvező ipar nem kapja meg a szükséges támogatást a kincstári erdőgazdaságok részéről, és így a faipar sokszor drágábban jut a nyersanyaghoz, ezzel pedig romlanak a piaci lehetőségei. Az állami erdőgazdaságok sokszor akkor is külföldieket részesítenek előnyben, ha azok csak jelentéktelen összeggel adnak többet a kitermelt fáért, ezzel viszont népgazdasági szinten nagyobb kárt okoznak.²⁵

²⁰ GRATZ (2009): 553–554.

²¹ KN 1906–1910, XX. köt. 302–304. (1908. június 24.)

²² Gratz egyedüli jelöltként indult. *Jegyzőkönyv az Újgyházán 1910. június 1-én történt képviselőválasztásról*. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

²³ GRATZ (2009): 70.

²⁴ SOGYA 1910–1915: 280.

²⁵ KN 1910–1918, XVII. köt. 349–351. (1912. december 9.)

2. A GYOSZ igazgatója

Gratz tevékenységi köre 1912-ben újjal bővült. Jó barátjától, Hegedüs Lórántól átvette a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatói posztját. Hegedüs a Magyar Kereskedelmi Bank egyik vezető állásába távozott, ugyanakkor a GYOSZ egyik alelnökévé is megválasztották (később tiszteletbeli elnök lett).²⁶ A GYOSZ végrehajtó bizottsága június 13-ai ülésén Gratzot egyhangúlag a szövetség ügyvivő-igazgatójává választotta.²⁷ Kapcsolata eddig is volt a magyarországi ipari élettel, hiszen az Országos Ipartanács tagja volt.²⁸ Feltehetőleg Hegedüs javaslatára kerülhetett Gratz a tisztségbe. Mint láttuk, a Társadalomtudományi Társaság vezetésében is együtt dolgoztak, és az 1906. évi szakadaskor mindketten a kilépettek közé tartoztak. Barátságuk életük végéig tartott. Gratz ügyvezető igazgatói állásából következett, hogy egész Magyarországot be kellett utaznia Pozsonytól Brassóig, Poprádtól Fiuméig. A GYOSZ-nak ugyanis a nagyobb városokban irodái voltak, amelyeket évente egyszer meg kellett látogatni. Ez lehetőséget biztosított Gratz számára, hogy az ország nagy részét megismerhesse. Ezeken az utakon elkísérte Hegedüs Lóránt alelnök is.²⁹

Az egyidejű újságírói, GYOSZ-ügyvezetői és képviselői elfoglaltsága azzal járt, hogy Gratz nemritkán napi 18 órát munkával töltött. Újságíróként megpróbált minden pártbefolyástól mentes lenni, amit megkönnyített az eseményeket szenvedélymentesen mérlegelni képes természete. Utólag úgy látta, ez a hozzáállás nem volt mindig hasznos, és sokszor előnyösebb és kényelmesebb lett volna „úszni az árral”, ezt azonban sohasem tette. Olyan férfiak, mint Kánya Kálmán és Wekerle Sándor, akiknek a véleménye fontos volt számára, becsülték újságírói működését. Gratz háta mögött egyikük őt hozta fel példaként, hogy az akadémiai műveltség mégiscsak hasznos az újságíró számára. Másikuk pedig az ő példájával kívánta cáfolni azt a nézetet, hogy a zsidó értelmiség alkalmasabb az újságírói pályára. Gratz újságírói tevékenysége során természetesen kapcsolatba került Magyarország politikai, szellemi és gazdasági életében minden jelentős szerepet játszó személlyel. Ezt ő maga újságírói pályája legnagyobb előnyének tekintette.³⁰

²⁶ GRATZ (2009): 70.

²⁷ Magyar Gyáripar, 1912. június 16.

²⁸ SOGYA 1906–1911: 108.

²⁹ Hegedüs Lóránt (anyja Jókai Jolán, Jókai Mór unokahúga) – Gratz visszaemlékezései szerint – nagyon szellemes, humorkedvelő ember volt, aki szeretett minden helyzetben viccelni. Ehhez Gratz is igyekezett idomulni. Hallgatóságuk előtt sokszor tetszést arattak. Nagykanizsán egyszer egy étterem tulajdonosa felkérte őket, hogy lépjenek fel az ő fogadjában is. Honoráriumot nem nagyon tud ugyan fizetni, de az előadás végén a hallgatóság körében adományt gyűjthetnek. GRATZ (2009): 76.

³⁰ Uo. 71–72.

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége 1902. május 29-én a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara üléstermében tartotta alakuló közgyűlését. Azt megelőzően az év elejétől összesen húsz előkészítő ülésen dolgozták ki az érdekképviselői szervezeti felépítését és működési alapszabályzatát, szervezték a tag- és alapgyűjtést. Az alakulásban 245 gyáriparos és iparvállalat, valamint 11 ipari szakegyesület vett részt. Ezen utóbbiak 382 tagot képviseltek. Aradon, Győrött, Pozsonyban, Debrecenben és Temesvárott vidéki fiókokat alapítottak. Az alapítók hite szerint az egyesülés biztosítja arra, hogy „a szövetség hatalmas közgazdasági tényezővé fog válni”. A szövetség egy olyan egységes, „minden részleteiben megállapított, tervszerű” iparpolitikáért küzd, amely az állam „minden ténykedését áthatja, mely egyaránt kiterjed a létező iparok fenntartására és megvédésére, mint új, az ország viszonyaiban gyökeret találó gyártási ágak meghonosítására”. A közgyűlésen elfogadták az alapszabályt, s közfelkiáltással megválasztották a tisztikart: elnökké Chorin Ferenc nagyiparost, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. elnökét, alelnökké ifj. Aich Ferencet és Hatvány-Deutsch Sándort választották. A végrehajtó bizottságba egyénileg 25 tag került, továbbá a szakegyesületek tizenegy tagot, míg a fiókok öt tagot delegáltak. A választmány 44 egyéni tagból, a győri, a temesvári és a debreceni fiók képviselőiből tevődött össze. Az operatív teendők ellátását végző ügyvivő igazgatóságba az elnököt, a két alelnököt és a végrehajtó bizottság kilenc tagját (Bíró Ármán, Buchard-Bélaváry Konrád, Förster Nándor, Frend Adolf, Haupt-Stummer Lipót, Leipziger Vilmos, Neuschloss Ödön, Weiss Manfréd, Wolfner Tivadar) választották be. Az első ügyvezető igazgató Naményi Ambrus országgyűlési képviselő lett, aki közgazdasági és pénzügyi téren tevékenykedett addig is. Ő azonban néhány héttel később elhunyt, utóda Hegedüs Lóránt lett. A számvizsgáló bizottság három tagból állt. A szervezeti felépítés annyira átgondoltnak bizonyult, hogy a későbbiekben sem változtattak rajta. Eredményesen szolgálta az országos érdekképviselői működését. A külön szakegyesülettel nem rendelkező szakmák a GYOSZ keretében szakosztályokba tömörülve képviselték speciális érdekeiket. A GYOSZ megalakulása természetesen nem volt előzmény nélküli. 1867-ben újjáalakult az Országos Iparegyesület, amely az Országos Magyar Gazdasági Egyesülethez (OMGE) hasonlóan a korszerű szakismeretek terjesztését tekintette meghatározó feladatának. Aztán számos iparág hozta létre – többnyire nyugati mintára – a maga érdekképviselői testületeit. 1890-ben alakult meg a Budapesti Gépgyárak és Gyárigazgatók Klubja (neve később Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesülete). 1894-ben jött létre Weiss Bertold kezdeményezésére a Magyar Textilgyártók Országos Egyesülete. Az európai jelentőségű magyarországi malomipar is rendelkezett érdekképviselői testületekkel, 1897-ben alapították meg az Országos Magyar Malomégyesületet, amely az Iparegyesület szakosztályaként működött. De a fővárosi és a vidéki malmok is megteremtették a maguk érdekvédelmi egyesületeit (Magyar Fővárosi Malomégyesület, Vidéki Malomiparosok Országos Egyesülete, Magyar Vidéki Malomipar Egyesület, Vidéki Vámmalmok Egyesülete, Országos Molnárszövetség). A gyáripari sta-

tisztika az 1898. évre 2364 gyár jellegű üzemet mutatott ki. Ezek 245 ezer alkalmazottat foglalkoztattak, és 1368 millió korona értékben állítottak elő iparcikket. Az ipartelepek 73,7%-át magáncégek birtokolták. A magyarországi ipar vonatkozásában kiemelendő a munkaerő európai összehasonlításban is nagy koncentrációja. A leggyorsabban az 500–1000 főt és az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemek száma növekedett. Földrajzi értelemben is nagy a koncentráció: 1910-ben a gyári munkások 27,7%-a Budapesten és környékén élt, 1100 gyártelepen 113 000 munkás dolgozott. A gépipar 60%-a fővárosi régióba települt. A dualizmus kori ipar fejlődésében fontos szerepet játszott az állami szerepvállalás, az ipar támogatását célzó törvények (1881: XLIV., 1890: XIII., 1899: XLIX., 1907: III. tc.) adó- és vámmentességet biztosítottak számos iparágaknak. Az állami támogatás 1900–1906 között 2300 millió koronát, 1907–1914 között 6773 millió koronát tett ki.³¹ A magyar ipar érdekvédelmének országos összehangolását nagyrészt a Monarchia iparilag fejlettebb országai iparának a konkurenciája elleni védekezés kényszerítette ki, amint az a GYOSZ 1903. december 13-ai jelentéséből is kiderült: „Országos érdekek annál sürgetőbbben utaltak bennünket az ily érdekképviselői testületnek megalakítására, [...] mert miközben Magyarország bizonyos ötletességgel művelte a gazdasági politikát és inkább ösztönszerűen adta magát az iparfejlesztésre, addig Ausztriában azok, akiknek érdekeit a magyar gazdasági törekvéseknek sikere sérthette volna, rendszeres és szakadatlan, az osztrák közélet minden tényezőjétől támogatott harcot indítottak a végből, hogy ezeket a törekvéseket már csirájukba megfojtsák [...] régi magyar iparágakat a lehetőségig visszaszorítsanak, az újabb magyar ipari törekvéseket pedig a boldogulás útjától elvágják. Egész sora a szaktestületeknek létesült Ausztriában az iparos érdekek képviselőire, és megdöbbenéssel tapasztaltuk, hogy ezen testületek úgyszólván kivétel nélkül szembeállnak minden olyan törekvés ellen, mely Magyarország gazdasági függetlenítését és a legnyomozhatóbb kötelekektől való felszabadítását célozza.”³²

A GYOSZ igen intenzív tevékenységet fejtett ki. Számos memorandumban kérte a kormányzattól hosszabb távú beruházási program kidolgozását, és maga is készített beruházási javaslatokat. Ezek részben megvalósultak: a GYOSZ adott új impulzust a Budapesti Műegyetem építéséhez, a baja-bátaszéki és az esztergom-párkányi Duna-hidak megépítéséhez. A Szövetség visszatérően kérte, hogy az éves szinten a 100 millió koronát kitevő ipari jellegű közszállításokra a megrendelést teljesen a magyar ipar kapja. Az 1907: III. tc. alapelveként kimondta, hogy „a közszállítások a magyar korona országainak révén fedezendő”. A szubvenciók elosztása előtt a GYOSZ-nak véleményezési joga volt, állást foglalt abban, hogy mennyire indokolt azon iparcikk előállításának támogatása, amelyre támogatást kértek,

³¹ Vö. SZITA (1996): 9–20., 24. és 26.

³² Uo. 17.

illetve hogy milyen mértékű szubvenció reális. A GYOSZ megkülönböztetett figyelemmel kísérte az osztrák–magyar vámtarifa alakulását. Az autonóm vámtarifa ügyében végcélként a közgazdasági önállóság megvalósítását hirdette. Ismételten foglalkozott az ország keleti kivitelének növelésével.

A GYOSZ választmányának 1910. áprilisi jelentése szerint a Szövetséghez 18 szakegyesület, 712 gyáriparos, illetve vállalat tartozott, a szakosztályok tagsága 136-ot tett ki. A fiókszövetségek száma is nőtt (Marosvásárhelyen, Brassóban, Nagyváradon, Iglón, Sopronban, Miskolcon, Szegeden és Pécsen is nyíltak fiókok). 1911-től havonta kétszer megjelent a *Magyar Gyáripár*, a GYOSZ hivatalos lapja, Fenyő Miksa és Koffler Károly titkárok szerkesztésében.

Amikor Gratz átvette az ügyvezető igazgatói feladatkört, addigra a GYOSZ szervezeti kiépítése országszerte megtörtént, az első világháborút lezáró békeszerződés hozta területi elcsatolásokig jelentős szervezeti változás nem történt.³³

Gratz igen nagy intenzitással vetette magát bele új munkakörébe. Tevékenységéből három országos jelentőségű kérdéskör emelkedik ki: a háború kitörésével az iparnak a hadsereg szolgálatába állítása és teljesítőképességének megőrzése a békeidőkre, a gazdasági kiegyezés kérdésének kritikai feltárása, valamint a Monarchia és Németország gazdasági közeledésének megalapozása.³⁴ Az első feladatkörhöz kapcsolódott a különböző hadigazdálkodási központokban játszott szerepe.³⁵ A napi ügyviteli munka mellett – a GYOSZ ezen korban keletkezett iratai megsemmisültek – igen gyakran publikált a Szövetség lapjában, a *Magyar Gyáripárban*. Már hivatalba lépése után néhány hónappal, november 7-én előadást tartott a GYOSZ által a kereskedelmi mérleg passzivitása jelentőségéről rendezett konferencián. Gratz a kérdés fontosságát már csak azért is aláhúztta, mert a magyar gyáripár nem volt elégedett az 1906-ban hatalomra került koalíció kormánya által megkötött új kereskedelmi szerződésekkel, amelyek szerinte inkább a mezőgazdaságnak kedveztek, és a legközelebb 1915-ben meginduló kiegyezési és vámpolitikai tárgyalásokra szükségesnek tartotta a magyar gazdaság állapotának alapos feltárását, amelynek egyik lényeges vetülete a kereskedelmi mérleg. Gratz végigtekintette a magyar kereskedelmi mérleg alakulását, amely az utolsó években növekvő passzívumot mutatott, majd – a külkereskedelmi statisztika esetleges pontatlanságát sem figyelmen kívül hagyva – a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva megállapította, hogy a kereskedelmi mérleg passzívuma önmagában nem jelenti azt, hogy egy ország elszegényedik, mint ahogy a pozitív mérleg sem jelent feltétlenül jót. A kereskedelmi mérleg csak az ország fizetési mérlegének egyéb tételeivel egybevetve értékelhető. Az aktív mérleg jelenthet értégyarapodást, de lehet a külföld

felé történő eladósodás tünete is. A passzív mérleg is származhat a külföldön fennálló követelések kiegyenlítődéséből, de jelenthet ténylegesen veszteséget is. Magyarország sem szegényedik a kereskedelmi passzívum ellenére, hiszen az utolsó tíz évben a takarékpénztári betétek gyarapodtak, az iparvállalatok és pénzüzetek részvényei tetemes árfolyam-növekedést mutattak, az iparban foglalkoztatottak száma növekedett, és a munkabérek is emelkedtek. Az utolsó harminc évet vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy azokban az években, amikor jó volt a termés, akkor inkább volt passzív a kereskedelmi mérleg, mert a jó természéssel együtt járó magasabb jövedelem nagyobb mértékben fokozta a fogyasztást, mint amennyire ezekben az években a kivitel növekedni tudott. A magyar kivitelben a mezőgazdaság termékei dominálnak, míg a behozatalban az ipari késztermékek a meghatározók. A magyar gazdaság egy átalakulási folyamat elején áll, és az az érdeke – mondta Gratz –, hogy ezen minél hamarabb túllegyen, és azon összegeket, amelyek a nemzeti termelés feleslegéből külföldre mennek, az országban maradjanak. Ezt úgy lehet elérni, ha az ország többet termel. Ez viszont leginkább az iparban képzelhető el. Majd számba vette az ipari termelés növekedését akadályozó tényezőket: a vámunió egy iparilag fejlettebb országgal, a tőke drágasága, a magas adók, a folyton dráguló szállítási díjak, hitelínség, magas kamatláb, az ipar iránti közöny, a kivitel nem megfelelő támogatása. Megállapította, hogy a magyar kereskedelmi passzívum jelentős része az Ausztriával való kereskedelmi forgalomból adódik; ugyanakkor a Monarchia kereskedelmi mérlege is passzív 1906-tól. Ezen megint csak a belső termelés fokozásával lehet változtatni. Magyarország industrializálódása tehát az egész Monarchia érdeke – vont le a következtetést. Az osztrák ipari köröknek fel kellene hagyniuk a magyarországi ipar megerősödése iránt táplált aggodalmukkal, hiszen arra azért sincs okuk, mert a Monarchia a fennálló viszonyok között sem tudja megtartani pozícióját. Ugyanakkor Gratz áldozatokat kért a mezőgazdaságtól is, hiszen ahogy a mezőgazdasági népesség fogyasztóképességének növekedése hasznos az ipar számára, úgy az iparból élők fogyasztásának emelkedése hasznos a mezőgazdaságnak is. Megfelelő vámpolitika kell, az ipari körök mielőbb mondják ki a „vámpolitikai mobilizációt”.³⁶

A GYOSZ azonban nemcsak gazdasági kérdésekkel foglalkozott, hanem kifejezésre juttatta véleményét olyan témában is, mint például a választójogi törvény. A munkapárti Lukács-kormány 1912. utolsó napján terjesztette be választójogi törvénytervezetét. A javaslat a legalább középiskolai végzettséggel rendelkező férfiak esetében a huszonnegyedik életévüket betöltőknek, a többiek esetében pedig a harmincadik életévük után kívánt szavazati jogot adni. A középiskolai végzettséggel nem rendelkezők esetében azonban egyéb feltételeknek is meg kellett felelni.

³³ Vö. uo. 21–38.

³⁴ GRATZ Gusztáv: *Magyar Gyáripár*, 1917. február 15., 1–2.

³⁵ Ezen központok iratanyaga sajnos nem maradt fenn.

³⁶ GRATZ Gusztáv: Kereskedelmi mérlegünk passzivitásának jelentősége. *Magyar Gyáripár*, 1912. november 16., 6–9. és 1912. december 1., 4–8.

Szavazati jogot élvezett az, aki elvégezte a népiskola hat osztályát és adót fizetett vagy önálló iparosként, kereskedőként működött. Akik nem végezték el a népiskolát, de tudtak írni és olvasni, és legalább 20 korona adót fizettek vagy legalább 8 hold földet birtokoltak, szintén szavazati jogot kaptak. Akik írni és olvasni sem tudtak, legalább 40 korona adóval vagy 16 hold birtokkal kerülhettek be a szavazásra jogosultak közé. A törvényhatósági jogú városok kivételével a szavazás nyilvános maradt.³⁷ A GYOSZ 1913. február 2-án vasárnap teljes ülést tartott, amelyen a választójogi törvényjavaslatot vitatták meg. Elsőként Chorin Ferenc elnök szólalt fel, aki kiemelte, hogy Magyarországon 1848 óta a választójog kiterjesztése nem történt meg, az 1874. évi reform nem nevezhető annak. 1848 óta azonban – ha nem is olyan mértékben, mint a nyugat-európai államok – Magyarország is iparosodott, és az ipar és a kereskedelem a nemzeti termelés lényeges tényezőjévé vált. Chorin szerint a jelenlegi választási rendszer „túlélte magát”, az utolsó évtizedekben lejátszódtott gazdasági átalakuláshoz a választójog nem alkalmazkodott. Ez szükségszerűen vezetett oda, hogy a képviselőház és a nemzet eltávolodott egymástól. Olyan képviselőháza van szükség, amelynek gyökere van a nemzetben, és képes a nemzet akaratát érvényre juttatni. Úgy gondolta, hogy a választójog tekintetében egyedül csak a „magyar nemzet szupremációja és a magyar állam egysége” megőrzésének érdekében szabad korlátokat felállítani. Annak a sok százezer munkásnak, akik viselik az adóterhek jelentős részét, nagy része „jó magyar és jó hazafi”, anélkül hogy „a magyar parlamentben irányítólag befolyhatnának az ország pénzügyi, gazdasági és kulturális politikájára”. Ebből a szempontból vizsgálva a javaslatot, Chorin azon a véleményen volt, hogy az nem számol a modern gazdaság tényezőivel: az iparral, a kereskedelemmel és az ipari munkásokkal, ezért nem fogja a parlamenti életet újjáalakítani, amelyre pedig a gazdasági haladás érdekében szükség lenne. Különösen sérelmezte a korhatár harminc évre tervezett felemelését, mert ezáltal főleg az ipari munkások szenvednek hátrányt, hiszen csökken a közülük választójoggal rendelkezők száma. Bírálta azt a feltételt is, amely az egy munkaadónál eltöltött legalább kétévi (illetve háromévi) munkaviszonyhoz köti a választói jogot, mert ez – szerinte – megmérgezi a munkaadó és a munkavállaló kapcsolatát, hiszen a legmagasabb rendű jog gyakorlását a gazdasági konjunktúra változásától teszi függővé, és szembehelyezkedik az egyén saját helyzetének javítására irányuló elemi ösztönrel. Az elnök szerint nincs a képviselőház összeállításánál fontosabb gazdasági kérdés, hangsúlyozta azonban, hogy ő sem kívánná az egyenlő választójogot korlátozás nélkül az egész iparosságra és munkásságra kiterjeszteni, de „kiadós jogkiterjesztést” akar. Az elnök után Gratz szólalt fel, aki szerint a szövetség a kérdéssel csak az ipar szempontjából foglalkozhat. Az ellen nem lehet kifogást emelni, hogy Magyarország exponált földrajzi helyzete, a lakos-

³⁷ Magyarország története IV.: 487. GRATZ (1934): II. köt. 258.

ság különböző kulturális fejlettsége és nyelvi széttagoltsága végett a választójog terén „egy-egy sáncárkot szorosabban kell meghúzni, mint más, szerencsésebb viszonyok közt élő országokban”. Gratz a GYOSZ tagjai körében e tárgyban gyűjtött statisztikai adatok alapján az ipari munkásság vonatkozásában kritizálta a választójogi törvényjavaslatot. A Szövetség kérdéseire 318 vállalat összesen 62 200 huszonnégy év feletti férfimunkásról érkezett legalább részben felelet. Ezek szerint az így kimutatott munkásoknak csak 71,85%-a idősebb harminc évesnél, míg ugyanez a szám az ország összes huszonnegyedik életévét betöltött férfi népességénél 81,20%. Vagyis a választójogi korhatár felemelése leginkább a munkásságot sújtaná. A GYOSZ adatgyűjtésében szereplő huszonnégy éven felüli munkások 33,77%-a végezte el a népiskola 6. osztályát, a harminc éven felülieknek viszont már csak 31,94%-a. 39 652 munkással kapcsolatban érkezett be az összes válasz a Szövetség kérdéseire. Közülük 9755 fő idősebb harminc évesnél, aki a hat elemi is elvégezte, viszont csak 40,64%-uk tudja ezt igazolni. Ilyen alapon a GYOSZ statisztikájában szereplő adatok szerint a harminc éven felüli munkásoknak csak 13,61%-a jutna szavazati joghoz. Ugyancsak túl szigorúnak találta Gratz azon feltételt is, hogy a népiskola elvégzésének hiánya esetén az írni-olvasni tudás és húsz korona adó teljesítése vagy kétévi, egy munkaadónál való szolgálat biztosítana választójogot. Az írni-olvasni tudás ellenőrzése ugyanis az összeíró bizottságoknak, míg a kétévi, egy helyen való szolgálat a munkaadó önkényének szolgáltatná ki a munkást. Az a feltétel is csak elméleti, hogy analfabéták esetén a negyven koronás évi adó elégséges a szavazati joghoz, ugyanis alig elképzelhető, hogy analfabéta munkás akkora adókötelezettséggel tartozik. Ezt követően a GYOSZ gyűlése határozati javaslatban fejezte ki, hogy a „törvényjavaslat nem alkalmas arra, hogy azt a társadalmi megnyugvást megteremtse, melyre az országnak fejlődése érdekében annyira szükség van”. A GYOSZ eredeti javaslata egyébként azt tartalmazta, hogy minden olyan huszonnégy éven felüli írni-olvasni tudó ipari férfimunkás kapjon szavazati jogot, aki legalább két év óta egy községben lakik. A választójogi törvénytervezet vitájával kapcsolatban a GYOSZ ismételt utalt azon kívánságára, hogy a képviselői összeférhetetlenséget szabályozó 1901. évi XXIV. tc.-et módosítsák, az ipari munkaadókat – a Szövetség szerint indokolatlanul – ne zárják ki a parlamentből.³⁸ Gratz a készülő választójogi törvénybe szeretné volna bevenni a fent említett összeférhetetlenségi törvény megfelelő módosítását – láttuk, hogy kezdő újságíró korában is károsnak tartotta a túl szigorú magyar szabályozást –, és erre vonatkozóan mint a képviselőház tagja módosítást is benyújtott. Miután azonban Lukács miniszterelnök arra tett ígéretet, hogy a kormány a jövőben foglalkozik a szerinte is részben idejélmúlt összeférhetlenségi

³⁸ Magyar Gyáripar, 1913. február 13., 3–6.

törvénnyel, visszavonta indítványát.³⁹ A kormány választójogi tervezete a Nemzeti Munkapárt ún. választójogi csoportjában is elégedetlenséget keltett. Néhányan ki-
léptek a pártból (Székely Ferenc, Náray Lajos és mások). Berzeviczy Albert, Kabós
Ferenc, Erdélyi Sándor, Hegedüs Lóránt, Gratz Gusztáv viszont kijelentették:
ugyan a törvénytervezettel nem elégedettek, de a szélsőséges radikalizmus elkerü-
lésének veszélyére tekintettel mégis elfogadják azt.⁴⁰

Néhány hónappal később Gratz mint a GYOSZ ügyvivő igazgatója a MÁV-nak
juttatandó, az állami költségvetésben beruházásokra előirányzott összegek terve-
zett csökkentése ellen emelt szót. Utalt arra, hogy amikor 1906-ban „hamisan ér-
telmezett takarékosági szempontból” a beruházásokat a legminimálisabb szintre
csökkentették, a MÁV teljesítőképessége aggasztóan esett, a vállalat a csőd szélére
jutott. A GYOSZ nagyválasztmányi ülésén ebben az értelemben fogadtak el hatá-
rozati javaslatot.⁴¹ „Az Ipartanács reformja” című cikkében ezen szervezet jobb
kihasználására, tartalommal való megtöltésére ösztönzött. Gratz szerint ugyanis
általános probléma, hogy a parlamentek nem értenek a közgazdasági kérdésekhez,
az ipari érdekek nem kapnak megfelelő képviselést, még olyan országokban sem,
ahol „a mi fonák összeférhetetlenségi törvényünk rendelkezései lehetetlenség
számba mennének”. Baross Gábor hozta létre 1889-ben az Országos Ipartanácsot
azzal a céllal, hogy az iparral kapcsolatos kérdésekben tanácsadó szervezetként
működjön. A szervezeti kereteket az 1907. 44. tc. révén nyerte el. Ez alapján az
ipari érdekek „parlamentjéként”, az osztrák Ipartanács mintájára a közvéleményt
irányító szervként kellett működnie. Elvileg a gazdaságra vonatkozó törvényjavas-
latoknak az Ipartanács elé kellett volna kerülniük, és a végrehajtás során felmerü-
lő kérdésekben az elvi állásfoglalás előkészítése is a szerv feladata lett volna. Gratz
sajnálkozását fejezte ki, hogy a gyakorlatban ez nem így van, és a legfontosabb
gazdasági tárgyú törvények az Ipartanács tudtán kívül kerülnek a parlament elé.
Példaként az osztrák Ipartanács munkáját állította, amely „valóságos közgazdasági
parlamentként működik”. „Úgy vagyunk vele (ti. a magyar Ipartanáccsal), mint sok
más intézményekkel, institúciókat teremtünk a közvélemény érvényesítésére, de
aztán gondosan ügyelünk arra, hogy igénybe ne vegyük őket.” Gratz Harkányi
Jánosnak, az új kereskedelmi miniszternek az iparfejlesztés reformjára vonatkozó
elképzeléseire utalva úgy vélte, hogy az Ipartanács jobb kihasználásához nem kel-
lene újabb törvény sem, „csak új, a gazdasági közvélemény iránt fogékonyabb szel-
lem”.⁴² Az Ipartanács melletti kiállítását elismerés övezte, a báró Hatvany József

³⁹ KN 1910–1918, XVIII. köt. 193–195. (1913. március 7.)

⁴⁰ PÖLÖSKÉI: 141. A törvényjavaslat végül 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselők
választásáról címen került be a törvénytarba. Alkalmazására azonban nem került sor, mert a dualiz-
mus kori Magyarországon 1910-ben tartották az utolsó parlamenti választást.

⁴¹ Magyar Gyáripar, 1913. április 16., 4–5.

⁴² GRATZ Gusztáv: Az Ipartanács reformja. Magyar Gyáripar, 1913. szeptember 16., 3–4.

elhunyásával megüresedett helyre a GYOSZ ugyanis Gratz Gusztávot delegálta, be-
került a Tanács állandó bizottságába, és a bizottság ipari és munkásügyi bizottsá-
gába osztották be.⁴³ Ami az iparfejlesztés állami eszközökkel történő előmozdítását
illette, Gratz szükségesnek tartotta az állami szubvenciókat. Amíg más államok
saját iparuk támogatását vámvédelemmel biztosították, addig Magyarország eseté-
ben ez az út nem járható – húzta alá –, hiszen egy vámterületen belül két „önálló
gazdasági életet folytató ország” helyezkedik el. Ha Magyarország azonban min-
den mesterséges iparfejlesztésről lemondana, akkor az a haladás, amely az ipari
fejlődéssel együtt jár, egyedül Ausztriát boldogítaná, és ennek előbb-utóbb politi-
kai szempontból is következményei lennének. Magyarországon az ipari vámvédel-
met az állam pénzügyi támogatásával kell pótolni, javasolta Gratz is.⁴⁴

A munkásbiztosítási ügy reformjához a képviselőházban és a Magyar Gyáripar
hasábjain is hozzászólt. Megállapította, hogy a munkaadók is elégedetlenek a mun-
kásbiztosítás jelenlegi helyzetével. A munkásbiztosítási törvény revíziója Gratz
szerint is a gazdasági élet legsürgetőbb feladatai közé tartozik. Úgy látta, hogy a
munkásbiztosítás munkaadók és munkások által együttesen gyakorolt autonómiá-
jának jelszavára mindenütt hivatkoznak, de a gyakorlatban nincs valóságos autonó-
mia. Ezt a magyarországi megyék autonómiájához hasonlította. Arról is az az álta-
lános elterjedt nézet – állapította meg Gratz –, hogy messzemenő önkormányzat
alapján áll, pedig alig van máshol Európában olyan közigazgatás, ahol fellebbezés
révén a legjelentéktelenebb ügyek is olyan könnyen a belügyminisztériumba kerül-
hetnek. A munkásbiztosítás terén is majdnem minden ügy felkerül az Országos
Pénztár igazgatóságához, és ott kerül intézésre. A fennálló szabályozás értelmében
az Országos Pénztár állapítja meg a betegsegélyezési járulékoknak a kulcsát az
egész országra érvényes hatállyal. Egyes pénztárak feleslegével fedezik a vesztésé-
ges pénztárak hiányát. Ez a módszer azonban nem vált be, mert a pénztárak igye-
keznek saját esetleges feleslegüket a maguk javára elkölteni, ugyanis nem érdekel-
tek abban, hogy az általuk elért megtakarításokat mások élvezzék. „Sokkal
helyesebb volna, ha minden pénztár maga állapítaná meg budgetjét és maga gon-
doskodnék a költségei fedezésére szükséges járulékok kivételéről.”⁴⁵ Azon közös
intézmények (kórházak, szanatóriumok stb.) fenntartására, amelyeket egy-egy ke-
rületi pénztár nem tud finanszírozni, szintén javaslatot tett, amely szerint ezek
költségeinek fedezésére az összes pénztár tagjai létszámának megfelelően fizetne
hozzájárulást az Országos Pénztárba. Kifogásolta azt is, hogy míg a balesetbizto-
sítási ágazat költségeit kizárólag a munkaadók fizetik, addig a balesetbiztosítási
járadékok megállapítására alig van befolyásuk. Ezzel összefüggésben szót emelt a

⁴³ Magyar Gyáripar, 1913. október 15., 7.

⁴⁴ Magyar Gyáripar, 1914. április 16., 3–4.

⁴⁵ GRATZ Gusztáv: A munkásbiztosítási ügy reformja. Magyar Gyáripar, 1913. december 16., 5–6.

takarékosság mellett. Javasolta a pénztárakat terhelő indokolatlanul költséges gyógykezelések és gyógyfürdőkbe utalások korlátozását.⁴⁶

Az első világháború a magyar iparra is nehéz terhet rótt, a GYOSZ is nehéz feladatokkal kényszerült szembenézni. Az egyik fő problémát a nyersanyaghiány, idegen országok kiviteli tilalmai és zárlatai okozták. A másik jelentős változás az volt, hogy a kormány az ipart egyre erőteljesebben vonta ellenőrzése alá: bizonyos cikkek gyártását kötelezővé tette, és korlátozta a nyersanyagok feldolgozását. 1915 őszéig több mint 200 vállalatot militarizáltak, 1918 októberében, az összeomlás idején már 900 üzem állt katonai felügyelet alatt. A 18 és 55 év közötti munkások katonai rendelkezéseknek voltak alávetve, munkahelyüket nem hagyhatták el, szervezkedési jogukat megvonták. Ugyanakkor a hadiszükségletek kielégítése a gyár-
ipar számára új lehetőségeket jelentett. A hadiipar termékei biztos piacra találtak. A tömeggyártás felfutásával együtt járó költségcsökkenés egy ideig ellensúlyozni tudta az anyagárak és a munkabérek növekedését. Jelentős gondot okozott viszont a munkaerő egy részének a bevonulása. Az ő munkateljesítményük kiesését tökéletesen nem sikerült pótolni. A GYOSZ a háború alatt végig síkraszállt azért, hogy a magyar iparnak a hadiipari megrendelésekből minél nagyobb rész jusson. A háború alatt a GYOSZ szakegyesületei alkalmazkodtak a kényszergazdálkodás követelményeihez, alávetették magukat a hadviselés érdekeinek. Jelentős szerepe volt a különböző anyagközpontok működésében (a háború végéig 39 központot és 38 bizottságot alapítottak). A GYOSZ keretében alakult meg a Háborús Nyersanyagközpontok Egyesülése. A GYOSZ folyamatosan a „központok központjává” vált. A teljhatalmú központokban a bankok és a nagy iparvállalatok képviselői kaptak helyet. Mindez a GYOSZ befolyását is nagymértékben megnövelte.⁴⁷

A világháború kitörésekor Gratz azon tíz képviselő közé tartozott, akiket Tisza István miniszterelnök polgári hadi szolgálatra rendelt. Gratz mint a magyar iparügy vezetője mentesült a katonai szolgálatól.⁴⁸ Több hadigazdálkodási központ tagja lett (Hadsegélyező Bizottság, Országos Közélelmezési Tanács, Országos Magyar Kiállítási Központ, Háborús Ócskapapír Átvételi Bizottság).⁴⁹ 1916. augusztus 5-én a „katonai egészségügy körül a háborúban szerzett különös érdemei elismerésül” megkapta a Vöröskereszt II. osztályú díszjelvényét a hadiékítménnyel.⁵⁰

A háború világháborúvá válása után Gratz cikkben értékelte az eseményeket. A háborút – a hivatalos álláspontnak megfelelően – ő is olyan elkerülhetetlen szükségszerűségnek nevezte, amelyet Oroszország hatalmi törekvései kényszerítettek

⁴⁶ Vö. KN 1910–1918, XXIV. köt. 136–144. (1914. ápr. 30.). Gratz szerint a biztosítottakat például sokszor indokolatlanul küldik kezelésre költséges külföldi gyógyfürdőkbe.

⁴⁷ SZITA (1996): 39–48.

⁴⁸ GRATZ (2009): 79.

⁴⁹ GYARMATI: 85.

⁵⁰ Az ajándékozási okirat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

ki, mert azok visszaszorítása „az emberi kultúra nagy érdeke”. „A mi fejlettebb szellemi és gazdasági kultúránkat kell megvédenünk e törekvésekkel szemben, azt a kultúrát, amely nem adhatja meg magát jószántából anélkül, hogy az összes rendelkezésre álló eszközöket kimerítette volna. Ezért kellett az ultima ratióhoz nyúlni. A mérkőzés egy fejlettebb és egy primitívebb kultúra között, amely csak egy véletlen hatalmi konstelláció folytán tudta magának megszerezni nagy nyugati kultúrnemzetek támogatását, adja meg ennek a háborúnak világtörténeti jelentőségét.” Elkerülhetetlennek tartotta a háborút a Monarchia tekintélyének megóvása szempontjából is, ami nélkül az expanzív gazdasági fejlődés sem képzelhető el. Majd szólt a gyár-
ipar előtti nehézségekről. Hangsúlyozta, hogy a magyar gyár-
ipar tudni fogja kötelességét, cserében annyit vár el, hogy „a gazdasági életre katonai szempontból felesleges béklyókat ne rakjanak”.⁵¹ Szeptemberben Gratz azzal foglalkozott, hogy milyen intézkedések szükségesek ahhoz, hogy a hadviselő ország gazdasági romlásba jutása megelőzhető legyen, hiszen Anglia kiadta a jelszót a háború elhúzásával a központi hatalmak tönkretételére. Gratz szerint éhínség előidézése Közép-Európában az erős mezőgazdaságnak köszönhetően nem lehetséges. Nyilván rémálmaiban sem gondolt a háború több mint négy évig tartó elhúzódására, és hogy a háború vége felé új pozíciójában maga is szembesül a Monarchia, főleg Ausztria élelmészeti nehézségeivel. Aggodalommal tekintett viszont arra az eshetőségre, hogy az iparban a kereseti lehetőségek megszűnhetnek, kezelhetetlen munkanélküliség keletkezhet, ami Németországban, Ausztriában és Magyarországon egyaránt nyomort és inséget okozhat. A tömeges munkanélküliség megelőzésére azonnali intézkedéseket tartott szükségesnek. Úgy gondolta, biztosítani kell, hogy a működő üzemek folytassák a termelést, a munkájukat végleg elvesztő munkások számára új munkaalkalmakat kell találni, azokon pedig, akik nem tudnak sehol elhelyezkedni, karitatív módon kell segíteni. Az üzembeszárásoknak több okát sorolta fel: forgalmi, pénzügyi és hitelnehézségek, a gyárak vezetőinek katonai szolgálatra való behívása, a külföldi nyersanyag hiánya, a fogyasztóképeség csökkenése. Legrészletesebben ezen utóbbival foglalkozott. A magánfogyasztás Gratz szerint különösen azért csökkent, mert a háború következtében „széles körökben bizonyos sokszor oktalan takarékoság kapott lábra”. Úgy vélte, hogy a sajtóra ebben a tekintetben nagy feladat vár, annak a tudatosításában, hogy a háború okozta bajokon mindenki segíthet, de főleg azok, akiknek a jövedelme nem csökkent, ha fogyasztási szokásaikon lehetőleg nem változtatnak. A fogyasztás fenntartása ugyanis sok üzem megmaradását tenné lehetővé. „Akinak vagyona vagy állandó jövedelme van és mégis elrejtí garasait, az ép annyira árt az államnak, mint aki az ellenség elől megfutamodik.” Németországi mintára, ahol a Német Ipar Háborús Bizottsága kérte a Német Mezőgazdasági Tanácsot, figyelmeztesse a gazdákat kö-

⁵¹ GRATZ Gusztáv: A háború. *Magyar Gyár-
ipar*, 1914. augusztus 16., 3.

telességükre, Gratz felhívta a mezőgazdákat is, hogy a háború alatt is folytassák a gépek beszerzését, az építkezéseket, a műtrágyabeszerzéseket stb. Kárhoztatta az államot, amely a háború kitörése után az állami, törvényhatósági és községi beruházásokat felfüggesztette, ugyanakkor fenyegetésekkel és ígéretekkel kívánja az üzemeket további működésre bírni. Ausztriában és Németországban az állam maga igyekszik a magánfogyasztás kiesését megrendelésekkel ellensúlyozni, Magyarországon pedig az állam csökkenti az ipari termelést azáltal, hogy még azokat a megrendeléseket is visszafogja, amelyekre az ipar békeidőben is számított volna – állította Gratz. Új munkaalkalmak teremtése tekintetében bizonyos általános alapelvek elfogadását tekintette kívánatosnak. Az üzemek lehetőleg sok munkást foglalkoztassanak, túlórák helyett más munkaerőt alkalmazzanak. Ne kevés embernek fizessenek magas bért, hanem inkább sok munkásnak biztosítsák a megélhetést. Követendőnek találta azt a német példát, hogy a német iparvállalatok rövid időközönként tájékoztatják munkásviszonyaikkal az ipar központi szervét. Németországban külön központot állítottak fel azzal a céllal, hogy az állami szállításokat lehetőleg sok üzem között osszák fel. Azokról, akik véglegesen kiszorulnak a munkaerőpiacról, a közjótékonyág útján kell gondoskodni. A gyűjtésnél teljes decentralizációt ajánlott, míg az elosztásnál éppen fordítva, egy szervre bízta volna annak lebonyolítását. A jótékonyági akció irányítására a hadsegélyező bizottság keretében működő közjótékonyági albizottságot tartotta a legalkalmasabbnak.⁵² Ugyancsak a munkanélküliség kérdésével foglalkozott az Országos Hadsegélyező Bizottság munkanélküliség elleni albizottságának a kormány elé terjesztett jelentése, amelyet Gratz mint a bizottság egyik vezetője készített. Az 1914 októberében kelt jelentés mindenekelőtt leszögezte, hogy egyelőre nem keletkezett olyan fokú munkanélküliség, amely szociális szempontból aggasztó lenne. A magyar lakosság közel kétharmada ugyanis östermeléssel foglalkozik, a mezőgazdaságban pedig a katonai behívások következtében kifejezetten munkáshiány tapasztalható. Annak ellenére, hogy az ipari üzemekben való foglalkoztatás valóban csökkent, a munkanélküliség három okból kifolyólag nem emelkedett túlságosan. A nagyobb szakismerettel nem rendelkező munkások viszonylag könnyedén munkát találtak a mezőgazdaságban. A katonai behívások jelentősen érintették az ipari munkásságot is, mintegy 30%-uk vonult be, és a foglalkoztatás csökkenése sem emelkedett általában 30% fölé. Szintén a munkanélküliség emelkedése ellen ható tényező volt, hogy a hadsereg rendkívüli beszerzései egyes üzemekben növelték a foglalkoztatást. Így összességében a munkanélküliség nemhogy nem növekedett, de kisebb volt, mint a háború kitörése előtt. A jelentés azt is megállapította azonban, hogy egyes iparágakban a munkanélküliség rendkívüli méreteket ölt, és hosszabb távon, különösen a háború után nagy munkanélküliséggel kell számolni.

⁵² GRATZ Gusztáv: Gazdasági védekezés. *Magyar Gyáripar*, 1914. szeptember 20., 3–6.

A jelentésből az is kiderült, hogy a bizottság tárgyalásai során foglalkozott azon üzemek helyzetének javításával is, amelyek főleg kivitelre dolgoztak, illetve külföldi nyersanyagot használtak fel. Az üzembeszüntetések azonban elsősorban nem ezeket az üzemeket érintették, hanem a fényüzési cikkeket vagy a – különösen a háború idején – nélkülözhetetlen cikkeket gyártókat, továbbá azokat, amelyekben a foglalkoztatás az állami és közhatósági megrendelésektől nagymértékben függött. Utóbbiak pedig a háború kitörésével minimumra csökkentek. A jelentés azon iparágakkal foglalkozott behatóbban, amelyek helyzetének javításában a bizottság meglátása szerint állami szerepvállalással sokat lehetne segíteni. Ezek között első helyen állt az építőipar, a háború kitörésekor ugyanis mind a magán, mind a középítkezések abbamaradtak. A bizottság szerint az államnak és a közhatóságoknak ezen a területen példát kellene mutatniuk, ezzel szemben az építőipari tevékenységet elsősorban éppen ők csökkentették. A vas- és gépiparban is lehetőséget látott az állam és a közhatóságok beruházásainak folytatásával arra, hogy a munkanélküliséget csökkentsék, illetve megelőzzék. Jelentős munkanélküliség mutatkozik a sokszorosító iparban (nyomdászok, könyvkötők, grafikai munkások). A jelentés szerint minden tárcánál lehetne olyan munkákat találni, amelyek azonnal is elvégezhetőek lennének, és így hozzájárulnának a munkanélküliség csökkentéséhez.⁵³

A háború alatti munkanélküliség veszélyével kapcsolatos aggályok, így Gratzé sem váltak valóra. 1914 végétől – a nagymértékű bevonulások következtében – ugyanis már általános munkáshiánnyal kellett megküzdeni. A munkanélküliség veszélyeit vizionáló szervezetek, így minden bizonnyal a fentebb említett munkanélküliség-ellenes albizottság tevékenysége is azt eredményezte, hogy 1916 folyamán törvényjavaslat született a hatósági munkaközvetítés megvalósítására. Ezt azonban ekkor már azok sem tartották időszerűnek, akik a háború első hónapjaiban a munkanélküliség megelőzésére fogantatosítandó intézkedések szükségességét felvetették. Gratz sem fogadta el a törvény szükségességét indokló érveket, ti. hogy a háború befejezése után a frontról hazatérő katonák százezrei vagy talán milliói nem fognak megfelelő keresethez jutni. Egyrészt a katonák túlnyomó része a mezőgazdaságban dolgozott, ahova visszatérhetnek, hiszen frontszolgálatuk alatt is nehezen nélkülözik őket. Másrészt az iparban sem lesz gond, mert a háborúban amúgy is sok munkás elpusztult, tehát a háború után kapkodni fognak a munkaerő után, és a munkaerő-közvetítés létező intézményrendszere elegendő lesz az elhelyezkedés biztosítására. Gratz attól tartott, hogy a kormány által felállítani tervezett országos hálózatu hatósági munkaközvetítő intézetek tényleges feladat nélkül csak a bürokráciát fogják növelni, mert a feladatot el tudják látni a meglévő munkaközvetítők is.⁵⁴

⁵³ GRATZ Gusztáv: A munkanélküliség és a háború. *Magyar Gyáripar*, 1914. november 1., 3–6.

⁵⁴ GRATZ Gusztáv: A hatósági munkaközvetítés. *Magyar Gyáripar*, 1916. június 1., 12–14.

Az első háborús év után, az 1915-ös év gazdasági feladatairól szólva Gratz ismételten hangsúlyozta az állami beruházások fontosságát, főleg az építőiparban. Kiemelte, hogy a munkanélküliséggel foglalkozó albizottság kormányának tett jelentése óta „sajnos” ez irányban nem sok történt. A jövő ugyancsak fontos feladatának nevezte a háborúból a normális állapotokra való átmenet előkészítését is. A háború utáni gazdasági viszonyokról előrejelzésbe is bocsátkozott. Úgy látta, hogy Közép-Európában a háború után a háborús tapasztalatokon okulva, annak érdekében, hogy a külföldtől való függés lehetőleg minél kisebb legyen, a gazdaságpolitika alapelve a „nemzeti termelés fokozott védelme” lesz. A szabadkereskedelem vissza fog szorulni. Mivel azonban egy gazdasági közösség annál inkább képes gazdasági önállóságának biztosítására, minél nagyobb területre terjed ki – folytatta az eszmemenetet –, előtérbe kerül a szoros politikai és katonai kapcsolatban lévő közép-európai országok között a még szorosabb gazdasági kötelékek igénye. Gratz kíváncsnak tartott minden olyan intézkedést, amely a Németország és a Monarchia közötti viszonyt szorosabbá teszi, és ezzel egy „újabb védelmi harc” esetében a gazdaság ellenálló képességét is fokozza. Az új gazdasági együttműködés rendszere viszont csak akkor válhat be, ha az a szövetséges államok mindegyikében lehetővé teszi az erők teljes és önálló kifejlesztését.⁵⁵ Előrejelzésének első fele az utódállamok autarkias gazdaságpolitikájának alakjában szélsőséges formában megvalósult. A jóslat második fele azonban a központi hatalmak háborús vereségével nem kerülhetett napirendre.

Az első világháború során új lendületet kapott a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia szorosabb gazdasági szövetségének kérdése. E mögött elsősorban német gazdasági érdekek rejtettek (távlatosan a német délkelet-európai hegemonia biztosítása, közvetlen okként pedig az ellenséges és semleges országok piaca elvesztésének pótlása), de szerepet játszott benne a közös hadviselésből adódó összetartozás érzése is. (A korabeli elképzelések közül legismertebb Friedrich Naumann *Mitteuropa*-terve volt.) A két birodalom gazdasági szövetségének tervét a német ipar túlnyomó része támogatta, mert fejlettsége következtében a nagyobb piac előnyöket jelentett volna számára. A német iparnak az a része azonban, amelyik a nyugati és a tengerentúli piacokra volt utalva, attól tartott, hogy az Ausztria-Magyarországgal gazdasági szövetségben álló Németország nehezebben tud kedvező kereskedelmi szerződéseket kötni, ezért támadta azt. A német agráriusok különösebben nem lelkesedtek a dolog iránt, és bizonyos cikkek tekintetében (liszt, árpa, bor stb.) ragaszkodtak Ausztria-Magyarországgal szemben is a vámvédelemhez. Az osztrák ipar megoszlott a vámunio tekintetében: egyik fele üdvözölte az egységes Közép-Európa gondolatát, a többség azonban nem ok nélkül tartott az erősebb német konkurenciától. Ez a félelem helyenként olyan nagy volt,

⁵⁵ Uo. és GRATZ Gusztáv: Az új év gazdasági feladatai. *Magyar Gyáripar*, 1915. január 1., 3–5.

hogy a vámegyezséget „ipari öngyilkosságnak” nevezték. Másik fele pedig kívánta, hogy a piac bővülésével magasabb fokú specializációt érjen el, amit a német ipar egyik legfontosabb előnyének tekintettek az osztrákkal szemben. Ugyanakkor az osztrák–német közvélemény általában lelkesedett a Németországgal való szorosabb kapcsolatért, mert attól az osztrák–német elemnek Ausztrián belüli megerősítését várta. Ausztria nem német lakói pedig szintén nemzeti szempontból elutasították azt. A magyar és az osztrák agráriusok meglehetősen érdektelenséget mutattak, hiszen terményeik a Monarchián belül szinte teljesen elhelyezést nyertek. Ők a belső fogyasztás növelését fontosabbnak tartották, mint az export előmozdítását. Ezt pedig csak a tervezett vámszövetség által szerintük is veszélyeztetett hazai ipar megerősödésétől lehetett várni. A dinasztia, az udvar és a felső bürokrácia meglehetősen tartózkodással viszonyult a vámuniois tervekhez. Magyar részről gyakorlatilag egyértelmű elutasításban részesült a német–osztrák–magyar gazdasági szövetség. A magyar ipar a német ipar által támasztott versenytől félt. A magyar politikai vezetés is – élén Tiszával – fenntartással kezelte a gazdasági közeledést, mert attól tartott, hogy a magyar nemzeti érdekek alárendelődnek a német érdekeknek.⁵⁶

Ha egyes meghatározó magyar politikusok véleményét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ha nem is utasították el egyöntetűen a gazdasági közeledést, bizonyos fenntartásokat szinte mindenki megfogalmazott. Károlyi Mihály gróf ellenezte a szövetségesek szorosabb politikai és gazdasági kapcsolatát, mert szerinte az veszélyeztetné a gyengébb államok szuverenitását. Magyarország teljes cselekvési szabadsága mellett szállt síkra.⁵⁷ Földes Béla, a Függetlenségi Párt elnökhelyettese a közeledés mellett szót, de a „ma nem megoldható” vámkérdés kikapcsolásával. Mivel nem lehetett megjósolni, hogyan alakulnak a körülmények a háború után, ezért egy hosszabb időre szóló kapcsolatot elutasított. Szorosabb köteléket a közlekedés, a pénzügyek és a szociálpolitika terén tudott elképzelni. A vámpolitika jelentőségét szerinte nem szabad túlbecsülni, mert a gazdasági közösség lényege nem csak abban rejlik.⁵⁸ Matlekovits Sándor elfogadhatatlannak tartotta mindkét birodalomra nézve a vámkedvezmények rendszerét, mert az lehetetlenné tenné egy harmadik állammal szembeni békés vámpolitikát, és a vámháborúk korát vezetné be. A legnagyobb kedvezményről sem Ausztria-Magyarország, sem Németország nem mondhat le, mert mindkettő iparcikkeinek piaca nagyrészt harmadik államban van. Ezekről azonban feltétlenül meg kell kapnia Németországnak és a Monarchiának is a legnagyobb kedvezményt. A preferenciális vám megkötné azonban

⁵⁶ GRATZ-SCHÜLLER (1925): 7–8. GRATZ Gusztáv: Gazdasági közeledés Németországhoz. *Magyar Figyelő*, 1916. 6/1., 4–12. VÖ. IRINYI (1973): 225–263., GEYR: 338–342. és VERMES: 295–299.

⁵⁷ ÖStA HHSIA F37 Karton 91, Cím nélküli – különböző politikusok és gazdasági szakemberek véleménye – kézírás. 66.

⁵⁸ Uo. 99. és *Kelet Népe*, 1915/5., 20–23.

mindkét központi hatalom mozgásszabadságát, mert a vámok csökkentése harmadik állammal szemben csak a szövetségese hozzájárulásával lenne lehetséges.⁵⁹ Jászi Oszkár két fontos szempontot emelt ki Magyarország vonatkozásában. Az első: önálló vámterület kifelé teljes elzárkózással (merkantilizmus); a második: vámunió egy megfelelő átmeneti időszak biztosításával. Az első külpolitikai okból (a fejlődés parancsolólag a közeledés irányába mutat) és belpolitikai okokból is (az ország kizsákmányolása néhány politikus érdekében és a természetes fejlődés akadályozása) elutasította. A második mellett szót – szerinte – valamennyi termelő és azok fejlődése, amelynek természetes előfeltételei (az egyéni is) a vámunió által adottak lennének. Ugyanakkor nem tévesztette szem elől a germanizálás veszélyét sem.⁶⁰ Wekerle Sándor 1915 májusában a *Kelet Népe* című folyóiratban úgy nyilatkozott, hogy a Németországgal való vámunió Magyarország számára már nem olyan fontos, mint korábban volt, amikor annak az volt a célja, hogy kivédje az amerikai veszélyt, és hogy a magyar mezőgazdaság számára nagyobb piacot teremtsen. Utóbbi termékei csaknem teljesen a közös vámterületen belül piacot találnak, viszont most már Magyarországnak is meg kell védenie jelentős ipari érdekeit. Wekerle utalt az államjogi aggodalmakra is, egy harmas kiegészítés nehézségeire. Szerinte a közeledés a következő alapokon történhet: 1. A gazdaságpolitika irányítása függetlenségének megőrzése. 2. Kölcsönös kedvezményekre épülő vámrendszer, de a külső vámok általános emelésével, hogy Németországnak kedvezményt lehessen nyújtani. Ez a megoldás nagyon kényes, mert a prohibíciós politika újabb korszakát indítaná el, amely már Németországgal szemben sem a vámok csökkentését vagy a szabadkereskedelmet, hanem vámemelést eredményezhetne. 3. Az állat-egészségügyi rendelkezéseket kizárólag csak egészségügyi rendészeti célokból lehetne alkalmazni, a prohibíció támogatására nem. 4. Harmadik állammal szemben folytatott kereskedelempolitika összehangolása. 5. Lehetőség szerint megállapodás a kereskedelem szabályozásában és a gazdaságpolitikában. Wekerle tehát hajlott egy olyan megoldásra, amely Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia között kedvezményeken alapuló rendszert hozna létre külső államokkal szemben egységes magas védővámokkal.⁶¹

Polónyi Géza, a koalíciós kormány volt minisztere, országgyűlési képviselő elismerte a vámterületek nagyvonalú egyesítésének szükségességét a tengerentúli konkurenciával szembeni védekezés céljából. A közép-európai vámuniót azonban csak azzal a feltétellel tudta volna elfogadni, ha abban Magyarország mint önálló magyar vámterület venne részt. Polónyi tehát egy olyan vámunió mellett szót,

⁵⁹ ÖStA HHStA F37 Karton 91, 100., 102–103. Vö: *Kelet Népe*, 1915/5., 59–62. és 1915/6., 61–64.

⁶⁰ ÖStA HHStA F37 Karton 91, 100.

⁶¹ Uo. 101. és *Kelet Népe*, 1915/5., 15–18.

amelyben a részt vevő államok egymással szemben nem képeznének zárt vámterületet, hanem csak a külföld felé, egymás közt pedig vámkedvezményeket léptetnének életbe, közbeni vámok lennének Ausztria és Magyarország között is.⁶²

Hegedüs Lóránt abból indult ki, hogy Magyarország népgazdaságának szerkezete feltétlenül változásra szorul, és ezért nem zárkozhat be. Habár vitathatatlan Magyarország joga az önálló vámterületre, az csak annyiban hangoztatandó, hogy a tárgyalásokon „legyen fegyver a kezünkben”. Az Ausztriával való gazdasági közösség és a Németországhoz való közeledés szükségességét elismerte. Szerinte Magyarország ipari termelésének védelme Ausztriával szemben közbeni vámokkal is biztosítható kényszerkardellezés, az ipar állami kontingentálása vagy Magyarország hadiiparának szükséges fejlesztése révén. Németországgal szemben azonban a magyar ipar védelme nem kerülhető meg.⁶³ A *Wiener Zeitung* című bécsi lap 1915. augusztus 27-ei számában „Magyarország jövője” címmel megjelent írásában Magyarország boldogulását az Ausztriával való vámközösségben és a Németországhoz való gazdasági közeledésben látta. A tősgyökeres magyar iparnak nem kell semmilyen konkurenciától félnie, a mesterségesen kitenyészettek elvesztése pedig nem jelent kárt az országnak. Energikusan kiállt a földreform mellett, különösen a földbirtoknak a kötött tulajdon megváltás általi felosztása révén, amely a földek azon egyharmadát érintené (egyházi javak 2,8 millió, hitbizományok 2,3 millió, latifundiumok 3,8 millió hold), amelyeken rossz gazdálkodás folyik. Szerinte ezáltal a kivándorlás meggátolható lenne, és erősödne a belső piac is. Ellenezte a magas agrárvámokat is, amelyek még rossz gazdálkodás esetén is jelentős földjáradékot biztosítanak. Ezek azonban a háború után nem lesznek fenntarthatók.⁶⁴

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége várakozó álláspontot foglalt el, mivel tagjainak a véleménye aszerint, hogy mely ágazathoz tartoztak, erősen különbözött. A Németországgal kötendő vámunió gondolatát meglehetősen egyértelműséggel elutasították, sokan voltak azonban mindenfajta kedvezményeken alapuló eljárás ellen is, mert féltették tőle a magyar ipart, és megelégedtek volna egy jobb kereskedelmi szerződéssel. Bizonyos termékek esetében (vas-, gyapjú- és kötöttárúk) még a fennálló vámok felemelését is szerették volna elérni. Általánosságban elleneztek mindenfajta megállapodást a békekötés előtt. Ennek a túlnyomórészt elutasító magatartásnak főleg az volt az oka, hogy a német agráriusok a vámok fenntartását kívánták, és ezáltal a vámunió értéke Magyarország számára jelentősen csökkent.⁶⁵

⁶² ÖStA HHStA F37 Karton 91, 102. *Kelet Népe*, 1915/5., 18–20.

⁶³ ÖStA HHStA F37 Karton 91, 110–111.

⁶⁴ Uo. 118.

⁶⁵ Uo. 99.

Németországban külön szervezet is alakult a német-osztrák-magyar gazdasági közeledés előmozdítására (Deutsch-Österreichisch-Ungarischer Wirtschaftsverband – Német-osztrák-magyar Gazdasági Szövetség), amelyhez a Német Gyárosok Szövetsége is csatlakozott. A szervezet berlini intézőbizottsága még 1913 őszén felszólította a GYOSZ igazgatóját, hogy tegyen lépéseket a Szövetség magyar csoportjának a megalakulásáért. A Közép-európai Gazdasági Egyesület és az Országos Iparegyesület vezető emberei elleneztek a tervet. Ausztriában megalakították az osztrák csoportot Max Friedmann birodalmi képviselő vezetésével, de inkább csak udvariasságból. Heinrich Paasche, a német birodalmi gyűlés alelnöke, a német szervezet főtitkára novemberben Budapestre érkezett. A GYOSZ vezetői tárgyaltak vele. Chorin Ferenc, Hegedüs Lóránt és Gratz Gusztáv elvi egyetértésüket fejezték ki ugyan a célokkal, de a gyakorlatban kitértek a kérés elől, azzal az indoklással, hogy egy ilyen új szervezet létrehozása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközne. Egyrészt a súlyos gazdasági viszonyok között nehéz volna a szervezet feladataihoz elegendő tagot toborozni, másrészt pedig az új egyesületnek a feladatköre sok tekintetben fedné a már létező szervezetek, mint például a Közép-európai Gazdasági Egyesület vagy a Vámpolitikai Központ tevékenységét.⁶⁶

Gratz a Német-osztrák-magyar Gazdasági Szövetség 1915. március 26-án, Berlinben megtartott ülésén⁶⁷ és a *Magyar Gyáriparban* fogalmazta meg nézeteit Németország és a Monarchia közeledésével kapcsolatban. Mivel a kérdésben a GYOSZ-nak nem volt végleges álláspontja, ezért Gratz hangsúlyozta, hogy saját nézőpontját ismerteti. Mindenekelőtt helytelen eljárásnak tartaná, ha a Németország és Ausztria-Magyarország közötti gazdasági viszony formáját (vámunió, közbenső vám, preferenciális vám vagy teljes védvám) *a priori* mint elérendő célt jelölnék meg, és a követendő politikát aztán ahhoz igazítanák. Diplomatikusan úgy fogalmazott Gratz, hogy politikai tekintetben Németország és Ausztria-Magyarország között azt a legszorosabb kapcsolatot tudja elképzelni, amely az önállósággal, a gazdasági kapcsok közül pedig azt a legbensőbbet tudja elfogadni, amely a magyar „termelési érdekekkel” még összeegyeztethető. „A Németország és Ausztria-Magyarország közötti gazdasági viszony kérdése ilyformán nézetem szerint arra az egyszerű kérdésre redukálódik: hol van az a határ, amelyen gazdasági közeledésre irányuló törekvéseinkben túl nem mehetünk a nélkül, hogy Magyarország termelésének lényeges érdekei sérelmet ne szenvednének.” Gratz a lényeges érdekek közé sorolta Magyarország iparosodását, gazdasági és pénzügyi fejlődését, mert az szerinte Ausztriának és tágabb értelemben Németországnak is érdeke.

„Amint az emberi szervezet ellenállóképessége egyenlő leggyöngébb szervének ellenállóképességével, úgy valamely politikai és gazdasági szövetség ellenállóképességét is a szövetség leggyöngébb részének állapota befolyásolja.” A magyar ipar létfeltételeinek hátrányos volta (tőkeszegénység, nagyobb adóterhek, a munkaerő teljesítményének kisebb foka stb.) okán elképzelhetetlennek tartotta, hogy a három ország között a vámok teljes lebontásával vámunió jöjjön létre. Azt sem tudta elképzelni, hogy Magyarország vámtételeit általánosan leszállítsa Németországgal szemben. Gratz szerint a magyar ipar arról a törekvéséről sem fog lemondani, hogy fejlődésnek indult iparát Ausztriával szemben is mérsékelt közbenső vámokkal megvédhesse. Elképzelhetetlen az is, hogy az egységes kereskedelmi politikai vezetéssel nem rendelkező három állam együttesen állapítson meg közös vámtarifát, és közösen kösse meg kereskedelmi szerződéseiket. (A gyakorlat azt mutatja, hogy ez Ausztria és Magyarország között is igen nehezen megy.) Az osztrák és a magyar ipárnak ugyanis magasabb vámokra van szüksége, mint a németnek. Ha viszont Németország emelné meg vámtételeit, az Németországot hozná nehéz helyzetbe azokkal a fogyasztópiacokkal szemben, amelyek számára fontosabbak, mint a Monarchia területe. Gratz nemcsak az együttműködés nehézségeire mutatott rá, hanem megjelölte azokat a területeket is, ahol a gazdasági kapcsolatok elmélyítésére mód nyílhatna. Szerinte az érintett országok között vámokat csak ott kellene fenntartani, ahol komoly termelési érdekek megvédése a cél, ott is csak a feltétlenül szükséges mértékben. Preferenciális vámok révén biztosítani lehetne, hogy importszükségletüknél egymás termékeit részesítsék előnyben. Az egymásnak így nyújtott kedvezményeket más államok pusztán a legtöbb kedvezményes elv alapján se vehetnék igénybe. Szükség lenne a szövetséges államok közötti vasúti és hajózási forgalmat mesterségesen akadályozó tarifális intézkedések és termézetes csatlakozások összehangolására is. Hagyjanak fel azzal a gyakorlattal, hogy az állat-egészségügyi egyezményeket és egyes belső szabályokat (pl. Fleischbeschauungsgesetz [húsvizsgálati törvény]) vámvédelmi célokra használnak fel. A harmadik államokkal kötendő kereskedelmi szerződések tárgyalása előtt, ha közös szerződések kötése nincs is lehetőség, a szövetségesek egyeztessenek. Végezetül szükségesnek nevezte, hogy az egységes elveken nyugvó gazdaságpolitikai törvényhozással is kíséreljék meg a termelési feltételeket egymás között összehangolni.⁶⁸ Gratz hangsúlyozta, senki nem tudhatja még, hogy a háború végén milyen konstellációk állnak elő. Ennek ellenére fontosnak nevezte, hogy a szövetségesek gazdasági közeledésének kérdésével foglalkozzanak. „Egyes körök”

⁶⁶ *Magyar Gyáripar*, 1913. október 15., 4. és 1913. december 1., 12. MERCATOR: Új vámviszony Németországgal. *Kelet Népe*, 1915/3–4., 147–149.

⁶⁷ Gratz 1915 elején megkapta a porosz III. oszt. Vörös Sas-rendet. Az erről szóló okirat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁶⁸ Vö. ÖStA HHSStA F37 Karton 91, 28–29. GRATZ Gusztáv: Németország és a monarchia gazdasági közeledése. *Magyar Gyáripar*, 1915. április 1., 3–5. Vö. Protokoll über die Versammlung des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes, Berlin 27. März 1915. ÖStA HHSStA, Nachlass Gustav Marchet, Karton 9, fol. 192–200.

ugyanis intenzíven foglalkoznak a témával, és nem szabad nekik a kezdeményezést és a közvélemény alakítását átengedni.⁶⁹

Gratz Rudolf Sieghart *Zolltrennung und Zolleinheit* című könyve⁷⁰ kapcsán részletesen kifejtette véleményét az osztrák–magyar közbenső vámvonatról is. Cáfolta Sieghartnak azt a nézetét, hogy a két ország közötti közbenső vámvonal, amelynek gondolata Magyarországon az utóbbi tíz évben felvetődött, olyan meszszerűen értelmezendő, hogy Ausztria és Magyarország magas védvámokkal teljesen különválna, és a kereskedelmi szerződéseiket is önállóan, egymástól függetlenül kötnék meg. Egy ilyen szétválásnak Gratz sem lenne híve. Arról van szó, hogy a két ország közötti közjogi kapcsolat és a Monarchiának a külföld felé mint gazdasági egységnek a fenntartása mellett Magyarország lehetőséget kapna arra, hogy a „benne rejlő latens gazdasági erőket” kifejlessze. Ezt ugyanis 1850-ig az ausztriai ipar kifejlődését lehetővé tevő közbenső vámok akadályozták meg, majd miután az osztrák ipar a magyar iparral szemben már olyan előnyre tett szert, hogy nem kellett félnie annak konkurenciájától, a vámhatár lebontása gátolta a magyar ipar fejlődését. Gratz utalt arra, hogy Magyarország is azt a védelmet szeretné, amit a Németországgal való vámunió hívei a gyengébb osztrák ipar védelme érdekében a közbenső vámokkal szeretnének biztosítani. Ha ezt az elvet osztrák ipari körök elfogadják, akkor azt Magyarország viszonylatában sem tagadhatják meg. Gratz szerint Magyarország ipari fejlődése a Monarchia elsőrangú érdeke is. A közbenső vámok megvalósításának módját, amelyről a magyar ipar nem mondhat le, rugalmasan, nem az áruk határon való feltartóztatásával képzelte el, hanem a cukorra vonatkozólag már a két ország között létező közbenső vám beszedésének mintájára, vámparagat nélkül, közvetett módok alkalmazásával (pl. a vámnak a fuvardíjjal együtt történő beszedésével).⁷¹

A berlini Német–osztrák–magyar Gazdasági Szövetség Németország és a Monarchia gazdasági közeledésének tárgyában márciusban Berlinben egybehívott értekezletének folytatásaként az Osztrák–német Gazdasági Szövetség 1915. június 28-án Bécsben rendezett a német, a magyar és az osztrák gazdaság képviselőinek részvételével konferenciát. Magyarországról jelen voltak: ifj. Chorin Ferenc, Egger Gyula, Fekete Ignác, Fenyő Miksa, Gelléri Mór, Gratz Gusztáv, Koffler Károly, Kornfeld Móric báró, Ország Róbert, Szende Pál és Vágó József; német részről

Paasche, a birodalmi gyűlés alelnöke, Friedrich Naumann és Gustav Stresemann birodalmi gyűlési képviselők, és több kamarának képviselői; osztrák részről többek között Richard Weiskirchner bécsi főpolgármester, Julius Sylvester, az osztrák képviselőház elnöke, Gustav Marchet volt miniszter, Wilhelm Exner és Klein titkos tanácsosok. A gyűlést megelőzően a magyar résztvevők külön megbeszélést tartottak. Mivel az álláspontok erősen különbözőek voltak, és nem akarták, hogy az ellentétek a gyűlésen is kifejezésre jussanak, úgy döntöttek, hogy magyar részről csak egy résztvevő szólal fel, aki barátságos módon ugyan, de hangot ad a magyar ipari körökben meglévő aggodalmaknak. A feladattal Gratz Gusztávot bízták meg. Gratz a gyűlésről készített beszámolójában kiemelte, hogy az ülésnek túlzott jelentőséget nem szabad tulajdonítani, ugyanis a nagy német iparvállalatok csak szóróványosan voltak képviselve, és akik jelen voltak, mint például Kurt Sorge, a Krupp-Gruson-Werke igazgatója, azok is óvatos és tartózkodó álláspontot foglaltak el. Az osztrák ipar szintén csak gyéren képviseltette magát, a mérvadó ipari testületek a vitában nem vettek részt. Felszólalásában Gratz kifejtette, hogy a magyar fél most sem mehet túl azon az állásponton, amelyet ő március 26-án ismertetett. Vagyis a gazdasági közeledés addig a pontig képzelhető el, ameddig még az egyes államok önrendelkezési joga megmarad, és alapvető gazdasági érdekeik nem sérülnek. A közeledés során figyelembe kell venni az országok eltérő termelési feltételeit, és minden fél számára lehetővé kell tenni, hogy gazdasága minden ágát fejleszthesse. Csak egységes államon belül fogadható el a nézet, hogy azokon a területeken, ahol az ipari fejlődés lehetőségei kedvezőtlenebbek, le kell mondani az ipar mesterséges fejlesztéséről. Ha a legkedvezőbb telephely elvét Németország, Ausztria és Magyarország egész területe vonatkozásában is alkalmaznák, akkor Magyarország, ahol a három ország közül a legkedvezőtlenebbek a viszonyok az ipari termelésre, a mainál is fejletlenebb gazdasági szintre süllyedne vissza, és a német–osztrák–magyar érdekközösségen belül teljesen alárendelt szerepre lenne kárhóztatva. Magyarország az érdekközösség teljes értékű tagja kíván lenni, ehhez szükséges az iparának a fejlesztése is, ezért foglalt a magyar ipar amellet állást, hogy nemcsak a német, de a kedvezőbb viszonyokkal rendelkező osztrák iparral szemben is közbenső vámokkal biztosítson védelmet magának. Magyarország gazdasági elmaradottsága csökkentené jelentőségét az érdekközösségben, az pedig sem Németországnak, sem Ausztriának nem érdeke. Gratz szerint a közeledésben a preferenciális elbánás lehetne mindhárom szövetséges számára elfogadható alap. Sajnálatait fejezte ki, hogy a vitában más felfogások domináltak, és egyes szónokok a kereskedelempolitikai téren mutatkozó egyetértésből rögtön túl messzire, a közös német–osztrák–magyar vámhatár gondolatáig jutottak. Úgy látta azonban, hogy egyik ország ipari köréi sem képviselnek egységes álláspontot a közeledés kérdésében. Magyarország esetében egyenesen az a helyzet, hogy a közgazdaságilag jelentősebb iparágak a messzemenő közeledés iránt aggodalmakat táplálnak. Gratz a konferencián is tapasztalható akadémikus eszmecserék helyett azt javasolta, iparáganként gyűjtsék össze azt az érvanyagot, amellyel a közeledést jelenleg elutasító

⁶⁹ GRATZ Gusztáv: A Németországhoz való viszonyról szóló tárgyalások. *Magyar Gyáripar*, 1915. április 1., 4–5.

⁷⁰ *Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte des österreichisch-ungarischen Zwischenzoll-Linie*. Nach den Akten dargestellt von Dr. Rudolf SIEGHART. Wien, 1915.

⁷¹ GRATZ Gusztáv: Osztrák–magyar közbenső vámok a múltban. *Magyar Gyáripar*, 1915. június 16., 3–5. és uő: Sieghart és a közbenső vámok. *Magyar Gyáripar*, 1915. július 1., 3–5. A közbenső vámok megvalósításának módzatait „A közbenső vámok kérdése” (*Magyar Gyáripar*, 1915. október 1., 3–4.) című írásában ismertette.

ágazatok megnyerhetők a közeledésnek. Gratz felszólalására Riesser titkos tanácsos és Naumann reflektáltak. Mindketten elleneztek a kérdés szakmánkénti tárgyalását, mert attól tartottak, hogy az aggodalmak dominálnának. Riesser szerint a három ország gazdasági egyesülése nem biztos; hogy szabad akarattuktól fog bekövetkezni, könnyen lehet, hogy külső körülmények fogják arra kényszeríteni őket. Naumann szerint sem helyes, ha egyes nemzetek ipart akarnak teremteni polgáraik adóiból; sokkal helyesebb, ha az ipar oda települ, ahol a legkedvezőbbek a feltételek. Lehetséges, hogy egyes magyar iparágak tönkremennének, de az is elképzelhető, hogy új magyar iparágak (pl. feldolgozóipar) keletkeznek. Gratz megállapítása szerint a felszólalók többsége a magyar álláspontot „túl soványnak” tartotta, és továbbra is a közös német–osztrák–magyar vámhátárt propagálta, a kereskedelmi politika terén való együttműködést pedig olyan módon képzelte el, amely mellett sérülne az egyes államok önrendelkezési joga. Aggasztónak találta azt is, hogy a tanácskozás résztvevőinek döntő többsége Magyarország ipari fejlődését alárendelt kérdésként kezelte, és hogy a felszólalásokban nem a gazdasági szempontok domináltak. A tanácskozás végül egy kétoldalú, osztrák–német határozati javaslat elfogadásával zárult. Mivel az abban megfogalmazott célok túlmentek a magyar elképzeléseken, ezért a magyar résztvevők nem járultak hozzá.⁷²

Gratz beszámolóját Tisza István miniszterelnök is megkapta, aki még határozottabb elutasítást tartott volna szükségesnek. „Az ottan történtek teljesen beigazolják az egész mozgalommal szemben kezdettől fogva táplált aggodalmaimat, s csak azt sajnálom, hogy egyébként igen helyes magatartásokat még határozottabban nem foglalt állást a politikai és gazdasági függetlenséget fenyegető törekvésekkel szemben.”⁷³

A GYOSZ Igazgatósága a beszámolót tudomásul vette, és kimondta, hogy a Szövetség továbbra is szívesen részt vesz „a Németország és Ausztria–Magyarország közötti gazdasági közeledés módozatainak tisztázására irányuló minden munkában, feltéve, hogy ez a munka szigorúan gazdasági alapon, az egyes országok gazdasági érdekei által megszabott kereteken belül és minden ország termelési érdekeinek egyenlő számbavételével fog folyni”. Az igazgatóság végül dr. Bíró Pál indítványára köszönetet szavazott meg Gratz ügyvezető igazgatónak „a magyar ipari érdekeknek való helyes és erélyes képviseléseért”.⁷⁴

Július végén, berlini ülésükön a kérdéshez hozzászóltak a közép-európai gazdasági egyesületek is. A közép-európai gazdasági egyesületek a két birodalom gazdasági közeledése gondolatának előtérbe kerülése előtt alakultak, a magyar

országi elnök Wekerle Sándor, a németországi Ernst Günther schleswig-holsteini herceg, az ausztriai pedig Ernst Plener volt. A közép-európai gazdasági egyesületek tanácskozásai általában szűkebb körben, a részletkérdések behatóbb vizsgálatával folytak, míg a Német–osztrák–magyar Gazdasági Szövetség inkább a gyakorlat embereit szólította meg, nagyobb tömegeket mozgósított, nagy kongresszusokat tartott, amelyeken inkább csak általános jellegű elvi nyilatkozatokra nyílt lehetőség, viszont nagyobb propagandisztikus hatásuk volt. Az egyesületek munkájában valamennyi termelési ág, a mezőgazdaság is részt vett, míg a Szövetség ülésein a mezőgazdasági érdekképviselők nem voltak jelen. A Közép-európai Gazdasági Egyesület ülésein Németország részéről főleg a nyersanyagokat előállító nehézipar (szén- és vastermelés) képviselői, osztrák részről a gazdasági szövetséggel szemben aggodalmakat megfogalmazó ipari szervezetek vettek részt. A Német–osztrák–magyar Gazdasági Szövetségben német oldalról a kikészítő iparágak, osztrák részről a gazdasági szövetséget támogató ipari körök játszottak vezető szerepet. A két szerveződés módszerei is különbözőek voltak: az Egyesület a létező állapotokat figyelembe véve igyekezett a közeledés körét kiszélesíteni, a Szövetség működését a cél kitűzésével kezdte, majd a felmerülő aggodalmak következtében kényszerült programját lépésről lépésre szűkebbre szabni.⁷⁵ A berlini ülésen Magyarországot többek között Wekerle Sándor, a magyar egyesület elnöke, Szterényi József, Lánczy Leó, Kornfeld Móric, Gratz Gusztáv képviselték. A német főelőadó, Julius Wolf a vámunió mellett tette le a voksát, de azt hosszú távon, 50 éven belül, a vámok fokozatos lebontásával képzelte el. Ha az unió nem valósulhatna meg, arra az esetre ajánlotta a preferenciális vámok rendszerét. Ezzel szemben a magyar főelőadó, Szterényi elutasította a vámuniót, mert szerinte az az egyes országok önrendelkezési jogának korlátozása nélkül nem lenne megvalósítható. Helyette a gazdasági közeledésnek három fokozatát ajánlotta: először a preferenciális vámok megteremtését, majd a kereskedelmi politika terén való együttműködést, s harmadikként a gazdasági törvényhozás harmonizációját. Szterényi ezen felfogásával nem tért el attól, amit a GYOSZ is képviselt a kérdésben. Gratz felszólalásában Wolf és Bachem (német centumpárti politikus) fejtegetéseivel szállt vitába. Először is azt állította, tévedés, hogy a magyarok jobban ellenzik a vámuniót, mint az osztrákok. Míg azonban az osztrák ipari körök a kérdés megvitatásától távol tartották magukat, addig a magyar ipar képviselői kezdettől fogva megfogalmazták aggályaikat. Gratz nem osztotta Wolfnak azt a nézetét sem, hogy a vámunió Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelmét emelné, a kivándorlást megszüntetné és a két országot a világgazdaságba bekapcsolná. Úgy vélte,

⁷² MNL OL K467 16. cs. 131. t. 125–131. fol. Gratz beszámolója a GYOSZ Igazgatóságának. Vö. *Magyar Gyáripar*, 1915. július 1., 11–12.

⁷³ MNL OL K467 16. cs. 131. t. 133. fol. Tisza István levele Gratz Gusztávnak, Budapest, 1915. július 5. (másolat).

⁷⁴ Szövetségünk és a bécsi tanácskozás. *Magyar Gyáripar*, 1915. július 1., 8.

⁷⁵ GRATZ Gusztáv: Gazdasági közeledés Németországhoz. *Magyar Figyelő*, 1916. 6/1., 12–13. Vö. GEYR: 338–342.

Magyarországnak a vámunió közbenső vámokkal a teljes vámuniónál is hátrányosabb lennie. Mert ha először a harmadik államokkal szembeni vámokat állapítanak meg, és ezek egy bizonyos hányada lenne a közbenső vám, akkor a német iparral szembeni védvámok csökkennének, és a védvámok összes hátrányát egyesítené a vámunió összes hátrányával. Ha viszont először a közbenső vámokat állapítanak meg, és azokhoz igazítanak a külső vámokat, akkor a kereskedelmi szerződések megkötése harmadik állammal rendkívüli nehézségekbe ütközne. Gratz elfogadta, hogy a preferenciális vámok is nehézségeket okozhatnak a kereskedelmi szerződések megkötésénél, de úgy látta, hogy kellő körültekintéssel ez lenne a leginkább elképzelhető megoldás. A németországi felszólalók ugyanakkor általában a vámuniót támogatták. Az ülés Wekerle határozati javaslatával zárult, amely a Szerényi által kifejtett alapelveken nyugodott. Ezt kiegészítette egy olyan javaslattal, hogy a három ország közép-európai gazdasági egyesületei mielőbb foglalkozzanak a vámügy, a forgalom, a jogügy terén olyan gazdaságpolitikai kérdésekkel, amelyeknek egységes rendezése mindhárom országban lehetségesnek látszik. Wekerle javaslatait elfogadták.⁷⁶ Gratz 1915 decemberében hosszabb tanulmányban foglalkozott Németország és a Monarchia gazdasági kapcsolatával. Úgy tűnik, erre az időre kialakult a témában önálló nézetrendszere, és nem csak egyszerűen a GYOSZ álláspontját képviselte. A két monarchia egymás közötti kereskedelmi forgalmának számszoraiból Gratz azt a megállapítást vonta le, hogy 1908-tól a Monarchia Németországgal való kereskedelmi mérlege passzív, és a passzívum évről évre emelkedik. Ez a magyar–német kereskedelmi mérlegre is kedvezőtlen hatással volt, a magyar–német forgalom 1908-ig aktív, azóta viszont növekvő passzívumot mutat. Az okokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy míg a német termelési feltételek javultak, addig a Monarchia termelési feltételei – éppen ellenkezőleg – rosszabbak lettek. Így állhatott elő az a helyzet, hogy a német behozatal olyan termékek esetében is növekedett, amelyek vámtételeit az 1906-os kereskedelmi szerződés megemelte. Magyarországon az agrárvédővámok nem fokozták a termelést, hanem inkább az életviszonyok megdrágulását eredményezték, ami aztán maga után vonta a bérek emelkedését. Ugyanakkor Németországban a bérek arányaiban kevésbé nőttek. Az agrárvámok a gazdáknak Ausztria-Magyarországon annyira biztos hasznot hajtanak, hogy nem kényszerülnek termelési módszereik megváltoztatására, és nincsenek ösztönözve több termelésre sem. Gratz szerint Magyarország a jövőben várhatóan még kevesebb cikket tud majd exportálni. A Németországgal szembeni kereskedelem kedvezőtlen tendenciájának megállítására két eszközt látott. Az egyik az ipari vámok megemelése, a másik az ipar termelési feltételeinek javítása, vagyis a termelés olcsóbbá tétele. Az első választása

⁷⁶ A Közép-európai Gazdasági Egyletek berlini tanácskozása. *Magyar Gyáripar*, 1915. augusztus 1., 3–6.

fokozza az elzárkózást, az exportlehetőségeket tovább rontja. Ez az addigi magyar gazdaságpolitika folytatása volna, amelynek az a fő célkitűzése, hogy a belső fogyasztást saját termeléssel elégítsük ki. Ez a módszer a termelést megdrágította, az állami védelemmel biztosított magas árakból aztán az állam is igyekezett növelni a jövedelmét úgy, hogy az ipart fokozottabban adóztatta meg. Ez aztán a magyarországi ipar versenyképességének csökkenését eredményezte, hiszen külföldre nem képes szállítani, a belső piac pedig túl szűk. A másik lehetőség, a termelési feltételek javítása szükségessé tenné többek között az agrárvámok fokozatos csökkentését, át kellene alakítani az adórendszert. Végeredményben a mesterséges védelem alapuló ipar helyett a világkereskedelemben bekapcsolódó ipar létrehozása lenne a cél. Gratz úgy látta, hogy a világháború következtében előáll egy olyan ritka gazdasági és politikai konstelláció, ami megteremti ennek lehetőségét. Nyíltan megfogalmazta, hogy Németország a háborút világgazdasági pozíciójának kiépítéséért folytatja. Mivel azonban azzal nem lehet reálisan számolni, hogy Angliát sikerül teljesen legyőzni, ezért a német terjeszkedés számára az egyedüli lehetséges irány a Balkánon át a Közel-Keletre vezet (von Helgoland bis Bagdad). Ennek a terjeszkedésnek viszont útjában fekszik a Monarchia, ha az a német gazdasági közeledést továbbra is elutasítja. Ez esetben pedig Németországnak Ausztria-Magyarországtól való elidegenedésével kell számolni. Ausztria-Magyarország gazdaságilag továbbra is rá lesz utalva Németországra (a tőkeszükséglet miatt). Ebből az következik, hogy ha Németország az Ausztria-Magyarországgal való szövetséget meg akarja csinálni, akkor azt ki is tudja kényszeríteni. Viszont Németországnak is érdeke lesz a Monarchia elégedettsége, a Keletre vezető út nyitva tartása, és politikailag egy győztes háború esetén is rá lesz utalva a Monarchia szövetségére. Gartz szerint ezért nem kell attól tartani, hogy Németország belekényszerítheti a Monarchiát egy olyan viszonyba, amelyben annak érdekei nem érvényesülnek. A helyzet tehát lehetővé tesz egy olyan kompromisszumot, amelyben Németország és a Monarchia is megóvhatja jelentős gazdasági érdekeit, de biztosítja mindkét hatalom számára az előnyös közeledést is. Számba vette azokat a lépéseket is, amelyek a közeledés terén már most megtehetők: vámtarifasémák, vámtörvények és szabályzatok tartalmi egységesítése, csak a létfontosságú vámok fenntartása, a legtöbb kedvezményen túlmenő kölcsönös preferenciális elbánás, egyeztetés a kereskedelmi szerződések megkötésekor. Gratz szerint a két birodalom közeledésével kapcsolatos nézetek zűrzavara csak látszólagos, azok között csak árnyalati különbség van, a vámunió közbenső vámokkal tulajdonképpen ugyanazt takarja tartalmilag, mint a „messzemenő gazdasági közeledés”. A „preferenciális rendszer a vámtételek időszakos felülvizsgálatával” formula alatt ugyanazt a célt értik, mint akik a vámok lebontását hirdetik. Hangoztatta ugyan, hogy a magyar ipari védővámokat körültekintés nélkül nem lehet megszüntetni, de nem hagyott kétséget afelől, hogy a termelési feltételeket csak akkor lehet megjavítani, ha „a közeledés gondolatát és azt a nagy jövőt, amely ránk Németországgal való szoros gazdasági együttműködésből kifolyólag vár, állandóan szem előtt tartjuk, és

ha nemcsak a Németországgal való viszonyunkat közvetlenül érdeklő kérdésekben, de egész első törvényhozásunkban is igyekezni fogunk, e nagy jövőnek útjait egyengetni”.⁷⁷

A Német–osztrák–magyar Gazdasági Szövetség 1915. november 29-én Drezdában tartotta harmadik ülését. A gazdasági közeledés gondolatának szélesebb körben való elterjedését mutatta, hogy az összejövetelen mintegy háromszázötvenen vettek részt, tehát többen, mint az első kettőn. Olyan körök is képviseltették magukat, amelyek addig a Paasche-féle csoport akcióitól távol tartották magukat. Paasche kifejtette, hogy a végcél a teljes vámunió, de addig is keresni kell az utakat a vámsorompók fokozatos megszüntetésével. A pusztán kereskedelempolitikai közeledés azonban, amióta abba Bulgáriának és Törökországnak a bevonása is lehetségesnek látszik, sokak nézete szerint már nem elégséges. Max Friedmann, az osztrák főelőadó a közbenső vámos vámközösség mellett szólt. Szerinte ugyanis a preferencia magában hordozza azt a veszélyt, hogy harmadik ország is igényt tart az abban foglalt kedvezményre. A preferencia amúgy sem teremti meg annak a lehetőségét, hogy a kereskedelempolitikai tárgyalásokon „egy 120 millió lelket számláló fogyasztási terület egész súlyával léphessünk fel”. A Paasche által beterveztett határozati javaslatot, amely a kölcsönös vámpreferenciákon alapuló, de a közös gazdasági politikát nélkülöző elképzeléseket elégtelennek nyilvánította, a magyar résztvevők nevében Gratz elutasította, mivel – mint mondta – Magyarországról különböző gazdasági érdekképviselések vannak jelen, akik között a közeledés módjában és mélységében nincs egyetértés. A határozat hibáját abban jelezte meg, hogy az előre meg akarja szabni a közeledés formáit, anélkül hogy a tartalmat megjelölné. Gratz szerint előbb meg kellene állapítani, hogy mit kell tenni, és a formák majd utána önként adódnak. Azt javasolta ezért, hogy zárják le az elvi vitát, és megismételte a korábbi üléseken tett javaslatát, hogy az egyes ágazatok érdekképviselőinek meghallgatásával tisztázzák a részleteket. „Elégedjünk meg azzal, hogy kocsink rúdját a célnak fordítsuk és tegyük meg a cél megközelítése érdekében mindig mindazt, ami lehetséges, akkor majd előbb-utóbb célhoz fogunk érni és talán messzebb fogunk eljutni, mint a mi ma lehetségesnek látszik.” Gustav Stresemann német birodalmi képviselő, a Szászországi Gyárosok Szövetségének egyik vezetője – a weimari köztársaság idején német kancellár és külügyminiszter – azonban ellenezte Gratz javaslatát. Stresemann úgy látta, akárhogy végződjék a háború, Európa mind anyagilag, mind intellektuálisan sokat veszít. Amerika ellenben megerősödik. A jövőben az amerikai kérdés fog dominálni.

⁷⁷ GRATZ Gusztáv: Németországhoz való gazdasági viszonyunk. *Magyar Gyáripar*, 1915. december 1., 4–6. és 1915. december 16., 4–8. Vö. GRATZ Gusztáv: Gazdasági közeledés Németországhoz. *Magyar Figyelő*, 1916/1., 4–16. Ezen utóbbi cikkében veti fel Gratz a nemzeti gondolat szerepét, ti. hogy az osztrák-németek a gazdasági közeledéstől a német elem gazdasági és politikai megerősödését várják Ausztrián belül. Uo: 8.

A nagyobb gazdasági blokk jobban fog tudni az amerikai veszéllyel szemben védekezni, vámuniót azonban ő sem akart. Mivel Németországnak azt kell szem előtt tartania, hogy megvédje nagy mennyiségű exportját, szerinte a preferencia nem előnyös.⁷⁸ A GYOSZ igazgatósága üdvözölte Stresemann azon javaslatát, hogy a három ország központi érdekképviselői egy-egy bizottságot hozzanak létre a gazdasági közeledés tárgyalására.⁷⁹

1916 elején Gratz azt az álláspontot képviselte, hogy a Monarchiával szemben folytatott német agrárpolitika a kulcsa a gazdasági közeledésnek. Ha Németország, amelynek mezőgazdasági terményekben nagy importszükséglete van, nem a Monarchia mezőgazdaságának nyújt elsősorban lehetőséget, akkor a német közeledési törekvések nem vehetők komolyan. Gratz helytelennek nevezte azokat a véleményeket, amelyek szerint a magyar mezőgazdaság szempontjából a közeledés kérdése közömbös, mert nincsenek exportszükségei. Exportérdekei ugyanis vannak, és Németországon múlik, hogy exportja tényleg legyen is. Németország agrár-vámpolitikája volt az oka – állította –, hogy a magyar mezőgazdaság nem tudott intenzíven fejlődni, és hogy a magyar ipar a balkáni államok piacáról viszszaszorult. Mivel Németország elzárkózott a Monarchia mezőgazdasági termékei elől, a Monarchia is kénytelen volt elzárkózni a balkáni országok mezőgazdasági cikkei elől, hiszen saját termelése fedezte a belső szükségletet. Ez pedig odavezetett, hogy Ausztria-Magyarország ezen országokkal nem tudott az ipara számára előnyös kereskedelmi szerződéseket kötni. A német mezőgazdasági körök legutóbbi nyilatkozatai nem sok jót ígérnek a német agrárvámok csökkentése terén, már pedig amíg „nem látunk biztató jeleket arra, hogy Németország hajlandó a közeledésnek a mezőgazdasági érdekekben is komoly tartalmat adni, addig jóformán meddő a vita a közeledés lehető formáiról”.⁸⁰ A vámunióval kapcsolatos magyar nézeteket összegezve Gratz levonta azt a következtetést, hogy a vámuniót magyar részről igazán senki sem akarja. Ezt a magyar ipar érdekeinél fogva érthetőnek tartotta. Nem ajánlotta azonban, hogy Magyarország élen járjon a vámunió ellenzésében, hiszen az elsősorban az osztrák gazdaságot veszélyeztetné. Elegendő, ha Ausztriára bízunk, hogy megvédje érdekeit, mert azáltal a magyar ipar érdekeit is védi. Ellentétben számos közgazdasági szakértővel, köztük Matlekovits Sándorral, Gratz kételkedett abban, hogy a háború után az államok közötti normális gazdasági érintkezés helyre fog állni, és az egykori ellenségek gazdasági viszonyait a jövőben csak gazdasági érdekektől fogják függővé tenni. Az antant államokban is

⁷⁸ A drezdai tanácskozás. *Magyar Gyáripar*, 1915. december 16., 9–13.

⁷⁹ Uo. 13.

⁸⁰ GRATZ Gusztáv: Agrárpolitika és gazdasági közeledés. *Magyar Gyáripar*, 1916. február 1., 3–5. Ugyancsak az addigi helytelen német agrár-vámpolitika hatásait fejtegette Gratz a német–osztrák–magyar gazdasági egyesületek 1916. június 5–6-ai müncheni értekezletén. *Magyar Gyáripar*, 1916. június 16., 5–9. Vö. ÖStA HHStA F37 Karton 91, 112–113. és *Kelet Népe*, 1915/6., 65–67.

vannak olyan törekvések, hogy gazdasági szerződéseiket a háború után is csak egymással egyetértésben fogják megkötni. Ez az elsősorban Németország ellen irányuló politika odavezethet, hogy a német ipar teljes súlyával a Monarchia iparára nehezedik, akkor is, ha Ausztria-Magyarország az ipari vámokat fenntartja vagy akár növeli is. Erre az eshetőségre számítani kell, és egy esetleges vámunió részleteivel kapcsolatos álláspontot is ki kell alakítani.⁸¹ A Németországgal való szorosabb gazdasági kapcsolat megteremtésére felmerült három alapvető módszer közül (gazdasági szövetség bizonyos közbenső vámok fenntartásával, a gazdasági élet egészére kiterjedő preferenciális elbánás, kereskedelmi szerződések keretében harmadik állam által igénybe nem vehető kedvezményezések) Gratz a preferenciális elbánás módszerét ajánlotta, amit a kereskedelmi forgalomra vonatkozó adatokkal támasztott alá. Németországnak a Monarchiából való behozatala ugyanis teljes importjában nem annyira jelentős, hogy azért idegen államoknak érdekében álljon a Németországgal kötendő kereskedelmi szerződéseik elé akadályokat gördíteni, mert azzal maguknak nagyobb kárt okoznának, mint amekkorát a Németország és Ausztria-Magyarország közötti preferenciális forgalom következtében elszenvednének. A közbenső vámok rendszerével szemben az az előnye, hogy semmiféle közjogi problémát nem vet fel, az érintett államok kifelé továbbra is önállóan, különálló gazdasági egységként lépnének fel. Előnyösebb a kereskedelmi szerződésekben egymásnak nyújtott kedvezményeknél is, mert ott is alkalmazható, ahol a legtöbb kedvezményes elv alapján álló kereskedelmi szerződések arra semmilyen módot nem nyújtanak.⁸² Gratznak a Németország és Ausztria-Magyarország gazdasági közeledésében kifejtett nézetei és érvelése kapcsán levonhatjuk azt a következtetést, hogy ő tulajdonképpen közeledéspárti volt, még ha ezt expressis verbis nem mondta is ki. Mivel a magyar ipar nagy része nem támogatta a vámuniót, ezért érhető, hogy Gratz mint GYOSZ-igazgató természetesen csak mérsékeltan exponálhatta magát a kérdésben.⁸³ Figyelembe vette azt is, hogy a mérvadó közvélemény más állásponton van. A tárgyalásokon és a publicisztikaiban kifejtett tevékenysége és érvrendszere azonban arra irányult, hogy a gazdasági közeledés és annak hosszabb távú előnyeinek a gondolata minél szélesebb körben gyökeret verjen.

⁸¹ GRATZ Gusztáv: Gazdasági viszonyunk Németországgal. I. A vámunió kérdése. *Magyar Gyáripar*, 1916. március 16., 7–11.

⁸² GRATZ Gusztáv: Gazdasági viszonyunk Németországgal. II. A preferenciális rendszer. *Magyar Gyáripar*, 1916. április 1., 5–10.

⁸³ Ebben az összefüggésben nem tartható VERMES (297–298.) azon megállapítása, hogy a „Mittel-europa-tervet ellenzők legbefolyásosabb szóvivője” Gratz volt. Téved IRINYI ([1963]:43.) is, amikor a vámuniót támogató GYOSZ-elnök, Chorin Ferenc mellett Gratzot úgy állítja be, mint aki Hegedűs Lóránt alelnökkel egyetemben ellenizte azt.

A háború esetére szóló kivételes hatalom igénybevételére vonatkozó egyik kormányjelentés kapcsán Gratz az élelmiszerhiány és az iparcikkek elosztásának nehézségeivel is foglalkozott. Feltétlenül szükségesnek tartotta a háború okozta gazdasági gondoknak állami beavatkozással való kezelését, a foganatosított rendszabályok következetes betartatását. Fontosnak nevezte az élelmiszer-ellátás terén a mezőgazdasági és az ipari munkások azonos ellátását, a rekvirálások szigorú, következetes végrehajtását, az „árügynökök hada” elleni legszigorúbb fellépést. 1916 végén a magyarországi élelmezési helyzet még jobb volt, mint Ausztriában vagy Németországban, de a háború elhúzódásával, az állapotok romlásával és a szövetségeseknél már ekkor jelentkező problémákkal kellett számolni. Javasolta, hogy az élelmiszer-ellátás a hatékonyság növelése érdekében egységes szervezet alá, egységes vezetés alá tartozzon, hiszen az az állapot, hogy három minisztérium is felelős az élelmezésért, nem teszi lehetővé az operatív fellépést.⁸⁴ 1916 őszén Tisza miniszterelnök kísérletet is tett egy ilyen központ létrehozására, amelynek az élelmiszergazdaság és a fogyasztási cikkek beszerzése és ellenőrzése lett volna a feladata. A központ vezetésére Návay Lajost, majd Wekerle Sándort szemelte ki, de mindkettőjük Tisza számára elfogadhatatlan mértékű önállóságot követelt. A központ élére végül Kürthy Lajos bárót nevezték ki, de az új szervezet a pénzügy-miniszternek volt alárendelve, pedig természetesen a mezőgazdasági miniszter a témában fontosabb figura volt. A központ nem is tudta betölteni a neki szánt szerepet.⁸⁵

GYOSZ-igazgatói minőségében az egyik utolsó téma, amellyel Gratz a nyilvánosság előtt foglalkozott, a háború utáni nyersanyagbeszerzés kérdése volt. Hivatkozott a németországi példára, ahol a megfelelő intézmények létrehozásával már megkezdték a felkészülést az átmeneti gazdaság megszervezésére. Megállapította, hogy a magyarországi ipar külföldi nyersanyagigényét eddig is túlnyomórészt német importőrök által szerezte be. Ezen a téren szerinte gondok akkor keletkezhetnek, ha a nyersanyagok német hajókon érkeznek Európába, és a német hatóságok a saját iparuk céljaira veszik igénybe azokat. Ezért sürgette, hogy a kormányok ebben a kérdésben már most kezdjék meg a tárgyalásokat, amikor a nyersanyagbeszerzés szabályozása Németországban is csak kialakulóban van, így könnyebb a magyar igényeket is az általános rendezés keretében figyelembe vetetni. Fontosnak tartotta azt is, hogy az illetékesek Magyarországon már most foglalkozzanak a háború utáni nyersanyagbeszerzéssel. A GYOSZ Igazgatósága határozatot is hozott arról, hogy az érdekelteket felszólítja a témában szakbizottságok felállítására.⁸⁶

⁸⁴ KN 1910–1918, XXXII. köt. 347–358. (1916. szeptember 26.)

⁸⁵ GEYR: 343–344.

⁸⁶ GRATZ Gusztáv: A háború utáni nyersanyagbeszerzés kérdése Németországban. *Magyar Gyáripar*, 1916. december 1., 3–5.

Az 1917: VII. (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1916: IV. tc. kiegészítéséről szóló) tc. vitájában a közigazgatási és kihágási eljárás egyszerűsítéséhez és a munkásbiztosítás ügyéhez is véleményt nyilvánított. Gratz is egyetértett azzal, hogy a kormány szigorúbban lépjen fel a háború következményeként fellépő áruhiányt nyereszkeskedési céllal felhasználó illegális kereskedelemmel szemben. A törvénytervezet 2. §-a felhatalmazta a minisztériumot, hogy „az 1907: XIX. törvénycikken alapuló munkásbiztosításra vonatkozólag a betegség esetére való biztosítási kötelezettség alapjául szolgáló bérhatár, az önkéntes biztosítás feltételei, a járulékok és díjak behajtásának módja és beszolgáltatásának biztosítása, a pénztári közgyűlések, végül pedig a betegségi segélyek, úgyszintén az átlagos napibérek és napibérosztályok, valamint az 1907: XIX. törvénycikk körlátai között a járulékszázalék tekintetében rendelettel kivételes intézkedéseket tehet, és evégből a törvénytől és a pénztári alapszabályoktól eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg”. A törvénytervezet elfogadásával Gratz lehetőséget látott arra, hogy a kormány korrigálja a munkásbiztosítás terén tapasztalható bajokat. Az 1907: XIX. tc. értelmében csak azok a munkások tartoztak kötelezően a biztosítás hatálya alá, akik évi keresete a 2400 koronát nem haladta meg. Gratz figyelmeztetett, hogy a háború okozta infláció és a háborús konjunktúra következtében a munkások bére nominális értékben növekedett, úgyhogy a törvény egyre kevesebb munkás esetén írta elő a kötelező biztosítást, ezért szükségesnek látta a bérhatár csökkentését, de javasolta a kötelező biztosítás valamennyi bér munkásra történő kiterjesztését is. Fontosnak nevezte a járulékok beszédésének eredményesebb végrehajtását, mert – mint utalt rá – a múltban a pénztárak egyik fő gondját a kintlevőségek magas aránya okozta. Kiemelte, hogy azokat az eseteket, amikor a munkaadó a munkásoktól levont járulékokat nem fizeti be a pénztárba, nemcsak egyszerűen mint tartozást kellene kezelni, hanem súlyos kihágásként pénz- és fogházbüntetéssel kellene sújtani. Említette, hogy az utóbbi időben szóba került a táppénzek 20%-kal való felemelése. Gratz ennek tényleges végrehajtását az inflációra való tekintettel halaszthatatlan szükségességgnek nevezte. A törvény által a kormánynak adandó felhatalmazás Gratz szerint lehetőséget ad egy régi követelmény: az anyasági és a csecsemőbiztosítás kérdésének az ipari munkások körén belül való megvalósítására is. Ennek elengedhetetlen szükségességét fokozza az a tény, hogy a háború kárainak legnagyobbika az embervesztés. Szólt ezen kívánságok fedezetéről is. Egyrészt számokkal támasztotta alá, hogy a biztosítási pénztárak a háborús években jobb pénzügyi eredménnyel zártak (kevesebb volt a táppénzkifizetés stb.), másrészt pedig mérsékelt járulékemelést javasolt, illetve a pénztárak takarékosabb működésének ösztönzésére szólított fel.⁸⁷

⁸⁷ KN 1910–1918, XXXIII. köt. 341–346. (1917. január 24.)

A dualizmus kori magyar képviselőházban képviselőként elhangzott utolsó felszólalásában⁸⁸ gróf Batthyány Lajos, Návay Lajos, Földes Béla és gróf Serényi Béla felszólalásához kapcsolódva a háború utáni közgazdaság feladatairól beszélt, aláhúzza az erről való gondolkodás nyilvánosságának fontosságát a közfelfogás helyes mederbe való terelése érdekében is. Újra kifejtette azon nézetét, hogy a Monarchia gazdasági elzárkózása a Balkán irányában elsősorban Németországnak a Monarchiával szemben folytatott gazdasági politikájának a következménye, ti. hogy nem nyitotta meg kellő mértékben piacát a Monarchia agrártermékei előtt. A Németországgal való gazdasági viszony barátságos szabályozásától a mezőgazdaság intenzívebb fejlődését remélte. Egyetértett Serényivel és Návayval abban, hogy a többi termelés nem birtokpolitikai kérdés. Gratz ugyan szociálpolitikai szempontból fontosnak tartotta volna a nagybirtok egy részének felosztását, de ő is azt az álláspontot képviselte, hogy az adott viszonyok mellett az nem eredményezne többlettermelést. Őva intett, hogy a gazdasági fejlődés előmozdításának érdekében csak a vámpolitikát alkalmazzák, a vámok ugyanis nem arra valók, hogy megszüntessék a versenyt, feladatuk csak abban áll, hogy a saját termelést megerősítsék a versenyrel szemben. Gratz szerint a magyarországi termelés fejlődése a vámpolitika helytelen alkalmazásának következtében az utóbbi évtizedekben nem volt kedvező. A termelés drágult, ezzel az exportlehetőségek szűkültek, ez pedig a kereskedelmi szerződések megújításakor ismét csak a vámok emelését vetette fel, ahelyett hogy a termelés egyéb feltételeinek a javítása, a termelés költségeinek csökkentése került volna előtérbe.⁸⁹ Az utolsó osztrák–magyar gazdasági kiegyezési tárgyalásokon a magyar fél keresztülvitte az agrárvámok felemelését.

Gratz a GYOSZ ügyvezető igazgatói tisztségét 1917 februárjáig töltötte be. Ekkor nagy változás történt az életében: az új közös külügyminiszter, Ottokar Czernin – Tisza István gróf miniszterelnök javaslatára – 1917. február 25-ével a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának élére nevezte ki.⁹⁰ A Magyar Gyáripar megfogalmazása szerint: „Öt esztendei munkásság után – a Szövetség minden tagjának a legőszintébb sajnálatára – hagyja el vezetőállását, hogy elfoglalja azt a díszes pozíciót, melyre a magyar kir. kormány bizalma és Öfelsége kegye állította. Az az öt esztendő, melyben Gratz Gusztáv a Magyar

⁸⁸ A közös külügyminisztériumba való osztályfőnöki kinevezésekor ugyanis mandátumáról lemondott. KN 1910–1918, XXXVI. köt. 101. (1917. június 25.)

⁸⁹ KN 1910–1918, XXXIV. köt. 226–233. (1917. február 19.)

⁹⁰ K. u. K. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äußern 18544/2. Az okirat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában. Vö. MATSCH: 181. Az Est, 1917. március 5., 3. Az Est az utódlás kérdésével is foglalkozott. E szerint az Elnökség Fenyő Miksát kívánta az igazgatói székben látni, Hegedüs Lóránt alelnök viszont sógorát, Navratil Ákóst, a kolozsvári egyetem nemzetgazdaságtant előadó tanárát favorizálta a posztra. Megint mások, akik valamilyen „tekintélyt” szerettek volna, Emich Gusztávot, a kereskedelmi minisztérium osztálytanácsosát hozták javaslatba.

Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyeit vezette, bizonyos mértékig a Szövetségre nézve a végső kikristályosodás, konszolidálás, csaknem a beérkezés korszaka volt. [...] Azok a problémák, melyeknek megoldása Gratz Gusztávra a Szövetségénél várt, nem voltak ismeretlenek előtte [...]. Talán nem közvetlenül az ipari termelés sugártörésében látta e problémák felvetődését, de mint figyelő és kitűnő ítéletű újságíró, mint szociális kérdéseinkről gondolkozó tudós, ezekkel a problémákkal állandóan szembe került, fontosságukat, a magyarság jövőjét determináló hatásukat felismerte és ezzel a kialakult gazdasági és szociális világnézettel fogott a Szövetség ügyeinek a vezetéséhez. Gratz Gusztáv regime-jét a Szövetség történetében: az ipari köztudat kialakulása, az érvényesülés korszakának nevezhetnők. [...] Gratz Gusztáv egész munkássága rendkívül alkalmas volt arra, hogy az ipari termelés elleni elfogultságokat, sőt helytel-közzel ellenségeskedéseket eloszlassa és jelentőségének teljes elismerését kivívja. [...] Nem vetődhetett fel az ipari termelésnek olyan problémája, melyben Gratz Gusztáv otthon ne találta volna magát.”⁹¹

Gratz hivatalos búcsúztatása a február 7-ei igazgatósági ülésen történt, amelyet az elnök, Chorin Ferenc betegsége miatt Chorin lakásán tartottak. A Gratz tevékenységét méltató szavak feltétlenül többek voltak, mint udvarias frázisok. Chorin szerint Gratz „öt éven át oly fényes tehetséggel, bámulatos tapintattal és önfeláldozással vezette a mi ügyeinket, és akinek tehetségével csak szerénysége vetekedik”. Hegedüs Lóránt alelnök az javasolta, hatalmazzák fel, hogy a legközelebbi közgyűlés előtt indítványozhassa Gratz Gusztávnak a Szövetség tiszteletbeli tagjává választását: „Szokatlan ez az indítvány azért, mert a Szövetség soha még aktív államférfiú, miniszter, vagy államtitkár előtt nem hajtotta meg a maga dacos lobo-góját.” Hegedüs indítványát az elnökség egyhangúlag elfogadta.⁹² Gratz utóda az ügyvezetői poszton a GYOSZ addigi titkára, Fenyő Miksa lett.⁹³

⁹¹ Gratz Gusztáv. *Magyar Gyáripar*, 1917. február 15., 1–2.

⁹² Dr. GRATZ Gusztáv búcsúztatása. *Magyar Gyáripar*, 1917. március 15., 5–6.

⁹³ Uo. Vö. SZITA (1996): 38.

IV. A pályafutás csúcán (1917–1918)

1. Az újdonsült külügyminisztériumi osztályfőnök

IV. Károly 1916. decemberi magyar királlyá koronázása alkalmával Czernin közös külügyminiszter érdeklődött a magyar miniszterelnöknél, tud-e ajánlani valakit a külügyminisztériumban megüresedett egyik osztályfőnöki posztra. Czernin a kissé kényelmes Wickenburg Márkus gróf helyére szeretett volna fiatal munkaerőt, és mivel Wickenburg magyar volt, Czernin újra magyart akart erre a tisztségre. Tisza István figyelmét Teleszky János magyar kir. pénzügyminiszter hívta fel a GYOSZ ügyvezető igazgatójára. 1917. január 5-én Tisza a Nemzeti Munkapárt klubjának egyik helyiségébe megbeszélésre magához kérte Gratzot. Feltette neki a kérdést, hajlandó lenne-e a közös külügyminisztériumban a kereskedelem-politikai osztály élére állni. Ő 24 órai gondolkodás után elvállalta a megbízást, de kétségének adott kifejezést, hogy meg tud-e felelni a belévetett bizalomnak. Az új munkájával aztán hamar megbarátkozott. Úgy találta, hogy sok dolga van ugyan a kereskedelem-politikai osztály élén, de nyugodtabb a munkája, mint Pesten. „Gusztit elhalmozták gratuláló levelekkel, már négyszáz ilyen érkezett [...] mindenfelől olyan kedvesen nyilatkozik meg Gusztit iránti bizalom, hogy szerénységének ez igen jól esik.”¹ Kinevezését szerény, de tette kész önbizalommal konstata-
lta. „A kineveztetésem hírére irántam megnyilvánuló bizalom [...] fokozott mértékben érezteti velem, hogy meg kell állnom helyemet, mert különben azt az elvet kompromittálom, hogy az ilyen feladatok végzésére az egyszerű, munkás polgáremlerek sorából is lehet alkalmas embereket találni.”²

Gratz kinevezésének a híre a minisztériumban nagy felzúdulást váltott ki, a kedélyek azonban hamar lenyugodtak, és végül mindenki szerencsésnek találta Czernin választását a kereskedelem-politikai osztály élére. Néhány nappal a kinevezés után egyik beosztottja, Joannovics főkonzul azt mondta Gratznak, hogy kezdetben fel volt háborodva azon, hogy egy „külsőt” neveztek ki osztályfőnöknek,

¹ Zsakó Andorné, szül. Gratz Mária (Gratz Gusztáv húga) levele Zsakó Lenkéhez, Budapest, 1917. március. 14. MNL OL P2123 1. dob. 223. fol.

² Gratz Gusztáv levele Wlassics Gyulának, 1917. február 19 (?). MNL OL P1445 6. dob. 23. t.

de amikor látta, hogyan vezetett Gratz egy bonyolult petróleumtárgyalást a német hadvezetés képviselőivel, akkor meggyőződött róla, hogy Czernin gróf nem méltatlan személyt tett az ő főnökévé, és teljes támogatásáról biztosította Gratzot.³

2. A m. kir. pénzügyminisztérium élén

Alig melegegett meg Gratz új állásában, amikor – IV. Károly határozott kérésére – elvállalta Esterházy Móríc kormányában a pénzügyminiszteri tárcát.⁴ Az új király és Tisza István miniszterelnök között a viszony nem volt jó. Az ifjú uralkodót feszélyezte Tisza megkérdőjelezhetetlen tekintélye. Kettőjük kapcsolata a választójogi kiterjesztésének kérdése miatt romlott meg végleg. Tisza csak az 1913. évi választójogi törvénynek az ipari munkásság javára történő módosítását lett volna hajlandó elfogadni. Az országban ugyanakkor nagy tömegmozgalom indult a választójog radikális kiterjesztése érdekében. Tisza és kormánya május 23-án lemondott. Június 15-én alakult meg az új kormány a politikai tapasztalatokkal nem rendelkező, Andrássy Gyula pártjához tartozó gróf Esterházy Móríc vezetésével. A belügyminiszteri tárcát Ugron Gábor, a vallás- és közoktatásügyi tárcát Apponyi Albert, az igazságügyi tárcát Vázsonyi Vilmos, a kereskedelemügyi tárcát Serényi Béla, a földművelésügyi tárcát Mezössy Béla, a honvédelmi tárcát Szurmay Sándor, a horvát ügyek minisztériumát Zichy Aladár, a király személye körüli miniszteri tárcát Batthyány Tivadar kapta.⁵ Gratz Gusztávnak mint újdonsült pénzügyminiszternek – saját megfogalmazása szerint – az lebegett szeme előtt, hogy „semmit el ne rontson abból, amit nagy elődei ebben az állásban jól megcsináltak”.⁶

Mivel a parlamenti többséggel továbbra is Tisza pártja, a Nemzeti Munkapárt rendelkezett, az új kormány kisebbségi kormányzásra kényszerült, így végeredményben a munkapárti többség foglya maradt. Tisza kijelentette, hogy a háborúra való tekintettel az országot nem kívánja kitenni a választási harc megrázkódtatásainak, ezért pártja eltekint a többségi elv érvényesítésétől, feltéve ha a kormány nem tesz olyan lépést, amely a parlamenti többséget ellenállásra kényszerítené. Esterházy a képviselőház előtt elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy „az új kormány alakulásának, létjogosultságának alapja a választójog reformjának meg-

³ GRATZ (2009): 81–83.

⁴ Amikor miniszter lett, protekciókérők százaai ostromolták. „Neked csak egy szavadba kerül [...], ahol tudott, segített is. Jó ember volt.” MNL OL P2123 1. dob. Zsakó Andor (Gratz Gusztáv unoka-öccse) emlékei Gratz Gusztávról. 84–86.

⁵ MNL OL K27 Mt. jkv. 1917. június 15. 1. napirendi pont.

⁶ GRATZ (1934): II. köt. 354. A minisztertanács Gratz javaslatára elfogadta, hogy az 1917/18-as költségvetési évtől „a kocsik és autók használatának kérdése a m. kir. ministerium összes tagjaira nézve egységesen rendeztessék”. MNL OL K27 Mt. jkv. 1917. július 3. 30. napirendi pont.

alkotása”.⁷ A kormány magáévá tette a választójog terén azt a kompromisszumos javaslatot, amely Andrássy és a szociáldemokraták között jött létre. Eszerint választójogot kapott volna minden 24. évét betöltött írni-olvasni tudó férfi, valamint korhatár és értelmi cenzus nélkül azok a frontkatonák, akik megkapták a Károlykeresztet. A korábbiakban láthattuk, hogy Gratz az általános választójog híve volt, vagyis nem okozhatott neki gondot kormánya programjával azonosulni. Sztranyavszky Sándor képviselő kérdésére azonban elhatárolódni kényszerült a *Siebenbürgisch-Deutsches Tagblatt*-ban 1905-ben a választójog kérdésében írt egyik cikkével kapcsolatban. Abban ugyanis Gratz a szászokat azzal kapacitálta az általános választójog mellett, hogy az a nemzetiségeknek egyáltalán kedvez.⁸ Miniszterként Gratz nem érvelhetett a nemzetiségek érdekeire hivatkozva: „néhány év előtt az akkor írt különböző cikkeimet utólag egyszer elolvastam, sok oly dolgot találtam azokban, amelyek későbbi megítélésem szerint nekem szerencsétleneknek, kellően át nem gondoltaknak tűntek fel. Amennyiben az illető cikkben tényleg az az argumentum van, amelyet Stranyavszky képviselő ur említett, feltétlenül erre is vonatkozik ez az én megjegyzésem.”⁹ Ugyanakkor tartott attól, hogy a miniszterség elvállalásával az általa nagyra becsült Tisza István, akinek osztályfőnöki kinevezését is elsősorban köszönhetette, és híveinek rosszallását váltja ki, akikhez pedig politikailag a legközelebb érezte magát: Amikor Tisza Gratzcal annak miniszteri kinevezését követően először találkozott, azt mondta neki, hogy ugyan az Esterházy-kabinetbe való belépését politikai hibának tartja, de ez Gratz iránti személyes szimpátiáján semmit sem változtat. „Életemben először ma nem örültem neki, hogy látlak, amikor megpillantottalak a miniszteri fotelban, de legalább te ügyelsz rá, hogy a rád bízott pénzügyek terén ne keletkezzenek nagyobb zavarok, amelyekről egyébként úgy hiszem – sajnos – tartani kellene.”¹⁰ Tisza az újdonsült pénzügyminiszter által beterjesztett költségvetésről folytatott vitában mondott beszédében is barátságosan szólt Gratzról.¹¹

Esterházy eredetileg a kereskedelmi tárcát szánta Gratznak, aki azonban tekintettel a német–osztrák–magyar gazdasági közeledés témájában folyó tárgyalásokra, valamint az oroszokkal és a románokkal küszöbön álló béketárgyalásokra, szívesebben maradt volna a külügyminisztériumban, és maga helyett Szerényi Józsefet ajánlotta. Vonakodását csak akkor adta fel, amikor az uralkodó gróf Czerninen keresztül azt közölte, hogy Gratznak a kormányba való belépése személyes kívánsága. Czernin megígérte Gratznak, hogy a posztját egy ideig üresen tartja, ha

⁷ KN 1910–1918, XXXVI. köt. 8. (1917. június 21.). MNL OL K27 Mt. jkv. 1917. június 20. 1. napirendi pont.

⁸ KN 1910–1918, XXXVI. köt. 92. (1917. június 25.)

⁹ Uo. 101.

¹⁰ GRATZ (2009): 91.

¹¹ Uo. 92. KN 1910–1918, XXXVI. köt. 116.

belátható időn belül vissza tud jönni a kereskedelmi politikai osztály élére. A pénzügyminiszternek felkért Popovics Sándor, aki akkor az Osztrák–Magyar Bank kormányzója volt, nem vállalta a miniszterséget, és maga helyett Gratzot javasolta. Amint Esterháznak mondta, Gratz rövid hivatali ideje alatt elnyerte a bécsi és a budapesti pénzügyi körök bizalmát, úgyhogy pénzügyminiszterré történő kinevezését is szívesen látnák. Az új pozíció Gratz számára nem volt könnyű; számos kérdéskörben hiányoztak a részismeretei, fél napokat töltött azzal, hogy egy-egy anyagba bedolgozza magát, ritkán került hajnali három óra előtt ágyba, és reggel kilenc órakor már újra az íróasztalánál ült. Sok gondot okoztak neki az állami üzemek munkásainak sztrájkmozgalmai,¹² a minisztartársaknak (különösen Vázsonyi-nak) a munkásmozgalom kezelésében eltérő nézetei, a közös miniszteri tanácskozások Bécsben, a királyi audienciák Badenben, Reichenauban és Laxenburgban.¹³ Gratz helytelenítette az állami üzemek munkásságának állandó bérkövetelését. Adatokkal mutatta ki, hogy a bérek nominálisan az utóbbi években jelentősen növekedtek, de elismerte, hogy a megélhetési körülmények nehezedtek. Gratz szerint a gondokat nem az okozta, hogy kevés a pénz, hanem az, hogy kevés az áru, a bér-emelések azért nem hoznának érdemi javulást, mert velük párhuzamosan emelkednek az árak is. „De kénytelen vagyok azt a komoly intelmet intézni nemcsak az állami, hanem a magánüzemekben alkalmazott munkásokhoz is, hogy a bérköveteléseknek állandó, két hónapról két hónapra való jelentékeny fokozásával olyan állapotokat fognak esetleg teremteni, amelyeknek, attól tartok, végeredményben maguk a munkások lesznek első áldozatai.”¹⁴ Gratzot egyébként a kormányt támadó képviselők is általában szimpátiával kezelték, az összes párttal való jó viszonya továbbra is fennállt.¹⁵

A Tisza vezette képviselőházi többség azonban az Esterházy-kormány mérsékelt választójogi javaslatát sem engedte át, így Esterházy hamar felörlődött, a miniszterelnök augusztus közepén beadta lemondását. Ekkor Károly király Wekerle Sándort bízta meg kormányalakítással, aki harmadszor vette kezébe a minisztertanács irányítását (1917. augusztus 20-tól).¹⁶ A Wekerle-kormányban – mint ahogy csaknem valamennyi miniszter – Gratz is megtartotta a bársonyszéket.¹⁷ Az új kormány tagjaként a sajtónak az állami költségvetés egyensúlyának, a valuta rom-

¹² MNL OL K27 Mt. jkv. 1917. június 25., 5. napirendi pont.

¹³ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, 1917. 06. 27. és 06. 26. MNL OL P2123 3. dob. 296–297., 328. fol. Vö. GRATZ (2009): 84–85.

¹⁴ KN 1910–1918, XXXVI. köt. 104. (1917. június 25.)

¹⁵ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, 1917. 06. 26. MNL OL P2123 3. dob. 296–297. fol. 328.

¹⁶ Magyarország története 7/2. 1164–1169. GRATZ (1934): II. köt. 348–361. VERMES: 431–438., 445., 450–451. GEYR: 357–366.

¹⁷ A Borsszem Jankó 1917. szeptember 2-ai számának címlapján Wekerle („– Oh kérem... Csak tessék maradni!”) és Gratz látható.

lása megállításának fontosságáról beszélt. Ehhez egy olyan széles körű programot vázolt fel, amely számos új adó bevezetésével is számolt, de emellett a szociális szempontokat, a hadisegélyek lehetőség szerinti emelését és kiterjesztését is kilátásba helyezte.¹⁸

Amikor Esterházy lemondott, Gratz kérte a saját felmentését is; különösen nem érezte magát a legalkalmasabb személynek a pénzügyek vezetésére egy olyan kabinetben, amelynek Magyarország legnagyobb pénzügyi szaktekintélye lett a feje. IV. Károly ragaszkodott azonban ahhoz, a miniszterelnök-változás pusztán személyi kérdés legyen, ezért a minisztertanács összetételében más változást nem akart. Mivel azonban a Németországgal való gazdasági tárgyalások folytatódtak, Czerninnek végül mégiscsak sikerült elérnie az időközben (1917. augusztus 16-án) az első osztályú polgári hadi érdemkereszttel kitüntetett és (1917. szeptember 17-én) császári és királyi valóságos belső titkos tanácsossá kinevezett¹⁹ Gratz visszatérését – szeptember 16-ig volt pénzügyminiszter – a közös külügyminisztériumba, akire a gazdasági tárgyalásoknál okvetlenül szükség volt.²⁰

3. A breszt-litovszki béketárgyaláson

A központi hatalmak (Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Törökország és Bulgária) és Oroszország, valamint Ukrajna²¹ között a breszt-litovszki fegyverszüneti, majd béketárgyalásokra az oroszországi bolsevik hatalomátvétel után került sor.²² A békét Szovjet-Oroszország kezdeményezte, mert a bolsevik forradalom után a háborúba belefáradt orosz hadsereg a teljes felbomlás szélén állt, az ország gazdaságilag kimerült volt, és a bolsevik vezetésnek mindenképpen lélegzetvételi szünetre volt szüksége, hogy hatalmát megszilárdíthassa. Az 1917. december 15-én aláírt fegyverszünet után, december 22-én megkezdett béketárgyalásokat az orosz fél forradalmi eszméinek a propagálására is szeretne volna felhasználni, a tárgyalásokról ugyanis orosz javaslatra tájékoztatták a nyilvánosságot. Hamar meg-

¹⁸ Az Est, 1917. szeptember 2., 3.

¹⁹ Az adományozási okiratok Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában van.

²⁰ GRATZ (2009): 85.

²¹ A kezdetben az orosz delegáció részének számító ukrán delegáltak 1918. január elején a független Ukrajna képviselőjének nyilvánítták magukat. A független Ukrajnát 1918. január első felében először az antant, majd a központi hatalmak is elismerték. A kész helyzetet a Trockij által vezetett orosz delegáció is tudomásul vette. Ugyanakkor az ukrán Központi Rada (a független Ukrajna parlamentje) fennhatósága csak az ország egy részére terjedt ki, vele szemben állt egy ukrán-bolsevik ellenkormány.

²² A breszt-litovszki béketárgyalásokra lásd GRATZ–SCHÜLLER (1925): 115–174. BIHL–GALANTAI (1988): 418–436. RAUCHENSTEINER: 526–528., 537–541.

mutatkozott azonban, hogy a tárgyaló felek között szinte áthidalhatatlanok az ellentétek. Németország hatalmas területek megszerzésére törekedett, az orosz delegáció pedig – 1918. január elejétől Trockij külügyi népbiztossal az élén – az önrendelkezés elvére hivatkozva a németek által megszállt területek (orosz Lengyelország, Baltikum) kiürítését követelte, és a tárgyalásokat a remélt általános világforradalom bekövetkezéséig igyekezett elhúzni.²³ Miután az oroszokkal kötendő béke lehetősége egyre bizonytalanabbá vált, a központi hatalmak részéről felmerült az Ukrajnával kötendő különbéke ötlete. Ennek fontos eleme volt, hogy a Monarchia az ukrán gabonaszállítmányok segítségével kívánt úrrá lenni a súlyos élelmiszerhiányán, cserébe viszont jelentős területi engedményekre is hajlandó volt. A központi hatalmak képviselői 1918. február 9-én meg is kötötték a különbékét Ukrajnával. Az orosz delegáció nevében viszont Trockij a „sem háború, sem béke” álláspontjára helyezkedett, vagyis nem kötött békét a központi hatalmakkal, de a velük szembeni ellenségeskedést is befejezettnek tekintette, és elhagyta a béketárgyalások helyszínét. Németország azonban felmondta a fegyverszünetet, és február 18-án támadásba lendült; a hadműveletekhez a Monarchia csak február 28-án csatlakozott. A háborút tovább folytatni képtelen Szovjet-Oroszország a német ultimátum elfogadására kényszerült, amelyben Németország területi követeléseit tovább fokozta. A békeszerződést március 3-án Breszt-Litovszkban írták alá, amelynek értelmében Szovjet-Oroszország lemondott orosz Lengyelországról, Litvániáról és Kurföldről (Kurland), valamint elismerte Finnország és Ukrajna függetlenségét, míg Észtországot és Livóniát a németek szállták meg.

Gratz Gusztáv dualizmus kori politikai tevékenységének kiemelkedő eseménye a breszt-litovszki béketárgyalásokon játszott szerepe, hiszen ekkor közvetlenül a világpolitika alakításában is szerepet játszott.²⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia részéről ő vezette a kereskedelmi tárgyalásokat, de a politikai jellegű háttérmegbeszélésekben is kiemelkedő szerepet játszott.²⁵ Nagy részben az ő javaslatának és tárgyalási képességének volt köszönhető, hogy sikerült a megfeneklett tárgyalásokat kimozdítani arról a holtponton, amelybe azáltal kerültek, hogy a felek természetlen vitákba bonyolódtak a német területszerzések minősítéséről, vajon azok annexiónak vagy önrendelkezésnek tekintendők-e.

A breszt-litovszki béketárgyalások több résztvevője is hagyott hátra emlékiratot, amelyben hosszabban-rövidebben említik ezt az eseményt.²⁶ Richard von

²³ „A tárgyalások elhúzására olyan valakire van szükség, aki tudja húzni az időt» – mondta Lenin. Szorgalmazta, hogy én menjek Breszt-Litovszkba.” Trockij: 308.

²⁴ GRATZ (2009): 91–163. Részletet közöl belőle magyar fordításban PAÁL (2006): 135–160. Vö. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 143–154.

²⁵ BHL: 63.

²⁶ KÜHLMANN; HOFFMANN. Utóbbi magában foglalja Max Hoffmann tábornok *Der Krieg der versäumten Gelegenheiten* című művét is (München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.). CZERNIN; TROCKIJ; POKORNY.

Kühlmann német külügyi államtitkár²⁷ kis terjedelmű visszaemlékezéseiben nem foglalkozott részletesen a breszt-litovszki eseményekkel, Gratz nevét nem is említette. Hertling birodalmi kancellárnak küldött, 1918. február 8-ai keltezésű jelentésében viszont beszámolt Ottokar von Czerninnek, a Monarchia külügyminiszterének és Gratznak a német és orosz álláspont közötti közvetítéséről.²⁸ Max Hoffmann tábornok könyvében sem fordul elő Gratz neve. Lev Trockij sem szólt emlékirataiban Gratznak a megfeneklett tárgyalásoknak az elvi álláspontok kikapcsolásával a holtpontból való kimozdítására tett erőfeszítéseiről. Czernin emlékirataiban röviden szólt arról, hogy Gratz ötletére tárgyalt Trockijjal, annak kipuhatolására, vajon lehetséges-e a megegyezés. 1918. február 6-ai bejegyzéssel azt írta, hogy Trockijhoz magával vitte Gratzot is, „aki minden vele szemben támasztott elvárásomat túlszárnyalta”.²⁹ Pokorny Hermann alezredes nem volt beavatva azokba a magánmegbeszélésekbe, amelyek Czernin, Trockij és Gratz részvételével folytak, így természetesen nem is tudhatott Gratz megegyezési javaslatáról. Az osztrák–magyar diplomáciai küldöttséggel kapcsolatban azonban megjegyezte: „feje gróf Czernin külügyminiszter volt, annak esze Gratz Gusztáv követ”.³⁰

Breszt-Litovszkban a gazdasági tárgyalások, amelyeket osztrák–magyar részről Gratz vezetett, nem ütköztek nehezebb akadályokba. Az Oroszországgal kötendő kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban a német és az osztrák–magyar álláspontban volt eltérés. A két szövetséges közötti gazdaságpolitikai ellentétek, amelyek a német–osztrák–magyar vámunióról és az ausztró-lengyel megoldásról folytatott megbeszélések során felmerültek, itt is éreztették hatásukat. Ezek azonban nem tűntek áthidalhatatlan problémának. Sikerült elérni, hogy Oroszország az egymás közötti áruforgalomban megadja a legnagyobb kedvezményt, ugyanakkor azt is fogadja el, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között bevezetni tervezett vámkedvezményeket a legnagyobb kedvezmény elvére hivatkozva se igényelje magának. Gratz ebben cáfolatát látta azon véleményeknek (Tisza István, Teleszky János, Matlekovits Sándor), amelyek azzal az indoklással utasították el az Ausztria-Magyarország és Németország közötti kedvezményes vámrendszert, hogy az a legnagyobb kedvezmény rendszerével ellentétben áll, és arról más országok a legnagyobb kedvezmény elvére hivatkozva a maguk részére nem lesznek hajlandók

²⁷ Ténylegesen külügyminiszter. A Német Császárság idején (1871–1918) nem volt kollegiális birodalmi kormány miniszterekkel, hanem egyedül a birodalmi kancellár számított felelős miniszternek. A legfelső birodalmi hatóságok első emberei (államtitkárok) a birodalmi kancellárnak voltak alárendelve.

²⁸ HAHLOWEG: 506.

²⁹ CZERNIN: 335.

³⁰ POKORNY: 91.

lemondani.³¹ A megegyezés útjában a német területi követelések álltak. Gratz azt javasolta Czerninnek, hogy az osztrák-magyar álláspontot oly mértékben határolják el a németekétől, hogy a béketárgyalás esetleges kudarca kizárólag Németországot terhelje.³² A német szövetségessel való szakítás lehetőségét azonban nem tartotta politikai realitásnak, ezért Czernint, aki ezzel a gondolattal is foglalkozott, óva intette minden ilyen irányú lépéstől.³³ A breszt-litovszki tárgyalások végső stádiumában már ő maga sem volt azonban olyan feltétlenül németbarát, mint azelőtt. Ekkor szembesült ugyanis a német hódító törekvések határtalanságával.³⁴ Január közepén Gratz feleségéhez írt levelében is a mértéktelen német területi követelésekről panaszkodott: „Ha az összes német tervek megvalósulnak, akkor Czernin gróf és vele együtt én is, igen kemény szemrehányásoknak és jogos támadásoknak leszünk kitéve.” Abban azért határozottan bízott, hogy az oroszok végül engednek, mert a németeken kívül senki sem mer béke nélkül hazamenni, csak a németekről képzelhető el, hogy folytatják a háborút.³⁵

A tárgyalások szinte eredmény nélkül folytak. Gratzéknak az volt a benyomásuk – amint Trockij emlékirataiból is kiderül, teljesen megalapozottan –, hogy az oroszok célja a tárgyalások elnyújtása, „amelytől azt várják, hogy az erős munkásmozgalmat fog felidézni nálunk és Németországban”.³⁶ Mivel úgy tűnt, hogy az oroszokkal nehéz lesz békét kötni, január második felében előtérbe került az a gondolat, hogy Ukrajnával kellene megegyezésre jutni. A Monarchia szempontjából ennek nagyobb lett volna a jelentősége, mert csapatai csak Ukrajnában voltak, az oroszokkal szemben csak német csapatok álltak szemben. Az új ukrán köztársaság helyzete viszont rendkívül labilis volt, nem lehetett tudni, hogy a képviselőivel kötött béke vajon mennyit ér.³⁷ Az ukránokkal kötendő béke érdekében ugyanakkor csak a Monarchiának kellett áldozatot hoznia, Németországnak nem, hiszen az ukrán követelések kizárólag Ausztria-Magyarországot sújtották. Ukrajna követelte az egész Cholmer-vidéket, az ukránok ezenkívül a Monarchia területén élő ukránok (rutének) nemzeti és nyelvi fejlődésének biztosítását is a béke feltételül szabták, továbbá azt is, hogy Kelet-Galícia és Bukovina rutén többségű kerü-

³¹ BIHL: 63–64. Vö. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 157–174. GRATZ (2009): 110–111. Románia szintén elfogadta ezt a megoldást. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 249.

³² GRATZ (2009): 117.

³³ Uo. 127.

³⁴ Uo. 116–118., 128–134.

³⁵ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Breszt-Litovszk, 1918. január 15. MNL OL P2123 3. dob. 117–118. fol.

³⁶ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Breszt-Litovszk, 1918. január 30. Uo. 16. fol.

³⁷ Gratz Gusztáv levelei feleségéhez, Breszt-Litovszk, 1918. január 18., 30. és február 1. Uo. 132–133., 16–17. és 18–19. fol.

leteiből egy önálló koronatarományt alakítsanak ki. Az ellentételezést az Ukrajnából érkező gabonaszállítmányok képezték volna, amelyek megvalósíthatósága azonban sok nehézséget vetett fel. Az ukránokkal való békét azért is forszírozták, mert amikor az oroszokkal való béketárgyalások kudarcra fenyegettek, a Monarchia presztízszokokból és a Monarchián belüli fokozódó háborúellenes hangulat miatt sem akarta, hogy a tárgyalások békekötés nélkül érjenek véget.³⁸

Az új helyzet tisztázására a béketárgyalások ideje alatt több olyan megbeszélésre került sor Bécsben és Berlinben, amelyeken Gratz is részt vett. Az 1918. január 22-ei bécsi koronatanácson Czernin felhatalmazást kapott, hogy szükség esetén Oroszországgal különbékét kössön, továbbá hogy amennyiben a Monarchia éllemzési gondjai arra kényszerítenek, az ukránokkal az általuk támasztott követelések alapján folytassa a tárgyalásokat.³⁹ Gratz Kühlmann-nal és más német funkcionáriusokkal folytatott megbeszélései alapján arról tájékoztatott a koronatanácson, hogyan alakul a lengyel és a román kérdés a Monarchia szempontjából. Eszerint a német gazdasági és területi követelések olyan mértékűek, hogy csak egy „vérszegény” Lengyelország kerülne Ausztriához, ami csak nehézségeket okozna. Ennél többet ígérne, ha Romániát kapcsolná szorosabban a Monarchiához, bár itt sem lesz könnyű Németországgal egyezsége jutni.⁴⁰ Ezt követően Gratzot azzal bízták meg, hogy Berlinbe utazzon azzal a céllal, hogy ott próbáljon meg a lengyel kérdésben végleges és kielégítő állásfoglalást kicsikarni, illetve hogy megnyerje a vezető német köröket a Monarchia és Románia között korábban felvetett, majd elvetett perszonálunió gondolatának. A január 27-én Hertling birodalmi kancellárral, Kühlmann külügyi, Roedern pénzügyi és von Stein államtitkárokkal folytatott megbeszéléseket, amelyek azonban nem hoztak eredményt. A német fél ugyanis Lengyelországnak a Monarchiához való csatolása esetére mindenben ragaszkodott korábban megfogalmazott követeléseikhez (a dombrowai szénbányák átadása, a német államadósság jelentős részének Lengyelország általi átvállalása, a lengyel vasutak német többségi tulajdonú részvénytársaság kezébe adása, külön lengyel vámterület stb.). A lengyel kérdésnek egy ilyen megoldása viszont a Monarchia számára nem volt elfogadható. A Romániával létrehozandó perszonálunió tervét is le kellett venni a napirendről, mert Kühlmann közölte, Németország már nem kívánja, hogy a Romániával megkötendő békében a dinasztia eltávolítását követeljék.⁴¹

³⁸ GRATZ–SCHÜLLER (1925): 131., 141–142. GRATZ (2009): 118–119. BIHL: 77–78.

³⁹ PdGM: 34. dokumentum, 627–633.

⁴⁰ Uo. 632. Vö. GRATZ (2009): 125. és BIHL: 91–92.

⁴¹ Telegramm-Depesche (Prinz Hohenlohe an Grafen Czernin in Brest-Litowsk) Berlin, den 27. Januar 1918. ÖStA HHStA PA I. Karton 1081, Brester Kanzlei 1918. 1–2. fol. Vö. GRATZ (2009): 126–127.

Miután Gratz berlini útjáról visszatért Breszt-Litovszkba, a következő napokban azzal volt elfoglalva, hogy az ukrán békeszerződést megfelelő formába öntse, különös tekintettel a gabonaszállításra vonatkozó ukrán kötelezettségvállalás pontos megfogalmazására.⁴²

Néhány nappal később azonban Czerninnel újra Berlinbe utazott, hogy a német kormány és a hadsereg vezető személyiségeivel, köztük Ludendorff tábornokkal tárgyaljanak az ukrán békével kapcsolatban. Február 5-én a birodalmi kancellár hivatalában Czernin hangsúlyozta, hogy a Monarchia súlyos áldozatokat hoz az ukránokkal kötendő béke érdekében. Erre azonban rákényszerül, mert az ellentétként kilátásba helyezett gabonaszállítványok nélkül nem tartanak ki tartalékai a következő aratásig. Czernin három kérdésben tartotta fontosnak a döntéshozatalt: 1. Ausztria-Magyarország előnyben részesítése az Ukrajnából érkező gabonaszállítványoknál, 2. a fizetés módzatai, 3. a szállítás módja. Ausztria-Magyarország előnyben részesítésével a német fél is egyetértett. Ukrajna a gabonáért nem pénzt, hanem árut kért. Konszenzus volt abban is, hogy a szükséges áru (kaszák, patkóvasak stb.) havonkénti szállítása megoldható feladat. A gabonaszállítás módjában jobban eltértek a vélemények. Az osztrák-magyar külügyminiszter a Dunán történő hajón való szállítást részesítette volna előnyben, ezért aláhúzta a Romániával való békeszerződés mielőbbi megkötésének fontosságát. Czernin felvetette annak tisztázását is, hogy Németország és Ausztria-Magyarország között a szövetségi kötelezettségek meddig terjednek: mi a teendő, ha az antant a fennálló status quo-t elismeri? Ludendorff szerint egy status quo-béke azt jelentené, hogy Németország a háborút elvesztette. Németország háború előtti nyugati határai elfogadhatatlanok.⁴³ „Ludendorff fejtegetései rendkívül tanulságosak voltak. Addig egészen más fogalmaim voltak a német háborús célokról” – emlékezett vissza Gratz.⁴⁴ A Romániával kötendő békeszerződés kapcsán Gratz Ludendorff-fal szemben határozottan kiállt azért, hogy ne követeljenek az országtól elviselhetetlen feltételeket, mert az lehetetlenné tenné a barátságos viszonyt Magyarország és Románia között.⁴⁵ A megbeszélés után Gratz elkészített egy szerződéstervet a szövetségi szerződés helyes értelmezéséről. Czernin az anyagot jónak találta, átadta Kühlmann államtitkárnak, és a továbbiakban ez képezte alapját a témában folytatott német-osztrák-magyar tárgyalásoknak, amelyek vezetését osztrák-magyar részről Czernin Gratzra ruházta. Ezen tárgyalások vezetője Németország részéről Kriege titkos ta-

⁴² GRATZ (2009): 127.

⁴³ Aufzeichnungen der Feldmarschall-Leutnants v. Csicserys über die Besprechungen im Berliner Reichskanzleramt am 5. Febr 1918 (hiányos). MNL OL P2123 5. dob. Vö. GRATZ (2009): 128–129. és BIHL: 99.

⁴⁴ GRATZ (2009): 129.

⁴⁵ Uo. GRATZ-SCHÜLLER (1925): 188.

nácsos; a Külügyi Hivatal jogi osztályának első tisztviselője volt. Az egyeztetések még Bukarestben, a béketárgyalások alatt is folytak, eredményre azonban nem vezettek.⁴⁶

Gratz az ukránok követeléseit a békeszerződésért cserébe túlságosan nagy árnak tekintette. Szerinte az Osztrák–Magyar Monarchiának mint nagyhatalomnak az is szégyenére válna, ha egy olyan szerződést írna alá, amelyben a legyőzött szabja meg a feltételeket a győztes számára.⁴⁷ Arra kérte Czernint, hogy mielőtt Ukrajnával aláírná a békeszerződést, győződjön meg róla, a bolsevikokkal szemben álló kijevi kormányt komolyan lehet-e egyáltalán venni. Czernin német katonai köröktől olyan értesítéseket szerzett, hogy a németek katonailag is támogatni kívánják az ukránokat a bolsevikok elleni függetlenségi harcukban. Sőt nyílt titok volt, hogy a németek készek Pétervár irányába előrenyomulni, hogy így az oroszok kénytelenek legyenek a német feltételeket ellentmondás nélkül elfogadni. Gratz az addigi tárgyalások jegyzőkönyveit áttanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy a béke Oroszországgal egyáltalán nem lehetetlen. Ezért elhatározta, kísérletet tesz arra, hogy rávegye Czernin grófot az ukrán béke elejtésére és az Oroszországgal való egyezés megkísérlésére. Gratz kifejtette Czernin előtt, hogy nézete szerint a békekötés Oroszországgal előnyösebb lenne a Monarchia számára, mint egy Ukrajnával megkötött béke. Gratz úgy látta, annak oka, hogy nem sikerült az oroszokkal megállapodni, a német delegáció vezetője, Kühlmann elhibázott tárgyalási taktikájának a következménye, mert Trockijt kényszeríteni akarja arra, hogy ismerje el, Kurland és Litvánia „önrendelkezési jogukkal élve” már csatlakoztak Németországhoz. Azzal, hogy Trockijtől ennek az álláspontnak az elismerését követeli, bizonyos tekintetben kapitulációra kívánja kényszeríteni. Gratz szerint eredményesebb lenne, ha Trockijnak a visszavonulásra aranyhidat építenének, ahelyett hogy kényszerhelyzetbe hoznák. Gratznak a Trockijjal való megegyezés lehetőségébe vetett hitét a helyzet mérlegelésén túl az is táplálta, hogy Gratz kérésére az osztrák kereskedelmi minisztérium képviselőjében éppen Breszt-Litovszkban tartózkodó Richard Schüller, aki az osztrák szociáldemokratákkal kapcsolatban állt, felkereste Trockijt, hogy megszondázza annak békekészségét. A puhatolódzás eredménnyel járt. Ezt követően Czernin beszélt Kühlmann-nal, és elmondta neki, eltökélte, hogy az Oroszországnak szánt ultimátum előtt még egy közvetítési kísérletet tesz Trockijnál. Kühlmann először néhány kifogást tett, aztán mégis egyetértett Czernin szándékával. Czernin Gratz társaságában kereste fel Trockijt. Gratz az orosz delegáció vezetője előtt is kifejtette, hogy a tárgyalások január 12-e óta rossz úton folynak. Akkor Kamenyev az orosz delegáció nevében egy olyan indítványt tett, amely talán kiindulópontja lehetett volna egy kompromisszumnak. (Kamenyev javaslatára azon feltételek körülírását célozta, amelyek között az önrendelkezési jog

⁴⁶ GRATZ (2009): 129–130., 198.

⁴⁷ Uo. 118–119.

gyakorolható lett volna.) Ehelyett a felek szörszálhasogató, elméleti fejtegetésekbe bocsátkoztak általános kérdésekről. Trockij szerint a kialakult helyzetért Kühlmann a felelős, aki kényszeríteni akarja őt arra, hogy ismerje el, azok a területelcsatolások, amelyeket Németország végrehajt, nem minősülnek annexiónak, hanem az önrendelkezési jog érvényesülései. Ezt ő sohasem fogadhatja el – jelentette ki Trockij – anélkül, hogy lehetetlenné tenné magát. Az orosz kormány a tények előtt meghajolhat, de az lehetetlen, hogy az 1. cikkelyben kijelentse, nincs annexió, a 2. cikkelyben pedig engedélyezze az erőszakos annexiót, és eközben magát vaknak tette az azt mondja, hogy mindez azért történt, mert az érintett népek önrendelkezési jogukat ebben az értelemben gyakorolták. Trockij elfogadható kompromisszumnak nevezte Gratz javaslatát, miszerint a területi változások minősítését magában a szerződésben egyáltalán ne érintsék. A szerződés egyszerűen szólhatna úgy, hogy: a következő területi változások következnek be. Az oroszok ezeket aztán annexiónak nevezhetik, a németek pedig az önrendelkezési joggal indokolhatják. Trockij azt is hozzáfűzte azonban, hogy a németek által javasolt határvonal (Moonsund-szigetek, Riga német megszállása) Oroszország számára elfogadhatatlan, valamint az ukrán Radával aláírás előtt álló békekötés is nehézséget okoz. Czernin – Gratznak a Trockijjal folytatott négyszemközti megbeszélése után – kijelentette, hogy kész a német területi követelések mérséklésének érdekében nyomást gyakorolni Németországra, esetleg még egy különbékével való fenyegetés révén is. Czernin azonban az Ukrajnával kötendő béke másnapra kitűzött aláírásának legalább néhány nappal való elhalasztásáról hallani sem akart. Gratznak ezután csak az a reménye maradt, hogy sikerül Trockijt meggyőznie arról, hogy az Ukrajnával aláírt béke ténye az ő álláspontjából nézve semmilyen különleges jelentőséggel nem bír. A következő huszonnégy órában több alkalommal tárgyalt Trockijjal, illetve Czerninnel és Kühlmann-nal. Trockijjal nyíltan közölte, hogy az ukránokkal folytatott tárgyalások annyira előrehaladtak, hogy közel vannak az aláíráshoz. Trockij nagyon megütközött ezen. Azt mondta, nem érti, hogyan határozhatták el magukat erre. Még ha a Rada Kijevben ura lenne is a helyzetnek, akkor sem képviselné egész Ukrajnát. Mivel nem áll szilárd talajon, arra törekszik, hogy külföldön szerezzen támogatást, aminek a segítségével egy ideig még tartani tudja magát. Kezdetben az antantban keresett támaszt, most a központi hatalmak révén próbálja elérni ugyanazt a célt. Trockij ilyen körülmények között elképzelhetetlennek nevezte Gratz előtt a békekötést. Amikor Gratz arra utalt, hogy ebben az esetben a következő ülésen sor kerül a tárgyalások megszakítására, Trockij mégis csak úgy nyilatkozott, hogy tegyenek egy kísérletet a béke megkötésére.⁴⁸ „Czernin gróf tegye meg indítványát.”⁴⁹

⁴⁸ Uo. 135–147. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 143–148.

⁴⁹ GRATZ (2009): 147.

Az ukránokkal való békeszerződést február 9-én éjjel 2 körül aláírták.⁵⁰ Czernin öröme, amit az ukrán béke aláírásakor érzett, hamar elszállt. Másnap ideges és lehangolt volt. „Bécsben a lengyelek között elszabadult a pokol – mondta Gratznak. – Úgy látszik, megtudták a Cholm⁵¹ körüli megállapodást [ti. a békeszerződés értelmében Cholm és környéke Ukrajnához került], és ellenzékbe léptek.” Ernst Seidler von Feuchtenegg osztrák miniszterelnök felajánlotta lemondását, a császár azonban nem fogadta el azt. Czernin azzal számolt, hogy a delegációk előtt nehézségei lesznek, esetleg kisebbségbe kerül. Ismét a lemondásra gondolt. Gratz azzal vigasztalta, hogy minden jól végződhet, ha az orosz békével tér haza.⁵² Február 9-én este a kormányok meghatalmazottai előtt Czernin indítványozta, hogy – Gratz javaslata értelmében – az elméleti fejtegetések félretételével kíséreljék meg a béke tárgyi feltételeit meghatározni.⁵³ Czernin gróf kezdeményezését támogatták. Felállítottak egy bizottságot a határok kérdésében való megállapodás előkészítésére. A bizottságban Kühlmann felkérésére Gratz vállalta⁵⁴ az elnöklést. Megállapodás azonban nem jött létre, a bizottság február 10-én eredmény nélkül oszlott fel.⁵⁵ Ezt követően Gratz újra felkereste Trockijt, és sajnálkozását fejezte ki, hogy a német területi követeléseket nem lehetett mérsékelni, és így a szakítást nem lehet elkerülni. Trockij azonban titokzatosan azt válaszolta: „Nem mondtam, hogy szakításra kerül sor.”⁵⁶ Február 10-én a fődelegáltak utolsó megbeszélésén aztán

⁵⁰ ÖStA HHStA PA I. Karton 1083, 1098–1110. fol. GRATZ (2009): 147–148. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 148–151. Gratz levele feleségéhez, Breszt-Litovszk, 1918. február 9-én. „Czernin igen kedves volt [...] élelem jött a tömegben keresztül furakodva, és azt mondta, úgysí több érdemem van a szerződésnél, mint neki (a mi határozottan nem áll) nem akarta a szerződést távollétemben aláírni. [...] Czernin szokása ellenére roppant elismerő velem szemben, – az orosz proppozícióról azt mondta, elsőrangú dolog, ha Kühlmann eddig is sokat adott rám, most 10.000 perccenttel emelkedtem a szememben stb.” MNL OL P2123 5. dob. 307–310. fol.

⁵¹ Ma Oroszországhoz tartozik. Orosz neve: Holm. Lengyel neve: Chełm.

⁵² GRATZ (2009): 148–149.

⁵³ ÖStA HHStA PA I. Karton 1083, 354. fol. és Karton 1056, 125–130. fol.

⁵⁴ Czernin azt javasolta Gratznak, ne vállalja a felkérést: „»Befogják Önt, és azt fogják mondani, Ön mindenbe beleegyezett, és nem tudunk majd különbékét kötni.« Én azonban megnyugtatom, amennyiben kijelentem, hogy mindenképpen el fogom kerülni, hogy magamat olyan nagyon elkötelezzem. Habár már nemigen reménykedtem abban, hogy a bizottság gyakorlati eredményre jut, de ha a várakozás ellenére mégiscsak lehetőség mutatkozna rá, akkor azért, hogy az elnöklést vállalom, legalábbis meg tudom akadályozni, hogy egy másik elnök ezt a lehetőséget kihasználatlanul hagyja. Azonban már teljesen világos volt előttem, hogy az Oroszországgal való békéért folytatott törekvéseink olyan ellenfelekbe ütköztek, akikkel szemben nem tudunk érvényesülni, és akik, ha egyszer akcióba lépnek, erősebbek, mint Kühlmann és mint a német politika minden más tényezője. Ezek az ellenfelek Lüdendorff és a legfelsőbb hadvezetés voltak, akikkel, ha teljes súlyukkal felléptek, senki sem mert szembeállni Németországban.” Magyar nyelven közli PAAL (2006): 150. Vö. GRATZ (2009): 150–151.

⁵⁵ BIHL: 103., 105. GRATZ (2009): 149–152. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 152–153.

⁵⁶ GRATZ (2009): 153. Vö. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 153.

Trockij minden várakozástól eltérően a sem háború, sem béke álláspontjára helyezkedett: kijelentette, hogy Oroszország beszünteti a harci cselekményeket, de békeszerződést nem ír alá.⁵⁷

Gratz a breszt-litovszki eseményeket emlékirataiban egyedülálló emlékként értékelte. Ehhez bizonyára az is hozzájárult, hogy megnövekedett presztízzsel tért vissza Bécsbe. A delegáció visszaérkezését követő napon Czernin közölte vele, az a szándéka, hogy a külügyminisztérium első osztályfőnöke, Müller báró nagykövet helyére őt javasolja első osztályfőnöknek és ezzel a külügyminiszter helyettesének. Gratz megköszönte a bizalmat, de kérte, hogy hagyja meg Müllert továbbra is a posztján – hiszen ő a mostani posztján is mindenkor Czernin rendelkezésére tud állni, ha szüksége van rá. Czernin gróf azt is közölte, hogy Ófelsége a breszt-litovszki tárgyalások lezárása alkalmából 1918. február 14-én a Lipót-rend nagykeresztjét a hadi ékítménnyel adományozta Gratznak.⁵⁸ „A császár ezt szívesen tette – mondta Czernin. – Az Ön nagyrabecsülése az egyike azoknak a dolgoknak, amelyben teljesen egyetértünk.”⁵⁹

Gratz a német támadás után újra összeülő békekonferencián már nem volt jelen, mert akkor már Czernin külügyminiszterrel egyetemben Bukarestben tartózkodott a Romániával kötendő béke tárgyalásának helyszínén. Hatvany Lajos az *Eszendő* című írásában Gratz Gusztávnak a breszt-litovszki béketárgyalásokon végzett munkáját szemléletesen, a többi résztvevőt pedig eléggé gúnyosan mutatta be. Abban bizonyosan tévedett, hogy Gratz a március 3-ai aláírási ceremónián is ott volt.⁶⁰

⁵⁷ BIHL: 145. GRATZ (2009): 153.

⁵⁸ Az adományozásról szóló tájékoztatás a k. u. k. külügyminisztériumtól. 15093/2. Kelt: Wien, am 18. Februar 1918. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁵⁹ GRATZ (2009): 163.

⁶⁰ Hatvany Lajos az *Eszendő* című irodalmi folyóiratban az aláírási ceremóniát és Gratz szerepét a következőképpen mutatta be: „A világtörténelmi fotográfiákon, amiket magnézium-fény mellett készítettek február 12-én [helyesen: 9-én] éjfél után [...] az ukrán béke megkötésének a pillanatát megörökítő fényképeken az összes urak frakkban vannak, szmokingban és díszegyenruhában, csak egy úr, Czerninnek nemcsak az asztal mellett helyrajzilag, de politikailag is jobb keze, van szerény polgári ruhában – Gratz Gusztáv. [...] Ő [...] dolgozott, mindent magára vállaló lelkiismeretességgel elvégezte mindenkinek a dolgát. Gratz Gusztáv tudniillik maga a megtestesült szorgalom, egész élete a tiszta és egyenletes munka és ez minden dicséret és minden gáncs, ami érheti. Szorgalmas munkás, tud, szeret és akar dolgozni, és ami a legfőbb, egyforma lelkesedéssel, akár parlamenti tudósítást csinál a Pester Lloyd-nak, akár békeszerződést a világtörténelemnek. [...] Csöndes, elmélyedő, alapos, minden iránt érdeklődő bölcs ember nagy műveltséggel és nagy intelligenciával. Élete és kétségtelen szerencséje bizonyítéka az öreg igazságnak, hogy ha az ember nem akar semmit, akkor mindent elérhet. Csak nem kell akarni excellenciás úrnak lenni és okvetlenül az lesz az ember. Gratz biztosan nem akart, és amikor a világháború elején a parlamenti hírlapírók szobájából rekedtre telefonálta magát, hogy a Semmeringen üdülő Benediktet a Pressétől értesítse Tisza beszédének egy fontos momentumáról, dehogy is képzelte azt, hogy március harmadikán (sic!) [Tévedés: Gratz ekkor már

4. A bukaresti béketárgyaláson

1916 nyarán Erdélyben egyre sűrűbben jöttek a hírek egy esetleges román betörésről. Gratz édesanyja Kolozsváron lakott, és fiánál érdeklődött, aki „képviselő volt és kapcsolatot tartott gróf Tisza Istvánnal”, hogy kell-e tartani román támadástól. Azt a választ kapta: „soha sem volt olyan biztos, mint most, hogy a románok nem akarnak betörni Erdélybe.”⁶¹ Románia – az antanttal kötött külön egyezmény értelmében – 1916 augusztusában megtámadta Magyarországot. A központi hatalmak azonban 1916 végére Románia nagy részét – beleértve Bukarestet is – elfoglalták. A román állam Moldva egy részére szorult vissza. Amikor 1917 végén a bolsevik Oroszország békét kért, Románia is fegyverszünetért volt kénytelen folyamodni, mert már nem számíthatott a moldvai orosz csapatokra. Németország is kívánta a békekötést Romániával, mert az ottani csapataira a nyugati frontokon volt szükség. A fegyvernugvásról szóló dokumentumot 1917. december 9-én írták alá Románia és a központi hatalmak képviselői.⁶²

A Bukarestben folytatott béketárgyalásra a delegációk 1918. február végén utaztak el, március 5-én aláírták az előzetes békét, a végleges béke megkötésére május 7-én került sor. A tárgyalások azért tartották több mint két hónapig, mert a Monarchia, Németország, Bulgária és Törökország között is jelentős érdekellentétek voltak. Románia gazdasági erőforrásai a központi hatalmak számára a háború végéig nélkülözhetetlennek látszottak. A béketárgyalásokon Németország részéről elsősorban gazdasági kérdések álltak előtérben, az osztrák és a magyar érdekek határozottabban elváltak, mint Breszt-Litovszkban. Magyarország azzal az indoklással, hogy határai jobban védhetőek legyenek, feltétlenül határmódosítást szeretett volna a Kárpátok vonalán.⁶³ Ezt a törekvését támogatta az osztrák–magyar hadvezetés is. Az osztrák kormány érdektelenséget mutatott a kérdés iránt, az uralkodó kifejezetten nem támogatta azt, mert annexió nélküli békét szeretett volna. A Monarchiának önálló gazdasági követelése nem voltak Romániával szemben, csak a német igények ismeretében ügyelt arra, hogy azok ne legyenek hátrányosak az osztrák–

Bukarestben volt.] ő köti meg a békét az oroszokkal. Gratz az első újságíró, akit bár sokra vitte, nem irigyelnek, hanem büszkének rá a volt kollégái.” Személyleírás. *Eszendő*, 1918/3., 179–181. Közli GYARMATI: 86.

⁶¹ Gratz Mórné. Szül. Dax Emma. (Német nyelven írta dr. Gyulai Zoltánné, szül. Gratz Márta. Magyarra fordította dr. Haitzsch Gyuláné, szül. Hajós Lili.) 7. MNL OL P2123 2. dob.

⁶² Vö. GRATZ–SCHÜLLER (1925): 177–179. RAFFAY: 145–146. RAUCHENSTEINER: 414–416.

⁶³ Szerényi kereskedelemügyi miniszter jelenti Bukarestből, 1918. március 17-én. „Gratz Gusztáv tegnap este nálam volt és Czernin gróf megbízásából közölte velem a helyzetet. [...] A perdeáli vonalnál a határ Azuga és Busteni között fog húzódni. Mi Bustenit is akarjuk még, ez nehezen fog menni. Ellenben Oknára Gratz szerint semmi kilátás nincsen, szerinte ezen a kérdésen megbukhatik a béke. Én kijelentettem, hogy Okna elejtéséhez nem járulok hozzá.” MNL OL K467 18. cs. 242–244. fol.

magyar érdekekre, illetve hogy a Németországnak jutó kedvezményekből arányosan részesedést kapjon. Bulgária egész Dobrudzsát kívánta bekebelezni. Törökország pedig a bolgárok kielégítéséért cserében Edirne körzetében szeretett volna a maga javára kisebb határkiigazítást. Végeredményben az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia határát módosították, de az előzetes kívánságoknál kisebb mértékben, az elcsatolt terület mintegy 5400 km²-t tett ki, amelynek 10%-a került Ausztriához. Rendkívül súlyosak voltak a gazdasági rendelkezések is, de valamennyi győztes ország mérsékelte kezdeti mohóságát.⁶⁴

A bukaresti béketárgyalásokon is Gratz vezette a gazdasági vonatkozású tárgyalásokat osztrák–magyar részről. A szangvinikus természetű Czernin mellett a kiegyensúlyozottság és nyugodtság megtestesítője volt.⁶⁵ Gratz javasolta Czerninnak, hogy a tényleges tárgyalások megkezdése előtt írásban rögzítsék, hogy a románokkal kötendő békeszerződés alapján a németeknek jutó gazdasági előnyökből mekkora részesedés jár a Monarchiának, nehogy utólag rászedje őket legfontosabb szövetségesük. Gratz és munkatársai a német referensekkel háromnapos fárasztó tárgyalást folytattak a kívánt egyezmény aláírásáért. A „Németország és Ausztria–Magyarország közötti bukaresti béke” – ahogy azt viccesen egymás között nevezték – Gratz értékelése szerint nem ütközött kevesebb nehézségbe, mint a Romániával kötött béke.⁶⁶ A határtalan német igények iránti ellenszenv, ami a breszt-litovszki tárgyalásokon kialakult benne, tovább fokozódott.

Németország gazdasági követelései a román olajmezők, a román vasút, a dunai és a tengeri hajózás terén megszerzendő koncessziókra vonatkoztak. Gratz már a breszt-litovszki tárgyalások ideje alatt is folytatott megbeszélést német politikusokkal a román „petróleumkutak” (kőolaj) kérdésében, amikor a román béketárgyalásokról még szó sem volt. Gratz és Tisza István miniszterelnök a román olaj ügyében kölcsönösen tájékoztatták egymást. Gratz hangsúlyozta, hogy Ausztria–Magyarország várhatóan nem tudja keresztülvinni Németország ellenében a Romániával szemben támasztott valamennyi igényét a határkiigazítás és a petróleumforrások megszerzésének vonatkozásában. Gratz szerint el kell döntení, hogy miben tegyenek engedményt: lemondjanak-e a petróleumforrások egyharmadának birtoklásáról („ennyi az, ami keresztülvihető”), ha másként a határkiigazítást kielégítő mértékben nem lehetséges elérni; vagy inkább a határok kérdésében engedjenek, ha a petróleum kérdésében máshogy nem lehet az érdekeket érvényesíteni. Gratz arról is tájékoztatta Tiszát, hogy mivel a németek a romániai kőolajbirtokot állami szerv révén kívánják kezelni, nehéz lenne biztosítani, hogy magyar vagy osztrák

⁶⁴ GRATZ–SCHÖLLER (1925): 192–257. GALÁNTAI (1964): 304–305. MECKLING: 301–313. RAFFAY: 147–148. GEYR: 407–410. VERMES: 456. RAUCHENSTEINER: 544–545.

⁶⁵ GRATZ (2009): 171–173.

⁶⁶ Uo. 179.

magáncégek tulajdonságát szerezzenek a román olajvagyonban, ezért azt javasolta, hogy a magyar és az osztrák részről is valamilyen állami szerv vállaljon érdekeltiséget. Ez legkönnyebben közös német–osztrák–magyar állami szerv által lenne biztosítható.⁶⁷ A németek gazdasági követeléseit IV. Károly is túlzásnak tartotta, mert szerinte ilyen alapon nem lehet békét kötni. Gratz is sok küzdelemre kényszerült a német kívánságok enyhítésének eléréseért.⁶⁸ A magyar kormány és az osztrák hadvezetés által szükségesnek tartott határmódosítás viszont Németország szerint túlmént az indokoltnál, és a németek ezen nézetüket a román fél előtt sem titkolták, ami az osztrák–magyar tárgyalási pozíciót is rontotta. A németek ezen magatartása miatt Czernin és Gratz kénytelen volt Kühlmann-nak szemrehányást tenni, aki aztán ennek hatására engedékenységre ösztönözte Alexandru Marghiloman román miniszterelnököt. Az eredetileg igényelt határkiigazításban az osztrák–magyar delegáció részéről tett engedménnyel szemben pedig a magyar kormány képviselője tiltakozott. Csak az uralkodó személyes közbejárása, aki azt az álláspontot képviselte, hogy határkérdésen nem futhat zátonyra a békekötés, sikerült Wekerle magyar miniszterelnök jóváhagyását is megszerezni. A Monarchia által követelt határmódosítás magának Gratznak sem volt szimpatikus; mert úgy vélte, hogy az megnehezíti az Ausztria–Magyarország és Románia közötti baráti viszony kialakítását. Ennek ellenére elismerte és a románokkal szemben képviselte is, hogy a határmódosítás mellett elfogadható érvek hozhatók fel: számolni kell a magyar közvélemény kívánságával, és Romániában sem szabad azt a meggyőződést táplálni, hogy a Monarchia megtámadásával csak nyerhet, területi veszteséggel úgysem kell számolnia. A román militaristákat és nacionalistákat megfelelő leckében kell részesíteni.⁶⁹

A gazdasági bizottság tárgyalásai március 12-én kezdődtek, amelyeken változva Gratz⁷⁰ és a német delegált, Paul von Koerner elnökölték, míg román részről Ion N. Papiniu vezette a gazdasági delegációt. Nemcsak a románoknak egyes gazdasági követelésekkel szembeni ellenállását kellett megtörni, hanem Ausztria–Magyarország és Németország sokszor ellentétes nézeteinek kiegyenlítése is számös gondot okozott. Ehhez társultak még azok a konfliktusok, amelyek az osztrák és a magyar kormány között fennálltak. Czernin a politikai, Gratz a gazdasági kérdésekben igyekezett az ellentétes kívánságok között egyensúlyozni.⁷¹ A főszerződés parafálása március 26-án hajnalban megtörtént. A részletek kidolgozása

⁶⁷ Gratz Gusztáv levele Tisza Istvánnak, Breszt-Litovszk, 1918. január 6. MNL OL K467 18. cs. 275. fol.

⁶⁸ SZTERÉNYI: 88–89.

⁶⁹ GRATZ (2009): 188–191.

⁷⁰ A *Vasárnapi Ujság* 1918. március 24-ei számának címfotóján Gratz Gusztáv és Constantin Argetoianu, „a román küldöttség vezetője” látható.

⁷¹ GRATZ (2009): 181–182.

azonban még sok egyeztetést igényelt. Gratz – ezek során – egyik sikerét a turnu-szeverini (szőrényvári) hajógyár sorsáról szóló tárgyaláson érte el. A Monarchia ugyan lemondott arról, hogy Turnu-Szeverin városát Magyarországhoz csatolják, de csak azzal a feltétellel, ha egy többéves bérleti szerződés keretében Románia átadja az ott található hajógyár használati jogát a Monarchiának. Gratznak – nem kis diplomáciai trükkel – sikerült elérnie, hogy a német fél automatikusan ne részesedjen a hajógyár hasznosításából, hanem csak a Monarchiának juttatott egyéb kompenzáció fejében. A német hadvezetés azonban határozott tiltakozást nyújtott be, végül Ausztria-Magyarország engedett, és a hajógyár területén a németek kaptak egy olyan saját területet, ahol hajógyárat rendezhetnek be. Cserébe a Monarchia 10%-os részesedést szerzett a gyurgyevói hajógyárban. Ugyancsak fontos tisztázandó gazdasági kérdés volt Törökországnak az a kívánsága, hogy részesedjen a Románia megszállásából származó jövedelemből. A tárgyalások során Gratz sikeresen blöffölt, amikor a németekkel való megállapodás során márkában megbeszélte az összeget a törököknek leiben – tehát lényegesen kisebb értékben – ajánlotta fel, amit azok elfogadtak.⁷²

Az egyik utoljára nyitva maradt kérdés Romániának a német–osztrák–magyar gazdasági szövetséghez való csatolása volt, amit Németország és Ausztria is kívánatosnak tartott, csak Magyarország részéről mutatkoztak komoly aggályok, a magyar agráriusok ugyanis tartottak a román mezőgazdaság konkurenciájától. Gratz javasolta, hogy Románia kötelezettségét a tárgyalás alatt álló német–osztrák–magyar vámszövetséghez történő csatlakozásra csak feltételelesen vegyék be a békeszerződésbe. Ez úgy történt, hogy Romániát kötötte a szerződés, Németország és Ausztria-Magyarország viszont szabadon dönthetett annak érvényesítéséről. Ezen megoldást mind a Marghiloman vezette román kormánnyal, mind pedig végül – kisebb nehézségek leküzdése után – a magyar kormánnyal is sikerült elfogadtatni.⁷³

Gratznak a bukaresti béketárgyalások lezárása után a Monarchia élelmezési nehézségeivel is foglalkoznia kellett. Javasolta egy olyan közös német–magyar–osztrák fórum létrehozását, amelyen az élelmiszer-gazdálkodás kérdéseit rendszeres időközönként megvitatják. Budapesten rendeztek is egy ilyen tárgyú konferenciát, a kezdeményezés azonban a továbbiakban elakadt.⁷⁴

⁷² Uo. 196–199., 219–220.

⁷³ Uo. 182., 219–220. Gratz 1918 májusában megkapta a bajor Lajos Király-keresztet a haza szolgálataért (König Ludwig-Kreuz für Heimatverdienste). Az adományozó okirat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁷⁴ GRATZ (2009): 221–224.

5. Kormányzati tárgyalások Németország és a Monarchia gazdasági közeledéséről

A Német Birodalmat és a kettős Monarchiát magában foglaló egységes gazdasági térség megteremtését célzó kormányközi hivatalos tárgyalások nem kis részben a közvélemény nyomására indultak meg.⁷⁵ A német kormány által 1915 novemberében Ausztria-Magyarországnak átnyújtott *Promemória*⁷⁶ a két gazdasági terület egységesítését egy olyan nagyobb koncepció részeként képzelte el, amelynek célja a két birodalom közötti politikai szövetség elmélyítése. A jegyzék legnagyobb része Németország és Ausztria-Magyarország gazdasági egyesítésével foglalkozott, a szövetség elmélyítését és megszilárdítását ösztönző más, politikai és katonai természetű kérdéseket csak röviden érintett. A *Promemória* végcélként a két birodalom összeolvasztását jelölte meg, de előzetesen csupán egy olyan vámszövetséget javasolt, amelyben kétoldalúan vámkedvezmények (preferenciák) lépnének életbe. A vámszövetséget harminc évre javasolta, tízévenkénti felülvizsgálati lehetőséggel. Minden egyes periodikus felülvizsgálatnál a vámok mérséklését helyezte kilátásba. A két birodalom együttműködését külföldi országokkal való kereskedelempolitikai kapcsolataik szabályozásánál kívánatosnak nevezte. Mivel általában az osztrák–magyar vámnívó magasabb volt, mint a német, ezért elsősorban Ausztria-Magyarország került volna abba helyzetbe, hogy a vámtételeit csökkentenie kelljen, ezért Németország kinyilvánította, hogy a Monarchia vámjainak csökkentésével hozott áldozattért azáltal nyer kompenzációt, hogy Németország lemond Orosz-Lengyelországra formált igényeiről.⁷⁷ A *Promemóriára* adott osztrák–magyar válasz lényegesen rövidebb és visszafogottabb volt, szigorúan a gazdasági megfontolások alapjára helyezkedett. Míg német részről a tárgyalások céljaként egy olyan vámszövetséget jelöltek meg, amely a két birodalom egységes gazdasági térséggé történő összeolvasztását készíti elő, addig osztrák–magyar részről megelégedtek a két birodalom közötti gazdasági közeledés óvatos kifejezésével. Német részről már elég részletesen körvonalazták egy új gazdasági kapcsolat alapvonásait, osztrák–magyar részről mindent a részletkérdésekről folytatandó tárgyalások eredményeitől tettek függővé. Mindkét fél egyetértett azonban abban, hogy az egymáshoz való jövőbeni gazdasági viszonyukat a preferenciális vámok rendszerére kívánják építeni, feltéve, ha sikerül az ezen a rendszeren alapuló, a legnagyobb kedvezmény általános elvétől eltérő egymásnak nyújtott kedvezményeket ellenséges és semleges államokkal szemben érvényesíteni. A tárgyalások megkezdésének első számú feltétele az volt

⁷⁵ GRATZ–SCHÜLLER (1925): 7.

⁷⁶ Vö. Sitzung des preußischen königlichen Staatsministeriums. Berlin, 18. November 1915. MNL OL Mikrofilmtár 12542. tekeres, 307–308.

⁷⁷ GRATZ–SCHÜLLER (1925): 9–11.

azonban, hogy Ausztria és Magyarország a gazdasági kiegyezést megújítsa, mielőtt 1917 végén lejár a köztük fennálló vámszövetség. Ezért a német kormány tudomására adták, hogy a német–osztrák–magyar gazdasági tárgyalások megkezdése előtt le kell zárni a kettős Monarchia államai közötti kiegyezési tárgyalásokat.⁷⁸

Az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások ideje alatt (amelyek egy teljes éven át tartottak) is folytak azonban tárgyalások Németországgal a gazdasági közeledésről. A bécsi német nagykövet már 1916. március 8-án írásban azt javasolta, hogy kötetlen formában kezdjenek tárgyalásokat arról, mely területeken lehetséges és kívánatos a két birodalom szorosabb együttműködése.⁷⁹ Indítványozta szakreferensekből álló bizottságok felállítását, egyebek között a vámtarifasémák összehangolását, ami különösen a harmadik államokkal szembeni közös kereskedelempolitikai eljárás tekintetében lett volna fontos. Ausztria–Magyarország elfogadta a német javaslatot, és így került sor 1916. április 27. és május 1. között Bécsben a két fél meghatalmazottai találkozójára, amelyet meglehetősen tapogatózás és bizonytalanság uralt. Az egységes vámtarifaséma előkészítésére bizottságot állítottak fel.⁸⁰ Ez a bizottság Berlinben tanácskozott 1916. május 12. és 27. és szeptember 18. és október 12. között.⁸¹ A két vámtarifa összeolvasztása nehéz feladatot jelentett, hiszen a tarifa szerinti besorolás és megkülönböztetés mindkét államban történelmileg alakult ki. Viszonylag könnyebb volt a feladat ott, ahol az egyik ország egy vámtarifapozíciójának a másik ország több vámtarifa-pozíciója felelt meg. Nehezebb volt a helyzet, ahol a két tarifarendszernek eltérő beosztás szolgált alapjául. Itt vagy az egyik ország fogadta el a másik ország beosztását, vagy pedig egy új, mindkét félnek megfelelő beosztást alakítottak ki. Végül egy technikailag jól kidolgozott, 1336 tarifaszámból álló tarifasémát hoztak létre, amely azonban egyes tarifaosztályok esetében túlságosan tagolt rendszert eredményezett.⁸²

⁷⁸ Uo. 12–14.

⁷⁹ Tisza miniszterelnök levele Burián külügyminiszternek, Budapest, 1916. március 15. ÖStA HHStA, F37 Karton 89, 30671/9 praes. Tisza aggályát fejezte ki, hogy a Németország és Ausztria–Magyarország közötti gazdasági tárgyalásokat a Monarchia két állama között gazdasági kiegyezési tárgyalások lezárása előtt folytassák. Egyrészt mert az zavarólag hathatna a folyó kiegyezési tárgyalásokra, másrészt a szakreferensek sem állnak kellő számban rendelkezésre, hogy egyszerre két helyen is gazdasági tárgyalások folyjanak. Ennek ellenére hozzájárult – a Német Birodalommal való meg egyezésre vonatkozó komoly szándékot kifejezendő – egy olyan albizottság felállításához, amely a vámsémák egységesítésével foglalkozik.

⁸⁰ Protokoll über in der Zeit vom 27. April bis 1. Mai 1916 in Wien im k. und k. Ministerium des Äußern zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland abgehaltenen kommissarischen Besprechungen betreffend die Vereinheitlichung des Zolltarifschemas und die Rohstoffversorgung nach dem Kriege. ÖStA HHStA F37 Karton 89, Z 48087/9.

⁸¹ Aufzeichnung über die am 27. Mai 1916 im Reichsamt des Innern abgehaltene vorläufige Sitzung, betreffend die Arbeiten zur Vereinheitlichung des Zolltarifschemas. Vö. ÖStA HHStA F37 Karton 89.

⁸² GRATZ–SCHÜLLER (1925): 44–48.

A kettős Monarchia és Németország kormányfunkcionáriusai között emellett számos megbeszélésre került sor azon irányelvekről (például az ingó és ingatlan vagyon megszerzése és birtoklása, az ipari vagyon, a kereskedelmi statisztikák szabályozása, a határforgalom könnyítése stb. terén),⁸³ amelyek mentén a gazdasági közeledés megvalósítandó lett volna. Látható volt, hogy Berlinben sem létezett még egységes felfogás. Az osztrák kereskedelmi minisztérium tanácsosa, Richard Schüller állt elő egy olyan tervvel, amely előzetesen mind az osztrák, mind a magyar szakminiszter egyetértését elnyerte. Eszerint mindkét birodalom fenntartaná a külső vámokat. A köztük levő forgalom tekintetében pedig kölcsönösen vámmentességet biztosítanak egymásnak ott, ahol ezáltal semmilyen termelési ág nem kerül veszélybe. Egyéb esetekben pedig olyan mértékű közbenső vámokat tartanak érvényben, amelyek lehetetlenné tennék, hogy harmadik állam a külső vám megkerülésével jusson be valamelyik birodalom piacára.⁸⁴

A k. u. k. külügyminisztérium 1917 márciusában – ekkor már Gratz volt a kereskedelempolitikai osztály vezetője – készített egy emlékiratot,⁸⁵ amely a gazdasági közeledéssel kapcsolatos érveket és ellenérveket teljes repertoárjukban igyekezett bemutatni. Eszerint a gazdasági közeledés célja a központi hatalmak szövetségének és gazdasági pozíciójuknak a világ egyéb hatalmaival szembeni erősítése. Az elkövetkező időszak az államszövetségek kora lesz, csak a nagy államok lesznek meghatározók, állapította meg az emlékirat. Ezért egy politikailag, katonailag és gazdaságilag elmélyített és kibővített szövetség révén kell a két központi hatalmat abba a helyzetbe hozni, hogy a már fennálló és az alakulóban levő államszövetségekkel szemben egy olyan nemzetközi alapon felépülő szövetséggé egyesüljenek, amely más államok csatlakozásához vonzerőt jelent, és a világpolitikában és a világgazdaságban figyelmen kívül nem hagyható blokkot képvisel. A memorandum foglalkozott a központi hatalmak gazdasági és politikai pozícióit érintő általános szempontok mellett a balkáni államokhoz és a lengyel területekhez fűződő különleges kapcsolatokkal is. Szükségese-nek nevezte, hogy Ausztria–Magyarország a háború után kapcsolatait a balkáni államokkal kedvezőbben alakítsa: Ennek főleg a magyar mezőgazdasági érdekkörök álltak útjában, amelyek ellenezték a balkáni

⁸³ Protokoll der am 5. und 6. Juli 1916 im k. und k. Ministerium des k. und k. Hauses und des Äußern abgehaltenen Sitzung der Zoll- und Handelskonferenz, betreffend die wirtschaftlichen Verhandlungen mit Deutschland, illetve Protokoll über die in der Zeit vom 21. bis 26. Juli 1916 in Wien im k. und k. Ministerium des Äußern zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland abgehaltenen kommissarischen Besprechungen, betreffend einige Bestimmungen des Handelsvertrages. ÖStA HHStA F37 Karton 93. Vö. ÖStA HHStA F37 Karton 89, Z. 71428/9/1916.

⁸⁴ GRATZ–SCHÜLLER (1925): 48–49.

⁸⁵ Die wirtschaftliche Annäherung der Mittelmächte, Richtlinien für die wirtschaftlichen Verhandlungen mit Deutschland. ÖStA HHStA, F37 Karton 91. (Az anyag kb. 200 oldal.)

államokból származó agrártermékek behozatalát. Ha azonban Németország és a Monarchia gazdaságilag egyesülne, akkor a balkáni államok exportja számára meg lehetne adni a szükséges kedvezményeket. Ebben az esetben ugyanis Ausztria-Magyarország mezőgazdaságának nem kellene tartania a balkáni agrártermékektől, mert számára nyitva állna a nagy német piac. A Német Birodalom számára pedig a Monarchia hidat képez a Balkán és Kis-Ázsia irányába. A lengyel kérdés háború utáni rendezése is érintette a központi hatalmak gazdasági kapcsolatait.⁸⁶ Az ausztró-lengyel megoldás (az orosz-lengyel területeknek a Monarchiához való csatolása) esetére Németország a lengyel piacon Ausztriával azonos elbírálásra tartott volna igényt. Mivel pedig Ausztria-Magyarország és Lengyelország között vámközösség állt volna fel, Németország és Lengyelország között is annak kellett volna lennie. Így azonban a német áruk Lengyelországon keresztül szabadon áramolhattak volna a Monarchia piacára. Vagyis ebben az esetben vagy Németország és a Monarchia között is vámuniót kellett volna létrehozni, vagy pedig valamilyen különleges rendezési módot kellett volna találni.

A gazdasági közeledés mellett nemcsak külpolitikai megfontolások, hanem belpolitikaiak is szóltak. Az ausztriai német pártok arra törekedtek, hogy a Németországgal való szorosabb kapcsolat révén erősítsék pozícióikat a többi nemzetiséggel szemben. A fokozódó német tőkebefektetéstől azt várták, hogy az termékenyítőleg hat a népgazdaságra. A német versenytől pedig azt, hogy élénkíti a Monarchia lakosságának munkaproduktivitását. A mezőgazdaság számára a német agrárvámok eltörlése vagy csökkentése kecsegtetett előnyökkel. Németország számára belpolitikailag jelentős lett volna az egyesülés Ausztria-Magyarországgal, mert az a háborúban elszenvedett veszteségekért egyfajta kárpótlást jelenthetett volna. Gazdaságilag a német ipar számára lett volna előnyös, ha a két birodalom egyesülésével a piac és termelési bázisa kiszélesedett volna. A nagyobb munkamegosztás és specializáció lehetősége mindkét piac számára gyümölcsözőnek tűnt.

Ausztria-Magyarországon a legfontosabb ellenérvek közé tartozott, hogy Németország mint erősebb fél a vezetést magához ragadja. Ez a várakozás az ausztriai németiség nagy részében is tetten érhető volt. Mindez fokozta a nem német nemzetiségek, különösen a csehek és a délszlávok körében az attól való félelmet, hogy az ausztriai németek, Németországra támaszkodva, túlsúlyt nyernének. Gazdasági szempontból a legnagyobb aggodalmat az jelentette, hogy a hatalmas német konkurencia Ausztria-Magyarország számos iparágát megfojtja. Mindkét államban kifejezésre jutottak olyan vélemények, hogy a gazdasági egyesülésről folytatott tárgyalások csak hipotetikusnak tekintendők, mert a háború utáni gazdasági viszo-

⁸⁶ Vö. SZOKOLAY, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3402, 3403, 3404, 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3453, 3454, 3455, 3456, 3457, 3458, 3459, 3460, 3461, 3462, 3463, 3464, 3465, 3466, 3467, 3468, 3469, 3470, 3471, 3472, 3473, 3474, 3475, 3476, 3477, 3478, 3479, 3480, 3481, 3482, 3483, 3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3489, 3490, 3491, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3500, 3501, 3502, 3503, 3504, 3505, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3511, 3512, 3513, 3514, 3515, 3516, 3517, 3518, 3519, 3520, 3521, 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3527, 3528, 3529, 3530, 3531, 3532, 3533, 3534, 3535, 3536, 3537, 3538, 3539, 3540, 3541, 3542, 3543, 3544, 3545, 3546, 3547, 3548, 3549, 3550, 3551, 3552, 3553, 3554, 3555, 3556, 3557, 3558, 3559, 3560, 3561, 3562, 3563, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 3576, 3577, 3578, 3579, 3580, 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587, 3588, 3589, 3590, 3591, 3592, 3593, 3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3615, 3616, 3617, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643, 3644, 3645, 3646, 3647, 3648, 3649, 3650, 3651, 3652, 3653, 3654, 3655, 3656, 3657, 3658, 3659, 3660, 3661, 3662, 3663, 3664, 3665, 3666, 3667, 3668, 3669, 3670, 3671, 3672, 3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3678, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3701, 3702, 3703, 3704, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3710, 3711, 3712, 3713, 3714, 3715, 3716, 3717, 3718, 3719, 3720, 3721, 3722, 3723, 3724, 3725, 3726, 3727, 3728, 3729, 3730, 3731, 3732, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749, 3750, 3751, 3752, 3753, 3754, 3755, 3756, 3757, 3758, 3759, 3760, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3768, 3769, 3770, 3771, 3772, 3773, 3774, 3775, 3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3786, 378

Mielőtt ezen instrukciók alapján a formális tárgyalások megkezdődtek, 1917. július 16-án Bécsben egyik oldalon az osztrák és a magyar szakminiszterek, a másik oldalon a berlini Külügyi Hivatal (külügyminisztérium) vezető gazdaságpolitikai tisztviselői között előkészítő tárgyalások folytak. A német álláspontot Johannes miniszteri igazgató fejtette ki. Hangsúlyozta a teljes vámunió kivitelezhetetlenségét. Ugyanakkor utalt arra, hogy a német fél alkalmazkodik az osztrák-magyar kívánságokhoz azokban a kérdésekben, hogy mely termékekre terjedjen ki a vámmentesség, és hogyan szabják meg a köztes vámok mértékét. Németország késznek mutatkozott ebben a tekintetben nagyon messzire menni. A német javaslat tartalmazott egy tarifaséma-rendszert, és indítványozta egységes alapon egy vámtörvény kidolgozását. Az osztrák kormány részéről Seidler miniszterelnök a német szövivőhöz hasonlóan kiemelte, hogy sem a vámunió, sem pedig az egymással szembeni általános százalékos vámmérséklés nem járható út, csak az a megoldás képzelhető el, hogy a kétoldalú kereskedelemben bizonyos kedvezményeket nyújtanak egymásnak: lehetőleg vámmentességet vagy legalábbis alacsony közbeső vámokat. Hangsúlyozta viszont Ausztria-Magyarország nehéz helyzetét: ipari termékek terén a Monarchia passzívummal rendelkezik a Német Birodalom irányában. A vámtarifák egységesítése már az agrártermékek vonatkozásában nehézségeket jelent, az ipari termékek esetében lehetetlennek látszik. Seidler is egyetértett azzal, hogy árucikkről árucikkre kell a tárgyalásokat lefolytatni. Harmadik államok vonatkozásában – szerinte is – mindkét fél megőrizné teljes önállóságát, ami nem zárja ki, hogy esetenként közösen járjanak el. Az egyezményt előzetesen csak a kormányok írják alá, és a törvényhozó testületek elé csak a békekötés után terjesztenék be. Magyar részről Gratz Gusztáv magyar pénzügyminiszter is egyetértését fejezte ki a kölcsönös kedvezmények alapelveivel. Úgy látta azonban, a tárgyalásokat ezen az alapon csak akkor lehet lezárni, ha 1. Ausztria-Magyarország érdekei lényegében teljesen biztosítva lesznek, 2. ha önállósága Németországgal és más államokkal szemben nem szenved kárt, 3. és ha harmadik állammal szemben mindenféle ellenséges élnék elejét veszik. A magyar pénzügyminiszter a tárgyalásokba olyan kérdéseket is be kívánt vonni, amelyekre a német fél javaslata nem terjedt ki. Szóvá tette a Németországból a Monarchiába szállított szénre kivetett német adó kérdését. Egy olyan rendezést sürgetett, amely a magyar és osztrák bevöket nem sújtja. Gratz szerint ha osztrák-magyar részről követnék azt a példát, amit Németország szénadó kérdésében tanúsított, akkor gazdaságilag nem közelednének, hanem egyenesen távolodnának egymástól. Gratz kiemelte, hogy magyar oldalról szükségesnek tartanak egy olyan állam-egészségügyi konvenció megkötését is, amely kizárná, hogy az állam-egészségügyi rendelkezéseket kereskedelempolitikai célokra használják fel, valamint szükségesnek nevezte, hogy kartellügyekben közösen járjanak el, hogy a háborús gazdálkodás kérdéseiben kölcsönös segítségen alapuló együttműködést teremtsenek, és hogy a valutaügyekben is kössenek megállapodást. A megbeszélés arra is kiterjedt, hogy mely országokat lehetne bevonni a preferenciális rendszer hatálya alá. Johannes álláspontja szerint egyelőre nem

lehet szó Svájc és a skandináv államok csatlakozásáról. Másként vélekedett Németország a Balkán, különösen Bulgária csatlakozásáról. A Balkánról érkező gabona vámmentessége nagy jelentőséggel bírna, de egyelőre ennek a kérdésnek a felfelvétele sem időszerű.⁸⁹

Ezek után a bizottsági tárgyalások 1917. július 23-án Bécsben kezdődtek. Az osztrák-magyar képviselők meglepetésére Richter helyettes államtitkár német részről a gazdasági közeledésnek egy olyan részletes programját vázolta fel, amelyik sokkal messzebb ment a korábbi tárgyalásokon elhangzottaknál. Richter szerint a politikai és katonai szövetséget a gazdasági közeledéssel is ki kell egészíteni, mivel a központi hatalmaknak egy sikeres háború után is közösen kell megvédeniük érdekeiket. A helyettes államtitkár szerint a központi hatalmak három nagy gazdasági térséggel fogják szemben találni magukat: az USA-val, Nagy-Britanniával (Anglia és gyarmatbirodalma) és Oroszországgal, ha utóbbi a forradalom által nem fog darabokra hullani. Végül pedig Japánnal is számolni kell. Ezen nagy gazdasági térségekkel egy megközelítőleg azonos súlyú gazdasági térséget kell tudni szembeállítani. Ez csak a gazdasági kapcsolatok szorosabbá tételével képzelhető el. Ezáltal egy olyan gazdasági területet alkotna a három állam, amely gazdasági jelentősége, mezőgazdaságának és iparának teljesítőképessége és népessége tekintetében egyensúlyt képezne a többi nagy gazdasági térségekkel szemben. Richter javaslata szerint a három szövetséges ország törvényhozását a kereskedelem és a közlekedés, az egészségügyi és az élelmiszer-rendészet, az állategészségügy, a szociálpolitika, valamint az ipari és a szellemi tulajdon területén lehetőleg egységesíteni kellene. Mivel a három ország teljes és korlátlan szuverenitása fenntartandó, a szerződés nem lehet államjogi vonatkozású, ezért a teljes vámuniótól el kell tekinteni. Ugyanakkor elkerülendő – folytatódott a német javaslat –, hogy a szerződés pusztán csak a vámkedvezmények alapján álló vámszerződés jegyeit viselje, mert tartani kell attól, hogy egy ilyen preferenciális szerződést sem az ellenséges, sem pedig a semleges államok nem ismernének el. Ennek elkerülésére Richter azt javasolta, hogy a külső vámokat a szerződő felek lényegében azonos mértékben állapítsák meg, úgy, hogy végeredményben egy egységes vámterület jöjjön létre közös külső vámvonallal. A két birodalom között sem lennének – néhány kivétellektől eltekintve –

⁸⁹ Aufzeichnung über die am 16. Juli 1917 im k. und k. Ministerium des Äußern unter Vorsitz des k. und k. Ministers des Äußern und in Anwesenheit des k. k. österreichischen Ministerpräsidenten, der österreichischen und der ungarischen Ressortminister und des kaiserl. deutschen Botschafters mit den Delegierten des kaiserl. deutschen Auswärtigen Amtes, Ministerialdirektor Johannes und Geheimer Legationsrat von Stockhammern, abgehaltenen Besprechung über die Regelung der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland. ÖStA HHStA F37 Karton 90, ad 70.787/9/1917. Vö. GRATZ-SCHÜLLER (1925): 63–66. Gratzot 1917. július 14-ei dátummal kitüntették a másodosztályú porosz vaskeresztrel. Az erről szóló okirat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

közbenső vámok. Osztrák-magyar részről Ippen osztályfőnök ezzel szemben azt javasolta, hogy mindenekelőtt az egymás közötti vámtételeket és vámentességeket állapítsák meg, ahelyett hogy általános fejtegetésekbe bocsátkoznának. Először a kétoldalú gazdasági kapcsolatok alapját kell megteremteni, és csak azután következhet az egyéb országokhoz fűződő viszony szabályozása.⁹⁰ Ezek után következtek a szaktárgyalások, amelyek – meglehetősen csekély eredménnyel – augusztus 4-éig tartottak. A vámtételekről folytatott tárgyalásokon a német képviselők nem mutattak túl nagy előzékenységet. Németország Ausztria-Magyarország legfontosabb exportcikkeire a védővámokat továbbra is fenn kívánta tartani. Azon ipari termékek esetében, amelyekből Németország a Monarchiába jelentős mennyiséget exportált, és szinte semmit sem importált, csak vámcökként helyezett kilátásba. Ez az álláspont ellentétben állt azzal az alapelvekről folytatott tárgyalásokon elhangzott német kijelentéssel, hogy Németország sokkal messzebb kíván elmenni, mint Ausztria-Magyarország.

A bizottsági tárgyalások 1917. szeptember 18-án, Budapesten, a Margit-szigeten folytatódtak. Itt sem sikerült azonban olyan eredményre jutni, ami sikerrel kecsegtetett volna. Osztrák-magyar részről ragaszkodtak hozzá, hogy a legtöbb osztrák iparág nem nélkülözheti a német konkurenciával szemben a vámvédelmet, és ezért ha mérsékelt köztes vámokkal is, de védelmezni kell azokat. Német részről ezt azzal viszonyozták, hogy a köztes vámokat a legtöbb német termelési ág vonatkozásában fenntartani kívánták, sokszor olyan esetekben is, amikor az osztrák konkurencia veszélyéről nem lehetett szó. Ilyen körülmények között világossá vált, hogy a tárgyalások folytatásával a felek egymáshoz nem közelednek, hanem inkább távolodnak. Az ülést vezető Gratz osztályfőnök zárszavában hivatkozott a július 16-ai miniszteri megbeszélés eredményeire, amelynek során mindkét fél fenntartotta a jogot magának, hogy az azóta megkezdett részletes tárgyalások végén megvizsgálja, vajon a két birodalom között kilátásba helyezett preferenciális viszonyok elfogadása valóban megfelel-e gazdasági érdekeiknek. Ha ezt a kérdést a Margit-szigeti tárgyalások befejezése után meg kellene válaszolni, aligha lehetne igennel felelni. Ha azt vizsgáljuk – folytatta Gratz –, mennyiben sikerült azt az elvet érvényesíteni, hogy kicsinyes alkudozás nélkül mindkét fél felkínálja a másiknak azokat a kedvezményeket, amelyeket lényeges termelési érdekeinek sérelme nélkül nyújthat, akkor a helyzet a tárgyalások végén rendkívül kedvezőtlen. Az egymás közötti forgalomban olyan árucikkek esetében is fenntartanak a vámot, amelyeknél a másik fél részéről a konkurencia veszélye nem fenyeget. Sok esetben a megcélzott kedvezményeket úgy biztosítanák, hogy az autonóm tételeket felemelnék, és a

jelenlegi, a másik fél számára tűrhetetlen vámokat kedvezményes vámként tüntetnék fel. Sok vámpozíció esetében azt tartották szem előtt, mit tesz a védelemre szoruló fél, és nem a saját gazdasági érdekeitől tették függővé magatartásukat. Végül az elnök szerencsének nevezte, hogy a bizottság munkájában szünet következik, amit minden fél a helyzet átgondolására használhat fel. Közeledés minden területen, ahol nem kell lényeges gazdasági érdekeket védeni – fogalmazta meg Gratz a követendő magatartást.

Az október 12-én félbeszakadt tárgyalásokat november 5. és december 5. között Bécsben folytatták. Eredménynek volt nevezhető, hogy közösen összeállítottak egy vámtörvénytervet, amelyet mindkét birodalomban érvénybe kellett volna léptetni. Mégis az volt mindkét részről az érzés, hogy nem a célhoz vezető úton haladnak, csak mechanikusan folynak a tárgyalások azért, hogy ne kelljen őket megszakítani. Október 25-én Bécsben összeült egy különbizottság azzal a feladattal, hogy a vasút-politikai megállapodást előkészítse. Megállapodás azonban ugyanúgy nem jött létre, mint ahogy azokon a tanácskozásokon sem, amelyek egy új állat-egészségügyi megállapodásról folytak (november 22. és december 5. között).⁹¹

A megszakított tárgyalások folytatásában Czernin k. u. k. külügyminiszter és német kollégája, Kühlmann államtitkár Breszt-Litovszkban 1917. karácsonya előtt állapodtak meg, ahol akkor kezdődtek az oroszokkal a békétárgyalások. Ennek megfelelően 1918 első napjaiban Bécsben került sor – többek között német részről Koerner titkos tanácsos és Stockhamern követségi tanácsos, magyar részről Wekerle miniszterelnök, osztrák részről von Wieser kereskedelmi miniszter, a közös külügyminisztérium részéről pedig Gratz osztályfőnök részvételével – arra a véleménycserére, amely a kereskedelempolitikai tárgyalások ismételt felvételéről folyt. Koerner egy olyan megoldást vázolt fel, amely szerint Németország és Ausztria-Magyarország között már most deklarálnák a vámentességet, és csak provizórikusan tartanának fenn korlátozott számban vámtételeket. Továbbá azt is javasolta, hogy már előre határozzák meg valamennyi vám eltörlésének, és így a teljes vámunió megvalósításának időpontját. Osztrák-magyar részről azonban az általános vámentesség bizonyos kivételekkel történő bevezetésének a lehetőségéről csak a bizottsági tárgyalások lezárása után kívántak dönteni, az összes vám eltörlése időpontját pedig – eltérően a német javaslatától – nem kívánták meghatározni.⁹²

Az Ausztria-Magyarország és Németország közötti gazdasági viszony újraszabályozását célzó tárgyalások egy ideig szüneteltek, mert – amint fentebb volt szó róla – mindkét fél a breszt-litovszki és a bukaresti békétárgyalásokkal volt elfoglalva.⁹³ A Breszt-Litovszkban mind az ukránokkal, mind pedig az oroszokkal

⁹⁰ Niederschrift über die in der Zeit vom 23. Juli bis 4. August 1917 in Wien im k. und k. Ministerium des Äußern abgehaltenen kommissarischen Verhandlungen betreffend die Regelung der wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Deutschen Reiche. ÖStA HHStA F37 Karton 93.

⁹¹ GRATZ-SCHÖLLER (1925): 67–78.

⁹² Uo. 81–82.

⁹³ Erlass an Prinz Hohenlohe (Botschafter in Berlin) 6. VI. 1918. (Gratz szignójával.) ÖStA HHStA F37 Karton 96, 27a/51766/9 7190.

kötött békében sikerült elfogadtatni – amire fentebb ugyancsak kitértünk –, hogy azokra a kedvezményekre, amelyeket Németország és a Monarchia egy preferenciális szerződésben egymásnak nyújtanak, a legnagyobb kedvezmény elvére hivatkozva sem formálhatnak igényt. Azonos tartalmú záradékot csatoltak a Romániával 1918. május 7-én aláírt békeszerződéshez is.⁹⁴

A német-osztrák-magyar gazdasági tárgyalások 1918. július 9-étől Salzburgban folytatódtak.⁹⁵ Az osztrák-magyar küldöttséget Gratz külügyminisztériumi osztályfőnök, a magyar küldöttséget báró Wimmersberg miniszteri tanácsos, az osztrákot pedig Richard Schüller osztályfőnök, míg a német delegációt Koerner titkos tanácsos vezette. A magyar kormány vállalta, hogy a konferencia résztvevőinek ellátásáról gondoskodik.⁹⁶

A tárgyalásoknak két nagyobb téma képezte a tartalmát: az egyik a jövőbeni gazdasági viszony általános elveinek meghatározásáról szólt, a másik a külső és közbenső vámokban történő megállapodásról. A július 13-án átnyújtott német tervre másnap osztrák-magyar részről is egy tervezettel válaszoltak. A két tervezet értelmében a salzburgi tárgyalások olyan előzetes megbeszélések jellegével bírnak, amelyeknek az a célja, hogy az Ausztria-Magyarország és Németország közötti gazdasági szövetségről folytatandó bizottsági tárgyalások számára lefektessék az irányelveket. Egyetértés mutatkozott abban, hogy vám- és gazdasági szövetséget kell kötni. Először tűzték ki végcélként a két birodalom között a vámmentes forgalom megvalósítását.⁹⁷ A két tervezetet a delegációk kívánságára nem terjesztették kormányaik elé, hanem csak a salzburgi tárgyalások eredményét kívánták felterjeszteni. A kormányok részéről egyébként is meglehetősen óvatosság és helyenként aggodalom kísérte a salzburgi munkálatokat.⁹⁸ Július 22-ei táviratában Gratz arról panaszkodott, hogy a magyar delegáció kormányától olyan utasításokat kapott az „utóbbi napokban”, hogy még azok alapján se menjen bele semmiféle kötelezettségbe, és az alapvető kérdésekről még a kötelezettséggel nem járó megbeszéléseket

⁹⁴ GRATZ-SCHÜLLER (1925): 82–85.

⁹⁵ ÖStA HHStA F37 Karton 96, 131d 61041/9, 1918, 8044.

⁹⁶ Ennek biztosítása érdekében 790 kg kenyérlisztet, 525 kg nullás lisztet, 80 kg búzadarát, 50 kg kukoricadarát, 50 kg árpadarát, 210 kg zsírt, 2650 kg burgonyát, 265 kg vaját, hetente egy ládányi tojást, valamint hetente egy darab 160–170 kg-os vágóállatot irányoztak elő. Uo. ad 67744/9 Salzburger Verhandlungen, 131c/610033.

A tárgyalásoknak helyet adó hotel szeptemberben tüntetők támadták meg, a berendezésben mintegy 300 ezer korona értékű kárt okoztak, és egyes német delegáltakat tetteleg is bántalmaztak. A tüntetők ellenszenvé azonban nem a gazdasági tárgyalások ellen irányult, hanem az ellen, hogy a hotelban az élelmiszerhiány időszaka alatt is bőségesen volt élelmiszer. Telegramm von Gratz, Salzburg, 19. September 1918. Uo. 137b/Nr. 14850.

⁹⁷ Deutscher Vorschlag (jelzet nélkül) und Österreichisch-ungarischer Gegenvorschlag. ÖStA HHStA F37 Karton 96.

⁹⁸ Telegramm von Gratz, Salzburg 31. Juli 1918. Uo. 71.751/9 9221.

is lehetőleg kerülje. Mivel ezek az utasítások azt a benyomást kelthették, hogy a magyar kormány az addigi utasításokat is túlságosan messzemenőnek tartja, és ezért szűkíteni kívánja azokat, Gratz telefonon beszélt Popovics Sándor pénzügyminiszterrel, aki megerősítette, hogy a magyar kormány köreiben egy kívülről jövő, de nem elhanyagolható, a salzburgi tárgyalások ellen irányuló agitáció nyugtalanúságot váltott ki. Gratz erre készségét fejezte ki, hogy egyes kérdések tisztázására Budapestre utazzon, amit Popovics is kíváncsúnak nevezett.⁹⁹ Arról, hogy az utazás megtörtént-e, és ha igen, milyen eredménnyel, nem állnak rendelkezésre források. Mindenesetre Gratz tervezett útjával kapcsolatban a német delegáció vezetője azt kérte, hogy semmilyen információ ne kerüljön a közvélemény elé, mert abban az esetben a gazdaságpolitikáért felelős német szervek, amelyek a tárgyalásokat amúgy sem nézik jó szemmel, szintén megbeszélést fognak kérni a Salzburgban tartózkodó német delegáltakkal, ami pedig a tárgyalások zavartalan folytatását akadályozná. Koernerre hivatkozva Gratz azt kérte, hogy a cenzúraért felelős hatóságokat a megfelelő utasításokkal lássák el.¹⁰⁰ Gratz mindenesetre a tárgyalások elhúzódásával számolt – jól mérte fel a helyzetet –, ezért utasította osztályát, hogy valamennyi ügyről tájékoztassák, sőt a sürgönyöket is küldjék el neki Salzburgba.¹⁰¹

A tárgyalások előzményeit, nehézségeit és a saját állásfoglalását jól adja vissza az a memorandum, amelyet Gratz augusztus 11-ei dátummal Burián István külügyminiszterhez intézett.¹⁰² Gratz megállapította, hogy a Németország és Ausztria-Magyarország gazdasági viszonyának újraszabályozásában a fő nehézséget kezdetől fogva az jelentette, hogy Németország és Ausztria-Magyarország is különböző célt tűzött maga elé. Osztrák-magyar részről egy vámkedvezményeken alapuló vám- és gazdasági szövetséget akartak, míg német részről a teljes szabad kereskedelemre épülő vámuniót. A végcélok különbözőségének volt az a következménye, hogy az addigi megbeszéléseken mindkét oldalon az a törekvés játszott a főszerepet, hogy a másik felet sikerüljön eredeti álláspontjától eltávolítani. Ez Ausztria-Magyarországnak annyiban sikerült is, hogy Németország már a múlt évben készségét fejezte ki, hogy szövetségesével egy vámkedvezményeken alapuló szerződésről tárgyaljon. Ebbe azonban német részről az a taktikai megfontolás is belejátszott, hogy ha egy széles körű preferenciális szerződést sikerülne elérni, akkor könnyebb lenne Ausztria-Magyarországot – amely megtette már a lépést az egyszerű kereskedelmi szerződéstől a vám- és gazdasági szövetség felé – a Németország rendelkezésére álló egyéb kényszerítő eszközökkel arra ösztönözni, hogy továbbmenjen a gazdasági szövetségtől a vámunióig. A mindkét fél részéről megnyilvánuló tak-

⁹⁹ Telegramm von Gratz, Salzburg, 22. Juli 1918. Uo. 68950/9.

¹⁰⁰ Telegramm von Gratz, Salzburg, 23. Juli 1918. Uo. 68954/9 Nr. 11952.

¹⁰¹ Gratz' Brief, Salzburg, 15. Juli 1918. Uo.

¹⁰² Uo. Z. 72, 76371/9, 9753. Vö. BURIÁN: 324.

tikázás és tartózkodás odavezetett, hogy végül elakadtak az előző évi tárgyalások. Osztrák-magyar oldalról – élen Gratzal – kezdeményezték,¹⁰³ hogy mielőtt Salzburgban a gazdasági tárgyalások fonalát ismét felvennék, a kormányok között jöj-jön létre megállapodás az értekezlet tulajdonképpeni céljáról és alapjáról. Német részről azonban ezt a javaslatot elutasították. A salzburgi tárgyalások ezért az irányelvek meghatározásával, az elérendő közös cél megfogalmazásával kezdődtek. A memorandumban Gratz arról is írt, hogy az irányelvek kialakítása során a gazdasági szövetség szabadabb, kevésbé bátoratlan értelmezésére szánták rá magukat, ami aztán Bécsben és Budapesten némtetszést váltott ki, de a mértékadó személyekkel való megbeszéléseken sikerült a helyzetet tisztázni. A német tárgyalók, ha fenntartásokkal is, de beletörődtek, hogy a vámunió megvalósíthatatlan, és a tárgyalásokat ezért a preferenciális szerződések alapján kell lefolytatni, még hozzá a vámok megszüntetése határidejének kijelölése nélkül. Gratz megállapította azt is, hogy a konferencián addig elért eredmények túlmennek azon, amit egy miniszteri megbeszélésen elérhettek volna. Nagyrészt tisztázták a gazdasági szövetség részleteinek kidolgozásához szükséges alapelveket (a külső vámok megszüntetése, a külső vámok viszonya a közbenső vámokhoz, legalacsonyabb vámtételek stb.). A megelőző évi tárgyalásokon ezekről újra és újra soha véget nem érő viták alakultak ki. A bizottsági tárgyalások előtt a salzburgi értekezlet eredményei szabad utat nyitottak. Sikerült továbbá a gazdasági szövetségnek egy szélesebb értelmezést adni, és az osztrák-magyar fél számára olyan fontos kérdéseket, mint amilyen a pénzügyi támogatás és a nyersanyagbeszerzés, a gazdasági szövetség fogalma alá vonni. Gratz szólt azokról a nehézségekről is, amelyekbe a német tárgyalópartnerek a berlini kormányzat egyes hivatalainál beleütköztek. Ezeket a nehézségeket elsősorban személyes okokra vezették vissza. A német gazdasági tárcák érthető módon nehezen tudták megemészteni, hogy nincs közvetlen befolyásuk a Németország és Ausztria-Magyarország jövőbeni gazdasági viszonyáról folyó tárgyalásokra. Felháborodtak azon, hogy a tárgyalásokat két, nyugdíjból visszahívott funkcionárius vezeti (Von Koerner és Franz Lusensky) egyetlen aktív hivatalnok (Stockhammern) asszisztálásával, aki azonban maga sem a gazdasági tárcához, hanem a külügyi hivatalhoz tartozik. Ezért most kísérletet tesznek az illetékesség megszerzésére, annál is inkább, mert von Kühlmann, aki háttérbe szorította őket, időközben távozott a külügy éléről. Gratz úgy látta, hogy a német gazdasági reszorthelyek tartanak attól, hogy Németország a Monarchiával szemben túlságosan megköti magát. Mindez fényt vetett a német gazdaságirányítás és a külpolitikai irányítás közötti erőteljes rivalizálásra is. Minden bizonnyal ez a belnémet vetélkedés húzódozott meg azon német javaslat mögött, hogy a tárgyaló felek tartsanak egy közös miniszteri találkozót. (A helyzet tehát megfordult. Amint láttuk, a tárgyalások megkezdése

előtt a német fél utasította el a miniszterek közötti tárgyalást.) Az elért eredményeket védendő Gratz nem támogatta egy ilyen találkozót. Közölte Buriánnal, hogy amit azzal el lehetne érni, azt már a salzburgi tárgyalásokon elérték, sőt mindezt a magyar és az osztrák kormány számára kényelmes, kötetlen formában, hiszen a kormányokat mindaz semmire nem kötelezte. Ellenben a miniszterek megbeszélésén esetleg nemcsak az alapkérdésben (vámunió vagy preferenciális szerződés), hanem az irányelvekben tárgyalt részletekben is kötöttségeket szabnának meg.

Gratz a salzburgi tárgyalások program szerinti lefolyása esetén várható helyzetet is felvázolta. E szerint a Monarchia Németországnak széles körű kedvezményeket nyújtana, különösen ami az ipari vámokat illeti. Németország viszont ezzel szemben nem vállalna kötelezettséget azon legfontosabb kedvezmények megadásában, amelyeket a Monarchia részéről várnak tőle. A német fél ismételtlen leszögezte, hogy a mezőgazdasági vámokat csak a teljes vámunió esetén lenne hajlandó megszüntetni. A pénzügyi támogatás kérdésében és a nyersanyagbeszerzés terén, valamint a lengyel kérdésben is akkor lenne kész Németország Ausztria-Magyarország számára kedvező magatartást tanúsítani, ha a Monarchia a gazdasági közeledésben hajlandó lenne továbbmenni. Gratz hangsúlyozta, hogy számot kell vetni azzal a ténnyel, hogy Németország a gazdaságilag erősebb fél, ezért a gazdasági közeledés terén a Monarchia nagyobb engedményre kényszerül, „mint azt ma szeretnénk”. Amennyiben a tárgyalások során megmutatkozik, hogy Németország részéről csak tisztán taktikai célból folytatnak a preferenciális szerződésről megbeszéléseket, és hogy Németország számára egy olyan preferenciális szerződés elfogadhatatlan, amelyet a Monarchia kínálni tud, vagy ha egy ilyen preferenciális szerződést a nyugati hatalmakkal kötendő békeszerződésekben nem lehet majd elfogadtatni, akkor Gratz szerint két út kínálkozik. Az egyik út az, hogy a preferenciális szerződésről folytatott tárgyalások eredménytelensége esetén Németországgal kedvező kereskedelmi szerződést köt a Monarchia. Gratz szerint ez az út aligha járható. Akkor viszont attól kellene tartani, hogy Németország és Ausztria-Magyarország között nem jön létre kereskedelmi szerződés. A Monarchia számára a Németországgal kötött legutóbbi kereskedelmi szerződés sem volt kielégítő, húzta alá Gratz. Most, amikor Ausztria-Magyarország számos területen függ Németországtól – folytatta –, nehezen elképzelhető, hogy kedvezőbb, tehát Németország számára kedvezőtlenebb szerződést lehessen megkötni. Valószínűleg tehát a két birodalom között a Monarchia szempontjából rosszabb, vagy egyáltalán semmilyen szerződés nem jönne létre. A kereskedelmi szerződés lejártá után az autonóm vámtarifák hatálybalépésével pedig a Monarchia elveszítené Németország támogatását pénzügyi téren és a nyersanyagbeszerzésben, nem beszélve a politikai következményekről, különösen a lengyel kérdéssel. Az a veszély is fennállna, hogy ebben az esetben Németország kereskedelempolitikailag másfelé orientálna. A Németországhoz való gazdasági közeledés így, ellentétben a széles körben elterjedt felfogással – folytatódott Gratz eszmemenete –, nem áldozat, amit a Monarchia a politikai érdekeinek gazdasági területen hoz, hanem az adott viszonyok között tisztán

¹⁰³ Vö. GRATZ (2009): 227.

gazdasági okokból, a jövőbeni gazdasági fejlődés szempontjából a szükség parancsa. Ezért, ha a preferenciális szerződésről folytatott tárgyalások nem vezetnek eredményre, a Monarchiának komolyan kell foglalkoznia azzal a kérdéssel, hogy a kiutat a vámunió minél teljesebb megvalósításában keresse. Ebben az esetben egyes iparágak feltehetőleg súlyos válságba kerülnének. Összességében azonban Ausztria-Magyarország gazdasága egészségesebb alapokra helyeződne, még ha sok mindent újból kellene is felépíteni. Az a preferenciális rendszer, amit osztrák-magyar részről szeretnének, középutat jelent, mert az a meglévő iparágak védelmét és a gazdasági fejlődés egészségesebb alapjainak megteremtését igyekszik összeegyeztetni, és ezért talán a vámunióval szemben előnyben részesítendő. Ha azonban a teljes vámunió vagy pedig az egyes iparágak által előnyben részesített teljes elzárkózás között kell választani, akkor Gratz értékelése szerint a vámunió megteremtése a jövő gazdasági fejlődése tekintetében jobbnak látszik. Mindemellett Gratz mind a preferenciális viszony, mind pedig a teljes vámunió híveinek szempontjából hibának tartaná, ha Németországnak már most felkínálnák egy ilyen messzemenő gazdasági közeledés lehetőségét. Egyelőre ugyanis egyrészt még nem kell a preferenciális szerződés reményét véglegesen feladni. Másrészt a teljes vámunió pártfogóinak szempontjából taktikai hiba volna – amit Gratz megítélése szerint osztrák-magyar részről gyakran követnek –, ha úgy agitálnának céljuk mellett, hogy azzal szándékukat Németország előtt leleplezik. Hiba lenne nyíltan kiállni a vámunió mellett azért is, mert az osztrák és a magyar közvéleményben még nem érett meg annak a gondolata. Különösen Magyarországon nagy az ellenállás azzal szemben. A vámunió felvetése aggasztó következményekkel járhatna az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági viszonyra is. Annál több engedményt lehet kiharcolni Németországtól, minél nehezebben engedi a Monarchia, hogy engedményeket csikarjon ki tőle tárgyalópártnerre, állapította meg Gratz.

A salzburgi tárgyalások eredményesek voltak. Az eredményeket összefoglaló dokumentum azokat az irányelveket tartalmazta, amelyek a Németország és Ausztria-Magyarország közötti vám- és gazdasági szövetség megkötéséről folytatandó bizottsági tárgyalásoknak alapjául szolgálhattak volna.¹⁰⁴ Sikertült megállapodni abban, hogy közbenső vámokat ideiglenesen akkor lehessen alkalmazni, ha azok a lényeges termelési érdekek védelmében feltétlenül szükségesek. Az irányelvek közé felvették azt az alapelvet is, hogy a közbenső vámok megállapításánál ne vegyék figyelembe, hogy egy engedmény a másik fél részéről egy megfelelő engedménnyel kiegyenlítést nyert-e, és hogy mindegyik fél az engedmények nyújtásában csak olyan messzire mehessen, amennyire az fontos termelési ágainak veszélyeztetése nélkül lehetséges. Abban is megállapodtak, hogy a köztes vámokat ötévente

¹⁰⁴ Richtlinien für den Abschluß eines Wirtschaftsbündnisses zwischen Deutschland und Oesterreich-Ungarn. ÖStA HHStA F37 Karton 93, 94, 96. Közli GRATZ-SCHÜLLER (1925): 93–100.

az általános szint csökkentése mellett felülvizsgálják. Határoztak arról is, hogy a vámtörvényhozást és -igazgatást összehangolják. Ezt a célt szolgálta volna a közös vámtörvény, amelynek elfogadásáról már korábban megállapodás született, és az egységes vámséma megalkotása. Technikailag nehéz kérdést jelentett a külső és a közbenső vámok viszonyának meghatározása. Itt annak az alapelvnek kellett érvényesülnie, hogy az alacsonyabb külső vám és a közbenső vám összege nem lehet alacsonyabb, mint a magasabb külső vám, mert különben utóbbi megkerülhető lenne az alacsonyabb külső vámot szedő országon keresztül történő behozatal révén. A fogyasztási adók vonatkozásában azt az alapelvet fogadták el, hogy az azt a felet illeti, amelynek a területén az adóval terhelt áru fogyasztásra kerül. Ha a vámtarifákat tekintjük, akkor megállapítható, hogy a német fél csaknem általánosan vámmentességet biztosított, és Ausztria-Magyarországgal szemben csak néhány fontos exportcikke esetében tartott fenn közbenső vámot. Ezzel szemben Ausztria-Magyarország számos árucikk esetében állapíthatott meg közbenső vámot. Ez az eredmény megfelelt a reális gazdasági viszonyoknak. Nem fért hozzá kétség, hogy a látszatra Németország által nyújtott nagyobb kedvezmények ellenére Ausztria-Magyarország vállalt nagyobb kockázatot, amely iparának védelmét Németországgal szemben jelentősen csökkentette. Amennyiben Ausztria-Magyarország még néhány cikk esetében vámcsökkentést, illetve vámmentességet nyújtott volna, Németország pedig minden olyan esetben, amelyben kétoldalúan közbenső vámot tartottak fenn, közbenső vámjait megszüntette volna – amihez Gratz és Schüller értékelése szerint már nagyon közel voltak –, akkor a következő eredmény született volna: német részről általános vámmentesség az osztrák-magyar áruk vonatkozásában, és csak néhány esetben közbenső vám, Ausztria-Magyarország részéről a tarifaszámok mintegy fele esetében vámmentesség, a többi esetében közbenső vámok, amelyek sokkal alacsonyabbak lettek volna, mint a külső vámok. Kölcsönösen egyetlen áru esetében sem állt volna fenn közbenső vám. A Németország és Ausztria-Magyarország közti gazdasági közeledésről szóló szerződés közel volt a befejezéshez, a tárgyalások Salzburgban 1918. október 12-éig tartottak.¹⁰⁵ Gratz véleménye szerint a salzburgi tárgyalások eredménye alkalmas arra, hogy mintául szolgáljon önálló államok gazdasági egyesülésének megvalósítása során a kereskedelempolitika gyakorlatában és elméletében.¹⁰⁶

Gratz, aki részt vett a két birodalom gazdasági szövetségének részleteit tárgyaló bécsi, berlini, budapesti és salzburgi tanácskozásokon, alapjában véve lelkes híve volt a gazdasági egység gondolatának. Egyrészt olyan politikai szükségnek vélte a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország tartós együttműködését, amely nélkül

¹⁰⁵ Abschlusskomunique. Gratz Gusztáv távirata, 1918. október 11. ÖStA HHStA, F37 Karton 96, 93956/9, 138i, 11658. Vö. GRATZ-SCHÜLLER (1925): 86–106.

¹⁰⁶ GRATZ-SCHÜLLER (1925): 105. GRATZ (2009): 227–228.

Magyarországot Oroszország elnyeléssel fenyegeti. Másrészt pedig meg volt róla győződve, hogy a Monarchia csak belső piacának kiterjesztésével, egy nagyobb gazdasági területhez való tartozással tudja termelési feltételeit javítani, és csak így lesz képes az európai gazdaságba mesterséges vámok nélkül is beilleszkedni. Tisztában volt azonban azzal is, hogy a két birodalom közötti teljes szabad kereskedelemre való azonnali átmenet a magyar és az osztrák iparnak óriási károkat okozna. Ezért olyan átmeneti állapot kidolgozásáért szállt síkra, amelyben az osztrák és a magyar iparcikkek egy részének a fejlettebb német ipartól való védelmére fenntartották volna a vámokat, és amelyben a két birodalom viszonylatában a preferenciális rendszer alapján nyújtott vámkedvezményeket harmadik állam a legnagyobb kedvezmény alapján sem vehetné igénybe. Gratz az érveit a két birodalom gazdasági közeledésének kérdéséhez szkeptikusan viszonyuló IV. Károly előtt is kifejtette 1918. január elején, de az uralkodó kétségeit nem sikerült teljesen eloszlatnia.¹⁰⁷

6. A „süllyedő hajón”

Gratz megnövekedett politikai tekintélyét mutatja, hogy alkalmanként bevonták a magyar belpolitikai válság megoldását célzó akciókba is. Még a bukaresti tárgyalások alatt az uralkodó azzal bízta meg: utazzon Budapestre, és tegye meg az előkészületeket, hogy Wekerle kisebbségi kormányának átalakításával elkerülhetővé váljék az országgyűlés feloszlatása, továbbá hogy a választójogi reform kérdésében az ellentétes nézetek közelítésével sikerüljön valamilyen kompromisszumot elérni. Ennek érdekében az volt a cél, hogy egységes kormánytöbbséget teremtsenek. Az uralkodó hozzájárult Gratz azon javaslatához, hogy a kormányt egészítsék ki egy-két munkapárti taggal, köztük lett volna Tisza István is. Április közepén Gratz ennek értelmében tárgyalt Wekerle miniszterelnökkel, aki különösen a „miniszternek teljesen alkalmatlan, hiú, hisztérikus, elviselhetetlen”, felelőtlen Vázsonyi Vilmosra panaszkodott. Wekerle megerősítette, hogy a politikai viszonyok elszomorítóak, és a parlament a felbomlás irányába halad, amelyet ő szeretne megakadályozni. A parlament elnapolásáról azonban nem akart hallani, legalábbis a tárgyalás alatt álló adótörvény elfogadása előtt nem. Késznek mondta magát azonban arra, hogy munkapárti politikusokat is bevonjon kormányába, de kétségesnek nevezte, hogy erre Tisza rávehető lenne. Gratz ezután Tiszával tárgyalt, aki lehetségesnek tartotta a kompromisszumot a választójogi reformmal kapcsolatban, feltéve ha Wekerle elhatározza magát, és megszabadul Andrassy befolyásától, mert – Tisza szerint – Andrassy akadályozott meg minden kompromisszumot, mi-

¹⁰⁷ GRATZ (2009): 225–228.

vel a képviselőház feloszlatását akarja kicsikarni. Tisza egyébként hajlandóságot mutatott a kormányba való belépésre, és akár a nem túl népszerű élelmezési miniszterséget is vállalta volna. Gratz Andrassyt is felkereste, aki úgy vélte, az egyszer megkezdett úton konzekvensen végig kell menni. Nem lehet egyszer annexió nélküli békéről beszélni, aztán utána annexiót végrehajtani – kritizálta Czernint –, nem lehet egy évig a parlament feloszlatásával fenyegetni, aztán hirtelen mégis mást gondolni. Andrassy szerint „gyerekes és nevetséges” azt várni, hogy a politikai béke helyreállításával az élelmiszer-rekvirálások nagyobb eredménnyel járnának. Szerinte nincs már lehetőség kompromisszumra a választójogi reform kérdésében, ezért a jelenlegi helyzetből az egyetlen kiút a parlament feloszlatása, a kormány munkapárti tagokkal történő kiegészítéséről hallani sem akart. Ha viszont a feloszlatásra nem kerülhet sor, akkor jobb lenne „egészen Tiszára visszanyúlni”.¹⁰⁸ Wekerle a választójogi törvénytervezet kapcsán kompromisszumot ajánlott, de az Tisza számára még mindig elfogadhatatlan volt.¹⁰⁹

Április második felében Sztéryni József az uralkodótól kormányalakításra kapott megbízást, mivel IV. Károly Wekerle halogató magatartása miatt a magyarországi helyzet további romlásától tartott. A kijelölt miniszterelnök felkérte Gratzot, hogy kereskedelmi miniszterként lépjen be megalakítandó kormányába. Gratz vállalta volna is a felkínált tárcát, mivel azonban Sztéryni kormányalakítása nem járt sikerrel, Gratz továbbra is a közös külügyminisztériumban maradt.¹¹⁰

Amikor Czernin gróf közös külügyminisztert az uralkodó 1917 áprilisában menesztette, Gratz is a külügyminisztériumban viselt tisztségéről való lemondásra gondolt, mert annyira összeforrvá érezte magát Czerninnel, hogy nehezen tudta elképzelni, hogy azután egy másik miniszter alatt szolgáljon. Czerninnel egyébként később is ápolta a kapcsolatot, a munkatársi viszonyból barátság lett. A külügyminisztériumban munkatársai és beosztottjai (Flotow, Collorédo, Mittag, Schlechta, Andrian stb.) igyekeztek lebeszélni távozási szándékáról. Czernin utóda, Burián István kérésére – a még folyó bukaresti tárgyalásokra való tekintettel is – úgy döntött, hogy a békétárgyalás befejezéséig marad a posztján. Amikor Bukarestben a német és az osztrák delegáció tagjai is tudomást szereztek a minisztériumból való kiválásának tervéről, hevesen kapacitálták döntése megváltoztatására. Végül megingott, és úgy döntött, hogy amíg ez a ritka hármas bizalom magyarok, németek és osztrákok részéről tart, addig még hasznos a posztján.¹¹¹ Mindenesetre az osztályfőnöki állás otthagytát megkönnyíthette volna számára, hogy május folyamán ajánlatot kapott a Deutsche Bank érdekkörébe tartozó Magyar Földgáz Rt.

¹⁰⁸ Uo. GRATZ (2009): 208–211.

¹⁰⁹ Uo. 212., 216.

¹¹⁰ Uo. 217. Vö. SZTERÉNYI: 92–96. Sztéryni emlékirataiban az ő kormányalakításra kapott megbízásával kapcsolatban Gratz neve nem fordul elő.

¹¹¹ GRATZ (2009): 215., 217.

elnöki tisztségére, amely mintegy 150 ezer koronás jövedelemmel járt volna, és a további politikai szerepvállalást sem zárta volna ki. Ez az állás kevesebb elfoglaltságot is jelentett volna, mint a korábbiak, és Gratz arra is számított, hogy mellette egyéb igazgatótanácsosi posztokat is vállalhat. Jobb volt a Kereskedelmi Bank ajánlatánál is, amely szintén szóba jött. Ugyanakkor azt is valószínűnek tartotta, hogy a Deutsche Bank ajánlatának elfogadása esetén „Chorin után ölembe fog hullani a GYOSZ elnöksége”. Úgy tűnt, nem kell sietnie, mert egy évig is szívesen várna rá a Társaság élén.¹¹² Az ajánlatot valóban fenntartották számára 1919 őszéig, de akkor a bécsi követi beosztás elfoglalásával mégis inkább a diplomácia világában maradt.¹¹³

1918 nyarán, amikor IV. Károly új embert keresett a közös külügyminisztérium élére, az ő neve is felmerült. Az egyetlen kifogás az volt személye ellen, hogy a közvélemény túlságosan Czernin hívének tekintette.¹¹⁴

A Monarchia utolsó hónapjai számára is a kilátástalanság érzésével kapcsolódott össze. Különösen nehezebbre esett, hogy nem látta a vezetésben azokat a személyiségeket, akiktől valamilyen kezdeményezést lehetett volna várni. A korábbi vezetőkhöz képest (Tisza, Czernin, Conrad von Hötzendorf, Theobald von Bethman-Hollweg) az akkoriak (Burián, Arz Artúr, Seidler, Hertling) színtelen, középszerű figuráknak tűntek fel előtte. Szeptember közepén felmentését kérte osztályfőnöki beosztásából. „Tegnap délután írtam Flotownak, hogy nem maradhatok meg a minisztériumban. [...] [A]zon töprengtem, hogy lehetne békét csinálni. Előttem oly világos az irány, a melyen haladni kellene, és mai stádiumban lehetne is. Úgy csodálom, hogy nem lép rá senki. Meg vagyok győződve, hogy kis ügyességgel még a tél előtt meg lehetne teremteni a békét [...]. Kíváncsi vagyok, mit szól hozzá Czernin.” Aztán az öniróniát sem elfeledve hozzátette: „Úgy látszik a minisztériumból való távozásom eldőltével a kávéházi politikusok mázát csaptam fel azonnal.”¹¹⁵ Távozásának politikai okait is papírra vetette („hat ívet körmöltem össze”), és elküldte Flotow osztályfőnöknek is. Szerette volna, ha az uralkodó fogadja, hogy előtte is kifejtse távozásának politikai okait.¹¹⁶ Lemondásával egy időben kész volt a Földgáz Rt.-nél felajánlott pozíció elvállalására, és lépéseket tett egy képviselői mandátum megszerzéséért is. „Szeretnék már mindenben túl lenni.

¹¹² Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Budapest, 1918. május 23. MNL OL P2123 3. dob. 320–321. fol.

¹¹³ November elejére volt esedékes, hogy Gratz Gusztávék Medgyesre költözzenek, ahol a Földgáz Rt. központi hivatala volt. Felesége is szívesen lejönne ide Bécsből az ottani szénínség miatt. Uo. 1. dob. 242. fol.

¹¹⁴ GRATZ (2009): 229.

¹¹⁵ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Salzburg, 1918. szeptember 22. MNL OL P2123 3. dob. 25–26. fol.

¹¹⁶ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Salzburg, 1918. szeptember 24. Uo. 27–28. fol.

Megint azt tapasztaltam, hogy nehezebb egy állásból megszabadulni, mint azt elnyerni.”¹¹⁷ Amikor azonban Bulgária kapitulációja a tudomására jutott, lelkiismeretét követve a „süllyedő hajón” maradt.¹¹⁸ Később aztán sajnálta: „[Gy]öngye voltam és a minisztériumból való távozásomat folyton halogattam egy tán nem elég helyesen értelmezett kötelességérzésből kifolyólag [...]. A nyár eleje óta rohamosan láttam közeledni az összeomlást, folytonos kísérleteimnek, hogy állásomtól szabaduljak, ez volt a legfőbb rugója. A legborzasztóbb oly helyzetben lenni, amikor az ember érzi, hogy részes a felelősségben a történendők miatt, de nincs elég hatalma, ereje és befolyása arra, hogy az eseményeket és elhatározásokat irányítsa.”¹¹⁹

A forradalom előtti hetekben – emlékiratai szerint – két alkalommal bízták meg politikai közvetítéssel. A király megbízásából Návay Lajost igyekezett rávenni egy olyan kormány megalakítására, amely a délszláv kérdésben messzemenő engedményekre hajlandó, és beleegyezik Horvátország Magyarországból való kiválásába, amely aztán Dalmáciával, Ausztria szlovénok által lakott részeivel, valamint Boszniával és Hercegovinával önálló, Magyarországgal azonos jogú államot alkotna a Monarchia keretein belül. Návay azonban a legtekintélyesebb magyar politikusokkal folytatott megbeszélés után nem vállalta a kormányalakítást. A másik közvetítési felkérést Burián István közös külügyminisztertől kapta, hogy világossítsa föl Tiszát néhány kérdésben, megakadályozva ez által a magyar delegáció tárgyalásán Tisza fellépését Burián ellen. Tisza közölte Gratzcal, hogy nem egyes hibák ellen kíván állást foglalni, hanem meggyőződése: Burián az adott válságos időben alkalmatlan a posztjára. Miután azonban Gratz közölte vele, hogy Andrássy külügyminiszterre való kinevezéséről, akit Tisza Burián utódának szeretett volna, nem lehet szó, Tisza a Burián elleni támadást tárgyalannak minősítette.¹²⁰ Gratz Tisza előtt szóba hozta a háború kitérésében játszott szerepét is. A külügyminisztériumba való belépése után tudomást szerzett ugyanis arról, hogy nemcsak hogy nem Tisza volt a Szerbiának átadott, a háború kirobbanását közvetlenül előidéző ultimátum okozója, hanem egyenesen ő volt az, aki a legtovább ellene volt annak. Gratz kérte Tiszát, hogy mind a saját, mind az ország érdekében hozza nyilvánosságra az igazságot, hiszen mind őt, mind pedig Magyarországot a háború kirobbantójának tekinti a közvélemény. Tisza figyelmesen hallgatta Gratz szavait. 1918. október 17-ei képviselőházi beszédében jelezte is, hogy a hadüzenet körülményeiről és okairól felvilágosítással fog szolgálni.¹²¹ Erre azonban már nem kerülhetett

¹¹⁷ Gratz Gusztáv levele feleségéhez, Salzburg, 1918. szeptember 26. Uo. 29–30. fol. A lemondás politikai okait tartalmazó iromány nem került elő.

¹¹⁸ GRATZ (2009): 229.

¹¹⁹ Gratz Gusztáv levele Hegedüs Lórántnak. Bécs, 1918. november 7. MTA Kt. Ms 6278/73.

¹²⁰ GRATZ (2009): 229–231.

¹²¹ KN 1910–1918, XLI. köt. 290.

sor, mert október 31-én a Hermina utcai villájába benyomuló egyenruhás fegyveresek megölték.¹²² Gyilkosai abban a tudatban hajtották végre tettüket, hogy a háború fő okozóját távolították el az élők sorából.¹²³

Az összeomlás Gratzra is sokkolóan hatott. „A háború első napjától kezdve aggódtam, hogy alul fogunk maradni, – de ilyen borzasztó összeroppanásra nem gondoltam még legrémesebb álmaimban sem.”¹²⁴ Főképpen a Monarchia felbomlását fájlalta, a politikai intézményrendszer bukását, amelyet ő maga is kritikusan ítélt meg, kevésbé sajnálta. Az ország integritásának elvesztése ugyanakkor félelemmel töltötte el: „a belső összeomlás talán azért nem érint oly mélyen, mert az összeomlott épületnek sohasem tartoztam bámulói közé, ámbar speciális nemzeti-ségi kérdésünk ama radikális megoldását, amelyet a béke – félek tőle – ránk fog erőszakolni, rettenetes csapásnak tartom.”¹²⁵ Utolsó ténykedése a közös külügyminisztériumban az a dicséretes, de meglehetősen kilátástalan törekvése volt, hogy ifj. Andrássy Gyula külügyminiszter egyetértésével olyan utasításokat küldött, amelyek a Monarchia utódállamai között a gazdasági egység valamilyen fenntartását célozták. A Monarchia széthullása után azon a véleményen volt, hogy a győztes hatalmak előbb vagy utóbb felismerik: a Monarchia felbomlasztása saját szempontjukból is nagy hiba volt, mert az csak Németország keleti terjeszkedését könnyíti meg, amelynek a Monarchia természetes gátját képezte, és ha lazább keretek között is, de a Monarchia feltámasztása lehetővé válik.¹²⁶ Ezen eszme mellett élete végéig kitartott. Politikusi szerepvállalásai során, publicistaként, gazdasági szakíróként egyaránt sikraszállt a közép-európai népek együttműködése mellett. A Monarchia visszaállítását, ha az új viszonyoknak megfelelő formában is, szükségesnek tartotta. A különböző nemzeteket összekötő nemzetek feletti kapocsként továbbra is a Habsburg-dinasztiát képzelte el. Ez a magyarázata 1918 utáni legitimitizmusának.

1918 végén vált ki a közös külügyminisztérium állományából. Új egzisztencia után kellett néznie. Több ajánlatot is kapott. Ezek közül a Földgáztársaságét és a Kereskedelmi Bankét részesítette előnyben.¹²⁷ Végül a kettő közül a Német Bank érdekeltségi körébe tartozó Magyar Földgáztársaság elnöki tisztségének elfoglalása mellett döntött.¹²⁸ A társaság székhelye Budapesten volt, a tényleges tevékenység pedig Erdélyben. Erdély román megszállása és a budapesti forradalmi események miatt azonban egyelőre nem lehetett rendszeres munkáról szó. A forradalmi ese-

¹²² GRATZ (2009): 232–233.

¹²³ Vö. GRATZ Gusztáv: Gróf Tisza István és a világháború. *Pesti Napló*, 1928. dec. 23., 33–34.

¹²⁴ Gratz Gusztáv levele Hegedüs Lórántnak. Bécs, 1918. november 7. MTA Kt., Ms 6278/73.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ GRATZ (2009): 234–235.

¹²⁷ Gratz levele Hegedüs Lórántnak. Bécs, 1918. november 7. MTA Kt., Ms 6278/73.

¹²⁸ Gratz levele Hegedüs Lórántnak. Budapest, 1918. december 10. Uo. Ms 6278/74.

ményektől távol tartotta magát, habár kétszer is tapogatóztak nála, hogy hajlandó lenne-e tárcát vállalni Károlyi Mihály kormányában.¹²⁹ Károlyit 1905-től vagy 1906-tól ismerte, de nem szimpatizált vele. Úgy tapasztalta, hogy Károlyi lett a kirakattáblája annak a radikális iránynak, amelyet Gratz egykori barátai képviseltek a *Huszedik Század* című lap körében: Jászi Oszkár és Berinkey Dénes miniszterek lettek Károlyi első kormányában. Úgy érezte, hogy politikai meggyőződésük – „állandó tudatos törekvésük a történelmi adottságokat érthetetlenül figyelmen kívül hagyó forradalmi változásra” – távol áll tőle. A maga politikai meggyőződését három tézisben fogalmazta meg. Liberálisnak vallotta magát, ami szerinte azt jelentette, hogy minden vallási, nemzeti és faji előítélettel szemben távolságot tartott, egyaránt elítélte a társadalom alsó és felső rétegeinek osztályönzését, valamint a jogegyenlőséget és a gondolatszabadságot tekintette az egészséges és hasznos fejlődés legbiztosabb alapjának. Konzervatívnak vallotta magát, amennyiben már fiatal korában arra a meggyőződésre jutott, hogy a radikális változás társadalmi, gazdasági és politikai téren a népeket ritkán teszi boldogabbá, ezért az életképes államnak és a társadalomnak az erőszakos felfordulás irányába mutató minden mozgalommal szemben a rend elvét kell érvényesítenie. Ezenkívül a társadalmi és a politikai haladás híveként is jellemezte magát, ami megfogalmazása szerint abban áll, hogy az egyes eszméknek és személyeknek származásukra való tekintet nélkül biztosítani kell az értékeiknek megfelelő előrehaladást.¹³⁰

¹²⁹ GRATZ (2009): 85. 1919 elején felajánlották neki a „német-miniszteri” állást, de személyes és politikai okokból nem fogadta el. MNL OL P2123 1. dob. 241. fol.

¹³⁰ Uo. 235–236.

V. Az ellenforradalom szolgálatában (1919–1921)

1. A bécsi ellenforradalmár

Az 1918. évi őszi forradalmi események alatt Gratz távol tartotta magát a politikától. Politikai konzervativizmusa elutasított mindenfajta radikális változást politikai, társadalmi és gazdasági téren egyaránt. Mint liberális pedig elítélte mind az alsóbb, mind a felsőbb társadalmi rétegek egoizmusát.¹ A kommunista hatalomátvétel után rögtön visszatért Bécsbe a családjához. Schönborn gróf palotájában találkozott Bethlen István és Teleki Pál grófokkal, akik felszólították, hogy csatlakozzon az alakulóban levő antikommunista komitéhoz. Gratz szívesen tett eleget a felszólításnak.² Bécs akkor a proletárdiktatúra elől elmenekült magyarországi politikusok gyülekezőhelye volt, s Bécsben is forradalmi események voltak napirenden. „Akik Bécsbe kerültek, ott úgy érezték magukat, mint akik zsidelyfedeles házban élnek, amikor a szomszédház lángokban áll. A bolsevizmusnak áttérjedése Magyarországból és az április hetedike óta szintén bolsevista uralom alá került Bajorországból a két ország közé beékelt Ausztriára majdnem elkerülhetetlennek látszott. Voltak kritikus napok, amikor a polgári társadalmi rend megmaradása ott is csak hajszálon függött.”³

A magyar menekültek két, egymással szemben bizalmatlan csoportot alkottak.⁴ Az egyikhez tartozott többek között Bethlen István, Teleki Pál, Zichy Géza Lipót grófok és Gratz maga is. A másikhoz Pallavicini György örgróf, Sigray Antal, Szmrecsányi György, Beniczky Ödön stb. E második csoporthoz Gratzot a közös uralkodóházhoz hű, legitimista beállítódásuk kötötte, amely Bethlen gróf szűkebb körének kevésbé volt szívügye. A mindkét csoportosuláshoz meglévő jó kapcsolatai következtében Gratznak jutott a feladat, hogy közvetítsen közöttük, és a felme-

¹ GRATZ (2009): 236.

² Uo. 86–87.

³ GRATZ (1935): 188.

⁴ Uo. GRATZ (2009): 238. ZSIGA: 13–14. Romsics Ignác szerint a Bécsbe menekült magyar politikusokból három nagyobb csoport alakult. A harmadikat a Batthyány Tivadar és Hédervári Lehel vezette alatt álló korábbi függetlenségi politikusok alkották. Romsics: 119–120.

rülő nézeteltéréseket igyekezzen elsimítani.⁵ A magyar ellenforradalmárok megbeszéléseiket legtöbbször Gratz bécsi Skodagasse 14. sz. alatti lakásán tartották, s ha a helyzet úgy kívánta, mert Bécsben kommunista hatalomátvétel fenyegetett, Johannes Schober bécsi rendőrfőnök, későbbi kancellár intésére, aki nagy szerepet játszott abban, hogy Bécsben nem került sor a kommunisták hatalomátvételére,⁶ néhány napra elhagyták Bécset.⁷ A bécsi magyar ellenforradalmárok – kezdetben lehetetlennek látván a proletárdiktatúra pusztán magyar erővel történő megbuktatását – az antant beavatkozására számítottak, a békekonferenciához intézett beadványaikban antants csapatok Magyarországra küldését szerették volna elérni. A bécsi ellenforradalmi csoport Gratzot bízta meg azzal, hogy állandó kapcsolatot tartson fenn Henri Allizével, Franciaország bécsi képviselőjének vezetőjével, míg Pallavicini örgrófnak jutott az a feladat, hogy Anglia képviselőjével, Cunninghame-mel álljon állandó összeköttetésben.⁸ Emiatt kereste fel Gratz Allizé ügyvivőt, akit az antant katonai beavatkozásának szükségességéről kívánt meggyőzni. Gratz ismertette a bécsi magyar politikusok álláspontját, miszerint az antant a magyarországi proletárhatalommal békét nem fog tudni kötni, mert annak lételeme a zavar, de a proletárdiktatúra gyors belpolitikai okok kiváltotta összeomlására sem lehet számítani, mert a kommunisták szisztematikusan megszervezték az erőszak-szervezetek feletti uralmukat, így mindennemű felkelés kilátástalan. Sem Gratznak ez a tárgyalása, sem pedig más magyar politikusoknak az antant képviselőivel folytatott megbeszélései nem vezettek azonban eredményre, mert az antant egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett a magyarországi tanácsköztársasággal kapcsolatban. Ezek után a bécsi magyar ellenforradalmárok két lehetőséget vettek szemügyre: az egyik egy olyan tiszta szociáldemokrata kormány megalakításának gondolata volt, amely képes a proletárdiktatúra kilátástalanságát valló munkásság megszervezésére, vagyis belső puccsal kívánta a kommunista hatalmat megdönteni. Gratz a bécsi ellenforradalmárok körében azok közé tartozott, akik – eltérően például Bethlen Istvántól – a kommün megdöntése érdekében csak szociáldemokratákból álló kormány megalakítását is támogatták volna. Gratz április 8-án e célból kereste fel Egry Aurél társaságában a Bécsben tartózkodó Garami Ernő szociáldemokrata politikus. Garami azonban elzárkózott attól, hogy kormányalakításra tegyen kísérletet, mert a vállalkozást ő maga is lehetetlennek tartotta, ő is az antant beavatkozásának szükségességét hangsúlyozta.⁹

Ezt követően a bécsi magyar ellenforradalmi mozgalom számára utolsó lehetőségként egy olyan fegyveres katonai akció megszervezése maradt, melynek révén Magyarország valamelyik határszélén kívánták megvetni lábukat, hogy onnan kiindulva sikerrel vehessék fel a fegyveres harcot a kommün ellen. Közben április 12-én Bécsben, a renngassei Schönborn-palotában formálisan is megalakult a bécsi antibolsevista komité (ABC).¹⁰ Gratz naplójában azt írta, hogy a legtöbben őt szerették volna annak az élén látni. Ő azonban elzárkózott ettől, mert egyrészt nem volt olyan befolyása az akcióban részt vevőkre, amely a sikerhez szükséges lett volna, másrészt nem érzett magában affinitást egy olyan akció vezetéséhez, amely elsősorban katonai jellegűnek ígérkezett. Gratz Bethlent javasolta vezetőnek. Ez a javaslat azonban nehézségekbe ütközött, amelynek a személyes rivalizálás volt az oka. A szerepeket felosztották. Valójában nem volt vezér, egy jó darabig mindenki a saját szakállára politizált, ha tudott.¹¹ Pallavicini György örgróf szerint a komité vezetője előbb Gratz Gusztáv, majd Bethlen István lett. Ténylegesen valószínűleg senkit sem választottak vezetőnek, hanem idővel *primus inter pares* jelleggel Bethlen kezébe került az irányítás.¹² A komité nem rendelkezett a szükséges anyagi eszközökkel, ezért a tervezett akciókhoz mindenekelőtt pénzt kellett szereznie. E célból Gratz vezetésével tárgyalások kezdődtek több osztrák bankházzal. Végre úgy tűnt, hogy az egyik bécsi bank hajlandó 20 millió korona kölcsön folyósítására, de az illető bank a kölcsön fedezetére a kezességet vállaló magyar nagybirtokosok Magyarországon kívüli birtokainak a lekötését is kívánta, ezért a hitel ügye elakadt.¹³ Május elején azonban a bécsi magyar követség két munkatársa a komité tudomására juttatta, hogy oda néhány nappal korábban Budapestről 150 millió korona érkezett azzal a céllal, hogy Bécsben a kommunista szervezkedést előmozdítsák. Ezek után a bécsi komité Szmracsányi-féle csoportja úgy döntött, hogy a pénzt a követségről erőszakkal megszerzi. Az akció idején Gratz nem tartózkodott Bécsben, de hazahívták, és Schönborn gróffal egyetemben megbízták, hogy a követségről elrabolt pénzt vegyék át megőrzésre. A hatalmas összeget (135 millió korona, 150 000 francia és 70 000 svájci frank) egy éjszakán át Ellis Ashmead-Bartlett angol újságíró a lakásán őrizte, majd – a megállapodás szerint a közreműködésért neki járó 10% levonása után¹⁴ – Gratz és Schönborn Ofenheim nagyiparosnak ad-

⁵ GRATZ (2009): 238.

⁶ LEHÁR: 68.

⁷ GRATZ (2009): 241–242. BATHYÁNY: 281.

⁸ GRATZ (2009): 258.

⁹ GRATZ (1935): 189–191. VÖ. GARAMI: 133. VÖRNLE: 794.

¹⁰ GRATZ (1935): 194.

¹¹ Tagebücher: Nr. 12.

¹² PALLAVICINI: 56. ROMSICS: 120.

¹³ GRATZ (1935): 194–195. VÖRNLE: 795–796.

¹⁴ Batthyány Tivadar 1926-ban viszont az állította, hogy Ashmead-Bartlett nem kapott a pénzből. *Pesti Napló*, 1926. július 28.

ták át megőrzésre,¹⁵ akit Gratz a bukaresti béketárgyalásról jól ismert.¹⁶ Az így megszerzett pénz egy részét (69 millió koronát) ugyan a Schober rendőrfőnökkel történt titkos megállapodás szerint az osztrák rendőrség kezére kellett juttatni, hogy azt ne érje olyan vád az osztrák közvélemény kommunistaszimpatizáns részéről, hogy a rendőrség nem a kellő sérénységgel jár el az ügyben.¹⁷

Elegendő pénz birtokában most már nagy lendülettel indulhatott meg az ellenforradalmi fegyveres csapatok szervezése. A komité intranzigens Szmrecsányi-féle csoportja május 6-án Brucknál fegyveres betörést is megkísérelt Magyarországra területére, hogy megteremtse azt a kiindulási pontot, ahonnan megkezdhető lenne Magyarországnak a vörös uralom alóli felszabadítása. Ausztria területén ugyanis a magyar csapatok megszervezése és felfegyverzése az osztrák kormány ellenséges magatartása miatt nehézségekbe ütközött. Az akció kudarcba fulladása után – a résztvevőket az osztrák hatóságok őrizetbe vették, majd Schober rendőrfőnök közbenjárására szabadon bocsátották – Bethlen szemrehányást tett az általa nem helyeselt kalandor kísérlet miatt. Szmrecsányi viszont a felelősséget a Bethlen-féle csoportra hárította, mondván, azok nem támogatták az akciót megfelelő mértékben. Az ellentétek szakadással fenyegettek.¹⁸ A két csoport közötti ellentét kiegyenlítésére Gratz vállalkozott. Azt javasolta, hogy a vezetést egy a politikától távol álló, magasabb rangú katonatiszt vegye át, akinek a személye egyik csoportosulásban sem vált ki politikai féltékenységet. A javaslatot el is fogadták.¹⁹

Közben viszont Bécsbe érkezett a hír, hogy Károlyi Gyula gróf vezetésével Aradon május 5-én kormány alakult. Gratz ezek után másokkal egyetemben – eltérően azoktól, akik továbbra is Nyugat-Magyarországról kiindulva képzelték el a proletárdiktatúra megdöntését – azon a véleményen volt, hogy az ellenforradalmi mozgalom súlypontját mielőbb át kell helyezni Aradra vagy Szegedre.²⁰ Ő is aláírta a szegedi kormány „Magyar Némzethez” címzett kiáltványához a bécsi emigránsok által csatolt felhívást, amelyben az ország népét a szegedi kormány támogatására szólították fel.²¹ Amikor Szegeden kormány alakult, felkérték Gratzot, hogy pénzügyminiszterként lépjen be abba. Ő ezt nem vállalta.²²

¹⁵ Megjegyzendő: mások visszaemlékezéseiben nincs szó arról, hogy Gratz az akciót követő másnap reggel a pénznek Ashmead-Bartlett-től való átvételében és a megőrzést vállaló Ofenheimhez történő eljuttatásában részt vett volna. Vö. GÁBOR SÁNDORNÉ: 268.

¹⁶ GRATZ (1935): 197. GRATZ (2009): 239.

¹⁷ GRATZ (1935): 198. GRATZ (2009): 240. VÖRNLE: 800–801.

¹⁸ Vö. ZSIGA: 15–16.

¹⁹ GRATZ (1935): 199–201.

²⁰ Uo. 206.

²¹ KOZMA: 274. GRATZ (1935): 209.

²² GRATZ (2009): 87. ASHMEAD-BARTLETT: 193.

Ezen események után visszatekintve úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nem kívánt mindenáron vezető szerepet játszani a magyar politikában; a politikáról általában amúgy is az volt a véleménye, amely később még inkább megerősödött benne, hogy az vagy a gazdag, anyagiaktól független embereknek való, akiknek nem okoz gondot, hogy nyernek vagy veszítenek, vagy pedig a szűkölködőknek, akik a politika által semmit nem veszíthetnek, csak nyerhetnek. Azok számára, akik egyik kategóriához sem tartoznak, főleg ha becsületesek kívánnak maradni, a politikára nem szabad családjuk egzisztenciáját építeni.²³

Ezekben a politikai eseményekben való részvétele ellenére nemigén számolt az- zal, hogy a kommün bukása után valamilyen politikai szerepet fog játszani az új Magyarországon. Annak a lehetősége is felmerült, hogy Erdélybe települ. Mint láttuk, még 1918 végén a közös külügyminisztériumból való kiválása után elvállalta a Magyar Földgáztársaság elnöki tisztségét. A Társaság székhelye Budapes- ten, tényleges tevékenysége azonban Erdélyben volt. Abban az esetben, ha a Föld- gáztársaság székhelyét Romániába helyezik át, Gratz kész lett volna családjával áttelepülni.²⁴

A Tanácsköztársaság bukása után bevonták a koalíciós kormány alakításáról folytatott megbeszélésekbe. A szakszervezeti Peidl-kormányt puccsal megdöntő Friedrich István József főhercegtől csak egy ideiglenes kormány alakítására kapott megbízást, így a közben Bécsből és Szegedről Budapestre érkező politikusok kö- zött rögtön tárgyalások kezdődtek egy, a társadalom valamennyi rétegét – az antant nyomására az ipari munkásságot is – reprezentáló kormány megalakításáról. Augusztus 10-én a József főherceg elnökletével megtartott megbeszélésen Bethlen, Teleki, Lovászy Márton, Vázsonyi, Szmrecsányi, Heinrich Ferenc, Pallavicini és Huszár Károly mellett Gratz Gusztáv is részt vett.²⁵ Általános bizalom irányult feléje, presztízsenek tetőpontján állott, ami – emlékirataiban azt vallja – a legma- gasabb politikai célokat is elérhetővé tette volna számára. Bethlen egy alkalommal miniszterelnöknek is javasolta.²⁶ Ehhez azonban szerénységre hajló jellege miatt talán hiányzott belőle a szükséges becsvágy. S azzal is tisztában lehetett, hogy a teljesen zilált magyarországi politikai viszonyok között könnyen „elhasználódnak” a politikusok. Meglévő politikai tekintélyét nem akarta olyan feladat elvállalásával kockára tenni, amelyhez nem érezte magában a szükséges képességeket. A Föld- gáztársaság elnökeként nyilatkozott Nagyszébenben az aktuális politikai helyzet- ről. Német-Ausztriát nem látta gazdaságilag életképes államnak. Nagy reményeket fűzött az antant kívánságára megvalósuló gazdasági együttműködésről Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia között. A Friedrich-kormányral kapcsolatban

²³ GRATZ (2009): 87.

²⁴ Uo. 245.

²⁵ GRATZ (1935): 235.

²⁶ GRATZ (2009): 88., 247–248.

megjegyezte, hogy helyesebb lett volna, ha valamennyi irányzatból – a Friedrich által képviselt „szélső ellenforradalmároktól” Garami Ernő mérsékelt szocialista pártjáig – alakult volna kormány.²⁷ Nagyon lesújtóan nyilatkozott másfél évtized múltán is az akkori magyar politikai életéről. Úgy látta, a politikusok ahelyett, hogy az ország válságos helyzetével törődtek volna, személyes ambícióikkal és féltékenységekkel voltak elfoglalva.²⁸ Egy poszt betöltésére azonban mégiscsak hajlandóságot mutatott – miután Romániában tett útja során azt tapasztalta, hogy a román kormány részéről a Földgáz társaság nem sok jóra számíthat²⁹ –: ez Magyarország bécsi követi tisztsége volt. A felkérés Somssich József külügyminisztertől érkezett. Gratz Bethlen előtt korábban kijelentette, hogy a bécsi követi posztot adott esetben szívesen elvállalná. Mindenesetre Gratz kinevezését a bécsi magyar követség élére Somssich a saját ötletének nevezte.³⁰ Gratz 1919. október 7-étől 1921. január 17-éig irányította a bécsi magyar követséget.³¹

2. A bécsi magyar követ

2.1. A diplomataság nehézségei

Semmilyen más feladatkör nem okozott számára oly nagy belső elégedettséget, mint a bécsi követi poszt – minden velejáró kellemetlenség ellenére. Tulajdonképpen kora ifjúságától a diplomáciai tevékenységet tekintette legvággyottabb céljának, erre irányultak tanulmányai is, még ha polgári származása miatt erre túl sok esélye nem is mutatkozott.³² Hivatalba lépése után adott nyilatkozatában politikai pályájában különösen boldog fordulatnak nevezte, hogy személyes érzelmeinek és politikai törekvéseinek ennyire megfelelő feladatként az osztrák–magyar barátságos viszony erősítésén munkálkodhat.³³ Mivel a békeszerződés aláírásáig az antantálalakok nem tartottak fenn Budapesten szabályos külképviseleteket, ezért Magyar-

országnak nem volt közvetlen kapcsolata a külfölddel. A bécsi követség feladata volt ezeket a kapcsolatokat létrehozni és fenntartani. Gratzot különösen alkalmassá tette erre a dologra az a tény, hogy a közös külügyminisztériumban végzett tevékenységéből eredően kiváló kapcsolatokat ápolt számos bécsi külképviselet vezetőjével.³⁴ A *Bécsi Magyar Ujság* nagy reményekkel és dicsérő szavakkal kommentálta Gratz követi kinevezését: „Gratz Gusztáv úgy nemzetgazdasági mint diplomáciai nézőpontból az új Magyarország egyik legjelentősebb képzettségű képviselője, de munkakedve és munkabírása is méltó a mai rendkívüli feladatokhoz.”³⁵ Másnap ugyanezen lap interjút közölt az új követtel. Az újság utalt rá, hogy Gratz a magyar politikában „mindig külön utakon járt”, s elsősorban dolgozott, nem politizált. „Egész tucat úgynevezett nagy magyar államférfi mögött nincsen annyi munka és eredmény, mint amennyit ő egymaga végzett és hozott az utolsó tíz-tizenöt esztendőben. [...] Magyarország jövőjét csak az ilyen közéleti férfiak biztosíthatják, akik nem merítik ki összes ambícióikat szónoklatok fölépítésében, hanem egyéb, kézzelfoghatóbb építkezéssel is törődnek.”³⁶

Gratz legfontosabb feladatát az Ausztria és Magyarország közötti közeledést megnehezítő nehézségek elhárításában jelölte meg. A két ország gazdaságilag egymásra van utalva, s megszűnt közöttük az a közjogi kapcsolat, ami viszonyukat az utóbbi évtizedekben feszélyezte. Mindenekelőtt azonban a lelki közeledést kell megteremteni – hangsúlyozta a hivatalát elfoglaló követ.³⁷ Leszögezte, hogy Magyarországon senki sem gondol arra, hogy az ország függetlenségét államjogi egyezményekkel korlátozza, ezért a két ország együttműködését gazdasági téren kell keresni. „Magyarországnak a jövőben is kiviteli fölöslege lesz mezőgazdasági terményekből és e termények számára elhelyezési területre lesz szüksége. Ausztria viszont élelmiszerei beszerzésénél állandóan Magyarországra lesz utalva.”³⁸

A Magyarország és Ausztria közötti jó viszony létrehozása azonban igen nagy nehézségekbe ütközött. Először is Ausztria a saint-germaini béke értelmében megkapta Nyugat-Magyarország zömében németek által lakott sávját, s ezzel Magyarországot korábbi fegyvertársával szemben is területi veszteségre ítélték.³⁹ Azonkívül a két ország politikai berendezkedésében is nagy különbségek mutatkoztak. Ausztriában a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták koalíciója kormányzott, de a szocialisták voltak a mérvadók. Ezzel szemben az „ellenforradalmi” Magyarországon a szociáldemokrácia Gratz követi működésének ideje alatt még

²⁷ *Ujság* (Kolozsvár), 1919. szeptember 23.

²⁸ GRATZ (1935): 249. Pallavicini is panaszkodott a „magyarokra jellemző” állandó széthúzásról, intrikákról, a személyes ambíciók előtérbe helyezéséről, amit a bécsi ellenforradalmárok körében tapasztalt. PALLAVICINI: 59–60.

²⁹ GRATZ (2009): 249–250.

³⁰ Uo. 248.

³¹ IMKSZT: 450. Gratz 1919. november 21-étől 1921. január 17-ig a II. fizetési osztályba sorolt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter. BÖLÖNY: 299. A minisztertanács 1920 júliusában Gratz követi minőségben járó illetményeit évi 300 ezer koronára emelte. A Magyar kir. Külügyminisztérium 22030/1/1920. sz. 1920. július 31. Az irat Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

³² GRATZ (2009): 260.

³³ *Pester Lloyd*, 1919. november 12.

³⁴ Vö. GRATZ (2009): 248.

³⁵ *Bécsi Magyar Ujság*, 1919. november 11.

³⁶ Uo. 1919. november 12.

³⁷ Uo.

³⁸ *Pesti Napló*, 1919. november 13.

³⁹ Német-Ausztria a békeszerződést 1919. szeptember 10-én Saint-Germainban írta alá, s az osztrák parlament 1919. október 17-én ratifikálta.

parlamentari képviselővel sem rendelkezett. (Ismeretes, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt az 1920. évi januári választásokon a fehérterror elleni tiltakozásként nem indult.)

Gratz a szocialista Karl Renner kancellárnál november 13-án tett bemutatkozó látogatásakor tapasztalhatta, hogy az osztrák kormányban domináló szocialista politikusok mély ellenszenvvel viseltetnek a szemükben reakciós magyar politikai rendszer iránt. Renner kifejtette, hogy az osztrák munkásságot aggodalommal töltik el a Magyarországon jelentkező konzervatív monarchista törekvések. Nyugat-Magyarország kérdésében – eltérően korábbi álláspontjától, amely szerint Ausztria csak akkor kívánja Nyugat-Magyarországot elcsatolni, ha annak lakossága népszavazás útján fejezi ki ezen óhaját – a kancellár a békeszerződés feltétlen végrehajtásához ragaszkodott.⁴⁰ Gratz és Renner kapcsolata a kezdettől fogva nem volt túl barátságos, pedig Gratz Renner korábbi, a Monarchia föderatív átalakításáról szóló írásai alapján arra számított, hogy jól ki fognak jönni egymással.⁴¹

Súlyosan megterhelte a két ország viszonyát a kommün bukása után Ausztriába menekült kommunista vezetők kiadatásának kérdése, Ausztria nemcsak nem adta ki Magyarországnak az Ausztriába menekült magyar kommunista vezetőket, hanem lehetővé tette, hogy azok Szovjet-Oroszországba távozzanak. Az osztrák-magyar viszonyt rontotta az is, hogy Magyarországon terrorcselekmények voltak napirenden baloldali nézetű személyek ellen, és hogy a volt közös osztrák-magyar vagyron felszámolása során is nézeteltérések merültek fel. Az osztrák-magyar viszonyt még hűvösebbé tette az 1920 nyarán kitört Magyarország elleni szakszervezeti bojkottmozgalom is.

2.2. Gratz követ és a „fehérterror”

Gratz tehát neki tetsző posztra jutott. Mint politikai presztízzsel rendelkező, széles körben ismert személyiség hamarosan úgy érezte azonban, hogy a Magyarországon uralkodó politikai viszonyokkal összeegyeztethetetlenek saját politikai nézetei, ezért a követi posztról való lemondást fontolgatta. Magyarországon a vörösök terrorcselekedeteire való ellenhatásként 1919 és 1920 folyamán szélsőjobboldali elemek számos, gyilkossággal végződő merényletet követtek el. Ezen „leszámolások” célpontjai a kommunizmusban szerepet vállalt, többnyire zsidó származású személyek voltak. A merényletsorozat a nemzetközi közvélemény felháborodását talán leginkább kiváltó egyik esete a szociáldemokrata *Népszava* két újságírójának, Somogyi Bélának és Bacsó Bélának a meggyilkolása volt, „akiknek – fogalmazott Gratz más-

⁴⁰ Gratz jelentése Somssichnak, 1919. november 13. PDH Vol. I. No. 39.

⁴¹ GRATZ (2009): 251.

fél évtizeddel később – szociáldemokrata pártállásukon kívül semmit sem lehetett szemükre vetni”.⁴² Különösen heves támadás indult a bécsi magyar követ ellen az osztrák közvélemény szocialista érzelmű részéről, amikor magyar ellenforradalmi tisztek az Ausztriába menekült Schön Béla kommunistát elrabolták, Magyarországra vitték és meggyilkolták, majd holttestét a Dunába dobták. Amint kiderült, a gyilkosok az emberrabláshoz egy a bécsi követség nevére bejegyzett autót használtak, amellyel a követséghez beosztott katonai attasé, gróf Takács-Tolnay rendelkezett. A felháborodott bécsi közvélemény a fejleményekből azt a következtetést vonta le, hogy a gyilkossághoz a bécsi magyar követnek is köze van, és falragaszokon a „gyilkos” Ausztriából való kiutasítását követelte.⁴³ Az osztrák baloldali és a kommunista emigráns bécsi magyar sajtó is hevesen támadta a bécsi magyar követiséget.⁴⁴

Ezek a támadások Gratznak különösen rosszul estek, mert ő több alkalommal szót emelt kormányánál egyes kommunisták büntetésének mérséklése érdekében. Így például Sir Francis Lindley bécsi angol ügyvivő közbenjárására Korvin Ottó kommunista politikus kivégzésének elhalasztását javasolta, amíg Sir Thomas Beaumont Hohler angol diplomata Budapestre érkezik, és az ügyben az angolok kívánsága szerint érintkezésbe lép a magyar kormánnyal. Gratz azon a véleményen volt, hogy az angolok kívánságának figyelmen kívül hagyása a két ország kapcsolatát hátrányosan érintheti. A magyar kormány azonban arra hivatkozva, hogy nem avatkozhat be a független bíróság munkájába, elutasította a javaslatot.⁴⁵ Cunnigham angol alezredes úgyszintén kérte Gratzot, hogy támogassa a magyar kormány előtt Haubrich József, a kommün alatti budapesti városparancsnok érdekében tett közbenjárását.⁴⁶ Mindez persze nem jelentette azt, hogy Gratz a kommunisták elítélése ellen lett volna. Otto Bauer vezető osztrák szociáldemokrata politikus előtt kifejtette, hogy tarthatatlan az az osztrák álláspont, amely kifogásolja egyfelől

⁴² GRATZ (1935): 317–318. Gratz a '30-as években nem fogalmazhatott nyíltabban. Nem írhatta le, hogy a két meggyilkolt újságíró a fehérterrortól is közölt leleplező írásokat, és ezért végeztek velük a Horthy személyével is összefüggésben álló különítményesek.

⁴³ Uo. 318. GRATZ (2009): 253–254.

⁴⁴ Vö. *Az Ember*, 1920. február 21.

⁴⁵ Gratz Somssichnak 1919. december 27-én és a külügyminisztérium válasza. PDH Vol. I. No. 63. és 64. Korvin Ottót 1919. december 29-én végezték ki.

⁴⁶ Haubrich József ugyanis csak a budapesti antantmisszió kérésére volt hajlandó a tanácskormány alatt állást vállalni. Az angolokat az a szándék vezette, hogy Haubrich a tanácskormány véres túlkapásait mérsékelje, aki aztán a várakozásoknak meg is felelt. Cunnigham szót emelt Ágoston Péter népbiztosért is, aki a budapesti olasz antantmisszió kérésére vállalt a Tanácsköztársaság idején hivatalát. Cunnigham Boroviczeny követségi titkárnak azt is elmondta, hogy Haubrich összeköttetésben állt Bethlen István gróffal és Pallavicini György őrgróffal, akik ezen az úton sok hasznos információhoz jutottak. Gratz jelentése Somssichnak 1920. január 13-án (72/pol./1920). MNL OL K81 23. cs. 5. t. Kommunisták ügyei 1919–1920, 57–58. fol.

azok elítélését, akik „csak” parancsot hajtottak végre, másfelől pedig azokét, akik „pusztán csak” azokat a rendeleteket adták ki, amelyek alapján a bűntetteket elkövették. Gratz figyelmeztetett, hogy a kommunista bűnösöknek adott kegyelem esetében a budapesti lakosság körében progromoktól is lehetett volna tartani.⁴⁷

Gratz a *Neue Freie Presse* hasábjain és Renner kancellárnál is szóvá tette azokat a támadásokat, amelyek szerint a követségnek része lenne a kommunistáknak Bécsből történő elrablásában, és védelmet és elégtételt követelt a bécsi magyar követség részére. Kijelentette, hogy bíróság előtt is hajlandó megvédeni igazát, és eskü alatt megválaszolni a bíróság által feltett kérdéseket.⁴⁸ A kancellár azonban arra hivatkozva, hogy Ausztriában sajtószabadság van, továbbá hogy a magyar követség által – a következő fejezetben tárgyalandó nyugat-magyarországi népszavazás elfogadtatásáért – folytatott sajtókampány nyugtalanságot kelt az osztrák közvéleményben, visszautasította Gratz panaszait. Sőt, a kancellár kifogást emelt az ellen, hogy a magyar követség a diplomáciai szokásokkal szemben a sajtóban vitat meg államiratokat, utalva arra, hogy Gratz a sajtóban közzétette az Ausztriának átadott jegyzéket, amelyben Magyarország népszavazást javasolt Nyugat-Magyarország sorsának az eldöntésére (lásd alább).⁴⁹

A számára a külföld előtt nehezen védhető magyarországi helyzet és a bécsi magyar követséget ért támadások hatására Gratz megírta lemondását, amelynek elküldéséről azonban munkatársainak sikerült lebeszélniük főnöküket. Emlékírtaiban közölte a lemondó levél egy részletét, amely megvilágítja a magyarországi állapotokhoz, az ún. „fémterrorhoz” való viszonyát. „Ha az említett hírek [ti. a *Népszava* újságíróinak a meggyilkolása] nem cáfolhatók meg kézzelfoghatóan, és ha nincs kilátás annak megakadályozására, hogy az előző nyáron megváltásként üdvözölt új rendszert folyamatosan hasonló gyilkosságok mocskolják be, akkor éppenséggel lehetetlen lesz ezzel az állapottal olyan mértékű szolidaritást vállalnom, amely nélkül egy a politikai életből érkezett személyiség nem képviselheti az országot kifelé még egy közvetlen politikai felelősséggel nem járó poszton sem. Ezért tisztán objektív megfontolásból az ügy érdekében azt tartanám tanácsosnak, ha jelenlegi állásomban valaki olyan váltana fel, aki nem a politikai életből, hanem a bürokráciából került ki és nem teszi ki magát annak a veszélynek, hogy egy meghatározott szakterület átvételével egyúttal az általánosan uralkodó állapotokkal is azonosítja magát.”⁵⁰

Gratz mégis maradt Bécsben a követség élén. Amikor követi posztját 1921 januárjában ott hagyta, akkor az azért történt, mert Teleki Pál unszolására végül beadta derekát, és tárcát vállalt Teleki kormányában.

⁴⁷ Gratz Somssichnak 1920. január 1-jén (piszkozat). Uo. 3–4. fol.

⁴⁸ Der ungarische Gesandte über Schutz und Genugtuung. *Neue Freie Presse*, 1920. február 24. Gratz Renner kancellárnak 1920. február 23-án. PDH Vol. I. No. 143.

⁴⁹ PDH Vol. I. No. 149., 153.

⁵⁰ GRATZ (2009): 253–254. A szöveget magam fordítottam. (P. V.)

2.3. A nemzetközi szállítómunkás-bojkott

1920 nyarán a szociáldemokrata szakszervezetek amszterdami központja a Magyarországon dülő „fémterrorra” és a magyarországi munkások elnyomására hivatkozva felszólította valamennyi ország munkásságát, hogy sem Magyarországra, sem Magyarországról semmilyen árut ne szállítsanak, sőt a postai küldemények továbbítását is tagadják meg. A magyar kormány ugyan cáfolta az ellene megfogalmazott vádakokat, de a bojkott ennek ellenére megkezdődött, amelyet azonban ténylegesen főként csak az ausztriai szociáldemokrata munkásság tartott be. Ebben a helyzetben Renner kancellár, aki arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel társadalmi mozgalomról lévén szó, az osztrák kormány semmit sem tehet ellene,⁵¹ közvetítését ajánlotta fel a magyar kormány és a szakszervezetek nemzetközi szövetsége között.

Gratz június 19-én közölte Rennerrel, hogy „a magyar kormány ugyan öhozza [ti. Rennerhez] nem intéz kérést aziránt, hogy a bojkott ügyében bármilyen közvetítést vállaljon, azonban arra az esetre, ha [...] ő maga, mint a bojkott által legjobban sújtott állam kormányának vezetője ily közvetítésre elhatározná magát, nem zárkozik el az elől, hogy a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége képviselőivel bizonyos érintkezésbe lépjen. Ennek az érintkezésnek a mi véleményünk szerint egyedüli célja az volna, hogy a nemzetközi szövetséget felvilágosíthassuk arról, hogy bojkott-határozatát egészen téves vagy merőben túlzott értesülésekkel indokolta.”⁵² Gratz Renner előtt azt is kijelentette, hogy a magyar kormány az érintkezés felvétele mellett fenntartja az ügyben teljes „akciószabadságát”, s ezt magánlevél formájában írásban is átadta a kancellárnak.

Egyidejűleg Gratz javasolta kormányának, hogy az eszmecserére olyan személyeket küldjön, akik mind az előfordult atrocitásokról, mind pedig a kormány részéről foganatosított ellenrendszabályokról részletes információkkal rendelkeznek. „Ha a bojkott nem sikerül, akkor az általunk adandó felvilágosításokat minimumra lehet szorítanunk, ellenkező esetben tovább mehetünk.”⁵³ A magyar kormány végül úgy döntött, hogy nem küld ki külön megbízottat a megbeszélésre, hanem Gratz követet hatalmazza fel, hogy Edo Fimmen holland szakszervezeti funkcionáriust, a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség titkárát tájékoztassa a magyarországi helyzetről és a kormány által foganatosított intézkedésekről.⁵⁴ A megbeszélésre június 28-án és 30-án került sor, melyen Renner közvetítése mellett magyar

⁵¹ GRATZ (1935): 323.

⁵² Gratz bécsi követ jelentése a külügyminiszternek a Magyarország elleni nemzetközi szállítómunkás-bojkott ügyében Renner kancellárral folytatott megbeszélésről. IET I.: 146. irat.

⁵³ Uo. 301.

⁵⁴ Teleki külügyminiszter 1920. június 26-ai rejtjeles távirata Gratznak. PDH Vol. I. No. 399.

résről Gratz és Boroviczeny Aladár, valamint a szakszervezeti szövetség részéről Fimmen vettek részt. Gratz visszautasította a bojkottra felszólító manifesztum állításait a magyarországi kivégzések, bebörtönzések számáról. Leszögezte, hogy 50 ezer helyett 9477 letartóztatás történt, míg a rendes bíróságok nem 5 ezer, hanem 40 halálos ítéletet hoztak. Visszautasította azt a feltételezést is, miszerint a kormány a bíróságokat arra ösztönözné, hogy elegendő bizonyíték hiányában is elmarasztaló ítéletet hozzanak. A magyar követ ugyanakkor nem tagadta, hogy „felelőtlen személyek egyéni erőszakos cselekményeket követtek el”. A bojkott káros gazdasági hatását csekélynek nevezte, ezzel szemben a politikai következményeket annál nagyobbaknak, mert az gyengíti a rendet, és erősíti a szélsőséges elemeket.⁵⁵ Június 30-án, a második tárgyalási napon Gratz felolvasta kormánya nyilatkozatát, amely leszögezte, hogy a magyar kormány elhatározásaiban semmilyen módon nem hagyja magát befolyásolni a bojkott által.⁵⁶

Ezek után a bojkott tovább folytatódott. A magyar kormány a bojkottra bojkottal válaszolt, s elrendelte az osztrák határ teljes lezárását. Július 7-én Gratz és Renner között az újabb tárgyaláson már arról volt szó, hogy a dunai tranzitforgalmat kölcsönösen lehetővé tennék, s kölcsönösen enyhítenének az áru- és személyforgalom korlátozásán.⁵⁷ A dunai hajózás szabadságának biztosítása mellett állt ki az angol kormány is. Ugyanakkor a franciák is elutasították, hogy nyomást gyakoroljanak a magyar kormányra a szakszervezetek követeléseinek teljesítése érdekében.⁵⁸ A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség végül a bojkottot augusztus 8-án beszüntette, anélkül hogy egyetlen követelése teljesült volna, amelyeket egyébként konkrétan meg sem fogalmazott.

2.4. Az osztrák–magyar közös vagyon megosztása

A közös vagyon felosztása körüli nézeteltérések különösen éles formát öltöttek, amikor 1919. december 18-án az 577. sz. osztrák nemzetgyűlési törvény az addig nemzetközi szinten folytatott likvidációt osztrák belügynek nyilvánította. Ezzel összhangban az 547-es sz. rendelet az Osztrák Köztársaság területén található, korábban közös célokat szolgáló hivatalok vagyonát osztrák államvagyonnak minősítette. Boschan miniszteri tanácsos Gratz követ előtt ezt a lépést azzal indok-

⁵⁵ Feljegyzés egyrészt a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetségnek és a Nemzetközi Szállítómunkások Szövetségének képviselői, másrészt Gratz bécsi követ közötti megbeszélésről. MNL OL PIL 508. f. 2. cs., 39. ó. e. 62–72. fol.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Vö. Soós: 80–81.

⁵⁸ IET I.: 148. és 150. irat.

kolta, hogy elfogyott a pénz, és ha Ausztria fedezi a felszámolási munkát, akkor annak lefolyását is az határozza meg. Gratz szerint mivel Ausztria nem jelezte időben a pénzkeretek kimerülését, a pluszköltségeket is neki kell viselnie.⁵⁹ Renner az ulmi tűzörsegi anyagok eladásának megakadályozásával, továbbá a felszámolásban részt vevők létszámának és költségeinek csökkentésével magyarázta a közös vagyon tervezett ausztrifikálását.⁶⁰ A kompromisszumra hajló, pragmatikus gondolkodású Gratz elfogadhatónak vélt egy olyan megoldást, amelyben a magyar ellenőrzés érvényesül, de Ausztria kifelé megőrizheti a teljes rendelkezés látszatát.⁶¹ Ugyanakkor figyelmeztette kormányát, hogy a saint-germaini békeszerződés 208. szakasza, amely az osztrák kormány tulajdonává nyilvánítja az uralkodó család összes koronajavait és magánvagyonát, olyan tág értelmezést tesz lehetővé, amely alapján az osztrák kormány még a gödöllői koronauradalomra vagy az uralkodóház egyéb Magyarországon levő vagyonára is igényt formálhatna. Ezért „célszerű volna a magyar békeszerződéshez megfelelő biztosítékokat keresni egy esetleg túl messzemenő interpretációval szemben”.⁶²

Gratz részletes tervet dolgozott ki a magyar Felszámoló Bizottság munkájához. Javasolta, hogy a katonai felszámoló hatóság és a központi osztály között a kapcsolatot a bécsi követ töltsse be.⁶³ A katonai központi intézmények tekintetében Gratz és Boschan aláírásával 1920 márciusában egy ideiglenes megállapodás jött létre.⁶⁴ A további tárgyalásokon is képviselt magyar álláspontot a Gratz által 1920. december 14-ei dátummal szerkesztett, az osztrák kormánynak átadott jegyzék tartalmazta, amely szerint Magyarországot a katonai ingó és ingatlan vagyonban a kvóta arányának megfelelő részesedés, míg az udvari vagyonban az 50%-os részesedés illeti meg. A közös vagyon felszámolása Gratz követi tevékenysége alatt nem zárult le, az az Anschluss utáni időszakig elhúzódott.⁶⁵

⁵⁹ Gratz követ jelentése Boschan miniszteri tanácsossal folytatott beszélgetéséről, 1919. december 6. (piszkozat). MNL OL K81 23. cs. 4. t: Politikai ügyek 1919, 13–15. fol.

⁶⁰ Gratz jelentése Renner kancellárral való megbeszéléséről, 1919. december 8. (piszkozat). Uo. 19–22. fol.

⁶¹ Uo. 13–15. fol.

⁶² Gratz a Magyar Felszámoló Hivatalhoz, 1919. december 20. (piszkozat). Uo. 49. fol.

⁶³ Gratz jelentése a külügyminisztériumnak, 1919. december (piszkozat). MNL OL K81 43. cs. Politikai ügyek 1920, 83–87. fol.

⁶⁴ Uo. 61–64. fol.

⁶⁵ SZÁVAI: különösen 32–33., 35–36., 95–98. Vö. GÁBOR SÁNDORNÉ: 243.

2.5. A nyugat-magyarországi kérdés

2.5.1. Az osztrák békeszerződés és Nyugat-Magyarország

Az új Osztrák Köztársaság tíz nappal megalakulása után, már 1918. november 22-én bejelentette igényét – Dél-Tirol, Dél-Karintia, a Szudéta-vidék, Olmütz, Iglau és Brünn mellett – Nyugat-Magyarország döntően németek által lakott, Ausztriával határos 4350 km²-nyi sávjára is.⁶⁶ Elsőként az amerikai Coolidge-bizottság foglalkozott Nyugat-Magyarország területi hovatartozásának kérdésével. Ezen bizottságnak az volt a feladata, hogy a bonyolult közép- és dél-európai területi kérdések megoldásához információkat gyűjtsön és javaslatokat tegyen. 1919. februári emlékiratában szükségesnek tartotta Bécs élelmezési nehézségei enyhítésére hivatkozva az Ausztria és Magyarország közötti határ keletre tolását. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a végleges határvonal meghúzását nemzetközi felügyelet alatt megtartott népszavazással kell eldönteni. A bizottság jelentése ellenére sem az amerikai béke-delegáció, sem pedig a békekonferencia kezdetben nem tartotta szükségesnek, hogy Magyarország nyugati határain is változtassanak.⁶⁷ Nyugat-Magyarország kérdése azonban más vonatkozásban is a nemzetközi érdeklődés előterébe került. Az ún. „szláv korridor” megvalósításának gondolatát – amelyet Ján Kollár már 1848-ban a prágai szláv kongresszuson követelt – a csehszlovák béke-delegáció 1919. májusi emlékiratában ismételt felvetette, amelyet a tartós béke biztosításának érdekében a magyarok és a németek egymástól való elválasztásának szükségességével indokolt. Az elképzelés mögött azonban egy Olaszország ellen irányuló közös csehszlovák–jugoszláv fellépés megteremtésének a lehetősége is ott rejtett.⁶⁸ Az osztrák béke-delegáció 1919. június 2-án kapta kézhez a békefeltételeket, amelyek szerint a magyar–osztrák határ változatlan marad. Ez ellen az osztrák fél hevesen tiltakozott – mivel az antant a békekonferencián ekkor már az Anschluss tilalmának kompenzálásaként kedvezményeket keresett Ausztria számára, ezt nagy reménnyel tehetné –, s a Coolidge-bizottság újabb memorandumában ismételt Nyugat-Magyarországnak Ausztriához való csatolását javasolta. Az osztrák békeszerződés második, 1919. július 20-án átadott változata aztán Nyugat-Magyarországot véglegesen – néhány Csehszlovákiának kedvező határkorrekcióval – népszavazás nélkül Ausztriának ítélte. Ausztria 1919. augusztus 6-án nyújtotta át a békekonferenciának a békeszerződésre adott válaszát, amelyben kérte, hogy Nyugat-Magyarország a szövetséges hatalmak felügyelete alatt megtartott nép-

⁶⁶ A kérdéses terület mintegy 294 849 lakójának 75,1%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, 15,2% volt horvát és 8,4% magyar anyanyelvű. *Az 1920. évi Népszámlálás*. Budapest, 1924. 296–297.

⁶⁷ ORMOS (1990): 20. KERÉKES (1979): 146.

⁶⁸ ORMOS (1990): 22–27. KERÉKES (1979): 147.

szavazás keretében dönthessen arról, hogy Ausztriához vagy a jövőben is Magyarországhoz kíván tartozni. Ausztria ugyanakkor – nem utolsósorban az Ausztriától elszakított németlakta területek kompenzálásaként – népszavazást kért Kőszeg, Moson és Szentgotthárd vidékére is.⁶⁹ A területi veszteségek mellett Nyugat-Magyarország volt Ausztria egyetlen területi nyeresége.

Az osztrák békeszerződés aláírása (1919. szeptember 17.) és ratifikálása (1919. október 17.) után Nyugat-Magyarország tekintetében a magyar békeszerződés is adott volt. Ettől kezdve a magyar politika csak arra törekedhetett, hogy Magyarországnak sikerüljön Ausztriával olyan kétoldalú (vagy az antant bevonásával többoldalú) megegyezésre jutnia, amely révén módosíthatók lesznek a békeszerződésnek Magyarország nyugati határaitra vonatkozó rendelkezései.

A magyar politikai vezetés ennek érdekében egyrészt a két ország egymásra utaltságára hivatkozva szoros gazdasági együttműködés felcsillantásával igyekezett Nyugat-Magyarország kérdésében Ausztriától messzemenő engedményeket kicsikarni. Másrészt a jobboldali politikai erők támogatásával az osztrák politika „jobbra” fordulását szerette volna abban a reményben elérni, hogy a magyarországihoz hasonló világnézetű jobboldali osztrák kormánnyal könnyebben szót ért a két ország közötti vitás kérdésekben is. A Horthy Miklós körül csoportosuló katonatiszti réteg nem zárkózott el olyan politikai kombinációktól sem, amelyek egy bajor–magyar–oros–osztrák ellenforradalmi összefogás keretében a békeszerződések rövid időn belül végrehajtandó revízióját tűzték ki célul. Ennek első lépése a „vörös” Bécs katonai megszállása és az ausztriai jobboldali fordulat végrehajtása lett volna. Ezen utóbbi, nem ritkán kalandor tervek részleteibe a magyar kormány sem volt beavatva.⁷⁰

2.5.2. A magyar jegyzék

Gratz 1920. január végén a nyugat-magyarországi kérdésben azzal az ötlettel állt elő, hogy Magyarország spontán módon ajánlja fel Ausztriának a területi vita rendezését a népszavazás alapján, amelyhez az osztrákok Saint-Germainban mindvégig ragaszkodtak. Először Ignaz Seipel keresztényszocialista politikussal folytatott megbeszélése során vetette fel ezt a gondolatot. Gratz kifejtette, hogy a Nyugat-Magyarország bekebelezésének indoklására hangoztatott osztrák stratégiai, nemzeti és gazdasági szempontokra akkor is lehetne megoldást találni, ha a népszavazáson Nyugat-Magyarország lakossága a Magyarországnál maradás mellett döntene. Ausztria stratégiai érdekeit figyelembe lehetne venni a Nyugat-Magyar-

⁶⁹ Soós: 30.

⁷⁰ TREBITSCH-LINCOLN: 200.

országon állomásozó katonaság létszámának korlátozásával is. A nemzeti érdekek a területen élő németiség számára nyújtandó autonómiával lennének biztosíthatók. Ausztria gazdasági érdekei sem sérülnének, mert az érvényben levő magyar kiviteli tilalmak a szóban forgó nyugat-magyarországi területre nem terjednének ki, ha pedig vámsorompók felállítására kerülne sor Ausztria és Magyarország között, azok nem a régi országhatáron, hanem a saint-germaini szerződés által megjelölt új határon létesülnének. Seipel közölte Gratzcal, hogy a nyugat-magyarországi kérdésben a keresztényszocialisták nem képviselhetnének a kormánytól eltérő álláspontot. Az pedig a magyar követ megítélése szerint sem lenne hajlandó elfogadni a javaslatot. Gratz meglepetésére azonban Renner az ötlettel szemben nem helyezkedett a merev elutasítás álláspontjára. A kancellár hangsúlyozta ugyan, hogy nem mehet bele a népszavazásba, mert a magyar hatóságok terrorizálni fogják a szavazókat. Gratz azt felelte, hogy amennyiben a népszavazás elvében meg tudnak állapodni, akkor a népszavazás szabadságának garanciáiban is meg fognak egyezni. Rámutatott arra is, hogy az osztrák szociáldemokrata párt, az osztrák kormány és Renner maga is önmagával kerül ellentétbe, ha a Magyarország által javasolt népszavazást visszautasítaná. Renner hangsúlyozta, hogy alig fogadhatná el ugyan annak a pozíciónak a gyengítését, amelyet a saint-germaini béke biztosít Ausztriának, de végül is kijelentette, hogy a kérdéstről érdemes tárgyalni.⁷¹ A kancellár ezekben a napokban más vonatkozásban is bizonyos közeledést mutatott Magyarország irányába, amit a magyar követ az osztrák közvéleménynek és a hivatalnoki rétegnek a prágai megállapodásokkal⁷² szemben tanúsított magatartásával magyarázott.⁷³

A magyar követ Renner kancellárnak írásban is kifejtette a két ország közötti területi vitával kapcsolatos álláspontját, nem mulasztva el, hogy az érzelmekre is apelláljon. Gratz hangsúlyozta, hogy ő azok közé tartozik, akik a legmélyebben sajnálják, hogy Ausztria és Magyarország viszonyát is megterheli az annexió. Gratz szerint csak a magyar kormány által javasolt úton oldható meg a kérdés úgy, hogy az a két ország viszonyára ne legyen kedvezőtlen hatással. A jószomszédi kapcsolatokat – húzta alá a magyar követ – nem azok a panaszok veszélyeztetik, amelyeket az osztrák fél a Nyugat-Magyarország területén folyó állítólagos rek-

⁷¹ Gratz 1920. január 31-ei jelentése (171/pol./1920, piszkozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 164–167. fol.

⁷² Renner kancellár és Beneš csehszlovák külügyminiszter Prágában 1920. január 12-én megállapodást írtak alá, amelynek egyértelműen magyarellenes vonatkozása is volt. Német-Ausztria közvéleménye nem vette jó néven a jelentős számú németet bekebelező csehszlovák államhoz való közeledést.

⁷³ Gratz 1920. január 31-ei jelentése Somssichnak (172/pol./1920, piszkozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 170–172. fol.

virálások és az állami javak elszállítása miatt emelt,⁷⁴ hanem az a tudat, hogy Magyarország nehéz napjait Ausztria is a szomszédja kárára végrehajtott területi gyarapodásra használja ki.⁷⁵

Gratz felvetette kormánya előtt a gondolatot: nem volna-e célszerű Ausztriának a kérdés békés rendezését abban az esetben is nyilvánosan felajánlani, ha az osztrák kormány az ajánlatot bizonyosan visszautasítaná. Gratz véleménye szerint a nyilvános ajánlattétel visszautasítás esetén is olyan hatásos gesztus lenne, amellyel Magyarország bizonyítaná, hogy a népszavazás kimenetelétől nem tart, és hogy minden lehetőséget megragad az Ausztriával való jó viszony fenntartása érdekében. Nem tévesztette Gratz azt sem szem elől, hogy ez a gesztus egy bizonyos előnnyel vagy hátránnyal járhat attól függően, hogy a jobboldali osztrák pártok miként viszonyulnak a magyar javaslatához. Ha elfogadják, akkor előnnyel jár, mert ez esetben sikerül az osztrák közvéleményt ebben a kérdésben megosztani. Ha viszont ellene nyilatkoznak, akkor hátrányt jelent Magyarország számára, mert olyan állásponthoz kötné őket, amelyet bizalmas közlések szerint nem képviselnének, ha az osztrák kormányzatban döntő befolyáshoz jutnak. Gratz ezen álláspontjának kialakulásához nagymértékben hozzájárult Moritz Benedikttel, a *Neue Freie Presse* kiadójával folytatott eszmecseréje. Mint láttuk, Gratz korábban évekig ezen lap budapesti tudósítója volt, így érthető, hogy a sajtóorgánumhoz különösen jó nexusok kötődtek.⁷⁶ Benedikt kifejezésre juttatta aggályát, hogy a nyugat-magyarországi kérdés az Ausztria és Magyarország közötti viszonyt teljesen megmérgezi. Véleménye szerint az osztrák közvélemény túlnyomó része nem ösztözi Renner elutasító álláspontját. Ez kétségtelenül kiderülne, ha Magyarország nyilvánosságra hozná a megoldásra vonatkozó elképzelését, és ezzel párhuzamosan gazdasági szövetséget ajánlana fel Ausztriának. Szerinte mindenki érzi, hogy egy 17 millió lakost számláló gazdasági egység sokkal nagyobb súllyal léphetne fel gazdasági tekintetben, mint két, egyenként 8 és 1/2 millió lakosságú állam együttvéve. Benedikt készségét fejezte ki, hogy lapjában szívesen állást foglalna egy ilyen javaslat mellett, amely után „az osztrák közvélemény is két kézzel kapna”. A politikai helyzetet is alkalmasnak találta erre, mert Renner pozícióját annak párizsi és prágai útja óta ő is ingatagabbnak ítélte meg, a Magyarországhoz való közeledés pedig a kancellár helyzetét is megszilárdítaná. Gratz tisztában volt azzal, hogy

⁷⁴ Renner kancellár 1920. február 7-én kelt levele Gratznak. Uo. 176–177. fol.

⁷⁵ Gratz válasza Renner 1920. február 7-ei levelére. ÖStA NPA, Karton 808, Liasse Ungarn 9/3, 498–501. fol. MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 179–182. fol. Vö. PHD Vol. I. No. 121.

⁷⁶ Hauenschild követségi titkár 1920. május 11-én egyenesen arról panaszkodott, hogy a *Neue Freie Presse*, amelyet külföldön hagyományosan a legtekintélyesebb osztrák lapnak tartanak, még ha belföldön már nem bír is olyan jelentőséggel, mint korábban, teljesen a bécsi magyar követ kezében van. ÖStA NPA, Karton 809, Liasse Ungarn 9/3, 6–7. fol.

csekély remény van a kérdés békés megoldására, de a Benedikttel folytatott beszélgetés a bécsi sajtó más mérvadó személyiségeinél történő puhatolózásra ösztönözte.⁷⁷ Friedrich Funder, a keresztényszocialista beállítottságú *Reichspost* főszerkesztője azt a véleményt képviselte, hogy a népszavazás gondolata Ausztriában egyhangú elutasításra talál, mert ez a kérdés annyira német nemzeti ügyé vált, hogy egyetlen politikai irányzat sem támogathatná, ha nem akarja a népszerűtlenség ódiumát magára venni. A kérdés szerinte az, vajon meg lehet-e változtatni ezt a közhangulatot. Funder ezt lehetségesnek tartotta, amennyiben sikerül elfogadtatni, hogy az annexió a német nemzeti érdekek szempontjából hiba. A nyugat-magyarországi németiség ugyanis Magyarországnál maradása esetén a híd szerepét tölthetné be az erdélyi és a bánági németiség irányában, és az a Magyarországon élő németiség számára is előnyt jelentene. Funder tapasztalata szerint ezen érvek a német nemzeti körökben is visszhangra találnának.⁷⁸

Végül a magyar kormány – Gratz kezdeményezését jóváhagyva – elhatározta, hogy a népszavazást az osztrák kormánynak diplomáciai jegyzékben javasolja. Renner ugyan néhány nappal a jegyzék átnyújtása előtt is úgy nyilatkozott, hogy a népszavazás gondolatával nem tud megbarátkozni, mert a magyar hatóságok „terrorizmusa” nem teszi lehetővé, hogy azon az igazi néphangulatot tükröző eredmény szülessen. Gratz erre ellenvetette, sajnálatos lenne, ha a kancellár nem módosítaná nézetét, mert akkor boldogtalanná tenné Nyugat-Magyarország népét, és megakadályozná az Ausztria és Magyarország közötti bensőséges viszony kialakulását. A kancellár erre azt válaszolta, hogy a nyugat-magyarországi németek boldogabbak lesznek, ha külön népképviselőket (ti. Ausztrián belül önálló tartományt alkothatnak) kapnak, ha megismerik a szabad választást („all das wird ihnen Spass machen” [mindebben kedvüket fogják lelni]), ha a főszolgabírók helyébe pártatlan közigazgatást kapnak, s ha fajrokonáikkal egyesülhetnek. Nem tartott a két ország közötti viszony megromlásától sem, mert szerinte Magyarország két héttel a béke aláírása után bele fog törődni az új helyzetbe. Gratz azután kifejtette, hogy azért tartja Nyugat-Magyarország Ausztria általi annektálását végzetes hibának, mert az megghiúsítja egy jövőbeni magyar–német–osztrák együttműködés lehetőségét. Ausztria és Magyarország sorsa a békeszerződések összeroppanásától függ, ez pedig minden valószínűség szerint akkor következik be, ha Németország megerősödik. Ebben a politikában Németországnak szüksége lesz Ausztriára és Magyarországra, ahogy ez a két ország is rá lesz utalva Németország segítségére. Ha éket hagyunk verni Magyarország és Ausztria közé, akkor – érvelt Gratz – Magyarország más politikai orientációt lesz kénytelen választani, ami végső soron Német-

⁷⁷ Gratz 1920. február 9-ei jelentése Somssichnak (203/pol./1920, piszkozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 Nyugat-magyarországi kérdés. 186–188. fol.

⁷⁸ Gratz 1920. február 12-ei jelentése Somssichnak. MNL OL K26 1234. cs. XII. t., valamint MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi ügyek. 201–203. fol. (piszkozat, 224/pol./1920).

országot is gyöngítené. Renner kétségét fejezte ki, hogy a nyugat-magyarországi kérdésnek a megoldása bármilyen mértékben befolyásolná Magyarország jövőbeni külpolitikai orientációját. Erre Gratz kijelentette, hogy ő mint az osztrák–magyar barátságnak meggyőződéses szószólója ismeretes, de attól a pillanattól kezdve, amikor Ausztria megszállja Nyugat-Magyarországot, módosítani fogja álláspontját.⁷⁹ Végül Renner megismételte, hogy Ausztria önként nem mondhat le a nyugat-magyarországi németekkel való egyesülésről. A titkos és szabad választások alapján összeülő tartománygyűlés szabadon dönthet majd arról, melyik országhoz kíván a terület tartozni.⁸⁰

A Gratz által megszövegezett,⁸¹ 1920. február 14-én kelt jegyzékben Magyarország Nyugat-Magyarország hovatartozásának eldöntését a kölcsönös és baráti megegyezés alapján népszavazás útján javasolta. Magyarország kötelezte magát, hogy a népszavazás eredményét magára nézve kötelezőnek tekinti, amennyiben arra Ausztria is készséget mutat. A magyar kormány kinyilvánította, hogy az osztrák stratégiai, nemzeti és gazdasági érdekeket törvényekben, illetve szerződésekben abban az esetben is figyelembe veszi, ha a népszavazás Magyarország mellett dönt. Magyarország nem állomásoztat a kérdéses területen nagyobb létszámú katonaságot, mint amennyi a belső rend és biztonság fenntartásához elengedhetetlenül szükséges. Magyarország Nyugat-Magyarország német lakosságának saját ügyei intézésében messzemenő autonómiát biztosít. Végül Magyarország kifejezte hajlandóságát, hogy a két ország közötti gazdasági kapcsolatok a teljes és kölcsönös szabad kereskedelem alapján folyjanak. Ezzel összefüggésben Magyarország akkor is kész Ausztria gazdasági érdekeit a kérdéses terület vonatkozásában biztosítani, ha a jövőben esetleg a két ország közötti szabad kereskedelem megszűnne. Végül a magyar jegyzék hivatkozott az Ausztria által Saint-Germainban képviselt álláspontra, mely szerint területi kérdéseket csak az érintett terület lakosságának egyetértésével, és nem pusztán annexióval lehet eldönteni.⁸²

⁷⁹ Az ilyen kijelentések taktikai célzatát ugyan szem elől nem tévesztve megállapíthatjuk, hogy Hans Cnobloch budapesti követ 1921 februárjában hajlott arra, hogy Nyugat-Magyarország elszakítása valóban megváltoztathatja a magyar külpolitika alakulását. Cnobloch jelentése 1921. február 23-án. ÖStA NPA Karton 809, Liasse Ungarn 9/3, 99–102. fol. Vö. *Neues Wiener Journal*, 1920. február 15.

⁸⁰ Gratz 1920. február 12-ei jelentése Somssich külügyminiszternek (214/pol./1920, piszkozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 193–198. fol.

⁸¹ Lásd Somssich külügyminiszter 1920. február 12-én kelt táviratát, amelyben megbízza Gratzot, hogy a követ által vázolt szempontok szerint jegyzéket juttasson el Renner kancellárhoz. PDH Vol. I. No. 125.

⁸² A jegyzék szövege megtalálható: PDH Vol. I. No. 127. *Neue Freie Presse* (Wien), 1920. február 15. ÖStA NPA, Karton 808, Liasse Ungarn 9/3, 422. és 439. fol.; MNL OL K81 43. cs. 206–207. fol. (fogalmazvány).

A jegyzék átnyújtásával egy időben a bécsi követség – nyilvánvalóan élve Gratz jó sajtókapcsolataival – erőteljes tevékenységbe kezdett abból a célból, hogy a bécsi sajtót „segítse” a magyar javaslat elfogadása melletti állásfoglalásában. Gratz a diplomáciai szokásoktól eltérően – a magyar külügyminisztérium előzetes tájékoztatása nélkül – a jegyzék átadása után a különböző bécsi lapokban interjú formájában fejtette ki azokat az érveket, amelyek az osztrák közvéleményre bizonyos hatással lehetnek. Az interjú formát azzal magyarázta – utólag – külügyminisztere előtt, hogy a bécsi sajtó az utolsó hónapokban rendkívül tartózkodóan viselkedett minden olyan közleménnyel szemben, amely a nyugat-magyarországi kérdésben elfoglalt magyar álláspontot kívánta megvilágítani. Ezért gondolt arra, hogy a bécsi újságokban annyira népszerű interjú formát használja. Gratz hangsúlyozta jelentésében: „teljesen tisztában vagyok ezen eljárásnak szokatlan voltával, de az adott helyzet, de a Bécsben ma divatos erősen demokratikus irányzat, és itteni, egyéb államok képviselőitől némileg különböző egyéni helyzetem részben lehetővé tették [...] a szokásos rezervából való ezen kilépésemet. Miután az ajánlatnak egész sikerre attól függ, hogy a közvélemény minő nyomást képes gyakorolni [...] és az az erkölcsi siker is, melyet tőle mindenestre várok [...] minden attól függött, hogy azonnal a jegyzék átadásával kapcsolatban, mielőtt ellenkező kormánynyomás lehetségesse vált volna, összes érveinket megfelelő formában és megfelelő helyen nyilvánosságra hozzuk.”⁸³

A bécsi magyar követ nem közös interjút adott valamennyi újság számára, hanem alkalmazkodott az egyes lapok olvasóközönségéhez. A *Neue Freie Presse* és a *Neues Wiener Tagblatt*⁸⁴ napilapokban a gazdasági szempontokat hangsúlyozta, mert ezen lapok olvasóközönsége kevésbé volt érzékeny a német nemzeti szempontokra, míg például a *Deutsches Volksblatt*ban éppen fordítva, a nemzeti érveket kellett kidomborítani. Gratz ígéretet kapott a *Neue Freie Presse* és a *Neues Wiener Tagblatt* részéről, hogy a magyar akciót támogatni fogják. A keresztényszocialista *Reichspost*-nál sikerült elérnie, hogy a lap legalább a javaslatról való tárgyalás mellett foglaljon állást. Nagy jelentőségűnek értékelte Gratz, hogy a *Deutsches Volksblatt* politikai részét irányító Karl G. Hugelmann, aki a keresztényszocialistáknak a német nemzetiekhez közel álló szárnyára befolyással bírt, szintén megígérte a támogatását. A keresztényszocialisták ugyanis ezen frakciójukra való tekintettel foglaltak el tartózkodó álláspontot a nyugat-magyarországi kérdésben.⁸⁵

⁸³ Gratz Somssichnak, 1920. február 15. MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 241–242. fol. (257/pol. pizskozat).

⁸⁴ Vö. Die wirtschaftliche Neuordnung zwischen Österreich und Ungarn. Der ungarische Gesandte über die Note Ungarns. *Neues Wiener Tagblatt*, 1920. február 15. Gustav GRATZ: Noch einmal Westungarn. *Neues Wiener Tagblatt*, 1920. február 19.

⁸⁵ Gratz jelentése Somssichnak 1920. február 15-én (257/pol./1920, pizskozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 241–242. fol.

Az elkövetkező napokban Gratz – ugyancsak a diplomáciában nem szokványos módon – válaszcikkekben reagált a magyar jegyzékkel nem szimpatizáló írásokra. A *Neue Freie Presse* a jegyzék átadását követő napon az osztrák kormány álláspontját ismertette azt írta, hogy Magyarországnak az a szándéka a jegyzékkel, hogy a béketárgyaláson jobb alapot teremtsen magának. A lap a Magyarország által Nyugat-Magyarország számára kilátásba helyezett autonómiát azzal kívánta relativizálni, hogy a terület Ausztriához való kerülése esetében többet kap, mert önálló tartomány válik belőle. A két ország viszonyában felajánlott szabad áruforgalmat pedig egyenesen a békeszerződésből fakadó kötelezettséggént állította be.⁸⁶ Másnap Gratz – ugyancsak a sajtót közvetlenül felhasználva – visszautasította a lap állításait. Szerinte Magyarország a békeszerződés aláírása után is fenn fogja tartani ajánlatát. Cáfolta, hogy a békeszerződés kötelezne a gazdasági együttműködésre, az csak bizonyos mennyiségű élelmiszer exportját írja elő Ausztriába, amennyiben a gazdasági tárgyalások nem vezetnének eredményre a két ország között.⁸⁷ Ugyanakkor a *Neue Freie Presse* ugyanezen száma elemzést közölt a magyar jegyzékről. Az elemzés megállapította, hogy a magyar jegyzék csak tárgyalásokra hív meg, ezért annak elfogadása Ausztriát nem kötelezi el semmi mellett, jogait nem érinti. Figyelembe véve a nehéz élelmiszeri körülményeket, amelyen Magyarország valóban segíteni tudna a jövőben, a felajánlott tárgyalás elfogadását javasolta Ausztria minden jogának a fenntartása mellett.⁸⁸ A sajtóban indított akció bizonyos eredménnyel kecsegtetett: a magyar jegyzékkel szemben négy tekintélyes osztrák lap a tárgyalások felvétele mellett foglalt állást. Gratz is olyan értesítéseket szerzett, hogy a magyar ajánlat az osztrák közvélemény politikától távol álló részére nagy és kedvező benyomást tett.⁸⁹

Ennek ellenére a magyar külpolitikai vezetés az elejétől tisztában volt vele, hogy az akció sikerére vajmi kevés esély van.⁹⁰ Az osztrák kormány 1920. február 19-én

⁸⁶ Der österreichische Standpunkt gegenüber der ungarischen Note. *Neue Freie Presse*, 1920. február 15. *Neues Wiener Tagblatt* és *Morgen*, 1920. február 15.

⁸⁷ Gustav GRATZ: Der österreichische Standpunkt gegenüber der ungarischen Note. Eine Erwiderung. *Neue Freie Presse*, 1920. február 16. (Nachmittagblatt)

⁸⁸ Anerbieten des freien Verkehrs mit Ungarn. Im Zusammenhang mit Westungarn. *Neue Freie Presse*, 1920. február 16. (Nachmittagblatt)

⁸⁹ Gratz jelentése Somssichnak és Villaninak 1920. február 21-én (277/pol./1920, pizskozat). MNL OL K81 43. cs. Politikai ügyek 1920, 250–251. fol.

⁹⁰ „Újból hangsúlyozom, hogy vajmi kevés reményem van a kérdés békés úton való megoldására, de azt tartom, azokat a gyér lehetőségeket is, amelyek számunkra e részben kínálóznak, kötelességem teljesen kimeríteni.” Gratz jelentése Somssichnak 1920. február 12-én (pizskozat). Uo. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 198. fol.; Ippen miniszter 1920. február 17-én Gratz előtt kijelentette, hogy nem várható eredmény a jegyzékkel kapcsolatban. PDH Vol. I. No. 134.

kelt választjegyzékében⁹¹ – egyáltalán nem meglepő módon – elutasította a Nyugat-Magyarországra vonatkozó népszavazási javaslatot. A jegyzék hangsúlyozta, hogy a korábbi Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok német népe a tiszta nemzetállam mellett tett hitet. Ezzel mindenféle történeti, területi vagy politikai címen levezetett, idegen népek feletti uralomra vonatkozó jogot elutasított, beleértve a nemzeti autonómiát is, kivéve ha körülzárt vagy szétszórta települt nemzeti kisebbségekről van szó, amelyek területileg nem érintkeznek anyanemzetükkel. Ezt a jogi felfogást a saint-germaini békeszerződés sok tekintetben nem, de éppen Nyugat-Magyarország németlakta területe vonatkozásában figyelembe vette. Majd a jegyzék hivatkozott – magának ellentmondva – arra a „történeti tényre”, hogy a vitatott terület korábban többször cserélt gazdát, és hogy állandóan csak 300 éve van magyar birtokban, ami a Habsburg-ház csupán egyik dinasztikus rendelkezéseinek a következménye, bár a stájerországi rendek minden uralkodóváltásnál tiltakoztak ezen önkényes lépés ellen. Renner Gratz előtt korábban is utalt erre a „történelmi tényre”, amelyet a magyar követ Renner történelmi ismereteinek hiányosságán megdöbbenve visszautasított.⁹² Ezek után a jegyzék a területnek földrajzi, gazdasági és közlekedési jelentőségét emelte ki Bécs, Alsó-Ausztria és Grác vonatkozásában. Ezt követően aláhúzta a pillanatnyi jogi helyzetet, vagyis hogy a békeszerződés értelmében Nyugat-Magyarország már *de jure* Ausztriához tartozik, még ha ezt a jogot eddig nem is érvényesítették. Márpedig – folytatódik a jegyzék gondolatmenete – Ausztria nem tárgyalhat egy olyan terület sorsáról, főleg nem mondhat le népének egy részéről vitatható értékű és időleges gazdasági engedményekért, amely már jogilag hozzá tartozik. Ezek után a jegyzék felszólította a magyar felet, hogy hagyjon fel a nyugat-magyarországi német lakosság elnyomásával. Végül a jegyzék leszögezte, hogy ugyan a német „Haidebauer”-ek⁹³ és „Heanc”-ok⁹⁴ sorsa nem lehet kereskedelempolitikai ellenszolgáltatás tárgya, ennek

⁹¹ MNL OL K81 43. cs. 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 245–248. fol. (eredeti); ÖStA NPA Karton 808, Liasse Ungarn 9/3, 423–428. fol. PDH Vol. I. No. 139., 158–163. *Neue Freie Presse*, 1920. február 20. (Abendblatt)

⁹² Renner egy ízben kifejtette Gratz előtt, hogy a Habsburgok örök bűne, hogy a területet átengedték Magyarországnak. Szerinte ez a terület „eredetileg osztrák volt, 200 évig osztrák fennhatóság alatt is állt, aztán elzalogosították Magyarországnak és a Habsburgok elfelejtették a területet kiváltani. Ennek a felfogásnak hallatára nem hallgathattam el azon megjegyzésem, hogy ha az osztrák kormány feje ily tájékozatlanságot mutat egy kérdésben, amellyel pedig kötelességszerűen foglalkoznia kell, – Ausztriának igazán nincs joga panaszkodnia amiatt, hogy az entente vezető kormányfői az osztrák viszonyokról egyben-másban tájékozatlanok.” Gratz jelentése Somssichnak, 1920. február 13. (píszkozat) MNL OL K81 43. cs., 1920 – Nyugat-magyarországi kérdés. 195–196. fol.

⁹³ A „Heidebauer” német szó szó szerinti fordításban „pusztai parasztok”-at jelent, a Moson-síkság német nyelvű paraszti lakosságát jelölte.

⁹⁴ A hiéncek, hiencek vagy heancok a régi Vas és Sopron vármegyei németek történelmi elnevezése.

ellenére Ausztria nem zárkózik el a két ország közötti szoros gazdasági együttműködéstől, annak akár a teljes szabad kereskedelem alapjára helyezésétől sem.

A nyugat-magyarországi területi kérdés rendezésére magyar részről felajánlott javaslatot tehát – az előzetes reális várakozásoknak megfelelően – Ausztria visszautasította. Az akció mérlegének megvonását és a további lehetőségek számbavételét Gratz február 23-ai jelentésében végezte el. Megállapította, hogy a jegyzéknek a pártoktól távol álló közvéleményre és a bécsi antantmissziókra bizonyos agitációs hatása volt, de annak ellenére, hogy reményeinél több lap foglalt állást a magyar javaslat mellett, végeredményben az összes politikai párt elutasította a népszavazást. Ezáltal nemcsak Renner helyzete erősödött meg, hanem annak lehetősége is csökkent, hogy a keresztényszocialista párt, amely most ebben a kérdésben nyilvánosan lekötötte magát, kormányra kerülése esetén Nyugat-Magyarország vonatkozásában engedékenyebb magatartást tanúsítson. Ezeket a hátrányokat azonban Gratz nem tekintette tragikusnak, hiszen Magyarország pozíciói ebben a tekintetben e nélkül is olyan rosszak voltak, hogy azokon már nem lehetett rontani. Pozitívként csak azt könyvelhette el, hogy az Ausztria és Magyarország közötti szabad kereskedelem megteremtésére a nyilvánosság figyelmét is felhívták, amelynek esetleg a későbbiekben lehetnek majd hozadékai. A Nyugat-Magyarország megtartására törekvő politika előtt három utat látott. Az első szerint a terület kiürítését – ameddig csak lehet – halogatni kell. A kiürítés a békeszerződés ratifikációja előtt Magyarországtól nem követelhető. Feltételezte, hogy előre gyártott ürügyekkel a terület átadása talán a ratifikáció után is késleltethető lesz, ameddig Magyarország számára kedvező nemzetközi helyzet alakul ki. A másik út – nézete szerint – abban állna, hogy a kiürítés után Sopronban összeülő nyugat-magyarországi Landtagot, amely Renner ígérete szerint a terület hovatartozásának eldöntésére jogosult lenne, a Magyarország mellett való döntés érdekében kell befolyásolni. A harmadik lehetőséget Gratz abban látta, hogy Magyarországnak olyan előnyöket kellene biztosítania Nyugat-Magyarország számára, amelyekkel az osztrák ajánlat nem tud versenyezni. Ilyen lehetne a kilátásba helyezett autonómiának olyan német (Rajka, Hegyeshalom, Levél stb.) vagy nagyrészt német községekre (Moson, Magyaróvár) való kiterjesztése, amelyeket a békeszerződés nem ítelt oda Ausztriának. Ha azonban az autonómia a békeszerződés végrehajtása esetében megszűnne, akkor remélni lehetne, hogy a Sopronba összehívandó Landtag a terület Magyarország általi kiürítése esetében is Magyarország mellett döntene. Úgy vélte, hogy számítani kell arra: a terület hovatartozását végeredményben a nép fogja eldönteni, akár Renner elgondolásai szerint, akár pedig a Magyarország által felállított autonómia alapján. „Ez esetben azonban legnagyobb gondossággal kell kerülnünk mindazt, ami Nyugat-Magyarország közönségét ellenünk hangolhatná és a legnagyobb éberséggel kell keresnünk azoknak az összekötő szálaknak kidomborítását, amelyek a nyugat-magyarországi németiséget hozzánk láncolni alkalmasak. Egyenesen önmagunk ellen irányított politika volna, ha rekvirálások, evakuálások stb. folytatásával a nyugat-magyarországi közönséget végleg elkedvetlenítenők, ha

tovább is folyton visszaélések és elnyomatás miatti panaszok terjednének el e területről. A legnobilisabb, legtürelmesebb és legszabadelvűbb politika a nyugat-magyarországi németiséggel szemben meggyőződésem szerint legjobb magyar politika is.”⁹⁵ Ebben az értelemben fordult Gratz 1920. február 27-én kelt levelében Bleyer Jakabhoz, a nemzetiségek tárca nélküli miniszteréhez.⁹⁶ Bleyer is hasonlóképpen képzelte el a nyugat-magyarországi akció lezárulása – ti. a népszavazási javaslat – utáni politikai lehetőségeket. Közölte Gratzcal, hogy a legilletékesebb tényező csak a békedelegációnak Párizsból történő visszaérkezése után kíván döntést hozni. Ugyanakkor kérte Gratzot, hogy állítsa össze azon nyugat-magyarországi személyek listáját, akik Magyarországról Ausztriába menekültek, de hajlandóak lennének visszatérni, és Magyarország mellett agitálni.⁹⁷ Az autonómia létrehozásának időpontját illetően Gratz azon a véleményen volt, hogy azzal nem kellene megvárni Apponyiéknek a békekonferenciáról való visszaérkezését, mivel Magyarország nem is kért a békekonferenciától mást, mint népszavazást. Az autonómia megadását csak abban az esetben kellene halogatni, ha Magyarország komolyan foglalkozna a béke alá nem írásának a gondolatával – folytatta a bécsi követ –, mert akkor nem lenne szabad semmilyen vonatkozásban befejezett tényeket teremteni. Gratz a nyugat-magyarországi autonómiát nagyon liberális alapon, nagylelkűen képzelte el. Véleménye szerint a siker azon múlik, hogy sikerül-e a Magyarországhoz lojális lakosságot és a német-nemzeti álláspontot képviselő személyeket egyesíteni, mert így az Ausztriához csatlakozni kívánók száma elenyésző kisebbséget jelentene. „Semmi sem lehetne ránk nézve nézetem szerint annyira hátrányos, mint a túlságos kicsinyeskedés, amelyre sajnos közvéleményünk egy része nagyon is hajlik” – fejezte be Gratz a gondolatmenetet.⁹⁸ A két ország közötti gazdasági kapcsolatokról Gratz megjegyezte, hogy hiba volna a magyar javaslat visszautasítása végett Ausztriával szemben elutasítóan viselkedni. Hangsúlyozni kell ugyan, hogy a népszavazási javaslat osztrák részről történt visszautasításával Magyarország ismét szabad kezet nyert a felajánlott szabad kereskedelem tekintetében, de azzal – nézete szerint – Magyarország mindig tud valamilyen nyomást gyakorolni Ausztriára. Sőt, talán az antantra is, mert az ily módon reméli elkerülhetőnek, hogy Ausztria nem szorul az ő gazdasági támogatására.⁹⁹

⁹⁵ MNL OL K81 43. cs. 1920 – Politikai ügyek. (280/p./1920) 416–421. fol. (piszkozat)

⁹⁶ Uo. 289–290. fol. (piszkozat). Bleyer és Gratz nemzetiségpolitikai nézeteihez lásd PAÁL (2004).

⁹⁷ Bleyer Jakab 1920. március 4-én kelt leve Gratznak (eredeti). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Politikai ügyek. 286–287. fol. Arra is volt példa, hogy Gratz követet a nemzeti kisebbségek minisztériuma hívta meg értekezletre. Levél Gratznak a nemzeti kisebbségek minisztériumából, 1920. október 29. Uo. 449. fol.

⁹⁸ Gratz 1920. március 23-ai levele Bleyer Jakabnak (piszkozat). Uo. 273–276. fol.

⁹⁹ Gratz 1920. február 23-ai jelentése Somssichnak (piszkozat). Uo. 416–421. fol. Vö. Gesandter Dr. Gratz über die österreichische Antwortnote. *Pester Lloyd*, 1920. február 21.

2.5.3. A titkos diplomácia

A népszavazási javaslat visszautasítása után a nyugat-magyarországi kérdés kétoldalú megegyezés alapján történő rendezése háttérbe szorult. Magyarország a békeszerződés aláírása előtt állt – s a diplomáciai kudarc után –, érthető módon nem akart semmilyen lépést kockáztatni, amely a békeszerződésnek prejudikálhatna. Ekkor folytak a francia–magyar tárgyalások,¹⁰⁰ ami olyan reményt keltett, hogy Franciaország közép-európai politikáját Magyarországra fogja építeni, s ebben az esetben ugyancsak a békeszerződés feltételeinek enyhítésével lehetett volna számolni.

A hivatalos diplomácia mellett a magyar politikai vezetés a békeszerződés megváltoztatása érdekében a nemegyszer kalandosnak tűnő politikai és/vagy katonai akciók lehetőségével is számolt. Ebben a tekintetben a magyar politika elsősorban arra épített, hogy a Szovjet-Oroszország ellen folytatott intervenció következtében az ellenforradalmi Magyarország jelentősége az antanthatalmak szemében felértékelődik, és a békefeltételek enyhítése lehetővé válik. Emellett azonban a világháborúban vesztes országok (Ausztria, Magyarország és Németország) jobboldali elemei között is titkos együttműködés számai bontakoztak azzal a céllal, hogy Közép-Európában mindenütt jobboldali fordulatot hajtsanak végre, amely után ugyancsak a Párizs környéki békeszerződések revíziója következethetett volna.

Ezekbe a tervekbe illeszkedett az osztrák politikai jobboldal hatalomra segítése, aminek fejében Magyarország azt remélte, hogy az új, tisztán jobboldali osztrák kormány hajlandó lesz Nyugat-Magyarország hovatartozásának kérdésében a magyar érdekeknek megfelelni. Ezek a titkos akciók részben a bécsi magyar követség közvetítésével futottak. Az osztrák jobboldali tábor széttagolt volt, ami megnehezítette a magyar törekvéseket, hiszen nehezebb volt kiválasztani a tényleges politikai súllyal rendelkező tárgyalópartnereket. Az 1919 és 1920 fordulóján megalakult *Bund für Ordnung und Recht* nevű szervezet megkísérelte a különböző jobboldali erők összefogását. A *Bund* élén Leopold Hartig gróf elnöklétével egy bizottság állott, melynek Friedrich Wiesner (Gratz jó barátja), Albin Schager báró, Johannes Liechtenstein herceg, Kövess báró, Ronge ezredes, Glaire és Kodar őrnagyok voltak a tagjai. A névsorra pillantva megállapítható, hogy erősen legitimista beállítottságú szervezetről volt szó. A katonai szervezkedést Huber és Lunzer vezérőrnagyok, Höger és Zeis ezredesek és Maljavec őrnagy irányították. Magyar részről Huszár Károly miniszterelnök, Somssich külügyminiszter, Beniczky Ödön és Horthy Miklós tudtak az osztrák jobboldali szervezetekkel folytatott titkos tárgyalásokról.¹⁰¹ A magyar fél pénzügyi támogatásban részesítette a szocialisták meg-

¹⁰⁰ Vö. ORMOS (1975): 904–949. KERÉKES (1979): 188–193., 202–205. GRATZ (2001): 25–35.

¹⁰¹ Soós: 66–67. KERÉKES (1979): 156.

döntésére készülő szervezeteket. Gratz követ 1920. január 20-án levél formában tájékoztatta külügyminiszterét, hogy az osztrák monarchista akció támogatására kapott egymillió koronát még nem használta fel, mert a különböző akciók egységesítése még nem sikerült, másrészt mert az akció vezetői a nyugat-magyarországi kérdésben egészen ez idáig nem adtak olyan nyilatkozatot, amelyet Gratz a támogatás fejében kért tőlük. Most azonban miután sikerült az egységet megteremteni, a magyar követnek megígérték, hogy a kívánt nyilatkozatot kezeihez juttatják. Ugyanakkor Gratz további kétféle millió koronát kért sürgősen a hónap végéig, hogy az akció a kívánt ütemben folytatható legyen. Az azt követő kiadások fedezésére pedig újabb hárommillió korona rendelkezésre bocsátását kérte. „Az előkészületek annyira haladtak, hogy most már csak a pénzre van szükség, hogy négy hét alatt az egész szervezet – nemcsak Bécsben, hanem a tartományokban is, – teljesen ki legyen építve. Ma részletesen megbeszéltem az akciót Liechtenstein herceggel és Kovács tábornaggal, – és kezdünk a dologban bízni.”¹⁰² A fennmaradt forrásokból nem derül ki, hogy pontosan milyen akcióról volt szó. Minden bizonnyal a jobboldali erők fegyveres hatalomátvitelre készültek, és ezt Gratz is reális törekvésnek tartotta. Január 24-én tényleg meg is kapta a *Bund* képviselőitől a nyilatkozatot, amelyben kifejezésre juttatták, hogy Nyugat-Magyarország hovatartozásának a saint-germaini békeszerződés szerinti rendezését a két ország érdekeivel ellenkező, helytelen döntésnek tekintik.¹⁰³ A továbbiakban a *Bund* vezetői elkötelezték magukat a népszavazás mellett, azzal a kikötéssel, hogy Magyarország Ausztriát pontosan meg nem határozott időtartamra élelmiszerekkel látja el a világpiaci árnál olcsóbban. Az elkövetkező négy hónapban Gratz 12 részletben összesen tízmillió koronát folyósított a *Bund* vezetőinek.¹⁰⁴

A tervezett katonai segédlettel végrehajtott hatalomátvitelre azonban – mint ismeretes – nem került sor. Ennek egyik oka, hogy 1920 márciusában, Németországban a köztársaság megdöntését célzó Kapp-puccs kudarcba fulladt. 1920 júniusában, amikor a szocialisták és a keresztényszocialisták koalíciója felbomlott, ismét felmerült annak a lehetősége, hogy Kunschak vezetésével tisztán polgári kormány alakul a jobboldali fegyveres alakulatok támogatásával. Huber tábornok, a szervezet katonai parancsnoka azonban nem tartotta egységeit felkészültnek arra, hogy akár a fegyveres harcot is vállalják a *Volkswehr*, a szociáldemokraták önkéntes fegyveres testületének alakulataival szemben.¹⁰⁵

¹⁰² Gratz levele Somssichnak, 1920. január 20. MNL OL K64 6. cs. 20. t. (7/res./1920. 2. melléklet) 2–3. fol.

¹⁰³ Uo. (181/res./1920.)

¹⁰⁴ Uo. (ad 181/res./1920.) 5–16. fol. Vö. Soós: 67. és KEREKES (1979): 156–157.

¹⁰⁵ Soós: 69.

Az osztrák jobboldali szervezetekkel fenntartott titkos kapcsolatok mellett német körökhöz is fűződtek összeköttetések. Német titkos katonai szervezetek 1920. május 8-án a bajorországi Ratisbonnban megtartott értekezletükön elhatározták, hogy Bauer ezredes és Trebitsch-Lincoln Ludendorff tábornok és Gustav von Kahr bajor miniszterelnök megbízottaiként Budapestre utaznak, hogy az ottani illetékes szervekkel megtárgyalják a magyar–bajor–osztrák jobboldal egységes akciójának részleteit egy új európai rend kialakítása érdekében. Bauert és Trebitsch-Lincolnt a Kovács fedőnév alatt szereplő Krahl huszárkapitány kísérte Münchentől. Bécsben Gratztól kaptak útlevelet dr. Borchardt és dr. Lehoczky nevekre kiállítva. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a bécsi magyar követ be lett volna avatva a titkos bajor–magyar tárgyalások részleteibe. Budapestre május 15-én érkeztek meg, ahol a következő napokban tárgyalásokat folytattak Prónay Pállal, Eckhardt Tiborral, Gömbös Gyulával és magával Horthy Miklós kormányzóval is. A Ludendorff által kidolgozott terv értelmében Magyarország kiképzőhelyet biztosítana a bajor és osztrák szélsőjobboldali csapatoknak, továbbá gondoskodna felfegyverzésükről, és biztosítaná a vállalkozáshoz szükséges tizenkét millió koronát. Ezt követően alkalmas időben jobboldali fordulatot idéznének elő Ausztriában, majd az ausztriai rendszerváltozás után három oldalról megtámadnák Csehszlovákiát. Poroszországból is eltávolítanák a szociáldemokratákat, majd az Oroszországban kirobbantott ellenforradalom megdönténél a bolsevizmust. Az Anschluss-szal megerősödő Németország, Magyarország és Oroszország szövetségre lépne, és ezen államok érdekeinek megfelelően újrendeznék Európa térképét. Természetesen a Szt. István-i Magyarország is sértetlenül helyreállna.¹⁰⁶ Ezekbe a tervekbe azonban csak Horthy közvetlen környezete volt beavatva. Bauerék budapesti tartózkodásáról sokáig Teleki külügyminiszter sem tudott. A legitimisták értelemszerűen elleneztek ezeket az elképzeléseket, hiszen azok megvalósulásuk esetében útjában álltak volna a Habsburg-restaurációnak.¹⁰⁷ Horthy és szűkebb köre kapcsolatot tartott mind a berlini Bauer–Stephany-féle porosz csoportokkal, mind a bajor ellenforradalmi szervezetek vezetőivel, főleg Rudolf Kanzlerrel, az ORKA (Organisation Kanzler [Kanzler-féle Szervezet]) vezetőjével. 1920. július 20-án Bauer ezredes és Kanzler Horthynál tárgyalt. A megbeszélésen szó volt többek között a mihamarabbi közös bajor–magyar határ megteremtéséről, mezőgazdasági gépekért cserében magyar gabona szállításáról Bajorországba, az Orgesch (Organisation Escherichen [Escherich-féle szervezet]) keresztül fegyverszállításról Németországból Magyarországra.¹⁰⁸

¹⁰⁶ KARSAI: 60–62.

¹⁰⁷ TREBITSCH-LINCOLN: 200.

¹⁰⁸ Memorandum über die Ausführungen des Vertreters des Orgesch Kanzlers und Oberst Bauer bei Horthy am 11. 7. 1920. B. HStA Nachlass Kahr IV 33. Vö. Soós: 74.

Ugyancsak az osztrák kormány megdöntéséről és helyébe egy polgári kormány juttatásáról volt szó az 1920. augusztus 25–26-án Budapesten Teleki Pál miniszterelnök svábhegyi villájában tartott magyar–bajor–osztrák megbeszélésen. Teleki, aki a megbeszélést magyar részről vezette, kizárta, hogy az akcióba Magyarország katonailag is bekapcsolódjon. Az osztrák szocialistáknak a kormányból való eltávolítását a keresztényszocialisták támogatásával kívánta elérni.¹⁰⁹ A tárgyalások folytatására szeptember 6–7-én Bécsben került sor.¹¹⁰ A magyar kormányt Gratz képviselte. Ezen és a szeptember 18–19-én Bécsben tartott megbeszélésen azonban kiderült, hogy az osztrák keresztényszocialisták sem hajlandók a fegyveres fellépés ódiumát magukra venni, hanem a német-nemzeti párttal szövetségben kívánják a hamarosan esedékes parlamenti választásokat megnyerni, és polgári koalíciós kormányt alakítani. Ilyen értelemben természetesen nem voltak hajlandók a nyugat-magyarországi kérdés tekintetében sem olyan álláspont mellett nyilvánosan elkötelezni magukat, ami ronthatná volna a belpolitikai pozícióikat. A magyar kormányzat azonban az osztrák választásokig várakozó álláspontjára helyezkedett, és a bajor Orgesch irányítása alatt álló osztrák szervezeteknek továbbra is havi kétfélmillió koronával történő támogatása mellett döntött, amelynek „postázását” Gratz követ bonyolította volna le.¹¹¹ A pénzfolyósítás azonban nem történt meg, legalábbis bajor részről szeptember végén egy memorandumban arra panaszkodták, hogy a megígért összegre három hónapja hiába várnak. A magyar fél válaszában leszögezte, hogy a szükséges pénzeszközök előteremtéséhez kész hozzájárulni, de ezzel kapcsolatban sem a kormányzó, sem a miniszterelnök kötelező ígéretet nem tett. Attól viszont határozottan elzárkózott, hogy a tervezett bankógyártást (pénzhamisítást) a „mindenoldalról ellenségek által körülvett, kémektől hemzsegő kis” Magyarországon csinálják.¹¹²

Az osztrák kormány előtt azonban nem maradt titokban, hogy Magyarország a bécsi követségen keresztül osztrák ellenforradalmi szervezeteket és a fennálló kormány megbuktatását pénzügyileg támogatja. A Schön-gyilkosság után éppenhogy lecsillapodtak a bécsi magyar követség elleni kedélyek, amikor újabb botrány robbant ki körülötte. A bécsi szocialista *Arbeiter-Zeitung* 1920. szeptember 22-i és 23-i számaiban állítólag a bécsi magyar követségről származó dokumentumokat publikált, amelyek azt kívánták bizonyítani, hogy a magyar követség nagy össze-

¹⁰⁹ KERÉKES (1979): 210. Valószínűleg Johannes Wutzlhofer bajor mezőgazdasági miniszter is tárgyalt Budapesten, augusztus végén vagy szeptemberben. Gustav von Kahr bajor miniszterelnök levele Horthy kormányzónak, 1920. augusztus. B. HStA Nachlass Kahr IV. 33.

¹¹⁰ Soós: 93. Megjegyzendő, hogy a találkozó helyszínéül KERÉKES ([1979]: 210.) Münchent adja meg. Viszont sem a Soós, sem pedig a Kerekes által megadott levéltári jelzet alatt nem találhatók meg ezen információk.

¹¹¹ KERÉKES (1979): 211.

¹¹² Antwort auf das Memorandum von 28. IX. 1920. B. HStA Nachlass Kahr IV 33.

gekkel támogatta a törvényes osztrák kormány ellen irányuló akciókat.¹¹³ Az akták a bécsi magyar követség sajtóosztályának alkalmazásában álló Schuller-Sullay Ferenc révén, Böhm Vilmos egykori népbiztos közvetítésével jutottak az *Arbeiter-Zeitung* szerkesztőségéhez. Néhány jelentéktelen irat mellett, amelyek valóban a követség levéltárából kerültek ki, a nyilvánosságra hozott dokumentumok hamisítványok voltak, amelyeket Schuller-Sullay a követség írógépén hamisított. Gratz követ és Reich Árpád, a követség sajtóosztályának vezetője azonnal cáfolták a dokumentumok eredetiségét,¹¹⁴ és az *Arbeiter-Zeitung*ban megjelent hamis dokumentumok végett tett feljelentésükben a hamisítványokon szereplő „Reich”-aláírás és Reich tényleges aláírása közötti eltérésre igyekeztek rámutatni.¹¹⁵ Később Schuller jelentkezett, és bíróság előtt is bevallotta, hogy a kérdéses dokumentumok egy részét, amelyekért Böhm-től jelentős összeget kapott, ő maga hamisította. Böhm viszont továbbra is kétségét fejezte ki, hogy az iratok hamisítványok lennének.¹¹⁶ Gratz követ 1920. szeptember 28-án kelt – Kánya Kálmán távolléte miatt –, Khuen-Héderváry Sándorhoz írt levele alapján bizonyítottan tekinthetjük, hogy a kompromittáló iratok valóban hamisítványok voltak: „az ügyben az *Arbeiter Zeitung* alul fog maradni, – alul kell maradnia, hisz tényleg hamisítványoknak ült fel. Az aktalopások sokkal kellemetlenebbek volnának, ha hamisítványokkal nem volnának tetézve. Így a figyelmet tényleg a hamisítványok abszorbeálják [...]. Olyan dolog, amely a hamisítványok tartamához hasonló módon kompromittálna a sajtóosztályt, a lopott iratok között nincsen, – valószínűleg azért kellett hamisítani, mert az igazi akták között nem volt elég értékes anyag a követség kompromittálására és ezért az iratok megfelelő áron való értékesítésére.”¹¹⁷

¹¹³ Vö. Újabb akták a Gratz-Reich bécsi különítmény működéséről. *Világosság*, 1920. szeptember 29.

¹¹⁴ Renner kancellár távirata Cnobloch budapesti osztrák követnek, 1920. szeptember 30. Ebben közli, hogy a magyar tiltakozás ellenére erős a gyanú, hogy a dokumentumok eredetiek. ÖStA NPA Karton 276, 5/2 Ungarische Gesandtschaft 1919–1927.

¹¹⁵ Gratzék szerint hamisítóként csak az újságíró Schuller-Sullay jöhet szóba, aki órákat ült a követségen és cikket írt, tehát volt lehetősége, hogy elkészítse a követség írógépén a hamisítványokat. A hamisítványokon szereplő szeptember 1-én az 1-et a szokásostól eltérően nem arab 1-gyel írta, hanem római 1-gyel, ami a követségi alkalmazottak szerint Schuller-Sullay gyakori hibája szokott lenni. Schöber bécsi rendőrfőnök jelentése a külügyminisztériumnak (Staatsamt für Äußeres), 1920. szeptember 29. MNL OL PIL 508. f., 2. cs. 41. ö. e. 53–55. fol.

¹¹⁶ GRATZ (2009): 254–257. Vö. *Az Ember*, 1920. december 19.

¹¹⁷ MNL OL K64 6. cs. 22. t. Természetesnek mondható, hogy a keresztényszocialista Friedrich Funder emlékirataiban hamisítványnak nevezi a kérdéses dokumentumokat (FUNDER: 652–653.). Ugyanerre a következtetésre jut Irmtraut Lindeck-Pozza, aki szerint elfogadható a bécsi magyar követség állítása, miszerint a jelentéktelen tartalmú dokumentumokat a követségről ellopták, míg a többi hamisítvány, mert azok olyan ügyetlenül vannak megfogalmazva, hogy el nem hihető, hogy azokat tapasztalt diplomata írta volna. Ugyancsak szeptember 22-én a prágai *Právo lidu* hasábjain is közzétettek egy a bécsi magyar követséget lejárató titkos dokumentumot. Brodonaro prágai olasz

A fentiekből és az idézett levélből azonban kiderül, hogy az *Arbeiter-Zeitung* által leközölt dokumentumok hamis volta ellenére a bécsi magyar követség valóban folytatott olyan tevékenységet, amely az osztrák belügyekbe való beavatkozásnak minősíthető. Beszédese a bécsi lap ellen indított perben a magyar követséget képviselő Dr. Eduard Coumont ügyvéd elszámolása. Az ügyvédi iroda által kért 600 ezer magyar korona költséget a magyar külügyminisztérium sokallta, végül 450 ezer koronában sikerült megállapodni. Dr. Coumont az elszámoláshoz csatolt levelében utalt arra, hogy társainak „csak igazán kellemetlen viszonyok között sikerült Schullert vallomásra bírni és a vallomást írásba foglalni”.¹¹⁸

Renner, az osztrák külügyek irányítója is megdöbbenéssel konstataálta Gratz tevékenységét. „Az a bizonyítottan tekinthető tény, hogy az itteni magyar követség egy olyan sajtóhadjáratot támogatott, amely személyesen ellenem irányult, lehetlenné tette, hogy Gratz követet ismét személyesen fogadjam. Mindazok után, ami történt, lehetetlen, hogy Gratz és Reich itt maradjanak. [...] [I]tt maradása [ti. Gratzé] tényleg lehetetlen, annál is inkább mert a népnyelv Gratzot és Wiesnert az imperialista agitáció és egy dualista kis monarchia visszaállításának képviselőinek tartja. [...] A magyar követséggel való incidens stante conluso akadály a további munkának. [...] Sajnálom, mert én Gratzot nagyon nagyra becsültem, nagyon sajnálom, hogy erre a konklúzióra kell jutnom.”¹¹⁹

Az *Arbeiter-Zeitung* ellen indított per a bécsi bíróság előtt egészen 1921 augusztusáig eltartott, amikor Gratz már semmilyen tisztséget nem viselt a külügyek terén. A főtárgyalásra 1921. június közepén került sor. A kérdéses okmányok valódiságát azonban nem sikerült tisztázni, azt sem engedték, hogy Gratz a törvényszék előtt eskü alatt vallomást tegyen.¹²⁰ Teljesen nem sikerült bizonyítani, hogy a magyar követségre a gyanú árnyéka sem vetülhet. A bécsi magyar követség „sötét ügyeiről” Gratz emlékirataiban sem tett említést. A per kimenetele kapcsán megjegyezte, hogy ekkor rendült meg először az igazságszolgáltatásba vetett abszolút hite.¹²¹ Ez a források ismeretében különösen hangzik, hiszen – mint láttuk – minden bizonnyal léteztek kompromittáló iratok. Más kérdés, hogy a napvilágra került dokumentumok tényleg hamisítványok lehettek, és azok alapján a követség „ártatlanságának” kimondását lehetett várni.

követ véleménye szerint a kompromittáló okmányoknak Bécsben és Prágában történt egyidejű nyilvánosságra hozása célzatosságra utal (FOGARASSY: 8.). A prágai német követ viszont 1920. szeptember 28-án azt jelenti, hogy a *Právo lidu* és az *Arbeiter-Zeitung* által közölt, a bécsi magyar követségnek a Monarchia visszaállítására és Szlovákia leválására irányuló propagandatevékenységét leplező dokumentumok bizalmi embere szerint valódiak. PA AA R74188 K111880.

¹¹⁸ MNL OL K64 6. cs. 20a. t. (30. 72/922).

¹¹⁹ Közli KERÉKES (1979): 213–214. (ÖStA NPA Karton 481, 963–967. fol.)

¹²⁰ *Nemzeti Ujság*, 1921. június 17.

¹²¹ GRATZ (2009): 257.

2.5.4. Az osztrák keresztényszocialista kormány

A magyar politika is várakozó álláspontra helyezkedett: az osztrák parlamenti választások 1920 őszén voltak esedékesek, a magyar kormány a keresztényszocialisták egyedüli kormányalakításában bízott. A keresztényszocialista pártnak a választási kampányra adott pénzügyi támogatással, valamint előnyös kereskedelmi szerződés kilátásba helyezésével kívánta elérni, hogy a várakozások szerint keresztényszocialistákból megalakuló új kabinet a területi vitában messzemenően vegye tekintetbe a magyar elképzeléseket. Gratz kormányának azt javasolta, hogy az esetleg létrejövő megállapodásokat oly formában kössék meg, hogy azok a választási küzdelemben a polgári pártok javára szolgáljanak, másrészt Magyarországra nézve csak akkor legyenek kötelezők, ha az osztrák kormány magatartása gyökeresen megváltozik.¹²²

Az 1920. október 17-én megtartott osztrák parlamenti választásokat ugyan a keresztényszocialisták nyerték, de abszolút többséget nem szereztek. Mivel a nagykoalíció fenntartását a pártok nem támogatták, és az Anschluss kérdésében elfoglalt intranzigens álláspontja miatt a nagynémet párt sem jöhetett szóba, ezért a keresztényszocialista miniszterek mellett hat, párton kívüli szakembert is bevontak a kormányba. Ez persze azt jelentette, hogy az új, részben szakértő kormány nem politizálhatott az ellenzék szándékai ellenében.¹²³

A későbbi események azt mutatták, hogy a magyar kormány megalapozatlan reményeket fűzött az osztrák keresztényszocialistákkal folytatott tárgyalásokhoz. A magyar kormány azon sürgetésére, hogy az osztrák keresztényszocialisták adjanak biztosítékot a területi vita békés rendezésére vonatkozó készségükről, Richard Weiskirchner, a párt egyik vezetője november 5-én közölte Gratz követtel, hogy nem lehet olyan kormány nevében nyilatkozatot adni, amelyik még meg sem alakult. A saját nevében azonban kész volt nyilatkozni, amennyiben azt nem hozzák nyilvánosságra. Gratz osztrák tárgyalópartnerétől egy olyan nyilatkozatot kért, amelyben az biztosítja, hogy Ausztria Nyugat-Magyarország kiűritésének vagy átadásának kérésével nem teremt *fait accompli*.¹²⁴ Csáky Imre külügyminiszter egyelőre egy pártnyilatkozattal is megelégedett volna. A Gratz közvetítésével megérkezett nyilatkozat viszont tartalmában nem volt megnyugtató a magyar fél számára.¹²⁵

¹²² Gratz 1920. június 22-ei jelentése Teleki Pál külügyminiszternek. MNL OL K64 6. cs. 22. t. 11. fol. (eredeti, 158/res./1920).

¹²³ ZÖLLNER: 378–379. KERÉKES (1984): 72–73.

¹²⁴ Gratz távirata és jelentése Csáky Imre külügyminiszternek, 1920. november 5. PDH Vol. I. No. 773. és 776. Vö. Soós: 99–100.

¹²⁵ Csáky távirata Gratznak, 1920. november 8. PDH Vol. I. No. 784. Vö. *Nemzeti Ujság*, 1920. október 20. GERGELY (1989): 212.

Az ugyanis csak annyit tartalmazott, hogy a keresztényszocialista párt minden valószínűség szerint azt az álláspontot fogja képviselni, hogy a nyugat-magyarországi kérdésben Ausztria és Magyarország között a békeszerződés előírásainak végrehajtása előtt a baráti megállapodás érdekében tárgyalásokat kell kezdeni.¹²⁶

A magyar kormány túlságosan egyoldalúan csak a rövid távú gazdasági együttműködésre (élelmiszer-szállítmányok) hivatkozva kívánta az osztrák kormányköröket engedményekre rábírní. Gratz felmérve az osztrák kormány rendkívül kényes helyzetét, felhívta kormányt figyelmét arra, hogy ha a kilátásba helyezett 300 vagon lisztet ingyen szállítanak is Ausztriának, akkor sem lehetne a nyugat-magyarországi kérdésben pozitív eredményt elérni, mert az osztrák pártok nem kelthetnek olyan látszatot, hogy Nyugat-Magyarországot egy tál lencséért áruba bocsátották. Gratz szerint „a mi erősségünk ebben a kérdésben az a [...] szempont, amelyet egy év óta nyilvános és magánbeszélgetésekben következetesen hirdetek, hogy Nyugat-Magyarország tőlünk való elszakítása örökre elrontaná a viszonyt Ausztria és Magyarország között. Ebben a tekintetben szükségtelen a keresztény-szociális párt vezetését meggyőzni, mert hisz ez is ugyanebből a szempontból következett a kérdés békés megoldására, és a szociáldemokratáktól eltekintve, – kik ezt a kérdést párttaktikából kezelik, – csak a nagynémetek és szórványosan a keresztényszociális pártban is található elvbarátaik azok, kik a nyugat-magyarországi kérdés ebbeli fontosságával még nincsenek tisztában.”¹²⁷

A következő hetekben Gratz több megbeszélést folytatott az 1920. november 22-én kancellárrá előlépett Michael Mayrral.¹²⁸ Ezek során kiderült, hogy az álláspontok lényegesen eltérnek egymástól. Mayr hangsúlyozta, hogy a nyugat-magyarországi kérdésben nagy érzékenységgel kell számolni. Olyan ígéretet nem tehet, amely a tárgyalásokat feltétlenül biztossá tenné, mert annak betartása végeredményben nem tőle függ. Mayr felvetette: nem vállalná-e a magyar kormány egyedül, hogy a közvetítésre valamelyik nagyhatalmat megnyerje. Ha kiszivárogná ugyanis, hogy az osztrák kormány maga kezdeményez tárgyalásokat a nyugat-magyarországi kérdéssel, akkor lehetetlenné válna helyzete a parlamentben, amelynek többsége a kérdést eldöntöttnek tekintti. A kancellár nem zárkózott el a trianoni határnak magyar szempontokat figyelembe vevő kismértékű módosításától, de egy olyan megoldást, amely mintegy megosztaná a területet, lehetetlennek nevezett. Gratz közölte: szerinte elkerülhetetlenül szükséges, hogy Ausztria is kifejezze tárgyalásokra való készségét az antant előtt. Ha a területi kérdésben kielégítő rendszert nem sikerül elérni, akkor nem lesz rá lehetőség, hogy Ausztria és Magyarország között belátható időn belül barátságos és bensőséges viszony alakuljon ki.

Ez csak akkor képzelhető el – folytatta Gratz –, ha a terület jelentékeny része magyar marad, néhány község átengedésével nem lehet a kérdés végzetes következményét tompítani. A magyar követ – a lakosság nagy részének és a magszálló csapatok hangulatára utalva – azt is hozzáfűzte, hogy Nyugat-Magyarország átadása nem megy végbe súlyos konfliktusok és vérontás nélkül.¹²⁹ Mayr kijelentette, hogy a két ország közötti együttműködést mindkét ország érdekének tartja, de bizonyos dolgokat, még ha akarja, sem tudna keresztülvinni, mert egyszerűen nem volna meg a parlamentáris többsége.

Ezen nem túlságosan biztató előzmények ellenére a magyar kormányt hidegzuhanyként érte, amikor 1920. december 23-án a Nagykövetség Konferenciája jegyzékben követelte Nyugat-Magyarország átadását a Sopronban székelő szövetségszövetségi katonai misszióknak. Fokozta a magyar csalódottságot az is, hogy hivatalba lépése után Mayr kancellár körlevélben ismertette a külföldi osztrák missziókkal a kormány álláspontját, mely szerint hajlandó antant közvetítéssel Magyarországgal tárgyalásokat kezdeni, de egyúttal javasolta a vitatott terület szövetségeseknek történő átadását is. December 4-én a Nemzeti Tanács (Nationalrat) ülésén azt is kijelentette, hogy a burgenlandi kérdés *res judicata*.¹³⁰ A kancellár ugyan továbbra sem zárkózott el a tárgyalásoktól, de azok szerinte csak kisebb határmódosításokat eredményezhetnek, mint például Nagycenk hovatarozásának kérdése. Ugyanakkor Mayr – a magyar fél kívánságától eltérően – nem kívánta összekapcsolni a nyugat-magyarországi kérdést a közös vagyon megosztásának problémájával, mert szerinte ezen utóbbi ügy olyan sokáig eltarthat, hogy addig Burgenland kérdésével nem lehet várni. December 31-én azonban a keresztényszocialista sajtó Mayr kancellár érdemének tulajdonította a Nagykövetségi Konferencia döntését. Gratz, kormánya előzetes hozzájárulásával, sajtóközleményben hozta nyilvánosságra, hogy a decemberben Ausztriával megkötött kereskedelmi egyezmény ratifikálását Magyarország megtagadja.¹³¹

Gratz ezen lépését megelőzően – nem tudván még a sajtóban megjelent értékelésről, amely teljesen egyértelművé tette, hogy Mayr kettős játékot űz – magánlevelben fordult az osztrák kancellárhoz. Ebben igyekezett rámutatni azokra a súlyos következményekre, amelyek a Nagykövetség Konferenciájának döntéséből a két ország jövőbeni kapcsolatát érinthetik, és amelyeket osztrák részről talán alábecsülnek. A magyar közvélemény sohasem nyugodna bele Nyugat-Magyarország elvesztésébe, s azt követelné, hogy Magyarország a tőle elszakított területtel szemben teljes zárlatot vezessen be, hogy így döbbsé rá Nyugat-Magyarország lakóit, mennyire Magyarországtól függ jó sorsuk. Mivel pedig a vitatott terület a határ

¹²⁹ A budapesti osztrák követ jelentése 1920. november 28-án. ÖStA NPA, Karton 809, Liasse Ungarn 9/3, 403–405. fol.

¹³⁰ KERÉKES (1979): 257.

¹³¹ Gratz jelentése Teleki Pálnak, 1921. január 2. PDH Vol. II. No. 1. Vö. PDH Vol. I No. 886., 887., 889., 890. Soós: 103.

¹²⁶ Gratz távirata Csákyknak, 1920. november 7. PDH Vol. I. No. 782. Vö. Soós: 100.

¹²⁷ Gratz jelentése Csákyknak, 1920. november 14. (kézfírtas pizskozat). MNL OL K81 43. cs. 1920 – Politikai ügyek. 469. fol.

¹²⁸ Gratz jelentése Csákyknak, 1920. november 14. és november 25. Uo. 467–469. és 481–482. fol.

teljes hosszában elválasztja a két országot egymástól, ezen blokádnál teljesen lehetetlenné válnának azok az elképzelések, amelyek a két országból – esetleg más államok bevonásával – egy olyan gazdasági blokk kialakítását célozzák, amely elég erős lenne egyes gazdaságilag erősebb szomszédokkal szemben is. Ha Magyarország ezeket a német nyelvű területeket elveszíti, akkor a magyarországi németiség védelmét szolgáló külön rendelkezések sem lesznek fenntarthatók, ami megint csak Magyarország és Ausztria német nemzeti érzelmű közvéleménye közötti súrlódásokhoz fog vezetni. Mindez csak a cseh politika legnagyobb győzelmét jelentené: Ausztria és Magyarország minden eddiginél nagyobb mértékben kerülne Csehszlovákia befolyása alá. Kétségbeejtő lenne – folytatta Gratz –, ha nem sikerülne elkerülni azt a helyzetet, amelytől Ausztria és Magyarország legtisztábban látó elméi csak bajt várnak. A magyar követ három pontot jelölt meg, amelyek véleménye szerint az Ausztria és Magyarország között folytatandó tárgyalások témáját képezhetnék. 1. A területi kérdés. Gratz hangsúlyozza, hogy nem kerget illúziókat, mert ebben a tekintetben a két ország álláspontja között mélyreható különbség van, de végzetes hibának tartaná, ha még csak kísérletet sem tennének a területi kérdésben való megegyezésre. 2. A területi kérdéssel együtt lehetne tárgyalni a két ország jövőbeni gazdasági és politikai viszonyát és a németek nemzeti jogainak biztosítását, amely Magyarország egész területére kiterjedne. Gratz úgy gondolta, hogy a nyugat-magyarországi kérdés rendezésének módja a magyar–német viszony jövőbeni alakulására is döntő jelentőséggel lesz, és éppen ezért a német-nemzeti köröknek teljes megértést kell tanúsítaniuk a magyarországi németiség nemzeti jogai iránt. 3. A tárgyalásokba Ausztriának Magyarországgal szembeni kötelezettségeit is be kellene vonni, különösen az egykori közös vagyon kérdését. A magyar közvélemény nem értené, hogy Magyarország miért igyekszik kötelezettségeit teljesíteni, amíg nem világos, hogy Ausztria mily módon fog az ő kötelezettségeinek megfelelni – hangzott Gratz érvelése. Korábban Ausztria állított föl junktimot a területi kérdés és a magyar követelések között, a békeszerződés ratifikációját megjelölve a vagyoni kérdések tárgyalásának feltételeként. Természetesen nem lenne szükséges – engedte meg Gratz –, hogy a közös vagyonnal való elszámolást maradéktalanul elvégezzék, de el kell jutni addig a pontig, ahol Ausztria elvi álláspontja az egyes kérdésekben egyértelművé válik. Levele végén Gratz kiemelte, hogy a magyarországi kommunizmus alatt egyszer keresztényszocialista politikusok körében azt mondta: csak egy estben tér vissza állami szolgálatba, ha úgy érzi, hogy azáltal hozzájárulhat az Ausztria és Magyarország közötti bensőséges kapcsolat kialakításához. Jelenlegi posztját is azzal a meggyőződéssel vállalta, hogy ezen ügyet szolgálhatja, és mielőtt reményei végleg összeomlanának, az utolsó szalmaszálát is megragadja, hogy a két boldogtalan országot megóvja attól a veszélytől, amelyet az új helyzet magával hozhat.¹³²

3. Miniszter Teleki Pál kormányában

3.1. A külpolitikai program

Mint láttuk, 1919 őszén Bethlen próbálta meg rábeszélni Gratzot, hogy vállaljon miniszteri tárcát. Akkor még visszautasította a felkérést, s hogy a miniszterség vállalása elől meneküljön, magát hozta szóba a bécsi követi posztra. 1920 őszén Teleki miniszterelnök kérte, hogy lépjen be a kormányába, és őrá bízta, hogy a külügyi vagy a pénzügyi, esetleg a kereskedelemügyi tárcát választja-e. Gratz a felkérés elől azzal az indoklással tért ki, hogy amíg Budapesten a terrorcselekmények napirenden vannak, addig nem léphet be a kormányba, s kérte, hogy továbbra is a bécsi követség élén maradjon. Emlékiratai tanúsága szerint attól is tartott, hogy a bizonytalan magyarországi viszonyok között miniszteri állását nem tarthatná meg sokáig, úgyhogy a követi posztot is elvesztvén visszatérni kényszerülne a privát szférába.¹³³ Novemberben aztán a Teleki-kormány felszámolta a terroristák utolsó budapesti fészkeit (a Britannia Szálló megtisztítása a különítményektől, a Babarczy-különítmény lefegyverzése). Időközben egy, a pénzügyi minisztériummal kapcsolatos törvényjavaslat körül kirobbant parlamenti vitát ürügyül felhasználva – valójában a legitimista–szabad királyválasztó ellentétek kiéleződése következtében – a Teleki-kormány december 1-jén lemondott. Gratz is Budapestre utazott, hogy az új kormány megalakításánál asszisztáljon. Telekivel egyetértésben Bethlen István grófot szerette volna megnyerni, hogy vállalja a miniszterelnökséget. Bethlen azonban, aki még nem látta elérkezettnek az időt arra, hogy a kormány élére álljon, vidékre utazott, hogy kivonja magát Gratzék győzködése alól.¹³⁴ Az új kormány ismét Teleki vezetésével alakult meg, egyelőre Gratz még kimaradt. Tartottak még a magyar–osztrák kereskedelmi tárgyalások, ezért Bécsben volt okvetlenül szükség Gratzra.¹³⁵

December végén Teleki levélben fordult Gratzhoz: „Most jön el a kemény munka ideje. A tavasz a legforróbb időszakok egyike lesz, amelyeket eddig átélünk, befelé éppúgy, mint kifelé. Nem vagyok képes ezt a kettős harcot és ezt a

¹³³ GRATZ (2009): 260–261.

¹³⁴ GRATZ (1935): 340. GRATZ (2009): 261.

¹³⁵ Fürstenberg budapesti német követ távirata 1920. december 17-én. PA AA' R74179. Ugyanakkor Cnobloch budapesti osztrák követ abból a tényből, hogy a miniszteri tárcát betöltetlen maradt, 1920. december 18-án azt a következtetést vonta le, hogy Gratz elutasító válasza, amelynek nagyrészt személyes okai vannak, még korántsem végleges. Gratznak a kormányba való belépése azzal a ténnyel együtt, hogy Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter lett, biztosítékot jelentene az iránt, hogy a magyar politika nyugodtabb irányba fordul, és figyelembe veszi a pillanatnyi helyzet gazdasági és politikai szükségserűségeit. ÖStA NPA Karton 795, Liasse Ungarn 2/3, Innere Lage 1920–1926, 235. fol.

dupla munkát vállalni, a két feladat [ti. Teleki a külügyminiszteri tárcát is vezette – P. V.] fizikailag is egybeesik, és nem tudja őket egy ember intézni. Nem lennék kéresemmel a terhedre [...] ha nem Te lennél az egyetlen, aki ma a külpolitika irányítását a kezébe képes venni. A Te ismereteid nagyobbak, a Te ítélőképességed józanabb, természeted fegyelmezettebb, mint bárki másé, aki szóba jöhet. (Ne tekintsd ezt hízélgésnek. A dolog sokkal komolyabb. De ez az objektív igazság.) Te nem tartozol a ballplatziaiak közé, és ők mégis téged akarnak. A minisztertanácsban nagy megnyugvást jelentenél nekünk a túlságosan temperamentumos pénzügyminiszter és a véleményem szerint kissé egyoldalú kereskedelmi miniszter mellett. – Látlak, amint szkeptikusan mosolyogsz! De hát, mondj valaki jobbat! Kit? Imre (Csáky) most lehetetlen. Később jöhet ő, és Te újra átveheted Bécsset vagy talán Berlint. Nélküled csak aggodalmakkal és ezért bizonytalanul merek belevágni a dolgokba. Mindent egybevetve ismételtlen kérek – és tiszta szívből mondom, hogy mint barátod nem szívesen teszem, mert én tudom a legjobban, hova hívlak – de az ország érdekében újra kérem és hívnom kell. És kérek, ne haragudj ezért rám.”¹³⁶ Kevesen lettek volna, akik ellen tudtak volna állni egy ilyen felkérésnek. Gratz sem tartozott közéjük. Gratz „megpuhításában” jó barátja, Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter is nagy szerepet játszott.¹³⁷ Gratz a miniszteri bárónyszék elfoglalása előtt állítólag úgy nyilatkozott, hogy a királykérdésben legitimista nézetét nem fogja megtagadni, hanem ellenkezőleg, tántoríthatatlanul képviselni fogja. Tisztában van azzal, hogy ezáltal előbb vagy utóbb ezen nézete és miniszteri állása között konfliktusra kerül sor, de nem hajlandó megváltoztatni álláspontját.¹³⁸ Ekkor még nem gondolhatta, hogy az milyen hamar bekövetkezik.

1921. január 18-ától¹³⁹ 1921. április 12-ig állt a külügyminisztérium élén, közben 1921. február 26-tól a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere is volt.¹⁴⁰ Néhány nappal kinevezése előtt Magyarország külpolitikájáról többek között a következőket nyilatkozta: „Magyarország általában is békés politikát óhajtott folytatni a

¹³⁶ GRATZ (2009): 261–262. (Gratz emlékiratában Teleki Pál levelének német fordítását közli. Az eredeti nem ismert. Magyarra én fordítottam. – P. V.)

¹³⁷ *Nemzeti Ujság*, 1922. május 18.

¹³⁸ Fürstenberg jelentése, 1921. április 10. PA AA R74188 K111994.

¹³⁹ Teleki miniszterelnök kinevezéséről szóló levele, 1921. január 19. (489./M.E.I. sz.). Horthy kinevezési kézirata. (Martin Hubner, Gratz unokája tulajdonában.) *A Borsszem Jankó* 1921. február 13-i grafikája orvosként ábrázolja Gratzot, aki éppen operációt végez „Hungárián”.

¹⁴⁰ Teleki miniszterelnök kinevezéséről szóló levele, 1921. március 1. (1424/M.E.I. sz.) és Horthy kinevezési kézirata. (Martin Hubner, Gratz unokája tulajdonában.) BÖLÖNY: 87. A minisztertanács engedélyezte, hogy „kettős háztartási költségeire való tekintettel” [ti. Gratz családja továbbra is Bécsben maradt] Gratz külügyminiszter a költségvetésben amúgy is biztosított havi 200 ezer korona reprezentációs pótlékon felül január 1-jéig visszamenőleg további havi 160 ezer korona reprezentációs költségben részesüljön. Ezenkívül hazaköltözési költségeire 150 ezer korona előlegben részesült. MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. március 3. Közigazgatási: 5. napirendi pont.

szomszédokkal szemben [...] Magyarország már a legközelebbi jövőben szorosabb kapcsolatot fog létesíteni a szomszédos államokkal, különösen gazdasági téren.”¹⁴¹ Ez mintegy előrevetítette az új külügyminiszter politikájának irányvonalát. Bemutató előadását, melyet a kormánypárt klubjában tartott, minden körben osztatlan egyetértés fogadta. Az újdonsült miniszter hangsúlyozta a Német Birodalommal való megváltoztathatatlan érdekközösséget. Az antanthatalmakat beszédében politikai egységként kezelte. Ezzel – a budapesti osztrák követ értékelése szerint – nyilvánvalóvá kívánta tenni, hogy Magyarország szakít azzal az ingadozó külpolitikával, amely felváltva mindig valamely másik antanthatalom pártfogását kereste.¹⁴² Kijelentette, hogy a külpolitika nem épülhet az érzelmekre, hanem csak a realitás talajára. „A magam személyén érzem a legjobban azokat a súlyos megpróbáltatásokat, amelyeken Magyarország keresztülment. Nyugat-Magyarországból származom; a Szepességben születtem és ott töltöttem gyermek éveimet és Erdélyben nőttem fel. Most három hazám mindegyike más-más államnak ígértetett oda és magam a negyedikben, amelyhez szívem minden szála köt, teljesítem feladataimat. Mindezeket a fájdalmakat, amelyek tőlünk élszakadt testvéreinkben élnek, a magam lelkében is átérzem. De becsületesen még sem javasolhatok más politikát, mint az élet keserű valóságain felépült reális politikát.”¹⁴³ A beszéddel a román sajtó is részletesen foglalkozott, egyik-másik lap majdnem barátságosan fogadta.¹⁴⁴

Rövid külügyministersége alatt Gratz viszonylag sokszor szólalt fel a nemzetgyűlés nyilvánossága előtt. Ő is azon a véleményen volt ugyanis, hogy – a parlamenti demokrácia korában – a korszaknak megfelelően a külpolitikát sem lehet a közvélemény kizárásával, sőt esetleg annak ellenére művelni. Úgy látta ő is, hogy a magyar közvélemény külpolitikai kérdésekben meglehetősen „iskolázatlan”, amit arra vezetett vissza, hogy Magyarországnak addig nem volt önálló külpolitikája, s a külpolitikai problémák a magyar országgyűlésben nem jelentőségüknek megfelelő súllyal kerültek terítékre. A külpolitikai vezetés feladatának tekintette, hogy a külpolitika kérdéseit megfelelő formában tárja a közvélemény elé, tegye azokat érthetővé, és világítsa rá a nehézségekre.¹⁴⁵ Vagyis Gratz ebben a tekintetben a vezető külpolitikus közvéleményt formáló, nevelő attitűdjének kialakításához kívánta megtenni az első lépéseket.

¹⁴¹ Gratz Gusztáv Magyarország külpolitikájáról. *Budapesti Hírlap*, 1921. január 13.

¹⁴² A budapesti osztrák követ jelentése, 1921. január 25. ÖStA NPA Karton 809, Liasse Ungarn 9/3, 730. fol., illetve MNL OL PIL 508. f. 2/22 ö. e. 26. fol.

¹⁴³ Gratz Gusztáv külügyminiszter külpolitikai helyzetünkről és az egyes nemzetekhez való viszonyunkról. *Pesti Napló*, 1921. január 22.

¹⁴⁴ 8 *Órai Ujság*, 1921. február 1.

¹⁴⁵ Gustav Gratz: *Auswärtige Politik und öffentliche Meinung*. (kézírásos piszkozat). OSZK Kt. Analekta 1855.

Az új külügyminiszter ennek szellemében mondta el február 4-én – a kormány programja fölött megindult vita keretében – a nemzetgyűlés előtt bemutatkozó beszédét. „Én azt hiszem, hogy a közönségnek külpolitikai kérdések megítélésére való iskolázottságát leginkább úgy mozdíthatjuk elő, ha ezekről a kérdésekről itt a Nemzetgyűlés színe előtt minél sűrűbben és minél nyíltabban beszélünk. [...] Ezeknek a tényeknek [ti. a hatalmak érdekeinek – P. V.] exakt felismerése és ennek a felismerésnek a nemzet öntudatába való átvitele: ez az egészséges és célirányos politika első alapfeltétele kell hogy legyen.”¹⁴⁶ A külügyminiszter – burkoltan bírálva elődei gyakori politikai irányváltását – az állandóságot jelölte meg a külpolitika másik fontos jellemzőjeként.¹⁴⁷ A magyar külpolitika végső céljával kapcsolatban, amely alatt kimondatlanul ő is a kényszerhelyzetben aláírt békeszerződés felülvizsgálatát értette, óvott az elhamarkodott lépésektől. Nem a revízió kérdését állította előtérbe, és a magyar külügyminiszterek sorában elsőként hangsúlyozta, hogy Magyarország a békeszerződés talaján áll. „A politika művészete abban áll, hogy az ember minden adott helyzetben összhangzásba hozza a legitim aspirációit a megvalósulásukra kínálkozó lehetőségekkel és a rendelkezésre álló eszközökkel. [...] Ami a politikai célok megközelítésére alkalmas eszközöket illeti, t. Nemzetgyűlés, két út áll rendelkezésünkre. Az egyik a forradalmi út, amely a reánk erőszakolt békeszerződéseknek szétépítésével, az azok ellen való nyílt ellenszegüléssel, a leggonoszabb indulatoknak és szenvedélyeknek felkavarásával az anarchiát akarja szembehelyezni a mai világhatalmasságok akarataival. [...] A másik út, amelyet a Nemzetgyűlés eddig is követett, amidőn a trianoni szerződést ratifikálta, az az út, amely a szerződések által teremtett helyzetet a viszonyok kényszere alatt elfogadja új politikájának a kiindulópontjául és abból igyekszik új erőre kapni és távolabbi céljai felé törekedni. Meg vagyok győződve róla, hogy ezen az úton is el tudjuk érni a célokat, amelyeket fel nem adunk akkor, amikor lemondunk arról, hogy különben is meddő, kalandos vállalkozásokkal igyekezzünk azokat megvalósítani.”¹⁴⁸ Érintette a királykérdést is: kijelentette, hogy annak megoldását el kell halasztani, mert nem férne össze a meghirdetett békés politikával, hiszen külpolitikai akadályai vannak.¹⁴⁹ A királykérdés elnapolásával a külügyminiszter a nemzetgyűlés szabad királyválasztó álláspontot képviselő tagjait is meg akarta nyugtatni.¹⁵⁰

3.2. A magyar–osztrák viszony

1921. január végén Ausztriában a gazdasági nehézségek fokozódtak: az ország súlyos élelmiszerhiánnyal és magas munkanélküliséggel küszködött, ami egy baloldali földcsuszamlás lehetőségét hordozta magában. A Mayr-kormány is csak egy hosszú lejáratú külföldi kölcsönben látta a kiutat. Az Anschluss-mozgalom is nagy lendületet vett.

Az új külügyminiszter hamarosan tapasztalta, hogy Magyarországon egyes katonai körök is beavatkoznak a külpolitikába. A magyar katonai vezetés ismét felvette az érintkezést a Ludendorff nevével fémjelzett német militarista körökkel. 1921. januárjában a magyar vezérkar kidolgozta az Ausztria elleni katonai beavatkozás tervét, amely egy újabb, a világbolsevizmus elleni nemzetközi összefogás részét képezte volna. Az általános elveket január 16-án Horthy Miklós kormányzó, Belitska Sándor honvédelmi miniszter és Panos Alajos ezredes, vezérkari főnök tisztázták. Eszerint a nemzeti hadsereg tényleges bevetése csak az ausztriai „szélsőbalra fordulás” esetén volt előirányozva.¹⁵¹ Gratz külügyminiszter január 25-én a vezérkari főnök számára elemezte a külpolitikai helyzetet. Először is hangsúlyozta, hogy „szélsőbalra fordulás” alatt terrorral együtt járó bolsevizmust ért, mert csak ebben az esetben lenne az akció az európai közvélemény előtt igazolható. Gratz teljesen kizártnak tartotta, hogy Magyarország a katonai beavatkozáshoz a nagyantant részéről mandátumot kapjon. Ezt Olaszország és Anglia általános külpolitikai irányvonalával és a kisantantállamok várható igen energikus ellenakciójával magyarázta. Leginkább még Franciaország hozzájárulását tudta elképzelni.¹⁵² Katonai rendszabályokat az antant részéről azonban Gratz nem tartott valószínűnek. A kisantant beavatkozását viszont biztosnak tekintette.¹⁵³ A külügyminisztérium állásfoglalása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a tervet ejtették.

A magyar kormány a Nagykövetek Konferenciájának 1920. december 23-ai jegyzékére 1921. január 13-án válaszolt, amelyben a Millerand-levélre¹⁵⁴ hivatkozva kitért Nyugat-Magyarországnak az antant által követelt átadása elől.¹⁵⁵ A Nagy-

¹⁵¹ Soós: 106.

¹⁵² A franciák esetleges magatartására vonatkozó helyzetelemzés helyességét igazolja, hogy bizonyos diplomáciai körökben elterjedt, hogy Magyarország megbízást kapott Franciaországtól, hogy radikális változás (az Anschluss vagy kommunista puccs) esetében Bécsot katonailag szállja meg. A jelentés azt is hozzáteszi, hogy az antant oldalán egyáltalán nincs meg a szándék, hogy Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolását végrehajtsák. Telegram 1921. január 31-én Berlinből „Geplanter Einmarsch der Ungarn nach Österreich”. ÖStA NPA Karton 787, Liasse Ungarn I/III, 160. fol.

¹⁵³ Gratz külügyminiszter feljegyzése Panos ezredes vezérkari főnöknek, 1921. január 25-én (piszkokat frógéppel). MNL OL K64 3. cs. 41. t. 1–6. fol. Vö. Soós: 107–108.

¹⁵⁴ PDH Vol. I. No. 265.

¹⁵⁵ PDH Vol. II. No. 44.

¹⁴⁶ NN 1920–1922, VII. köt. 381–382. (1921. február 4.)

¹⁴⁷ Uo. 382.

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ Uo. 385.

¹⁵⁰ Uo.

követek Konferenciája január 27-én kelt válaszában hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmaknak nem áll szándékában eltérni az 1920. május 6-ai *lettre d'envoi*-ban tett ígérettől, az azonban nem hátráltathatja a békeszerződés végrehajtását, és egyébként is csak a megállapított határ kisebb módosítására vonatkozhat. A jegyzék ugyanakkor szabad jelzést adott, hogy Nyugat-Magyarország kérdésében magyar–osztrák kétoldalú tárgyalások induljanak. Gratz minisztersége alatt összesen öt alkalommal (február 23-a és március 21-e között) került sor magyar–osztrák tárgyalásra.¹⁵⁶

A tárgyalások ideje alatt Mayr kancellár 1921. március 3-án az osztrák külügyi bizottság ülésén is úgy nyilatkozott a nyugat-magyarországi kérdésről, hogy az osztrák kormány szerint a terület sorsa a békeszerződések révén eldöntött, és a Magyarországgal folytatott tárgyalások csak részletkérdésekre terjedhetnek ki. Az osztrák fél területi engedményeket csak kisebb határkiigazítások tekintetében tud elképzelni. Az osztrák külügyi bizottság üléséről a lapok is beszámoltak, így a kancellár kijelentése nyilvánossá vált.¹⁵⁷ Türi Béla az eset kapcsán interpellációjában felvilágosítást kért a külügyminisztertől, hogy az Ausztriával való tárgyalások milyen alapon folynak, és milyen eredménnyel kecsegtetnek. Gratzot is váratlanul érte az osztrák kancellár publikussá vált álláspontja, hiszen a két fél abban egyezett meg, hogy a tárgyalások ideje alatt azokról részleteket nem hoznak nyilvánosságra. Mayr lépése után azonban nem zárkozott el attól, hogy a nemzetgyűlést tájékoztatassa az Ausztriával folytatott tárgyalásokról. Gratz nem tagadta, hogy „egyes sajtóértesülések” alapján arra lehet számítani, hogy a Nagykövetek Tanácsa olyan álláspontot fog képviselni, hogy az osztrák–magyar határokat a békeszerződésekben foglalt rendelkezéseknek megfelelően kell kijelölni. Ennek bekövetkezése esetére, valamint az osztrák kancellár kedvezőtlen megnyilvánulása ellenére a külügyminiszter az Ausztriával folytatott tárgyalások mellett tört lándzsát. Hangsúlyozta azonban, hogy a magyar kormány továbbra is a Millerand-féle kísérőlevélben, és a Nagykövetek Tanácsának január 23-ai jegyzékében kifejtettekre helyezkedik. Az osztrák kormány elnöke a tárgyalások megkezdése előtt kijelentette, hogy Ausztriát ugyan a kísérőlevél nem kötelezi, de nem zárkozott el attól, hogy tárgyaljon a békeszerződésekben meghatározott határvonal csekély mértékű módosításáról ott, ahol etnikai és gazdasági értelemben az észszerűbben meghúzható, azzal az indoklással, hogy a két ország közötti jó viszony érdekében az ilyen megállapodást fontosnak tartja.¹⁵⁸ Gratz a nemzetgyűlés előtt is ismertette azokat a gazdaságstatisztikai számokat is, amelyekkel a magyar fél azt kívánta bizonyítani, hogy Nyugat-Magyarország Ausztriához csatolása a területen élelmiszer- és

¹⁵⁶ A tárgyalások jegyzőkönyveit közli: PDH Vol. II. No. 143., 144., 151., 231., 241. Vö. Soós: 123–126.

¹⁵⁷ *Neue Freie Presse* (Abendblatt), 1921. március 3., 2.

¹⁵⁸ NN 1920–1922, VIII. köt. 429–431. (1921. március 5.)

takarmányhiányt okozna, amely sok ember addigi megélhetését ellehetetlenítené, vagy legalábbis nagyon megnehezítené, továbbá a terület iparára és kereskedelmére nézve is súlyos következményekkel járna. Gratz tévedésnek nevezte azt az osztrák nézetet, ami szerint eltűntek a Nyugat-Magyarország jövőjével kapcsolatban megfogalmazott magyar aggodalmak, hiszen a terület az elcsatolás után beszerezheti szükségleteinek egy részét Magyarországról. Ezzel összefüggésben fenyegetést is megfogalmazott, amikor azt mondta, a teljes terület elszakítása esetén a mindenkori magyar kormány szinte kényszerítve lenne arra, hogy az osztrák–magyar határt „úgyszólván drótsövénnel” zárja el, hiszen ez a politika lenne egyedül alkalmas arra, hogy Nyugat-Magyarország lakosságában fenntartsa azt az érzést, hogy „a területnek boldogulása egyedül és kizárólag a Magyarországgal leendő újraegyesülés útján biztosítható”.¹⁵⁹

A tárgyalásokon az eltérő álláspontok lényegesen nem közeledtek. A magyar delegáció hangsúlyozta, hogy szerinte mindenki számára a történelmi határ fenntartása lenne a legkedvezőbb, de méltányossági okokból hajlandó a határt néhány ponton keletre tolni. A magyar fél álláspontját – a trianoni békeszerződéshez csatolt Millerand-féle kísérőlevél tartalmát messzemenően interpretálva – gazdasági és etnikai érvekkel kívánta megindokolni. Az osztrák delegáció ezzel szemben ragaszkodott a békeszerződések maradéktalan végrehajtásához, s ezt követően mutatott készséget arra, hogy a határvonal végleges kijelölésekor esetleg helyi érvényű gazdasági és etnikai szempontokat figyelembe vevő módosításokhoz hozzájáruljon.

Úgy tűnt, hogy a tárgyalásokkal mindkét fél csak a nagyhatalmak előtt kívánta jó szándékát demonstrálni. Gratz februárban kijelentette az osztrák követ előtt, hogy szerinte azokat a területi kérdéseket, amelyekben a két ország nem tud megállapodni, végül a Nagyköveti Konferencia bíraskodása fogja eldönteni. A külügyminiszter utalt arra is, hogy a terület kiürítése egyáltalán nem fog könnyen menni, mert az elszakítást ellenző lakosságot a magyar kormány nem lesz képes visszatartani attól, hogy az akár erőszakkal is ellenálljon.¹⁶⁰ A tárgyalásokkal Magyarország csak időt kívánt nyerni,¹⁶¹ amíg a nemzetközi körülmények számára kedvezőbben alakulnak.

Erre utalt az is, hogy a magyar kormány a hivatalos tárgyalásokkal egy időben ismét felelevenítette, illetve folytatta a jobboldali keresztényszocialistákhoz fűződő kapcsolatait, akik – szintén a súlyos gazdasági helyzetet kihasználva – a kormány megbuktatásának gondolatával foglalkoztak, és egy rendpárti, tisztán jobboldali kormány hatalomra juttatását tervezték. A magyar–osztrák titkos tárgyalásokra

¹⁵⁹ Uo. 433.

¹⁶⁰ Cnobloch budapesti osztrák követ jelentése, 1921. február 23. ÖStA NPA Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 99–102. fol.

¹⁶¹ A budapesti osztrák követség jelentése, 1921. március 7. Uo. 98–99. fol.

február–március hónapokban magyar részről Gratz, míg osztrák részről Ignaz Seipel és Ottokar Czernin vezetésével került sor. A megállapodás végleges szövegét 1921. március 13-án Gratz, Masirevich Szilárd bécsi magyar követ, illetve Seipel és Czernin írták alá. Az osztrák jobboldali paramilitáris szervezet, a *Heimwehr* felszereléséhez kért 50 millió korona kamatmentes hitelt Gratz két feltételhez kötötte: a „jobbfordulásnak” rövid időn belül be kell következnie, és az új kormánynak a burgenlandi kérdést Magyarországgal egyetértésben kell megoldania. Seipel és Czernin kötelezettséget vállaltak, hogy a nyugat-magyarországi kérdést csak Magyarország egyetértésével rendezik. Ugyan a területről formálisan nem mondhatnak le, de készek a tárgyalásokat addig húzni, amíg az megegyezéshez vezet, vagy Ausztria arról önként lemondhat. Ezen idő alatt nem fogják követelni a trianoni békeszerződés végrehajtását, és a terület a tárgyalások ideje alatt végig magyar közigazgatás alatt marad. Amennyiben a terület átadását más hatalmak kikényszerítenék, Ausztria abban az esetben is folytatja a tárgyalásokat Magyarországgal, hogy a terület Magyarországgal való újraegyesítése lehetővé váljék. Mindkét fél kijelentette, hogy mind az új osztrák kormány, mind pedig a magyar kormány a békeszerződést érintő valamennyi kérdésben együttesen fog eljárni. A megbeszélések eredményeként a *Heimwehr* megkapta a megígért összeg egy részét.¹⁶² A Gratz–Seipel–Czernin megállapodás megvalósítását, amelynek értelmében Ausztriában 1921. tavaszán kormányváltást kellett volna előidézni, IV. Károly első sikertelen restaurációs kísérlete egyelőre megzavarta. Tekintettel arra, hogy Czernin és Seipel legitimisták voltak, felvetődik a kérdés, hogy ezen tárgyalások összefüggésben állnak-e Károly király első visszatéréseivel. A források ezt nem erősítik meg.

3.3. A brucki tárgyalások

Az új külügyminiszter új külpolitikai koncepciójába illeszkedett, hogy 1921. március 14–15-én csehszlovák–magyar tárgyalások kezdődtek a Lajta menti Bruckban. A magyar külpolitika rövid távú célja Magyarország vesztes nemzetközi elszigeteltségének enyhítése volt. A két ország – mindenekelőtt gazdasági téren való – közeledésének gondolata Gratznak különösen kedves volt. A Monarchia felbomlása után is szükségesnek tartotta, hogy az utódállamokat egymással szoros gazdasági kapcsolatok kössék össze. Ebben a vonatkozásban főleg a csehszlovák, a magyar és az osztrák állam közötti együttműködést kívánta előmozdítani, amely azután ennek a három államnak a tartós szövetségéhez vezethetett volna.¹⁶³

¹⁶² MNL OL K64 6. cs. 20. t (147/1921) 1–2. fol. Vö. KERÉKES (1979): 267. Soós: 112–113.

¹⁶³ GRATZ (2009): 268–270.

Gratznak a Monarchia utódállamainak együttműködését célzó külpolitikai koncepciója túlmutatott az ország külpolitikai elszigeteltségének enyhítésén. Abból indult ki, hogy ha a Monarchia utódállamai nem rendezik a közöttük fennálló ellentéteket, akkor előbb-utóbb valamely nagyhatalom igájába kerülnek. Különösen Németországtól tartott, amelynek hatalmi és terjeszkedési éhségét annak idején Breszt-Litovszkban és Bukarestben személyesen tapasztalta. A német veszély az Anschluss révén csak fokozódott volna. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy minden olyan lépés, amely az Anschluszt előmozdítja, Magyarország számára veszedelmet jelent. Ebből pedig arra következtetett, hogy az a politika, ami az Anschlussnak útjában áll, Magyarország érdekeit is szolgálja. A délkelet-európai térség országai számára tehát egy olyan politikát javasolt, amely ahelyett, hogy az őket elválasztó körülmények állandó előtérbe helyezésével megkönnyítené a Német Birodalom terjeszkedését, az utódállamok összefogására törekszik, és így gátat vet a német hatalmi törekvéseknek. A szomszédos népekkel való együttműködésnek csak egy alternatíváját látta: ez pedig abban állt, hogy Magyarország a nagyhatalmak sorában keres szövetségest, és annak segítségével próbálja meg elszakított területeit visszaszerezni. Ez azonban – nézete szerint – odavezetne, hogy a szomszédok is valamely nagyhatalom pártfogását keressék, és a Duna menti népek közötti konfliktusok a nagyhatalmak között is konfliktust jelentenének, és fordítva.¹⁶⁴ A Franciaország támogatásában reménykedő politika kudarca megerősítette azt a meggyőződését, hogy valamelyik nagyhatalom támogatására épített politika helyett a szomszédos népek közötti együttműködés kialakításának fáradtságos útját kell választani. „Ennek az iránynak hívei abból indultak ki, hogy a magyar politikát olyan térre kell áthelyezni, ahol a magyar érdekek nem szemben állnak a szomszéd államok érdekeivel, de összefolynak velük.”¹⁶⁵ Magyar szempontból az a megfontolás is e mellett szólt, hogy minden külpolitikai célja defenzív jellegű: Magyarországnak is a legfontosabb külpolitikai célja az, hogy megvédje a megmaradt területét, és biztosítsa az ország függetlenségét. Csak ha ez a negatív célkitűzés biztosítva van, tűzhet a magyar külpolitika pozitív célokat – mint például a területi gyarapodás – maga elé. Az ellenséges érzületű szomszédokkal körülvett Magyarország biztonsága azonban a békekötés után rendkívül ingatag alapokon nyugodott. Azok együttes katonai ereje Magyarországot bármikor összeroppanthatta volna. Ez a helyzet tette szükségessé, hogy Magyarország a szomszédaival fennálló ellentéteit csökkenteni igyekezzék.¹⁶⁶ Gratz úgy látta, hogy az Anschluss meggátolása Csehszlovákiának is legalább akkora érdeke, mint Magyarországnak.

¹⁶⁴ Uo. 135–136. Nemesak utólag – emlékirataiban – képviselte ezt a felfogást, hanem valóban a 20-as évek elején is ennek értelmében nyilatkozott. Például: *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1923. január 7.

¹⁶⁵ GRATZ (2001): 39.

¹⁶⁶ Uo. 41.

Bécsi követi működése alatt Gratz a többi szomszédos ország vonatkozásában is tapogatózott, hogy mennyire mutatnának hajlandóságot a Magyarországhoz való közeledésre. Jugoszlávia esetében Pécs és környékének szerb megszállása miatt nem lehetett egyelőre szorosabb kapcsolatok kialakítására gondolni. A román kormánykörök pedig nem mutattak készséget a két ország közötti kiegyezésre.¹⁶⁷

A csehszlovák–magyar közeledés előzményei Gratz bécsi követi idejére nyúlnak vissza. 1919 decemberében Flieder bécsi csehszlovák követ előtt felvetette a két ország együttműködésének gondolatát. Abból indult ki, hogy mivel a területi kérdés egyelőre megoldhatatlan, ezért azt egyelőre figyelmen kívül kellene hagyni, úgyszintén az eltérő politikai berendezkedés kérdését. Gazdasági területen viszont bőven maradna lehetőség együttműködni. Ez – Gratz szerint – leginkább Csehszlovákiának válna előnyére, mert neki ipari cikkek számára piacra van szüksége. Flieder nem tagadta, hogy Csehszlovákia szívesen venné a gazdasági közeledést; de – hangsúlyozta – az nem mehetne egészen a szabad kereskedelemig. Gratz azt javasolta, hogy egy főleg szakértőkből és néhány politikusból álló magyar delegáció utazzék Prágába, vagy egy hasonló összetételű cseh küldöttség Budapestre. Gratz kormánya előtt azzal igyekezett a kétoldalú tárgyalások szükségessége mellett érvelni, hogy amíg Magyarország nincs felkészülve egy cseh katonai támadás elhárítására, addig hasznos lenne nem politikai kérdésekben tárgyalásokba bocsátkozni. Ezzel nemcsak a cseh veszélyt lehetne megelőzni, hanem az ország nemzeti érdekeinek megvédésében Ausztriával szemben is szabadabb kezet nyerne, és a kibontakozó cseh–osztrák barátságot is ellensúlyozni tudná. A két ország közötti gazdasági tárgyalások felvételét javasolta annak tudatában is, hogy az Lengyelországban és a Magyarországhoz hű szlovákokban esetleg csalódottságot váltana ki. Tisztában volt azzal is, hogy csupán gazdasági tárgyalásokkal a két ország feszült viszonya nem szüntethető meg.¹⁶⁸ Gratz a külügyminiszterétől a bécsi csehszlovák képviselővel megkezdett eszmecsere folytatására kapott megbízást.¹⁶⁹ Nem hivatalos prágai útra volt kijelölve Pechár Gusztáv, akit a tárgyalások tekintetében Gratznak kellett volna tanácsokkal ellátnia.¹⁷⁰ Gratz azonban azon a véleményen volt, hogy a békeszerződés előtti érintkezés árthatna Magyarországnak, mert azt a látszatot kelthetné, hogy Magyarország máris megegyezett Csehszlovákiával a békefeltételek alapján. A magyar közvélemény is úgy magyarázná a csehszlovák–magyar érintkezést, hogy az ország már a békekötés előtt kapitulált a csehek előtt. Fenntartva azt a meggyőződését, hogy a csehekkel létrehozandó *modus vivendi* szükséges, annak a békekötés utánra való halasztását javasolta.¹⁷¹ Nem ismeretes, hogy Gratz ezen megjegyzése ellenére Pechár Prágába utazott-e.

¹⁶⁷ GRATZ (2009): 269–270.

¹⁶⁸ Gratz jelentése Somssichnak 1919. december 15-én. PDH Vol. I. No. 55.

¹⁶⁹ Uo. No. 57.

¹⁷⁰ Somssich Gratznak 1920. február 19-én. Uo. No. 136.

¹⁷¹ Gratz Somssichnak 1920. március 4-én. Uo. No. 162.

A tárgyalások előkészítése akkor kapott új lendületet, amikor a felesége révén Csehországban is birtokkal rendelkező gróf Szapáry László, volt fiumei kormányzó 1920. december közepétől – az akkor már külügyminiszternek kiszemelt Gratz tudtával és instrukcióival – megbeszéléseket folytatott befolyásos csehszlovák politikusokkal; többek között Edvard Beneš külügyminiszterrel,¹⁷² Vlastimil Tusar korábbi miniszterelnökkel és Tomáš G. Masaryk köztársasági elnök kabinetirodájának igazgatójával, Přemysl Šámállal. Szapáry Gratz visszaemlékezései szerint arról a jó hírről számolhatott be, hogy a csehszlovák fél örömmel venné a két ország viszonyának rendezését, még ha ez a határ bizonyos módosítását szükségessé tenné is Magyarország javára. Szapáry azt a benyomást nyerte, hogy Pozsony és Ruszka-Krajna (Kárpátalja) hovatartozása nem kerülhet szóba ugyan, de Magyarország visszakaphatná a Csallóközt – annak Pozsony katonai védelme szempontjából jelentőséggel bíró csücskének kivételével –, továbbá a Duna bal partján egészen a „nyitrai dombokig” terjedő magyarok lakta sík területet. Lokális határmódosítások egybeült is elképzelhetőnek látszottak. Ellenszolgáltatásként a két ország között egy átfogó, minden kérdésre kiterjedő megállapodást kellett volna létrehozni, amelynek révén Csehszlovákia mentesült volna a költséges fegyverkezéstől.¹⁷³ A prágai magyar követ jelentése szerint viszont Beneš csak gazdasági és politikai kérdésekről volt hajlandó tárgyalni, a határmódosítástól elzárkózott. Ezzel szemben Tusar és Masaryk készen mutatkoztak a két ország közötti határ revíziójára.¹⁷⁴ A Szapáry gróf közvetítésével megindult előzetes megbeszélések folytatásaként Gratz és Flieder bécsi követek találkozáira került sor.¹⁷⁵ Ezek olyan eredménnyel kecsegtettek, hogy megállapodás született a csehszlovák–magyar kormány szintű tárgyalások felvételéről. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy időközben Gratz foglalta el a külügyek irányítását, aki – mint láttuk – programja középpontjába helyezte Magyarország szomszédos országokkal való kapcsolatának javítását.¹⁷⁶ Lejhanec budapesti csehszlovák követ jelentése szerint „Gratz miniszter úr egy korrekt, személyes kapcsolatban pedig kellemes ember képét kelti, ami a csehszlovák–magyar kapcsolatoknak csak javára válhat”.¹⁷⁷ „[T]eljesen alkalmazkodik

¹⁷² Szapáry 1921. január 9-én két és egynegyed órás megbeszélésen vett részt, amelyre maga Beneš hívta meg. TÓTH (2002a).

¹⁷³ GRATZ (2001): 42–44. GRATZ (2009): 270–271.

¹⁷⁴ Tahy jelentése Teleki Pálnak, 1921. január 10. PDH Vol. II. No. 31. Vö. ÁDÁM (1989): 201–202.

¹⁷⁵ TÓTH (2002a).

¹⁷⁶ Gratz a budapesti román képviselő vezetője előtt is a jószomszédi viszony megteremtését emelte ki: „Dr. Gratzcal való beszélgetés során a külügyminiszter elmondta, hogy szeretne jószomszédi, elsősorban gazdasági jellegű viszonyt kialakítani mindenekelőtt Csehszlovákiával, ezután Romániával és végül Jugoszláviával.” Idézi TÓTH (2002a).

¹⁷⁷ Uo.

a trianoni béke által létrehozott helyzethez; legjobb akarattal van Csehszlovákia iránt, és komolyan kívánja a magyar–csehszlovák kapcsolatok megjavítását.¹⁷⁸ A követ azt is hozzátette, hogy ki kell használni a lehetőséget, mert előreláthatólag Gratz külügyminisztersége nem lesz tartós.¹⁷⁹

A konferencia március 14-én és 15-én Ottokár Harrach gróf kastélyában, a Lajta menti Bruckban zajlott le, mivel a magyar delegáció nem akart Prágába utazni, a cseh delegáció pedig Budapestre nem kívánt menni. (A kastély már Ausztriában feküdt, a kastélypark viszont átnyúlt Magyarországra.)¹⁸⁰ A csehszlovák delegációt Beneš külügyminiszter és Rudolf Hotowetz kereskedelmi miniszter vezette, a magyar delegáció élén Teleki Pál miniszterelnök és Gratz Gusztáv külügyminiszter álltak. A konferencia első napján megállapodtak 4 bizottság felállításaiban: 1. jogi bizottság, melynek hatásköre kiterjed az állampolgárság megállapítására, az opció kérdésére és a kisebbségek problémájára; 2. pénzügyi bizottság (pénzügyek, értékpapírok nosztrifikálása, a háború előtti adósság kérdése); 3. közlekedési bizottság (menetrendek, a tranzitforgalom összehangolása, szabályozása); 4. közgazdasági és kereskedelmi bizottság. A tervek szerint az első kettő Prágában, a két utolsó pedig Budapesten ülésezne. A magyar fél szándéka az volt, hogy a bizottsági ülések során csak akkor tesz gazdasági koncessziókat, ha a csehszlovák fél cserébe konkrét politikai előnyöket (értsd területi engedményeket) nyújt.¹⁸¹ A bizottságok a konferencia második napján a miniszteri tanácskozásokkal párhuzamosan megkezdték az érdemi tárgyalásokat. A két ország viszonyának neuralgikus pontja természetesen a területi kérdés volt. Gratz külügyminiszter a második ülésen rámutatott, hogy a bizottságok olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyeknek a megoldását lényegesen befolyásolja a két ország politikai viszonya. Ezért előzetes területi engedmények nélkül gazdasági megállapodást – ideiglenes korlátozott érvényű megállapodás kivételével – lehetetlennek tart. Beneš a területi kérdéstről a következőket mondta: Masaryk elnökkel egyetemben tisztában van azzal, hogy a két ország határának megvonásánál az etnikai viszonyokat jobban figyelembe kellett volna venni. A cseh politikusok között voltak azonban olyanok, akik még többet akartak – elsősorban Karel Kramářra gondolt –, ezért Beneš engedni kényszerült, hogy helyzetét megszilárdíthassa. A csehszlovák külügyminiszter aztán az alábbi javaslattal állt elő: Magyarország adja meg a területén élő szlovákok szá-

mára – akik számát Beneš lényegesen eltúlozva 380 ezer főben¹⁸² jelölte meg – a békeszerződésben amúgy is előírt kisebbségi jogokat. Ezek után Csehszlovákia hajlandó lenne ugyanannyi magyart a területtel együtt Magyarországnak átadni. Az így átadott területtel persze szlovákok is kerülnének Magyarországhoz. Az ezeknek biztosított kisebbségi jogokért cserében Csehszlovákia újabb magyarlakta területet adna vissza Magyarországnak. Ily módon mintegy 500 ezer magyar kerülhetett volna vissza Magyarországhoz, a Csallóközzel és a Duna bal partja menti területekkel. Beneš azonban a határmódosítást két-három év múltán tartotta megvalósíthatónak, mert szerintem ennyi idő lenne szükséges a csehszlovák közvélemény előkészítésére. Ettől eltérnek a csehszlovák levéltári források, amelyek szerint Beneš kitért a határkérdés megvitatása elől.¹⁸³

A gazdasági együttműködés érdekében Gratz azt javasolta, hogy éljenek a trianoni békeszerződés 205. cikkében biztosított lehetőséggel, s a két ország kölcsönösen nyújtson egymásnak olyan kedvezményeket, amelyeket más országok a legnagyobb kedvezmény alapján sem vehetnének igénybe. Beneš a javaslatot barátságosan fogadta, de végleges döntés nem született. A tárgyalások során Beneš a magyarországi trón betöltését is szóba hozta. Utalt arra, hogy a Habsburgok visszahívását a kisantant ellenzi. Gratz kétségbe vonta, hogy Magyarország köteles volna ebben a kérdésben bárkire tekintettel lenni, hiszen arról a békeszerződés sem rendelkezik. Beneš kijelentette, hogy a Habsburgoktól nem félnek, de „ha a helyzet az volna, hogy a nemzeti királyság vagy köztársaság 5% veszélyt jelentene Csehországra, a legitim királyság 5 és 1/2%-ot, ez elég ok volna arra, hogy Csehország ezt a megoldást ellenezze”. Majd azt is hozzáfűzte: „Váljék Magyarország köztársasággá, és meg volnának teremthetők Közép-Európa Egyesült Államai.” A téma zárásaként Gratz kijelentette, hogy a királykérdés egyelőre semmilyen irányban nem oldható meg, mert az ellenállás minden esetben túl erős volna.¹⁸⁴

Másnap a minisztertanács Gratz „a legjobb reményekkel” számolt be a brucki tárgyalásokról. Aláhúzta, hogy ezzel sikerült kilépni az addigi „teljes külügyi” izoláltságból, és a csehszlovákokkal megkezdett tárgyalások a többi szomszédos országot is hasonló lépésre fogják ösztönözni. Konkrét eredményként sorolhatta fel, hogy az állampolgárságra vonatkozó opció határidejét egyről négy évre sikerült kitolni, továbbá hogy Csehszlovákia hajlandó folyósítani az ott élő magyar nyugdí-

¹⁷⁸ Uo. és ÁDÁM (1989): 202.

¹⁷⁹ ÁDÁM (1989): 202.

¹⁸⁰ GRATZ (2009): 271.

¹⁸¹ MNL OL K64 3. cs. 41. t. 1–5. fol. (A brucki tárgyalások.) Az I. ülés jegyzőkönyve (francia nyelvű kézirattal.) Uo. 8–13. fol. PDH Vol. II. No. 221. Vö. BOROS (1970): 284–285. Csehszlovák részről nem áll rendelkezésre a magyarhoz hasonló dokumentum. TÓTH (2002b).

¹⁸² MNL OL K64 3. cs. 41. t. 14–23. fol. alatt 380 ezer áll. A PDH Vol. II. No. 224. alatt közölt jegyzőkönyv szerint Beneš 300 ezer főben jelölte meg a magyarországi szlovákok számát. Gratz Emlékiratai szerint viszont Beneš félmillió magyarországi szlovákról beszélt. GRATZ (2009): 272.

¹⁸³ ÁDÁM (1989): 204–205. TÓTH (2002b).

¹⁸⁴ PDH Vol. II. No. 224. MNL OL K64 3. cs. 41. t. 14–23. fol. GRATZ (2001): 44–46. Vö. GRATZ (2009): 272.

jasok nyugdíját.¹⁸⁵ A nemzetgyűlésben Pallavicini György örgróf kérdésére azt hangsúlyozta, amint hivatalba lépésekor világossá tette, külügyminiszteri működésének célja, hogy az érzelmi ellentétek ellenére Magyarország és a szomszéd államok között normális viszony alakuljon ki, különösen gazdasági téren szorosabb kapcsolatba kerüljenek. A Magyarországot sújtó izoláltság megszüntetésének egyik láncszemeként, „de csakis egy” láncszemeként értelmezhetők a Csehszlovákiával megkezdett tárgyalások. Gratz cáfolta azokat az értesítéseket, hogy ezek a tárgyalások az antant nyomására jöttek létre. Aláhúzta, hogy „azok a két kormány spontán, minden külföldi befolyástól mentes és egyedül az általuk képviselt államaik érdekeinek szerintem helyes felismerésén alapuló elhatározására vezethetők vissza”.¹⁸⁶

Gratz később visszaemlékezve úgy látta, hogy Beneš javaslata aligha lett volna alkalmas a két ország közötti viszony rendezésére. Nem került volna vissza a nagy magyar blokkal összefüggő, valamennyi magyarok által lakott terület. Ugyanakkor egyrészt a területi engedményeknek a kisebbségi jogokkal való összekapcsolása számos kiskaput hagyott volna meg, amelyeken Csehszlovákia kibújhatott volna a vállalt kötelezettségek alól, másrészt a kilátásba helyezett két-három évet is túl hosszúnak vélte. A tárgyalások azonban éppen csak elkezdődtek, magyar részről ellenjavaslat megtételére sem került még sor. Ezért a tárgyalások – Gratz szerint – mindenesetre reményre jogosítottak. Úgy vélte: Beneš és Masaryk egyaránt azon voltak, hogy a tárgyalások eredménnyel végződjenek.¹⁸⁷ Bizalmas körben 1943-ban Gratz – nyilván túlzott optimizmussal – azt mondta, hogy „a Csallóköz visszaadása és egyéb határkorrekciók már megvoltak, de a király visszatérése halomra döntött mindent”.¹⁸⁸

Mindenesetre a későbbi eseményeket is figyelembe véve nehezen képzelhető el, hogy Csehszlovákia önként területi engedményekre lett volna hajlandó. A történelemben nehéz ilyen példát találni. „Nehéz hinni az ajánlat komolyságában azért is, mert nem látszik valószínűnek, hogy az a csehszlovák kormány, amely a békekonferencián a legerélyesebb szószólója volt a trianoni határok megvonásának, néhány hónap múltán – amikor erre semmiféle veszély nem kényszerítette – módosította volna álláspontját. Nem volt titok az sem, hogy a magyar kormány nem részleges határmódosításra törekszik. Beneš tehát nyugodtan készséget mutathatott a határok kiigazítására, mert a gyakorlati megvalósítástól nem kellett tartania.”¹⁸⁹ Van olyan vélemény, amely a tárgyalásokat optimistábban ítéli meg. „Annak ellenére, hogy a brucki találkozóhoz a két fél különböző elvárásokat fűzött, talán nem túlzás meg-

állapítani, hogy egy pillanatra úgy tűnt”, fokozatos gazdasági és politikai közeledéssel lehetséges a Duna-medence népei közötti ellentéteket megszüntetni.¹⁹⁰ A tárgyalásokban rejlő lehetőségek eltérő megítélésétől függetlenül érdekes színpontja volt a magyar külpolitikai útkeresésének a csehszlovák–magyar közeledés megkísérlése. Ez a politika egyértelműen Gratz politikai és gazdaságfilozófiai gondolkodásának irányához illeszkedett.

A brucki tárgyalások után két héttel IV. Károly váratlanul Magyarországra érkezett, hogy a királyi trónt újra elfoglalja. Magyarország és szomszédainak viszonya még hűvösebb lett. Ilyen körülmények között a Bruckban megkezdett tárgyalások is megszakadtak. Ugyan 1921 júniusában és júliusában a két ország kormányának képviselői Budapesten és Marienbadban találkoztak; de a megváltozott viszonyok közepette a közeledést egyik fél sem tartotta sem lehetségesnek, sem szükségesnek. Csak a magyar liszt és a csehszlovák szén cseréjéről írtak alá rövid határidejű kereskedelmi szerződést.¹⁹¹ A csehszlovák fél határmódosításra vonatkozó javaslatát, mely a Bánffy Miklós külügyminiszter által kért etnikai hátnál jóval szerényebb volt, nem fogadhatta el Magyarország a többi magyarok által lakott területekről való lemondás fejében. A csehszlovák külügyminiszter helyesen mérte fel, hogy a javaslat a magyarok számára elfogadhatatlan. Ha mégis elfogadnák – tájékoztatta a prágai angol követet –, „kénytelen lennének egyenes kiszautasításban részesíteni őket”.¹⁹² A tárgyalásra Magyarország szempontjából a korábbinál kedvezőtlenebb helyzetben, a húsvéti restaurációs kísérlet, a csehszlovák–román, illetve a jugoszláv–román védelmi szövetségi szerződés megkötése után került sor.¹⁹³

Ezek a tárgyalásokon Gratz nem vett részt. Ekkor már sem ő, sem Teleki nem voltak kormánytagok. Teleki azonban ennek ellenére tagja volt a magyar delegációnak. Gratz és Beneš viszonya azonban feszültté vált,¹⁹⁴ miután a csehszlovák külügyminiszter Tahy László prágai magyar követ előtt Gratzot annak karlizmusa miatt megbízhatatlan tárgyalópartnernek nevezte. „Teleki kitűnő benyomást tett rám, sokkal őszintébbnek, a magyarországi helyzet súlyosságával sokkal inkább tisztában levőnek tűnt. Ezzel szemben Gratz, aki az elgondolásainak a rabja, azt a benyomást tette, hogy van valamilyen elköteleződése, személyi fenntartásai: ha elfogadja is kényszerből [a megállapodást], az első alkalommal vissza fogja csinálni [...] Gratz két parlamenti beszéde világosan bizonyították, hogy karlista, és nagyon jó viszonyban van a korábbi királlyal. Ezek a beszédek közvetlen provokációk

¹⁸⁵ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. március 16. Politikai: 1. napirendi pont.

¹⁸⁶ NN 1920–1922, IX. köt. 93. (1921. március 19.).

¹⁸⁷ GRATZ (2001): 46–47. GRATZ (2009): 270–271. *A mai világ képe. II. kötet. Politikai élet.* 42.

¹⁸⁸ ANDORKA: 285–286.

¹⁸⁹ JUHÁSZ: 78.

¹⁹⁰ KERÉKES (1979): 271.

¹⁹¹ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. július 15., 34. napirendi pont.

¹⁹² Idézi ROMSICS: 186.

¹⁹³ VÖ. TÓTH (2003).

¹⁹⁴ Tagebücher Nr. 13.

voltak, csapások irányunkban.”¹⁹⁵ Beneš negatív véleményét Gratzról feltehetően kevésbé a brucki személyes találkozás alkalmával alakította ki, hanem sokkal inkább Gratznak az első restaurációs kísérlet kudarca után, a nemzetgyűlésben elmondott – amint alább látni fogjuk –, őt is hevesen támadó beszéde alapján. Gratz a sajtóban foglalkozott a csehszlovák–magyar tárgyalások folytatásával. A kölcsönös „kínai falak” lebontását javasolta. Lehetségesnek tartotta, hogy független, szuverenitásukat őrző államok között is szoros gazdasági közeledés jöjjön létre. Ezt azzal kívánta alátámasztani, hogy a világháború alatt a Németország és Ausztria–Magyarország közötti gazdasági tárgyalások is, amelyeket a Monarchia részéről ő vezetett, biztató eredményekkel zárultak. Ezeket a gyakorlatba azonban nem ültették át, és a szélesebb közvélemény előtt nem is váltak ismertté.¹⁹⁶

3.4. A minisztertanácsban és a nemzetgyűlésben: egyéb ügyek

Az új külügyminiszter nézeteire lehet következtetni az egyes ügyekhez a minisztertanácsokon történt hozzászólásai és a nemzetgyűlésben elhangzott interpellációkra adott válaszai alapján is.

Teleki miniszterelnök új cenzúrarendelet kibocsátását helyezte kilátásba, mert indoklása szerint a külügyi, hadügyi, pénzügyi és a „szociális mozgalmak” szempontjából szükséges a cenzúra fenntartása. Gratz nem tartotta helyesnek a cenzúra intézményét, helyette a sajtótörvény mielőbbi megvalósítását szorgalmazta. Saját tárcája tekintetében úgy vélte, hogy a kifogásolt külügyi hírek a külföldi lapokban úgylis megjelennek, azokat pedig meg lehet cáfolni. A miniszterelnök előterjesztését csak azzal a fenntartással támogatta, hogy az új rendelet csak a sajtótörvény elkészültéig, átmeneti jelleggel bír. (A minisztertanács végleges döntést nem hozott.)¹⁹⁷

Balla Aladár, aki a sajtószabadság elnyomása miatt kilépett a kormánypártból, a sajtócenzúra ostorázása során a külügyi sajtócenzúrát és ennek kapcsán – a fentiek alapján nem megalapozottan – a külügyminisztert támadta leginkább egyik nemzetgyűlésbeli felszólalásában. Balla úgy vélte, a sajtócenzúrával a legnagyobb visszaélést éppen a külpolitika terén követik el. Elfogadhatatlannak nevezte, hogy a külügy, miután négyszáz év után szabaddá vált az ország, „noli me tangere le-

¹⁹⁵ PDH Vol. II. No. 332 (a). Tahy prágai magyar követ jelentése, 1921. április 8. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Bizalmas megfigyelések” 99–102. fol.

¹⁹⁶ Gustav GRATZ: Die Tschechoslowakei und Ungarn. *Prager Tagblatt*, 1921. június 7., 1.

¹⁹⁷ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. február 24. Politikai: 6. napirendi pont. A sajtóellenőrzéssel kapcsolatban a miniszterelnök március 5-én adott ki rendeletet (1.616/1921. M. E. sz.).

gyen és a nemzet akaratával teljesen ellentétes külpolitikát csináljanak, ami különben a mélyen t. liberálisan gondolkodó, de az osztrákokat nagyon szerető Gratz külügyminiszter politikája [...]. Én értem, hogy akinek külpolitikai mentalitása ilyen, az hajadonfővel nem akar kimenni a magyar nap alá. Elképzelem, tudom és hiszem, hogy sokkal jobban szeretné, ha ezeknek a politikai tendenciáknak keresztülvitelében ezek a gondolatok a vaskalap alatt elrejtethők lennének. Ez természetes is, nem is lehet rossznéven venni. De hogy az alkotmányosan kormányzott országban más külpolitikát kell csinálni és ezt egyetértésben a néppel, a nép hozzájárulásával, lelkes támogatásával kell megcsinálni, az bizonyos.”¹⁹⁸ A támadás inkább a ’67-es Gratznak, mint a külügyi cenzúrának szólt. Előkerült a sajtószabadság kérdése egy a baranyai helyzettel kapcsolatban elhangzott interpellációban adott válaszában is. A külügyminiszter a baranyai helyzetről megjelenő rémhírekkel kapcsolatban kijelentette, hogy egyedül a cenzúra áll rendelkezésre, hogy a Baranyára vonatkozó közleményeket a „tárgyilagosság keretei közé” szorítsa. Ezt az eszközt azonban ezekben a kérdésekben nem szeretné alkalmazni. Helyette inkább a sajtónak az ilyen téves hírekről való felvilágosítására helyez súlyt. Ez az eljárás és a baranyai eseményeknek a nyilvánosság előtti tárgyalása – Gratz szerint – a legcélravezetőbb, hogy a hamis hírek ne terjedjenek. Ha egy-egy hamis hír mégis megjelenik, abból különösebb baj amúgy sem származik. „Közvéleményünknek egy része, fájdalom, túlságosan hiszékeny és minden mende-mondát, ha az csak némileg is érdekes, szívesen terjeszt; nem lehet tehát csodálkozni, hogy ilyen mende-mondák belekerülnek az újságokba is.”¹⁹⁹

Az oroszországi magyar hadifoglyok ügye a minisztertanácsban és a nemzetgyűlésben is téma volt. Széchenyi Viktor hívta fel a figyelmet az Oroszországban hadifogoly mintegy 50 ezer magyar katona nyomorúságára, akik úgy érzik – állította a képviselő –, hogy a magyar kormány nem tesz meg mindent a hazahozataluk érdekében.²⁰⁰ A külügyminiszter teljesen alaptalannak minősítette azokat a híreszteléseket, hogy a magyar kormány a bolsevik veszélytől félve szándékosan hagyná Oroszországban a hadifoglyokat. Utalt rá, hogy a magyar békeszerződés aláírásáig az antant nem engedte a magyar hadifoglyok hazaszállítását, tavaly nyár óta azonban az Oroszországba szökött magyar kommunisták agitációjának hatására az orosz kormány a magyar tiszteket és az intelligens polgári elemeket a hadifogolyszállítmányokból visszatartja, gyűjtőtáborokba, illetve börtönökbe internálja. A magyar kormány a hadifoglyok hazaengedése érdekében tárgyalásokat folytatott az orosz kormány berlini képviselője útján, legutóbb pedig Revalban kezdődtek tárgyalások a magyar fél és az orosz kormány képviselője, Litvinov között. Gratz

¹⁹⁸ NN 1920–1922, VIII. köt. 37. (1921. február 19.)

¹⁹⁹ Uo. 479. (1921. március 10.). Pallavicini György ögrófnak adott válasz.

²⁰⁰ Uo. 131. (1921. február 23.)

arra is utalt, hogy a kérdés megoldásának súlyos pénzügyi vonzata van, hiszen a hadifoglyok hazaszállítása hatalmas összegeket emészt fel (10 ezer ember hazaszállítása 600 millió koronába kerül, a magyar állam a hadifoglyokra már eddig is több száz millió koronát fordított).²⁰¹ A külügyminiszter szerint még mintegy 60–80 ezer magyar hadifogoly van az európai és ázsiai Oroszországban, azokkal együtt, akik nem szándékoznak hazájukba hazatérni, mert a kommunistákhoz csatlakoztak.²⁰² A nemzetgyűlésben elhangzott miniszteri válasz nincs teljesen összhangban a minisztertanács március 3-ai ülésén történnel. A minisztertanács tárgyalta Jungerth miniszteri osztálytanácsosnak Revalban (Tallin) a szovjet kormány képviselőjével a magyar hadifoglyok és a Magyarországon elítélt kommunisták kicseréléséről folytatott tárgyalásairól szóló jelentését. Mivel a szovjetek már nemcsak a tíz népbiztos kiadatását kérték cserébe az Oroszországban visszatartott magyar tisztokért, hanem rajtuk kívül további mintegy háromszáz elítélt kommunistáét is, Jungerth a tárgyalások felfüggesztését javasolta. A honvédelmi miniszter indítványára, hogy Magyarország erős hangú jegyzékben leplezze le a külföld előtt az orosz zsarolást, Gratz megjegyezte, hogy egy ilyen jegyzéken az oroszok csak mosolyognának, a művelt Nyugat szocialistái és kommunistái pedig az oroszoknak adnának igazat. A honvédelmi miniszter konstatálta, hogy a tisztikarnál megütközést keltene, ha látnák, hogy hadifogságban levő társaik érdekében még mindig semmi sem történik. Gratz kérdésére a minisztertanács a határozathozatalt felfüggesztette Jungerth Oroszországból való visszaérkezéséig.²⁰³

Az egyik kormányülésen a belügyminiszter rendelettel kívánta a „most divó erkölcstelennek mondható divatos” táncokat betiltani. Gratz határozottan egy ilyen rendelet kibocsátása ellen foglalt állást, mert szerinte az ilyen rendeletet „nemcsak az országban fogják kicsúfolni, hanem mulatni fog rajta egész Európa is. Az itteni divatos táncokat ma a művelt Nyugat legelőkelőbb köreiből táncolják, s amennyiben kifogást lehet emelni, úgy azt a közérkölcshöz szempontjából nem ezen modern táncok ellen általában, hanem olyan táncosok ellen lehetne hozni, akik olyképpen lejtik e táncokat, amely esetleg megbotránkoztatja a széles körök erkölcsi nézetét.” (A rendeletet a hadügyminiszter sem támogatta. A minisztertanács végül a belügyminiszterre bízta a rendelet kiadásának kérdését).²⁰⁴

²⁰¹ Uo. 133.

²⁰² Uo. 132–134.

²⁰³ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. március 3. Politikai: 3. napirendi pont. Gratz a breszt-litovszki béketárgyaláson Kamenyev szovjet delegátus előtt megemlítette, hogy sógora, Zsakó Andor orosz hadifogságban van. Kamenyev megígérte, hogy intézkedik hazaküldéséről, ígéretét azonban nem tartotta meg. MNL OL P2123 2. dob. *Így élnek emléünkben.* 3–4.

²⁰⁴ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. március 16. Politikai: 1. napirendi pont.

VI. A restaurációs kísérletek (1921–1922)

1. A húsvéti restaurációs kísérlet

IV. Károly magyar király, 1921. március 24-én elhagyta Pranginst, a számára kijelölt svájci tartózkodási helyet, majd húsvét vasárnap délelőtt a szombathelyi püspöki palotába érkezett.¹ Éppen ott tartózkodott lelkigyakorlaton Vass József vallás- és közoktatási miniszter. Hamarosan odahívták Teleki miniszterelnököt, valamint Sigray Antal kerületi kormánybiztost, akinek ivánci birtokán a miniszterelnök vendégeskedett. A karlista érzelmű Lehár Antal ezredes, a nyugat-magyarországi katonai körlet parancsnoka és Lingauer Albin, a *Vasvármegye* című helyi napilap főszerkesztője is Szombathelyre érkeztek. Valamennyi egybegyűltet teljesen váratlanul érte a király Magyarországra érkezése. Károly közölte, hogy át kívánja venni a királyi hatalom gyakorlását, és ezért az a szándéka, hogy Horthy kormányzót Szombathelyre rendeli, és felszólítja a hatalom átadására. Teleki nem tartotta az időpontot alkalmasnak a király visszatérésére.² Abban állapodtak meg, hogy Teleki és Vass autóval Budára utaznak, hogy előkészítsék Horthy kormányzónál a király érkezését. Károly Telekiék elutazása után egy-két órával később indult a fővárosba ugyancsak autóval. Telekiék autója azonban útközben – állítólag – defektet kapott, és el is tévedtek,³ így Károly a miniszterelnököt megelőzve érkezett meg a budai várba. A teljesen meglepett Horthy, akitől a király a főhatalom átadását követelte, a külpolitikai veszélyekre hivatkozva – a király hatalomátvétele esetén Magyarországot szomszédjai fegyveresen támadnák meg – megtagadta Károly kívánságát. Annak teljesítésére akkor sem volt hajlandó, amikor a király azt közölte, hogy bírja az antant, különösképpen Briand francia miniszterelnök támogatását.⁴ A király ezután visszatért Szombathelyre, de szándékáról nem mondott le.⁵

¹ A király útjáról több, egymással nem mindenben egyező beszámoló maradt fenn. Vö. ORMOS (1990b): 51–55. REISNER: 129–132. WERKMANN (1925): 30–42.

² GRATZ (2001): 62. HORTHY: 147.

³ Az MTI közleménye defektéről számol be. KARSAI: 175. Eltévedésről WERKMANN (1925): 53. BOROVICZÉNY: 92. és GRATZ (2001): 62–63.

⁴ A király és Horthy megbeszélését eltérésekkel ismerteti: HORTHY: 149–152. WERKMANN (1925): 54–81. BOROVICZÉNY: 93–96. PRÓNAY: 243–245. Az 1. restauráció története. MNL OL K429 3923. mikrofilmtekercs, Adatgyűjtemény 1920–24. 3. cím 4–19. fol.

⁵ Károly látogatása Horthyt oly mértékben impresszionálta, hogy másnap táviratban ajánlotta fel lemondását az időközben Szombathelyre visszautazott királynak. Aztán nyilvánvalóan környezete

Gratz a húsvéti ünnepeket Bécsben töltötte, mert felesége és gyermekei ekkor még az osztrák fővárosban laktak. Húsvéthétfőn este azt a táviratot kapta a bécsi magyar követségen keresztül, hogy azonnal utazzon Szombathelyre. Március 29-én⁶ a püspöki palotába megérkezve a királyon kívül ott találta többek között az időközben oda visszaérkezett Teleki miniszterelnököt, Bethlen Istvánt, Andrássy Gyulát és Szécsen Miklóst is. Amikor a király Gratzot fogadta, „azzal kezdte meg a beszélgetést, hogy meg kell magyaráznia, miként jutott elhatározásához, hogy Magyarországra visszatérjen, és a kormányhatalmat átvegye. Röviddel ezelőtt – mondta – Briand magához kérte sógorát, Sixtus párizsi herceget. Briand kérte a herceget – hangsúlyozta a király –, és nem a herceg kereste a vele való találkozást. Sixtus herceg útján Briand azt üzenté a királynak, hogy térjen vissza Magyarországra. Az időpont erre kedvező, Franciaország és Anglia – mert a két állam ebben a kérdésben egyetért –, a forma kedvéért kénytelenek lesznek ugyan valami tiltakozásra, ezzel azonban meg is fognak elégedni. A kisantant zajt fog csapni, de azt nem kell túlságosan komolyan venni.”⁷ Gratz teljes mértékben hitelt adott a király szavainak, s az elkövetkező napokban egyike volt azoknak, akik elítéltek tartották azokat az értesítéseket, amelyek szomszédos országok részéről fenyegető veszélyekről érkeztek.

A Szombathelyen egybegyűltek körében a vita akörül forgott, hogy Károly magyarországi tartózkodása valóban veszélyt jelent-e az országra. A király továbbra is azon az állásponton volt, hogy jelenléte semmilyen veszélyt nem támaszt. Úgy nyilatkozott azonban, hogy abban az esetben, ha Magyarország – az ő megítélése szerint is – veszélynek lesz kitéve, azonnal elhagyja az országot. Andrássy Gyula, a magyar legitimisták elismert vezére azt javasolta, hogy a király térjen vissza Svájcba, előtte viszont adjon ki egy manifestumot, amelyben a legfőbb hatalmat további intézkedésig a kormányzóra ruházza. Gratz azon a véleményen volt, hogy a veszély, ha egyáltalán létezik, nem olyan nagy, hogy a király elutazását annyira siettetni kellene. Legalább annyi ideig kellene várni, hogy a francia kormánynak módja legyen az általa a király visszatérése érdekében kilátásba helyezett intervencióra. A király és Gratz közötti bizalmi viszony kialakulására utalt, hogy Károly Andrássyval, Bethlennel és Telekivel csak Gratz közvetítésével volt hajlandó érintkezni.⁸ Közben egyre-másra érkeztek Budapestről a jelentések, amelyek a szom-

hatására mégis megtartotta a hatalmat. MNL OL K429 3923. mikrofilmtekercs. Adatgyűjtemény 1920–24, 4. cím 77. fol. Beniczky Ödön később a mentelmi bizottság előtt Horthy lemondó nyilatkozatát kívánta felhasználni annak bizonyítására, hogy a kormányzó is hajlandó volt elfogadni a restaurációt, és nem külpolitikai, hanem belső hatalmi okokból nem adta át a hatalmat a koronás királynak. IET II.: 51. irat.

⁶ Lehár Antal szerint Gratz 30-án érkezett Szombathelyre. LEHÁR: 197.

⁷ GRATZ (2001): 67. Vö. GRATZ (2009): 278.

⁸ WERKMANN (1925): 103.

széd államok fenyegetéseiről és Magyarország elleni háborús készülődéseiről szöveget. Ezekkel szöges ellentétben álltak azok a Lehár ezredes részére a vezérkari főnökségtől szolgálati úton rendszeresen megküldött katonai jelentések, amelyek semmilyen nyugtalanító körülményt nem tartalmaztak.⁹ Ebben az irányban erősítették meg Gratz nézetét azok a diplomáciai anyagok is, amelyeket titkára, a 31-én Szombathelyre érkező Boroviczeny Aladár hozott magával.¹⁰ Március 31-én aztán Teleki, Andrássy és Bethlen, belefáradva a király gyözködésébe, visszautaztak Budapestre.¹¹ Elutazásuk előtt a király a következőket hozta tudomásukra: 1. Mindaddig az országban marad, amíg maga nem látja, hogy itt tartózkodása háborút jelent. Belpolitikai viszonyok miatt nem utazik el. 2. A manifestum (a király elutazása esetére, amelyben a király jövetelének és visszautazásának okait a magyar nép előtt feltárja) szövegét kisebb változtatásokkal jónak tartja, de azt csak elutazásakor írja alá. 3. Gratz itt marad.¹²

Gratz tehát nem adott sok hitelt a Budapestről érkező vészjósoló híreknek. Mégis azon az állásponton volt, hogy az akciót megghiúsultnak kell tekinteni, és ezért nincs értelme azt folytatni. Az egész ugyanis arra épült, hogy Horthy önként átadja a főhatalmat. Ez viszont nem történt meg, a királynak pedig nem voltak meg az eszközei, hogy azt kikényszerítse. Kiderült ugyanis – érvelt tovább a király előtt –, hogy a nemzet ebben a kérdésben megosztott, és ez a szomszédokat az ellenállás folytatására ösztönzi. Április 2-án Szombathelyre érkezett Hegedüs Pál tábornok a megbízással, hogy vegye át a karlista hírében álló Lehártól a helyi katonai parancsnokságot. Vele jött Kánya Kálmán.¹³ Gratzban sem bíztak eléggé, hogy kellő határozottsággal képviseli a budapesti kormánynak a király mihamarabbi elutazására vonatkozó akaratát. Gratz azt javasolta, hogy ha a király a rábeszélés ellenére sem hajlandó elutazni, akkor meg kell várni az ultimátumot, s abban az esetben engedni fog. Gratz szerint különben is kisebb presztízvesztést jelent az országnak, ha valamely ultimátumnak engedelmeskedik, mintha csak az azzal való fenyegetőzésnek. Április 3-án aztán a párizsi Nagykövetség Tanácsa is határozatban követelte Károly király Magyarországról való elutazását. Erre Károly is elhatározta magát akciója befejezésére, habár még április 3-án reggel is megbí-

⁹ GRATZ (2009): 280–281. LEHÁR: 203–204.

¹⁰ BOROVICZENY: 85–87.

¹¹ Lehár szerint Telekiék csak április 2-án távoztak Szombathelyről. LEHÁR: 203. Boroviczeny is azt írja, hogy Andrássyt és Bethlent április 2-án a király audiencián fogadta. BOROVICZENY: 102. Kozma Miklós szerint március 31-én távoztak. SIROS József: 237.

¹² WERKMANN (1925): 103–104. GRATZ (2009): 280. A Lehár által közölt verzióban nem szerepel a Gratz maradására vonatkozó kitétel. Feltételezhetően Lehár téved, mert nála az esemény dátuma (április 2.) is téves. LEHÁR: 203.

¹³ Lehár szerint Kánya Kálmán csak április 3-án érkezett Szombathelyre. LEHÁR: 205.

zója – Károly állítása szerint Briand francia miniszterelnök – további kitartásra ösztönözte. Még április 5-én, elutazása napján is – állítólag – ilyen tartalmú üzenetet kapott Svájcban.¹⁴

Gratz a királynak a nemzethez intézendő kiáltványával április 3-án este Szombathelyről Budapestre indult. Ezzel Gratz szombathelyi küldetése véget ért. Elutazása előtt közölte Károllyal, hogy külügyminiszteri tisztségéről le fog mondani, és a király felszólítására ünnepélyes ígéretet tett, hogy minden erejével a legitim királyság helyreállításán fog munkálkodni.¹⁵ Budapestre érkezése napján Beniczky Ödön korábbi belügyminiszter azzal a kérdéssel fordult hozzá, „az egyetlenhez, akihez bizalommal volt”, hogy valóban kell-e külpolitikai bonyodalmaktól tartani a királynak az országban maradása esetében. Gratz igennel válaszolt. Csak később tudta meg, hogy katonai körök a király érdekében puccsot terveztek, és attól csak a Gratztól kapott tájékoztatás következtében álltak el.¹⁶

Mielőtt Gratz cselekedeteinek személyes következményeire rátérünk, szükséges megvizsgálni, milyen okok késztették Károly királyt a visszatérésre, s mennyiben voltak megalapozottak a nemzetközi helyzetre és a magyar belpolitikára vonatkozó számításai. 1921 elején még sok tekintetben bizonytalanság uralkodott a nagyhatalmak Duna-medencére vonatkozó politikáját illetően. Franciaország még nem helyezte külpolitikáját ebben a térségben véglegesen a kisantra, amely ekkor még csak – tulajdonképpen a francia szándékok ellenére – kialakulóban volt. A nagyhatalmak között is folyt a rivalizálás a térség fölötti befolyás megszerzéséért. Ezek során a legkülönbözőbb politikai koncepciók láttak napvilágot. Egyes vélemények szerint Károly király és közvetlen környezete a Habsburg-restauráció támogatására vagy legalábbis eltűrésére vonatkozó információkat a valóságnál kedvezőbben ítélt meg.¹⁷ Van olyan nézőpont, amely bizonyítottan tekinti, hogy Károly akciója mögött a francia politika befolyásos képviselői – maga Briand miniszterelnök is – álltak.¹⁸ Kétségtelen, hogy Károlytól az első világháború alatti magatartása alapján frankofil külpolitikát lehetett várni, és az ez idő tájt élénk Anschluss-mozgalmak ellen is hatékony eszköznek tűnt a Habsburgok ausztriai restaurációja, amelynek a magyarországi visszatérés az előjátékát jelenthette volna. Az idő múlása Károlyt is cselekvésre ösztönözte, hiszen a király nélküli állapot stabilizálódásával a restauráció esélyének csökkenésével lehetett számolni. Ugyanakkor Károly király és császár visszatérési szándéka nem volt titok a diplomáciai

körökben. Ellene azonban nem tettek semmit.¹⁹ A francia támogatás tényéről diplomáciai körökben számos információ keringett. A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy sem az antant, sem pedig a szomszédos államok részéről nem fenyegetett tényleges katonai akció, amennyiben Károlynak sikerült volna *fait accompli* teremtenie.²⁰ Ezt látszik alátámasztani a bécsi német követ jelentése, amely szerint a királynak Szombathelyről történő visszautazása előtt a francia követ azt közölte svájci kollégájával, hogy a kisanant fenyegetése blöff. Biztos értesülésekkel rendelkezik, hogy sem Románia, sem Csehszlovákia, sem pedig Jugoszlávia nem fognak bevonulni, ha a király Magyarországon marad.²¹ A kilátásba helyezett csehszlovák ultimátumot a szövetségesek nem vagy csak részben hagyták jóvá, s annak átadására sem került sor. Igaz, hogy arra már Károly elutazása miatt nem is volt szükség.²² Egyetérthetünk Ormos Mária véleményével, amely szerint Horthynak és környezetének a kisanant támadására való hivatkozása csak ürügy volt arra, hogy hatalmukat a jogfolytonosság nyílt megtagadása nélkül megtarthassák.²³ Károly tehát abban a meggyőződésben szánta rá magát a restaurációra, hogy azt *fait accompli* („kész tények”) esetén a külhatalmak tudomásul veszik. Nem számolt viszont a belföldi ellenállással. Károly – a rendelkezésre álló visszaemlékezések egyöntetű tanúsága szerint – legközvetlenebb magyarországi híveit sem avatta be. Ennek egyik oka az lehetett, hogy korábban két visszatérési akciójának terve idő előtt kitudódott, ezért a király ezúttal a *fait accompli* biztosítása érdekében Magyarországon senkit nem tájékoztatott húsvéti visszatéréséről.²⁴

Gratz sem tudott előzetesen a király húsvéti restaurációs szándékáról. Láttuk, hogy mind a parlamenti bemutatkozó beszédében, mind pedig Bruckban a csehszlovák tárgyalópartner előtt azt hangoztatta, hogy a királykérdés Magyarországon a fennálló nemzetközi viszonyok között nem aktuális. Ugyanakkor emlékirataiban azt írja, hogy amennyiben tudott volna a király szándékáról, akkor annak meglepésszerű végrehajtásáról megpróbálta volna lebeszélni. A királlyal szembeni állásfoglalás viszont szintén végtelenül nehéz lett volna számára. Egyrészt az uralkodóhoz számos esküje kötötte. Másrészt Gratz az összeomlás óta konzekvensen legitimista nézetet vallott. Legitimizmusa közismert volt, abból sohasem csinált titkot. Bécsi követi tevékenysége alatt is aktív szerepe volt a Svájcban tartózkodó

¹⁴ Az üzenet szövegét közli WERKMANN (1925): 121. Vö. GRATZ (2001): 67–72. GRATZ (2009): 282–283. LEHÁR: 209.

¹⁵ GRATZ (2001): 72–73. GRATZ (2009): 283–284.

¹⁶ Tagebücher: Nr. 13. Vö. WERKMANN (1925): 127–128.

¹⁷ Vö. ORMOS (1990b): 23–50.

¹⁸ KERÉKES (1976): 10–11.

¹⁹ KARSAI: 171., 179. ORMOS (1990b): 49–50.

²⁰ KARSAI: 179–180., 185–188. KERÉKES (1976): 9–12.

²¹ A bécsi német követ jelentése, 1921. április 20. PA AA R74188 K112001–2.

²² Vö. Gratz Hory bukaresti ügyvivőnek, 1921. április 8. „Tudomására hozom, hogy jugoszláv és csehszlovák megbízottak utasításokat kaptak kormányuktól, Károly király elutazását követelő, csütörtök reggelig szóló ultimátum átadására. Utasításukat azonban nem fogantatosították, mivel Károly király időközben távozott az országból.” *Fehérkönyv I.*: 105.

²³ ORMOS (1990b): 77–79.

²⁴ LEHÁR: 174–175.

király és magyarországi hívei közötti kapcsolat fenntartásában. A régió népeinek együttműködését szem előtt tartó külpolitikai koncepciójának a legitimista elv szerves részét alkotta. Az utódállamokat összekötő kapocsként továbbra is csak az évszázados hagyományokkal rendelkező, nemzetek feletti dinasztia tudta elképzelni. Gratznak a Habsburg-dinasztia összekötő szerepéről vallott felfogásából az is következett, hogy a Habsburg restaurációt nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is szükségesnek tartotta.

Gratz a már Szombathelyen elhatározott lemondását²⁵ a miniszterségről a kormányzónak átadott nyilatkozatában azzal indokolta, hogy a kormánynak a király iránt mutatott magatartásával nem tud azonosulni, mert az nem tudta az „önérzetet és a méltóságot kifelé megőrizni, befelé pedig nem törekedett arra, hogy a király személyében megtestesült elvet súlyos sérüléstől megóvja”. Az esetről kifolyólag a király és a kormányzó között keletkezett ellentét révén pedig lelkiismereti konfliktusba került, amelyet csak úgy oldhat fel, ha a király oldalán marad, különben pedig minden politikai tevékenységtől visszavonul.²⁶ Horthy és Teleki előtt egyaránt kifejtette: „1. hiba volt, hogy a döntő megbeszélés vasárnap csak a király és a kormányzó – két alkotmányosan nem felelős személyiség között zajlott le. Amennyiben felelős tényező, a kormány is képviselve lett volna, akkor az ügyet gyorsabban, jobban, méltóságteljesebben és korrektebben el lehetett volna intézni. 2. Az, hogy Őfelségét Budapestről azonnal visszaküldték, fölösleges sértés volt. A fegyverek nem dördültek volna el azonnal, ha Őfelsége egy éjszakát Budapesten töltött volna, és sürgősségtelen volt leprásként kezelni őt. 3. Az antanttal szembeni magatartásunk nélkülözött minden méltóságot. Olyan benyomást keltettünk, mint ha egy ultimátumot mi magunk kívánnánk. Szombathelyről küldött ez irányú kívánságaim [ti. a kisantant fenyegetéseit írásban is kérni kell – P. V.] Teleki támogatásával figyelmen kívül hagyattak. 4. A Nemzetgyűlés április 1-jén – különösen Meskó határozati javaslata²⁷ által – a kormányzót nyílt ellentétbe állította a királlyal. Ezt tette Horthy hadparancsa is (amely Szombathelyre még Teleki ott tartózkodása alatt érkezett oda, de Teleki rendelkezésére ott nem hozták nyilvánosságra).

²⁵ Szándékában megerősítette az is, hogy Budapestre érkezése után a külügyminisztériumban közte és Khuen-Héderváry Sándor között heves szóváltásra került sor. Gratz beosztottjától a tényleges helyzetről informálódott. Eközben kifejezésre juttatta a külföldi fenyegetésről és a Magyarország ellen tervezett katonai rendszabályokról a királyhoz eljuttatott információk helyessége iránti kétségét. Erre Khuen-Héderváry dühbe gurult, és azt mondta Gratznak, legjobban tenné, ha rögtön lemondana. A király elleni kényszerintézkedések már elő vannak készítve. Ha Gratz más álláspontot képvisel, akkor a kérdés ismét csak függőben marad. Ha Gratz nem mond le, akkor ő fogja a saját felmentését kérni. Tagebücher: Nr. 13.

²⁶ Uo. és GRATZ (2009): 284.

²⁷ A Hencz Károly és Meskó Zoltán nemzetgyűlési képviselők által beterjesztett határozati javaslatokat, amelyek tiltakoztak az 1920. I. tc. megdöntésére irányuló törekvések ellen, közli: *Fehér-könyv I.*: 115. és 117–118.

5. Nem tudok a benyomástól szabadulni, hogy Őfelségét kiszínezett hírekkel félrevezették, és Szombathelyen természetesen engem is. A Nagykövetek Konferenciája határozatának hibás fordítása és a katonai információk ellentmondásai révén is. 6. Az a körülmény, hogy Teleki azt követelte tőlem, hogy Őfelségét bizonytalanságba hagyjam olyan dolgok felől, amelyek elutazása lényeges feltételeire vonatkoztak, és hogy ő Őfelsége elrablására gondolt, lehetetlenné teszi a kormányban való maradásomat. 7. Nem tudom elfogadni, hogy Kányát az én ellenőrzésem céljából Szombathelyre küldték, és hogy ott a hátam mögött közvetlen összeköttetésben állt Budapesttel.”²⁸

Lemondására április 4-én,²⁹ annak az elfogadására viszont csak 12-én³⁰ került sor. A két dátum közötti időben a lemondás állapotában levő miniszter személye a belpolitikai csatározások középpontjába került. A lemondást ugyanis egyelőre nem hozták nyilvánosságra. Apponyi, Andrássy, valamint miniszter társai, Vas, Hegedűs és Tomcsányi szeretnék volna a lemondásról lebeszélni. Azzal érveltek, hogy lemondása azt a látszatot fogja kelteni, hogy a kormányban ellentétek álltak fenn abban a kérdésben, hogy a király az országban maradhat-e vagy sem.³¹ A tényleges helyzet persze ez volt, Gratz azonban április 6-án – mint külügyminiszter utoljára – megjelent a nemzetgyűlésben, hogy ismertesse a király visszatérésével kapcsolatos álláspontját. Beszédében felsorolta azokat a fenyegetéseket, amelyek a román, jugoszláv és olasz kormányok részéről érkeztek. Majd hangsúlyozta, hogy „az e tekintetben felelős magyar tényezők [...] arra a meggyőződésre jutottak, hogy szomszédjaink a pusztá fenyegetéseknél nem álltak volna meg”. Vagyis itt az ellenkezőjét állította annak, amiről Szombathelyen meggyőződött. Hasonlóan Telekihez, ő is a külső nyomásra hivatkozott, amely továbbra is a legalkalmasabbnak látszott arra, hogy a főhatalom kérdésének végleges megoldása lekerüljön a belpolitika napirendjéről. Nem kívánta a kormány amúgy is labilissá vált helyzetét tovább gyengíteni a kérdés teljes nyíltsággal való tárgyalásával. Gratz beszédét így folytatta: „A magyar kormány a belső és külső helyzet ismeretében elejétől fogva teljesen szolidárisan azt az álláspontot foglalta el, hogy Károly királynak Magyarország területén való megmaradása az adott körülmények között – fájdalom – fenntartható nem lesz.”³² A „fájdalom” szó kiejtésével³³ viszont

²⁸ Tagebücher Nr. 13.

²⁹ Teleki kérte Gratzot, hogy lemondását vonja vissza, ő erre azonban nem volt hajlandó. A miniszterelnök ezután a lemondást a kormányzó elé terjesztette, aki azonban „a külügyminiszter urat állásától mindmáig nem volt hajlandó felmenteni”. MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. április 8. Közigazgatási: 71. napirendi pont.

³⁰ NN 1920–1922, IX. köt. 183.

³¹ GRATZ (2001): 74.

³² NN 1920–1922, IX. köt. 162. (1921. április 6.)

³³ Gratz emlékirataiban azt írja, hogy a beszéd eredeti fogalmazványában nem szerepelt a „fájdalom” szó, az véletlenül csúszott ki a száján. GRATZ (2009): 284.

legitimista színben tüntette fel a kormányt, és a szabad királyválasztók heves tiltakozását váltotta ki. A beszéde folyamán egyértelműen Károly király mellett foglalt állást: „A magyar trón betöltésének kérdése jogilag a magyar nemzet belső ügye, ha politikailag a hatalmak kívánságainak deferálni kénytelenek is vagyunk. Amennyiben tehát Károly királynak Magyarországra való visszatérése a trón betöltésének kérdésével összefüggésben állt, jogilag egyedül és kizárólag a magyar nemzet lett volna hivatva az ebből folyó kérdéseknek elbírálására és eldöntésére. A történelemben példátlan eset az, amit a szomszéd államok velünk szemben ezúttal elkövettek, hogy idegen kormányok casus bellivel való fenyegetéssel kényszerítsenek egy államot, amelynek függetlenségét ők maguk szerződésbe iktatták, nemcsak arra, hogy kormányformájának megállapításánál és uralkodójának megválasztásánál figyelembe vegye az ő szeszélyüket és állítólagos érdeküket, hanem kényszerítsék arra is, hogy valakit, kinek mint magyarnak joga van magyar területen tartózkodni, ahol ezidőszent egyedül van otthona, a fennálló magyar törvények ellenére eltávolítsa, holott ez a fenyegetés szükséges sem volt, mert akkor, mikor megtörtént, minden tényező egyetértett abban, hogy Károly király az ország területét el fogja hagyni. Még különösebb világot vet ezekre a fenyegetésekre az a körülmény, hogy ugyanaz a két állam, amely Károly király magyar területéről való eltávolítását a legerélyesebben követelte, a cseh kormány, amint ezt Benes ur a cseh szenátus egy ülésén maga is kijelentette, és a jugoszláv kormány, amint ezt a svájci félhivatalos távirati ügynökség egy közleményéből tudjuk, egyidejűleg lépéseket tettek a svájci kormánynál is oly értelemben, hogy Károly királyt svájci területre vissza ne bocsássa. Egyidejűleg tehát tőlünk követeltek valamit, másfelől pedig ennek általunk való teljesítését megakadályozni, vagy legalább is megnehezíteni igyekeztek, ami e kérdésben követett magatartásukat és ezzel követett céljaikat legalább is gyanús színben tünteti fel.”³⁴ Majd nem kis önérzettel rámutatott a győztes államok demokraciáelfogásának meglehetősen furcsa voltára és a Népszövetség alapelveinek általuk történt megsértésére: „És ha az egyik külföldi kormánynak egyik tekintélyes tagja, Benes cseh külügyminiszter ur a szenátusban tett nyilatkozatában a király itt tartózkodásával kapcsolatban azt a nézetét kockáztatja meg, hogy Magyarországra rá kell kényszeríteni azt, amit ő demokráciának nevez és demokráciának tart, akkor legyen szabad nekem, akinek joga van magamat annyira demokratának tekinteni, mint bárki másnak, mert mindent, amit elértem ön-erőmből és önmunkámból értem el és létalapomat veszíteném el és önmagam tagadnám meg, ha a demokratikus eszmékkel, amelyek lelkem mélyén gyökereznek, szembeheleznék, legyen szabad – mondom nekem utalnom arra, hogy arculcsapása a demokratikus gondolkodásnak, ha valaki a maga nézetét, a maga felfogását erőszakkal akarja rákényszeríteni valakire, legyen az akár egyes ember,

³⁴ NN 1920–1922, IX. köt. 163. (1921. április 6.)

akár valamely idegen állam. Ez az elmélet nem demokratikus elmélet, ez ugyanaz az elmélet, amelyet a bolsevizmus hirdet, amikor önmagának vindikálja a jogot más államok belső életébe való beavatkozással azok belső rendjét a maga ízlése szerint megváltoztatni. Ha ez az elv uralomra jutna, akkor, t. Nemzetgyűlés, ez az európai kultúra halálharangját húzná meg, mert a mindenki háborúját jelentené mindenkivel szemben. Ezen belügyeinkbe való beavatkozással szemben talán szabad hivatkoznom arra, hogy elsősorban az angol és francia politikai tudomány az, amely az ilyen beavatkozásokat idegen államok részéről teljesen elveti és helyteleníti. Az angolok és franciák fenkölt és szabad szelleme nyilatkozik meg abban az ő nagy tekintélyeik által felállított elvben, hogy egyik államnak sincsen joga ahhoz, hogy felszólítás nélkül valamely más állam belügyeibe avatkozzék [...]. Az a fenkölt és nemes szellem, amely ezekben a nemcsak tudományosan hirdetett, de a gyakorlatban is a francia és angol történelem legkényesebb szakaiban alkalmazott elvekben megnyilvánul, volt az, amelyre ez a két állam joggal alapítja igényét a »kis nemzetek védője«-nek magasztos címére. A nagykövetek tanácsának határozatából, amely minden szerződésen alapuló jog híján – és más jog a nemzetközi viszonyok terén nincsen – belenyúlt Magyarországnak egy életbevágóan fontos kérdésébe, nem ez a fenkölt szellem sugárzik ki felénk [...]. De azok a fenyegetések, t. Nemzetgyűlés, amelyeknek az elmúlt héten kitéve voltunk, teljesen ellenkeznek azokkal az elvekkel is, amelyeket maguk azok az államok, kik azokat velünk szemben alkalmazták, állítottak fel abban a békeszerződésben, amelyet reánk kényszerítettek és amelyeknek hurka állandóan fojtogatja nyakunkat. Ez a békeszerződés a Népek Szövetségének egyezség-okmányát foglalja magában és ez az okmány, a nemzetközi jognak ez a legmodernebb alkotása és valóságos magna chartája, egyenesen kizár minden háborúval való fenyegetést. [...] Nekünk ez ellen nincsen fegyverünk, amelyet azonnali sikerrel való kilátással alkalmazhatnánk, de azért, t. Nemzetgyűlés, nem tartom magunkat védteleneknek, mert velünk van a jog és az igazság, velünk vannak az európai civilizációnak állandóan vissza nem szorítható nagy érdekei és ezekkel a mi oldalunkon, [...] történeti perspektívában nézve a dolgok fejlődését, erősebbek vagyunk azoknál, akik nem ezekre a fegyverekre alapítják jövőjüket, hanem csak a pillanatnyi hatalmi konstellációkra támaszkodva erőszakot gyakorolnak velünk szemben.”³⁵ Végül egyértelműen legitimista álláspontjának kifejtésével zárta beszédét. „Sohasem vált előttem világosabbá, mint ezekben a napokban, amikor a király és nemzet érdekei látszólag szembe kerültek egymással, hogy nincs a nemzetnek oly érdeke, amely nem volna egyúttal érdeke a királynak is, és nincs a királynak oly érdeke, mely nem volna egyúttal érdeke a nemzetnek is. Mindenkinek nézetét szívesen respektálok, a magam részéről azonban azzal a hitem és meggyőződéseim szerint az ország nagy többsége által

³⁵ Uo. 163–164.

is osztott hittel azonosítom magamat, hogy a szent korona tana, a nemzet és király egységéről szóló tan az, amely jövő fejlődésünk, belső megújulásunk és egy gazdaságos helyzetből való újabb kiemelkedésünk egyetlen biztos alapja lehet.”³⁶

Gratz beszéde a kisgazdák körében nagy fölháborodást váltott ki. A párt 6-ai értekezletén a külügyminiszter azonnali lemondását követelték. Teleki és Gratz nemzetgyűlési beszédében egyaránt azt kifogásolták, hogy csak a külföldi befolyásra hivatkoztak, és nem mutattak rá arra, hogy a kormánynak kötelessége volt az 1920: I. tc. szerint eljárni. Gratz a sajtónak adott nyilatkozatában arra hivatkozott, hogy ő hivatali állásából kifolyólag csak a külpolitikai mozzanatokra szorítkozott. Hangsúlyozta, hogy az 1920: I. tc. hatályát sohasem vonta kétségbe, s a törvénycikkre vonatkozó fölfogása a királykérdéssel kapcsolatos nézeteivel, amelyeket e kérdés kikapcsolásának álláspontján állva a nemzetgyűlés előtt egyáltalán nem fejtett ki, semmi tekintetben nem áll ellentétben.³⁷ A kisgazdák követelték Telekitől, hogy szólítsa fel Gratzot a lemondásra.³⁸ Teleki kénytelen volt kijelenteni: Gratz a nemzetgyűlésben csupán egyéni véleményét hangoztatta.³⁹ Ugyanakkor ő is szerette volna megtartani külügyminiszterét, de Gratz „nem engedett semmiféle kérésnek. Bár én nagyon sokszor kértem. Távozása nagy csapás az országra, mert itt vannak a cseh és osztrák tárgyalások. [...] Akárki jön mint külügyminiszter, akár nekem kell átvenni, sokkal kevésbé lesz jó, mint Gratz. Ilyen gazdasági képzettségű külügyminiszter, az nincs több.”⁴⁰ Annak, hogy Gratz lemondását nem hozták nyilvánosságra, az lehetett az oka, hogy arra az esetre, amennyiben a kormányválság nem csitul, akkor Gratz távozását lehetett volna a szabad királyválasztóknak tett engedményként beállítani. Úgy tűnt, hogy Teleki a kisgazdáknak tett engedményekkel (a rekvirálások beszüntetése, a gabona szabad forgalmának biztosítása, ígéret a sajtóreform és az alkotmányjogi reformok megvalósítására stb.) úrrá lesz a belpolitikai válságon. A KNEP [Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja] azonban az engedményeket túl soknak tartotta. A legszélsőségesebb legitimisták pedig Gratz elejtése miatt támadták a miniszterelnököt. Erős mozgalom indult Gratz megtartásáért. Lehetetlenségnek nevezték Teleki maradását, ha Gratznak távoznia kell.⁴¹ Amikor Gratz távozása kész tényként ismertté vált, „A Pártpolitika” című vezércikk egyenesen azt állította, hogy „a kisgazda Saloména tálcan átnyújt

³⁶ Uo. 165. Gratz beszédét a közbeszóló képviselők többször megszakították, végig heves érzelmnyilvánítások kísérték. A szabad királyválasztók nemtetszésüknek adtak hangot. Összességében azonban az egyetértő megnyilvánulások voltak többségben.

³⁷ *Uj Nemzedék*, 1921. április 12.

³⁸ Sáros József: 248.

³⁹ *Magyarország*, 1921. április 9.

⁴⁰ Bizalmas sajtóértekezlet 1921. április 9-én. MNL OL K429 3923. mikrofilmtekercs. Adatgyűjtemény 1920–1922, 2. cím 54. fol.

⁴¹ Sáros József: 255.

tották Gratz Gusztáv külügyminiszter fejét”. A cikk sajnálkozását fejezte ki Gratz távozása miatt. „Az utolsó évek megújuló jelensége, hogy a szakértelem, s a tehetség háttérbe szorul a pártérdek miatt, de ez a miniszterbuktatás még az eddigi hibákat is felülmúlja céltalanságával és veszedelmességével. A közvélemény osztatlan rokonszenvvel fogadta Gratz Gusztávot, akinek nagy készsége, gazdag tapasztalata, diplomáciai jártassága s a külföldön is rokonszenves egyénisége a céltudatos gazdasági külpolitikának biztosítékát jelentette. Az új külügyminiszter rövid idő alatt nemcsak beváltotta a hozzáfűzött várakozásokat, hanem körültekintő politikájával ki is emelte Magyarországot eddigi elszigeteltségéből és hozzákezdett, hogy bekapcsolja a világ politikai idegrendszerébe és gazdasági vérkeringésébe. [...] Hamis kuruckodás, szerencsétlen közjogi kérdések megfosztja Magyarországot egyik legtehetségesebb államférfijának munkájától.”⁴² Gratz lemondását saját kérésére április 12-én fogadta el a kormányzó, ami így csak két nappal előzte meg a Teleki-kormány lemondását. Mivel korábban nem hozták nyilvánosságra, hogy Gratz lemondása már április 4-én önként megtörtént, lemondását a kortársak és a későbbi történeti szakirodalom is koalíciós válság következményének tekintették. Ő ragaszkodott hozzá, hogy „lemondása előbb és külön vétessék tudomásul, mert súlyt fektet annak demonstrálására, hogy a kormány sorsától függetlenül és egyéb okokból vezetett le”.⁴³

Amikor Horthy és környezete is arra a meggyőződésre jutott, hogy a miniszterelnöknek csak átmenetileg sikerült a legitimisták és a szabad királyválasztók közötti ellentéteket kiiktatni, ejtették Telekit. A kormány bukását közvetlenül az idézte elő, hogy Eckhardt Tibor, Gömbös Gyula és Kozma Miklós miniszterelnöki ellenjegyzés nélkül megjelentették a napilapokban Horthy március 30-ai hadparancsát. A hadparancs nagy felháborodást váltott ki mind a kisgazdáknál, mert nem történt benne hivatkozás az 1920. évi I. tc.-re, mind pedig a KNEP köreiben, mert a kormányzó a neki tett esküre hivatkozott a IV. Károlyra tett esküvel szemben.⁴⁴

A Teleki-kormány lemondásának napján Bethlen István vezetésével alakult új kormány. Bethlen felkínálta Gratznak a kereskedelmi miniszterséget, aki azonban ugyanabból az okból, amiért lemondott, nem lépett be a kormányba. Azon a véleményen volt, hogy a húsvéti események után nem szolgálhatja egyszerre a királyt és a kormányzót. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy Bethlen a legfontosabb

1921. április 13. Füstben a magyar kormány tagjának távozását, akinek a szaktudása és rátermettsége révén sikerülhetett volna a szomszédos államokkal a legnehezebb kérdésekben a német érdekeknek is megfelelő rendezést elérni. Konkrétan kiemelte a nyugat-magyarországi kérdést és a Bruckban megkezdett tárgyalásokat. Füstben jelentése, 1921. április 10. PA AA R74188 K111994.

⁴² 8 *Órai Ujság*, 1921. április 13. Fürstenberg német követ is sajnálattal konstataulta a magyar kormány azon tagjának távozását, akinek a szaktudása és rátermettsége révén sikerülhetett volna a szomszédos államokkal a legnehezebb kérdésekben a német érdekeknek is megfelelő rendezést elérni. Konkrétan kiemelte a nyugat-magyarországi kérdést és a Bruckban megkezdett tárgyalásokat. Fürstenberg jelentése, 1921. április 10. PA AA R74188 K111994.

⁴³ GRATZ (2001): 74.

⁴⁴ Sáros József: 255–256.

politikai kérdésekben az övétől lényegesen eltérő álláspontot képvisel, ezért nem látott lehetőséget arra, hogy hosszabb távon Bethlen kormányában működjön.⁴⁵ Hasonló megfontolásból utasította vissza a bécsi követi posztot, amit a miniszteri bársonyszékből való távozása után ismételten rendelkezésére bocsátottak volna. Érezte, hogy a magyar politika vezető köreiből hosszabb távon csak elvei feladásával tudna megmaradni, de mivel erre nem volt hajlandó, előbb-utóbb úgyis vissza kellett volna vonulnia. A politika első vonalát elhagyva a gazdasági életben keresett elfoglaltságot. A politika iránti hajlamainak háttérbe szorítását jelentő döntését részben az is megkönnyítette, hogy a gazdasági életben csalódja anyagi boldogulását is biztosabbnak látta.⁴⁶

2. A két restaurációs kísérlet között

Gratz a miniszterségről való lemondással egyidejűleg bejelentette, hogy mindenmű politikai tevékenységtől vissza kíván vonulni: „[E]gyelőre kizárólag irodalmi és tudományos munkákkal akarok foglalkozni.”⁴⁷ Valóban ekkortájt fejezhette be *A bolsevizmus Magyarországon* című kötet⁴⁸ szerkesztését. Szerkesztői előszavában a forradalmak formájában jelentkező zavarok kiküszöbölésére a demokratikus intézmények kiépítését jelölte meg. A demokratikus választójogot a forradalom maradandó hatásaként továbbra is szükségesnek tartotta. Ugyanakkor a munkásság szervezettségére utalva a társadalom többi osztályának megszervezését fontos feladatnak nevezte.

Gratz sajtónyilatkozata ellenére nem vonult vissza a politikától. Egyrészt továbbra is részt vett a nyugat-magyarországi kérdés megoldására tett hivatalos és titkos diplomáciai akciókban. Másrészt elvállalta a király felkérését, hogy képviselje érdekeit Magyarországon.

⁴⁵ Bethlen kormányra kerülésével természetesen nem történt a magyar külpolitikában azonnali szembetűnő változás. „Külgügyi politikája [ti. Bethlené] zökkenés nélküli folytatása az előző kormány külgügyi politikájának, amit az is bizonyít, hogy Gratz Gusztávot szerette volna megtartani: ha nem is külgügyi, de legalább más tárcára akarta megnyerni és hogy ez nem sikerült az nem Bethlennek, hanem Gratzon múlt.” A Bethlen-kormány megalakulásának előzménye. 1921. április. MNL OL K429 48423. mikrofilmtekercs 12. fol.

⁴⁶ GRATZ (2009): 284–287.

⁴⁷ *Uj Nemzedék*, 1921. április 12. Vö. A nemzetgyűlésben Somogyi István idézte a második restaurációs kísérletet követő letartóztatása után a hatóságok előtt tett vallomását. NN 1920–1922, XIII. köt. 261.

⁴⁸ *A bolsevizmus Magyarországon*. (Szerkesztette és a Bevezetést írta GRATZ Gusztáv.) Budapest, Franklin, 1921.

2.1. A hivatalon kívüli diplomata

A magyar–osztrák tárgyalások folytatására 1921. április közepén Mayr kancellár tett javaslatot. A tárgyalások újabb fordulójának létrejöttében az ekkor már a külügyminisztérium éléről eltávozott Gratz is szerepet játszott.⁴⁹ Május 1-jei Mayr kancellárral folytatott személyes beszélgetése során azzal az elképzeléssel állt elő, hogy Nyugat-Magyarországot gazdaságilag „aktív” (gazdaságilag önellátó) és „passzív” (gazdaságilag nem önellátó) területekre kellene felosztani, és a gazdaságilag „passzív” terület, Vas megye maradjon Magyarországnál, a gazdaságilag „aktív” Moson megye kerüljön Ausztriához, a felerészben „aktív” és felerészben „passzív” Sopron megyét pedig osszák meg. A kancellár kijelentette, hogy a tárgyalások felújításával azt szeretné elérni, hogy a területet Magyarország békés úton adja át. Gratz viszont hangsúlyozta, az átadás elkerülhetetlenül a két ország közötti teljes szakításhoz vezetne.⁵⁰ Gratz a tárgyalások újabb fordulója előtt a *Pester Lloyd*-ban is az utolsó pillanatról szolt, amikor a két ország kapcsolatának megromlása megállítható.⁵¹

A Bethlen-kormány hivatalba lépése után április végén – párhuzamosan a magyar–osztrák tárgyalások ismételt felvételével – Bécsben újra bajor–magyar–oszttrák titkos tárgyalások kezdődtek, s osztrák szélsőjobb oldali körök a kormány megbuktatására vonatkozóan újabb javaslatokkal álltak elő. A már hivatalos tisztséget nem viselő, Bécsben magánemberként többször megforduló Gratz szerepet játszott a titkos akciókban is.⁵² Április 23-án a miniszterelnökségen a nyugat-magyarországi kérdésben konferenciát tartottak, amelyen Bethlen, Bánffy külügyminiszter, Bleyer Jakab, Gratz és Lehár Antal ezredes vettek részt. A Bleyer által kigondolt – Gratz által melegen üdvözölt – elképzelés szerint meg kell kezdeni az előkészületeket arra vonatkozólag, hogy Nyugat-Magyarországon a magyarbarát elemek tegyenek szert olyan befolyásra, amely alkalmassá teszi őket, hogy a terület egyedüli szószólóiként léphessenek fel, s – ha kell – fegyveres felkeléssel, a népakarat elementáris megnyilvánulásának leple alatt megakadályozzák a területnek Ausztria általi tényleges birtokbavételét. Gratznak jutott az a feladat, hogy a kormány és a nyugat-magyarországi nemzetgyűlési képviselők között állandóan kapcsolatot tartson. Gratznak azt is sikerült elérnie, hogy a kormány ígéretet tett Nyugat-Magyarország autonómiájára, amely Moson vármegye maradék részével is kiegészítendő.

⁴⁹ Fürstenberg jelentése, 1921. április 24. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 29.

⁵⁰ Masirevich bécsi magyar ügyvivő jelentése Bánffy külügyminiszternek, 1921. május 2. PHD Vol. II. No. 380.

⁵¹ *Pester Lloyd*, 1921. május 8., 1–2.

⁵² Fürstenberg budapesti német követ jelentése, 1921. május 14. AA PA Gesandtschaft Budapest, Karton 29. Soós: 121.

szülne.⁵³ Egy ízben Gratz arról értesítette a magyar kormányt, hogy két úr azt közölte vele, hogy híveikkel Ausztriában puccsra készülnek, két-három hónapig parlament nélkül kormányoznának. Ehhez viszont szükségük lenne Magyarország segítségére, s kérték Gratz közvetítését. Gratznak az volt a kérdése, hogy mit válaszoljon nekik.⁵⁴ A magyar kormány állásfoglalása az ügyben nem ismeretes.

Gratz a pusztá közvetítésen túl keresetlenül a fennálló helyzet elemzésére is vállalkozott a külügyminisztériumnak címzett levelében. Véleménye szerint, ha a *Heimwehr* ügyét nem hozzák rendbe belátható időn belül, akkor a szocialisták ismét bekerülnek a kormányba. A *Heimwehr*t viszont csak magyar segítséggel lehet rendbe szedni. A *Heimwehr* kiépítésével aztán két politikai irány válik lehetővé: az *Antisemitenbund*⁵⁵ által képviselt puccspolitiká vagy a Seipel által fémjelzett békés evolúció. Gratz azt javasolta, hogy amennyiben Magyarország segítséget nyújt a *Heimwehr*nek, akkor mindkét irányzatban azt az érzetet kell kelteni, hogy a *Heimwehr* megsegítése az ő érdekükben történt. Kíváncsúnak nevezte, hogy a magyar kormány az *Antisemitenbund*dal is legyen kapcsolatban. Gratz mindkét irányzat képviselőivel folytatott megbeszéléseiből azt a következtetést vonta le, hogy hajlandók volnának kötelezettséget vállalni a Nyugat-Magyarországról történő lemondásra, ha egy a terület képviselőjére jogosult testület azt a kívánságát fejezné ki, hogy Magyarországnál óhajtanak maradni. Gratz közvetítő tevékenységének teljesen önkéntes jellegére utalnak levelének befejező sorai: „Bocsássatok meg, hogy még mindig belekontárkodom a Ti dolgaitokba, de örülnék, ha valamiben segítségetekre lehetnék és abszolút nem veszem rossz néven, ha kéréstelen tanácsaimat papírkosárba vetitek.”⁵⁶

Mivel azonban a Magyarországtól várt támogatás nagysága nem állt egyensúlyban a Magyarország részére nyújtandó ellenszolgáltatással, ezek a kapcsolatok fokozatosan leépültek. Jól jellemzi a korszak zavaros viszonyait, a kialakulatlan nemzetközi helyzetet, a magyar külpolitika útkeresését, hogy még az olyan megfontoltnak tartott, mérsékelt politikusok is, mint Gratz Gusztáv, mérlegelni voltak hajlandók a különböző – kalandorságot sem nélkülöző – katonai intervenciók terveket.

Gratz Gusztáv a magyar kormány által eltűrt, sőt titokban támogatott nyugat-magyarországi fegyveres felkelés előkészítésében is tevékenykedett. Bevonták azokba a megbeszélésekbe – ezek feltehetően áprilisban voltak –, amelyeken elha-

tározták, hogy Nyugat-Magyarország átadását junktimba hozzák Baranya jugoszlávok általi kiürítésével. „Baranya kiürítése nélkül nem adjuk át (ti. Nyugat-Magyarországot) és addig ellenállunk; ezen idő alatt Burgenland csapatainak felállítását megengedjük és az autonómia berendezkedik.” A fegyveres ellenállás és az autonómia kikiáltásának időpontját nem jelölték meg, csak abban egyeztek meg, hogy Gratz fogja meghatározni, „mikor mit kell csinálni”.⁵⁷ A magyar kormány azonban az indiszkréciótól való félelme mellett azért sem lépett rá az akció megindításának útjára, mert attól is tartott, hogy a legitimisták saját céljaikra használják fel az alkalmat, és Lehár ezredes, akinek a neve a dokumentumokban mindenütt mint katonai parancsnok szerepel,⁵⁸ visszaél a neki szánt hatalommal. De ebben a tekintetben a kormány Gratz iránt is bizalmatlan volt.⁵⁹

A magyar kormány május 12-én válaszolt a nagyköveti konferencia március 30-ai jegyzékére, amely azt tartalmazta, hogy a magyar–osztrák tárgyalások csak a békeszerződésekben megjelölt határvonal részleteinek megváltoztatását eredményezhetik, mert a békeszerződésekben lefektetett alapelvektől nem lehet eltérni. A magyar válaszjegyzék hangsúlyozta, hogy a magyar kormány a békeszerződés talaján áll, attól a nagyköveti konferencia tér el, amikor a – magyar álláspont szerint a békeszerződés részét képező – kísérőlevelet figyelmen kívül hagyja.⁶⁰

Ilyen előzmények után és körülmények közt került sor május 25-én Bécsben az osztrák–magyar tárgyalások újabb fordulójára. A magyar delegációnak szakértőként tagja volt Gratz is, aki a magyar javaslatot kidolgozta⁶¹ és a tárgyaláson előadta, habár az osztrák tárgyaló fél nem örült az osztrák közvélemény előtt bécsi követi működése következtében meglehetősen népszerűtlen Gratz részvételének.⁶² Gratz kiemelte, hogy a nyugat-magyarországi kérdés megoldása a két ország kapcsolatának alakulásában és ezáltal Délkelet-Európa jövőbeni viszonyainak vonatkozásában is történelmi fordulópontot jelent. Hangsúlyozta azt a történelmi felelősséget, amelyet viselniük kell, ha nem tesznek meg mindent annak megakadályozása érdekében, hogy a két ország közé éket verjenek, ami belátható időre lehetetlenné tenné köztük a baráti viszonyt. Gratz utalt arra is, hogy Nyugat-

⁵⁷ Soós: 136–137. Megjegyzendő, hogy Soós, illetve KARSAI jegyzeteiben megadott MNL OL ME Nyugat-magyarországi ügyek I. és II. csoport jelzésű levéltári anyag létéről az MNL OL illetékes referensei nem tudnak.

⁵⁸ Soós: 136.

⁵⁹ Fürstenberg budapesti német követ jelentése, 1921. május 14. AA PA, Gesandtschaft Budapest, Karton 29.

⁶⁰ Soós: 126–127. PDH Vol. II. No. 272., 402.

⁶¹ Masirevich bécsi magyar ügyvivő Bánffy külügyminiszternek küldött, 1921. május 21-ei jelentéséhez csatolta a Gratz által kidolgozott előterjesztést. PDH Vol. II. No. 430. és 430 (a). Bánffy néhány szavas változtatással jóváhagyta azt. PDH Vol. II. No. 441.

⁶² ÖStA NPA, Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 317. fol.

⁵³ Uo. és A budapesti osztrák követség jelentése, 1921. április 26. ÖStA NPA Karton 16, 160–163. fol. és Hauenschild követségi tanácsos jelentése. ÖStA NPA Karton 810, Liasse Ungarn, 608. fol.

⁵⁴ Gratz levele 1921. május 14-én. MNL OL K64 6. cs. 20. t. (244/1921.) 8. fol.

⁵⁵ Az Antisemitenbund (Antiszemita szövetség) egy osztrák antiszemita gyűjtőszervezet volt, amely 1919 és 1938 között létezett.

⁵⁶ Gratz 1921. május 21-én kelt levelei a külügyminisztériumnak. MNL OL K64 6. cs. 20. t. (244/1921.) 9. fol.

Magyarország esetében annyiban is más a helyzet, hogy itt „nem Magyarország örökös ellensége az, aki ellenfelét becsületes küzdelemben legyőzi és megszerzi azokat a területeket, amelyekre úgy gondolja, hogy valamifajta jogigényt formálhat, hanem egy olyan állam, amely Magyarországnak évszázadokon át több volt, mint szövetséges, amely azonban ennek ellenére nem tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy ne használja ki a lehetőséget arra, hogy a vele együtt közös harcban földre kényszerített és szintúgy ezer sebből vérző szövetségese kárára területeket szerezzen.” Nem tartható fenn az az osztrák állítás sem – folytatta Gratz –, amely szerint Nyugat-Magyarországnak Ausztriához való csatolása az antant parancsa. A saint-germaini békeszerződés anyagaiból megállapítható, hogy a területnek Magyarországtól történő elszakítását nem az antant kényszerítette rá Ausztriára, hanem az antant csak Ausztria követelését hagyta jóvá. Ebből következik, hogy nem állja meg helyét az a felfogás, mely szerint ebben a kérdésben az antant már kimondta az utolsó szót, és egyezség Magyarország és Ausztria között már egyáltalán nem lehetséges. Az antantnak semmi oka nincs arra, hogy elutasítsa a két ország közötti megállapodást, hiszen az hozzájárulna az általa létrehozott új Délkelet-Európa konszolidálásához. Gratz azt javasolta, hogy a két ország közösen kérje az antant engedélyét, hogy kompromisszumot köthessenek. Amennyiben az antant ehhez nem járulna hozzá, akkor Magyarország tudomásul venné, hogy Nyugat-Magyarország Ausztriához kerül, Ausztriát nem terhelne felelősség, és a két ország viszonya sem szenvedne törést. Gratz az alábbiak szerint ismertette a magyar javaslatot. A magyar kormány területi vonatkozásban a békeszerződés talaján áll. Nem mondhat azonban le a kísérőlevélben biztosított lehetőségek érvényesítéséről. A megegyezés alapjául annak a kérdésnek a vizsgálatát javasolta, hogy az Ausztriához csatolandó terület vagy annak részei az elcsatolás után is életképesek maradnak-e. Ha nem, akkor a békeszerződésekben meghatározott határt a kísérőlevél értelmében a Népszövetség hozzájárulásával módosítani kell. A magyar előterjesztés csak a kérdéses terület „magas produktivitású” részeinek Ausztriához való csatolását helyezte kilátásba, amelyek révén Ausztria értékes élelmiszertöbbletbe jut. A kérdéses terület – magyar vélemény szerint – ugyanis gazdaságilag egészében passzív, Magyarország egyéb részeiből támogatásra szorul, ezért az egész terület átcsatolása csak Ausztria gazdasági nehézségeit fokozná. Arra az esetre, ha a területi kérdésben ezen alapelvek szerint megállapodás jönne létre, a magyar kormány egy olyan gazdasági egyezmény megkötését ajánlotta fel, „amely a gazdasági források kihasználását mindkét részről messzemenően lehetővé teszi, és mindkét országot a szabad gazdasági forgalom irányába mutató célhoz – a sajnos még mindig fennálló nehézségek figyelembevételével – lehetőség szerint közelebb viszi”. Érdemes megjegyezni, hogy Gratz eredeti javaslatában az idézett helyett a következő mondat állt: „amely Ausztria és Magyarország számára egy szabad gazdasági forgalom előnyeit azonnal biztosítja, vagy – ha ez nem lenne lehetséges – egy közös egyezményben megállapítandó, lehetőleg minél előbbi idő-

pontban.”⁶³ Gratz tehát egyértelműen a szabad kereskedelem megteremtése mellett foglalt állást. A magyar kormány – folytatatta a javaslat ismertetését – addig is hajlandó lenne Ausztriának a világgiazi árnál kedvezőbb feltételekkel később meghatározandó mennyiségű élelmiszert és takarmányt szállítani. Nyugat-Magyarország hovatartozásának kérdésénél nemzetiségi szempontokra is hivatkoztak: a magyar kormány kilátásba helyezte, hogy javaslatainak elfogadása esetén nemcsak a Magyarországnál maradó nyugat-magyarországi terület német lakossága részére, hanem az ország más részein élő mintegy félmillió német nyelvű lakosság részére is olyan jogállást biztosít, amely szükséges nyelvi, nemzeti és kulturális fejlődésükhöz. Az előterjesztés rámutatott arra, hogy míg Nyugat-Magyarország elcsatolása révén csupán negyedmillió, addig a magyar javaslat elfogadása esetén háromnegyed millió német „nemzeti létezése lesz feltétlenül biztosítva”. Vagyis Magyarország a békeszerződés maradéktalan teljesítése esetén a magyarországi németiséggel szemben nem kívánt a nemzetiségi jogok vonatkozásában előzékenyen viselkedni. Gratz eredeti fogalmazványából Bánffy törölte az autonómia szót,⁶⁴ és helyére a „Sonderbehandlung” (különleges bánásmód) kifejezés került.

Mayr kancellár kifejtette, hogy az osztrák békeszerződés a kísérőlevelet nem tartalmazza, de Ausztria fontolóra veszi a korlátozott határmódosítás lehetőségét az etnikai és gazdasági szempontok szerint. A határkérdésnek a gazdasági és nemzetiségi kedvezménnyel való összekapcsolását azonban elutasította. Szerinte ezeket elkülönítve kell tárgyalni. A tárgyalások végeredményben csak annyiban jelentettek előrelépést, hogy a magyar javaslatban felvetett antantközvetítés igénybevétele, amennyiben a kétoldalú tárgyalások nem vezetnének eredményre, Ausztria sem zárkozott el.⁶⁵

A Mayr-kormány időközben azonban az osztrák pénzügyi válságba belebukott. Az új kancellár Johannes Schober, korábbi bécsi rendőrfőnök lett, aki a keresztényszocialistákra és a nagynémetekre támaszkodott. Az elődjénél jobboldalibb kabinet iránt a magyar kormány nagy reményeket táplált. De hamarosan kiderült, hogy a Schober-kormány is ugyanúgy kettős játékot játszik, mint elődei (és mint ahogy a magyar kormány is). Miközben Schober a megegyezésre való készségét hangsúlyozta, a Nagykövetek Tanácsánál Nyugat-Magyarország átadatását sürgette. Gratz – Bethlen miniszterelnök megbízásából – a következő hónapokban is dolgozott a nyugat-magyarországi kérdés megoldásán.⁶⁶

⁶³ Bánffy külügyminiszter Masirevich bécsi magyar ügyvivőhöz, 1921. május 23. PDH Vol. II. No. 441.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Az 1921. május 25-én Bécsben tartott magyar-osztrák tárgyalás jegyzőkönyve. PDH Vol. II. No. 449. és ÖStA NPA, Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 392–400. fol.

⁶⁶ Masirevich Bánflynak, 1921. június 27. PDH Vol. II. No. 534.

Július közepén hivatalosan is ismertté vált az a magyar javaslat, hogy Sopron és környékének Magyarországnál hagyása esetén a magyar kormány békésen átadná az Ausztriának ítélt terület többi részét.⁶⁷ Közben július 26-án megtörtént a trianoni békeszerződés ratifikált példányainak kicserélése, így e naptól Nyugat-Magyarország jogilag Ausztriához tartozott. A Nagykövetek Tanácsa augusztus 27-én jelölte meg a terület átadásának határnapját. A magyar kormány számára most már égetően sürgőssé vált, hogy ezen határidő előtt kompromisszumos meg egyezésre jusson az osztrák kormánnyal. Az augusztus 3-ai magyar-osztrák tárgyaláson osztrák részről Schober kancellár és Rudolf Pogatscher külügyi osztályfőnök, magyar részről pedig Gratz, Masirevich és Villani Frigyes báró vettek részt.⁶⁸ A Gratz által kidolgozott – de lényegében a báró Villani-féle előterjesztésnek megfelelő⁶⁹ –, augusztus 4-én átadott memorandum⁷⁰ a békeszerződés ratifikálása után a korábbi jogi érveket félretéve etnikai és gazdasági szempontok alapján javasolta a trianoni határ három területen való módosítását. Eszerint Sopron és környéke, a Fertő-zug, valamint Vas megyéből egy, a békeszerződésekben meghatározottnál 5 km-rel szélesebb terület maradna Magyarországnál. Ez az eredetileg átadandó terület 1/4-ét jelentette, kb. 100 ezer lakossal. Sopron és környéke esetében a memorandum főleg gazdasági érvekre hivatkozott. Sopron számára, mivel a város gazdasági élete teljesen a Magyarországgal való kapcsolaton alapul – hangsúlyozta a magyar érvelés –, az elcsatolás gazdasági tekintetben katasztrófát jelentene. A város élelmiszer-ellátása sem biztosítható kizárólag az Ausztriának ítélt területről, a soproni ipari üzemek további létezése is a Magyarországgal való szoros kapcsolat függvénye. A soproni üzemek nagyrészt ugyanis osztrák üzemek leányvállalatai, amelyeket azért hoztak létre, hogy részesüljenek a magyar ipartámogató törvények nyújtotta kedvezményekben. A többi gyár pedig a város Ausztriához csatolása esetén Magyarországra települne át, mert működése a magyarországi nyersanyagon és piacon alapul. Sopronnak mint kiemelkedő iskolavárosnak a diákjai is nagyrészt magyar vidékekről származnak. Az iskolák felét be kellene zárni, ha a magyar diákok elmaradnának. Az etnikai arányok sem indokolják a város Ausztriához való csatolást, hiszen a legújabb adatok szerint a németek relatív kisebbségben vannak.

⁶⁷ ORMOS (1990): 104. Gratz már 1921 januárjában és februárjában azzal az indoklással kívánta Sopron Magyarországnál maradását alátámasztani, hogy a város Ausztria számára úgyis csak az irredentizmus fészeként jelentené. ÖStA NPA Karton 809, Liasse Ungarn 9/3, 732. fol. és Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 46. és 99. fol.

⁶⁸ Aufzeichnung über eine vertrauliche Besprechung zwischen Bundeskanzler und Gesandten Pogatscher einerseits und Minister a. D. Dr. Gratz, Gesandten von Masirevich und Sektionsrat Baron Villany andererseits. ÖStA NPA Karton 811, Liasse Ungarn 9/5, 62–63. fol.

⁶⁹ Masirevich távirata Bánffy-nak, 1921. augusztus 4. MNL OL K64 41. t. 318/pol.

⁷⁰ Memorandum der ungarischen Regierung betreffend der westungarischen Komitate an Österreich. PDH Vol. II. No. 678. ÖStA NPA, Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 798–803. fol. MNL OL K64 41. t. 3–20. fol.

A lakosság is többször kifejezésre jutatta, hogy Magyarországnál kíván maradni. Hasonló gazdasági és etnikai érvekkel próbálta az emlékirat a Sopron környéki falvak Magyarországnál maradását is alátámasztani. Ezek nagyrészt magyar és horvát, tehát nem német falvak. Ha a magyar javaslatot az osztrák fél elfogadja, akkor Sopron vármegyében teljesen érvényesül az az elv, hogy Ausztria gazdaságilag aktív területeket kap, míg a Magyarországnál maradó Sopron és környéke gazdaságilag passzívak. A Fertő-zug Magyarországnál maradását – a magyar memorandum szerint – földrajzi viszonyok indokolják: a Fertő-tó elvágja Ausztriától, ezért mindig kelet felé orientálódott. Mivel azonban ez a terület gazdaságilag „aktív” és etnikailag német, Magyarország ezen terület megtartásáért cserében hajlandó lenne lemondani az átadandó területeken található magyar állami vagyoniért Ausztria által készpénzben fizetendő kárpótlásról. A Vas megye területét kettévágó határvonal Magyarország által javasolt meghúzását pedig a természetes határok és az azok alapján kialakult adminisztratív és gazdasági egységek fenntartásával indokolta a magyar javaslat.

Az osztrák külügyi bizottság augusztus 13-ai ülésén azonban úgy döntött, hogy az Ausztria és Magyarország között fennálló határ kérdésében csak a terület Ausztriának történő átadása után folytat tárgyalásokat. A területet a Nagykövetek Tanácsának határozata értelmében augusztus 27-éig Magyarországnak ki kell ürítenie és át kell adnia.⁷¹

A magyar reguláris egységek augusztus 26-án meg is kezdték a kivonulást az ún. A-zóna területéről. (Az átadandó területet a Sopronban székelő szövetségközi tábornoki bizottság osztotta A-, B- és C-zónára nyugatról keletre haladva.)⁷² Augusztus 28-án azonban Bethlen jegyzéket nyújtott át az antant képviselőinek, amelyben bejelentette, hogy a magyar kormány a kiürítést mindaddig felfüggeszti, amíg a jugoszláv csapatok nem hagyják el teljesen Nyugat-Magyarország általuk megszállt, Ausztriának ítélt részeit, továbbá amíg Ausztria nem hajlandó megvitatni a kiürítendő területen található magyar állami tulajdon után járó kártérítés kérdését.⁷³ Közben a bevonuló osztrák csendőrség és magyar irreguláris csapatok között fegyveres összeütközésekre került sor, melyekben számos halálos sebesülés is történt. Az irreguláris csapatok szervezését és az átadandó területre érkezésüket a magyar kormány kétségtelenül eltűrte, azzal a szándékkal, hogy felhasználhatja őket arra, hogy Ausztriát tárgyalásra kényszerítse. A felkelő csapatok fölött azonban, amelyek amúgy sem voltak egységesek, a magyar kormány nem tudott ellenőrzést gyakorolni, azok nem engedelmeskedtek utasításainak. Az osztrák fegyveres csendőri egységek a szeptember 8-ai ágfalvi csata után a történelmi határ mögé

⁷¹ PDH Vol. II. No. 707. Soós: 133. KEREKES (1979): 302.

⁷² ZSIGA: 113–114.

⁷³ PDH Vol. II. No. 779. ORMOS (1990): 111.

vonultak vissza.⁷⁴ A magyar és az osztrák kormány közötti tárgyalásokon az elkövetkező napokban Gratz mint nem hivatalbeli diplomata – Bethlen megbízásából – vezető szerepet játszott. A KNEP részéről egyenesen azt is szívesen látták volna, ha Bánffy helyett újra ő veszi át a külügyek irányítását.⁷⁵ Egy a *Pester Lloyd*-ban megjelent cikkében ő maga is kifogásolta a magyar külpolitika állandó változását mind a külpolitika irányítójának személye, mind pedig a külpolitikai irányvonal tekintetében.⁷⁶

Augusztus 31-én Gratz magánemberként – de Bethlen tudtával – megjelent Schober kancellárnál, és közölte, azért jött, hogy kiutat találjanak a kialakult helyzetből. Egy olyan megoldást vázolt fel, hogy a magyar kormány megfelelő formában elnézést kér a történektért, kifejezi az A-zóna pacifikálására való készségét, és a B-zónát átadja az antantnak. A kancellár azt felelte, hogy ő csak az osztrák külügyi bizottság határozatait tarthatja szem előtt, és semmiféle zónákra történő felosztást nem ismer. A kancellárnál tett látogatás alkalmával Gratz azt is közölte, hogy közbenjárásáról a magyar miniszterelnök tud, akinek ő telefonon megfelelő tanáccsal fog szolgálni.⁷⁷ Vélhetően Gratz tanácsai alapján született az a szeptember 1-jei jegyzék, amely azt a javaslatot tartalmazta, hogy amennyiben Sopron Magyarországnál marad, akkor nem lenne akadálya a gyors megegyezésnek. Az osztrák kormány azonban a javaslatról nem volt hajlandó tárgyalni.⁷⁸ Az eseményeket Biancheri bécsi olasz követ közbenjárása mozdította el a holtpontról, aki kormánya felhatalmazása nélkül szeptember 5-én tárgyalt Gratz Gusztávval,⁷⁹ majd Schober kancellárral is. Biancheri kérdésére, hogy mi lenne az ára annak, hogy a területet a magyar kormány kiürítse, Gratz előtte is elismételte a Schobernek mondottakat. Biancheri ugyanakkor a Schoberrel folytatott beszélgetésből arra következtetett, hogy a kancellár kész lenne elfogadni ezt a megoldást, amennyiben az antantnak átadandó terület csak Sopronra és környékére korlátozódna. Az ezek alapján készült szeptember 5-ei újabb magyar jegyzékre adott osztrák válasz ennek ellenére ismételten elutasító volt.⁸⁰ Schober szeptember 7-én Masirevich követnek

⁷⁴ Vö. FOGARASSY, ZSIGA: 110–149.

⁷⁵ Hornbostel távirata, 1921. augusztus 25. ÖStA NPA Karton 810, Liasse Ungarn 9/3, 848. fol.

⁷⁶ Gustav GRATZ: Auswärtige Politik. *Pester Lloyd*, 1921. augusztus 14. Fürstenberg jelentése, 1921. augusztus 19. PA AA R74144 K108746–47.

⁷⁷ Feljegyzés a szövetségi kancellár és az olasz ügyvivő, Biancheri közötti megbeszéléséről (1921. szeptember 7.). ÖStA NPA Karton 811, Liasse Ungarn 9/5, 209–201. fol. Feljegyzés a szövetségi kancellár és Masirevich 1921. szeptember 7-ei megbeszéléséről. Uo. 211. fol.

⁷⁸ KERÉKES (1979): 307–308. (német források alapján).

⁷⁹ Ormos Gratztot tévesen bécsi magyar követnek titulálja. Biancheri tehát vagy tényleg Gratzcal tárgyalt, de nem magyar követi minőségében, vagy a magyar követtel, de ebben az esetben nem Gratzcal, hanem Masirevichcsel. ORMOS (1990): 127.

⁸⁰ Feljegyzés a szövetségi kancellár és Masirevich 1921. szeptember 7-ei megbeszéléséről. ÖStA NPA Karton 811, Liasse Ungarn 9/5, 211. fol.

és a kancellárnál szeptember 8-án ismételten megjelenő Gratznak is panaszkodott a magyar kormány magatartásáról, amely Gratznak augusztus 31-én tett közbenjárása alapján megalapozatlan reményeket táplál, és úgy igyekszik a dolgot beállítani, mintha a magyar jegyzékeket maga a kancellár rendelte volna meg.⁸¹ Az olasz diplomáciai iratokból viszont az derül ki, hogy Schober fenntartásokkal ugyan, de nem zárkózott el a terület ilyenén megosztásától, feltéve ha a magyar fél a többi területet valóban átadja.⁸² Ez a diplomáciai szál vezetett aztán oda – ha nem is kitérők nélkül –, hogy mind a Nagykövetek Tanácsa, mind pedig a két közvetlenül érdekelt fél elfogadta a kompromisszumon alapuló olasz közvetítést. A velencei megállapodás értelmében december közepén megtartott népszavazás eredményeképpen Sopron és közvetlen környéke Magyarországnál maradt.

2.2. A király magyarországi megbízottja

A politikától való visszavonulása azért sem valósult meg, mert Boroviczeny április 15-én átadta Gratznak IV. Károly április 10-én keltezett levelét, amelyben a király felszólította, vegye át Magyarországon érdekeinek a képviselését, a restauráció politikai előkészítését: „Erős elszánt akaratom, hogy azon tevékenységet, mely újraláló (sic!) trónra lépésemet célozza, s mely ezidőszertől külső kényszer folytán hiúsult meg, a legközelebbi időben ismét felvegyem (sic!). Felszólítom tehát minden hívemet, hogy sorakozzanak dr. Gratz Gusztáv mögé, ki teljes bizalmamat bírja.”⁸³ Károly szóbeli üzenete azt is tartalmazta, hogy Szombathelyről való elutazását követő két hónapon belül, tehát legkésőbb június 6-ig, a visszatérést újra megkísérli.⁸⁴ A királyi kézirat az első kísérletet három szempontból értékelte. Hangsúlyozta, hogy a restaurációt Magyarország ellenségei akadályozták meg, mert azt Magyarországra nézve előnyösnek tartották. A nyugat-magyarországi kérdésnek Magyarország kívánsága szerinti megoldását helyezte kilátásba. Majd utalt arra, hogy visszatéréssel kifejezésre juttatta, hogy az uralkodói hatalmat mindenképpen át akarja venni. A restauráció sikerének érdekében felhívta a figyelmet a felvilágosító munka fontosságára, és ebben a tekintetben magyar híveinek anyagi áldozatkészségére hivatkozott.⁸⁵ A megbízás elvállalását a letartóztatása után tett vallomásában Gratz a királynak tett esküjével indokolta: „Miután vállaltam a titkos tanácsosi tisztséget, vállalnom kellett annak terhét is, mielőtt a király rám apellál,

⁸¹ Uo. 213. fol.

⁸² ORMOS (1990): 128–129.

⁸³ Tagebücher: Nr. 13.; Vö. GRATZ (2001): 76. GRATZ (2009): 291. BOROVICZENY: 129.

⁸⁴ GRATZ (2001): 76. A két hónapos határidőről sem BOROVICZENY, sem GRATZ (2009): 291., sem pedig Gratz a mentelmi bizottság számára tett vallomásában nem szól.

⁸⁵ Tagebücher Nr. 13.; BOROVICZENY: 129–130. GRATZ (2001): 76. GRATZ (2009): 291.

és különösen vállalnom kellett oly időben, amikor a király szerencsétlenségben volt és jóformán el volt hagyatva. A király kéziratát eddig senkinek meg nem mutattam, mert elég bizalomnak örvendtem, és a körülmény, hogy a király bizalmát bírom, szintén eléggé köztudomású volt, hogy én a formális felhatalmazás felmutatása nélkül is meg tudtam felelni a vett megbízásnak. Április óta való magatartásomat ez a királytól vett megbízás határozta meg.”⁸⁶ Tovább is az volt a meggyőződése, hogy a restauráció Magyarországnak létérdeke. Viszont az első sikertelen visszatérési kísérletből azt a következtetést is levonta, hogy egy újabb elhamarkodott próbálkozás a legitimizmus kilátásait nagymértékben rontaná. Ezért úgy vélte, hogy a restaurációt csak a magyar kormányzati tényezőkkel közösen lehet előkészíteni. Legfontosabb feladatnak tehát a király és a magyar kormányzat közötti bizalomteljes viszony helyreállítását tekintette. Azt viszont csak úgy látta megvalósíthatónak, ha egyfelől a kormány rászánja magát a restauráció mielőbbi végrehajtásának előkészítésére, másfelől a király, látva a kormány őszinte szándékát, felhagy a váratlan visszatérés gondolatával. Mivel Gratz akkoriban mind a király, mind a magyar kormányzat bizalmát élvezte, ezért a két tényező közötti közvetítésre alkalmasnak tekintette magát. A visszatérést azonban két hónapon belül lehetetlennek tartotta.⁸⁷

Április 19-én Budapestre utazott – családja és munkája ugyanis jórészt Bécshez kötötte –, és megbeszéléseket folytatott a legitimista vezetőkkel és a kormányzati tényezőkkel. Másnap Boroviczényvel egyetemben látogatást tettek Ostenburg Gyulánál az Üllői úti kaszárnnyában. Ostenburg ismertette a tisztikar hangulatát, és kijelentette, hogy „kész Őfelségének folyamatosan jelentést küldeni”. Majd jelszavakban állapodtak meg, hogy adott esetben táviratilag is érintkezhessenek. Megbeszéltek néhány rejtett értelmű mondatot, melyek a király jövetelét vagy maradását, egyes személyek Svájcba utazását vagy Budapestre érkezését jelentik.⁸⁸

Gratz a kormány részéről teendőkre vonatkozó javaslatát a miniszterelnöknek memorandum formájában is átadta. Ebben kifogásolta, hogy a kormányzó kizárólag a szabad királyválasztó eszmét képviselő politikusokkal veszi magát körül. Javasolta, hogy az államfő Magyarországon is csak a kormány közvetítésével érintkezzen politikusokkal, ami az alkotmányos viszonyok kialakulásának előfeltétele. Név szerint kiemelte Gratz a MOVE-t [Magyar Országos Véderő Egylet] és annak elnökét, Gömbös Gyulát. A kormányzónak Gömböshöz fűződő jó viszonya a MOVE közismerten antilegitimista felfogása miatt a királyban bizalmatlanságot keltett Horthyval szemben. Különben sem tűrhető – folytatta Gratz –, hogy a MOVE a kémszervezetei által államként az államban állandó ellenőrzés alatt tartsa a csapattesteket.⁸⁹

⁸⁶ NN 1920–1922, XIII. köt. 261.

⁸⁷ GRATZ (2001): 77–78. GRATZ (2009): 291.

⁸⁸ BOROVICZÉNY: 149.

⁸⁹ GRATZ (2009): 293–294. GRATZ (2001): 78.

Gratz javaslatainak egy részével Bethlen egyetértett, más részüket azonban csak hosszabb távon vélte megvalósíthatónak. Gratz budapesti tárgyalásait Károly király is elégedetten nyugtázta, és május közepén azt az üzenetet küldte, hogy akciójával megvárja a kormánynak Gratz javaslatai alapján teendő intézkedéseit. A restauráció újbóli megkísérlésének elhalasztásához az is hozzájárult, hogy a király visszatérésében szerepet vállaló magyarországi katonai körök június 6-ig nem tudtak felkészülni. Ezért Károly akciója határidejét egy hónappal meghosszabbította. Közben Gratz olyan információkat kapott, hogy az uralkodót külföldi körök továbbra is magyarországi trónja mihamarabbi elfoglalására ösztönzik. Június elején újra Budapestre érkezett, és arról győződött meg, hogy a kormány április óta semmit sem tett, ami alkalmas lett volna a király kormány iránti bizalmának megerősítésére. Tárgyalt a kormány képviselőivel és a legtekintélyesebb legitimista politikusokkal. Újra kérte Bethlen miniszterelnököt és a külügyminisztérium vezetőit, hogy súlyának megfelelően kezeljék az ügyet, mert különben a húsvéti események megismétlődésétől lehet tartani. Azt is javasolta, hogy a király és a magyar kormány tartson fenn állandó kapcsolatot, és cseréljék ki kölcsönösen a restauráció megvalósítására vonatkozó információkat. Gratz arra is felhívta a magyar kormány figyelmét, hogy a királyi család svájci tartózkodási engedélye augusztus végén lejár. Bethlen nem zárkózott el Gratz javaslataitól, és kérte, hogy igyekezzék a királyt a visszatérésről egyelőre lebeszélni.⁹⁰ Károly június 22-én és 24-én Hersteinben több alkalommal hosszú kihallgatásokon fogadta magyarországi megbízottját. A király kifejtette Gratz előtt, hogy a magyar kormány ígéreteiben már nem bíz, mert szerinte az egyáltalán nem kívánja a király visszatérését, ezért nem is tesz érte semmit. Húsvét óta különben is lett volna rá alkalom, hogy a királyhoz közeledjék. A király arról is panaszkodott, hogy magyar titkosrendőrök megfigyelése alatt áll. Fenntartotta azon meggyőződését, hogy visszatérése csak *fait accompli* megteremtésével lehetséges, és közölte Gratzcal, hogy francia kormánykörök továbbra is azt kívánják, hogy térjen haza, és teremtsen kész helyzetet. A király azt is tudni vélte, hogy rövidesen leváltják a csehbarát Berthelot-t a francia külügyminisztérium vezértitkári székében. Ez ténylegesen bekövetkezett, amiben Gratz bizonyítékot látott arra, hogy a király valóban illetékes francia tényezőkkel áll kapcsolatban. Gratz Magyarország kül- és belpolitikai helyzetének alapos elemzése után arra kérte a királyt, hogy a visszatérésre ne tűzzön ki konkrét határnapot, hanem bizonyos előfeltételek teljesülésétől tegye függővé újabb akcióját. Közölte a királlyal azt is, hogy Ostenburg őrnagy július 6-ig nem tartja lehetségesnek a restaurációra való katonai felkészülést. Erre az értesülésre – amely már más forrásból is ismert volt Károly előtt – úgy döntött, hogy a visszatérés legkésőbbi

⁹⁰ Tagebücher Nr. 13. GRATZ (2001): 79–80. GRATZ (2009): 294–295.

dátumát július 6-ról augusztus 22-re módosítja.⁹¹ Júniusi svájci látogatása konzekvenciáját Gratz a következőképpen vonta le: „Egyetlen lehetőség aggályos elhatározások elkerülésére tovább is legfeljebb az, hogy király és magyar tényezők között restauráció kérdésében sikeres együttműködés létesüljön. Ez talán megszilárdíthatná Ő Felsége bizalmát a magyar kormány iránt, és ez esetben talán visszatartható volna elhamarkodott lépésektől és hajlandó volna további türelemre. Ha ez nem sikerül, a húsvéti kaland megismétlődése, ezúttal talán katasztrofális kimenetellel, elkerülhetetlennek látszik.”⁹²

Gratz a királynál tett látogatásáról június 28-án számolt be Bethlen miniszterelnöknek és Bánffy Miklós külügyminiszternek. Az eddigieknél is határozottabban sürgette, hogy a kormány tegyen konkrét lépéseket Károly megnyerésére, mert különben a király, akit külföldről a restauráció megvalósítására ösztönöznek, ismételtlen meg fogja kísérelni a visszatérést. (Annak tervezett időpontját Gratz természetesen nem árulta el.) Újra felhívta a figyelmet az áprilisi memorandumában foglaltakra, ismételtlen javasolta a királlyal való állandó nem hivatalos kapcsolat létesítését. Kérte a kormányt, hogy tegyen intézkedéseket a király augusztusban lejáró svájci tartózkodási engedélyének meghosszabbítása és a királyi család anyagi helyzetének rendezése érdekében. Bethlen elvben most is elfogadta Gratz javaslatait.⁹³ Gratz a húsvéti sikertelen restauráció után maga is megpróbált pénzforrásokat felhajtani a királyi család számára, hogy az rangjának megfelelő életszínvonalon élhessen. Kezdetben sikerrel járt, az arisztokrácia soraiban is voltak támogatók. Később azonban ezek a források elapadtak.⁹⁴

Július közepén Gratz ismételtlen tárgyalta a magyar kormánnyal, s azt tapasztalta, hogy a király svájci tartózkodási engedélyének meghosszabbítása ügyén kívül semmi nem történt a két tényező közötti viszony rendezése érdekében. Ekkor a kormányzónál jelentkezett kihallgatásra, akivel július végén Gödöllőn többórás megbeszélést folytatott. Horthy kijelentette, hogy újra fel kívánja venni a kapcsolatot a királlyal a húsvéti események után, és ezért levélben fog Károlyhoz fordulni. Gratz elkészített egy levéltervezetet, és azt eljuttatta a kormányzó Katonai Irodájába.⁹⁵ A kormányzónál tett látogatás megnyugtatóan hatott Gratzra. „Fáradozásai eredményéről akképpen számolt be, hogy a kormányzó nyilatkozatai, ha még nem is dön-

⁹¹ GRATZ (2001): 81–83.

⁹² Uo. 85. Károly személyes magatartásáról Gratz naplójában megjegyezte, hogy a király abszolút mértékben optimista, semmi áron sem akarja elhinni, hogy Magyarországon való maradása húsvétkor nehézségeket idézhetett volna elő vagy nehézségeket idézhet elő a jövőben. Viszont túlságosan hiszékeny a neki kedvező hírekkel szemben. Tagebücher: Nr. 13. Ettől némileg eltér WERKMANN (1923): 217. és BOROVICZÉNY: 192.

⁹³ GRATZ (2001): 86.

⁹⁴ Fürstenberg budapesti német követ jelentése. 1921. november 8. AA PA, R74190 K112225. és B. HStA K Nr. A. 266/P. 18. Abschrift III U 1692.

⁹⁵ A levéltervezet szövege: GRATZ (2009): 295–296. Vö. SOMOGYI: 153–154.

tők, de mindenesetre kimerítőbbek és pontosabbak, mint azelőtt voltak [...]. Gratz azt a benyomást nyerte, hogy Horthy közelebb áll hozzá, mint Bethlen.”⁹⁶ Közben a király az augusztus 22-ei határidőt szeptemberre tolt. Azzal kellett azonban számolni, hogy a visszatérést a közeljövőben minden körülmények között meg fogja kísérelni. Különösen sérelmezte a hadseregben foganatosított egyes intézkedéseket.⁹⁷ Augusztus 12-én Andrássy Gyula, Rakovszky István, a nemzetgyűlés korábbi elnöke, Boroviczeny Aladár és Gratz megbeszélést tartottak, amelynek a témája a legitimisták és a kormányzó küszöbön álló tárgyalása volt. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a királykérdést a lehető leghamarabb legitimista szellemben meg kell oldani. Ha a kormányzó partner ebben, akkor vele, de ha nem, „akkor meg kell találni az eszközt arra, hogy a restauráció mégis megtörténjék.”⁹⁸

A királykérdés rendezését szolgáló megbeszélésre augusztus 22-én a kormányzó gödöllői rezidenciáján került sor.⁹⁹ Horthynál Bethlen, Andrássy és Gratz jelentek meg. Gratz a találkozó legnagyobb eredményét abban jelölte meg, hogy a kormányzó tényleg elhatározta magát, levélben fordul Károly királyhoz. A tanácskozás alapján úgy gondolta, hogy az előmozdítja a király és a magyar kormánytényezők közötti közeledést.¹⁰⁰ Az a levél azonban, amelyet a kormányzó Gratz útján a királynak elküldött, lényegesen eltért a Gratz által készített tartalmától.¹⁰¹ A levélben Horthy hosszasan ismertette a külpolitikai helyzetet, majd megállapította, hogy a helyzet most még rosszabb, mint húsvétkor volt. A legitim királyság visszaállítását Horthy levelében két pontban érintette: „az országot [...] a legitim és államjogi igazságos elvek megőrzése mellett a hivatott kezekre bízom”, illetve „a törvényes legitim megoldást előkészíteni”. Ez természetesen Károlyt nem nyugtathatta meg, mert ez a megfogalmazás lehetővé tette volna az ő személyének a kikapcsolását, hiszen Károly lemondása esetén, ha utána fiát koronáznák meg, a legitimitás elve biztosítva lett volna. Ez volt Bethlen elképzelése is, amint azt augusztus végén Gratznak meg is mondta. Gratz és Andrássy a kormányzó leveléről azt gondolták, hogy az „nem lesz alkalmas a király megnyugtására”. Gratz egyenesen úgy vélte, hogy az az ellenkező eredményt fogja kiváltani. Ezért Gratz, Andrássy és Apponyi Albert egyaránt azt tanácsolták, hogy a levél ilyen formában ne küldessék el. Bethlen miniszterelnök azonban ragaszkodott hozzá, mondván, ha a levél a királyt nem elégíti ki, akkor még mindig lesz lehetőség újabb levél írására. Gratz a levelet szeptember elején adta át a királynak, aki annak tartalmát nem vette tudomásul.

⁹⁶ WERKMANN (1923): 218.

⁹⁷ GRATZ (2001): 87–88. GRATZ (2009): 295.

⁹⁸ BOROVICZÉNY: 194.

⁹⁹ Gratz emlékirataiban [GRATZ (2009)] nem szól Horthy, Bethlen és a meghatározó legitimista politikusok gödöllői megbeszéléséről.

¹⁰⁰ SOMOGYI: 155. GRATZ (2001): 89.

¹⁰¹ A levelet közli WERKMANN (1923): 219–221.

Ezen a napon Gratzcal azt is közölte: „Horthy tengernagy kormányát törvényellenesnek és forradalminak” tartja. Gratz igyekezett a királyt megnyugtani, és utalt rá, hogy a kormányzó valószínűleg még egy levelet fog írni. Károly azonban már nem hitt a közte és a magyar kormányzat közötti bizalom helyreállítására irányuló törekvések sikerében. Gratz azt tapasztalta, a király ez alkalommal kevésbé volt „nyílt és közlékeny”, a francia támogatásban továbbra is bízott.¹⁰² Gratz mindezek ellenére a királyi kihallgatás után szeptember 4-én Karl Werkmann előtt, aki Károly személyi titkára volt, úgy nyilatkozott, hogy csak fantaszták gondolhatnak a király azonnali visszatérésére. „Bizonyára mindenkor, legfőképpen pedig az uralkodó nehéz helyzetében, rendelkezésére fog állni; jelen pillanatban azonban nem tehet mást, minthogy az uralkodót óva inti mindennemű restaurációs kísérlettől. [...] Gratz dr. – úgy gondolom – abban a hiszemben tért vissza Magyarországra, hogy a király váratlan visszatérésének veszélyét előadta, de azért szükséges Horthyra és Bethlenre tovább is nyomást gyakorolni.”¹⁰³

Szeptemberben a király visszatérésének előkészítése egyre határozottabb formát öltött. E mögött minden bizonnyal legitimista katonai körök álltak. Nyugat-Magyarországon állomásozott a legitimista Ostenburg őrnagy alakulata. A terület kormánybiztosa, gróf Sigray Antal is közismerten legitimista volt. A nyugat-magyarországi kérdés küszöbön álló rendezése után arra lehetett számítani, hogy Ostenburg alakulatait élvezénylik innen, vagy legalábbis alaposan csökkentik a létszámukat. A legitimista katonai körök tehát arra a következtetésre jutottak, hogy most alkalmas az időpont a király visszahozására, mert most áll rendelkezésre egy olyan, a királyhoz hű katonai erő, amellyel az akciót végre lehet hajtani. Ezen lehetőség elmulasztása esetében csak a kormányzó és a kormány egyetértésével lehetne a restaurációt megvalósítani, amiben azonban az addigi fejlemények ismeretében nem bíztak. Emellett a királyt egyes francia körök továbbra is a visszatérésre buzdították.¹⁰⁴ Károly minden bizonnyal tudomással bírt arról is, hogy mind a nagyhatalmak, mind pedig a magyar kormány diplomáciai lépéseket tettek a királyi családnak Spanyolországba való áttelepítése érdekében. A jelentősen nagyobb földrajzi távolság pedig nyilvánvalóan nehezebbé tette volna a Magyarországra történő visszatérést. Ez is a restauráció minél hamarabbi végrehajtását ösztönözte. Mind

¹⁰² GRATZ (2001): 90–91. GRATZ (2009): 297. SOMOGYI: 155.

¹⁰³ WERKMANN (1923): 222–223. Vö. SOMOGYI: 156.

¹⁰⁴ A budapesti német követ értesülései szerint IV. Károly bizalmi embere és párizsi megbízottak között júliusban, Berlinben, majd Párizsban megbeszélésekre került sor. Párizsban – esetleges kudarcra számítva csak szóbeli – megállapodás született, amelynek értelmében IV. Károly újra megkísérli elfoglalni a magyar trónt, francia részről pedig a kisantant sakkban tartásával segítik az akciót. A követ szerint kérdéses, hogy Párizs mennyire hitt a „sakkban tartás” sikerében az első puccs tapasztalata alapján. Fürstenberg jelentése, 1921. november 8. AA PA, R74190 K112225. és B. HStA K Nr. A. 266/P. 18. Abschrift III U 1692.

Gratz, mind pedig Boroviczény visszaemlékezései szerint a polgári vezető legitimista politikusok ellene voltak a király puccsszerű visszatérésének, mert szerintük az túl nagy és felesleges kockázattal járt volna.¹⁰⁵

Október 3-án és 4-én Rakovszky István lakásán Beniczky, Gratz és Lehár Antal megbeszélést tartottak. Lehár kijelentette, hogy a király visszatérésének előkészülete folyamatban van, Ostenburg eltökélt szándéka, hogy a királyt hazahozza. A restauráció sürgősségét azzal indokolta, hogy a hadseregben a legitimista érzelmű tiszteket lassanként leváltják, a hadsereg még a király mellett van, de ennek a közeljövőben való megváltozásától lehet tartani. Ismertette a tervet, amely szerint a király repülőgéppel érkezne az országba, és az Ostenburg-alakulatok élén vonulna be a budai királyi palotába. Arra kérte a jelen levő politikusokat, hogy ha az akció sikerül, álljanak a király mellé, és vállaljanak érte alkotmányos értelemben felelősséget. Rakovszky a terv megvalósításának nehézségeit (a repülőút, a budai várba való bevonulás stb.) emelte ki. Gratz pedig a külpolitikai veszélyekre utalt. Szólt arról, hogy a helyzet ma kedvezőbb, mint húsvétkor volt, de a jugoszlávok katonai beavatkozásától komolyan tartani kell. Miután azonban Lehár kijelentette, hogy az akciót akkor is végrehajtják, ha a jelen levő urak nem csatlakoznak, mindhárman feladták az ellenállást, annak hangsúlyozásával, hogy magáért az akcióért felelősséget nem vállalnak. Abban való részvételüket egyébként Lehár báró nem is kérte. Lehár közölte velük, hogy a király legkésőbb október végéig Magyarországra érkezik. A tervbe beavatott legitimista politikusok, Gratz, Beniczky és Rakovszky tehát nem helyeselték a király puccsal való visszahozását, de miután tudomást szereztek a legitimista katonai körök elszántságáról, és abban is biztosak voltak, hogy a király ilyen körülmények között nem szalasztja el a visszatérés újbóli megkísérlését, úgy döntöttek, hogy a király rendelkezésére fognak állni. Elhatározták azonban, hogy üzenetet küldenek IV. Károlynak, amelyben számba veszik a restauráció mellett és ellen szóló katonai, belpolitikai és külpolitikai érveket egyaránt, és a királyra bízzák, hogy azok figyelembevételével miként dönt. Az üzenetben az is szerepelt, hogy bárhogya is dönt Károly, ők azt elfogadják, és ha kívánja, melléállnak.¹⁰⁶ Az üzenet szövegét azonban nem foglalták írásba, hanem Schager Albin bárót, a királyi család vagyonfelügyelőjét bízták meg azzal, hogy ismertesse álláspontjukat. Ez aztán azzal járt, hogy az érintettek utólag máshogy emlékeztek az üzenet tartalmára.¹⁰⁷ Schager azt állította, hogy ő híven tolmácsolta az üzenetet. Gratz – Schager állítása szerint – 1921. október 8-án azt mondta előtte, hogy „Öfelségének azonnal vissza kell térnie”. Schager szerint Gratz azt is kijelentette,

¹⁰⁵ GRATZ (2001): 93–94. GRATZ (2009): 297–298. ORMOS (1990b): 89. Horthy szerint sem vett részt Andrássy és Gratz a második kísérlet előkészítésében. HORTHY: 154.

¹⁰⁶ A Rakovszky lakásán október 3-án és 4-én tartott megbeszélésről saját és Rakovszky naplója alapján Gratz számolt be. GRATZ (2001): 94–99. és GRATZ (2009): 300.

¹⁰⁷ Az üzenet tartalmát a Gratztól kapott információk szerint közli BOROVICZÉNY: 202–204.

amennyiben a király nem tér vissza, akkor ő visszavonul a legitimista mozgalomtól. Ez azért esett különös súllyal a latba, mert Schager „higgadtan gondolkodó” férfinak ismerte Gratzot. Schager hangsúlyozta, hogy a király nem az ő „túl optimista” jelentése vagy a királynak szánt üzenet helytelen közlése következtében határozta el magát a visszatérésre, hanem Gratz, Rakovszky, Beniczky és Lehár egybehangzó felszólítására. A megnevezett urak arra kérték, közölje az uralkodóval, hogy most kell visszatérnie, mert ha ezt az alkalmat elszalasztja, akkor a közeljövőben nem lesz lehetősége a trón elfoglalására.¹⁰⁸ Gratz ugyan később bánta, hogy a feltűnést kerülendő nem ő maga utazott Svájcba, ahol alig három hete járt, de később is az volt a meggyőződése, hogy Károly király akkor is az akció mellett döntött volna, ha tárgyilagosan ismertetik vele az ellenérveket.¹⁰⁹

Gratz tehát következetesen azt állította, hogy IV. Károly második visszatérési kísérletét katonai körök készítették elő, s az abba beavatott polgári politikusok csak a sikeres puccs utáni csatlakozásukat biztosították, de magáért a hatalom átvételének sikeréért felelősséget nem vállaltak. Gratz letartóztatás utáni vallomásaiban így nyilatkozott: „Magát a királyt visszatérésre nem buzdítottam, sőt mindig az ellenkező álláspontot képviseltem vele szemben.”¹¹⁰ Lehár ezzel szemben egyenesen azon az állásponton volt, hogy a második restaurációs kísérlet kiindulópontja – legalábbis ismeretei szerint – Gratznak a királynál Svájcban tett látogatása volt, és az azt követő magas rangú francia diplomatákkal folytatott megbeszélések Karlsbadban.¹¹¹ (Az nem derül ki, hogy Gratz melyik utazására gondol. Emlékiratai alapján Lehárnak ezekről csak közvetett információi lehettek.) Végül – folytatta Lehár – 1921 augusztusában Rakovszky, Gratz, Beniczky és ő „egy talán még lehetséges tervvel” fordultak IV. Károlyhoz. Azonban úgy nyilatkoztak, hogy készek kifelé a teljes felelősséget vállalni, de csak Károly döntheti el, hogy az antanttól kapott biztosítékok alapján lehetségesnek tartja-e a visszatérést. A király egyetértő válasza után megkezdődtek az előkészületek. Lehár kapcsolatba lépett legitimista érzelmű tisztekkel. Ostenburg „megdolgozásában” Gratz is részt vett.¹¹² Mint láttuk – Gratz szerint –, augusztusban a vezető legitimista polgári politikusok a kormányzó és a király közötti viszony megjavításával voltak elfoglalva. Gratz azt állította, hogy Ostenburg augusztus közepén a Sopronba vezénylés előtt úgy nyilatkozott előtte, hogy a parancsnoksága alá tartozó katonai erőt a király visszatérésének a szolgálatába szeretné állítani. Gratz arra kérte Ostenburgot, hogy a király

¹⁰⁸ Schager-Eckartsau Albin német nyelvű levele Gratz Gusztávnak, Bécs, 1925. február 25. (píszkozat). MNL OL P4 2. dob. 528. sz. Vö. GRATZ (2001): 101. és ORMOS (1990b): 99–101.

¹⁰⁹ GRATZ (2001): 100. GRATZ (2009): 300–301.

¹¹⁰ NN 1920–1922, XIII. köt. 265. SOMOGYI: 156.

¹¹¹ LEHÁR: 220.

¹¹² Uo. 221–222.

határozott utasítása nélkül semmit ne tegyen.¹¹³ Lehár Rakovszkyt, Beniczkyt, Gratzot és saját magát nevezte meg, mint akik Károly király restaurációs kísérletében a főszerepet játszották.¹¹⁴ Azt is állította, hogy miután a puccs kudarca után külföldre menekült, örgróf Pallavicini Ali, elvbarátai megbízásából levélben arra kérte, hogy maradjon külföldön, mert így a vizsgálat alatt álló többi vezető jobban tud „Lehárra beszélni”.¹¹⁵

A második restaurációs kísérletben részt vett személyek ellen betérjesztett vádirat nem tartalmazott konkrét adatokat a király visszatérésének előkészítése tekintetében. A vádirat indoklásában szerepelt, hogy létezett egy szervezet, amelynek titokban folytatott tevékenysége IV. Károlynak az országba való visszatérését szolgálta. Ez elsősorban propagandát kívánt kifejteni a király mellett. A szervezet létrehozói Schnitzler Ágoston a király magyarországi vagyonkezelőségének igazgatója, dr. Baranyay Jusztin, a Ciszterci Rend Budapesti Hittudományi és Tanárképző Intézete igazgatója, dr. Pasek Ferenc gimnáziumi tanár és báró Kray István nyugalmazott kabinetirodai titkár voltak. A szervezet akkor öltött komolyabb formát, amikor annak tevékenységébe politikusok is bekapcsolódtak. Július végén vagy augusztus elején megbeszélésre gyűltek össze az előbb említetteken kívül Rakovszky, Andrassy, Beniczky és Gratz. A megbeszélésen szó volt a király érdekében kifejtendő társadalmi propaganda tervéről, valamint a szervezet anyagi alapjának megteremtéséről. Ismertettek egy listát is, amelyet a megbízható és királyhű egyénekről állítottak össze. Rakovszky és Gratz vállalkoztak rá, hogy az összeírt egyénnel felveszik a kapcsolatot.¹¹⁶

A polgári politikusoknak – köztük Gratznak – a király második visszatérésének kezdeményezésében és előkészítésében való szerepéről tehát a rendelkezésre álló források nem egybehangzóan szólnak. Azt az álláspontot, hogy Gratz egyértelműen a király azonnali visszahozása mellett szállt síkra, egyedül Lehár és Schager képviselték. Lehár egyenesen Gratzot nevezte meg, mint aki az akciót kezdeményezte. Lehár emlékirataiból azonban megállapítható, hogy nem voltak részletes információi Gratz azon közvetítő szerepéről, amit a két restaurációs kísérlet között a király és a magyar kormány között betöltött, és így Gratz svájci útjainak indokait és céljait sem ismerhette. Gratz következetesen ugyanazt az álláspontot képviselte a letartóztatása utáni kihallgatáson, mint amit történeti munkájában és a nem a nagyközönségnek szánt emlékirataiban is. Utóbbiakban pedig már nem volt arra szükség, hogy az eseményekben saját felelősségét lehetőleg kicsinyítse. A forrá-

¹¹³ GRATZ (2001): 92.

¹¹⁴ LEHÁR: 246.

¹¹⁵ Uo. 237.

¹¹⁶ Vádirat benyújtása a lázadás bűntettével terhelt Rakovszky István és társai elleni bűnügyben. Indokok. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Királykérdés” 75–90. fol.

sokból az is kiderül, hogy a magyar kormányzati tényezők Károly hívei közül talán Gratzot tekintették a leginkább szavahihető és korrekt tárgyalópartnernek. A budapesti német követ is azon a véleményen volt, hogy hinni lehet Gratznak.¹¹⁷ Általában politikai ellenfelei is hasonlóan vélekedtek róla. Mindezek alapján nem tartható az a szakirodalomban képviselt nézet, hogy Gratz azok közé tartozott, akik a restaurációt „minden áron és azonnal” le akarták bonyolítani; továbbá hogy a „Gratz féle csoport [...] azonos platformon” állt a puccsista katonai vezetőkkel.¹¹⁸ Gratz politikai pályáján több alkalommal nyíltan vállalta álláspontját akkor is, ha az számára hátránnyal járt.

3. A király kijelölt pénzügyminisztere

Schager útján a polgári politikusok azt is kérték a királytól, hogy amennyiben az a visszatérés mellett dönt, akkor legkésőbb október 20-ig érkezzen Magyarországra, és arról négy nappal előtte küldjön értesítést.¹¹⁹ A királynak tehát legkésőbb október 17-ig tudatnia kellett volna érkezésének időpontját, amennyiben a visszatérésre határozza el magát. Károlytól azonban ezen időpontig üzenet nem érkezett, ezért Gratzék azt gondolták, hogy a király a restauráció megkísérlését egyelőre mégis csak elhalasztotta. Gratz a kormány megbízásából a portorosei gazdasági konferenciára készült.¹²⁰ Azonban minden eshetőségre felkészülve Szcitovszky Tibor személyében helyettest is állíttatott maga helyett. Mivel azonban a várt üzenet nem érkezett meg, október 19-én Bethlen miniszterelnökkel megbeszélte a konferencia anyagát, és a vonatjegyet is megvette. Este azonban Rakovszky magához kérte, s közölte vele, hogy másnap a király Sopronba érkezik.¹²¹ Még aznap este Beniczky,

¹¹⁷ Fürstenberg budapesti német követ jelentése. 1921. november 8. AA PA, R74190 K112225. és B. HStA K Nr. A. 266/P. 18. Abschrift III U 1692.

¹¹⁸ ORMOS (1990b): 95–96.

¹¹⁹ GRATZ (2001): 102.

¹²⁰ *Szózat*, 1921. október 9. *Uj Nemzedék*, 1921. október 16. „Gratz Gusztáv pálfordulása miatt maradtunk minden képviselő nélkül Portoroséban, hol pedig Magyarországnak olyan komoly érdekei forogtak kockán.” BÁNYFY: 89.

¹²¹ SOMOGYI: 158. GRATZ (2001): 102. A szakirodalomban (KARSAI: 227. és ORMOS [1990b]: 102.) szerepel, hogy a „Dolli soll zur Mama fahren” [Dolli menjen a mamához] mondat rejtett értelmet hordozott. E szerint a király érkezéséről szóló üzenetet Schager báró titkára, Schnitzler Rudolf adta fel Bécsben Schnitzler Ágoston részére, amely látszólag boreladásról szólt, és ezzel a mondattal végződött. A táviratot megmutatták Hunyady József grófnak, ezt követően Rakovszkynak és Gratznak. Amikor Schnitzler és Lorenz József Gratzot felkeresték a lakásán, átadták neki a táviratot, és megkérdezték tőle, mi az értelme az idézett mondatnak, Gratz mosolyogva azt felelte: „Nem tudom.” Vádirat benyújtása a lázadás büntetvével terhelt Rakovszky István és társai elleni bűnügyben. Indokok. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Királykérdés” 75–90. fol.

Gratz és Rakovszky megbeszélést tartottak. Rakovszky kijelentette, hogy a korábbi megállapodástól eltérően – ti. hogy csak a hatalomátvétele után, a király hívására jelentkeznek az uralkodónál – Sopronba utazik. Elhatározását azzal indokolta, hogy nem tartaná helyesnek a királyt a vállalkozás legnehezebb szakaszában egyedül hagyni. Gratz is csatlakozott hozzá. Beniczky pedig vállalta, hogy Budapesten marad, és onnan segíti az eseményeket.¹²² Másnap reggel Gratz és Rakovszky Sopronba utaztak, ahova délután érkeztek meg.¹²³ Lehár nem tartózkodott a városban, este 8 óra körül találkozottak Ostenburg őrnaggyal, de ő sem tudott semmit a király megérkezéséről, majd a Pannónia szállodában 10 óra tájt nyugovóra tértek. A Sopronba utazás körülményeiről és a király fogadásának előkészítéséről annyira különböznek a visszaemlékezések, hogy a valóság ma már megállapíthatatlan.¹²⁴

Lehár is csak október 20-án délelőtt kapta meg a táviratot, amelyben Boroviczenyék jelezték a királyi pár érkezését. A távirat két napot késett. Lehár eredeti terve az volt, hogy a felségek 20-án észrevétlenül felszállnak arra a vonatra, amelynek Ostenburg zászlóalját kellett volna Budapestre vinnie, s csak ott derült volna ki, hogy a vonattal a királyi pár is a fővárosba érkezett. Mivel azonban a távirat későn érkezett meg, nem volt előkészítve a szükséges mennyiségű vasúti szállítóeszköz. A vagonhiány és a répaszezon miatt pedig lehetetlenség volt 21-e

Gratz a vizsgálati fogság ideje alatt úgy nyilatkozott, hogy a kérdéses mondat semmiféle titkos üzenetet nem foglalt magában. Mivel ő maga sem értette, utánajárt a dolognak. Eszerint a IV. Károly Magyarországra érkező pilóták egyike, Fekete Örs István, amikor megtudta, hogy a király Magyarországra visszatérni szándékozik, attól tartott, hogy Budapesten élő feleségének kellemetlenségei lehetnek, ezért megkérte a távirat svájci feladóját, hogy táviratozza meg, hogy Dolli felesége utazzék el Bécsben élő anyjához. Így került az üzenet a táviratba. Gratz levele Vázsonyinak, 1921. december 30. MNL OL K583 7. cs. 97. t. „Bűnügy”, 195. fol.

¹²² GRATZ (2001): 101–102. GRATZ (2009): 301–302. Ettől eltér Gratz és Rakovszky vallomása, amelyek szerint a király érkezéséről szóló értesítés azt is tartalmazta, hogy a király fogadtatására mindketten Sopronba utazzanak. SOMOGYI: 139. és 158.

¹²³ Gratz emlékiratai szerint a biztonság kedvéért Sopronba nem együtt utaztak. Gratz Nagykanizsán keresztül vette útját, és Rakovszkyval csak Sopronban találkoztak újra. GRATZ (2009): 302.

¹²⁴ A táviratban állítólag az is állt, hogy IV. Károly 20-án fog Sopronba érkezni. GRATZ (2001): 102. Gratz a mentelmi bizottság számára tett vallomásában és emlékirataiban időpontról nem szólt. Az a tény viszont, hogy Sigray, Nyugat-Magyarország fő kormánybiztosa már napokkal korábban utasította a GYSEV [Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút Rt.] igazgatóságát, „hogy csapatszállítások eszközése céljából folyó évi október 21-én este 8 (húszt) órára a mellékelt kimutatásban foglalt szállítmányokat állítsa össze, és azokat 21-éről 22-re virradó éjjel 0 órára helyezze indulásra kész állapotba”, arra utalhat, hogy Sigray pontos információkkal rendelkezett az akció további menetéről. (Hacsak nem az Ostenburg-csapatok elszállításáról volt szó.) Ugyanakkor Andrásyné visszaemlékezései szerint a királyt hozó repülőgép leszállása után Lehár báró adjutánsa azt jelentette, hogy Gratz és Rakovszky elindultak Pestről, és kocsit kérnek Kapuvárra az esti féltizenegykor érkező vonathoz. A kocsit ki is ment, de természetesen üresen jött vissza, hiszen Gratzék akkor már Sopronban a szállodában aludni tértek. KARSAI: 229. NN 1920–1922, XIII. köt. 266. ANDRÁSSY-NÉ: 390.

előtt kellő mennyiségű vasúti kocsit előteremteni.¹²⁵ Az tehát megállapítható, hogy a szervezők és a király között a kommunikáció nem volt tökéletes, és emiatt már az előkészítésbe hiba csúszott.

A soproni Pannónia szállodában fél órával éjfél előtt Gratzot és Rakovszkyt egy tiszt azzal a hírrel ébresztette, hogy a király és a királyné Magyarországra érkezett, és ha akarnak, akkor csatlakozhatnak Ostenburghoz, aki automobilon éppen hozzájuk készül. Egy óra tájt érkeztek meg Rupprecht Olivér sajtóskáli kastélyába, ahova időközben a királyi párt átszállították. A dénesfai Cziráky-kastélyban ugyan is ezen a napon keresztelőt tartottak, ezért Cziráky József gróf, a kastély ura biztonsági okokból jobbnak látta, ha a Dénesfa határában földet ért király és királyné nem mutatkoznak a szép számú vendégsereg előtt. A keresztelőn részt vett a háziúr apósa, Andrássy Gyula gróf is, akit különösen kellemetlenül érintett IV. Károly megjelenése, hiszen éppen azokban a napokban sikerült Bethlen miniszterelnökkel egy olyan politikai megállapodást kötni, amelyben Bethlen elvileg elfogadta a királykérdés legitim alapon történő rendezését. Gratz és Rakovszky tudták, hogy ilyen tárgyalások folynak, de azt állítólag nem, hogy azok „éppen ezekben a napokban bizonyos eredményre vezettek”.¹²⁶

Ostenburg kérdésére, hogy „a király visszatérése nem okoz-e valamilyen bonyolalmat, Rakovszky és Gratz azt mondták, nem lesz semmi baj, a kisantant protestálni fog ugyan, de azt nem kell komolyan venni. – Románia nem mozdul, Felső-Magyarország mellénk áll, csak Jugoszlávia fog pár hadosztállyal mozgolódni, de ebből nem lesz komolyabb baj.”¹²⁷ A Lehárral folytatott megbeszélés alapján úgy döntenek, hogy a királyi párt még hajnalban Sopronba viszik, ahol az Ostenburg-zászlóalj szavatolja biztonságukat.¹²⁸ A király érkezése előkészítésének hiányosságára utalt, hogy a kaszárnyában a királyi pár számára egyetlen helyiség sem volt előkészítve. A következő nap (október 21.) különböző királyi audienciákkal és a helyőrség IV. Károlyra történő fölesketésével telt el; miközben csak estére sikerült a budapesti bevonuláshoz szükséges vasúti szerelvényeket összeállítani. A király kihallgatáson fogadta egymás után Rakovszkyt, Andrássyt, majd Gratzot is. Rakovszkyt kormányalakítással bízta meg, Andrássyt a külügyi, Gratzot pedig a pénzügyi tárca vállalására kérte fel. A restaurációs kísérlet bukása után a Gratzék ellen emelt vád fő oka az volt, hogy az általuk is elfogadott 1920. I. tc. alapján álló

¹²⁵ Ugyanakkor Károly Lehár előtt arra hivatkozott, hogy neki azt jelentették, érkezését mindenképpen 16-a és 22-e között várják. Ezért a szerelvénynek mindenképpen készen kellett volna állnia. BOROVICZÉNY: 229., 232.

¹²⁶ GRATZ (2001): 103.

¹²⁷ Vádirat benyújtása a lázadás büntettségével terhelt Rakovszky István és társai elleni bűnügyben. Indokok. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Királykérdés” 75–90. fol.

¹²⁸ Lehár a király és Ostenburg nyomására egyezett bele, hogy a király Sopronba menjen. Ezzel viszont Lehár terve, amely a titokban tartásra épült, dugába dőlt. LEHÁR: 223.

magyar kormánnyal szemben miniszteri kinevezést fogadtak el. Az ügygel a nemzetgyűlés mentelmi bizottsága is foglalkozott, mert Rakovszky, Andrássy és Beniczky nemzetgyűlési képviselők voltak. A mentelmi bizottság jelentésében tényként szerepelt, hogy „a király miniszterelnökké nevezte ki Rakovszky Istvánt s a kormány tagjai lettek: Külügyminiszter: Andrássy Gyula gróf. Pénzügyminiszter: Gratz Gusztáv dr.”.¹²⁹ A bizottság megállapítását Hegedüs Pál altábornagy jelentésére alapozta, amelyben az szerepelt, hogy Lehár Antal bemutatta neki a kormányt kinevező királyi kéziratot.¹³⁰ Az érintettek vallomásukban tagadták, hogy a kormány formális kinevezésére sor került volna. Rakovszky a mentelmi bizottság előtt Hegedüs állításával kapcsolatban rámutatott, hogy az már csak formailag is cáfolható: „Az urak előtt nem kell magyaráznom azt, hogy a kinevezés nem így, nem egy kéziratban történik, hanem mindegyik miniszternek külön-külön. E tekintetben már mégiscsak értettük volna a formát. Ha ez így lett volna, akkor ennek az okmánynak meg kell lennie. S egyébként is, hogy jött a Lehár kezébe? Tehát ez a rész nem igaz.”¹³¹ Rakovszky vallomását támasztja alá Boroviczeny és Andrássyné visszaemlékezése is.¹³² Ebben az értelemben nyilatkozott vallomásaiban Gratz is: „Felszólított [ti. a király], hogy ezen megalakítandó kormányban vállaltam a pénzügyi tárcát [...]. Erre való hajlandóságomat Őfelségének ki is jelentettem. [...] A kormány Sopronban nem alakult meg, csak bizonyos kombinációk léteztek. Ezt abból is biztosan állíthatom, hogy én bár kiszemelt pénzügyminiszter voltam, sem kinevezési kéziratot soha nem kaptam, sem esküt nem tettem.” Érthető, hogy a sikertelen puccs után a letartóztatott politikusok igyekeztek menteni magukat. Gratz viszont vallomásában nem kívánta csökkenteni a saját felelősségét.¹³³ „Dacára annak, hogy az elmondottak szerint Sopronban kormány nem alakult meg, kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy attól a pillanattól kezdve, amikor Őfelsége felszólítására hajlandónak nyilatkoztam, hogy megalakítandó kormányában a pénzügyminiszteri állást vállalni fogom, természetsszerűleg vállalom a nem felelős király minden ténykedéséért azt a teljes felelősséget, amelyet alkotmányunk szerint viseltem volna, ha a kormány megalakul.”¹³⁴ Ezekkel egybehang-

¹²⁹ NI 1920–1922, XII. köt. 110.

¹³⁰ Hegedüs Pál altábornagy jelentése. SOMOGYI: 32. NI 1920–1922, XII. köt. 110. Vö. Vádirat benyújtása a lázadás büntettségével terhelt Rakovszky István és társai elleni bűnügyben. Indokok. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Királykérdés” 75–90. fol.

¹³¹ SOMOGYI: 170.

¹³² BOROVICZÉNY: 233–234. ANDRÁSSYNÉ: 396.

¹³³ Fürstenberg budapesti német követ kiemelte, hogy Gratz férfias magatartásával szemben a királypuccsban ugyancsak részt vevő két arisztokrata, Andrássy és Rakovszky fellépése, akik igyekeztek minden felelősségüket tagadni abban a helyzetben, amikor a királyt erőszakkal eltávolították az országból, kevésbé hatott férfiasnak. AA PA, R74190 K112225. és B. HStA K Nr. A: 266/P/ 18. Abschrift III U 1692.

¹³⁴ NN 1920–1922, XIII. köt. 267. SOMOGYI: 159–160.

zóna Gratz visszaemlékezéseiben is azt írja, hogy bár a miniszteri kinevezést mindegyikük vállalta, a királynak azt javasolták, hogy a kinevezéseket csak a budapesti bevonulása után fogantossítsa.¹³⁵ A kormány megalakulása tehát Sopronban valószínűleg formálisan nem történt meg.¹³⁶

Az eredeti tervek már a legelején módosultak. Ennek ellenére az elindulás előtt Sigray által a Pannóniában adott vacsorán optimista hangulat uralkodott. András-syné beszámolója szerint: „Vacsora alatt Gratzot folytonosan szekálják, hogy ő mi-csoda nagy puccsista, pedig senki sem nézte volna ki belőle. Gratz belemegy minden tréfába és jóízűen nevet hozzá.”¹³⁷

A királyi párt és kíséretét, valamint a katonaságot szállító szerelvények csak 22-én hajnali négy órakor indultak Sopronból Budapest irányába. A királyi párral egy vonaton utazott Andrassy gróf és neje, Boroviczény, Gratz, Hegedüs Pál, Lehár és Rakovszky. A vonatok rendkívül lassan haladtak előre. Délután egy órakor még csak a győri pályaudvarra futottak be. Az előrehaladás ezután is vontatott volt. Ennek részben az volt a magyarázata, hogy a vasúti vonal mentén levő helyőrségek sorra feleseküdtek a királynak, ami időt vett igénybe. Másrészt pedig a vonatok órákat vesztegettek kisebb állomásokon, illetve a nyílt pályán. Lehár ezek szükségességét – Gratz kérdésére – azzal indokolta, hogy nem hagyhatnak a hátuk mögött olyan csapatokat, amelyek a királlyal szemben ellenségesek, illetve nem haladhatnak addig tovább, amíg meg nem győződnek arról, hogy az előttük levő pálya, hidak, átjárók nincsenek-e megrongálva.¹³⁸ A budapesti kormány megbízásából, amely 22-én hajnalban értesült az eseményekről, Győr után több helyen valóban felszakították a síneket, és csak azok helyreállítása után tudott a király és kísérete továbbhaladni.

A vonatút során – egészen Torbágyig – Gratznak különösebb szerep nem jutott. Egy kiáltványon dolgozott, amelyet a király adott volna ki, mielőtt újra trónra lép. (A kiáltvány lényege egy a politikai bűnökre kiterjedő általános amnesztia lett volna.) Vallomásában úgy nyilatkozott, hogy a Rakovszky és Bethlen közti telefonbeszélgetésről, valamint Vass József miniszter és Ottrubay Károly vezérkari alezredes küldetéséről, amelynek az lett volna a célja, hogy a királyt a szomszédos országok beavatkozására hivatkozva megállásra és az ország elhagyására bírják, nem voltak konkrét értesülései. A királlyal csak az étkezések alkalmával találkozott, kihallgatáson nem fogadta, hiszen vele mint kijelölt pénzügyminiszterrel alkotmányos felfogás szerint csak a pénzügyeket kellett volna megbeszélnie, ilyenek pedig nem voltak.¹³⁹ 23-án reggel a király vonata Torbágy állomásra érkezett.

¹³⁵ GRATZ (2001): 106. GRATZ (2009): 304.

¹³⁶ Ez persze nem zárja ki, hogy Rakovszky miniszterelnökként ellenjegyezte Sigray grófnak a nyugat-magyarországi vármegyék kormányzójává történő kinevezését. Vö. SOMOGYI: 145.

¹³⁷ ANDRÁSSYNÉ: 395.

¹³⁸ GRATZ (2001): 107. GRATZ (2009): 305.

¹³⁹ NN 1920–1922, XIII. köt. 267–268. GRATZ (2009): 307. GRATZ (2001): 113.

Ostenburg csapatai azonban Törökbálint környékén a – nagyrészt a műszaki egyetem hallgatóiból álló – kormányhű alakulatok ellenállásába ütköztek. A kibontakozó tűzharcnak sérültjei és halálos áldozatai is voltak. Fleischmann ezredes azon a véleményen volt, hogy nem törődve az ellenség tüzelésével, át kell törni Kelenföld irányába. Lehár azonban nem merte vállalni, hogy a királyt és a királynét veszélynek tegye ki, a csapatok nélkül viszont hátrahagyni sem merte őket. Ezt követően a szemben álló felek fegyverszüneti tárgyalásokat kezdtek.¹⁴⁰

A király a fegyverszüneti tárgyalások vezetésével Gratz Gusztávot és Lehár Antalt bízta meg. A kormányt Kánya Kálmán és Sárkány Jenő altábornagy képviselték, helyszínül pedig a Törökbálint melletti Csiki majort választották. A király egyetlen instrukciója az volt, hogy minden vérontást feltétlenül el kell kerülni.¹⁴¹ Közben a kormánycsapatok az előzetes megállapodást egyoldalúan megváltoztatták, és az ellenségeskedést 24-én már hajnali öt órakor ismételt megkezdtek, így Ostenburg egységei – amelyek mit sem tudtak arról, hogy az ellenség nem tartja magát a fegyvernagyváshoz – kilátástalan helyzetbe kerültek.¹⁴² A kormány fegyverszüneti feltételei a következők voltak: „1. Föltétlen fegyverletétel, teljes hadianyag-kiadás. 2. Amnesztia mindenkinek, amennyiben a fegyvert haladéktalanul leteszi, kivéve a felbujtókat és vezetőket. Ófelsége politikai tanácsadóinak felelősségre vonása tekintetében a rendes magyar bíróság dönt. 3. Ófelsége a magyar trónról írásban önként lemond. 4. A magyar kormány Ófelségeik teljes személyi biztonságáért az országban való tartózkodásuk tartalma alatt jótáll. Az országban

¹⁴⁰ A *Fehérkönyv I.* szerint (54.) a király, míg BOROVICZÉNY (252.) szerint a kormány oldaláról kezdeményezték a fegyverszünetet.

¹⁴¹ GRATZ (2001): 114. GRATZ (2009): 307. Ennek ellentmondani látszik, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat megelőző este Károly azt a parancsot adta, hogy amennyiben a tárgyalások nem végződnek teljesen kielégítő eredménnyel, akkor meg kell kísérelni az áttörést a kormánycsapatokon. BOROVICZÉNY: 255.

¹⁴² A fegyvernagyváshoz felmondását bejelentő papíron az is szerepelt, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokra 8 órakor a törökbálinti állomáson kerül sor. Az üzenet szövegét közli BOROVICZÉNY: 255–256. Gratz és Lehár odaérkezésekor viszont kiderült, hogy a kormány képviselői az állomás közelében fekvő majorban már fél 8-ra várták a király küldötteit. GRATZ (2009): 307–308. Ettől eltérően emlékezett vissza Kánya Kálmán Kozma Miklós előtt. „Az az emlékezetes budaörsi találkozás Gratz Gusztávval a budaörsi majornál reggel fél 7-re volt megbeszélve. Thán altábornagnak pedig a tárgyalások lehetővé tétele végett parancsa volt, hogy az akciót reggel 8 óráig ne kezdje. Gratz elkészt. Fél 7 helyett fél 8 órakor érkezett a majorhoz, húzta a tárgyalást és feltételeket szabott. Végre Kánya kijelentette, hogy ő nem alkudozni, hanem diktálni jött, amit ez az ohne Wollust [érzéki vágy nélkül] létrejött ember igen rossznéven vett. De közben már elmúlt 8 óra s ekkor elérte Thán egy csapata a két vonal közt fekvő majort. Thán ún. 8 óráig más parancsot nem kapva, elindult. Nem áll Werkmannak az az állítása, hogy a kormánycsapatok megtörték a fegyverszünetet. Nekik 8 órától szabadkezüik volt.” Séták Kányával Wildungenben, 1923. július. MNL OL K429 3923. mikrofilmtekercs. Adatgyűjtemény 1920–24 4. cím 77. fol.

való ideiglenes tartózkodási helyük iránt a magyar kormány a budapesti nagyhatalmi képviselőkkel való tárgyalás után fog intézkedni. 5. A végleges tartózkodási helyük iránt a magyar kormány a nagyhatalmakkal megállapodik.” Gratz a feltételek megismerése után javasolta, hogy Őfelsége válaszáig a további véröntás elkerülése érdekében mindkét részről szüntessék be az ellenségeskedéseket, ám ezt Sárkány altábornagy visszautasította. Kánya követ figyelmeztette a király megbízottait arra a veszélyre, amelybe a király akciója az országot sodorta.¹⁴³ Amikor Gratz és Lehár visszatért a torbágyi állomásra, a királyhű csapatok helyzete teljesen kilátástalan volt. Az elkövetkező néhány perc eseményeire Gratz így emlékezik vissza: „Azonnal jelentkeztem a királynál, hogy közöljem vele a kormány feltételeit. Az volt a felfogásom, hogy az adott helyzetben meg kell alkudni a király lemondásával is, kivált, ha ez alkalommal sikerülne fia trónigényét a magyar kormánnyal elismertetni.¹⁴⁴ A király azonban akkor, amikor meghallotta, hogy a kormány lemondását követeli, a legerélyesebben kijelentette: »Soha, amíg élek!« Még beszéltünk a kormánynak adandó válaszról, amikor megjelent egy tiszt és jelentette, hogy a király vonatára lövéseket adtak le és hogy az egyik kocsit találat is érte. Erre a király elrendelte, hogy a vonat azonnal induljon vissza.”¹⁴⁵ Az eredeti szándék az volt, hogy a király és kísérete visszavonul Nyugat-Magyarországra, és ott esetleg megkísérli az ellenállást. Mivel azonban azt az értesítést kapták, hogy Tatán túl felszedték a síneket, elfogadták Esterházy Ferenc grófnak a tatai kastélyába szóló meghívását.¹⁴⁶ Tatára érkezve Lehár civil ruhába öltözött, és Gratznak azt javasolta, hogy meneküljenek együtt, amit Gratz megtagadott, mondván, hogy tetteiért vállalja a felelősséget, de Lehárnak ő is a menekülést ajánlotta.¹⁴⁷ Október 24-e estétől 27-e hajnalig, a király és a királyné Tihanyba való szállításáig, amelynek szükségességét a kormány Tatának a csehszlovák határhoz való közelségével indokolta, Károly és kísérei a tatai várban házi őrizetben voltak.¹⁴⁸ 25-én reggel egy csendőrtiszt közölte

¹⁴³ Jegyzőkönyv a Csiki majorban (1921. október 24-én, Törökbálintól északra) folytatott tárgyalásokról. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Tihany” 23–25. fol. (aláírás nélkül); Vö. *Fehérkönyv II.*: 8–9. BOROVICZÉNY: 256–258., GRATZ (2001): 114–115. és GRATZ (2009): 307–308.

¹⁴⁴ Gratz előtt Kánya említette meg a trónfosztás lehetőségét. Ezt elkerülendő merült fel Gratzban a királynak fia javára történő lemondásának gondolata. GRATZ (2009): 308. GRATZ (2001): 116.

¹⁴⁵ GRATZ (2001): 115.

¹⁴⁶ BOROVICZÉNY: 261. BOROVICZÉNYNÉ: 414–415.

¹⁴⁷ GRATZ (2001): 116. GRATZ (2009): 309. A király ragaszkodott hozzá, hogy Lehár és Ostenburg elmeneküljenek, mert attól félt, hogy elfogatásuk esetén kivégzés fenyegeti őket, s ezzel a kormány zsarolhatja a királyt a lemondás tekintetében. BOROVICZÉNY: 262.

¹⁴⁸ Este a vacsoránál arról is beszéltek, hogy vajon milyen sors vár a kísérőkre. A királyné optimistán nyilatkozott: „Andrássy grófnak nem lesz semmi bántódása, mert ő a magyar politikai életnek túl nagy alakja, dr. Gratznak sem, mert őt az egész világ szereti, Rakovszky úrnak pedig az fog javára válni, hogy őt egyedül a három férfiból még sem lehet bántani.” GRATZ (2009): 310.

Andrássyval, Gratzcal és Rakovszkyval, hogy le vannak tartóztatva, és át fogják őket szállítani a székesfehérvári katonai ügyészségre. A király azonban kijelentette, hogy tanácsadói letartóztatása és elszállítása esetén önmagát is fogolynak tekinti.¹⁴⁹ A kormány végül engedélyezte a három kijelölt miniszter utazását is.¹⁵⁰

Közben a király újabb visszatérése ellen a nagyhatalmak és a kisantant egyaránt tiltakoztak, Csehszlovákia és Jugoszlávia részleges mozgósítást rendelt el. Erre persze semmi szükség nem volt, hiszen a magyar kormány fegyverrel is meggátolta a király hatalomátvételét.

Tihanyban az apátság ódon falai között már fogolyként kezelték a király környezetét, cellájuk előtt őr állt. Andrássyt, Gratzot és Rakovszkyt 27-én, Tihanyba érkezésük másnapján az apátság közelében fekvő Hevesi-villában (a visszhangnál) helyezték el, a királlyal csak engedéllyel érintkezhetek. Ottlétükre viszont feltétlenül szükség volt, mert Károly a magyar kormány képviselőit, Kánya Kálmán követet és Csáky Imre gróftól nem volt hajlandó fogadni.

A magyar kormány szándéka a torbágyi fegyverszüneti feltételek alapján nem volt kétséges. Kánya és Csáky 26-án közölték, hogy a királynak a tróntól való megfosztása csak abban az esetben kerülhető el, ha önként lemond. Mindhárman: Andrássy, Gratz és Rakovszky is a trónról való lemondást tanácsolták a királynak, amennyiben ezzel biztosítható lenne Ottó főherceg trónöröklése.¹⁵¹ Az önkéntes lemondás a kormány számára belpolitikai szempontból kedvezőbb lett volna, mint a trónfosztás. Bethlen azonban egyáltalán nem bízott Andrássyban és Rakovszkyban, mert attól tartott, hogy mást mondanak a kormány képviselőinek, mint a királynak, és Károlyt a trónlemondás ellen hangolják. Ezért Kánya és Csáky tanácsa ellenére Andrássynak és Rakovszkynak Tihanyból Budapestre szállítása mellett döntött, amely október 28-án megtörtént. Ettől kezdve egyedül Gratz közvetített Károly és a kormány képviselői között.¹⁵² Gratznak ezúttal is megmutatkozott a megegyezésre való hajlandósága. Egy olyan megoldást javasolt, amely kompromisszumot jelentett volna a király érdekei és a kormány szándéka között. E szerint Károly mondjon le, ha ebben az esetben a külső hatalmak eltekintenek a dinasztia trónfosztásától, és ha Horthy és Bethlen letétbe helyeznek a hercegprímásnál egy nyilatkozatot, amelyben kijelentik, hogy a trónról való lemondás külhatalmak nyomására született, ezért az érvénytelenné válik, ha a külső nyomás

¹⁴⁹ GRATZ (2001): 116–117. BOROVICZÉNY: 268–271. ANDRÁSSY: 419., 421. és 423. BOROVICZÉNYNÉ: 435. CSICS: 374–376.

¹⁵⁰ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. október 27. Politikai: 1. napirendi pont.

¹⁵¹ Kánya és Csáky távirata Bethlennek Tihanyból (dátum nélkül). MNL OL K64 48. t. „Tihany” 79–81. és 85–86. fol. GRATZ (2001): 119–120. GRATZ (2009): 312.

¹⁵² Kánya és Csáky távirata Bethlennek (dátum nélkül). MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Tihany” 87–88. fol. GRATZ (2001): 120. GRATZ (2009): 313.

megszűnik. A kormány elfogadta Gratz javaslatát tárgyalási alapnak.¹⁵³ Ezután feltehetően a Gratz által vázolt kompromisszum alapján született is egy nyilatkozat-tervezet, amelyben Károly kijelenti: „a magyar trónról való lemondásomat magában foglaló okiratot már most semmisnek és érvénytelennek jelentem ki. A magyar trónról való lemondásom azonban jogérvényessé válik abban a pillanatban, melyben a *pragmatica sanctio* értelmében trónutódlásra hivatott fiam a magyar koronával meg fog koronáztatni.” A nyilatkozat azt is tartalmazta, hogy azt titokban kell tartani, és megőrzés végett a szentszéknek kell átadni. Károlynak csak abban az esetben szolgálatandó ki, ha nem az „utódlásra hivatott” fia lesz magyar királynak megkoronázva. Az okiratot az abban foglaltakat tudomásul vevő tanúként a kormányzó és a miniszterelnök írták volna alá.¹⁵⁴ Ez a megoldás Károly személyét végleg kikapcsolta volna, nem sértette volna a legitimitás elvét.

Gratz, mielőtt nyilvánvalóvá vált, hogy a restaurációs kísérlet Budaörsnél kudarcba fulladt, a legitimizmus szempontjából kívánta a káros következményeket minimalizálni. Nem ragaszkodott feltétlenül Károly személyéhez, ha a legitimitás biztosítva marad, és ha ez szükséges ahhoz, hogy Horthy és a Bethlen-kormány a helyén maradjon, és ezzel elkerülhetővé váljék a belpolitikában „a bal felé fordulás”.¹⁵⁵ Még Tatán kérte Hegedüs tábornokot, hogy a lemondást a királynál előre ne erőltesse. Időt kért, hogy „Andrássyval és Rakovszkyval a királyt ily értelemben megdolgozza”.¹⁵⁶ Tihanyban a kormány képviselőinek azt is javasolta, hogy Ostenburg életben hagyásának kilátásba helyezésével esetleg nyomást lehetne gyakorolni a királyra a lemondás tekintetében.¹⁵⁷

Károly viszont a leghatározottabban elutasította a trónról való lemondás minden formáját. Ezen merev álláspontját királyságának Istentől való voltával, illetve azzal a ténnyel magyarázta, hogy Franciaország támogatása csak az ő személyére vonatkozik, és nem egy olyan állapotra, amelyben kiskorú uralkodó mellett magyar régensség állna fent. Egyébként is úgy vélte, hogy az antant nem fog megelégedni a lemondással, és a trónfosztást is követelni fogja. (Az antant a trónlemondásnál valóban többet kívánt, és a trónfosztás kimondását követelte.) Ebben az esetben pedig a kényszer hatása alatt kimondott trónfosztás kisebb súllyal bír, mint a trónfosztás és a lemondás együttvéve.¹⁵⁸ Gratz Károly hajthatatlanságáról azt jelentette

Budapestre, hogy a király erősen a királyné befolyása alatt állt, „aki vallásos fanatizmusa alapján még most is optimisztikusan ítéli meg a helyzetet”.¹⁵⁹

Közben a nagyhatalmak révén sikerült elérni, hogy Spanyolország a távoli Madeira szigetére befogadja a királyi párt: Károlyt és feleségét november 1-jén a Glowworm nevű angol monitorral elszállították az országból.

Missziója véget érve, másnap Gratzot is a Pestvidéki Törvényszék fogdájaiba szállították. Érdekes megvilágításba helyezi Gratznak Habsburg Károlyhoz fűződő viszonyát a következő epizód: Amikor Tihanyban a király elutazása előtt Kánya elköszönt Gratztól, akinek szobája előtt szuronyos őr állt, Gratz hirtelen „szentimentális lett, s olyasmit emlegetett, hogy ő valószínűleg hosszabb fogságot fog kapni”. Kánya megjegyezte neki, hogy „ennek a végtelenül szomorú esetben egy jó oldala van, ettől a királytól sikerült megszabadulnunk, amire Gratz mély sóhajjal azt a választ adta, hogy »igen Te boldog lehetsz, Te megszabadultál tőle, de nekem még ez a vigasztalásom sincs meg, én már nem tudok tőle megszabadulni.«”¹⁶⁰

4. Letartóztatás és vádemelés

A nemzetgyűlés november 6-án törvényt hozott a Habsburg-ház trónfosztásáról. A törvény kimondta IV. Károly uralkodói jogainak megszűnését, megállapította, hogy a királyválasztás előjoga visszaszállt a nemzetre. A királyság államformája érintetlen maradt, de a királyi trón betöltéséről a törvény értelmében majd „alkalmas időben” a kormány tesz javaslatot (1921: XLVII. tc.).¹⁶¹

Eközben a második királypucsból részt vett vezetőket a lázadás büntetvényével a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék Fő utcai fogházában előzetes letartóztatásban tartották.¹⁶² A kormány amnesztiarendeleete nem vonatkozott azokra a személyekre, „akik a támadás szervezésében és irányításában vettek részt vagy támogatásában vezetőként működtek közre”.¹⁶³ A következő hetekben a trónfosztás

¹⁵⁹ Kánya és Csáky távirata Bethlennek Tihanyból (dátum nélkül). MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Tihany” 79–81. fol. A királyné befolyását támasztja alá Rakovszky: „amikor a király valakivel telefonon beszélt, a másik hallgató mindig a királyné fülénél volt, s így adta a tanácsokat férjének.” Csics: 381.

¹⁶⁰ MNL OL K429 3923. mikrofilmtekercs. Adatgyűjtemény 1920–24, 4. cím 79–80. fol.

¹⁶¹ Az 1921. évi XLVII. törvény IV. Károly uralkodói jogainak és a Habsburgok trónörökösödési jogának a megszüntetéséről.

¹⁶² Gratz visszaemlékezései szerint a fogság alatt egymással viszonylag szabadon érintkezettek, a részükre kiürített szárnnyban szabadon mozoghattak, s kintről küldeményt (élelmiszer, újság, könyv stb.) kaphattak. GRATZ (2009): 314. Ezzel szemben Boroviczeny úgy emlékszik vissza, hogy nem beszélhettek egymással, s csak a kötelező udvari séták alkalmával látták egymást. BOROVICZENY: 285.

¹⁶³ MNL OL K27 Mt. jkv. 1921. október 28. Politikai: 1. napirendi pont.

¹⁵³ GRATZ (2009): 311. Megjegyzendő, hogy Gratz ezen „látszat lemondás” gondolatáról csak emlékirataiban szól, történeti művében Károly fia javára történő lemondásáról van szó. GRATZ (2001): 121.

¹⁵⁴ MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Tihany”. Közli KARSAI: 259. *Új Nemzedék*, 1922. május 18.

¹⁵⁵ LEPOLD: 74.

¹⁵⁶ Hegedüs altábornagy: Az októberi királypuccs – általam közvetlenül tapasztalt eseményeinek rövid leírása. MNL OL K64 4. cs. 48. t. „Tihany” 153–157. fol.

¹⁵⁷ Kánya és Csáky távirata Tihanyból (dátum nélkül). Uo. 81. fol.

¹⁵⁸ GRATZ (2001): 121–122. GRATZ (2009): 312–313. Vö. ORMOS (1990b): 133.

ket és törekvéseiket. IV. Károly nem ismerte el a trónfosztást, és mihamarabbi visszatéréssel számolt. A magyar legitimisták is azon a véleményen voltak, hogy a dolog még koránt sincs elveszve. A diplomáciai életben is az a vélemény uralkodott, hogy a királykérdés továbbra is a magyar politika sarokpontja marad. A legitimista vezetőket sem törte meg sem az október végi események kudarca, sem pedig a fogság. Az előzetes letartóztatásból elbocsátott Andrássy és Rakovszky nyilvánosan kijelentették, hogy minden eszközt fel fognak használni Bethlen és a kormányzó megbuktatására.¹⁷⁶ Amikor Bethlen 1922. január 5-én megjelent a Kisgazdapárt vacsoráján, ő is szóba hozta, hogy a restauráció kudarca ellenére újból erőteljes legitimista propaganda indult meg, amely ellen a miniszterelnök harcot hirdetett, mert az végromlásba sodorja az országot, s hirdetői attól sem rettennek vissza, hogy sárba tiporják a kormány becsületét. Bethlen ezen kijelentését persze annak figyelembevételével kell kezelni, hogy a kiscgazdákat is magában foglaló egységes párt létrehozására törekvő miniszterelnöknek jól jött az antilegitimista kiscgazdák riogatása. Az elkövetkező hónapokban mindenesetre heves vita alakult ki a Bethlen-kormány és a legitimista vezetők között. Mindkét fél a másikat okolta az októberi eseményekért.¹⁷⁷ Bethlen azzal az állításával próbált éket verni a legitimista vezetők közé, hogy Andrássynak és Rakovszkynak Tihanyból való elszállítására a király elutazása előtt azért került sor, mert Gratz a kormány képviselőivel azt közölte: a király a két úr tanácsaira nem tart igényt. Gratz persze hevesen tiltakozott a miniszterelnök és az ún. *Fehérkönyv* által a dolgok ilyen beállítása ellen. Andrássy is visszautasította Bethlen kijelentését, amely szerint Tihanyban ő maga is a detronizáció mellett lett volna. Ezek után Andrássy Bethlen „kétszínűségének bizonyítására” elmondta, hogy a miniszterelnök kész volt tárgyalásokba bocsátkozni Gratz ama indítványáról, amelyben a volt külügyminiszter a király színleges lemondását javasolta.¹⁷⁸

Annak ellenére tehát, hogy a legitimista vezetők ellen a bűnvádi eljárás folyamatban volt, elég nyíltan támadták a kormányt, amely nem maradt ebben a tekintetben adósuk. A legitimista propaganda is tovább folyt. Gratz a Keresztény Royalista Klubban tartott előadásában azt hangsúlyozta, hogy a Szent István koronáját viselő magyar király az elszakított részekre gyakorolt vonzóerőt megszázsorozza. Gratz visszautasította azt az európai közvéleményben elterjedt felfogást, amely szerint a magyar királykérdésnek a legitimitás alapján való megoldása azt jelentené, hogy Magyarország háborús politikára gondol. Nézete szerint ennek éppen az ellenkezője igaz. Egy választott király vagy köztársasági államfő, akiknek „a nem-

zetbe gyökere nem volna”, esetleg kénytelen lenne „népszerűségét kalandos vállalkozások mindig bizonytalan sikereivel megalapozni”. „De előbb-utóbb meg fogjuk győzhetni az európai közvéleményt arról, hogy a törvényes király visszatérének lehetővé tétele a békés konszolidáció érdeke. Be fogjuk ezt bizonyíthatni, mert ez az igazság.”¹⁷⁹

A legitimista törekvések tekintetében egészen új helyzetet teremtett IV. Károly 1922. április 1-jén bekövetkezett halála. Április 2-án Andrássy lakásán valamennyi legitimista irányzat képviselői – köztük Gratz – jelenlétében értekezletet tartottak. Ezen kinyilvánították azon felfogásukat, hogy „IV. Károly öfelsége elhunyt a folytán az ő első szülött fia II. Ottó a magyar király, akinek megkoronázását jelenleg vis major gátolja”. Megfogalmazták azon kívánságukat is, hogy a király földi maradványait Magyarországon temessék el. A tanácskozás eredményeit tartalmazó memorandumot azonban az ügyészség nem engedte nyilvánosságra hozni.¹⁸⁰

Ezen közös legitimista demonstráció ellenére a legitimisták nem egységesen készültek a májusi nemzetgyűlési választásokra. Mint ismeretes, az év elején Bethlen miniszterelnök a Kisgazdapártra támaszkodva hozta létre egységes kormány-pártját. A korábban főleg a legitimistákat tömörítő KNEP felbomlott. Képviselőinek egy része átlépett az Egységespártba. Sokan kitartottak ugyan továbbra is az elvi legitimizmus mellett, de készek mutatkoztak a Bethlen-kormány által képviselt konszolidáció támogatására. Ezt az álláspontot képviselte a Wolff Károly vezette fővárosi Keresztény Községi Párt is. A mérsékelt legitimista ellenzék és a kormány között kívánt hidat verni a Zichy János által alapított Nemzeti Összetartás Társaskör is. A kormánnyal élesen szemben álló legitimisták Andrássy vezetésével létrehozták a február elején zászlót bontó Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Pártot, amely Friedrich István 1920 áprilisában megalakult Keresztény Nemzeti Pártjára épült.¹⁸¹

A legitimista táboron belül tehát éles törésvonal húzódott a Bethlen-kormánnyal szemben elfoglalt álláspont mentén. A megkoronázott király halálával beállt helyzet ugyanakkor lehetőséget kínált, hogy a mérsékelt legitimisták és a kormányzat között ismételen közeledés indulhasson meg. Az e célból megkezdett titkos tárgyalások tárgya egyrészt a kialakult közjogi helyzet elismerése, másrészt pedig az Ottó főherceg melletti propaganda engedélyezése volt. Ottónak majdani királlyá választása nem állt volna ugyanis ellentétben a trónfosztást kimondó törvénnyel. Ez a kérdés azonban – tekintettel a trónörökös korára¹⁸² – nem volt aktuális, s arra is számítani lehetett, hogy a trónörökös nagykorúságáig az európai politikai hely-

¹⁷⁶ Cnobloch budapesti osztrák követ jelentése, 1921. december 7. ÖStA NPA, Karton 816, Liasse Ungarn 9/11, 213–216. fol. Fürstenberg jelentése, 1921. január 4. PA AA R74190.

¹⁷⁷ Vö. KARDOS (1998): 88–90.

¹⁷⁸ *Pester Lloyd*, 1922. január 25. *Pesti Napló*, 1922. január 25. *Uj Nemzedék*, 1922. január 31. és május 18. *Nemzeti Ujság*, 1922. május 16., 18. és 25.

¹⁷⁹ *Ujság*, 1922. március 29.

¹⁸⁰ *Magyarország*, 1922. április 4. Vö. KARDOS (1998): 100.

¹⁸¹ KARDOS (1998): 91–98.

¹⁸² Ottó főherceg 1912-ben született.

zet a legitim megoldás vonatkozásában kedvezően módosul.¹⁸³ A kormányzati tényezőkkel Ottó trónörökös érdekében lefolyt tárgyalásokat Gratz is üdvözlendőnek tartotta.

A választások kiírása után Andrássy, aki a legitimisták vezérének számított, egy valamennyi legitimistát magában foglaló legitimista pártot akart létrehozni, amely a legitimizmus programjával indult volna a választásokon. Gratz viszont úgy gondolta, hogy pusztán legitimista programmal nem lehet eredményesen szerepelni, és attól tartott, hogy a párt sikertelenségét a legitimizmus kudarcával fogják azonosítani. Azon a véleményen volt, hogy a legitimizmust pártok feletti eszmeként kellene tekinteni, és egy legitimista alapon megalakítandó párt esetében sem szabadna a legitimizmust a párt egyedüli programjának megjelölni. Egy legitimista pártnak is állást kellene foglalnia a közvéleményt foglalkoztató kérdésekben, mert nincsenek a szavazók között olyanok, akik „csak legitimisták”. Szerinte sokkal célszerűbb lenne egy népszerű programmal a legitimizmust is képviselni, mint a legitimizmust pártalakítás alapjává tenni. Gratz – konzekvensen azon felfogásához, amely szerint a dualizmus idején hiba volt, hogy a magyarországi pártok közjogi alapon szerveződtek – a pártalakulásokat most is világnézet alapján tartotta helyesnek. Ezen aggályai ellenére kész lett volna Andrássyék pártjának képviselőjelöltjeként elindulni. A szegedi jelöltséget azonban elutasította, mert nem akart Teleki Pál ellenlábasaként fellépni. Debrecenben, amely a szabad királyválasztók bázisa volt, és ezért nem sok esély mutatkozott számára, ugyancsak nem kívánt elindulni. Sopronban szívesen lett volna jelölt. Annál is inkább, mert a város korábban már felajánlotta mandátumát Gratznak. Itt azonban végül Andrássy szállt harcba a képviselőségért.¹⁸⁴

Az a körülmény, hogy Gratz nem talált megfelelő egyéni választókerületet, ahol elindulhatott volna, valamint hogy számos kérdésben eltért a véleménye Andrássy politikájától, odavezetett, hogy Gratz és közvetlen elvbarátai liberális legitimista programmal Gazdaságpolitikai Párt¹⁸⁵ néven önálló pártot hoztak létre, amely a liberális front részeként azokban a körzetekben (a budai és a budapesti III. [déli] választókerületben) állított saját listát, ahol – úgy látták – a liberalizmust nem képviseli senki megfelelően. A déli választókerületben indult például egy legitimista párt, de az nem volt liberális, és indult egy liberális párt, de az antilegitimista volt. Gratz a budapesti déli körzetben lett a párt listavezetője.¹⁸⁶ A Párt programjának

középpontjában a gazdasági kérdések álltak: „Magyarország újjáépítését csak intenzívebb gazdaságpolitikával érhetjük el és az államigazgatásban, az országos és helyi politikában a gazdasági problémáknak kell elfoglalniuk a legelőkelőbb helyet. A párt a liberális, de progresszív adópolitikát, a teljes szabadkereskedelmet, a monopóliumok teljes megszüntetését és a törvényes királyság helyreállítását kívánja, mert meggyőződése szerint nyugodt gazdasági fejlődés csak teljes jogrend alapján lehetséges: a teljes jogrend, törvénytisztelet, jogbiztonság pedig csakis a legfőbb állami tekintély jogaiba való visszahelyezése árán érhető el.”¹⁸⁷ A Gratz irányítása alatt álló Gazdaságpolitikai Párt zászlóbontó gyűlésére meglehetősen későn, csak a választások előtt mintegy másfél héttel került sor. Programbeszédében Gratz elítélte a fajvédelem leple alatt jelentkező állami protekciót. Bírálta a kormány „antiszociális” gazdaságpolitikáját és az „abszurditásig túlhajtott” vámvédelmet, valamint a külpolitikát, amely „izolálta” az országot. Hangsúlyozta, hogy „összes érdekünk a legitimizmushoz való ragaszkodást követelik meg”. Kívánatosnak nevezte, hogy a követendő módszerek tekintetében fennálló ellentétek ellenére a legitimisták közeledjenek egymáshoz. A nagygyűlésen felszólalt a pártonkívüli Apponyi Albert gróf is. A gyűlés után pártvacsora volt Gratz tiszteletére a belvárosi Kiszely étteremben, ahol Gratz kijelentette: mindig liberális érzelmű volt, és az ő liberalizmusa nincsen ellentétben a keresztény morállal. (A vacsorán felszólalt Giesswein Sándor is.)¹⁸⁸

A választási kampány meglehetősen kíméletlen eszközökkel folyt. Bethlen Andrássyval, legkellemetlenebb legitimista ellenfelével szemben felhasználta a Tisza-kultuszt is. Tehette ezt annál inkább, mert az egykori Munkapárt hívei jórészt beléptek az Egységspártba. A kormánypárt egyik választási plakátján közölték Tiszának három nappal halála előtt Réz Mihályhoz írt állítólagos levelét, amelyben az állt: „Az országot Andrássyék hihetetlen felelőtlenséggel bedobták a káoszba.” Andrássy segítségére – a történeti igazság és objektivitás érdekében – a töle egyébként sok politikai kérdésben eltérő álláspontot képviselő Gratz sietett. Gratz kétségét fejezte ki a levél hitelességét illetően, amit Tiszával annak meggyilkolása előtt néhány nappal folytatott megbeszélésének felidézésével támasztott alá. E szerint Tisza Andrássyval való súlyos nézeteltérései ellenére egyedül őt látta alkalmas férfinak, aki a nehézkes Burián Istvánt felválthatná a külügyminiszteri székben, és menthetné még a menthetőt.¹⁸⁹ Gratz egyébként levélben szólította fel a soproni választókat Andrássy támogatására.¹⁹⁰ Apponyi és Gratz a Telefon Hírmondóban szerették volna felolvasni a *Fővárosi Hírlap*ban már kinyomtatott írásukat. Apponyi szerint „egészen amerikai ízű volna a dolog és Magyar-

¹⁸³ A budapesti osztrák követ jelentése, 1921. április 22. ÖStA NPA, Karton 798, Liasse Ungarn 2/11, 459–461. fol.

¹⁸⁴ GRATZ (2009): 319–320.

¹⁸⁵ A Gazdaságpolitikai Párt plakátja: <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/105071>

¹⁸⁶ „Még egy szó a választókhöz. Gróf Apponyi Albert a Fővárosi Hírlap útján üzen” és „A Gazdaságpolitikai Párt jelöltjei a déli kerületben”. *Fővárosi Hírlap*, 1922. május 31., 3. Vö. GRATZ (2009): 320.

¹⁸⁷ *Nemzeti Ujság*, 1922. május 28. *Ujság*, 1922. május 10.

¹⁸⁸ *Nemzeti Ujság*, 1922. május 18.

¹⁸⁹ *Nemzeti Ujság*, 1922. május 25. Vö. GRATZ (2009): 230–231.

¹⁹⁰ *Nemzeti Ujság*, 1922. május 28.

ország óriási előhaladásáról tenne bizonyosságot. Meg vagyok róla győződve, hogy hitelképességünket is nagyban emelné, ha látnák, hogy ilyen kultúrintézményre is be vagyunk rendezkedve.” A hatóság azonban nem engedélyezte a felolvasást, pedig ekkor már nem volt cenzúra Magyarországon.¹⁹¹ Apponyi így méltatta Gratz Gusztávot: „Gratz Gusztávot nem kell ajánlani: a ki közügyekkel foglalkozott, tudja, hogy ez a név mit jelent: minden vásári lármától mentes, szolid tudáson és puritán jelleme alapultó csendes, kitartó és eredményes munkát. Szinte ideális képviselője a polgári munka embereinek, politikába átültetett leghűbb személyesítője az ő típusuknak, éppen azoknak a tulajdonságoknak és erényeknek birtokosa, a melyekre hazánknak mindenkor, de különösen ma, leginkább szüksége van. Királyhűsége is polgári öntudatának talajából nőtt ki, az egész ember egy darabból való, a belső összhangnak ritka példája. Budapest polgársága méltóbbnak nem adhat mandátumot.”¹⁹²

A május végén és június elején a Bethlen-kormány által rendeleti úton a korábbihoz képest szűkített választójog alapján megtartott nemzetgyűlési választásokon a legitimisták reményeikhez képest nagyon sovány eredményt értek el. Az Andrássy-féle párt csak tizenkét mandátumot szerzett, a Haller-féle párt csak nyolc mandátumhoz jutott. Gratz Gazdaságpolitikai Pártja egyetlen képviselői helyet sem nyert el, így Gratz maga sem került be a nemzetgyűlésbe. Andrássy súlyosan elmarasztalta a kormány által gyakorolt választási erőszakot, és kifogásolta, hogy a főváros és a törvényhatósági városok kivételével visszaállították a nyílt szavazást. Sokkal mérsékeltebben fogalmazott Gratz, aki legalább annyira a választók demagógiára való fogékonyságának tudta be az eredményeket, mint a választások során elkövetett tisztátalanságoknak.¹⁹³

Gratz a sajtóban értékelte a választásokat a legitimizmus szempontjából. Egyértelműen hibaként könyvelte el, hogy az egyik párt – nyilván Andrássy pártjára gondolt – legitimista programmal kísérelt meg a nemzetgyűlésben többséget szerezni. Ezt – folytatta – csak azzal lehet jóvátenni, ha a választások után keresik a kapcsolatot az összes legitimista elem között. Megmutatkozott, hogy a választók többsége számára a királykérdésnél fontosabbak a világnézeti kérdések, s választói prioritásukat azok alapján határozták meg. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy helyesek korábban kifejtett nézetei: a királykérdés legitimista megoldása nem lehet egyetlen párt monopóliuma. Minden polgári pártban – folytatta Gratz – vannak számosan olyan férfiak, akik legitimista alapon állnak. Nem is érdeke a legitimizmusnak, hogy őket ortodox legitimista álláspontból kriptó- vagy pseudo-legitimistáknak bélyegezzék. Gratz ebben az összefüggésben IV. Károly halálát

egyenesen megkönnyebbülésként fogta fel, mivel szerinte a királykérdés legitim megoldása előtt az elhunyt király személye a legitim királyság számos meggyőződéses híve számára akadályt jelentett. Gratz szerint a szabad királyválasztás elve sokak számára csak eszköz volt az általuk félreismert és ezért számukra ellenszenves Károly király eltávolítására. A király halála után azonban sokkal nagyobb esély tűnik valamennyi legitimista elem egymáshoz való közeledésére. Gratz úgy fogalmazott, hogy nem voltak karlisták, hanem csak antikarlisták. Ez az ellentét most megszűnt. Nézete szerint nem a királykérdésben van ellentét, hanem az októberi eseményekhez való viszonyban. Itt az ideje, hogy az októberben egymással szemben álló két tábor megértésre törekedjék. Egyaránt téves az a beállítás, hogy a király mellé állt férfiakat cselekedetükben az vezette, hogy hatalomra kerüljenek, és az is, hogy a kormányzat mindenáron meg akarta akadályozni IV. Károly visszatérését. Hihetőnek mondta, hogy a kormány meg volt győződve arról, hogy a restauráció az adott körülmények között az országot végromlásba taszította volna. Ma még nem lehet eldönteni, hogy melyik felfogásnak volt igaza. A választ esetleg egyszer a történelem fogja megadni. Gratz a két tábor közötti ellentét csökkentése érdekében nem a királykérdés kikapcsolását javasolta – mert az szerinte nem lehetséges –, hanem az októberi események kikapcsolását. Gondolatmenetét azzal zárta, hogy az ország politikai nyugalma szolgálna, ha az októberi eseményekben való részvételük miatt ellenük indított büntetőeljárást mihamarább lezárnák.¹⁹⁴ Gratzot – saját kérésére¹⁹⁵ – 1922. június 30-ával a külügyminisztérium nyugdíjazta.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Gustav GRATZ: Die neue Nationalversammlung und die Königsfrage. *Pester Lloyd*, 1922. június 13. GRATZ Gusztáv: Új utak a királykérdésben. *Nemzeti Ujság*, 1922. június 25. Gratz utóbbi cikkéhez számosan szóltak hozzá. A „szenzáció erejével ható államférfiúi megnyilatkozással” kapcsolatos félreértéseket az alábbi helyen kívánta eloszlatni. *Nemzeti Ujság*, 1922. június 28.

¹⁹⁵ Ambróczy Lajos levele Gratznak, 1922. március 13. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

¹⁹⁶ M. Kir. Külügyminiszter. 11.120/1-a/1922. sz. irat. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában. Vö. IMKSZT: 450.

¹⁹¹ Apponyit nem engedték a láthatatlan hallgatósághoz beszélni. *Fővárosi Hírlap*, 1922. május 31., 5.

¹⁹² *Fővárosi Hírlap*, 1922. május 31. A címlapon Apponyiról és Gratzról is grafika található.

¹⁹³ GRATZ Gusztáv: Die neue Nationalversammlung. *Pester Lloyd*, 1922. június 11.

VII. Helykeresés (1922–1933)

1. Háttérben

Gratz életében a második restaurációs kísérlet, majd az 1922. évi nemzetgyűlési választások után egy rövid időre viszonylagos tétlenség következett. A letartóztatás, majd a vádemelés következtében az – addig megszokott – egzisztenciája is egy csapásra veszélybe került. Tapasztalnia kellett, hogy annak személye, akinek a kormányzati tényezőkhöz fűződő korábbi jó viszonya megromlott, a gazdasági szférában sem nagyon kívánatos. Ezen okból nem alakultak elvárásainak megfelelően kapcsolatai a Weiss Fülöp vezetése alatt álló Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal sem, amelynek még a külügyi tárca éléről történő távozása után lett igazgatósági tagja. 1924-ben kivált a bank vezetéséből, mert a megígért tantiémeknek (osztalék) csak egy részét kapta meg, és – Gratz sérelmére – nem választották be a bank érdekeltségébe tartozó ipari vállalkozások igazgatótanácsaiba sem.

Az 1921-től 1925-ig tartó időszak főleg a gazdasági életben megfelelő egzisztencia keresésével telt számára. Kezdetben nem járt szerencsével. Számos vállalat (Standard-Bank, Centrum Kereskedelmi Társaság, Viktória Malom Rt., egy nyomda, egy könyvkötészet), amelyek irányításában részt vett, előbb-utóbb csődbe ment, vagy legalábbis súlyos nehézségekkel kényszerült szembenézni. Hogy ebben mennyi szerepe volt az általános gazdasági helyzetnek, mennyi az illető vállalkozások menedzsmentjének, mennyi személy szerint neki magának, nehezen állapítható meg. 1925-ben saját vállalkozás indításával kísérletezett: koncessziót kért és kapott önálló banki tevékenység végzésére, Magyarország és a külföld közötti pénzügyi tranzakciók közvetítésére. Hamarosan rá kellett azonban jönnie, hogy hiányzik belőle az üzletemberi tehetség, az az üzleti életben nélkülözhetetlen kitartás, amely a sikertelen projektek sora után is újabb és újabb tervek szövésére ösztönöz. Később több bécsi érdekeltségű magyarországi iparvállalatnak (győri Textilgyár Rt., Vagongyár Rt., Szeszgyár Rt., Újpesti Lapedőgyár Rt.) kezdett dolgozni. Már 1921-től betöltötte a Biedermann-féle Vasúti Felszerelési Rt. (Aktiengesellschaft für Eisenbahnbedarf) magyarországi csoportjának elnöki tisztségét. Az Rt. 1928-ban történt tönkremenéséig ez az állás biztosította számára a legállandóbb

jövedelmi forrást. (Egyébként rendkívül kiterjedt gazdasági tevékenységére jellemző, hogy 1925-től a 30-as évek végéig több mint negyven bank, illetve iparvállalat igazgatósági tanácsának volt elnöke vagy elnökhelyettese, illetve tagja.)¹

1925 végén Gratz elvállalta a csődhelyzet előtt álló Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár szanálásának vezetését. Az egzisztenciaszerzés mellett – emlékiratai szerint – ebben az is ösztönözte, hogy szeme előtt lebegett annak a kétszáz embernek a sorsa is, akiket az utcára kerülés veszélye fenyegetett. A kormány is támogatásáról biztosította az akciót, mert „kár lenne a kevés magyarországi nem zsidó bank egyikéért”. A csőd bekövetkezése esetén ezenkívül a piac megrázkódtatásától is tartani lehetett.² Az egészen 1928 nyaráig elhúzódó szanálás a főváros bevonásával eredményesen végződött. A pénzügyintézetet, amely Budapesti Községi Takarékpénztár néven működött tovább, a főváros szerezte meg. Gratz egyéni számitásai azonban nem váltak be, mert őt kihagyták az új bank vezetéséből.³

Politikai szerepvállalásra a nemzetközi szinten először az Interparlamentáris Unió nyújtott neki lehetőséget. Már az első világháború előtt részt vett az Unió ülésein. Az első világháború után ugyan csak 1926-tól volt újra parlamenti képviselő, de az Interparlamentáris Unió munkájában a magyar képviselők és az Unió ismételt kapcsolatfelvételétől kezdődően részt vehetett, mert a szervezet „örökös tagjának” választották. 1924-ben a jogi bizottságba delegálták, ahol pedig beválasztották a bizottság munkáját előkészítő albizottságba. Ez azzal járt, hogy nemcsak az Interparlamentáris Unió nagy konferenciáin, hanem a bizottsági üléseken is részt vehetett.⁴

Két évvel letartóztatásuk után Andrássy és Gratz az *Ujságnak* adott interjúban még mindig csak a mielőbbi tárgyalást követelték. Andrássy egyenesen névetségesnek nevezte, hogy lázadás a vád, ugyanakkor a vádlottak közül néhányan fontos

¹ GRATZ (2009): 287–291., 320–324. és 329–332. Vö. ENDERLE-BURCEL-FOLLNER: 131–132.

² Vö. A pénzügyminiszter előterjesztése a minisztertanácsához az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár szanálása ügyében. 1926. márc. 26. IET III.: 26. sz. irat.

³ GRATZ (2009): 401–416.

⁴ Jelen volt a bécsi (1922), a koppenhágai (1924), a genfi (1924), a washingtoni (1925) konferenciákon, távol maradt 1926-ban Párizsból és 1927-ben Berlinből. Ott volt Londonban 1930-ban és Bukarestben 1931-ben (*Budapesti Hirlap*, 1931. október 2., 5. és október 6., 3.). Nem utazott el Genfben 1932-ben és Madridba az azt követő évben. Szintén jelen volt 1934-ben Isztambulban, 1935-ben Brüsszelben (*Budapesti Hirlap*, 1935. augusztus 1., 3.), 1938-ban Hágában és 1939-ben Oslóban (*Uj Magyarország*, 1939. augusztus 22.). Betegség miatt nem tudott részt venni a budapesti konferencián 1936-ban, majd távol maradt 1937-ben Genfből is. Az éves bizottsági ülések 1935-ig többnyire Genfben, azután Nizzában kerültek megrendezésre, kivéve 1928-at, amikor Prágában, 1937-et, amikor Rómában és 1940-et, amikor Luganóban. GRATZ (2009): 472–474. Berzeviczy Albert nagy elismeréssel nyilatkozott Gratz Gusztávnak az Unió tanácsülésének jogi bizottságában kifejtett szerepléséről, „kiváló dialektikájáról és arról a fölüeny nyugalomról, amellyel a magyar érdekeket képviselte és megvédte”. *Budapesti Hirlap*, 1931. január 26.

államügyekben miniszterekkel tárgyalnak. Gratz – az októberi eseményekre visszatekintve – továbbra is vállalhatónak vélte akkori ténykedésüket, és a vádat ezúttal is visszautasította: „Két év telt el az akkori események óta, de ma, nyugodt megfontolás után is azt kell mondanom, hogy nem lehetett volna akkor másként eljárnom, mint ahogyan eljártam [...]. Ma is jogi lehetetlenségnek tartom azt a vádat, amely azokat, akik az akkor trónjától még meg nem fosztott király oldalán álltak, lázadóknak kívánja minősíteni. Nem tudom, hogyan cselekedtünk volna, ha a trónfosztás akkor már ki lett volna mondva – lehetséges, hogy mi saját alkotmányos felfogásunk szerint akkor is kötelességünknek tartottuk volna, hogy a király mellé álljunk, ha ezzel a más felfogásúak előtt valósággal lázadást követtünk volna el.”⁵

A „Rakovszky István és társai” ellen lázadás büntette miatt folyamatba tett bűnvádi eljárást aztán Pesthy Pál igazságügyi miniszter előterjesztésére Horthy kormányzó engedélyével a budapesti királyi törvényszék 1924. augusztus 1-jén megszüntette.⁶ Az igazságügyi miniszter előterjesztéséből kitűnik, hogy az 1922. március 31-ei vádhatározat óta az ügyben intézkedés csak annyiban történt, hogy a budapesti kir. büntetőtörvényszék vádtaácsa kérte a nemzetgyűléstől az időközben ismételt képviselővé választott Rakovszky, Andrássy és Sigray mentelmi jogának felfüggesztését, a nemzetgyűlés azonban mindaddig ebben az ügyben semmilyen határozatot nem hozott. Az előterjesztés a „nemzet magasabb erkölcsi és anyagi érdekeire” hivatkozva az eljárás megszüntetését indítványozta. Az indoklásban többek között az állt, hogy IV. Károly halálával a restauráció aktualitását veszítette, a legitimisták is „megértőbb” álláspontra helyezkedtek, valamint hogy a minden bizonnyal hetekig tartó bizonyítási eljárás ismételt felizgatná az ország politikai közvéleményét, és a mentelmi ügy kérdése is akadályozná a nemzetgyűlés „produktív” munkáját. Az 1921. októberi királypuccsban részt vett legitimista politikusok elleni bűnvádi eljárás megszüntetése belpolitikailag részét képezte a bethleni konszolidációnak. A kegyelemmel egy időben Gratz elvállalta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki posztját. Ennek a tisztségnek egyértelmű politikai tartalma volt, hiszen a Sándor-palota szempontjából bizalmi funkciónak számított. A pozíció elfoglalása a szélesebb közvélemény előtt is demonstrálta, hogy Gratz újra szalonképessé vált a kormányzati körökben.

⁵ *Ujság*, 1923. december 23.

⁶ IET II.: 52. irat; MNL OL K583, 7. cs. 97. t. „Bűnügy” 8. fol.-tól. A Magyar kir. Kúria azonban 1925. márc. 27-én Schnitzler Ágoston és Szenkovich Dénes tekintetében óvást emelt a kegyelem ellen, arra az álláspontra helyezkedve, hogy nevezettek a katonai bíróság hatáskörébe tartoznak. Uo. Annak ellenére, hogy Gratz még 1921. december 30-án levélben Schnitzler segítségére sietett, azt állítván, hogy a király érkezését jelző távirat kézbesítésekor Schnitzler „egész magaviselete kétségtelenné tette” előtte, hogy a táviratnak értelmével egyáltalán nem volt tisztában. Uo. 195. fol.

Gratz erősen exponálta magát az 1924-ben megindult magyar–szovjet tárgyalásokban is. A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetőségéről a Szovjetunió már 1922 tavaszán, a genovai konferencián puhatolódzott, amikor Csicserin külügyi népbiztos és Bánffy külügyminiszter között titkos megbeszélésre került sor. Ezek a tárgyalások ugyanaz év nyarán Berlinben folytatódtak. A szovjet fél nyilvánvalóvá tette, hogy mindenfajta egyezmény megkötésének előfeltétele, ha Magyarország hivatalosan is elismeri Szovjet-Oroszországot. Mivel erre a magyar fél nem volt hajlandó, a tárgyalások eredmény nélkül megszakadtak.⁷ 1924 áprilisában a sajtóban felmerült, hogy Gratz Gusztávot nevezik ki a párizsi magyar követség élére, majd az a hír terjedt el, hogy moszkvai követ lesz. Ő ezeket a híreket cáfolta, de hangsúlyozta, hogy a magyar–orosz diplomáciai kapcsolatok felvétele előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz.⁸ 1924-ben újra szovjet kezdeményezésre indultak meg a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat előkészítő tárgyalások.⁹ A német származású V. H. Ausszem bécsi szovjet követ kereste az érintkezést – feltehetően mások mellett¹⁰ – Gratz Gusztávval is, a közvetítő, Sigmund Münz, a *Neue Freie Presse* című bécsi lap újságírója, Gratz korábbi kollégája révén. Az első találkozási Münz lakásán került sor.¹¹ Ausszem közölte Gratzcal, hogy országa érdekelt lenne a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolatok felvételében. A bécsi szovjet követ a két ország érdekazonosságát aláhúzárról tájékoztatta Gratzot, hogy a Szovjetunió a közeljövőben akciót fog indítani Románia ellen Besszarábia visszaszerzése érdekében. Ha ennek során a két ország között háborúra kerülne sor, akkor a Szovjetunió abban érdekelt, hogy Magyarország maradjon semleges, és ne nyújtson segítséget Romániának. Ellenben a Kárpátokon túl (vagyis Erdélyben) Magyarország szabad kezet élvezne. Gratz tájékoztatta a miniszterelnököt a megbeszélés tartalmáról. Bethlen kérte Gratzot, hogy folytassa a tárgyalásokat, úgy vélte, először gazdasági téren kellene a kapcsolatokat elmélyíteni, amelyeket aztán később politikai térre is ki lehetne terjeszteni.¹²

⁷ SERES (2002): 373. Vö. JUHÁSZ: 96–97.

⁸ *Pesti Hirlap*, 1924. április 7. A *Tólnai Világlapja* 1924. november 19-ei számának 4. oldalán közli Gratz fotóját a következő aláírással: „Ő az első szovjet-oroszországi magyar követ Moszkvában.”

⁹ Daruváry külügyminiszter 1924. május 24-én miniszterközi értekezleten szólt a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolat felvételének fontosságáról. IET III.: 209. irat. 1924 tavaszán Csehszlovákia és Jugoszlávia is tárgyalásokat kezdett Litvinovval. JUNGERTH-ARNÓTHY: 23.

¹⁰ Masirevich Szilárd bécsi magyar követ 1924. április 10-ei jelentésében az állt, hogy „különböző alkalmi közvetítők» ajánlották fel szolgálataikat a szovjet félnek, akik között ott volt Gratz is”. SERES (2002): 377.

¹¹ GRATZ (2009): 326. Megjegyzendő, hogy emlékirataiban Gratz tévedett vagy elírás történt, amikor a megkeresés időpontját 1924 szeptemberére tette.

¹² GRATZ (2009): 327.

Május 30-án Gratz már Bécsben a szovjet követségen volt kétórás munkareggin.¹³ Gratz azon aggodalmára, hogy amennyiben Magyarország szomszédait megelőzve ismerné el Szovjet-Oroszországot, akkor Prága, Belgrád és Bukarest várhatóan tiltakozni fog, a szovjet követ azt vetette ellen, hogy a breszt-litovszki béke alapján pusztán a diplomáciai kapcsolatok felújításáról lenne szó. Így fogták fel a rapallói egyezményt német részről, és Ausztria is ezen az alapon létesített a szovjettel 1924 februárjában diplomáciai kapcsolatot. Ausszem jelentéséből az is kiderült, hogy Gratz szándékai mögött vaskosan voltak magán gazdasági érdekek is. „A lepel hamar lehullt, Gratz ugyanis egy vagonyszerelő gyár [Bidermann-féle Vasútfelszerelési Rt.] részvényese, és az igazgatóját Davidovicshoz [bécsi szovjet kereskedelmi képviselő] szeretné küldeni, akit én figyelmeztettem erre.” A szovjet követ azonban azt is leszögezte, hogy diplomáciai kapcsolatok nélkül szó sem lehet kereskedelmi megállapodásokról.¹⁴ Június 4-én Gratz már azt közölte Ausszemmel, hogy Bethlen miniszterelnök is egyetért a diplomáciai kapcsolatok felvételével, és felkérte őt a nem hivatalos tárgyalások továbbfolytatására.¹⁵ Csicserin szovjet népbiztos is arra utasította Ausszemet, hogy minden kötelezettségvállalás nélkül folytassa a megbeszéléseket Gratzcal.¹⁶ Gratz – erre Bethlentől is felkérést kapott – kezébe vette a magyar ipar köreiben a szovjetekkel kötendő kereskedelmi egyezményekkel kapcsolatos megbeszélések koordinálását. Ezzel párhuzamosan pedig a sajtóban is igyekezett propagálni a Szovjetunióhoz való közeledés fontosságát.¹⁷ A magyar ipari körök két táborra oszlottak. Míg a gyáripár

¹³ Gratz emlékirata szerint [GRATZ (2009): 327.] erre a találkozóra tehát – eltérően SERES (2002): 379. megállapításától – Bethlen miniszterelnök tudtával került sor.

¹⁴ Ausszem szovjet bécsi követ politikai naplója 1924. május 30. – június 4. 121–123. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 67. gyelo 938. Az orosz levéltári forrásokat Kolontári Attila bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúttal is köszönöm. Közli SERES (2002): 388. Vö. GRATZ (2009): 327–328.

¹⁵ Ausszem szovjet bécsi követ politikai naplója 1924. május 30. – június 4. 121–123. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 67. gyelo 938. Közli SERES (2002): 388.

¹⁶ Csicserin külügyi népbiztos Ausszem bécsi szovjet követnek, 1924. június 13. Közli SERES (2002): 389. Június 17-én Kun Béla, az OK(b)P KB tagja levélben közölte véleményét Csicserin külügyi népbiztossal: a diplomáciai kapcsolatok felvétele szükséges, s a tárgyalások helyszínének Bécs a legjobb. Gratzról fontosnak tartotta megjegyezni, hogy korábban a GYOSZ igazgatója volt, amely szervezet tagjai a leginkább támogatják a diplomáciai kapcsolatok felújítását. „A magyar burzsoázia legitimista-monarchista szárnyának vezetője, így Horthy és közte közismert az érdekellentét (Gratz többször tiltakozott a fehérterror ellen).” Gratzcal lehet tárgyalni, mert „más magyar diplomáták sem kevésbé reakciósak”. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 68. gyelo 941. 2. Közli SERES (2002): 391.

¹⁷ GRATZ (2009): 328. Ismeretlen eredetű szovjet külügyi feljegyzés Gratz Gusztávról. Moszkva, 1924. június 13. Budapesti értesülések szerint Gratz tanulmányútra Oroszországba készül. Több cikk publikálása után a kormány jelölte a magyar–orosz tárgyalásokra küldött bizottságba. Később őt fogják kinevezni moszkvai magyar követnek. A külügyi feljegyzés azt is megjegyezte róla, hogy „a bolsevikok esküdt ellensége”, bécsi követi működése idején a bécsi *Arbeiter-Zeitung* kémszervezet vezetőjeként leplezte le, „magyar kormány- és gazdasági körökben gyűlölik, mert legitimista és nagy karrierista”. SERES (2002): 389–390.

nagyobb képviselői egy olyan képviseleti társaság létrehozására gondoltak, amely csak bizonyos cégeket képviselt volna a Szovjetunióban, a kisebbek – Gratz is ezt az álláspontot osztotta – egy „integrált” magyar–szovjet vegyes kereskedelmi részvénytársaság létrehozását támogatták. Gratz bécsi tárgyalásai során kiderült, hogy a szovjet kormány nem híve a vegyes kereskedelmi rt.-nek, mert ez esetben a várt haszonnak csak egy része lenne az övé. Éppen ezért Gratz szerette volna elérni, hogy a magyar fél a politikai tárgyalások sikerét az rt. engedélyezésétől tegye függővé. A külügyminisztérium ugyanakkor csak a politikai megegyezés után kívánt kereskedelmi szerződés megkötéséről tárgyalni. Gratz viszont azon a véleményen volt, hogy nincs szükség kereskedelmi szerződésre, mert az rt. koncesszióját már a politikai tárgyalások folyamán biztosítani lehetne.¹⁸ A tárgyalások eredményeként Gratz 1924. június végén átadta a bécsi szovjet kereskedelmi képviseletnek a magyar–szovjet kereskedelmi rt. német nyelvű alapító okiratát. Ebben az összes olyan magyarországi vállalat neve szerepelt, amelyek érdeklődtek a szovjet állammal való kereskedelem iránt. A Külkereskedelmi Népbiztosság azonban elutasította Gratz tervezetét, megismételve, hogy ilyen együttműködésről csak azután lehet szó, ha Magyarország diplomáciailag is elismeri a szovjet államot.¹⁹

A magyar kormány végül úgy döntött, hogy a hivatalos tárgyalásokat augusztus második felében Kánya vezetésével Berlinben folytatja le. Gratz ennek nem örült, mert azt szerette volna, hogy a tárgyalásokra az ő aktív részvételével Bécsben kerüljön sor. Kánya²⁰ végül nem zárkózott el Gratznak a berlini tárgyalásokon való részvételétől, ha ő neki lesz alárendelve.²¹ Ennek ellenére Gratz a berlini tárgyalásokon nem volt jelen. A magyar külügyi vezetés feltehetően nem akart a tárgyalásokon olyan személynek jelentős szerepet adni, aki nem volt a külügyi apparátus tagja, és gazdasági érdekei folytán elfogultságot is feltételezhetek vele szemben.²²

Az augusztus 26-án Berlinben megkezdődött tárgyalásokon a magyar kormány képviselői a szovjet állam elismerése fejében valóban kereskedelmi koncessziókhoz ragaszkodtak. A szovjet fél azonban nem kívánt Magyarország számára olyan messzemenő kereskedelmi kedvezményeket nyújtani, mint azon országok számára, amelyek a Szovjetuniót már korábban elismerték. A tárgyalások ezzel együtt eredményre vezettek: szeptember 5-én a diplomáciai és konzuli kapcsolat, 12-én pedig

¹⁸ IET III.: különösen 225/b, 229/b, 233., 236., 239/b, 239/c, 246., 262. és 264. irat. JUNGERTH-ARNÓTHY: 24. Vö. JUHÁSZ: 97–99. ROMSICS: 257–258.

¹⁹ SERES (2002): 381.

²⁰ Kánya szerint Gratz semmilyen megbízást nem kapott Bethlentől, csak „állandóan a nyakára járt a miniszterelnöknek azzal, hogy a bolsik vele akarnak tárgyalni s őt akarják moszkvai követnek, amiről azonban egyelőre szó sincs”. Jungerth-Arnóthy Mihály naplója. MNL OL PIL 972. f. 4. ő. e. 58. fol.

²¹ IET III.: 222. sz. MNL OL PIL 972. f. 4. ő. e. 45–58. fol.

²² SERES (2006): 65.

a kereskedelmi forgalom felvételéről aláírták a szerződést. Az egyezményeket október 10-én a magyar minisztertanács is jóváhagyta. Ratifikálásukra azonban nem került sor, mert az a belpolitikai – elsősorban a kormányzó-részéről jelentkezett – ellenálláson megbukott. A keresztényszocialista Ernszt Sándor és Hadik János személyesen tiltakoztak Horthynál²³ az egyezmény ellen, aki azt egyébként maga is rosszalotta. Apponyi figyelmeztette is Gratzot, hogy a dologból nem lesz semmi, mert „Bethlen gróf nagyhatalmú férfiú, kevés olyan dolog van, amit ne tudna véghezvinni, de az Oroszországhoz való közeledés meghaladják erőit”.²⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre egyenesen azt javasolta, hogy az államok között Magyarország legyen az utolsó, amely felveszi a Szovjetunióval a diplomáciai érintkezést.²⁵ A kormányzót hajthatatlanságában az a külpolitikai fejlemény is megerősíthette, hogy Angliában a munkáspárti MacDonald-kormányt, amely a Szovjetunióval felvette a diplomáciai kapcsolatokat, időközben a szovjetellenes irányvonalat követő konzervatív Baldwin–Chamberlain kormány váltotta fel. A magyar kormány többször kérte a ratifikálás elhalasztását, míg aztán 1925 tavaszán a szovjet fél megelégtelte az állandó halogatást, és elejtettnek nyilvánította az egyezményt.²⁶ A Szovjetunióval való diplomáciai összeköttetés elvetését Gratz súlyos hibának minősítette. A *Pesti Napló*-ban úgy nyilatkozott: „nem vezet engem semmiféle titkos hátsó gondolat és még kevésbé holmi rokonszenv a mai orosz rezsim iránt”, de a Szovjetunió a Magyarországot érintő politikai kérdésekben – elsősorban a román–szovjet ellentétekre gondolt – igen nagy befolyással lehet. Ekkor, 1925-ben viszont már kisebb jelentőséget tulajdonított a kereskedelmi szerződés ratifikációja elmaradásának, mert – úgy vélte – az már amúgy sem biztosított a magyar iparnak olyan lehetőségeket, mint amilyeneket egy évvel korábban várni lehetett volna, amikor a Szovjetunióknak még alig voltak külföldi összeköttetései. Az ügy kapcsán is keményen bírálta a magyar külpolitikai vezetés ingadozását, amely nézete szerint a külügyminiszterek gyakori cseréjében is megmutatkozott.²⁷

Az orosz piacon értékesítési lehetőséget kereső egyes magyar gyáriparos köröket nyilvánvalóan hátrányosan érintette az eredménnyel kecsegtető kapcsolatfelvétel elakadása. Sem ezen körök, sem pedig a szovjet diplomácia nem adták fel azonban ez irányú törekvéseiket. Gratz – néhány hónappal korábbi véleményével nem

²³ Júliusban állítólag még Horthy is hozzájárult a Szovjetunió diplomáciai elismeréséhez. JUNGERTH-ARNÓTHY: 23.

²⁴ GRATZ (2009): 328.

²⁵ Malom alatti machiavellizmus. *Szózat*, 1924. szeptember 28. Vö. VIGH: 20.

²⁶ IET III.: különösen 225/b, 229/b, 233., 236., 239/b, 239/c, 246., 262. és 264. irat. JUNGERTH-ARNÓTHY: 24. Vö. JUHÁSZ: 97–99. ROMSICS: 257–258.

²⁷ A magyar–orosz szerződés megghiúsulása. Gratz Gusztáv helyteleníti az orosz diplomáciai összeköttetés elejtését. *Pesti Napló*, 1925. április 15.

teljesen összhangban – 1925 júniusában azzal a javaslattal fordult személyesen a Szovjetunió bécsi kereskedelmi képviselőjének vezetőjéhez, hogy újítsák fel a múlt évben félbeszakadt tárgyalásokat egy vegyes magyar–oroszl társaság létrehozásáról. Gratz azt is közölte, hogy Bethlen miniszterelnök tudtával jár el, aki nem adta fel törekvését, hogy rendezze a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Bethlen azt reméli – mondta Gratz –, hogy a gazdasági érdekeltségek mentén sikerülhet a szovjet állam teljes elismerésével szembenálló belföldi ellenállást megtörni. A javaslat értelmében a társaság egymillió dollár értékű tőkéjét a magyar oldal fogja rendelkezésre bocsátani. Az orosz fél képvisellettal rendelkezhet a társaság budapesti részlegében, feltéve ha oda nem magyar emigránsokat delegál.²⁸ Gratz kezdeményezése kedvező visszhangra talált a bécsi követségen is. Erre utal, hogy J. A. Berzin, az új bécsi szovjet követ 1925 augusztusában a kedvező légkör megteremtése érdekében a személyes ismeretségek és a magánbeszélgetések fontosságát húzta alá, amikor Gratz esetleges moszkvai útjának támogatását ajánlotta Litvinovnak. Berzin szerint Gratzot nem a magyar kormány hivatalos küldöttségként, hanem mint volt és esetleges jövőbeli minisztert kellene fogadni, és lehetőséget kellene neki adni, hogy találkozzon a Szovjetunió felelős vezetőivel.²⁹ Gratz 1925 szeptemberében – „a magyar elvtársak segítségével” – személyesen is felkereste Berzint, és a magyar–szovjet tárgyalások kezdeményezőjének szerepében tetszelegve kifejtette előtte, hogy a magyar kormány hibát követett el, amikor a tárgyalásokat Berlinbe helyezte, mert mint mondta: ő Bécsben Ausszemmel eredményesebb lett volna. Sőt, állítólag azt is mondta, hogy ő személyesen akkor keresztül tudta volna vinni az egyezmény ratifikációját. Arról is szólt, hogy a magyar parlamentben ma már kisebb lenne az ellenállás. Kifogásolta viszont, hogy a tavaly aláírt szerződésben a legnagyobb kedvezmény elvét több olyan korlátozásnak vetették alá, amely „elhidegítette az üzleti köröket”. Gratz vegyes kereskedelmi társaság létrehozását vagy nagyobb volumenű üzleti megállapodásokat tartott szükségesnek. Kilátásba helyezte, hogy beszél Bethlennel a tárgyalások felújítása érdekében, s küszöbönálló amerikai előadói körútról is kész volna lemondani, ha szükség lenne rá. Berzin kijelentette, hogy a megegyezésnek nincs akadálya, de az első lépést a magyar kormánynak kell megtennie. Magyarország elutasította az aláírt egyezmény ratifikációját, új javaslattal neki kell előállnia. Gratz a tárgyalás végén megkérdezte, mondhatja-e Bethlennek, hogy a szovjet fél rajta keresztül akarja folytatni a tárgyalásokat. A szovjet követ ugyan kibújt a kérdés megválaszolására alól, de jelentésében Gratz személyével kapcsolatban megjegyezte, kellemes

²⁸ Vulfson, a Szovjetunió bécsi kereskedelmi képviselője vezetőjének jelentése M. I. Frumkin külkereskedelmi népbiztos-helyettesnek, Bécs, 1915. június 24. Közl. SERES (2002): 395.

²⁹ Berzin levele Litvinovnak, 1925. augusztus 31. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 67. gyelo 938. 11–14.

tárgyalópartner lenne a hivatalos megbeszéléseken is.³⁰ Litvinov népbiztosnak a jelentésre adott válaszából kiderül, hogy Gratzot szívesen fogadnák ugyan Moszkvában, de bármiféle magyar vagy vegyes kereskedelmi társaság létrehozására irányuló erőfeszítései kudarcra vannak ítélve.³¹ Feltehetően emiatt Gratz moszkvai utazására nem is került sor, s csak a következő év májusában merült fel újra, hogy egy vegyes kereskedelmi társaság létrehozásáról tárgyalni megy Moszkvába. Litvinov ezúttal is a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását jelölte ennek feltételül. Magyar küldöttségnek Moszkvába utazásához nem járult hozzá, de Gratz látogatása elől ezúttal sem zárkózott el.³² Ezzel egy időben Bethlen is újabb kísérletet tett arra, hogy elfogadtassa az orosz kapcsolat szükségességét mind a közvélemény, mind Horthy előtt. Ehhez kapcsolódott Gratz is, amikor hangsúlyozta, hogy Magyarországnak érdeke, hogy „közvetlen összeköttetés révén szerezzen tudomást” az orosz politika irányairól. Ez – mint Gratz fogalmazott – elsősorban a diplomáciai szervezet kiépítésének kérdése. Emellett fontos a gazdasági szempont: az orosz piacra való bejutás lehetősége, amire azonban csak a diplomáciai kapcsolatok felvétele esetén van esély.³³ A belpolitikai ellenállást azonban ekkor sem sikerült elhárítani. A magyar–szovjet kapcsolatok rendezése a gazdasági világválság utáni időkig lekerült a napirendről.³⁴

Gratz moszkvai útjára ugyan nem került sor, de az 1925-ös esztendő jórészt utazásokkal telt el számára. Júniusban a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara brüsszeli kongresszusán a magyar delegációt vezette. Onnan pedig a spanyolországi Lequeitióban tartózkodó Zita királyné meglátogatására utazott. Zita a legitimista akciók vezetésére egy központi szervet kívánt Magyarországon létrehozni, amely a restauráció kilátásait magyar, osztrák és cseh vonatkozásban egyaránt figyelemmel kísérte, s erről a császár- és királynét rendszeresen tájékoztatta volna. Ezen szerv irányítására, mintegy külpolitikai tanácsadó szerepkörben, Gratzot szeretne volna megnyerni. Nem ismert, hogy Gratz elvállalta-e a feladatot.³⁵ Mindenesetre a húszas évek második felében ő sem látott arra esélyt, hogy a restauráció ügyében konkrét lépések történhessenek. Ekkoriban a magyar és az osztrák legitimisták együttműködése sem tűnt számára sem lehetségesnek, sem ajánlatosnak. Az osztrák legitimisták ugyanis újraegyesíteni kívánták a Monarchia népeit, míg a magyar

³⁰ Berzin bécsi szovjet követ jelentése Litvinov népbiztos-helyettesnek, 1925. szeptember 14. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 67. gyelo 938. 7–10. Közl. SERES (2002): 396–398.

³¹ Litvinov levele Berzinnek, 1925. szeptember 29. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 67. gyelo 938. 4.

³² Litvinov levele Petrovskij észtországi szovjet követnek, 1926. május 29. AVP RF Fond 04. Opisz 11. Papka 68. gyelo 946. 1.

³³ GRATZ Gusztáv: Oroszország és Magyarország. *Pesti Napló*, 1926. augusztus 22.

³⁴ ROMSICS: 258.

³⁵ GRATZ (2009): 333–334. és 342–344.

legitimisták nagy része – eltérően Gratztól – nem akarta a friss magyar függetlenséget korlátozni, és ezért az Ausztriával való kapcsolatról hallani sem akart.³⁶ Sőt, a magyar revíziós törekvések támogatásáért cserében az Anschlusst is elfogadták volna. Mindenesetre Gratz a magyar legitimisták csúcsszervének, a Legitimista Legfelsőbb Tanácsnak az összejövetelein rendszeresen részt vett. A Tanács élén Apponyi, majd annak halála után gróf Károlyi József állt.³⁷ Ennek tevékenysége azonban pusztán politikai megbeszélésekre korlátozódott.

Gratz 1925 végén több mint két hónapos előadói körútra az USA-ba utazott. Az alkalmat a Washingtonban sorra kerülő Interparlamentáris Konferencia adta, s Apponyi Albert felkérte, hogy egyúttal tartsa meg helyette azokat az előadásokat, amelyekre ő a különböző nagyvárosokba meghívást kapott, de azoknak nem tudott eleget tenni.³⁸

A gazdasági életben való helykeresés mellett gondot fordított arra is, hogy a közélettel való kapcsolata ezekben az években se szűnjön meg. Rendszeresen – hetente egy, majd kettő – vezércikket írt a *Pester Lloyd*-ban, más újságokban is publikált, s a már említett szervezetek mellett részt vett a Külügyi Társaság munkájában is. Ma már forrásértéke van az 1925-től Gratz szerkesztésében megjelenő *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch*-nak (Magyar Gazdasági Évkönyv), amely német nyelven kísérelt meg tájékoztatást adni a magyar gazdaság alakulásáról, de történeti és politikai vonatkozású írások is helyet kaptak benne. Az évkönyvet objektivitása miatt a magyar gazdaság iránt érdeklődő külföldi gazdasági szakemberek elismeréssel forgatták. (1939-től rövidített formában, *The Hungarian Economic Year Book* címmel angol nyelven is kiadták.) Szintén 1925-ben jelent meg az Ausztria-Magyarország külgazdasági politikáját feldolgozó kötet, amelyet Gratz – Richard Schüllerrel társszerzőségben – a Carnegie Alapítvány megbízásából készített el. A gazdasági összeomlást s annak következményeit elemző második kötetet öt évvel később adták ki.³⁹ Az alapítványnak a háború gazdasági hatásait bemutató sorozatában megjelent munka nagy érdeklődést váltott ki – az első kötetet angol nyelvű fordításban is kiadták. A szerkesztők a sorozat megírásához olyan szakembereket kértek fel, akik a háború alatt viselt pozíciójuknál fogva megfelelő áttekinthetőséggel rendelkeztek a háború és a gazdaság összefüggéseiről. Így próbálták a történészek számára akkor még hozzáférhetetlen dokumentumokat pótolni. E feldolgozásoknak mintegy átmenetet kellett képviselniük a memoárok és a kormányok által kiadott ún. *Fehérkönyvek* között. A mű bőségesen közöl adatokat a Monarchia hadigazdálkodásáról, ismerteti a breszt-litovszki és a bukaresti béke-

³⁶ Gustav GRATZ: Ungarischer und österreichischer Legitimus. *Pester Lloyd*, 1925. március 6.

³⁷ VASARI: 151–152.

³⁸ Az amerikai tartózkodásáról Gratz részletesen beszámol: GRATZ (2009): 346–400.

³⁹ GRATZ–SCHÜLLER (1925): 334. és GRATZ–SCHÜLLER (1930): 307.

tárgyalásokat, és foglalkozik a lengyel kérdés megoldásának problémájával, ezért nagy értékkel bír az első világháború gazdaságtörténetének kutatói számára is.

Az ebben az időben megjelent sok tucatra rugó publikációi, illetve előadásai közül csak néhányat emelünk ki, amelyek alapján képet kaphatunk a bethleni konszolidáció egyes kérdéseivel és a korszak közfelfogásával kapcsolatos nézeteiről. Cikkeiben megőrizte a nyugalomát és józanságát a politikai problémák megítélésében. Sem túlságosan ellenzéki hangot nem ütött meg, sem pedig olyan benyomást nem kívánt kelteni, mintha közeledni akarna a kormányhoz.⁴⁰ A korszak gondolkodását alapvetően meghatározta a Trianon okozta sokk, s annak közvetlen okaiként a forradalmakat jelölte meg. Mivel a forradalmak a liberalizmust zászlajára tűző korszak végén következtek be, ezért a liberalizmus úgy jelent meg, mint minden rossznak eszmei előzménye. Ennek teljes tagadását kívánták az új kurzus „keresztény nemzeti” jelzőivel kifejezni.⁴¹ Gratz határozottan elutasította azokat a véleményeket, amelyek a liberalizmust tették felelőssé a világháború és a forradalmak okozta minden bajért és szenvedésért. „Hisz ellenkezőleg már a háború magában véve is elfordulás volt a liberalizmus elveitől, amely a nemzetek egymás közötti érintkezésében az emberi szolidaritás szempontjait akarja érvényre juttatni [...]. Ami pedig a háborút követő forradalmakban történt, szintén teljes szembehelyezkedés volt a liberális elvekkel.” Az ún. keresztény kurzus időszakában a liberalizmus további jogosultságát hangsúlyozta: „Aki a keresztény szellem alatt a felekezeti türelmetlenség szellemét érti, az szembehelyezkedik a liberális politikával. Aki liberális szellem alatt azt érti, hogy a gyöngéket minden támogatás és védelem nélkül ki kell szolgáltatni az erőseknek, az szembehelyezkedik a keresztény politikával. [...] Az ilyen értelemben felfogott keresztény irány nincsen ellentétben az ilyen értelemben felfogott liberális felfogásokkal. A kettőnek lényege ugyanaz [...]. A két, ma egymással szemben álló irány kibékülésétől, egymás által való megtermékenyedésétől volna várható a magyar politikának is az az új szelleme, amely a nemzetnek annyira szükséges regenerálódását mindennél jobban mozdíthatná elő.”⁴² Gratz liberalizmusfelfogása a világháború után sem változott, ugyanazt gondolta a liberalizmusról a század elején a Társadalomtudományi Társaság rendezésében elhangzott előadásában.

A magyar külpolitika legfontosabb törekvése a trianoni határok revíziójára irányult. Bethlen ezt a célkitűzést a békeszerződésekkel szintén elégedetlen nagyhatalmak (Németország és Olaszország) támogatásával vélte megvalósíthatónak. Egyelőre azonban a párizsi békemű kikezdehetetlen volt, és a versailles-i béke feltételei Németországot is gúzsba kötötték. A győztes nagyhatalmakhoz és a szom-

⁴⁰ GRATZ (2009): 324–325. és 333.

⁴¹ *Magyarország története* 8/1.: 571–573.

⁴² GRATZ Gusztáv: *Politikai és gazdasági liberalizmus*. Budapest, Magyar Cobden-Szövetség, 1922. Utánközlés: TÖKÉCZKI: 472. és 475.

szédos országokhoz való közeledés viszont – amennyiben arra egyáltalán volt lehetőség – a revíziós célok ha nem is teljes, de a magyar közvélemény számára alig elfogadható mérséklését kívánták volna. Gratz abból a tényből, hogy a mindenkori külpolitika elsődleges feladata az ország meglévő területi állományának a megvédése, azt a következtetést vonta le, hogy Magyarországnak mielőbb közelednie kell a vele szemben ellenséges szomszédaihoz. Ennek a politikának az alternatívája az lehetett, ha az ország valamelyik nagyhatalomra támaszkodik, ami azonban azzal jár, hogy szükségszerűen belekeveredik a nagyhatalmak közötti konfliktusokba. Ennek veszélyétől nyomatékosan óvta Gratz a magyar külpolitika irányítóit. A Monarchia előbb-utóbb valamely formában való helyreállításának a szükségszerűségébe vetett hite is ebből a megfontolásból táplálkozott.⁴³ A terézvárosi polgári klub tiszteletbeli elnökévé történt megválasztása alkalmából a külügyminiszterként vallott álláspontjával egybehangzóan a „mégoly fájdalmas béke” következményeinek a tudomásulvételét ajánlotta. A szomszédos országokhoz való közeledés mellett foglalt állást akkor is, amikor azt mondta, hogy a fontos döntéseket hozó államokhoz vezető út nemcsak földrajzilag, de politikailag is a szomszédokon keresztül vezet. Óvott a politikai romantikától, amely azt a látszatot kelti, mintha a régi Magyarország visszaállítása pusztán merész elhatározás kérdése lenne. A magyar külpolitika hibáját abban látta, hogy – az ő hivatali idejének kivételével – nem törődik a szomszédok nyomásával, mert arra épít, hogy úgyszólván talál barátokat a nagyhatalmak sorában. Magyarország – figyelmeztetett Gratz – nem engedheti meg magának azt a „nagyúri” politikát, amit a Monarchia esetleg megengedhetett. Hangsúlyozta, hogy az általa hirdetett megegyezési politika sem követel nagyobb előzékenységet a kisantant kívánságaival szemben, viszont a tagadhatatlanul meglévő érdekellentétek mellett, amelyek Magyarország szomszédjaihoz való viszonyát addig kizárólag meghatározták, érvényre kívánja juttatni a szintén létező egybevágó érdekeket is, mert – mint fogalmazott – a diplomácia művészete az érdekellentéteknek az érdekközösség révén történő áthidalásának képességében áll. Visszautasította azt a Szerényi József által megfogalmazott kritikát, hogy a közeledés hangoztatói rontják a magyar külpolitikai vezetés pozícióit a szomszédos államokkal való tárgyalások során, mert kifejezik, hogy a magyar közvélemény nem egységes. Ez abban az esetben lenne igaz – mondta Gratz –, ha egyes politikusok a külföld támogatásáért cserében igyekeznének előzékenységet mutatni, mint ahogy ez – szerinte – az emigráció egy részére valóban illik is.⁴⁴ Gratz nemcsak a szomszédokhoz való közeledés kérdésében volt túlzottan derűlátó, hanem – a mából visszatekintve – a Népszövetség iránt is túlságosan nagy reményeket táplált. A revíziót egyenesen annak keretében képzelte el. Tisztában volt ugyan a szervezet

⁴³ *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1923. január 7. GRATZ (2009): 265–266., 443–444.

⁴⁴ Gustav GRATZ: Die kardinale Frage der ungarischen Außenpolitik. *Pester Lloyd*, 1924. április 1. Vö. KOVÁCS: 83.

tökéletlenségével, de már azt is nagy előrehaladásként üdvözölte, hogy a történelemben először létezik ilyen intézmény. Azt javasolta, hogy Magyarország folytasson népszövetségi orientációt, ez ugyanis nem zárja ki, hogy azzal egyidejűleg valamely országhoz vagy országokhoz is közeledjünk. Ezzel összefüggésben a Külügyi Társaságban tartott előadásában egy hatékony nemzetközi szervezet érdekében a szuverenitás korlátozását tekintette a fejlődés helyes irányának.⁴⁵ A szomszéd országok azonban sem ekkor, sem később nem voltak hajlandók jelentősebb magyarlakta területek visszaadására. Prága 1938 októberében, amikor a versailles-i békerendszer a német és az olasz külpolitika lépései nyomán erősen repedezett, a komáromi csehszlovák–magyar tárgyalásokon – tehát számára a korábbiaknál rosszabb pozíciók közepette – még mindig csak a magyarok által lakott terület töredékéről lett volna hajlandó lemondani. Emiatt a tárgyalások akkor is eredménytelenül zárultak.⁴⁶

Miután a belső erőforrásokra épített gazdasági stabilizációs program összeomlott, a Bethlen-kormány 1922 végétől a gazdasági stabilizációhoz külföldi kölcsön szerzésére és ezzel összefüggésben a megállapítandó háborús jóvátétel végleges összegének minimalizálására törekedett. Ezen utóbbi miatt a kisantant államaival is tárgyalásokra kényszerült. A Népszövetség zászlaja alatt Magyarországnak nyújtandó kölcsön folyósítását a kisantant és annak nagyhatalmi pártfogója, Franciaország politikai feltételekhez kötötte. Ezek között szerepelt, hogy Magyarország elismeri a trianoni határokat, hogy a Habsburg-dinasztia egyik tagja sem tér vissza a magyar trónra, valamint hogy bilaterális tárgyalások keretében törekszik javítani kapcsolatait a kisantant államaival. Magyarország és szomszédai viszonya ténylegesen javult, de természetesen szó sem volt a bethleni külpolitika módosításáról.⁴⁷ A kölcsön felvétele azzal is járt, hogy Magyarország pénzügyei átmenetileg nemzetközi ellenőrzés alá kerültek, ami kétségtelenül a szuverenitás további korlátozását jelentette. A Bethlen-kormányt jobb- és baloldaltól egyaránt támadás érte azzal az indoklással, hogy a hitel nincs arányban az érte vállalandó kötelezettségekkel. Gratz támogatta a kormány hitelfelvételi akcióját. Azzal érvelt mellette, hogy másként a teljes államcsőd fenyegetne, ami sokkal hátrányosabb következményekkel járna, már csak azért is, mert az is nemzetközi ellenőrzést vonna maga után. Rámutatott, hogy az önerőre való támaszkodás nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában és Németországban is elégtelennek bizonyult. Kifogásolta, hogy a hitelfelvétel ellenzői azt nem mondják meg, hogy milyen más megoldást képzelnek el, ezért magatartásukat a kormány támadását szolgáló taktikai fogásnak minősítette. Rassay Károllyal vitatkozva aláhúzta, hogy ebben az esetben nem szokvá-

⁴⁵ Gustav GRATZ: Völkerbundpolitik. *Pester Lloyd*, 1923. április 21. 8 *Órai Ujság*, 1925. április 12. GRATZ (2009): 333.

⁴⁶ JUHÁSZ: 194. SALLAI: 104–123.

⁴⁷ Vö. JUHÁSZ: 90–93. ÁDÁM (1989): 216–231. ROMSICS: 222–225.

nyos hitelről, hanem a pénzügyek szanálását, az államháztartás egyensúlyát szavatólító hitelről van szó, ami az egészséges gazdasági fejlődésnek alapfeltétele. Visszautasította Eckhardt Tibornak – a Fajvédő Párt oldaláról a kormány ellen irányuló – azon támadását is, hogy a hitelfelvétel kapcsán felmerülő jóvátételi kérdés „második Trianon”, s jobb lenne várni, hiszen rossz gazdasági helyzetben lévő országtól nem lehet reparációt kérni. Mint Gratz kifejtette, a jóvátétel is a „régii Trianon”-ból származik, s Eckhardt véleményét azzal a szellemes megjegyzéssel illette, hogy „ha valaki fél a haláltól, attól még nem kell öngyilkosságot elkövetnie”. A nemzetközi pénzügyi ellenőrzést nem tekintette kizárólagosan negatívumnak, mert szerinte az az ország tényleges érdekeit is szolgálhatja, amennyiben a kormányokat szigorú pénzügyi politikára kényszeríti.⁴⁸

Gazdasági liberalizmusából adódóan ellensége volt a gazdasági élet minden mesterséges szabályozásának. Elfogadta azonban, hogy a világháború után kialakult helyzetben Magyarország is vámkorlátok bevezetésére kényszerült. A Népszöveget Támogató Egyesületek Uniójának bázeli gazdasági értekezletén a magyar kormány képviselőjében sikerült elérnie, hogy a határozatba bevegyék: a gazdasági élet teljes szabadsága helyreállítandó, de az csak az egyelőre még szükséges korlátozások fokozatos megszüntetésével valósítható meg.⁴⁹

A belpolitikában a nemzeti egység megteremtése érdekében kárhoztatta a munkássággal szemben megnyilvánuló bizalmatlanságot. Ugyancsak a nemzetet elválasztó válaszfalak lebontása érdekében szólított fel a legitimisták és a szabad királyválasztók együttműködésére, hiszen IV. Károly halálával a legitimista megoldás lekerült a napirendről. Visszatérő elem megnyilatkozásaiban a magyarországi politikusok erkölcsi magatartásának bírálata is. Az egyéni meggyőződések és alapelvek megvalósításának az elsőbbségét állította a vezető posztok megszerzésére való törekvésekkel szembe. A politikából meggyőződése miatt kiszorult Gratz szájából ez akár a keserűség kifejeződésének is felfogható.⁵⁰ Más értelmezést nyer azonban ez a mondat a pályája során róla kialakult általános közvélekedés tükrében.

Gratz hozzászólt a kormánypártból 1923 augusztusában Gömbös Gyula vezetésével kivált és fajvédő parlamenti csoport néven működő politikai irányzat programjához is. Gratz szerint a fajvédők által meghirdetett szociális programadást a többi parlamenti csoport is magáénak vallja. A megvalósítás módjáról azonban Gömbösék sem szólnak. Ami programjukat – Gratz szerint – megkülönbözteti, az az erős antiszemitizmus, így végeredményben a fajvédelem nem más, mint burkolt antiszemitizmus.⁵¹

1925 elején Gratz a *Pester Lloyd*-ban megjelent cikkében a numerus clausus törvény mielőbbi megszüntetését sürgette, mert az nem felel meg a korszellemnek, lejárhatja Magyarországot a nyugati közvéleményben, és árt a magyar kisebbségeknek. Sorra cáfolta azokat az érveket, amelyekkel a törvényt indokolni szokták: nem azért volt forradalom, mert sok zsidó járt egyetemre; ha a törvényt 20–30 évvel korábban hozzák, akkor is kitört volna a forradalom; a törvénnyel nem azokat büntetik, akik a bűnöket elkövették; stb. Helytelennek nevezte, hogy az egyes foglalkozásokban elhelyezkedők számát törvénnyel kívánják meghatározni, szerinte azt a rátermettség révén az életnek magának kell szabályoznia. Gratz különösen azt kifogásolta, hogy a törvényt valósággal kormányprogrammá emelték.⁵² (A numerus clausus törvény módosítására Bethlen kormányelnöksége alatt sor került, amikor 1928. március 1-jével eltörölték „a népfajok és nemzetiségek” szerinti korlátozást, helyette az egyetemekre és főiskolákra jelentkezők szülei foglalkozását és az egyes törvényhatóságok arányos részesedését kellett figyelembe venni a felsőoktatási képzési helyek elosztásánál.)

A Bethlen-korszak egyik legnagyobb politikai botránya az ún. frankhamisítási ügy volt. Kezdetben úgy tűnt, hogy a miniszterelnök személyét nem érinti a dolog. 1926 elején azonban kiderült, hogy az akcióról még a hamisított bakjegyek hollandiai értékesítésével megbízott ügynök lebukása előtt tudomást szerzett. Ebben a megvilágításban addigi nyilatkozatai hazugságnak bizonyultak. A szélsőjobb kivételével az ellenzék a lemondását követelte, és nemzetközi megítélése is romlott.⁵³ Gratz március 12-én szólott hozzá az ügaphöz a *Pester Lloyd* hasábjain. Az ügy szigorú kivizsgálását, az elkövetőkkel szemben a törvény szerinti eljárást követelt, függetlenül attól, hogy cselekedeteikben a hazafiság vezette őket. Bethlen szemére vetette, hogy túlságosan túrta az ország hivatalos politikáját sokszor keresztező különböző titkos akciókat – „fiatal, meggondolatlan, sokszor jelentéktelen személyek” által. Ennek a következménye a frankhamisítás is. Gratz szerint amennyiben Bethlen vállalja, hogy mindent megtesz a jogállamiság helyreállítása érdekében, akkor az a legjobb, ha a helyén marad, mert nincs nála alkalmasabb személy a miniszterelnöki posztra. Az ország csak tudni szeretné, hogy a miniszterelnök elszánta-e magát erre. Tényeket vár ebben a vonatkozásban, mert azok fontosabbak, mint a pusztá nyilatkozatok – fejezte be Gratz a cikket.⁵⁴

⁵² Gustav GRATZ: Der Numerus clausus. *Pester Lloyd*, 1925. január 23.

⁵³ RÖMSICS: 245–248. ABLONCZY.

⁵⁴ Gustav GRATZ: Die wichtigsten politischen Aufgaben. *Pester Lloyd*, 1926. március 12. Gratz ekkor vagy később hozzájuthatott Bethlent terhelő információkhoz. Legalábbis erre enged következtetni a *Magyarország története a két világháború között* című kéziratának egyik változatához saját kezűleg írt megjegyzés alapján: „A végleges szövegtől lényegesen eltér a Bethlenről szóló fejezet és a frankhamisítás ismertetése. Egészen ki van hagyva Bethlennek az oroszokkal való érintkezése.” MNL OL P2123 3. dob. 477. fol.

⁴⁸ Gustav GRATZ: Die Gegner der Auslandsanleihe. *Pester Lloyd*, 1923. október 26. Gustav GRATZ: Die Auslandsanleihe. *Pester Lloyd*, 1923. december 13. 8 *Órai Ujság*, 1924. március 30.

⁴⁹ *Magyar Hírlap*, 1923. április 15.

⁵⁰ Gustav GRATZ: Über die Aufgaben unserer inneren und Auslandspolitik. *Pester Lloyd*, 1923. május 30.

⁵¹ Gustav GRATZ: Rassenschutz. *Pester Lloyd*, 1924. március 13.

2. Vissza a politikába

Mint szó volt róla, Gratz 1924-ben a miniszterelnök felkérésére vállalta a Magyarországi Német Népnevelési Egyesület elnöki posztját. Ezzel egy időben – az időbeli összefüggés talán nem véletlen – törölték a második királypuccs vádlottjait szemben indított pört. A politikai rehabilitáció újabb állomását jelentette, hogy Gratz 1926-ban az országgyűlési képviselőválasztásokon a bonyhádi választókerületben kormánytámogatással mandátumot szerzett.⁵⁵ A német többségű kerületben a politikai irányítás a helyi – részben német származású – magyar nemzeti érzelmű értelmiség kezében volt. Ennek megfelelően Bonyhádnak és környékének többnyire magyar nemzeti érzelmű képviselője volt. Gratz jelölésével meg lehetett akadályozni, hogy a körzetben az erősödő német nemzeti mozgalom a siker reményével jelöltet indíthasson. Bethlen miniszterelnök amúgy is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesület vezetőségéhez tartozó személyek közül két-három fő a kormány támogatását élvezze a választásokon. Gratz 1926-tól 1935-ig a bonyhádi kerület képviselője volt. Mivel azonban – mint láttuk – a Bethlen-kormánynak sem a kül-, sem a bel-, sem pedig a gazdaságpolitikájával nem tudott megfelelő mértékben azonosulni, ezért nem lépett be a kormánypártba, hanem párton kívüli képviselőként foglalt helyet a képviselőházban.

A választókerületében a bonyhádi evangélikus gimnázium körül csoportosuló értelmiségi körrel Gratznak meglehetősen lesújtó véleménye volt, és kárhoztatta a német nemzetiséggel szemben elfoglalt intoleráns, nacionalista álláspontjukat. Ez a véleménykülönbség olyan mértéket öltött, hogy Gratz csak a miniszterelnökség unszolására, azt elkerülendő, hogy a kerületben egy magyar nacionalista és egy német nacionalista jelölt állításával a magyarok és a németek között éles ellentét keletkezzék, vállalta el 1931-ben újra a kerület mandátumát.⁵⁶ Az ugyanis elképzelhetetlen volt, hogy az MNNE elnökével szemben német nemzeti jelölt induljon. Mindenesetre a „bonyhádi társaság” iránt oly fokú ellenszenvet érzett, hogy eltérően az első választási periódustól, amikor évente ellátogatott a választókerületébe, a másodikban egyetlen egyszer sem tette be oda a lábát. Választóival azonban kapcsolatban állt, egyetlen levelet sem hagyott megválaszolatlanul.⁵⁷

Az Interparlamentáris Unióban való aktív részvétele mellett lazább kapcsolatban állt a Páneurópa-mozgalommal is. A bécsi (1926)⁵⁸ és a bázeli (1932) kongressz-

⁵⁵ Gratz 8479 szavazatot kapott, míg a szociáldemokrata Günther Péter csak 2213-at. Választási Jegyzőkönyv az 1926. december 10-én Bonyhádon tartott képviselőválasztásról. Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁵⁶ Választási jegyzőkönyv az 1931. június 28-án, Bonyhádon megtartott képviselőválasztásról. A dokumentum Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁵⁷ GRATZ (2009): 427–437. Vö. TILKOVSKY (2001).

⁵⁸ *Függetlenség*, 1933. december 3.

szuson ott volt ugyan, de a kongresszusok „vásári külsőségei” taszították, habár Coudenhove-Kalergi ideáljaival és a mozgalom alapelveivel szimpatizált.⁵⁹ Liberális gazdaságpolitikai nézeteinek nemzetközi fórumokon való képviselésére a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara biztosított számára lehetőséget, annál is inkább, mert a Kamara is a liberális gazdaságpolitika szolgálatában állt. A Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke, Popovics Sándor kérte fel őt Magyarország képviselésére: 1927-től kezdődően mindig Gratz vezette a magyar delegációt a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara kongresszusain. 1929-től rendszeresen részt vett a Kamara tanácsának ülésein is, ami azt jelentette, hogy évente két-három alkalommal Párizsba kellett utaznia.⁶⁰ (Külföldi útjain számos vezető politikussal volt alkalma megismerkedni – köztük volt például: Paul Doumer francia köztársasági elnök, André Tardieu és Pierre Laval francia miniszterelnökök, a román, a norvég király, Seton Watson stb.)⁶¹

Gratz kiterjedt gazdasági tevékenysége révén sokat utazott valamennyi szomszédos országba is. Ezen útjai során – a diplomáciai és gazdasági életben való ismertségét kihasználva – számos alkalommal folytatott tárgyalásokat vezető beosztású, illetve tekintélyes politikussal. A velük való megbeszéléseken Magyarország és szomszédjai közeledésének előmozdítására törekedett. Az a tény, hogy valamikor vezető diplomata volt, valamint hogy a magyar kormány külpolitikai koncepcióját nem helyezte, különösen alkalmassá tette személyét nem hivatalos diplomáciai tapogatózások folytatására.

A magyar–jugoszláv közeledés részét képezte a bethleni külpolitikának, amely arra irányult, hogy Magyarországot kiszabadítsa a teljes nemzetközi elszigeteltségből. A három kisantantállam közül Jugoszláviát tartották a legerősebbnek, és Jugoszláviában volt a legkevesebb elszakított magyar. A megegyezésre a délszláv állam is készséget mutatott, mivel valamennyi szomszédjával súlyos területi vitái voltak. A Jugoszláviával történő megegyezés a kisantant megbontásának a lehetőségét is magában hordta. A két ország közeledését Anglia, Franciaország és Olaszország is ajánlotta, az ugyanis a locarnói szerződés után a közép-európai térség biztonsági rendszerének létrehozásával kapcsolatos elképzelésekbe illeszkedett volna. Jugoszlávia kisantant-szövetségei ellenállása miatt az 1926 őszi Genfben megkezdődő magyar–jugoszláv konkrét tárgyalások valószínűleg nem mentek volna túl egy gazdasági és kereskedelmi egyezmény, valamint döntőbírói megállapodás megkötésén. Időközben azonban Jugoszlávia és Olaszország között a viszony elmérgesedett, amire Albánia olasz „védnökség” alá helyezése szolgáltatott okot (1926. november). Ebben a helyzetben Olaszország ellenérdeklétté vált a magyar–

⁵⁹ GRATZ (2009): 483. Vö. KÖVICS: 68–75. és 113–121. NN 1922–1926, XLIV. köt. 426.

⁶⁰ *Budapesti Hírlap*, 1932. július 5.

⁶¹ GRATZ (2009): 486–487.

jugoszláv megegyezés létrejöttében, s a magyar kormánynak a Jugoszláviával kötendő szerződésnél előnyösebb megállapodást ajánlott. Bethlen, aki már korábban is megkísérelte – sikertelenül – a közeledést Olaszországhoz, a gazdaságilag és politikailag is értékesebb szövetséget választotta. Az magyar–olasz „örök barátsági” szerződést 1927. április 5-én aláírták Rómában; és ezzel Magyarország a nagyhatalmak sorában talált támogatót magának.⁶²

A magyar–olasz egyezmény ellenére egy ideig még folytak a magyar–jugoszláv tárgyalások is. Annál is inkább, mert a magyar–olasz szerződés egyik jelentős eredménye a fumei kikötő használatára vonatkozott. A kikötőig a legrövidebb szárazföldi út azonban jugoszláv területen vezetett, ezért a szerződés ezen pontja csak akkor bírt jelentőséggel, ha ebben a tekintetben sikerül Jugoszláviával is megállapodni. A *Neue Freie Presse*-nek adott nyilatkozatában Gratz az áthaladó közlekedés preferenciájáról szóló egyezmény megkötését sürgette. A nyár folyamán a jugoszláv *Vreme* című lapban közölt cikket, amelyben azt kifogásolta, hogy Horthy mohácsi beszéde (1926. augusztus 29.) óta lényegében nem történt előrehaladás a magyar–jugoszláv közeledés terén, pedig az mindkét államnak gazdasági érdeke is, hiszen Jugoszlávia számára fontos a magyar piac, míg Magyarországnak érdeke a zavartalan áthaladás lehetősége jugoszláv területen.⁶³ Gratz a Vasúti Fölszerelési Rt. ügyeiben folytatott még 1926 novemberében Belgrádban tárgyalásokat. Ott-tartózkodása alatt találkozott Marković korábbi igazságügyi miniszterrel, Ninčić külügyminiszterrel és Marinkovićcsal, az ellenzék vezérével. Bethlen arra kérte Gratzot, hogy ezeket a tárgyalásokat alkalomadtán nagyon óvatosan folytassa. Gratzra nagy benyomást tett a jugoszláv külpolitika rugalmassága, amely abban mutatkozott meg, hogy a politika vezetői az egyes külpolitikai irányzatok képviselőit egymás között felosztották. Jugoszlávia és Magyarország helyzete között hasonlóságot látott, amennyiben Jugoszlávia számára a balkáni olasz terjeszkedés éppúgy veszélyt jelentett, mint az Anschluss Magyarország számára. Jugoszlávia csak addig volt hajlandó együtt menetelni Olaszországgal, amíg így az olasz részről fenyegető veszély elháríthatónak tűnt. Mihelyt azonban az már nem volt lehetséges, irányt váltott, és csehszlovák szövetségén keresztül annak szövetségeseinél, Franciaországnál keresett támaszt. Gratz ezt a több lehetőséget biztosító „simulékonytságot” hiányolta a magyar külpolitikából. Különösen a magyar–olasz szerződés megkötése után, amelyet egyébként nem támadott, hangsúlyozta fáradhatatlanul egy opcionális külpolitikai irány szükségességét. Az olasz–magyar kereskedelmi és hajózási szerződés képviselőházi ratifikációja alkalmából hangsúlyozta: „Külpolitikánkban akár a szomszédokkal való barátságos megegyezésre törekszünk, akár kivárunk, hogy új konstellációk alakuljanak ki, mindenképpen

szükség van Olaszország és Franciaország barátságára is.”⁶⁴ A Jugoszláviához való közeledést Gratz nem a kisanantant fellazításának szempontjából tartotta fontosnak; hanem Belgrádon keresztül látott arra lehetőséget, hogy Magyarország és Csehszlovákia között is normalizálódjon a viszony, ha már a magyar politika a „leggyengébb” kisanantantállamhoz nem volt hajlandó közeledni.⁶⁵ A jugoszláv politikussokkal kapcsolatait Gratz egészen 1928-ig, a Vasúti Felszerelési Rt.-nél betöltött igazgatói posztról való távozásáig fenntartotta.⁶⁶ Az Rt. ügyeiben ugyanis többször kellett Belgrádba utaznia, ahol Jugoszlávia kevés magyar barátainak egyikeként tartották számon.⁶⁷ „Jugoszlávbarátsága” azonban a magyar külpolitika általa kifogásolt egyoldalúságát kívánta korrigálni.⁶⁸ Az a tény, hogy 1936. december 19-én ünnepi beszédet mondott a magyar–jugoszláv irodalmi esten, azt mutatja, hogy továbbra is a jugoszlávok barátjaként tekintették.⁶⁹

Míg a jugoszláv politikussokkal folytatott megbeszéléseire csak a belgrádi üzleti ügyei adtak lehetőséget, addig a Csehszlovákiával való kiegyezésre Gratz a kezdetektől fogva tudatosan törekedett. Közép-Európa jövőjét hosszabb távon ugyanis – amint már láttuk – csak a Monarchia valamilyen formában való helyreállításában tudta elképzelni. Ez az új, Gratz által közelebből nem konkretizált együttműködés Ausztriát, Magyarországot és Csehszlovákiát feltétlenül magában foglalta volna. A '20-as években az Ausztriával való szorosabb együttműködés a két ország eltérő politikai berendezkedése miatt sem volt realitás, amely amúgy is csak Csehszlovákia bevonásával bírt volna nagyobb jelentőséggel. Gratz a Csehszlovákia és Magyarország közötti ellentétek megoldására az 1867. évi kiegyezés mintájára, de nem közjogi, hanem államközi alapon tett javaslatot még 1923 nyarán a *Prager Tagblatt*-ban. Abból indult ki, hogy Németország az Anschluss esetleges bekövetkezése esetén Csehszlovákiát földrajzi helyzeténél fogva Magyarországnál

⁶⁴ KN 1927–1931, 175. (1928. november 21.)

⁶⁵ GRATZ (2009): 446–450. Vö. KOVÁCS: 108.

⁶⁶ Gratz belgrádi tárgyalásai idegességet keltettek az olasz diplomácia berkeiben, amint ez kiderült Bethlen és Dino Grandi megbeszéléséből (1927. december). Bethlen biztosította Mussolinit, hogy nem politikai kérdésekről van szó. „Ami Gratz személyét illeti, nem lehet csodálkozni azon, hogy ő az említett értelemben írt cikkeket, miután olyan gazdasági vállalat igazgatóságának tagja, amely Jugoszlávia területén működik, és amelynek igazgatóságában együtt ül Marković-csal és más prominens politikusokkal.” IET IV.: 53. irat.

⁶⁷ GRATZ (2009): 449. Volkswirtschaft. Jugoslawien und Ungarn. *Die Drau*, 1918. június 2., 5.

⁶⁸ Gratz 1927. november 23-án Szekfü Gyulát levélben arra kérte, hogy ha elkészül a francia–jugoszláv szerződésről írt cikke a *Magyar Szemle* részére, akkor az ne a neve alatt jelenjen meg. „Én ugyanis exponáltam magamat a jugoszláv közeledés mellett, nem mintha a szerbeket az olaszoknál jobban szeretném, de most a munkamegosztásban ez a szerep jutott rám, és nem akartam egy az olaszokra nézve kedvező cikknek nevem alatt megjelentetésével szerb összeköttetéseimet megzavartatni.” OSZK Kt. Fond 7/693, 8. fol.

⁶⁹ *Magyar Hírlap*, 1936. december 20., 25.

⁶² Vö. JUHÁSZ: 104–108. ÁDÁM (1989): 238–244. ROMSICS: 258–261.

⁶³ ÁDÁM (1989): 245.

is jobban veszélyezteti. Etnikai szempontból a csehszlovák állam határai voltak a legészszzerűtlenebbek, s a legkönnyebben korrigálhatók. Ezekből a tényekből Gratz arra következtetett, hogy Csehszlovákia a szomszédaival történő összefogásban különösen érdekelt. Ezt erősítették meg Gratzban – tévesen – a brucki tárgyalásokon szerzett benyomásai és a csehszlovák vezetők szájából időnként elhangzott nyilatkozatok is. Gratz 1928 márciusában az Interparlamentáris Unió prágai konferenciája alkalmából személyesen találkozott Masaryk köztársasági elnökkel, aki kifejezte készségét a két ország között Bruckban megkezdett tárgyalások folytatására, és kilátásba helyezte a tiszta magyar lakosságú területek visszaadását. A képviselőház külpolitikai bizottságában Gratz a magyar külpolitika irányának a csehszlovák államhoz való közeledéssel történő kiegészítését javasolta, ami azonban nem talált támogatásra. Gratz ennek ellenére a következő időben is számos alkalommal felkereste a csehszlovák vezetőket. Beneš és Masaryk Rajniss Ferenc és Huszár Károly előtt is tettek olyan kijelentést, hogy Csehszlovákia nem zárkózna el a területi engedményektől. Beneš azonban a Gratzcal folytatott tárgyalásai során erre vonatkozóan konkrétumokba nem bocsátkozott. Sőt, Gratz azt tapasztalta, hogy Beneš arra hivatkozva, hogy a csehszlovák közvélemény nem fogadná el azt, területi kérdésekről nem is kívánt érdemben tárgyalni. Annak idején a brucki tárgyalásokon is azzal az indokkal bújta ki ezen kérdés alól, hogy kell néhány év, amíg a revízióra a csehszlovák közvéleményt felkészíti. Gratz emlékirataiban nem reflektált ezen ellentmondásra Beneš magatartásában. Beneš azt javasolta, hogy a két ország a területi kérdés kikapcsolásával próbáljon meg együttműködni, és akkor talán kialakulhat egy olyan légkör, amelyben a határmódosítás végrehajtható lesz. Gratz törekvéseinek súlypontját ezek után a gazdasági kooperációra helyezte, ami alkalmas színtérnek mutatkozott, hiszen a két ország területe a múltban gazdaságilag kiegészítette egymást. A mindkét ország által követett autarkias gazdaságpolitika viszont nem kedvezett az ilyen jellegű elképzeléseknek. A gazdasági közeledés csak a világ gazdasági válság következményeinek orvoslására született tervek keretében merült fel újra.⁷⁰

Gratz gyakran utazott Romániába is, mivel tagja volt a bukaresti székhelyű Petrozsényi Köszénbánya Rt. igazgatótanácsának. Ion Duca, későbbi miniszterelnök és több korábbi román miniszter is az Rt. igazgatóságában ültek. Ezenkívül 1931-ben Gratz Budapesten megalapította a Magyar–Román Kereskedelmi Kamarát, amelynek ő lett az elnöke.⁷¹ Ebben a minőségében is számos kapcsolat fűzte a román gazdasági és politikai körökhöz. Amikor 1931-ben az Interparlamentáris Unió Bukarestben tartotta ülését, a résztvevőket fogadta a román király is.

⁷⁰ GRATZ (2009): 451–456. GRATZ Gusztáv: Magyarország és Cseh–Szlovákország. *Magyar Külpolitika*, 1929/32., 3–4. Gratz Gusztáv előadása Párizsban... Mit mondott Masaryk és Beneš 1928-ban. *Budapesti Hírlap*, 1932. május 13. KOVÁCS: 178.

⁷¹ *Budapesti Hírlap*, 1931. április 7.

Gratznak alkalmá nyílt hosszabban beszélgetni Károly királlyal a magyar–román közeledés lehetőségeiről. A beszélgetés a román sajtóban is visszhangra talált, de aztán nem lett folytatás. A többi román politikussal folytatott beszélgetéséből is azt a következtetést vont le, hogy román oldalról szavakban sincs meg a készség a közeledésre. Julius Maniu egyenesen kijelentette előtte, hogy Románia egy „szilvafát sem adna a közeledésért” cserébe.⁷²

Gratz a képviselőházba való visszakerülése után is aktív publicisztikai tevékenységet fejtett ki. A külpolitikai kérdések mellett a belpolitikai feladatokhoz is hozzászólt. A Bethlen által kiépített hatalmi rendszerrel szemben a kortársak és az utókor által is megfogalmazott egyik legfontosabb kritikai észrevétel az volt, hogy a politikai demokrácia terén súlyos deficitet mutatott. Magyarországon – az 1922. évi rendelettel bevezetett választójogi szabályozás értelmében – az összlakosságnak kisebb hányada (28,4%) rendelkezett szavazati joggal, mint Nyugat- és Észak-Európában, valamint a szomszédos Ausztriában és Csehszlovákiában. A fő kifogás azonban nem is ez volt, hanem a szavazás lebonyolítása. A főváros és a törvényhatósági jogú városok kivételével ugyanis, ahol a választóknak csak mintegy negyede élt, a nyílt szavazás volt érvényben. Ez példa nélkül állt a korabeli Európában.⁷³ A konszolidáció befejezésével a kormánypártból vagy ahhoz közel álló személyek közül is egyre többen szorgalmazták a magyarországi demokratikus fejlődést. Gratz is – már újra országgyűlési képviselőként – a politikai jogok kiterjesztésének szükségessége mellett tette le a voksát. Külpolitikailag azt az érvet hozta fel, hogy Magyarország demokratikusabb belpolitikája révén szimpátiát kelthetne azokban a nyugati államokban, amelyek demokratikus berendezkedésűek. Ezt azért is fontosnak tartotta volna, mert – úgy vélte – a demokrácia iránt fogékonyabb világnézetet képviselő kormányoktól előbb várható, mint a konzervatív felfogásúaktól, hogy hajlandók lesznek a békeszerződéseknek a népek szabad akaratán alapuló módosítását felkarolni. Gratz ezen gondolatai mindenesetre nem kevés idealizmusról árulkodnak. Belpolitikailag pedig a magyar társadalom egy részének elégedetlenségéből fakadó változtatási igénnyel indokolta a demokratizálás szükségességét, vagyis nem tekintette a parlamentet a magyar társadalom egészét megjelenítő képviselőnek. A demokrácia kiterjesztésének ellenzői többnyire arra hivatkoztak, hogy a magyar társadalom jelentős rétegei még nem elég érettek a választójogra. Gratz a politikai érettséget vizsgálva megállapította, hogy sem a választók döntő többsége, de még a képviselők sem, sem Magyarországon, sem a nyugati demokráciákban nem képes az államélet bonyolult kérdéseiben megalapozott, önálló véleményt alkotni. A politikai érettség tekintetében azonban nem tartotta szükségesnek ezen mérce alkalmazását, szerinte a demokratikus intézmények nem kívánnak többet, mint a választóközönségnek a szélsőséges irányzatoktól való elhatárolódá-

⁷² GRATZ (2009): 461–463.

⁷³ ROMSICS: 212–213.

sát. Ehhez viszont az szükséges, hogy a választók előtt tényleges választási lehetőség álljon a pártok közötti választás során. Ezért bírálta a magyar pártrendszert, mert az ellenzéki pártokra szavazók előtt világos, hogy az általuk támogatott párt nem juthat többségre. Visszaütalt a dualizmus kori Magyarország pártviszonyaira, amikor szintén nem volt kormányképes ellenzék, ami pedig kedvezőtlenül hatott a választói mentalitás alakulására is. Ezen két tényező (a pártviszonyok és a választók mentalitása) közötti kölcsönhatás alapján ázt a következtetést vonta le, hogy a demokrácia kiterjesztése az egészségesebb pártrendszer kialakítását is elősegíti.⁷⁴

Az 1920-as évek jórészt a Bécs és Budapest közötti ingázással teltek Gratz számára, részben az említett iparvállalatoknál betöltött pozíciói miatt, részben pedig azért, mert családja továbbra is Bécsben maradt. Gratz mindenképpen azt akarta, hogy gyermekei német nyelven végezzék a gimnáziumot, ezért véglegesen csak 1931-ben költözött haza családjával Budapestre.

3. A világgazdasági válság és következményei

A világgazdasági válság drasztikusan feltárta a versailles-i békemű súlyos fogyatékságait. Nem véletlen, hogy ekkortájt számos elképzelés látott napvilágot Európa, de főképpen a Duna-medence, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közötti abnormális viszony újrarendezésére, egyfajta „Pót-Monarchia” létesítésére.

Aristide Briand francia miniszterelnök a megbékélési politika eredményeire (a jóvátétel rendezése, a Rajna-vidék megszállásának megszüntetése) alapozva egy olyan Európa-tervvel lépett fel, amely Európa országainak összefogását azzal indokolta, hogy Európa csak így tudja a földrészt belülről feszítő ellentéteket kiegyenlíteni, és így képes a nagyvilág kihívásainak, az Európán kívüli világ támasztotta versenynek megfelelni. Koncepciójának 1930 tavaszán nyilvánosságra hozott változatában a politikai kérdéseket a gazdaságiak elé helyezte. A közös európai szervek kialakításánál a Népszövetséget vette mintául. Ezzel tulajdonképpen a Népszövetséggel párhuzamosan egy „európai Népszövetség” jött volna létre, eléggé nyilvánvalóan a politikai *status quo* megőrzése céljából. A memorandum meglehetősen hűvös fogadtatásban részesült. A Népszövetség ugyan a memorandum tanulmányozására bizottságot állított fel, ez azonban az előrehaladó általános válság következtében a gazdasági gondokkal volt kénytelen foglalkozni, és így a terv megvalósítása irányában nem történt semmi.⁷⁵

⁷⁴ GRATZ Gusztáv: Politikai szanálás. *Pesti Hírlap*, 1924. október 17. Gustav GRATZ: Ungarn und die Demokratie. *Pester Lloyd*, 1929. október 2. GRATZ Gusztáv: Demokratikus fejlődés. *Magyar Szemle*, 1932. október, 125–135.

⁷⁵ ORMOS (1969): 48–51. KÖVICS: 144–147.

Gratz is helytelenítette, hogy Briand módosította eredeti koncepcióját, amelyben a gazdasági szempontok domináltak, és a nemzetek politikai megszervezésére fektette a hangsúlyt. Főleg azt kifogásolta, hogy a terv nem új nemzetközi jogrendet akar teremteni, hanem a meglévő állapotokat kívánja konzerválni. Ez pedig szinte visszalépést jelentett, mert akadálya volt az olyan „nemzetközi társadalom” kiépítésének, amely módot adna a feszültséget okozó állapotok megváltoztatására, és ezáltal feleslegessé és lehetetlenné tenné a háborúkat.⁷⁶

1931 márciusában Ausztria és Németország azon bejelentése kavarta fel az európai politikai közvéleményt, hogy a két ország megegyezést kötött a kettőjük közötti vámunió bevezetésének megvizsgálásáról. A német kormányt elsősorban belpolitikai okok vezették, rendkívül ingatag helyzetének megszilárdításához külpolitikai sikerre volt szüksége. A szintén a gazdasági csőd szélén álló Ausztria nyilván nem oldhatta volna meg a német gazdaság gondjait. Az osztrák kormány azért fogadta el a tervet, mert az lényegében csak preferenciális megállapodást jelentett volna. A vámuniót az osztrák ipar ugyanis ellenezte, az agráriusok viszont támogatták. Feltehetőleg csak a legnagyobb kedvezmény elve felett örködő Anglia jóindulatának biztosítását szolgálta, hogy a tulajdonképpen preferenciális rendszert a vámunió látszatába csomagolták. A kisantant országai közül egyedül Csehszlovákia tiltakozott hevesen. A magyar külpolitika várakozó álláspontra helyezkedett a tervvel kapcsolatban, de voltaképpen nem kívánta azt, hiszen Németország térnyerése a magyar igények érvényesítése nélkül nem állt érdekében.⁷⁷ A Gratz és Hantos Elemér által 1930 márciusában alapított Közép-Európa Intézetnek⁷⁸ – amelynek elnöke Gratz Gusztáv lett – a német–osztrák vámunióról rendezett konferenciáján Gratz tartotta a bevezető előadást. Óvott a korai állásfoglalástól, amíg még nem ismeretes a többi kelet-európai ország magatartása, s mert a német konkurencia a német–osztrák vámunió megvalósítása esetén veszélyeztetné a magyar ipar pozícióját. A magyar mezőgazdaság szempontjából előnyösnek tartotta volna a csatlakozást, de kétségét fejezte ki, hogy ahhoz a német agráriusok hozzá-

⁷⁶ GRATZ Gusztáv: A páneurópai gondolat és Briand emlékirata. *Magyar Szemle*, 1930. július, 210–219.

⁷⁷ JUHÁSZ: 125. ORMOS (1969): 65–74.

⁷⁸ Magyarország Közép-Európai Intézetét, amely a Budapesti Kereskedelmi Kamara Alkotmány utcai épületében volt elhelyezve, az alapszabály értelmében azért hozták létre, „hogy azokat a kérdéseket, amelyek Magyarország és a magyar gazdasági érdekek szempontjából fontos külföldi államok egymás közötti gazdasági érintkezése és kapcsolataira vonatkoznak, minden politikai célzattól mentesen a magyar közgazdaság általános érdekei szempontjából tudományos eszközökkel és módszerekkel tanulmányozza és feltárja. Az egyesület az e kérdések megítéléséhez szükséges adatokat rendszeresen gyűjti, szakszerűen feldolgozza és nyilvántartja. Működésének céljához képest a külföldi hasonló célú egyesületekkel érintkezést tart fenn. Az egyesület kutatása eredményeit az illetékes tényezőkkel vagy esetleg a nyilvánossággal közli.” *Magyarország Közép-Európa Intézete Közlemények* 2. Budapest, 1931. 47. VÖ. PALLAI: 589. VÁRADI: 195.

járulnának. Amíg a vámunió nem jön létre teljesen, inkább a kívül maradást ajánlotta, s utána is csak preferenciális alapon képzelte el a magyar részvételt. Ez az elképzelés nagy vonalakban megfelelt volna annak a koncepciónak, amelyet az első világháború alatt Németország és Ausztria-Magyarország képviselői – többek között Gratz irányításával – a központi hatalmak közötti vámközösség létrehozására kidolgoztak. Ennek ellenére a hetvenmilliós németiség közvetlen szomszédságából eredő veszélyek nem kerültek el a figyelmét. A német–osztrák vámunió megvalósíthatóságában azonban a politikai nehézségek miatt nem hitt. Az tényleg nem is jött létre, így a kérdés vizsgálata most is csak elméleti szinten mozgott. Mivel a német–osztrák vámunió, amely mögött Csehszlovákia az Anschluss veszélyét látta fölsejleni, megakadályozta volna a Monarchia utódállamainak összefogását – mindenekelőtt Ausztriát, Magyarországot és Csehországot –, ami Gratz dédelgetett elképzelése volt, ezért az alkalmat felhasználta arra, hogy Magyarország esetleges csatlakozásával riogassa a cseheket, amelynek szerinte – éppúgy mint a német–osztrák vámunió – Csehszlovákia hibás, a gazdasági együttműködéstől elzárkózó politikája lenne az oka. (Csehszlovákia 1930 végén mondta fel a két ország között lejárt kereskedelmi szerződést.)⁷⁹

A német–osztrák vámunió terve Csehszlovákia részéről ténylegesen ellenállásba ütközött. A hágai nemzetközi bíróság 1931 májusában elvetette azt, mint ami a békeszerződéssel ellenkezik, így a közvetlen német veszély elmúlt Csehszlovákia fölül. Beneš azonban olyan tervvel állt elő, amely a német befolyás növekedésének megakadályozására öt dunai állam (Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Románia) vámunióját tartalmazta a nagyhatalmak kizárásával, s valamilyen konföderáció létrehozásával. Később a terv politikai vonatkozását elvetette, és már csak három ország – Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország – közötti preferenciális rendszer felállításáról beszélt.⁸⁰

1931 augusztusában, röviddel a képviselőházi választások után Bethlen lemondott a kormányelnöki posztról. A világgazdasági válság Magyarországot is elérte, az államháztartás súlyos deficitel küzdött, és a magyar gazdaság működéséhez elengedhetetlen külföldi hitelek elapadtak. A bethleni konszolidáció gazdasági eredményei egy csapásra elolvadni látszottak. Világos volt, hogy ebben a helyzetben a társadalom legnagyobb részét érintő megszorító intézkedésekre van szükség. Az ilyen népszerűtlen intézkedések meghozatalát szerencsésebbnek tűnt egy kevésbé exponált kormányra, illetve kormányfőre bízni. Bethlen – elképzelései szerint csak erre az időre – háttérbe húzódott.⁸¹

⁷⁹ GRATZ Gusztáv: *A német–osztrák vámunió kérdéséhez*. Budapest, 1931. Uő: *A német–osztrák vámunió terve*. *Külggyi Szemle*, 1931/3., 277–287. Uő: *Die Verantwortlichen*. *Pester Lloyd*, 1931. április 2. Uő: *Ungarn und der österreichische Zollbundplan*. *Pester Lloyd*, 1931. április 8. *Magyarság*, 1931. április 5.

⁸⁰ ORMOS (1969): 91.

⁸¹ ROMSICS: 338–339.

Az 1931. évi választások előtt Gratz úgy döntött, hogy belép a kormánypartba. Ez nem jelentette azt, hogy teljesen magáévá tette a Bethlen-kormány politikáját,⁸² a miniszterelnök hozzájárulásával fenntartotta ugyanis magának azt a jogot, hogy kormányellenes él nélkül azokban a kérdésekben is kinyilváníthassa véleményét, amelyekben a kormánytól eltérő nézetet képvisel.⁸³

Gratz újdonsült kormánypartiként első képviselőházi beszédét a lemondott kormány védelmében mondta el. Feltehetően nem véletlenül, az exminiszterelnök éppen Gratz „védőbeszéde” alatt vonult be lemondása óta először az ülésterembe. Az ellenzék számos képviselője Bethlent megjelenésekor szitkozódó bekiabálásokkal illette, őt és pártját tartván felelősnek a gazdaságot sújtó válságért, az „ország tönkretételéért”. A szociáldemokraták egyenesen a Bethlen-kormány vád alá helyezését követelték.⁸⁴ Ilyen körülmények között a kedélyek megnyugtató és a kialakult helyzet tárgyilagos megítélését szolgálhatta Gratz felszólalása, mivel őt – korábban párton kívüli lévén – a válságért semmilyen felelősség nem terhelte. A szónok kiemelte, hogy „a legnagyobb mértékben igazságtalan volna a mai helyzetért való felelősséget egyetlen párt, kormány, ember vagy rendszer nyakába varrni”. Állítását a válság világméretű kiterjedésével támasztotta alá: „Ha a mai helyzet, amellyel Magyarországon szemben állunk, egyetlen kormány bűne volna, akkor nem volna megérthető, hogy párhuzamosan a nálunk mutatkozó nehézségekkel másutt is egészen hasonló nehézségek mutatkoznak majdnem egyidejűleg.” Utalt arra is, hogy a válság összefügg a trianoni békeszerződés okozta állapottal, a Monarchia egységes piacának fölbomlasztásával. Ugyanakkor a demagógia határát súroló közkeletű nézetekkel szemben hangsúlyozta, hogy nem lehet minden bajt Trianon kontójára írni. A válság közvetlen okát a mezőgazdaságra nehezedő dekonjunktúrában jelölte meg, éppen ezért a legfontosabb feladatnak a mezőgazdaság helyzetének javítását, a mezőgazdasági termények értékesítésének elősegítését nevezte. Ez az elsősorban ipari érdekeltségeket képviselő Gratz szájából önzetlenségnek is felfogható, perspektivikus gondolkodásra vall. Hibának mondta, hogy Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország nem kezdték meg a vámunió megteremtését, holott arra a békeszerződések lehetőséget adtak volna számukra. A válságból való kilábalás érdekében a politikai nézetkülönbségek ellenére a szomszéd államokkal való gazdasági együttműködést ajánlotta.⁸⁵

⁸² Ezen lépését emlékirataiban azzal a „sajátságos és zavaró helyzettel” indokolta, amely azáltal állt elő, hogy a bonyhádi kerületben őellene, aki a kormánytámogatását élvezte, de nem volt a kormánypart tagja, a kormányparti Perlaki kívánt indulni. A képviselőházban 1931. november 10-ei felszólalásában az ország nehéz helyzetében a válságból való kilábalásban érdekelt erők összefogásának szükségességében jelölte meg belépésének motivációját.

⁸³ GRATZ (2009): 437.

⁸⁴ MÁRKUS: 165. L. NAGY: 11–12.

⁸⁵ KN 1931–1935, II. köt. 58–61. Idézet: 58. (1931. november 10.). Egy kormány nyakába varrni a felelősséget a válságért: igazságtalanság. *Budapesti Hírlap*, 1931. november 11. GRATZ (2009): 437–438.

Az egyre jobban kibontakozó válság következtében Magyarország fokozottabban szorult hitelekre, amelyeket azonban leginkább még francia bankoktól lehetett remélni, mivel a válság Franciaországban később jelentkezett. Ennek következtében Magyarországon is aktivizálódtak azok a politikusok, akik Franciaországhoz és ettől elválaszthatatlanul a kisantanthoz való közeledést propagálták. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége, amelyre korábban a francia- és kisantant-ellenesség volt jellemző, most szintén támogatta a szomszédokhoz való közeledést.

Hantos Elemér 1931 őszen eljuttatta a Népszövetség Európai Bizottságának a dunai konföderációs tervét, amely Ausztriát, Magyarországot, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát és Jugoszláviát foglalta volna magában, első lépcsőként azonban egy osztrák–cseh–magyar vámunióval is megelégedett volna. A francia delegáció elfogadta tárgyalási alapnak Hantos előterjesztését. Hantos érdekes módon Gömbösben látta azt a politikust, aki magyar részről leginkább alkalmas a terv vezetésére: (Gömbös azonban aligha gondolta komolyan a Csehszlovákiához való közeledést, ez inkább csak taktika volt a miniszterelnöki poszt megszerzésére irányuló törekvéseiben.) Tárgyalt Gömbössel, aki kijelentéseiben nem fukarkodott a terv fölkarolásában. A közép-európai közeledés volt a tárgya a Cobden Szövetség 1931. őszi előadássorozatának is, ahol a gazdasági együttműködés szükségességéről beszélt többek között Hantos, Hegedüs Lóránt, Gratz, Pethő Sándor, Madarassy-Beck Gyula, Cselényi József. Gratz úgy látta, hogy a német–osztrák vámunió megkötésével az Ausztriával való együttműködés lehetőségei nőttek, de Magyarország és Ausztria vámuniója nem oldaná meg a magyar mezőgazdaság elhelyezési gondjait, eredményt csak Csehszlovákia bevonásától lehet várni. Gratz a Franciaországhoz való közeledést, a dunai föderáció elfogadását ajánlotta.⁸⁶ December hónapban több magyar politikus – Friedrich István, Bethlen, Gaál Gaszton, Vámbéry Rusztem, Szántó Rudolf – tapogatózott a cseh álláspont felől. Gratz, Friedrich és Hantos személyesen Benešsel tárgyaltak. A prágai magyar követ szerint a tárgyalások hivatalosnak voltak feltüntetve. Beneš a magyar kezdeményezésekben mindenkör a kisantant fölbomlasztására tett kísérleteket látott, ezért ezúttal is elutasított mindenféle vámunióra, illetve közös államjogi szervezetre vonatkozó tervet. Magyarország és Ausztria közeledhet a kisantanthoz, de csak gazdasági téren – hangzott Beneš álláspontja. A Magyarországgal való gazdasági együttműködéstől Beneš elvben nem zárkózott el, azt kereskedelmi szerződések formájában, preferenciális alapon tudta elképzelni. A revízióról negatívan nyilatkozott. Inkognitóban Gratz Belgrádban is tárgyalt Fotić külügyminiszter-helyetessel a közép-európai államok gazdasági együttműködésének lehetőségeiről. Tárgyalásairól optimistán nyilatkozott, mert mind Prágában, mind pedig Belgrádban készséget tapasztalt a gazdasági együttműködésre. Gratz a kooperációt Jugoszlávia és

Románia nélkül „csaknem lehetetlennek” nevezte: „Kizáróan a dunai államok szövetkezésében látom a kivezető utat. Mindegyik utódállamban meg vannak győződve róla, hogy ha nem sikerül ezt véghezvinni, akkor a sorvadás elkerülhetetlen. A dunai államok gazdasági szövetkezésére sohasem volt alkalmasabb az idő, mint most.”⁸⁷ Ezek a tárgyalások a magyar politikai életben élénk visszhangot váltottak ki. A liberális demokraták és a Friedrich-féle keresztény ellenzék a közeledés hívei voltak. A kormánypart ellenezte a minden bizonnyal Károlyi Gyula miniszterelnök és Walko Lajos külügyminiszter tudtával folyó cseh–magyar tárgyalásokat.⁸⁸ Kevésbé egyértelműen foglalt állást a *Magyarság* (1932. január 5.) és a *Nemzeti Ujság* (1932. január 1.). A *Népszava* hasábjain Vámbéry Rusztem fejezte ki kétségeit a politikamentes gazdasági közeledés sikere iránt, amely szerint „fából vas-karika”. Gratz utazásaival kapcsolatban megjegyezte: „Amibe belépett, akár monarchia, akár a munkapárt, akár vállalat, akár radikalizmus, menthetetlenül kudarccal ért véget.”⁸⁹ A *Prágai Magyar Hírlap*ban is támadták Gratzékat, akik „megvalósíthatatlan közép-európai kibontakozási terveikkel” a felvidéki magyar kisebbség helyzetét hátrányosan befolyásolják, mert az egyoldalú „megvalósíthatatlan és helytelen elképzelések” erőltetését Magyarország szomszédai a gyengeség jeleként értelmezik. Tarján Ödön, a cikk írója szerint Gratz sem hiszi, amit hirdet, hiszen tudja, hogy jelen pillanatban preferenciális megállapodásnak nincs esélye. A két ország közötti kereskedelmi szerződést Csehszlovákia mondta fel. A kisantant másik két állama is mezőgazdasági termékei elhelyezésének nehézségeivel küzd, ezért nem lehet elképzelni, hogy Csehszlovákia szövetségeseivel szemben Magyarországot részesítené előnyben.⁹⁰ Gratz ezeket a támadásokat visszautasította. Szerinte egyelőre csak a normál kereskedelmi kapcsolatok helyreállításáról van szó. Szélesebb perspektívában nézve a dolgot pedig szerint téves az a beállítást, hogy a gazdasági közeledésnek egyedül az a célja, hogy megfelelő légkör teremtsjön a politikai megegyezés számára. Ha viszont a közép-európai országok közötti feszültségek fennmaradnak, akkor egy európai konfliktus esetén abba ők is menthetetlenül belesodródhatnak. Figyelmeztetett, hogy „nyugtalan világot élünk”. Egy újabb európai konfliktus „fél Európa bolsevizálódását jelenthetné”. Politikai megegyezést azonban az elszakított magyarság helyzetének rendezése nélkül – húzta alá – ő sem tudna elképzelni.⁹¹ Gratz ugyanakkor a kormánytétlenségét kritizálta, mert igaz ugyan, hogy a válság általános világjelenség, de – mint

⁸⁷ „Egyetlen út a válság megoldására a dunai államok gazdasági együttműködése.” *Népszava*, 1932. január 3. *Magyarság*, 1932. január 3.

⁸⁸ MÁRKUS: 258. ÁDÁM (1968): 50. ORMOS (1969): 96. KOVÁCS: 184–186.

⁸⁹ VÁMBÉRY Rusztem: Konföderációs vigécek. *Népszava*, 1932. január 6. Vö. KOVÁCS: 186.

⁹⁰ A prágai lap cikkét ismertette a *Nemzeti Ujság* 1932. február 28-án.

⁹¹ GRATZ Gusztáv: Magyar–csehszlovák közeledési törekvések. *Ujság*, 1932. november 8.

⁸⁶ KOVÁCS: 181–183.

mondotta – nem elég a helyzet javulására várni. Legsürgetőbb feladatként a mezőgazdaság számára – ismételt – a piacszerzést jelölte meg. Gratz úgy látta, ebben a tekintetben Németország, Olaszország, Ausztria és Csehszlovákia jöhetnek szóba, mert ezek az országok szorulnak élelmiszer-behozatalra. A nézeteltérések abban voltak, hogy mely országokkal kell megállapodásra törekedni: Németországgal, Ausztriával és Olaszországgal, vagy Ausztriával és Csehszlovákiával. Gratz nem ragaszkodott egyik megoldáshoz sem. Az első kombináció jobban megfelelt volna a külpolitikai irányvonalnak, de szerinté először is sürgősen tisztázni kellene, hogy arra van-e lehetőség. (Az 1931. július 18-án aláírt német–magyar kereskedelmi szerződés valóban nem segített lényegesen a magyar mezőgazdaság elhelyezési nehézségein.)⁹² Vitába szállt Berzeviczy Alberttel és Szerényi Józseffel is, akik a felsőház külügyi bizottságában azt a véleményt képviselték, hogy a három utódállam kooperációja nem magyar érdek. Nézete szerint ez a kombináció igenis nemzeti érdek, amelynek segítségével meg lehet oldani a magyar gazdaság gondjait, mivel Ausztria és Csehszlovákia Magyarország teljes búzafeleslegét felvonná.⁹³

A hivatalos magyar politika azonban nem gondolt tényleges orientációváltásra. Walko külügyminiszter kereken kijelentette a budapesti csehszlovák követ előtt, hogy a dunai együttműködéstől nem remél sokat. Az volt a véleménye, hogy amíg az érdekelt nagyhatalmak – Franciaország, Németország, Olaszország – nem egységesek ebben a kérdésben, kölcsönösen meg fognak akadályozni minden kollaborációt. A Csehszlovákiát magában foglaló elképzelések mindenesetre arra jók voltak, hogy az olaszokban aggályokat ébresszenek, s hogy februárban aláírják a Magyarország számára kereskedelmi kedvezményeket biztosító – életbe ugyan nem lépő – ún. Brocchi-féle preferenciális vámszerződést. Bármilyen dunai együttműködés legnagyobb ellenfele azonban a térségből való kiszorulásától, illetve kiépítendő befolyásának lehetetlenségétől tartva Németország volt.⁹⁴

A csehszlovák kezdeményezést aztán Anglia vámuniós terve, majd a francia Tardieu-terv háttérbe szorította, habár annak bizonyos elemei a későbbi koncepciókban is felmerültek. Az angol terv Ausztria, Magyarország, a kisantant és Bulgária vámszövetségére fogalmazott meg javaslatot, amely eléggé irreális elképzelés volt a korábbi, jóval szerényebb tervek sorsának ismeretében. A nemzetközi érdeklődés figyelmét azonban 1932. március elején a „Közép-Európa újjászervezésének konstruktív terve” vonta magára. A hivatalban levő francia miniszterelnök és külügyminiszter, André Tardieu neve után ismertté vált Tardieu-terv abból a felismerésből született, hogy az addigi eszközökkel közép-európai francia *status quo* fenntartása és más nagyhatalmak – elsősorban Németország – befolyásának kizárása

nem biztosítható. A Tardieu-terv az öt dunai állam (Ausztria, Magyarország és a kisantantállamok) preferenciális elveken nyugvó gazdasági együttműködését kívánta megvalósítani. 1920 óta ez volt Franciaország első komoly kísérlete Közép-Európa újrendezésére, amelybe Ausztriát és Magyarországot is be kívánta illeszteni. Újdonság volt a tervben, hogy az egyszerű pénzügyi szanalás elé a gazdasági reorganizáció megvalósítását helyezte. A terv a korábbi, a nagyhatalmak által nyújtott kedvezményekre épülő elképzelésekkel szemben (például a Briand-terv) Németországnak a Duna-medencéből való kizárásával, az érintett országok egymás közti integrációjára alapozva kínált megoldást. E terv időzítésében szerepet játszhatott, hogy a viszonylag stabil pénzügyi pozíciókkal rendelkező Franciaország – úgy tűnt – komoly vetélytárs nélkül léphet fel a válságban elmerülő Németország és a vámuniós tervének bukása után a térség iránt érdektelenséget mutató Anglia mellett.⁹⁵

A Tardieu-terv ellen az érdekeltek egyike sem lépett fel. Leginkább Csehszlovákia és Magyarország támogatta, és legkevésbé Ausztria. A magyar kormány meglehetősen egyértelműséggel állt ki a francia terv mellett, s kényszerűségből készen mutatkozott a szomszédokkal való együttműködésre. Ez azonban csak átmeneti epizód volt a magyar külpolitikában. A magyar külpolitika iránymódosításának átmenetiségére utalt Kozma Miklós 1932. június 3-ai feljegyzése: „Kétségtelen, hogy Magyarország a német–olasz érdekszférához fog tartozni, éppúgy, mint ahogy mindig tartozott. Magyarország gazdasági megsegítése, terményfeleslegeinek felvétele csak erről az oldalról jöhet. Addig azonban, ameddig ez a csoportosulás ki nem alakul, a mostani rendszer viszont csődöt mondott, megélni mégis kell. Be kell tehát rendelkezünk erre az átmeneti időre.”⁹⁶ A magyarországi sajtó megoszlott a terv értékelésében. Az *Ujság* megértéssel, a *Pesti Hírlap* rokonszenvvel fogadta. A *Pesti Napló*, az *Est* a terv pénzügyi nehézségeire mutattak rá. Milotay lapja, a legitimista *Magyarság* élesen ellenezte. Abból a tényből, hogy az érintett országok a legfontosabb agrárcikkekben továbbra is felesleggel rendelkeznek, arra a következtetésre jutott, hogy az együttműködés a három agrárállamot nem lenne képes függetleníteni a világpiacon áralakulástól.⁹⁷ Gratz – mint láttuk – már a Tardieu-terv nyilvánosságra hozása előtt is a szomszédos országokhoz való közeledés mellett szállt síkra.

⁹⁵ ORMOS (1969): 102–104. KÖVICS: 197–200.

⁹⁶ ÁDÁM (1968): 52–53. Ormos szerint ez a külpolitika több ponton szakítást jelentett a bethleni külpolitikával, amennyiben „Németország megszűnt a külkapcsolatok végső célja lenni, jelentős mértékben csökkent az olaszbarátság intimitása, s Magyarország politikai feltétel nélkül nemcsak közeledési szándékait nyilvánította szomszédjai felé, de valóban közeledett hozzájuk”. ORMOS (1969): 118. Ennek ellentmond: *Magyarország története* 8/1.: 656.

⁹⁷ *Külügyi Szemle*, 1932/2., 245–246.

⁹² Vö. FEJES: 130–137.

⁹³ *Ujság*, 1932. február 21. és 26.

⁹⁴ ORMOS (1969): 94–95. KÖVICS: 184.

A terv azonban a londoni konferencián, 1932 áprilisában végeredményben megbukott. A térség gazdasági gondjai viszont továbbra sem enyhültek, s a válságból való kiút keresése során továbbra is napirenden volt a dunai államok valamilyen kombinációban való együttműködése.

Ez év két, májusi képviselőházi felszólalásában Gratz azt sürgette, hogy a közép-európai országok önállóan dolgozzák ki a gazdasági együttműködésük módjait. Hibának minősítette, hogy az utóbbi tíz évben magyar részről kísérlet sem történt a Monarchia felbomlasztásával a magyar mezőgazdaság számára előállt veszélyek elhárítására. Bethlennel szemben, aki a közép-európai gazdasági gondok megoldásánál a szükségintézkedéseket részesítette előnyben, amelyek abban álltak; hogy egyes nagy fogyasztású területek bizonyos termékmennyiséget átvesznek vagy legalábbis ezek felvételét vámkedvezményekkel lehetővé teszik (mechanikus megoldás), Gratz a konstruktív megoldást tartotta jobbnak, amely azt feltételezte, hogy több ország kölcsönös vámelőnyök nyújtásával bizonyos mértékig gazdasági egészet képezzen. Tartott ugyanis attól, hogy ha valamelyik nagyobb ország nyújt egyoldalúan vámkedvezményt, akkor az attól való külpolitikai függőség is túlzott mértékben fog megnövekedni. Gratz nem hitt abban sem, hogy az egyoldalú vámpreferenciák rendszerével a hitelválság megoldható lenne, mert annak alkalmazása nem alakít ki olyan egészséges gazdaságot, amely hosszabb távon lehetővé tenné a felvett hitelek törlesztését. A Bethlen által előnyben részesített magyar–olasz–osztrák együttműködést a várható francia és német ellenállás mellett azon a gazdasági tényen látta zátonyra futni, hogy Olaszország exportjában ez a két ország csak néhány százalékkal részesedik, tehát Olaszországnak nem fűződik komoly érdeke egy ilyen gazdasági kombinációhoz. A Tardieu-terv megvalósulása esetén viszont, amint ezt bőséges statisztikai adatokkal alátámasztotta, a szóba jövő öt állam együttes mezőgazdasági többletermelése kevesebb lesz, mint külön-külön számítva. A helyzet tovább javul annak figyelembevételével, hogy az öt ország mezőgazdasági termékeinek egy része amúgy is az érintett államokon kívül eső területeken kerül elhelyezésre. Mindamellet nem tagadta, hogy az sem oldja meg 100%-ban a mezőgazdasági termékek piaci felvételét. Azt az aggályt, hogy Németország gazdasági szempontból nem járulhat hozzá a Tardieu-terv alapján megvalósítandó közép-európai gazdasági kombinációhoz, nem tartotta megalapozottnak, mert – mint adatokkal alátámasztotta – a Közép-Európába irányuló német ipari export értéke megfelelt a háború előttinek, s ha akkor tudott versenyezni a vámentességet élvező cseh iparral, akkor ez nem változik akkor sem, ha a cseh ipari termékekre az új közép-európai gazdasági egységen belül preferenciális vámok vonatkoznak. A politikai indítékú német ellenállás vizsgálatára azonban nem tért ki. Nem kerülte el a figyelmét ugyanakkor, hogy a háború óta az utódállamok gazdasági szerkezetében lényeges – visszafordíthatatlan – módosulás következett be. Ezért óvott az addigi gazdasági politika radikális feladásától is, hiszen a mezőgazdaság egyoldalú előnyben részesítése az iparba befektetett jelentős tőkét veszélyeztetné. Elfogadta, hogy az integrációs tervek megvalósítása nem egyedül Magyaror-

szágon múlik, de saját program kialakítását sürgette, ahelyett hogy a térség államai a nagyhatalmaktól várják a megoldást.⁹⁸ Ennek érdekében ismételt a Monarchia utódállamai közötti politikai feszültségek enyhítését kívánta. Hangsúlyozta, hogy nem a külpolitikai irány megváltoztatását, hanem csak annak kiegészítését tarja szükségesnek. Fontosnak nevezte a Franciaországgal való kapcsolatok elmélyítését, mivel Franciaország meghatározó szerepet játszik az európai politikában, és hitel is elsősorban tőle várható. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha Magyarország javít a Franciaországgal szövetségi viszonyban álló szomszédaihoz fűződő viszonyán. A gazdasági érdekek miatt is szükséges a szomszédokhoz való közeledés. A térség balkanizálódásának veszélye is emellett szólt. Úgy látta, hogy a közeledés gazdasági téren lehetséges, ezért azt depolitizálni kell.⁹⁹

Gratz 1932 nyarán a Magyarországról Csehszlovákiába irányuló gabonaexport lebonyolítására Beneš jóváhagyásával részvénytársaságot hozott létre (Duna Rt.). Erre különös aktualitást az adott, hogy a két ország közötti kereskedelmi egyezményt a csehszlovák partner – feltehetően a Hodža vezette agrárpárt nyomására – 1930-ban felmondta, és egy sor magyarországi mezőgazdasági termék vámját felemelte. Az eredmény öt évig tartó vámháború, s a két ország közötti kereskedelmi forgalom pangása lett. A vállalkozás azonban Beneš támogatása ellenére – valószínűleg ismét a cseh agrárkörök ellenállása miatt – nem indulhatott el, sőt Gratznak épphogy sikerült „megúsznia az ügyet száraz bőrrel”, hiszen az Rt. alapítása jelentős összegbe került. Hitler hatalomra kerülése után Gratz újra megkísérelte a csehszlovák vezetőket megnyerni a közeledés gondolatának. A Benešsel, Přemysl Šamallal, Milan Hodžával és az ifjú Masarykkal folytatott beszélgetései során azt a benyomást szerezte, hogy a csehszlovák politika vezetői nincsenek megfelelő mértékben tisztában a Hitler hatalomátvételével előállt veszélyes helyzettel. Mivel a megbeszélések Benešsel teljesen eredménytelenek voltak, 1934-től egy időre Gratz beszüntette prágai látogatásait.¹⁰⁰

A Károlyi-kormány kinevezésével a válság elhárítására a bethleni konszolidáció során kialakított keretek között történt kísérlet. A rendszert fenntartó uralkodó elit három nagy csoportja (nagybirtokosok, nagytőkések, felső középosztály) közötti szövetség a válság hatására megbomlott. Ezt tovább fokozták a kormány intézkedései, amelyekkel egyik réteg sem volt elégedett. Az agráriusok a beígért gazdasági támogatást kérték számon, az úri középosztály számára az adó növekedése és a bérek csökkenése jelentett terhet, a nagytőke képviselői a devizakorlátozást és a kartellelles „propagandát” kifogásolták. Az életszínvonal csökkenésével ugyanakkor a társadalom alsó, a politikai hatalomból nagyrészt kizárt rétegei kö-

⁹⁸ KN 1931–1935, VII. köt. 66–75. (1932. május 7.) *Budapesti Hírlap*, 1932. május 8., 6.

⁹⁹ KN 1931–1935, VIII. köt. 307–311. (1932. május 27.) *Budapesti Hírlap*, 1932. május 28., 2.

¹⁰⁰ GRATZ (2009): 452–457. *A Reggel*, 1932. augusztus 29. Kovács: 178.

rében is növekedett az elégedetlenség. Ez mind a szélsőbal, mind pedig a szélsőjobb irányzatoknak táptalajt adott. Ismét megerősödött a bethleni konszolidáció előrehaladásával időlegesen háttérbe szorított radikális jobboldal, amely nem farkaszkodott a szociális tartalmú ígéretekkel. A válság elhárításának jobboldali, diktatórikus elemeket ajánló receptjének a kormánypárton belül is voltak támogatói, akik elsősorban Gömbös Gyula hadügyminiszterben látták vezetőjüket.¹⁰¹ A kormány bázisa kiszélesítésének másik útját a kormánypártnak és az ellenzék „új tanokkal” szemben álló részeinek összefogása jelenthette volna. 1931 ősze és 1932 augusztusa között kísérlet történt a „nemzeti egység”, egy „konzentrációs kormány” létrehozására, ami azonban a szabadságjogok kiterjesztését, az általános és titkos választások bevezetését feltételezte. Az egység megteremtése azonban már önmagában az ellenzék számos frakcióra bomlása miatt is igen nehezen áthidalható nehézségekbe ütközött. Jól jellemzte a helyzetet, hogy Rassay Károly, a legjelentősebb liberális párt vezére az elképzelt nemzeti koncentrációba nem kívánta bevenni a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot, mert „nincs meg a nemzetben a gyökere”. Úgyszintén nem számolt az általa „osztálpárt”-nak nevezett Kisgazdapárttal sem. Károlyi miniszterelnök tett olyan nyilatkozatot, ami nem zárta ki egy más alapon álló kormánytöbbség támogatásának elfogadását, amennyiben az elfogadja a kormány programját. Az Egységspárt 1932. március 2-ai értekezlete azonban Bethlen vezetésével elutasította a „nemzeti egységhez” szükséges változásokat.¹⁰²

Gratz március 4-ei „Nemzeti összefogás” című cikkében a magyar parlamentet olyan, a viharral küzdő hajóhoz hasonlította, amelynek a legénysége a mentési munkát félbeszakítva egymással verekszik. Szerinte egy ideális összefogásnak a parlament valamennyi pártját magában kellene foglalnia azért, hogy az ország előtt álló pénzügyi, mezőgazdasági és politikai teendőket „belső súrlódások” és párt-szemponctok kikapcsolásával lehessen elvégezni. Sajnálkozását fejezte ki, hogy az MSZDP a nemzeti összefogásból kimarad, mert nem jelentette ki, hogy tartózkodik a súlyos helyzet pártpolitikai célokra való kihasználásától. Gratz tehát a válság okozta nehézségek elhárításához szükséges időre a pártoknak *treuga Deit* javasolt. Az összefogás módozatai közül legcélszerűbbnek azt találta volna, hogy az összefogásra kész ellenzéki képviselők önálló pártot hoznának létre, amely aztán koalícióban kormányozna a jelenlegi többséggel. Ezt a megoldást részesítette előnyben, mert így lehetőséget látott arra, hogy a válság leküzdése után ebből az alakulatból kormányképes ellenzék alakuljon, ami nélkül Gratz egészséges parlamenti életet – mint fentebb is láttuk – nem tudott elképzelni, és az ország háború utáni

¹⁰¹ MÁRKUS: 137., 149–153., 177–195.

¹⁰² L. NAGY: 20.

politikai konszolidációját nem tartotta befejezettnek.¹⁰³ Tényleges realitása egy koncentrációs kormánynak azonban az adott feltételek mellett nem volt. Az nemcsak az érdekelt pártok marakodásán bukott meg, hanem azon is, hogy a Károlyi-kormány alternatívájaként Horthy Gömböst tartotta készenlétben. Károlyi Gyula lemondása után – Bethlen egyetértésével – valóban ő alakított kormányt.

Gratz a Gömbös-kormány hivatali ideje alatt egy darabig még a kormánypárt tagja maradt, annak ellenére, hogy – amint később emlékirataiban fogalmazott – „Gömbös volt számomra mindannak a megtestesítője, ami engem a politikában társított [...]. Nézetei az egész vonalon az enyémnek az ellentétei voltak, mert ő túlzóan nacionalista, antiliberalis, antidemokratikus, antilegitimista; antiszemita és demagóg beállítottságú volt.”¹⁰⁴ Gömbös első miniszterelnöki nyilatkozataiban „revideálta” korábbi turbulens nézeteit, ami sokakra megnyugtatóan hatott.¹⁰⁵ Gratz sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Gömbös, aki korábban taktikai megfontolásból más-más politikai színben tűnt fel, most, hogy elérte célját, meglepetést okoz, és módosítja politikáját, mert „el kell ismerni, hogy nyilatkozatainak tartalma mérsékelt volt, sokkal mérsékeltőbb, mint ezt Gömbös politikai múltja után várni lehetett”.¹⁰⁶ Gratz annak a látszatát is kerülni kívánta, hogy személyes ellenérzés vezeti politikai magatartásában.¹⁰⁷ Az új kormány külpolitikáját a *Külügyi Szemlében* ő maga is üdvözölte. A Gömbös által köztudatba dobott, de közelebbről meg nem határozott szölamok egyikét, a „nemzeti öncélúság” elvét Gratz támogatatta a külpolitika terén, ha az azt takarja, hogy Magyarországnak tartózkodnia kell minden olyan lépéstől, ami idegen, az országra nézve közömbös hatalmi érdekek szolgálatát jelentené.¹⁰⁸

A Népszövetség fennállásának tíz esztendeje alatt mindjobban bebizonyosodott, hogy a szervezet nem alkalmas a vitás európai kérdések megoldására. A gazdasági válság kezelésére tett integrációs kísérletek nagyrészt mindig valamelyik nagyhatalom ellenállása miatt fulladtak kudarchba. Merőben más megoldással állt elő Mussolini 1933. márciusában. A béke megőrzése érdekében Mussolini a négy európai nagyhatalom – Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország – együttműködését javasolta. A szerződéstervezet a békeszerződések revízióját is kilátásba helyezte. Mussolini kezdeményezésének támogatására kezdetben Franciaország is hajlott, de kisantantbeli szövetségesei tiltakozása következtében csak egy olyan

¹⁰³ GRATZ Gusztáv: Nemzeti összefogás. *Ujság*, 1932. március 4. A *Népszava* Gratz cikkére reagálva kifogásolta, hogy a szociáldemokratáktól várják a közeledést, amikor a párt mögött álló tömegek vannak a hatalom sáncain kívülre rekesztve. *Népszava*, 1932. március 5.

¹⁰⁴ GRATZ (2009): 438.

¹⁰⁵ VÖ. GERGELY (2001): 229–233. L. NAGY: 26.

¹⁰⁶ GRATZ (2001): 251.

¹⁰⁷ GRATZ (2009): 440.

¹⁰⁸ GRATZ Gusztáv: Gömbös Gyula külpolitikai programja. *Külügyi Szemle*, 1933/I., 1–4.

módosított változat aláírására került sor, amely lényegében a revízió kérdésében nem ment túl a Népszövetség kerete nyújtotta lehetőségeken. A magyar politikai vezetés a négyhatalmi paktum tervét örömmel fogadta. Gratz is – a magyar szempontból hátrányos módosítása ellenére – rendkívüli jelentőséget tulajdonított neki, mert úgy vélte, hogy a paktum hozzá fog járulni az európai béke hosszabb időre történő megővéséhez, enyhíteni fogja ugyanis azokat a feszültségeket, amelyek az európai politikában fennállnak, és meg fogja akadályozni, hogy az európai államok újból hatalmi csoportokat alkossanak.¹⁰⁹

Magyarország és Ausztria 1932 decemberében kereskedelmi szerződést írtak alá. Gratz támogatta a szerződést, de a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján azon a véleményen volt, hogy Ausztria önmagában nem képes a magyar mezőgazdasági felesleget átvenni, még teljes vámunió esetében sem. Olaszország vagy Németország bevonását sem tartotta megoldásnak, mert – mint ahogy korábban is érvelt – előbbi kereskedelmi forgalmában Magyarország nem játszik jelentős szerepet, utóbbi pedig oly mértékben fokozta mezőgazdasági termelését, hogy szintén nem jöhet szóba ebben a tekintetben. Ennél jobb megoldásnak nevezte a Tardieu-tervet, amely öt országban gondolkodott. Legideálisabb konstrukciónak azonban egy csehszlovák–magyar–osztrák gazdasági szövetséget képzelt el, amelyből azonban Románia és Jugoszlávia e három országba érkező terményei sem lennének kizárva. Ezen utóbbi két ország tehát az általa vázolt elképzelés szerint a Tardieu-tervvel ellentétben csak lazábban kapcsolódna az említett hármas kombinációhoz. A fennálló politikai nehézségekre való tekintettel ismét csak a gazdasági kérdések előtérbe állítását, a politikai ellentétek kikapcsolását javasolta, amire szerinte a szomszédos országok kompetens politikusaival folytatott megbeszélései alapján lenne fogadókészség.¹¹⁰ Örömdetesnek mondotta ebben a tekintetben Beneš ekkoriban elhangzott nyilatkozatát, miszerint Csehszlovákia bizonyos feltételek mellett nem zárkózna el a közös megegyezésen alapuló revíziótól. Rámutatott azonban arra, hogy „nem fogunk elérkezni természetesen soha olyan értelmű revízióhoz, amely Magyarországot régi határaiiba visszaállíthatná, mert gondolni sem lehet arra, hogy ezeket a területeket, amelyeket a háború után elszakítottak tőlünk, teljes egészükben, békés megegyezés útján vissza lehet szerezni [...] Azt hiszem, hogy a revíziós mozgalomnak előnyére válnék, ha bizonyos világosságot teremtenénk a tekintetben, hogyan képzeljük el ezt a megegyezést.” Annak a *circulus vitiosus*nak az áthidalására, hogy a csehszlovák fél először a politikai viszony normalizálását óhajtja, a magyar viszont a politikai együttműködés előfeltételül a revíziót teszi, a tárgyalások megkezdését javasolta. Amíg a revízió ügye nem halad előre, ő is úgy látta, hogy a szomszédos országokkal való politikai együttműködés nem lehetséges. A Németországban bekövetkezett eseményeket (Hitler kormánya kerülése)

¹⁰⁹ GRATZ Gusztáv: A négyhatalmi paktum. *Külügyi Szemle*, 1933/3., 213–219.

¹¹⁰ KN 1931–1935, XIII. köt. 232–237. (1933. február 16.)

úgy értékelte, hogy azok a német revíziós törekvéseket és azzal együtt a magyart is népszerűtlenné tették. Ennek ellenére helytelennek tartotta volna, ha Magyarország hirtelen elfordulna azoktól az országoktól, amelyekkel a revíziós mozgalomban együtt menetelt. Ezért a kormány külpolitikáját helyeselte, de annak kiegészítéseként – ismételten – az ország Franciaországhoz fűződő viszonyának javítását sürgette.¹¹¹

A '30-as évek elejétől a világgazdasági válság, az erre adandó válaszok keresése (új közép-európai rendezési tervek), az Anschluss, illetve a gazdasági Anschluss gondolata, Hitler hatalomra jutása, valamint az a tény, hogy Habsburg Ottó nagykorú lett, új helyzetet teremtettek a legitimizmus szempontjából is. Az osztrák legitimistákkal is tárgyalások indultak. 1933 húsvétja előtt Zichy János és Károlyi József utaztak Bécsbe. Május végén pedig Hohenberg Miksa herceg, Ferenc Ferdinánd fia érkezett Karl Wiesner, Colorado Ferdinánd gróf és Kinszky Ulrich herceg társaságában Budapestre. Zichy és Károlyi fogadást adtak, amire sok legitimistát meghívtak, nem csak a vezetőket. Az esemény nagy legitimista demonstráció volt.¹¹² A Gömbös-kormány tevékenységét kezdetben a legitimisták is bizonyos fokú várakozással szemlélték. Természetesen előtérbe került a királykérdés a kormányzói jogkör újabb kiterjesztése körül folyó vitában is. Gömbös azonban hivatalosan kijelentette, hogy a királykérdés nem aktuális, és az Ausztriával való perszonaluniót is elutasította. Ezzel persze igazi céljait is leleplezte.¹¹³ Habsburg-ellenes és Anschluss-ellenes álláspontját húzta alá a német sajtó is júniusi berlini látogatása alkalmából. A magyar kormány, amely egyre szorosabb kapcsolat kiépítésére törekedett a hitleri Németországgal, a belpolitikában nem engedhette meg, hogy a német érdekeket sértő Habsburg-restauráció lehetőségét Magyarországon hivatalosan mérlegeljék. Ugyanakkor növekedett a legitimista szervezetek száma és tagsága, a legitimisták a parlamenti életben is aktivizálódtak.¹¹⁴ Ekkor alakult meg Griger Miklós vezetésével a legitimista Nemzeti Néppárt is, mivel Gömbös rendelete (6.070/1933. M. E. sz.), amelynek hatálya alól csak a parlamenti pártok gyűlései mentesültek, a politikai jellegű felvonulások, népgyűlések, gyűlések tilalmát továbbra is fenntartotta, és így az önálló parlamenti képvisellel nem rendelkező legitimisták politikai tevékenysége is nehézségekbe ütközött. Hangsúlyozták azonban, hogy a legitimizmus továbbra sem egyetlen párt, hanem az egész nemzet ügye. A Néppárt vezetésével – rendőrségi jelentések szerint – pártközi legitimista blokkot terveztek létrehozni, amelyhez csatlakozott volna többek között Apponyi György, Bródy Ernő, Gratz Gusztáv, Sándor Pál, Ugron Gábor, Vázsonyi János stb.¹¹⁵ A liberális ellenzék egy része is közeledett a legitimista gondolathoz. Ennek

¹¹¹ KN 1931–1935, XVI. köt. 157–160. Idézet: 159. (1933. május 22.)

¹¹² *Függetlenség*, 1933. május 30.

¹¹³ GERGELY (2001): 248.

¹¹⁴ Lásd KARDÓS (1987): A legitimizmus aktivizálódása c. fejezetét.

¹¹⁵ L. NAGY: 33.

fő oka az volt, hogy Hitler hatalomra jutásával egyre szélesebb politikai körök érezték úgy, hogy növekedett a Duna-medence fenyegetettsége. Sem a kisantanttal való összefogás lehetősége, sem pedig a francia biztonsági politika garanciái nem látszottak eredményre vezetőnek. A megoldást egyre többen Ausztriának és Magyarországnak a restauráció keretében való összefogásában látták.¹¹⁶ Az egységes legitimista front terve azonban meghiúsult.¹¹⁷

Miután a kormánypárt képviselői számára is tilossá vált mindenféle legitimista mozgalomban való részvétel,¹¹⁸ Gratz számára nem maradt más hátra, bejelentette kilépését a kormánypártból: „a pártból való kiválással azt a lehetőséget akarom a magam részére megteremteni, hogy politikai és gazdasági kérdésekhez teljesen függetlenül szólhassak hozzá.” E mögött az általános indoklás mögött a sajtó is a miniszterelnöknek a legitimizmussal szembeni fellépésében látta Gratz döntésének konkrét okát.¹¹⁹ A következő választásig párton kívüli képviselőként tevékenykedett.

Politikai és szerteágazó gazdasági tevékenysége mellett Gratz a történetírás területén is letette a névjegyét. A *Magyar Szemle Társaság* 1933-ban felkérte, hogy írja meg Magyarország történetét az 1867. évi kiegyezéstől.¹²⁰ (A Társaság adta ki az 1927-ben alapított *Magyar Szemle* folyóiratot, amely szerkesztőségének Gratz is tagja volt.) Gratz Gusztáv legjelentősebb történeti munkájának első két kötete (*A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II.*) 1934-ben, a harmadik kötet (*A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*) 1935-ben jelent meg a Magyar Szemle Társaság kiadásában.¹²¹ A háromkötetes mű kedvező fogadtatásban részesült, bár a dicséret legalább annyira a szerző személyének is szólt, mint a műben kifejtett nézeteknek.¹²² A szakma elismerését mutatja, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a szintézist akadémiai díjjal tüntette ki. *A dualizmus kora* a korszak első nagy ívű összefoglalója. Szekfű Gyula, aki a kéziratokat

¹¹⁶ Uo. 32. és 34.

¹¹⁷ *Függetlenség*, 1933. március 9.

¹¹⁸ *Esti Kurir*, 1933. június 9. *Függetlenség*, 1933. június 8.

¹¹⁹ *Esti Kurir*, 1933. augusztus 31. GRATZ (2009): 441.

¹²⁰ Egy 1933. március 31-ei keltezésű szerződéstervezetben „Az utolsó ötven év” munkacím szerepel. A max. 40 ív terjedelmű szövegért ívenként 160 pengőt fizetnek. OSZK Kt. Fond 7/693, 124. fol.

¹²¹ A háromkötetes mű 1945 után tiltólistára került, egészen az 1989/1990-es rendszerváltásig könyvtárakban is csak engedéllyel volt hozzáférhető.

¹²² Például a következő recenziók: SZEKFŰ Gyula: *A dualizmus kora. Budapesti Hírlap*, 1934. június 3. „Gratz Gusztávban most elsőrangú politikai történészt és művében nemzeti önismeretünknek nagy dokumentumát, emellett egy rendkívül érdekesen és világosan beszélő történeti könyvet nyertünk.” (Szekfű). KORNIS Gyula: *A dualizmus kora. Budapesti Szemle*, 1934. szeptember, 682. sz., 371–379. DR. EÖTTEVÉNYI Olivér: *A dualizmus kora. Külügyi Szemle*, 1934/4., 339–344. KATONA Jenő: *A forradalmak kora. Korunk Szava*, 1936/5., 87–88. TÖRÖK Pál: *A dualizmus kora I–II., a forradalmak kora. Századok*, 1938, 381–383.

olvasta és Gratzcal közölte kritikai észrevételeit,¹²³ a *Magyar Történet* második, bővített kiadásában örömmel nyugtázta: „Első kiadásom óta jelent meg Gratz Gusztáv nagy munkája, *a dualizmus kora*, mely a korszaknak pragmatikus, az események lefolyását és összefüggéseit felderítő nagyszabású története; szerző igen kiterjedt kútfői ismereteket óvatossággal és nagy politikai tapasztalatokkal használ föl.”¹²⁴ Szekfű több helyen adatokat is vett át Gratz művéből a *Magyar Történet* későbbi, javított kiadásában. *A dualizmus kora* és *A forradalmak kora* tipikus politikatörténet, e tekintetben a mai napig az egyik legrészletesebb. Ellenben teljesen hiányzik a társadalomtörténet, Gratz mellőzi a társadalmi rétegek helyzetének vizsgálatát, nem foglalkozik a kulturális élettel, két fejezetet szentel a gazdaság bemutatására, melyekben a bankszektor és az iparvállalatok kapják a legnagyobb teret.¹²⁵ Nem véletlenül, a szerzőnek a gazdasági tevékenysége során ezekre volt elsősorban rálátása. Az egyoldalúságért kárpótolnak a legjelentősebb politikusokról, bankvezérekről és vállalkozókról készített nagyobb ívű portrék. Gratz eredeti elképzelése szerint a harmadik kötetben a Bethlen-korszak bemutatása is helyet kapott volna. Az azt tárgyaló fejezetek megjelenéséhez azonban nem sikerült Bethlen hozzájárulását megszerezni. A Magyar Szemle Társaság nevében Szekfű attól tartott, hogy „a mai időkben [...] amikor például napilapok is váratlanul ki vannak téve betiltásnak, nem tartom kizártnak, hogy épp a restaurációs kísérletek előadásával kapcsolatban a könyv megjelenése után akció indulhatna meg, mely akciót azonban kétségtelenül le lehetne szerelni azon esetben, ha szerkesztő bizottságunk elnökének [ti. Bethlen Istvánnak] bejegyzése előzetesen rendelkezésünkre állna”.¹²⁶ Feltehetően emiatt – bár a forrásokból egyértelműen nem állapítható meg – Gratz lemondott a *Magyar Szemle* választmányában viselt tisztségéről.¹²⁷ Csak 1937 végén mutatkozott hajlandónak, hogy felújítsa kapcsolatát a *Magyar Szemlével*.¹²⁸ Így a harmadik kötet csak 1921 elejéig tárgyalta az eseményeket. A restaurációs kísérleteket és a Bethlen-korszakot bemutató fejezetek az íróasztalban maradtak. Gratz továbbírta a kéziratot, és egészen a második világháború kitöréséig tárgyalta az eseményeket. A kötetet azonban nem jelentette meg. „Egy fajta taktikai érzék” miatt ódzkodott attól, hogy a közelmúlt bizonyos eseményeit kritikusan mutassa be. Minden bizonnyal szeme előtt lebegett egykori beosz-

¹²³ Szekfű Gyula 1934. március 2-án kelt levele és az arra adott válasz 1934. március 3-án. Továbbá Gratz 1934. november 5-ei levele Szekfűnek, illetve Szekfű 1934. december 10-ei levele Gratznak. OSZK Kt. Fond 7/693, 131., 132., 161. és 165. fol.

¹²⁴ HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar Történet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. (Második bővített, teljes kiadás.) V. kötet, 639.

¹²⁵ Gratz eredeti szándéka szerint nem is vállalkozott többre, mint a politikatörténet megírására. Gratz levele Balogh Józsefnek, 1934. november 2. OSZK Kt. Fond 7/693, 163. fol.

¹²⁶ Szekfű Gyula levele Gratznak, 1934. december 14. Uo. 167. fol.

¹²⁷ Uo. 170. fol.

¹²⁸ Gratz levele Szekfűnek, 1937. december 24. Uo. 189. fol.

totta, legitimista harcostársa, barátja, Boroviczény Aladár példája is. Boroviczényt még 1938-ban is zaklatták 1924-ben megjelent könyvének a kormányzó feddhetetlenségét megkérdőjelező részei miatt. Végül is Boroviczény korábbi álláspontját megtagadva, levélben kényszerült Horthy előtt megalázkodni.¹²⁹ Gratz a kötetet a koncentrációs táborból való szabadulása után, 1945 és 1946 folyamán tovább folytatta, és egészen 1944. október 16-ig, a nyilas hatalomátvételig jutott el az események ismertetésével. A szöveg alapján megállapítható, hogy a második világháború vége felé vagy a háború után a korábbi fejezeteket is átdolgozta. Kiadót azonban 1946-ban már nem talált könyvére.¹³⁰ A mű aztán a szerző 1946-ban bekövetkezett halála miatt az íróasztalfiókban maradt.¹³¹ A kézirat csak 2001-ben, *Magyarország a két háború között*¹³² címmel jelent meg.

4. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE)¹³³ elnöke

4.1. Az MNNE megalakulása

A trianoni Magyarország nemzetileg sokkal homogénebb országgá vált, mint amilyen a történeti Magyarország volt. A megcsonkított ország összlakosságának 89,6%-át a magyarok tették ki. A németek mintegy 550 ezres lélekszámmal, az összlakosság 6,9%-ával a legnagyobb nemzeti kisebbséget alkották. A többi nemzetiség számaránya (szlovákok, horvátok, románok, szerbek, ruszinok stb.) együttevége is csak az összlakosság 3,5%-át érte el. A Magyarországnál maradt németiség területileg szétszórtan helyezkedett el. Három nagyobb településterületet szoktak megkülönböztetni, ahol a németiség koncentráltabb: 1. Baranya, Somogy és Tolna megye (az ún. Sváb Törökország – Schwäbische Türkei), 2. a Dunántúli-középhegység (Budapest környékével), 3. Nyugat-Magyarország (Győr, Moson, Sopron és Vas megye egyes részei). Ez a németiség már eléggé előrehaladt az asszimiláció útján, különböző nyelvjárást beszélt, s nemzeti öntudata gyenge volt. Nagy része – a magyarságnál és a többi nemzetiségnél általában jobb gazdasági körülmények között és fejlettebb termelési kultúrával rendelkező – kis- és középparasztként

¹²⁹ PRITZ (1993): 343., 349–350.

¹³⁰ „Még Mauthausenben is voltak illúzióim...” Politikamentes beszélgetés Gratz Gusztávval, aki történelmül hisz a liberalizmusban, s aki könyvére nem talál pesti kiadót. *Köztársaság*, 1946. augusztus 28., 7.

¹³¹ PAÁL (2001): 380–381.

¹³² Lásd GRATZ (2001).

¹³³ Az MNNE nevét magyarul nem használták konzekvensen, hol egyesület, hol pedig egyeslet néven szerepelt.

mezőgazdasági tevékenységet folytatott. Jelentős számban voltak németek az ipari munkásságban is. A társadalmi felemelkedés többnyire a teljes asszimilációt jelentette, ezért a magyarországi németiség nem rendelkezett saját értelmiséggel.

A magyar állam viszonyát a hazai németiséghez nagymértékben meghatározta az a tény, hogy a magyar politikai vezetés revíziós törekvéseit kezdettől fogva csak valamely nagyhatalom – elsősorban Németország – segítségével tudta elképzelni, ezért a revíziót Németország támogatására alapító magyar külpolitika nem hagyhatta figyelmen kívül az egyre inkább Németország támogatását élvező hazai németiségnek a nyelvi-kulturális igényeit. Másrészt az elszakított magyar nemzetrészek számára is csak akkor lehetett az őket megillető nemzetiségi jogokat hitelesen követelni, ha Magyarország is kielégíti nemzeti kisebbségeinek a nemzetiségi igényeit.¹³⁴ Ebben a vonatkozásban fontos szempont volt, hogy vajon a német politika mennyire kíséri figyelemmel a délkelet-európai németiség sorsát, milyen prioritást állít fel a Monarchia utódállamaihoz fűződő politikai kapcsolatairól és az azokban élő németek pártfogása között.

Egyelőre Németország elsősorban még a békeszerződésben rárótt jóvátételek teljesítésével volt elfoglalva, így a határokon túli németiséggel a különböző társadalmi szervezetek (Verëin für das Deutschtum im Ausland, Deutscher Schutzbund stb.) foglalkoztak. Hamarosan érzékelte azonban a magyar külpolitikai vezetés, hogy Németország számára megnőtt a Duna-medence német kisebbségeinek jelentősége is. Míg a világháború előtt Németország számára fontosabb volt az államok közötti jó viszony fenntartása, és ezért fellépett az össznémet (alldeutsch) mozgalom ellen, addig a weimari Németország a német kisebbségeket fel kívánta használni a térségben a német hatalmi befolyás kiépítésére.¹³⁵

1923 júniusában jelent meg a 4.800/1923. M. E. számú rendelet¹³⁶ a békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtása tárgyában. A rendelet szorosan az 1868. évi nemzetiségi törvény szellemében fogant. Biztosította valamennyi állampolgár számára az anyanyelve szabad használatát a közéletben is. A törvényhatóságok hivatalos nyelve ugyan a magyar, de a jegyzőkönyveket a magyaron kívül azon a nyelven is el lehet készíteni, amely a törvényhatóság legalább egyötödének anyanyelve. A községek ügyviteli nyelve lehet a nemzetiségi nyelv is, a képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyvét azonban magyarul is el kell

¹³⁴ Vö. TILKOVSKY (1989b): 38–43. BELLÉR (1975): 255., 259.

¹³⁵ Németország már 1921. augusztus 26-án jegyzékben kifogásolta a magyarországi németiség kulturális igényeinek figyelmen kívül hagyását. TILKOVSKY (1978): 17–18. Gustav Stresemann német külügyminiszter 1925. január 13-ai emlékiratában tette a német keleti politika elemévé a délkelet-európai német kisebbségek védelmét. Ugyanakkor Bleyerék az illetékes német szerveknél már 1922-től a magyarországi németek kulturális jogai érdekében politikai nyomás kifejtését javasolták. TILKOVSKY (1980): 55.

¹³⁶ *Rendeletek Tára*, 1923, 213–220. Közli Mikó: 507–512.

készíteni. A közgyűléseken mindenki szabadon használhatja anyanyelvét. A községek az állami hatóságokkal és törvényhatóságokkal saját ügyviteli nyelvükön, és ha az nem magyar, akkor hasábosan magyarul érintkezhetnek. A minisztériumok a hozzájuk felterjesztett kétnyelvű beadványra magyarul válaszolnak, de kívánságra mellékelniük kell az ügyviteli nyelven készült fordítást is. Minden állampolgár korlátozás nélkül használhatja anyanyelvét a hatóságokkal való érintkezésben (a községi hatóságtól a minisztériumig). A járásbírók és a törvényszékek előtt a kisebbségi állampolgár abban az esetben használhatja anyanyelvét, ha ez a nyelv az illető bíróság területén a lakosság legalább egyötödének anyanyelve. A rendelet a közoktatásra vonatkozóan kimondja, hogy az állami és községi népoktatási intézetekben a magyar nyelv kötelező oktatása mellett egészben vagy részben tanítási nyelvként kell használni a nemzetiségi nyelvet, ha legalább 40 nemzetiségi tanköteles van, vagy ahol a lakosság többsége egy nemzetiséghez tartozik, és az anyanyelvi oktatást a szülők kérik. Úgyisntén a tanuló anyanyelvén folyik a tanítás egészben vagy részben a kormány által kijelölendő polgári és középiskolákban létesített párhuzamos osztályokban. A nemzetiségi közművelődés, továbbá közgazdaság fejlesztésére a kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok egyesületeket is alapíthatnak, s pénzalapokat létesíthetnek. A rendeletben előírt kisebbségi iskolatípusokat a vallás- és közoktatási miniszter 110.478/1923. VIII. a. sz. VKM rendeletében szabályozta. Ez azonban csak az állami és községi népoktatási intézetekre vonatkozott. Három iskolatípust állapított meg: A-típus: kisebbségi tanítási nyelvű iskola, amelyben a magyar nyelv rendes, kötelező tantárgy, a többi tantárgyat a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kell tanítani; B-típus: vegyes, kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola, amelyben a tantárgyak egy részét magyarul, másik részét pedig a nemzetiség nyelvén kell tanítani; C-típus: magyar tanítási nyelvű iskola, amelyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelező tantárgy, amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi nyelven, a többi tantárgy magyarul tanítandó. A hittant mind a három típusban anyanyelven kell tanítani. Az iskolatípus megválasztásának joga ott, ahol egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó negyven tanköteles van – tekintet nélkül arra, hogy a nyelvi kisebbség a lakoságnak többségét teszi-e ki vagy sem –, a negyven tanköteles szülőit illeti meg. A 4800/1923. M. E. számú rendelet azt is tartalmazta, hogy az érdekelt tisztviselők nyelvtudására vonatkozó kötelezettségeket külön törvény fogja szabályozni. Az 1924. II. tc. az 1868. XLIV. tc. 27. §-ának kiegészítésével elrendelte, hogy olyan bíróságnál, amelynek területén a lakoságnak legalább az egyötöde ugyanahhoz a nyelvi kisebbséghez tartozik, a hivatal ellátásához szükséges nyelvismerettel rendelkező személyeket kell alkalmazni. A kisebbségi nyelvterületeken alkalmazottak két éven belül kötelesek elsajátítani a kisebbségi nyelvet, különben hivatalból át kell őket helyezni, sőt nyugdíjazni is lehet.¹³⁷

¹³⁷ MIKÓ: 293–294., 459–463. Vö. BELLÉR (1975): 253–276.

A 4800/1923. M. E. számú rendelet 19. §-a lehetővé tette; hogy a nemzetiségi közművelődés, továbbá közgazdaság fejlesztésére a kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárok – a megfelelő magyar intézményekkel azonos feltételek mellett – egyesületeket is alapíthassanak, s pénzalapokat létesíthessenek.

Bleyer Jakab, a budapesti egyetem germanisztikaprofesszora, egy bácskai paraszt fia az első világháború idején emelt szót a hazai vidéki németek, a többségében paraszti, kisebb részben kézműves foglalkozású svábság érdekeiért, amelynek sem az egy tömbben élő erdélyi szászokkal, sem a városi németiséggel nem volt etnikai közösségi kapcsolata. De maga a svábság sem volt egységes, közös érdekvédelmi szervezettel nem rendelkezett. Bleyer még a forradalmak előtt, nem sokkal a német nemzetiségi politikába való bekapcsolódása után megalakította a Magyarországi Német Kultúregyletet. Ez azonban nem volt hosszú életű. Egy ilyen egyesület gondolata azonban a továbbiakban is foglalkoztatta, amint az kiderül Alfred Schwartz soproni ügyvéddel 1922-ben folytatott levelezéséből. Schwartz azt tanácsolta Bleyernek, hogy ebben az ügyben forduljon Gratz Gusztávhoz, aki rendelkezik egy ilyen vállalkozáshoz szükséges tapasztalattal és összeköttetéssel. Budapesten már a XIX. század második felétől működtek különféle német társadalmi egyesületek. A Bleyer által 1921-ben alapított német nyelvű *Sonntagsblatt* című hetilap is igyekezett „barátsággestek” szervezésével egyfajta kulturális egyleti életet indítani. A vidéki sváb parasztság 1919 után egyre több legény-, ének-, gazdasági és olvasóegylet alapításával szintén bizonyította igényét a népi kultúrája ápolására. Ezeket azonban nem fogták össze országosan, a helyi hatóságok által korlátozva, elszigetelten működtek. Bleyer szemei előtt a mintaszerűen működő csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai német kultúregyletek is példaként lebeghettek.¹³⁸ Az a tény, hogy a magyarországi németiség hasonló intézménnyel nem rendelkezett, nyilvánvalóan hátrányosan érintette a magyar revíziós nemzetiségi politikát és propagandát is, amint erre mind Bleyer, mind pedig Gratz is számos megnyilatkozásukban utaltak. Gratz 1927 márciusában, Baranyában kijelentette, hogy a magyar nemzetiségi propaganda és a tények közötti ellentmondás „teljesen megbénította a kormánynak a magyar nemzeti kisebbségek érdekében kifejtett működését”, és rábírta a kormányt az intézkedésre: „[M]int azt ma a magyar kisebbségek részére a szomszéd államoktól követeljük, itt is a Magyarországon élő kisebbségek javára anyanyelvük használatát, megőrzését illetőleg bizonyos intézkedéseket kell tennünk. Erre a megfontolásra vezethető vissza a Német Népművelődési Egyesület létesítése.”¹³⁹

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) – hivatalos német nevén *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (UDV)* – megalakítására 1923. július 15-én a budapesti katolikus egyesületi házban (I. ker. Toldy Ferenc u. 50.)

¹³⁸ SCHWIND: 52–54. és 99–100. BELLÉR (1975): 15.

¹³⁹ BELLÉR (1975): 276.

történt kísérlet. Az alakuló gyűlésen Bleyer Jakab elnökletével hatvánhárman voltak jelen, de sokan mások is jelentkeztek alapító tagnak. Az Egyesület alapszabályzatának jóváhagyását azonban a kormány feltételekhez kötötte. Fenntartotta magának azt a jogot, hogy az Egyesület funkcionáriusainak felét, illetve a háromtagú legfelső vezetőség (elnök, ügyvezető alelnök és igazgató) két tagját maga jelölje ki, továbbá az alapszabály módosítását is szükségesnek tartotta. Csak ezeknek a feltételeknek az elfogadása után tarthatták meg ismételtén az alakuló közgyűlést több száz polgár és paraszt jelenlétében 1924. augusztus 3-án a budai Várszínházban. Módosították az alapszabályt, majd Bleyer és a kormány közötti kompromisszum eredményeként az Egyesület elnökévé Gratz Gusztávot választották meg. Ügyvezető alelnök Bleyer Jakab, a magyarországi német mozgalom „spiritus rectora”, igazgató Wild József egységspárti képviselő lett.¹⁴⁰ Az Egyesület tiszteletbeli elnökeinek választották meg Klebelsberg Kunó kultuszminisztert, Glattfelder Gyula és Hanauer István katolikus, valamint Geduly Henrik evangélikus püspököket. A kormányzat 1925-től 160 millió korona (128 ezer pengő) pénzügyi támogatást nyújtott az Egyesületnek, amit 1930-ban 10%-kal, később pedig 8400 pengőre csökkentettek.¹⁴¹ Az alapszabály¹⁴² meghatározta az Egyesület fő célkitűzését. „Az egyesület célja minden politikától mentesen a magyarországi német nép művelődési állapotnak folytonos szemmel tartása mellett kulturális érdekeinek előmozdítása, népi sajátosságai, hagyományai, nyelve, szokásai és keresztény erkölceinek ápolása és nemesítése, a magyar hazához való ragaszkodás ápolása és erősítése. (2. §) Célja elérésére az egyesület közhasznú, az általános műveltséget terjesztő németnyelvű folyóiratokat és könyveket ad ki, kulturális előadásokat, tanfolyamokat, kiállításokat, hazafias és népi ünnepélyeket rendez úgy a tagok, mint az ifjúság részére, könyvtárakat és muzeális gyűjteményeket alapít, iskolákat állít fel, ösztöndíjakat és jutalmakat adományoz. (3. §)” Az alapszabály értelmében (19. §) helyi választmányt azokban a községekben lehetett alakítani, ahol legalább 50 rendes tag volt. Habár ezek nem számítottak külön fiókegyesületeknek, működésüket csak a helyi törvényhatóság tudomásulvételével kezdhették meg. Ez által a rendelkezés által a közvélemény szemében általánosan bizalmatlansággal találkozó nemzetiségi egyesületek a helyi hatóság önkényének lettek kiszolgáltatva.

¹⁴⁰ Az alakuló gyűlésen néhány fiatal azt tervezte, hogy nyilvánosan kifejezik elégedetlenségüket az Egyesületre kényszerített személyek miatt. Ezt azonban Bleyer megakadályozta. Der große Tag des ungarländischen Deutschtums. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. július 3.

¹⁴¹ Az alapító gyűlés jegyzőkönyve. PA AA R74174 K110251–58. SCHWIND: 100–102. BELLÉR (1975): 280., 284. Az MNNE alapszabályzatát 1924. szeptember 19-én engedélyezte Rakovszky Iván belügyminiszter.

¹⁴² Közli BELLÉR (2002): 202–212.

4.2. Gratz és a magyarországi némettség

Mint láttuk, Gratz Gusztáv egy a magyarosodás útját járó német polgári családban született. Gratz 1917-ig, a közös külügyminisztériumba osztályfőnökké történt kinevezéséig az újegyházi kerület országgyűlési képviselőjeként a szász frakció tagja volt. Ezen túl a magyarországi nemzetiségi mozgalomban szerepet nem játszott. Mindamellet a nemzetiségekkel szemben nagyvonalú nemzetiségi politikát tartott helyesnek. Bécsi követi működése alatt területi és jogi tekintetben egyaránt javasolta a nyugat-magyarországi német autonómia megvalósítását. Ennek persze az volt a célja, hogy a terület Magyarországnál maradjon. Gratz számára azonban ez a nemzetiségekkel szemben méltányos bánásmód okán is fontos volt. Bleyer Jakabbal, aki 1919. augusztus 15-étől 1920. december 16-áig volt a nemzetiségi ügyek tárca nélküli minisztere, nagy megértésben működtek együtt ebben a kérdésben.

Láttuk korábban, hogy Gratz külügyminiszterként 1921 februárjától a Nemzetiségi Kisebbségek Minisztériumát is vezette. A hazai némettség kulturális törekvései irányában ekkor is megértéssel viseltetett, és egy erős német mozgalom barátjának vallotta magát. Gratz kinevezését magyarországi német körökben öszinte meglepődéssel és bizalommal nyugtázták. A sokak által kritizált nemzetiségi minisztérium léte ellen sem voltak ellenvetései. Úgy látta azonban, hogy az egy erős német mozgalmat és öntudatos német vezetőket feltételez. Gratz ezen véleményében a budapesti német követ a régi erdélyi szász képviselők mentalitását látta, amely a Bleyer-féle sváb iránnyal szemben ellenérzést táplált, mert a magyarországi svábokat nem tekintette „igazi németeknek”.¹⁴³ Miniszterré történő kinevezésekor Gratz maga is úgy nyilatkozott, hogy a nemzetiségi minisztériumnak a magyarországi németességgel szembeni magatartása és jövőbeni hatásköre a nyugat-magyarországi kérdés megoldásától függ.¹⁴⁴ A nemzetiségi minisztériumnak az elszakított területeken folytatott irredenta propaganda is feladata volt. Ezért Gratz külügyminiszterként, aki a szomszédos országokhoz való közeledésen dolgozott, hátrányosnak tekintette, hogy az irredenta szervezetnek számító minisztériumot is ő vezeti, és javasolta a belügyminiszternek való átadását. 1921 márciusában fellelődtött a minisztérium feloszlásának gondolata. Teleki azonban a nyugat-magyarországi kérdés rendezéséig nem kívánt változtatni a fennálló helyzeten.¹⁴⁵ (A nemzetiségi ügyi minisztériumot a Bethlen-kormány szüntette meg.)

¹⁴³ Fürstenberg budapesti német követ jelentése, 1921. január 19. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 29. Vö. SPIRA: 56.

¹⁴⁴ Fürstenberg jelentése, 1921. február 26. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 29, illetve Fürstenberg jelentése, 1921. március 6. PA AA R74172.

¹⁴⁵ BELLÉR (1975): 145–146.

A még a lázadás vádja alatt álló Gratzot a kormányzat bevonta a nemzetiségi rendelettervezet előkészítő munkáiba, részt vett 1923. május 8-án a kisebbségek anyanyelvi oktatásával foglalkozó értekezleten is. Kifogásolta, hogy a rendelettervezet túlságosan ragaszkodik a külföldön kompromittált 1868-as nemzetiségi törvény terminológiájához, és egy egészen új, liberális nemzetiségi törvény megalkotását javasolta.¹⁴⁶ Ebben a gondolatkörben mozgott a *Pester Lloyd*-ban május 19-én megjelent cikke is.¹⁴⁷ A magyar kormány felhivatalos napilapjában Gratz rámutatott, hogy a békeszerződések és az ezekkel összefüggésben az antant és Közép-Európa államai között megkötött szerződések a nemzeti kisebbségek nyelvi-kulturális jogainak tekintetében új jogi helyzetet teremtettek, amennyiben ezen államokra olyan kötelezettségeket róttak, amelyeknek nemzetközi vonatkozásuk van. Ez Magyarországra nézve is kötelezettséget jelent, amit azonban eddig kevésbé vettek figyelembe. Magyarország – érvelt Gratz – nem teheti ki magát annak a veszélynek, hogy amikor a szomszédos országokhoz került magyar kisebbség helyzetét javítani kívánja, azzal a bírálattal szembesüljön, hogy ő maga is más elveket követ a saját nemzeti kisebbségeivel szemben, mint amiket a szomszédos államoktól a magyar kisebbségekkel szemben elvár. A nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos határozatok betartása sokkal inkább érdeke az országnak, mint azok kijátszása, mert azok hatálytalanná válása nagy politikai kárt jelentene, míg a rendelkezések pontos keresztülvitele – tekintettel a nemzeti kisebbségek csekély számára és földrajzi elhelyezkedésére – semmilyen komoly veszéllyel nem járna. Hangsúlyozta, hogy a nemzeti kisebbségek jogi viszonyainak újrászabályozását nem lehet azzal kikerülni, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvény biztosítja a békeszerződés által előírt nemzetiségi jogokat, sőt helyenként még túl is megy azokon. Gratz figyelmeztetett rá, hogy az Eötvös-féle nemzetiségi törvényt a külföld szemében céltudatos agitáció teljesen kompromittálta. „Mert igaz, vagy nem igaz, de erről a törvényről az a felfogás terjedt el, hogy az igazán szép határozatokat tartalmazott, de a valóságban soha nem tartották be.” Gratz szerint ezért nem lenne elegendő, sem pedig szükséges, hogy az új rendelkezés az 1868. évi törvényre támaszkodjon vagy emlékeztessen. „A politikai impotencia és terméketlenség csúcspontja lenne, ha nem találtnánk ezen a területen új szövegezést, hanem kénytelenek lennénk egy ötvenöt éves törvényt visszakerüldni.” Gratz figyelmeztetett, Magyarország egész jövője attól függ, hogy vonzerejét mint kulturálisan és politikailag magasan álló, gazdaságilag virágzó állam vissza tudja nyerni. Nem kis idealizmussal állapította meg, hogy ha Magyarország nagyvonalúan rendezné a nemzetiségek együttélését, akkor ez olyan például szolgálna, ami szomszédjait önmagában is annak utánzására ösztönözné.

¹⁴⁶ Feljegyzés a nemzetiségi kérdés tárgyában 1923. május 8-án tartott enquete-ról. PA AA R74147.

¹⁴⁷ A cikk a budapesti német követ véleménye szerint egyenesen Bethlen miniszterelnök intenciói alapján született. Welczeck budapesti német követ jelentése, 1923. május 20. PA AA R74147 K110227–28.

Gratz a „legmagasabb magyar nemzeti szempontból” kiindulva a nemzeti kisebbségek szerény követelésinél messzemenőbb rendezést tartott szükségesnek.¹⁴⁸

Az új nemzetiségi rendelet – amint bemutattuk – túlment a békeszerződésben meghatározott követelményeken, amennyiben az igazságszolgáltatás mellett a köz-igazgatásban és a kulturális életben is biztosította az anyanyelv használatát.

Az MNNE megalakulása ellenére váratott annak hatósági engedélyezése. Többek között akadályt jelentett az elnök személye. Bleyer a kormány számára elfogadhatatlan volt. Bethlen miniszterelnök 1923 végén az Egyesület elnöki posztjára Gratz Gusztávot javasolta. A budapesti német követet meglepte Bethlen gróf javaslata, hiszen Gratz a miniszterelnök politikai ellenfelének számított. A legitimisták ellen két évvel korábban indított bűnvádi eljárás még folyamatban volt. Mindenesetre német részről a külügyministersége alatt németbarátságát kinyilvánító Gratz személye ellen annak legitimista felfogása kivételével nem volt ellenvetés. Welczeck budapesti német követ ügyes fogásként értékelte Bethlen húzását, aki ezzel a felajánlással kívánja megnyerni magának „becsvágyó földijét”, vagy éppen séggel kompromittálni, vagy talán mindkettőt egyszerre. Habár Bleyer és Gündisch Guido egyetértésüket fejezték ki azzal a megoldással, hogy Gratz lesz az elnök, Bleyer pedig ügyvezető alelnök, megfigyelők kétségesnek látták, hogy Gratz elvállalja-e a magyar körökben minden bizonnyal népszerűtlenséggel találkozó Egyesület elnöki tisztségét.¹⁴⁹ Gratznak valóban nem volt sok kedve ehhez a feladathoz. Bethlennek, akivel az „októberi események” óta ekkor került újra érintkezésbe, a következőket mondta: „Fajilag ugyan német vagyok, de nem tulajdonítok nagyobb jelentőséget a magyar és a német származás közötti különbségnek, mint a kék és a barna szem, vagy a szőke és a barna haj közötti különbségnek, ezért a magyarországi németek szervezetében nekem szánt szerepre kevésbé vagyok alkalmas.”¹⁵⁰ Bethlennek persze éppen ilyen emberre volt szüksége, akivel kapcsolatban nem tartott attól, hogy radikálisabb irányba viszi el a magyarországi németiséget. A Bethlenhez intézett mondatai megvilágítják Gratznak a hazai németiség nemzetiségi mozgalma iránti, bár kétségtelenül toleráns, de „partvonalon kívüli” álláspontját is. Macartney, a korszak jelentős történetírója így jellemezte Gratz nemzeti hovatartozását: „habár készséggel elismerte, sőt ha szükséges volt, hangsúlyozta német származását, ő talán már inkább magyar volt, mint német [...]. Ő nem annyira német

¹⁴⁸ Gustav GRATZ: Nationale Minderheiten. *Pester Lloyd*, 1923. május 19.

¹⁴⁹ Welczeck jelentése, 1923. december 8. PA AA R74174 K110279–80. A német külügyminisztériumban egy 1923. december 18-ai feljegyzésben az is áll, hogy Gratz elutasító válasza esetén a német sajtó útján energikus nyomást kell gyakorolni Bethlenre, hogy az egyesület kérdésében végre döntésre kényszerüljön. A helyzet most erre különösen alkalmasnak mutatkozik, hiszen a külföldi kölcsön megszerzése előtt kellemetlen lenne a miniszterelnök számára, ha a magyarországi nemzetiiségek elnyomása a nyilvános kritika tárgya lenne. Uo.

¹⁵⁰ GRATZ (2009): 325–324.

vezetőként tevékenykedett, hanem inkább mint közvetítő a magyarok és a németek között.¹⁵¹ Végül Bethlen és Bleyer közös unszolására vállalta a feladatot.¹⁵² Gratz ambiciózus, de ugyanakkor szerénységre hajló lelki alkatából adódóan nem először fordult elő, hogy csak hosszas személyes ráhatásnak engedett. Ezen szerepvállalásával minden bizonnyal összefügg az is, hogy ez év nyarán a legitimista vezetők ellen folyamatban levő pert törölték. Az nem állapítható meg, hogy vajon a bűnvádi eljárás megszüntetése megelőzte-e Gratz döntését, vagy éppen fordítva.

Az egylet engedélyeztetése azonban tovább húzódott, mert Bethlen elégedetlen volt a Bleyer által előterjesztett vezetőségi listával. Bleyer június közepén Gratzot kérte meg, hogy közvetítse Bethlen felé azt a kifogását, hogy olyan embereket akarnak az Egyesület elnökségébe helyezni, akik eddig semmilyen érdeklődést nem mutattak a német kultúra, de főleg a hazai németiség iránt. Ellenben kihúznak olyanokat, mint például Nitsch Mátyás (német nyelvű író, újságíró) és König Antal (publicista, lapszerkesztő). Az alapszabály Bethlen általi módosítását viszont Bleyer elfogadta.¹⁵³ A Bethlen és Bleyer közötti kompromisszum létrehozásában, az Egyesület végleges szervezeti felépítésének kialakításában Gratz is jelentősen közreműködött, amint ez kiderül a miniszterelnök leveléből: „ismételten csak abbeli véleményemnek adhatok kifejezést, hogy Bleyerék többségre jutását a német egyletben semmiképpen sem tartom kívánatosnak. Mindazonáltal, ha Bleyerék levedben jelzett változtatlanul merev magatartása elkerülhetetlenné teszi, hogy vele szemben bizonyos koncesszióig elmenj, úgy magam is elfogadom az általa elgondolt egészen szűk körű végrehajtó bizottság beállítását. Csakhogy e végrehajtó bizottság megszervezésénél ugyancsak gondoskodni kell aztán arról, nehogy Bleyerék abban is többséghez jussanak, aminek következtében a végrehajtó bizottságot megillető vétő-jog abból a szempontból, hogy általa az egylet működése a kormány intencióinak megfelelően legyen irányítható, teljesen illuzórikussá válnék. További tárgyalásaid során a Bleyeréknek kényszerűen adandó koncessziók ellensúlyozására tehát légy kegyes okvetlenül ragaszkodni ahhoz, hogy a beállítandó vb. kizárólag Bleyer, Wild és a Te személyed részvételével alakíttassék meg.”¹⁵⁴

Gratz tehát, aki ugyan németnek vallotta magát, de nem helyezett súlyt német származására, és a magyarországi svábsághoz sem fűzte korábban semmilyen kapcsolatot, csak a kormányzat és a hazai sváb mozgalom képviselőinek hosszas rábeszélésére vállalta az előreláthatólag a magyar közvélemény előtt népszerűtlen német Egyesület elnöki tisztségét. Döntésének minden bizonnyal több oka is volt. Utaltam rá, hogy szerepvállalása összefüggésben állhatott az ellene és legitimista társai ellen folyamatban levő per megszüntetésének lehetőségével. Gratz, aki az

1921. évi októberi királypuccs óta nem volt jó viszonyban a kormányzati tényezőkkel, és az 1922-ben a nemzetgyűlési választásokon sem sikerült mandátumot szereznie, tapasztalhatta, hogy a gazdasági életben is nehezebb a boldogulás, ha az ember mögött nincsenek politikai összeköttetések. Az MNNE ugyan deklaráltan politikamentes, kizárólag kulturális egyesület volt, a megalakulás körülményeiből egyértelmű azonban, hogy Gratz szerepe politikai jellegű volt. Szerepvállalásával lekötölte Bethlent, akivel újra személyes kapcsolatba került, és a gazdasági életben betöltött funkciói során mindezt bizonyára jól tudta kamatoztatni.¹⁵⁵ 1926-ban a következő országgyűlési választásokon a kormánypárt támogatásával a sváb többségű bonyhádi választókerületben bejutott a képviselőházba is. 1938-ban, amikor a hazai németiséget súlyos ellentétek osztották meg, és Gratzot ellenfelei azzal vádolták, hogy szertelen becsvágya kielégítése érdekében tolatkodott be az Egyesületbe, ő maga szerepvállalását az MNNE élén így magyarázta: „Bizonyára nem ambícióból, mert tisztában voltam vele, hogy darázsfaszekbe kerülök és hogy a német kisebbség törekvéseivel való kapcsolat az embert Magyarországon nem teszi népszerűvé és inkább elzárja előtte az utakat a politikai érvényesülés felé, sem hogy ilyeneket megnyitna előtte. De vállaltam a nekem szánt szerepet, mert úgy éreztem, hogy ezzel hozzá tudok járulni annak a célnak eléréséhez, amely Bethlen István gróf szeme előtt lebegett, hogy a németiség Magyarországon is lehetőséget nyerjen arra, hogy német műveltségét, szokásait, nyelvét megtarthassa és ápolhassa, anélkül hogy ezzel – ha csak akaratlanul is – ellentétbe kerülne a magyarországi németiség hagyományos hazaszeretetével.”¹⁵⁶ Gratz történetíróként is valóban nagyra értékelte Bethlen azon törekvését, hogy a magyarságnak új utat mutasson a nemzetiségi politikában, és meggyőzze régi kisebbségi politikájának a megváltozott viszonyok közötti alkalmazhatatlanságáról. Gratz történetírói véleménye szerint Bethlen ezen szándéka a miniszterelnök államférfiúi működésének egyik legértékesebb része lehetett volna, ha sikerrel járt volna.¹⁵⁷

Feladatát Gratz a kormány és a magyarországi német népcsoport közötti közvetítésben látta. Síkraszállt a magyarországi németek kulturális céljaiért, amelyek az anyanyelvi elemi oktatást és a művelődési lehetőségeket foglalták magukban, de a leghatározottabban elutasított minden olyan irányú törekvést, amely a német kisebbséget politikailag kívánta megszervezni. Ez ugyanis – Gratz véleménye szerint – szétrombolná a magyarság és a hazai németiség közötti évszázadok óta fennálló békés együttélést, ami beláthatatlan következményekkel járhatna. „Kora ifjúságom óta a nemzeti ellentétek mindennemű kiéleződésének értelmetlenségéről

¹⁵⁵ Gratz 1931. március 13-án Bethlen miniszterelnöknek a német kisebbséggel kapcsolatban írt levelében azt is kérte, hogy a miniszterelnök járjon közbe a Dunántúli Cukorgyár koncessziója érdekében. BITI: 155. irat. Vö. TAFFERNER: 112.

¹⁵⁶ GRATZ Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 359–359.

¹⁵⁷ GRATZ (2001): 193. és 199.

¹⁵¹ MACARTNEY: 452.

¹⁵² GRATZ (2009): 326.

¹⁵³ Bleyer Jakab levele Gratznak, 1924. június 12. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁵⁴ Bethlen miniszterelnök levele Gratznak, 1924. június 27. Uo.

vallott meggyőződésnek megfelelően minden törekvésem természetes módon arra irányult, hogy minden zavartól megőrizsem a kölcsönös elégedettség addigi állapotát: a magyarság elégedettségét a német kisebbséggel, a német kisebbség elégedettségét a magyarsággal. Ez – nézetem szerint – a magyarság érdekében állt, mert egyrészt ereje nem lett volna elegendő a német paraszti lakosság asszimilálásához, míg a városokban az asszimilációs folyamat fájdalommentesen és kényszer nélkül, bizonyos fokig automatikusan ment végbe. Másrészt a külső nyomásra kikényszerített asszimiláció, ha azt annak kilátástalansága ellenére mégis megkísérelték volna, és azzal egzisztenciák százazrei számára nehezítették volna meg elviselhetetlenül az életet, teljesen elzárta volna az utat az előtt, hogy a németek bizalomban éljenek együtt a magyarsággal, és hogy annak vezető szerepét önként elfogadják. De a magyarországi németiség érdeke is volt, hogy továbbra is egyetértésben éljen a magyarokkal, mert azzal lehetett számolni, hogy a közöttük fennálló addigi viszony megzavarása esetén az államhatalom elég erős lesz ahhoz, hogy a németek egzisztenciáját megnehezítse, és hogy számukra különösképpen az anyanyelvük ápolását lehetetlenné tegye. A magyarság és a németiség közötti egyetértés fenntartásához két dolog volt szükséges: egyrészt a magyarság részéről annak belátása, hogy nem sérti érdekeit, ha a magyarországi németeket nyelvük használatában egymás között és a hatóságokkal való érintkezésben nem akadályozza, és nem veszi el tőlük annak a lehetőségét, hogy gyermekeik az olvasást, írást, számolást, imádkozást és a legelemibb ismereteket anyanyelvükön sajátítsák el. Másrészt pedig a német kisebbség részéről annak felismerése, hogy aggályos és hosszú távon számára is hátrányos lehet, ha a közvetítésével és rajta keresztül nem kívánatos külföldi politikai befolyások Magyarországra utat találnak. Ezzel a német kisebbség vezetői kettős feladat előtt álltak. Ezeknek kezdettől fogva tudatában voltam, és arra törekedtem, hogy mindkét irányba megtegyem, ami szerintem szükségesnek látszott.”¹⁵⁸

Gratz az MNNE alakuló gyűlésén tartott programbeszédében is valóban azonos elvek mentén jelölte ki azt a két határkövet, amelyek között az Egyesület tevékenysége mozoghat: vagyis a magyarországi németiség nyelvi és kulturális törekvéseinek előmozdítása és ahhoz a magyarsághoz való jó viszonyának a fenntartása, amellyel évszázadok óta lelki közösségben él. Amikor a magyarországi németek a magyarság vezető férfiai egyetértésével anyanyelvük és német kultúrájuk megőrzésének lehetőségét szeretnék biztosítani, akkor semmi olyat nem kérnek, ami a magyarság nagy nemzeti céljaival és feladataival ellentétben állna. Gratz leszögezte, hogy a hazai németek nem kívánnak a hatályos törvényeken túlmenő jogokat. Nyilván az Egyesület jogosultságát megkérdőjelező elemeknek címezve megjegyezte, hogy az Egyesület a magyarság és a németiség közötti mesterséges ellen-

¹⁵⁸ GRATZ (2009): 489–490. (Fordítás tőlem – P. V.)

tétet kívánja megszüntetni, és nem újakat teremteni. Az Egyesület a kormány támogatásával kísérletet kíván tenni arra, hogy a nyelvi kisebbségek védelmének kérdését, amely mindenütt sok sűrlődést idéz elő, olyan formában oldja meg, amely a külföld számára is példaként szolgálhat.¹⁵⁹

A Gratz által meghirdetett program teljes mértékben egybecsengett a Bleyer nevével fémjelvezhető *Deutsch-Ungartum* gondolatával, amely a magyar államnemzeti koncepció elsődlegességének elismerésével, a hazai németiség abba történő besorolásával a magyar haza és a német mivolt közötti lelki összhangot képviselte.¹⁶⁰ Az Egyesület illeszkedett a Bethlen-éra politikai irányvonalához azzal is, hogy csatlakozott az 1927-ben megalakult Magyar Revíziós Ligához.¹⁶¹

4.3. Akadályok az MNNE tevékenysége előtt

Az MNNE létrehozói elképzeléseinek megfelelően egy erősen centralizált, keresztény-nemzeti szellemű, konzervatív német kulturális egyesület volt. Az Egyesület szervezése és működése a miniszterelnökség támogató nyilatkozata¹⁶² ellenére fennállásának egész ideje alatt nehézségekbe ütközött a helyi hatóságok, egyházi személyek és a közvélemény részéről, amelyek a német nemzetiségi mozgalomtól a természetes asszimiláció megakasztását féltették, pángermán törekvéseket tulajdonítottak neki, és ezért szembefordultak vele. Pedig mint láttuk, az Egyesület alapítását Bleyer kezdeményezte ugyan, de meg tudta nyerni a gondolatnak Bethlen miniszterelnököt, aki azt várta a Német Népművelődési Egyesülettől, hogy azáltal a német nemzetiségi mozgalom korlátok között lesz tartható. Az Egyesület alapszabályzatának kidolgozásában Bethlen is részt vett, ő maga változtatott az eléje terjesztett tervezeten.¹⁶³

Az Egyesület helyi szervezeteinek alapítását legkevésbé Sopron és Moson megyében és a Bácskával határos területeken akadályozták. Ezzel szemben Pest, Fejér és Baranya megyékben sokszor évekig nem jöhetett létre helyi egyesületi csoport. Kevés kivételtől eltekintve Vas, Veszprém, Arad és Somogy megyék az MNNE fennállása alatt (1940-ig) végig elzárva maradtak az Egyesület tevékenysége előtt.¹⁶⁴ Hogy éppen ezeken a területeken voltak a legnagyobb nehézségek, azzal

¹⁵⁹ *Deutschungarische Probleme*: 71–80.

¹⁶⁰ Vö. GRÖSZ: 203–204.

¹⁶¹ TILKOVSKY (1980): 74.

¹⁶² Ein Reskript des königl. ungar. Ministerpräsidiums an den UDV. *Sonntagsblatt*, 1924. november 30.

¹⁶³ A budapesti német követ 1924. augusztus 14-ei jelentéséhez csatolta az MNNE alapszabálytervezetét, amelyen láthatók Bethlen piros ceruzás módosításai. PA AA R74174.

¹⁶⁴ FLACH: 4–5.

a magyar nemzetiségi politikát fogva tartó, a Trianon okozta sokkból táplálkozó „félelmi pszichózissal” is magyarázható, hogy a németiség egyrészt Nyugat-Magyarországról kiindulva a Bakonyon át terjeszkedve Budapestet vonja körbe, másrészt pedig Baranyából a Bánáton keresztül megteremti az erdélyi szászszággal az összefüggő német nyelvterületet, és ezzel a trianoni ország területi épsége is veszélybe kerül.¹⁶⁵

Az MNNE taglétszáma 1925-ben 46 választmányban 8000 fő volt, ez 1926-ra 77 választmányban 12 860 főre emelkedett. Az Egyesület legmagasabb taglétszáma 27 500 fő volt a mintegy félmillió hazai németiségből.¹⁶⁶ Az Egyesület helyi működése olvasóestek, népművelési (gazdasági, történelmi tárgyú stb.) előadások tartásában, az anyanyelv és néphagyományok ápolásában nyilvánult meg. Az MNNE országos rendezvényei voltak az évenként februárban látványos külsőségek között Budapesten megrendezett svábbál, az ugyancsak évente, de vidéken megrendezett zenekari verseny és az általában Budapesten sorra kerülő évi közgyűlés.¹⁶⁷ A helyi alapszervezetek kiépítésének és a kulturális élet megszervezésének koordinálása mellett az 1925-ben kezdődő tanévtől a nemzetiségi népoktatás kérdése kapott döntő jelentőséget az Egyesület országos vezetőségének munkájában.

Az MNNE és a magyar kormányok viszonyában az jelentette a legfőbb teherterelt, hogy a kisebbségekre vonatkozó rendelkezéseket nem tartották be. Ebben szerepet játszott a magyar társadalom, a közigazgatási szervek és a történelmi egyházak ellenállása. Ennek okait a Trianon okozta sokkban, a dualizmus kori sovinizmus továbbélésében – hiszen a szellemi irányzatok, gondolkodási minták sokszor túlélik a politikai kereteket – és a németiség elmagyarosodásának előrehaladott állapotában vélhetjük felfedezni.¹⁶⁸ A hazai németiség ugyanis – értelmisége nem lévén – nem lépett fel nemzetiségi követelésekkel, nem volt „klasszikus értelemben” nemzeti kisebbség. Az MNNE létrejöttét és a nemzetiségi rendeleteket a magyar társadalom már megszerzett pozíciók átengedéseként értelmezte.

Bethlen külpolitikai koncepciója a magyar–német–olasz együttműködésre épült. A német külpolitika szempontjából ugyanakkor felértékelődött az ún. határ menti és külföldi németiség (Grenz- und Auslandsdeutschtum) szerepe, míg Magyarország jelentősége a térségben csökkent.¹⁶⁹ Ez szükségessé tette, hogy a magyar politikai vezetés fokozottan vegye figyelembe a hazai németiség jogos kívánságait. Ugyanakkor a magyar revíziós célok is megfelelően türelmes nemzetiségi politikát feltételeztek.

¹⁶⁵ BELLÉR (1977): 279–280.

¹⁶⁶ BELLÉR (1973): 662. TILKOVSKY (1989b) 53.

¹⁶⁷ BELLÉR (1977): 280–281.

¹⁶⁸ Vö. TILKOVSKY (1995) és TILKOVSKY (1997).

¹⁶⁹ PRITZ (2002): 6–10.

Bethlen miniszterelnök gyökeresen módosítani-kényszerült a nemzetiségi kérdésben korábban képviselt álláspontját. Mint ismeretes, Bethlen a dualizmus kori nemzetiségi politika azon bírálói közé tartozott, akik gyengeséget róttak fel a magyar kormányzatnak a nemzetiségekkel való bánásmódban.¹⁷⁰ 1921. június 1-jei nemzetgyűlési beszédében kijelentette, hogy ma Magyarországon is van nemzeti-ségi kérdés. Hangsúlyozta, hogy annak megoldásában nem szabad szűkkeblűnek lenni, de azért mesterségesen sem kell nemzetiségi kérdést csinálni.¹⁷¹

A német követség és Bleyer meglegedéssel fogadták a nemzetiségi rendeletek kibocsátását és az MNNE engedélyezését. Abban is egyetértettek, hogy Bethlen őszintén törekszik a hazai németek nyelvi és kulturális jogainak biztosítására. Ezzel szemben az erdélyi szász származású Gündisch, aki kezdetben Bleyer köréhez tartozott, majd szembefordult vele, nem tartotta őszintének a miniszterelnök ígéreteit. Pusztán taktikai lépésnek tekintette Bethlen nemzetiségi politikáját Karl von Loesch, a Deutscher Schutzbund elnöke, és már 1921-ben a német mozgalom széles körű pénzügyi támogatását javasolta.¹⁷² A német követ, „tekintettel a hivatalnoki kar nagy részének a nemzetiségekkel szembeni intoleráns álláspontjára”, az elejétől kérdésesnek vélte, hogyan sikerül a rendeleteket a gyakorlatban megvalósítani.¹⁷³ A Bethlen-kormány jóindulatát hangsúlyozta Basch Ferenc, a későbbi népcsoportvezető (Volksgruppenführer), amikor azt írta, hogy „neki [ti. a kormánynak] éppúgy meg kell küzdenie egy a régihez makacsul ragaszkodó felfogással és közviselkedéssel, mint nekünk”.¹⁷⁴ A miniszterelnök minden jel szerint valóban nagyvonalú álláspontot képviselt a nemzetiségi kérdésben. Az azonban a kormányzati programban a gazdasági és politikai konszolidáció szerteágazó komplexumában viszonylag alárendelt szerepet játszott. Ő maga is többször hivatkozott a mindenkori német követ, illetve más birodalmi német személyiségek előtt a belpolitikai nehézségekre, amikor azok a magyarországi svábsággal szemben folytatott nemzetiségi politika nem kielégítő voltára utaltak. Minden körülmények között a látszatát is kerülnie kell annak, hogy a német kisebbséggel szembeni előzékenység tekintetében Németország vagy a hazai németiség nyomásának enged – hangzott Bethlen érvelése. (Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a belpolitikai nehézségekre való hivatkozás mögött a kellő kormányzati szándék hiányának elleplezése is állhatott.) A német követ értékelése szerint Bethlenben lehet bízni, habár „ő is nacionalista beállítottságú és a kisebbségek ügye iránt alig érez szimpátiát”. Szemére vethető viszont, hogy nem ragaszkodik a szükséges energiával rendeletei végrehajtásához.

¹⁷⁰ BELLÉR (1975): 150.

¹⁷¹ NN 1920–1922, X. köt. 317.

¹⁷² SPANNENBERGER: 47.

¹⁷³ A budapesti német követ jelentése, 1923. október 14. PA AA R74174 K110276–77.

¹⁷⁴ BASCH: 11. Vö. SPANNENBERGER: 54–55.

Ezt azonban a követ inkább Bethlen jellemével, mint a kisebbségi kérdésben elfoglalt magatartásával magyarázta. Bethlen kerüli a belpolitikai konfliktusokat, ezért nem állt ki nyilvánosan a kormánynak a német kisebbséggel szembeni politikája mellett.¹⁷⁵

Jellemző azonban, hogy amikor a Budapest környéki falvakban az MNNE szervezése a nacionalista közvélemény felháborodását váltotta ki, a miniszterelnökség is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a főváros környékén ne alakítsanak újabb választmányokat, hanem inkább Baranyába és Nyugat-Magyarországra helyezték át a szervezőmunka súlypontját. Amikor viszont a főváros környéki német falvakban a szociáldemokraták erőteljes propagandába kezdtek, a kormány – a szociáldemokrata befolyás ellensúlyozására – egyenesen felszólította az MNNE-t szervező tevékenysége folytatására.¹⁷⁶ Ezekből az következtethető, hogy Bethlen a nemzeti-ségi kérdésre több energiát talán nem tudott és – a feltétlenül szükségesnél többet – nem is akart fordítani.¹⁷⁷

Bleyer mozgalmával szemben a magyar kormányzat és közvélemény jelentős részéről az volt a kifogás, hogy ott is nemzeti-ségi kérdést csinálnak, ahol korábban nem volt, vagyis visszafordítani akarják az asszimilációt. Fokozta a velük szembeni ellenszenvet, hogy állandó kapcsolatot tartottak fenn a külföldi német-séggel foglalkozó, hivatalos és a nem hivatalos különböző szervezetekkel.¹⁷⁸ A magyar kormány a német sajtóban folytatott magyarellenes kampányt annyira sérelmesnek találta, hogy Kánya Kálmán berlini követ a miniszterelnök személyes megbízásából a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjénél, Gerhard Köpkénél tiltakozott. A magyar követ a sajtótámadásokat – utalva a támadások irányára – nagyrészt a Bleyertől és Gündisch-től eredő információkra vezette vissza.¹⁷⁹ Mindezzel együtt azt nem állíthatjuk, hogy Bleyer eltért volna a „kettős identitás” koncepciójától, amelyet ő a magyarországi svábság számára járható útként megjelölt. Bleyer és mozgalma, valamint egyes németországi körök politikájukat azonban nem az adott körülményeknek megfelelően választották meg. Egyrészt nem vették figyelembe a magyar közvélemény érzékenységét, másrészt azt is figyelmen kívül hagyták, hogy a német külpolitikában a magyarországi német-ség sorsa alárendelt szerepet játszott. Bizonyítja ezt a budapesti német követek felfo-

gása, akik maguk is sokszor nem tartották taktikusnak Bleyerék magatartását, és helytelenítették az ún. „vándormadarak” (németországi diákok és „turisták”) magyarországi agitációját, valamint a Németországban ösztöndíjjal tanuló magyarországi sváboktól reverzális [ti. hogy az ösztöndíjuk után hazatérnek, és a magyarországi német-ség érdekében tevékenykednek] kérését.¹⁸⁰

A Stresemann által a külföldi német-ség vonatkozásában megfogalmazott célkitűzések ellenére a német külpolitika a '20-as években még megelégedett azzal, hogy csak közvetett módon álljon ki a magyarországi német-ségnek a törvényekben biztosított kulturális jogaiért. A Bethlen-kormány viszont a külső nyomás hiányában csak – jó esetben is – fél szívvel igyekezett a hazai svábság vezetői által támasztott igények kielégítésére. A helyi hatóságok, az egyházak és a nacionalista közvélemény nemzeti-ségekkel szembeni türelmetlen magatartásával szemben nem lépett fel a szükséges eréllyel. Ennek viszont az lett az eredménye, hogy a Bleyer által képviselt politika, amely a kormányzattal való együttműködésre épített, a megváltozó körülmények között (világ gazdasági válság) – elégséges eredményt nem tudván felmutatni – válságba jutott.

Kialakult az a gyakorlat, hogy a miniszterelnökségen az Egyesület működése és a nemzeti-ségi iskolák tárgyában rendszeresen megbeszéléseket tartottak, amelyeken az MNNE részéről többnyire Bleyer és Gratz vettek részt. Az MNNE-t a Bethlen-kormány idejében Bleyer vezette. Gratz tevékenysége általában abban állt, hogy Bethlen és Bleyer között az együttműködéshez szükséges kompromisszumot létrehozta. Bleyer és a kormányzat között Gratz közvetítőként működött, élvezve mindkét fél bizalmát.¹⁸¹

Az Egyesület szervezése előtt az alsóbb közigazgatási szervek által támasztott nehézségek miatti panaszok tisztázására 1925. március 7-ére értekezletet hívtak össze, amelyen a miniszterelnök, a kultuszminiszter, hét, németek által lakott megye főispánjai, illetve nemzetgyűlési képviselői és az Egyesület részéről Gratz és Wild vettek részt. (Bleyer nem kapott meghívást.) Az értekezleten a főispánok és képviselők egy része az Egyesület létjogosultságát is megkérdőjelezték, a szervezés során – főleg egyetemisták által – elkövetett túlzásokra és a *Sonntagsblatt* hangnemeire hivatkozva. A miniszterelnök felkérte az Egyesület addig passzív választmányi tagjait, hogy vegyenek részt aktívan az egyesületi munkában, mert csak így biztosítható, hogy ne a radikálisok legyenek a hangadók. Gratz a problémát a közigazgatási hatóságok magatartásában látta. Amíg az ugyanis a miniszterelnök bevezetőjében vázolt intenciók szerint nem változik meg, addig a mérsékelt elemek távol tartják magukat az egyesületi munkától – mondta Gratz –, és ezért az Egye-

¹⁸⁰ Schoen budapesti német követ jelentése, 1926. július 4. PA AA R74176 K110327–28. TILKOVSKY (1980): 62., 71.

¹⁸¹ Bleyer Jakab levele Gratznak, 1925. február 12. és 23. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁷⁵ Schoen budapesti német követ jelentése, 1926. július 4. PA AA R74176 K110327–28. Lindeiner-Wildau Bundestag-képviselő jelentése magyarországi útjáról, 1927. május 28. PA AA R74176 K110399–400.

¹⁷⁶ TILKOVSKY (1980): 56–57.

¹⁷⁷ A nemzeti-ségi kérdésnek Bethlen tízéves kormányelnöki tevékenységében elfoglalt súlyát jelzi, hogy monográfusa egyetlen mondatban sem foglalkozik ezzel a kérdéssel. ROMSICS. Vö. SCHWIND: 131.

¹⁷⁸ TILKOVSKY (1980): 52.

¹⁷⁹ Uo. 64.

sület kénytelen a szervezést az arra egyedül vállalkozó egyetemi hallgatókra bízni, akik „bizonyos mértékben fanatizálva vannak és nem riadnak vissza a nehézségektől”. Bethlen a hatóságok és az Egyesület együttműködésének szabályozására konkrét iránymutatást ígért.¹⁸² Erre hamarosan tényleg sor került.¹⁸³ A miniszterelnökség engedélyezte az MNNE által beterjesztett, az Egyesület agitációs tevékenysége során alkalmazandó eljárási módot. Bleyer Gratz kérésére 1925 nyarán összeállította az Egyesület működését akadályozó, tisztázásra szoruló kérdéseket. Összeállításában örömdetesnek nevezte, hogy a főispánokkal és a képviselőkkel tartott értekezlet óta a szervezés könnyebbé vált. Ennek ellenére – levelekkel alátámasztva – sérelmek özönét sorolta fel arról, hogy sem az iskolák nemzetiségi iskolákká történő átalakítása, sem pedig az Egyesület szervezése nem történhet a kívánatos ütemben, mert a helyi „sovíniszta intelligencia” és a közigazgatási hatóságok (főszolgabírók, jegyzők stb.) gátolják azt. Arra kérte Gratzot, érje el Bethlent, hogy a miniszterelnök „megfelelő helyen és megfelelő alkalommal” jelentse ki, hogy őszintén akarja a kisebbségi kérdés rendezését, és hogy „ennek az akaratának mindenkivel szemben érvényt tud szerezni”.¹⁸⁴ A baranyai helyzet elfajulását mutatta, hogy a főispán arra kérte az MNNE elnökségét, hogy a szervezés során keletkezett nyugtalanságra való tekintettel a megye területén egyelőre minden szervezési és propagandamunkával hagyjon fel.¹⁸⁵ Bleyer továbbra is a miniszterelnök nyilvános közbelépésében látta a megoldást.¹⁸⁶ Bethlen azonban csak az 1926. évi választások alakalmából a pilisvörösvári választókerületben elmondott beszédében szólt az MNNE-ről, amelyet azért hoztak létre, hogy a német anyanyelv és a népesség fejlesztése mellett erősítse a németységnek a magyar hazához való ragaszkodását.¹⁸⁷ (Ezen a választáson nem hivatalos kormánypárti jelöltként a villányi kerületben képviselővé választották Bleyert, Gratz pedig – láttuk – mint a kormány támogatását élvező, de párton kívüli jelölt a bonyhádi körzetben szerzett mandátumot.) A választások lebonyolítása után aztán Bethlen megint csak tartózkodóbb magatartást mutatott az MNNE ügyei iránt. Az MNNE tevékenységét azonban a helyi hatóságok továbbra is akadályozták. Az Egyesület baranyai szervezésének tárgyában Pécsen 1927. március 30-án megbeszélést tartottak, amelyen a megye és az Egyesület vezető tisztségviselői mellett mintegy 120 különböző társadalmi hely-

¹⁸² MNL OL K28 93. cs. 193. t. I. rész 2–7. fol. (ME-1925-T-147). Vö. BELLÉR (1973): 660–661.

¹⁸³ Eszerint az Egyesület előre közli a főispánokkal, hogy mely településeken kíván új választmányt felállítani, illetve tagokat toborozni. Ezt követően a főispánok észrevételeiket jelentik a miniszterelnökségnek, majd ezek alapján a miniszterelnök állapítja meg az Egyesület szervezésének végleges módját. BELLÉR (1973): 661.

¹⁸⁴ Bleyer levele Gratznak 1925. július 15-én. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁸⁵ A Baranya megyei főispán levele az MNNE elnökségének, 1925. július 16. Uo.

¹⁸⁶ Bleyer levele Gratznak, 1925. július 22. Uo.

¹⁸⁷ BELLÉR (1973): 663.

zetű egyén is részt vett. Gratz kijelentette, hogy a nemzetközi fórumokon nehéz védekezni azon szemrehányások ellen, hogy „a magyar kormány jogosulatlanul avatkozik bele a magyar kisebbségeknek Csehszországban, Jugoszláviában vagy Romániában való kezelésébe, amikor ő a saját nemzetiségi kisebbségeivel szemben semmit nem tett meg azokból az intézkedésekből, amelyeket ő a magyarság részéről a hódított területeken szükségesnek tart”. Az Egyesület létjogosultságának határát abban a pontban jelölte meg, amíg az teljesen a magyar hazafiság értelmében tevékenykedik. Fischer Ferenc főispán és Virág Ferenc pécsi egyházmegyei püspök egyaránt a miniszterelnök által tett ígéretek megvalósítása mellett nyilatkoztak. Bleyer beszéde azonban a többségében nem az ő irányzatához tartozó hallgatóság előtt nem talált kedvező fogadtatásra. A főispán és a miniszterelnökség azt a következtetést vonták le a konferencia tapasztalataiból, hogy a lakosság nagy része veszélyt lát Bleyer irányításában. Ezért az értekezlet berekesztését követő szűkebb körű tanácskozásokon azt a határozatot hozták, hogy az Egyesület helyi csoportjának vezetőit a már létező egyéb egyesületek vezetőiből kell megválasztani, s az új csoportok megalakulásának jóváhagyását nem a budapesti központ, hanem a főispán által felállított megyei bizottság végezze.¹⁸⁸

Az 1925-ben kezdődő tanévtől, amelyben első alkalommal lehetett alkalmazni a Klebelsberg-féle nemzetiségi iskolarendeletet, az MNNE munkájának fontos részét alkotta a német iskolakérdés megoldásának szorgalmazása is. 1926-ban 393 olyan település volt az országban, ahol a lakosság többsége a német kisebbséghez tartozott, vagy ahol legalább 40 német iskolaköteles volt. Ezen települések összesen 419 iskolájából 48 volt A-típusú, 63 B-típusú és 308 C-típusú.¹⁸⁹ 1927 júniusában sikerült a kormánnyal az iskolakérdésben egy olyan megállapodásra jutni, amely szerint az A-típusú iskolák meghagyásával a B-típusú iskolát fogják olyan mértékben elterjeszteni a nemzetiségi vidékeken, hogy négy-öt éven belül az legyen a mérvadó,¹⁹⁰ hiszen a legnagyobb számban levő C-típusú, amelyben a nemzetiségi nyelvet csak egy tárgyként tanították, nem volt igazán nemzetiségi iskolának tekinthető. Ezt követően minimális javulás elkönnyelhető volt ugyan, de ez nem felelt meg sem az Egyesület, sem pedig az érintett kisebbség igényeinek. A nemzetiségi iskolatípusok bevezetését megnehezítette, hogy a kérdéses népiskolák döntő többsége egyházi, zömében katolikus fenntartású volt, amelyekre a népiskolai rendelet nem volt kötelező, továbbá hogy az iskolák egy része a vegyes

¹⁸⁸ MNL OL K28 106. cs. 208. t. 1–11. fol. (ME-1927-T-208); MNL OL K28 112. cs. 216. t. 243–251. fol. (ME-1927-C-2720). *Sonntagsblatt*, 1927. április 3., 7. BELLÉR (1973): 668. TILKOVSKY (1980): 72–73.

¹⁸⁹ BELLÉR (1973): 662.

¹⁹⁰ MNL OL K28 112. cs. 216. t. I. rész 125–128. fol. (ME-1927-C-9163). MNL OL K28 109. cs. 210. t. 63–65. fol. Bleyer 1927. június 18-ai beszámolója a német követségnek. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 31. SCHWIND: 133. BELLÉR (1973): 669. TILKOVSKY (1980): 74.

nemzetiségű településeken osztatlan iskola volt. A kormány szívesen hivatkozott arra, hogy az egyházi iskolákra közvetlen befolyása nincsen.¹⁹¹ Serédi hercegprímás leszögezte, hogy az egyházi hatóságok csak a kormány kifejezett nyomására hajlandók ebben a kérdésben cselekedni, mert „nem engedhetik, hogy a magyar katolicizmusra netalán a hazafiatlanság bélyegét süssék”. A miniszterelnök ugyan törvényhozási intézkedéseket is kilátásba helyezett a katolikus egyház elzárkózó magatartásával szemben, és az állami támogatás megvonásával fenyegetett,¹⁹² de ilyen lépésre nem került sor. A helyzet fonákságát jól mutatja, hogy az 1927. júniusi értekezlet alapján B-típusúvá átalakítandó 45 db iskolából egy sem volt állami, hanem 43 egyházi és 2 pedig községi. Ugyanakkor még az 1931/32. tanévben is a 41 állami német kisebbségi iskolából 38 C-típusú volt.¹⁹³

Bleyer és Gratz 1928. január 2-ai dátummal memorandumot nyújtott át Bethlen miniszterelnöknek.¹⁹⁴ Ebben kifogásolták az 1927. júniusi értekezleten a német kisebbségi iskolák kilátásba helyezett átalakításának lassúságát, sőt – hivatkozva a miniszterelnökség egy kimutatására – az elmúlt három évben a nemzetiségi iskolahelyzet romlását tapasztalták. A memorandumban azt is szóvá tették, hogy 26 olyan község van, amely jogosult lenne német kisebbségi iskolára, de ezekben egyáltalán nincs német oktatás. A memorandumban foglalkoztak a rendelkezésre álló tanerők és tankönyvek terén mutatkozó hiányosságokkal is. A helyzet megoldására a kultuszminisztérium kebelében a kisebbségi iskolaügy koordinálására egy külön ügyosztály felállítását javasolták.¹⁹⁵

Az elmérgesedni látszó helyzet megoldására a német kisebbség ügyében a miniszterelnökségen 1928. március 10-én tartottak újabb „bizalmas értekezletet”. Bethlen az iskolakérdésben mutatkozó nehézségeket azzal indokolta, hogy az iskolák túlnyomórészt felekezeti fenntartásúak, amelyekre a kormányzatnak nincs közvetlen befolyása, mert az sértené az egyházak autonómiáját. Ezt csak törvényhozási úton lehetne szabályozni, a kérdés kényességére való tekintettel azonban nincs abban a helyzetben, hogy azt a parlament elé vigye. A másik nehézséget a miniszterelnök abban jelölte meg, hogy a legtöbb érintett iskola osztatlan, ahova magyar és sokszor más nemzetiségű tanulók is járnak. Bethlen a lassú, nyugodt haladás biztosítása érdekében óvatosságra intett, mert különben a mesterségesen felkeltett sovíniszta áramlat előtt a kormány kapitulálni kényszerül. A miniszterelnök gondolatmenetéhez kapcsolódva Gratz is a türelem fontosságát hangsúlyozta mind az

ideológiai átalakulás (ti. a magyar társadalom toleránsabbá válásának) előmozdítása, mind pedig az iskolakérdésben. A kisebbségi iskolakérdés megoldását egy generáció munkájának nevezte. Az értekezleten Bleyer és Gündisch – Gratz egyetértése nélkül – újabb követeléseket tartalmazó memorandumot nyújtott át a kormánynak.¹⁹⁶ A memorandum készítői biztosították a kormányt, hogy annak elfogadása „véglég és mindenkorra” megoldaná a hazai német kérdést. Az anyanyelv használatának bevezetését kérték az óvodákban, egyes középiskolákban, valamint a vallás mellett két-három tárgyat minden típusú iskolában a nemzetiség nyelvén kívántak oktatni. Továbbá azt is kérték, hogy a Levente-mozgalomban az anyanyelv legyen az oktatás nyelve. A memorandumot a német egyesület vezetői tárgyalási alapként tekintették, az abban foglaltakról Bethlen Gratzcal, Gratz pedig Bleyerrel tárgyalt. Az értekezletet követően a miniszterelnökségen és a kultuszminisztériumban az iskolakérdésben további megbeszéléseket tartottak. Végül a kormány év eleji ígéreteinek szellemében megállapodás született a kérdés „egy szilárd rendszerben és meghatározott egymásutánban” való rendezésére. Eszerint továbbfolytatják évi 40–50 C-típusú iskola B-típusúra való átalakítását, a német tanítóképzés javítására két új tanfolyamot állítanak fel, és a következő tanévre 12–13 nemzetiségi tankönyvet adnak ki. Ígéretet tettek arra is, hogy külön ügyosztályt ugyan nem, de egy állást létrehoznak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a német iskolaügy intézésére. (Utóbbi minden bizonnyal nem valósult meg, hiszen 1929. januárban is tárgyalási téma volt.) Ezeket az eredményeket később Bleyer is reménykeltőnek értékelte. Az év hátralévő részében valóban bizonyos mértékben javult a magyar nemzetiség politika megítélése a németországi sajtóban is.¹⁹⁷

A hivatalos szervekkel folytatott tárgyalásokon, valamint az MNNE évi nagygyűlésén kívül Gratz az Egyesület mindennapi munkájában már csak egyéb igen szerteágazó elfoglaltsága miatt sem vett részt. A fennmaradt levelezésből az azonban megállapítható, hogy mind a kormány, mind pedig Bleyer a hazai németiséget érintő, apróbb ügyekben is szívesen vették igénybe közvetítését; Gratz mintegy informális tényezőként is működött.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Bleyer 1928. március 8-án küldte el Gratznak a memorandumot, de – mint levelében fogalmazott – nem azért, hogy azzal azonosuljon, vagy állást foglaljon mellette, hanem mert Bleyer igényét érzi, hogy minden fontos lépésről tájékoztassa őt. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁹⁷ MNL OL K28 109. cs. 210. t. (ME-1929-C-1989) 4–6. fol. és 10–21. fol. A budapesti német követ jelentése 1928. április 7-én. AA PA, R74177 K111710–11; SCHWIND: 133–134. BELLÉR (1973): 671–672. TILKOVSKY (1980): 82–83.

¹⁹⁸ Így például Gratz a kormányzat érdeklődésére közbenjárt Bleyernél, vajon tud-e arról, hogy magyarországi svábok tanulnak Ochsenfeldben. Bleyer aztán ki is derítette, hogy valóban tanul négy diák Magyarországról a thüringiai Ochsenfeld mezőgazdasági iskolájában, de nem ösztöndíjasként. Bleyer levelei Gratznak, 1928. július 27. és augusztus 12. MTA Lev. Gh. 2. dob. Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár 1928. december 24-én azt kérte Gratztól, hogy nézzen utána, mi rejlik a *Deutsche Akademiker Zeitungban* megjelent, Bleyertől származó kijelentés mögött, mely szerint a

¹⁹¹ Schoen budapesti német követ jelentése, 1926. július 4. PA AA R74176 K110325–26.

¹⁹² BELLÉR (1977): 290., 305–306. TILKOVSKY (1979): 416. és 419.

¹⁹³ PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 31.

¹⁹⁴ A Bleyer és Gratz által aláírt, Bethlen miniszterelnökhöz intézett 1928. január 2-ai dátumú memorandum. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 31. Vö. TILKOVSKY (1980): 76–78.

¹⁹⁵ MNL OL K28 112. cs. 216. t. I. rész (ME-1927-C-9163). 141–145. fol. BELLÉR (1973): 670–671.

Mivel sem az Egyesület tevékenysége, sem pedig a nemzetiségi iskolák felállítása előtti akadályok nem szűntek meg, hangsúlyeltolódás következett be Gratz addigi mérsékeltebb, a kisebbségi kérdésben a kormány által megszabott haladás mértékét feltétlenül elfogadó magatartásában is. 1928. augusztus 20-án az MNNE szokásos évi nagygyűlésén elmondott elnöki beszédében a nemzetiségekkel szemben követendő politika példájaként a Szent István-i állameszméhez való visszatérést javasolta. A beszéd súlypontja a homogén nemzetállam megvalósítását célul kitűző magyar nacionalista körök ellen irányult. Figyelmeztette őket, hogy politikájuk járható út, de annak következménye a történeti Magyarországról való lemondás. Ugyanakkor Bleyer mellett is határozottan kiállt, amikor védelmébe vette őt a sajtótámadásokkal szemben.¹⁹⁹ A német követnek is feltűnt Gratz „radikalizálódása”.²⁰⁰ Az Egyesület és a kormány részvételével megtartott következő nemzeti kisebbségi értekezleten 1929. január 23-án Gratz valóban a hazai németiség vezetői részéről megfogalmazott, de a kormány által is jóváhagyott kívánságok gyorsabb teljesítésére szólított fel. A kormány kisebbségi programjának gyakorlati megvalósítása terén tapasztalható „zökkenőket” az eddiginél „nagyobb gesztussal” vélte „áthidalhatónak”. Az iskolakérdésben a „lassú ütemű fokozatos előrehaladás” helyett „radikálisabb” megoldást javasolt. Az addigi „fokozatos megvalósítás” esetében is hangsúlyozta azonban a végrehajtás „zavartalan” és „következetes” biztosításának szükségességét. Ennek érdekében egy olyan ügyosztály felállításának gondolatát vetette fel, amely a „kisebbségi kérdésnek kulturális vonatkozásban hivatalos gazdája volna”, és „amely állandóan és rendszeresen foglalkoznék a kisebbségi iskolák ügyével, ami által intézményesen biztosítva lenne az idevonatkozó kormányintézkedések helyszíni végrehajtásának ellenőrzése is”. Javaslatát Gratz

B-típusú iskola nem tekinthető kisebbségi iskolának. Bleyer 1929. január 5-én világosította fel Gratzot arról, hogy kijelentése a *Sonntagsblatt*-ban tévesen jelent meg. Bleyer ugyanis egy operáció miatt kórházban volt, és ezért nem látta a lap végleges változatát a nyomdába kerülés előtt. Ezt a nyomtatási hibát átvette a *Deutsche Akademiker Zeitung* is. Bleyer megígérte, hogy a helyreigazítást a *Nation und Staat*-ban nyomban szorgalmazni fogja. Uo. és MNL OL K28 112. cs. 216. t. I. rész 174–175. fol.

Darányi 1929 áprilisában arra kérte Gratzot, járjon közbe, hogy a *Sonntagsblatt*-ban ne jelenjenek meg a dolgokat egyoldalú megvilágításba helyező cikkek, mert azokat aztán átveszik a magyarellenes cseh és német lapok. Uo. Ugyancsak Darányi fordult 1930. augusztus 1-jén Gratzhoz azzal a panasszal, hogy az ún. Wandervogel (vándormadár) mozgalmat helyenként az MNNE támogatja. Német egyetemi hallgatóknak elmondták ugyanis, hogy „mindegyiküknek egy-két sváb község tanulmányozása van feladatul kitűzve”, és „hogy Budapesten Rudolf tér 2. szám alatt lévő MNNE fogja őket kalauzolni és továbbírányítani”. Darányi az ügyről további információkat ígért. Nem sokkal később, 1930. október 2-án arra kérte Darányi Gratzot, hogy nézzon utána; mi az igazság abban, hogy az MNNE Baranyában a német ajkú lakosság körében Németországba irányuló kivándorlási akciót segít elő. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁹⁹ Gratz 1928. augusztus 20-án az MNNE nagygyűlésén tartott beszéde. *Deutschungarische Probleme*: 106–114.

²⁰⁰ Schoen jelentése, 1928. október 18. PA AA R74177.

azzal az érveléssel támasztotta alá, hogy az magyar szempontból is hasznos lenne, hiszen külföldön is jó benyomást tenne. A közeljövőben úgyis arra lehet számítani, hogy a Népszövetség intenzívebben fog a nemzeti kisebbségekkel foglalkozni. Gratz ugyanakkor a német tanítóképzésben elismerésre méltó haladást látott. A még jobb eredmény érdekében azonban javasolta a nyelvkurzusok óraszámainak felemelését, valamint azt, hogy a német nyelvtanfolyamot végzett tanítók elsőbbségben részesüljenek a német nemzetiségi iskolák tanítói állásainak betöltésénél. A leveleoktatásban az oktató előadásokban a magyar vezényleti nyelv fenntartása mellett a gyerekek anyanyelvének figyelembevételét kérte. Bethlen hozzászólásában elvetette a radikálisabb megoldást, amit azzal indokolt, hogy a lassú tempó mellett is akadályokkal kell számolni a közvélemény egy részének oldaláról, egy gyorsabb haladásnak belpolitikai visszahatásai lehetnének. Megállapodás született arról, hogy a kultuszminiszter egy előadót és egy központi felügyelőt bíz meg a vonatkozó ügykörrel,²⁰¹ továbbá hogy a tanítóképzőkben felemelik a német nyelvi kurzusok óraszámát. Bleyer javaslatára arról is megállapodtak, hogy a tankönyvkérdés megoldására egy szerkesztőbizottságot állítanak fel. Az értekezleten szó volt az Egyesület szervezésének akadályairól is.²⁰²

Az ősz folyamán aztán úgy látszott, hogy a kormány ígéreteiből megint nem valósul meg semmi. 1930 februárjában Gratz egyedül tárgyalt Bethlennel, amiről levélben tájékoztatta Bleyert. Az Egyesület szervezésében Bethlen az állandó, nem elkapkodott eljárást támogatta. Nagyon energikusnak és határozottnak mutatkozott viszont az iskolakérdésben. A Gratz által előadott adatokra kérdőre vonta a kisebbségi ügyekért felelős Pataky Tibor államtitkárt, aki arra hivatkozott, hogy az iskolatípusok átalakításában sohasem voltak olyan nehézségek, mint az utóbbi időben, főleg a katolikus egyház részéről. Erre Bethlen utasítást adott, hogy különösen nyomatókos formában figyelmeztetni kell az érintett tényezőket, hogy a kormány az ellenállás folytatása esetén eltökélt arra, hogy azt az iskolai támogatások megvonásával, vagy ha ez nem segítene, törvényhozás útján letörje. Ebben nem fog engedni, mert akkor nem lehet azt várni, hogy Németország elégedett legyen a magyarországi nemzetiségek helyzetével.²⁰³

²⁰¹ Klebelsberg – jellemzően rendkívül óvatos magatartására – úgy foglalt a kérdésben állást, hogy „a kisebbségi iskolaügy politikai irányítására nem a kultuszminiszter van hivatva”, ezért inkább egy referensnek a kultusztárcától a miniszterelnökségre való beosztását javasolta. Bethlen viszont kijelentette, hogy a kisebbségi iskolaügy vitelére javasolt szervnek a kultuszminisztériumban van a helye.

²⁰² MNL OL K28 109. cs. 210. t (ME–1929–C–1989) 51–60. fol. Schoen jelentése 1929. január 24-én. PA AA R74177. Vö. BELLÉR (1973): 673–674.

²⁰³ Gratz levele Bleyernek 1930. február 9-én. SCHWIND: 134–135. Schoen jelentése 1930. május 7-én. PA AA R74178 E674306–309. BELLÉR (1977): 289–290. és TILKOVSKÝ (1979): 409. szerint a megbeszélésen Bleyer is jelen volt. Ebben az esetben egy másik megbeszélésről lehetett szó.

4.4. A közvetítői szerep válsága

Az MNNE vezetőinek helyzetét nem könnyítette meg az sem, hogy birodalmi német fiatalok csoportjai egyre nagyobb számban folytattak különböző tevékenységek (például műtrágyakísérletek) leple alatt a magyarországi német falvakban ún. politikai németiségi munkát (Deutschtumsarbeit), ami a magyar hatóságok előtt sem maradt titokban.²⁰⁴ 1930 augusztusában az MNNE szokásos évi nagygyűlésén Gratz – nem mulasztva el a magyar sovíniszták intoleranciáját ostorozni – kikelt azon németországi körök ellen is, melyek „az itteni viszonyok pontos ismerete és megfelelő ítélőképesség nélkül elő akarják írni, hogy a magyarországi németiség, hogyan viselkedjen”.²⁰⁵ Fokozódó pesszimizmusát Bleyerrel is közölte, aki osztotta azt, és válaszában világossá tette, hogy a németkérdés békés megoldásába vetett hite egyre fogy, de a konzekvenciák levonását még nem végezte el.²⁰⁶ Ekkor Gratz eljutott a lemondás gondolatáig.²⁰⁷

Bethlen miniszterelnök 1930 novemberében hivatalos látogatást tett Berlinben, ahol Brüning kancellárral és Curtius külügyminiszterrel folytatott megbeszélései során, melyek döntően gazdasági és külpolitikai ügyeket öleltek fel, szóba került a kisebbségek kérdése is. Bethlen kijelentette vendéglátói előtt, hogy szilárd elhatározása a magyarországi németiség iskolaügyi kívánságainak a teljesítése. Kifogást emelt viszont a birodalom által fenntartott társadalmi szervek agitációs tevékenysége ellen, amelyek Bethlen szerint a magyarországi németiségnek a magyarságtól való elidegenítését tűzték ki célul. Végül megállapodtak abban, hogy a magyar fél memorandumban foglalja össze a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos nézeteit, és azt követően a két ország egy külön bizottságot állít fel a nézetkülönbség tisztázására.²⁰⁸ Az 1931. február 12-én Bleyerrel és Gratzcal folytatott megbeszélésen a miniszterelnök megígérte, hogy nekik is eljuttatja a Németország számára a nemzetiségi kérdéstről készített memorandumot.²⁰⁹ A magyar kormány 1931. március 2-án nyújtotta át a memorandumot. A memorandum első része az utódállamok németiségének az ottani magyarsággal való együttműködése szükségességét emelte ki, ezért sérelmezte a szomszédos országok német kisebbségei egyes vezetőinek magyarellenes magatartását. A magyar kormány tehát az egész nemzetiségi téma-

²⁰⁴ Schoen budapesti német követ jelentése, 1930. május 26. A követ is azt javasolta, hogy ezeket a gyanút keltő utazásokat meg kell akadályozni. PA AA R74178 E674312–15.

²⁰⁵ Schoen budapesti német követ jelentése, 1930. augusztus 25. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 32. *Deutschungarische Probleme*: 138–139.

²⁰⁶ Bleyer levele Gratznak, 1930. augusztus 1. MTA Lev. Gh. 2. dob. SCHWIND: 143.

²⁰⁷ Schoen budapesti német követ jelentése, 1930. augusztus 13. PA AA R74178.

²⁰⁸ IET IV.: 453–454. Vö. TILKOVSKY (1979): 417.

²⁰⁹ Schoen budapesti német követ jelentése, 1931. február 16. PA AA R74178 E674391. Vö. TILKOVSKY (1979): 420.

kört a revízió szempontjából tekintette. A második rész foglalkozott „Csonka-Magyarország” nemzeti kisebbségeinek helyzetével. Különösen nagy teret kaptak az ösztöndíjak ügyével, a német sajtó barátságtalan magatartásával, a külföldi németiséggel foglalkozó németországi szervezetek tevékenységével és az ún. „vándor-madarak” által folytatott agitációs propagandamunkával kapcsolatos magyar sérelmek. A memorandum a hazai németiség helyzetének jogi szabályozását emelte ki, szemet hunyva afelett, hogy a gyakorlatban nem érvényesülnek kielégítően a vonatkozó törvényi rendelkezések. A memorandum magáévá tette a Teleki Pál által felállított kategóriákat az ún. „tradicionális, önkéntes és a kényszerkisebbségekről”. A Teleki által kidolgozott elméletet nem kis rabulisztikával kívánt különbséget tenni az egyes nemzetiségek között, aszerint hogy azok önként vagy kényszerrel váltak nemzeti kisebbségekké. E szerint míg a „kényszerkisebbségek” teljes jogvédelemre tarthatnak igényt, addig az „önkéntes kisebbségek” nem.²¹⁰ Ezen elmélet szerint csak azok a kisebbségek tarthatnak igényt nemzeti sajátosságuk teljes megőrzésére, az asszimiláció elleni védelemre, amelyeket akarataik ellenére kebelezett be egy másik államhatalom. Gratz megkérdőjelezte egy ilyen különbségtétel alkalmazhatóságát. Hol létezik ugyanis olyan fórum, amely elismerné a kisebbségek különböző kezelését azon körülmények szerint, amelyek között azok azokba az államokba kerültek, amelyekben élnek? Ki állapítaná meg, hogy az egyes nemzeti kisebbségek mely történeti jogcím alapján kerültek oda, ahol élnek, hiszen a történeti tények szinte mindig vitatottak? – hangzottak Gratz kételkedő kérdései. Ezzel összefüggésben példaként hivatkozott arra, hogy a csehek már a háború előtt folytatott agitációjukban azzal érveltek, hogy a Felvidék őslakói tulajdonképpen a szlovákok, s a románok is magukat tekintik Erdély őslakóinak. A magyarországi németekkel kapcsolatban feltette azt a kérdést, hogy vajon az a kétszáz év, amit ők Magyarországon szorgos munkával eltöltöttek, nem ad-e nekik jogot arra, hogy éppen olyan bánásmódban részesüljenek, mint amilyet az anyaországtól elszakított magyarok számára az anyanemzet követel. Naivnak nevezte azt az elképzelést, amely történeti jogokat és ezekre épített árnyalati megkülönböztetést döntőnek vél olyankor is, amikor azokat egy gyengébb ország hatalmasabb ellenfelekkel szemben szeretne érvényesíteni. Azt az elképzelést, amely a hazai nemzetiségeket asszimilálni akarja, ugyanakkor a más országokban élő magyar kisebbséget pedig az asszimilálódástól megóvni kívánja, Gratz egyszerűen önbecsapásnak minősítette. Nézete szerint már az is káros Magyarországra nézve, hogy az asszimilációt képviselő hangok egyáltalán elhangzanak az országban. Ezek az elméletek teljesen félreértik azokat a pszichológiai szempontokat, amelyek a kisebbségi kérdést a kor egyik legfontosabb politikai kérdésévé tették. A kisebbségek iránt megmutatkozó

²¹⁰ Pál TELEKI: Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. *Pester Lloyd (M)*, 1931. február 18. TILKOVSKY (1979): 422–425.

szimpátiák, amelyeket Magyarországon örömmel üdvözlnek, a modern ember eleven érzéséből táplálkoznak, s nem szerződések megsértéséből. Holt jogi formulákkal és történeti címekkel nem lehet az egyes kisebbségek iránti rokonszenvet elfojtani, mert az az önként azzá lett és a kényszerrel azzá tett kisebbségekre egyaránt vonatkozik. Gratz annak bizonyításaként, hogy mely követelések méltányosak, azt ajánlotta, hogy csak azt követeljük, amit megadni is hajlandók vagyunk.²¹¹

A memorandum tartalmával Bleyer és Gratz nem voltak elégedettek. Bleyer Gratz tudta nélkül írásban közölte a német követséggel meglehetősen elítélő észrevételeit a memorandummal kapcsolatban. Bethlen megbízásából Gratz is megvitatta a memorandumot Schoen-követtel. A miniszterelnök utasításaitól azonban merőben eltért. Bethlen arra kérte, hogy a német követ előtt az utódállamok magyar és német kisebbségeinek együttműködését hangsúlyozza, és a követet oly értelemben befolyásolja, hogy a német kormány a magyarországi németiség helyzetével részletesen ne foglalkozzon, mert azt a kormány és a német kisebbség egymás között fogja rendezni.²¹² Gratz Bethlen kérésével ellentétben a német követ előtt igen kritikusan formált véleményt az emlékiratról, még ha kevésbé élesen fogalmazott is, mint Bleyer. Szükségesnek vélte, hogy német részről Bethlennel szemben konkrét követelésekkel lépjenek fel, hogy a miniszterelnök végre a „saját embe-reitől” is szigorúan megkövetelje a kisebbségi rendeletek végrehajtását. Ezt annál inkább szükségesnek tartotta, mert ismételtén azt tapasztalta, hogy mind társadalmi körökben, mind a politikusok között, mind pedig a megyei hivatalnokok körében messzemenően az a felfogás uralkodik, hogy Bethlen gróf nemzetiségi rendeleteit csak külpolitikai okokból hozta, úgyhogy hazafias kötelesség, sőt a miniszterelnök számára egyenesen kívánatos, ha ezeket az utasításokat nem hajtják végre. Ezen okból Gratz azt javasolta, hogy a német részről tett engedményeket attól kellene függővé tenni, hogy a magyarországi németiséggel szemben a politikai és társadalmi atmoszféra javul-e. Gratz a követnek figyelmébe ajánlotta azt is, hogy az emlékirat „történeti és tárgyi” tévedéseit már csak azért sem kellene cáfolatlanul hagyni, nehogy később a magyar kormány arra hivatkozhasson, hogy a német fél nem élt ellenvetésekkel. Kánya berlini követről, akinek a memorandum alapján folytatandó tárgyalásokon való részvétele felmerült, megjegyezte Schoennek, hogy benyomása szerint Kánya teljesen elutasító álláspontot foglal el a nemzetiségi kérdéssel szemben, és nem tudja magáévá tenni Bethlen felfogását a magyarországi németiség kérdése rendezésének szükségességéről.²¹³ Kányával

²¹¹ *Deutschungarische Probleme*: 119–121. és 157–158. GRATZ Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június, 198. GUSTAV GRATZ: „Kleinungarische” und „großungarische” Politik. *Sonntagsblatt*, 1929. május 19. GUSTAV GRATZ: Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. *Pester Lloyd* (M), 1931. február 20., 2. EILER: 61–63.

²¹² BITI: 398–399.

²¹³ Schoen budapesti német követ jelentése, 1931. március 19. PA AA R74178.

szembeni negatív hozzáállása mögött feltételezhetjük azonban a kettejük közötti éles szembenállás emlékét is, amely még – mint láttuk – IV. Károly restaurációs kísérletei idejére megy vissza.

Erre az időre tehát Gratz is eljutott addig a gondolatig, hogy a magyar kormány a német kisebbséggel szembeni halogató magatartásának holtpontról való ki-mozdítására a német politika nyomását igénybe kell venni. Ennyiben teljesen együtt haladt Bleyerrel, habár a Bleyeréknek Németországból jutott pénzügyi támogatásról ekkor még nem tudott.

Nem volt ilyen egyetértés Bleyer és Gratz között az 1931. évi nemzetgyűlési választásokon követendő stratégia tekintetében. Bleyer önálló német nemzetiségi párt létrehozását tervezte, amennyiben Bethlen nem támogatja az általa előterjesztett öt személy (Jekel Péter, Hufnagel Ferenc, Kußbach Ferenc, König Antal és Faul-Farkas János) jelöltségét. Bethlen azonban csak Bleyer és annak veje, Kußbach támogatására tett ígéretet. Bleyer Bethlen húzását egyenesen „ördöginek” nevezte Gratz előtt, mert amennyiben ő azt elfogadja, úgy fog tűnni, hogy munkatársait feláldozta veje érdekében. Ezért Bleyer közölte Gratzcal, hogy lemond a kormány által számára felkínált villányi mandátumról, és helyette Pécsváradon indul német nemzetiségi, ellenzéki programmal.²¹⁴ Gratz számára elfogadhatatlan lett volna egy ilyen megoldás, ami a német kisebbség kérdését a választási harc részévé tette volna. Ismertette Bethlennel aggályait, hogy egy német nemzetiségi párt léte a magyarság és a német kisebbség viszonyát negatívan érintené. Bethlen Gratz érvelését elfogadva végül hozzájárult, hogy Bleyeren és vején, valamint Gratzon kívül, aki a kormánypárt hivatalos jelöltje volt, még – ha csak félhivatalos jelöltként is – Faul-Farkas képviselőjelöltségét is támogassa. Bleyer ennek következtében el-állt az önálló párt alapításától.²¹⁵ A választási eredmények mindenesetre Gratzot igazolták, aki azon a véleményen volt, hogy a hazai németiség világnézetileg épp-úgy nem egységes, mint a magyar lakosság, tehát politikai érdekeinek érvényesítését nem találhatja meg egyetlen párt keretei között. Ezt az álláspontját az Egyesület augusztusi nagygyűlésén is kifejtette.²¹⁶ Bleyer maga is elismerte Gratz és a német követ előtt, hogy győzelmét egyedül a közigazgatási apparátus hathatós támogatásának köszönheti, de még így sem sikerült teljesen a német választók szavazatait megszereznie. Nem kis csalódottsággal nyilatkozott a „német népről”, amely „csak addig vallja magát németnek, amíg az részére előnyösnek tűnik, különben arra

²¹⁴ A tervezett *Deutschungarische Volkspartei* programja helyeselte a kormány külpolitikáját, viszont a belpolitikáját és különösen a gazdaságpolitikáját bírálta. SCHWIND: 141.

²¹⁵ Schoen budapesti német követ jelentése, 1931. június 3. PA AA R30540K. GRATZ (2009): 490–492. SCHWIND: 140–142. TILKOVSKY (1979): 426–427.

²¹⁶ *Deutschungarische Probleme*: 141–144.

hallgat, aki a legdemagógbab hangot üti meg és a legtöbb bort fizeti”.²¹⁷ Bleyer jelöltjei közül csak ő maga jutott be a képviselőházba. A gazdasági világválság egyre jobban érezhető kedvezőtlen hatásainak következtében a hazai németiség körében is növekvő befolyásra tettek szert az ellenzéki kisgazdák és szociáldemokraták.

Az MNNE 1931. augusztus 20-ai közgyűlésén Gratz elnöki beszédében, amelyet egyébként rendszerint mind Bethlennel, mind pedig Bleyerrel előzetesen egyeztetett,²¹⁸ helyeselte, hogy nem került sor önálló német párt megalakítására, és aláhúzta, hogy továbbra is a kormánnyal való együttműködésben látja elképzelhetőnek a német kisebbség kulturális javainak megőrzését. Ebben a tekintetben utalt a miniszterelnökkel augusztus 11-én folytatott megbeszélésére, ahol Bethlen közölte vele, intézkedéseket tett a C-típusú iskolák B-típusúvá történő átalakításának energikusabb folytatására. 1931. augusztus 15-e előtt a kultuszminiszter valóban felszólította az illetékes egyházi főhatóságokat az iskolaátalakítások végrehajtására. Az 1931/32-es tanév megkezdése előtt a korábbinál több iskola átalakítására került sor.²¹⁹

Az egyre jobban begyűrűző gazdasági válság következtében megrendült a kormány iránti bizalom, augusztus 19-én Bethlen István miniszterelnök lemondásához vezetett. Az új miniszterelnök, gróf Károlyi Gyula a nemzetiségi politikában nem rendelkezett semmilyen tapasztalattal, és az adott körülmények között a kormány amúgy is a gazdasági problémák, elsősorban az államháztartás megszilárdításának gondjaival volt elfoglalva. Ezek a tények már önmagukban sem kedveztek annak, hogy a kormány kellő figyelmet fordítson a nemzetiségi iskolahálózat megígért átalakítására.

A gazdasági világválság előidézte új helyzethez való igazodás és Bleyer radikalizálódásának volt tekinthető a német nemzetiségi párt alapításának gondolata, valamint az is, hogy Bleyer korábbi nézeteitől eltérően gazdasági téren is szükségesnek tartotta a német mozgalom megszervezését. Szintén új utak kereséseként értelmezhető, hogy a Bleyer szűkebb körét alkotó személyek rendszeressé váló „megbeszélései” szervezeti keretet kaptak azáltal, hogy 1931. augusztus 19-én kimondták a „Deutsche Arbeitsgemeinschaft um das Sonntagsblatt” (Német Munka-

²¹⁷ Schoen jelentése, 1931. július 1. A német követ Bleyer szomorú tapasztalatai kapcsán megjegyezte, hogy az eset kevésbé öröndetes fényt vet a magyarországi németiség viszonyaira, és ismételtén azt mutatja, hogy mily kevésbé szolgálna a magyar kormánnyal szembeni harcállás a németiség érdekeit. PA AA Gesandtschaft Budapest Karton 32. GRATZ (2009): 492. Nem állja meg tehát helyét SCHWIND azon állítása, mely szerint Bleyer a hatóságok ellenséges magatartása ellenére fölényesen győzött. SCHWIND: 142.

²¹⁸ Gratz 1931. augusztus 4-én kelt leveléhez csatolta az MNNE közgyűlésére írt beszédét, és várja mihamarabb Bethlen esetleges megjegyzéseit, mert azt még Bleyerrel is meg szeretné beszélni. MNL OL K28 107. cs. 208. t. I. (1932-C-7733).

²¹⁹ MNL OL K28 113. cs. 216. t. II. rész (ME-1934-C-8134) 29–30. és 39. fol. BELLÉR (1977): 290. és 305.

közösség a Sonntagsblattnál) megalakulását. A Német Munkaközösség Bleyer azon híveinek nem jogi személyiségű egyesülése volt, akik a „német ügy” továbbfejlesztését támogatták, és annak már eddigi tevékenységük során tanújelét adták. Az Német Munkaközösséget a létrehozói azért is fontosnak tartották, mert az idővel – elképzelésük szerint – a „német népközösség” vezető szervévé válhat.²²⁰ A Munkaközösség megszervezése Gratz kihagyásával, sőt tudomása nélkül történt. Bleyer azt is eltitkolta Gratz előtt, hogy ő és néhány munkatársa Németországból pénzügyi támogatást kapnak, melyet New Yorkon keresztül, amerikai adománynak feltüntetve utalnak Bleyer számlájára.²²¹ (A Németországból érkező pénzügyi támogatásokról Gratz csak Bleyer halála után szerzett tudomást.) Gratz úgy érezte, hogy közte és Bleyer között a kulturális törekvésekben fennálló véleményazonosság mellett az ellentétek egyre naggyobbakká válnak. Gratz Bleyernek az önálló politikai párt megalakítására vonatkozó tervében is német birodalmi körök befolyását vélte felfedezni. Lényegesen változott Gratz helyzete azáltal is, hogy míg Bethlenhez régi jó viszony kötötte, addig az új miniszterelnökkel korábban nem állt kapcsolatban, ezért az MNNE és a kormány közötti közvetítői tevékenységére kevesebb lehetőséget látott. Az is ismert volt Gratz előtt, hogy Károlyi ellenszenvvel viseltetik az MNNE-vel szemben, és az egyesület létezésének szükségességét is megkérdőjelezte.²²² Károlyi október elején fogadta Gratzot, aki felajánlotta az egyesületi elnökségről való lemondását. A miniszterelnök azonban az elnöki tisztség további ellátására kérte, és megígérte, hogy a kisebbségi ügyek kezelése Darányi államtitkár útján az eddigiek szerint történik. Jól érzékelt a német követ és Gratz is, hogy Bethlen lemondásával a helyzet a magyarországi németiség hátrányára változott meg. Számolni lehetett ugyanis azzal, hogy Bethlen tekintélyelvű fellépése nélkül a német egyesület működése még inkább akadályokba ütközik, ami pedig Bleyerék fokozódó radikalizálódását eredményezheti.²²³

1931 novemberében előzetes megbeszéléseket folytatott Magyarországon Solf egykori német követ, aki német részről a kisebbségek ügyében kilátásba helyezett tárgyalásokra volt kiszemelve. Gratz hangsúlyozta előtte, hogy a helyi hatóságokkal szemben a magyar kormány rendelkezik a rendeletei végrehajtásához szükséges tekintéllyel, egy határozott német kérés ennek érvényesítésére azonban áldásos hatással lehetne. Más a helyzet az egyházi szerveknél, ahol a nagyhatalmú klérussal szemben a magyar kormánynak hiányoznak a kényszerítő eszközei. Nem a hercegprímásról van szó, hanem amint a kormány esetében, az alárendelt szervekről – mondta Gratz. Bizalmasan azt is közölte, hogy a Károlyi-kormány számára ugyanúgy hasznos lenne, mint Bethlen idején, ha német katolikus egyházi kö-

²²⁰ TILKOVSKY (1979): 429–432.

²²¹ A budapesti német követség jelentése, 1925. június 18. PA AA R74175.

²²² GRATZ (2009): 494.

²²³ GRATZ (2009): 495. TILKOVSKY (1979): 437.

rök – esetleg Rómán keresztül – befolyást tudnának gyakorolni a magyar katolikus egyház kisebbségekkel szembeni magatartásának megváltoztatására. A főpapok közül a győri, a székesfehérvári és a pécsi megyéspüspököt emelte ki, mint akik a legnagyobb nehézséget támasztják. Gratz biztosította Solfot arról, hogy a magyar kormány a legbarátságosabb szándékkal kezdi meg a tárgyalásokat, bizalmasan azonban azt a tanácsot adta, hogy német részről határozottan állást kell foglalni Gömbös honvédelmi miniszternek a névmagyarosításra vonatkozó rendeletei ellen, valamint az ellen, hogy a vitézséget csak magyar nyelvű katonáknak lehet adományozni.²²⁴

Lényegesen rontotta a magyarországi németek helyzetének a német–magyar államközi tárgyalások keretében történő rendezésének lehetőségét az a tény, hogy a magyar memorandumra érkező német válasz csalódást okozott a magyar kormány-nál. A német válasz arra való hivatkozással, hogy az utódállamok németiségéhez kizárólag kulturális kapcsolatok fűzik, és ezért nem áll módjában azokat politikailag befolyásolni, elutasította az ottani magyar és német kisebbségek együttműködését szorgalmazó magyar kívánságot. Elismerte, hogy a magyarországi németiség gazdasági helyzete jobb, mint az utódállamok németiségéé, ellenben megállapította, hogy kulturális helyzetük sokkal rosszabb, és az annak javítását célzó kormányzati intézkedések végrehajthatlanok maradnak. A memorandumban a német kormány – talán éppen Gratz tanácsát megfogadva – nem mulasztotta el azt sem, hogy kifogással éljen a Teleki Pál által felállított „önkéntes kisebbség” fogalma ellen.²²⁵ A magyar kormány számára kiábrándító német válasz miatt végül nem került sor a kisebbségek ügyében tervezett kétoldalú tárgyalásokra. A magyar kormány azt az álláspontot foglalta el, hogy ilyen körülmények között – ti. ha nincs lehetőség a szomszédos országok magyar és német kisebbségeinek együttműködésére – nincs miről tárgyalni. „Semmiképpen sem vagyok hajlandó a német kormánnyal egyoldalúlag a magyarországi német kisebbségről, szóval egy tisztán magyar belügyi kérdésről tárgyalni, hogy ha egyidejűleg és quasi kompenzációképpen nincs módomban az elszakított területek német kérdéséről is tárgyalni” – tájékoztatta Walko külügyminiszter Kánya Kálmán berlini magyar követet.²²⁶ Ugyanakkor a világgazdasági válság elmélyülésével kialakult kritikus pénzügyi helyzet megoldására a magyar külpolitika közeledett Franciaországhoz, ami párhuzamosan a Németországhoz fűződő kapcsolatok időleges háttérbe szorulásával járt együtt.

Továbbra sem történt előrehaladás az iskolakérdésben, és az Egyesület szervezési munkája is akadályokba ütközött. Csalódást okozott a miniszterelnöknek a képviselőházban 1932. május 20-án a hazai nemzetiségeket érintő nyilatkozata is,

amelyben kijelentette, hogy elégedett lenne, ha a magyar határokon túl lakó magyaroknak olyan sora lenne, mint a hazai nemzetiségeknek.²²⁷ Bleyer is arról panaszkodott Ammendének, az Európai Nemzetiségi Kongresszusok főtítkárának, hogy az új miniszterelnököt kevésbé érdekli a kisebbségi kérdés, mint elődjét. A kisebbségi nyelvhasználat terén nem történt semmilyen haladás, és ez már önmagában is visszalépés – értékelte a helyzetet Bleyer.²²⁸

Bleyer 1932 folyamán végérvényesen azt a konzekvenciát vonta le, hogy a magyarországi németiség sorsa Németországtól függ, a magyarság önként nem, csak a hatalmas németiség nyomására lesz hajlandó biztosítani a német kisebbség fennmaradását.²²⁹ Ez a következtetés Bleyer korábbi koncepciójának feladását, annak kudarcát jelentette. Erről a véleményváltozásról rendkívül pesszimista hangú levélben számolt be Gratznak augusztus 6-án. „Ami a dolog lényegét illeti, én kezdettől fogva azon az állásponton voltam, hogy a német kérdést Magyarországnak magától kell megoldania és meg is fogja. Túlságosan építettem a jogra és az igazságságra, a belátásra és a saját érdekek józan felfogására. Ebben az értelemben és hitben harcoltam és dolgoztam sok éven át. Ezt a hitet teljesen elvesztettem. Magyarország sohasem fogja megoldani a német kérdést, legalábbis magától nem. [...] Az általam 25 éve követett út zsákutcának bizonyult. [...] Ha a Német Birodalom és a világ németisége tényleg meg akarja menteni az egyes német népcsoportokat, akkor éppen Magyarországgal szemben kell minden rendelkezésére álló eszközt felhasználnia. [...] Úgy hiszem, a magyarországi németiség előtt két út áll: vagy megadja magát a magyar asszimilációs törekvéseknek, vagy pedig a nagy németiséghez folyamodik.”²³⁰ Ezen levél kézhezvétele után röviddel, de még az MNNE évi közgyűlése előtt Gratz Bleyerrel folytatott személyes megbeszélésen igyekezett annak pesszimizmusát eloszlatni. Gratz Bleyertől eltérően nem tulajdonított túlzott jelentőséget a legutolsó népszámlálás eredményeinek, amelyek szerint a hazai németiség állománya az elmúlt tíz évben – 551 ezerről 479 ezerre, vagyis 72 ezer fővel – csökkent. Úgy vélte, sokan csak nyomásra vallották magukat magyarnak. A Gömbös fémjelezte névmagyarosítási akció eredményességében sem hitt hosszú távon, utalva korábbi, ugyancsak „nagy lármával” megkezdett akciókra. Az iskolai reform sajnálatos halogatását sem tartotta olyan tragikus dolognak, amely miatt el kellene keseredni. Bleyerrel ellentétben nem tételezett fel a magyar kormány részéről eleve rosszindulatot, más kormányhatározatok is lassan valósulnak meg Magyarországon – érvelt. Kifejtette Bleyer előtt, hogy – „mint országa szuverenitását szem előtt tartó korábbi diplomata” – nem helyeselheti azt a nézetet,

²²⁴ Solf szolgálaton kívüli nagykövet feljegyzése budapesti megbeszéléseiről, 1931. november 19. és Schoen jelentése 1931. november 19-én. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 32.

²²⁵ Vö. TILKOVSKY–WEIDINGER: 195.

²²⁶ TILKOVSKY (1979): 439–441.

²²⁷ KN 1931–1935, VIII. köt. 151.

²²⁸ SCHWIND: 144–145.

²²⁹ Uo. 172.

²³⁰ Bleyer német nyelvű levele Gratznak, 1932. augusztus 6. (eredeti) MTA Lev. Gh. 2. dob. *Deutschungarische Probleme*: 17–19.

hogy a magyarországi németiség érdekében Németország segítségét kellene igénybe venni. Szerinte erre nincs ok, mert a magyar kormány nem utasította el a német kisebbség követeléseit. Gratz arra is hivatkozott, hogy Németországban nem képesek megérteni a magyarországi németek mentalitását.²³¹ Gratz előtt mindenestre világossá vált, hogy a Bethlen miniszterelnöksége alatt elvállalt közvetítői szerepe nehezen folytatható: ahhoz sem a miniszterelnök nem partner, sem pedig Bleyer nem hisz már a magyar kormánnyal való közvetlen megegyezés lehetőségében. Ezért elhatározta, hogy lemond az elnöki tisztségről.

Az év nyarán a népközösség gondolata körül folytatott vita is megerősíthette elhatározását. A stresemanni új külpolitikai koncepciónak a néprajz és mai szóval a kulturális antropológia módszereivel való alátámasztását célozta az az elmélet, amely az államhatárok fölött átívelő népközösség (Volksgemeinschaft) létezését kívánta tudományosan megalapozni. Népközösség alatt az egy fajhoz tartozó, egy nyelven beszélő és ezáltal ugyanazon kultúra részét képező emberek közösségét értették. A német népközösség feltárására megindult nép- és kultúrtalaj-kutatás alapvetésének készült Otto-Albrecht Isbertnek, a berlini egyetem magyar intézete asszisztensének a Dunántúli-középhegység egy részét a német „életter” tekintetében tárgyaló könyve.²³² A *Nation und Staat* című folyóirat 1932. évi áprilisi számát nem véletlenül külön az államok feletti népközösség eszméjének szentelte. A gondolat természetesen Magyarországon is érdeklődést keltett. A *Magyar Szemle* szerkesztősége a legilletékeesebbet, Isbertet kérte fel, hogy ismertesse, „miként nézik művelt birodalmi körök a hazai németiséggel kapcsolatban általában a magyar-német viszonyt”. Isbert cikkében kifejtette, hogy az állami gondolatot egyre inkább a német népközösség tudata váltja fel, hangsúlyozta azonban, hogy ezen utóbbi lényegében különbözik a régi pángermán irányzattól. Míg ugyanis a nagynémet törekvések egyértelműen hatalmi igényeket fejeztek ki, addig a népközösség elve a közös származás és nyelv határozatlan élménye, amely nem érinti az államnemzethez fűződő kapcsolatot. Isbert nem titkolta azonban, hogy a magyarság a németiség asszimilálásával csökkenti a „népi német [volksdeutsch] állományt”. Mivel a népközösséghez való tartozás szubjektív tényezőkön alapul, nem a nyelv, hanem az eredet a döntő, ezért a népközösség az elmagyarosodott néprészekre is igényt tartott. Ez pedig magában hordozta a disszimiláció lehetőségét.²³³ A szerkesztőség véleményét Mályusz Elemér fogalmazta meg a folyóiratnak ugyanabban a számában. Mályusz pozitívan értékelte az „új német nacionalizmus történetírásának”

²³¹ *Deutschungarische Probleme*: 20–22.

²³² Otto-Albrecht ISBERT: *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung. Nr. 1.) Langensalza-Berlin-Leipzig, 1931.

²³³ Otto-Albrecht ISBERT: A magyarországi németiség birodalmi német szempontból. *Magyar Szemle*, 1932. július, 231–240.

módszerét. A szétszabdalt magyarság nemzeti öntudatának erősítése érdekében alkalmazhatónak vélte azt a magyar történetírásban is; azzal a módosítással, hogy el kell ismerni a magyarsággal sorsközösségben élő más népek történeti teljesítményét is. Mályusz elfogadta a népközösség gondolatának összekapcsoló erejét, és a hazai német kisebbség asszimilálását szükségtelennek és lehetetlennek tartva kulturális igényeinek kielégítését ajánlotta mind az utódállamok magyarságának, mind pedig a magyarországi társadalom érdekében is. Mályusz figyelmét nem kerülte el ugyanakkor, hogy az Isbert által ismertetett új német nacionalizmus – megváltozott körülmények között – összefüggő német szállásterületek konstruálásával a németek által lakott dunántúli területeken veszélyeztetheti az ország integritását.²³⁴

Míg Mályusz a kérdést elsősorban a magyar történetírás szempontjából járta körül, addig Gratz a politikai vonatkozásokat vizsgálta. Az volt a véleménye ugyanis, hogy az elmélet politikai háttérét Mályusz cikkénél határozottabban kellene megvilágítani.²³⁵ Ezért főleg a népközösség eszméjének hirdetésében rejlő veszélyeket emelte ki, mert az szerinte csak „finomultabb, tapintatosabb, átgondoltabb és simább, a realitásokkal jobban számoló kiadása a régi” allddeutsch (össznémet) törekvéseknek, de mindenestre nem áll azokkal szemben. A népközösség fogalmának meghatározására tett kísérlete során rámutatott a fogalom képlékenységre. Vitatta, hogy a közös nyelv minden esetben kulturális közösséget is teremt. Főleg a kisebb műveltségi szinttel rendelkező tömegek esetében kevésbé bírnak jelentőséggel az azonos nyelven létrehozott kulturális teljesítmények. A magyarországi sváb parásztágnál is ez a helyzet. Az egyes népcsoportok kulturális fejlődésére a nyelvtől független tényezők is nagy hatással vannak: elsősorban az a környezet, amelyben élnek. A közös eredet önmagában megint csak nem elegendő ismerv a közösségi érzés kialakításához, ha a nyelvi közösség már nem létezik. Viszont a közös nyelv megléte nélkül nehéz kulturális közösségről beszélni. Gratz ebből azt a következtetést vont le, hogy a népközösségnek mégiscsak a nyelv a lényege, amely aztán a közös származás, kultúra és jellemvonások elemeivel elmélyül. A gond Gratz véleménye szerint ott van, hogy a népközösség fogalmát a nyelvi közösségnél tágabban, „államfeletti” gondolatként értelmezik. Mivel azonban még nem léteznek „államfeletti” szervezetek, ezért a népközösség céltudatos megszervezése az egyes államok szuverenitásába ütközik. Isbert nyíltan ki is mondja, hogy Magyarországon, amely a német „népeszme” szempontjából hatalmas „munkaterület”, a magyarság és a németiség közötti ellentétek kiegyezése kívánatos lenne. Gratz szerint a népközösség elmélete egyelőre mesterséges találmány. Egyedül a

²³⁴ MÁLYUSZ Elemér: Az új német nacionalizmus történetírása. *Magyar Szemle*, 1932. július, 241–253. Vö. TILKOVSKY (1979b): 427–428. és BELLER (1980): 484–485.

²³⁵ Gratz levele Szekfünek (?), 1932. június 24. OSZK Kt. Fond 7/693, 107. fol.

népközösség elismertetése ugyanis nem fokozza a kisebbségek megelégedését, ezért azoknak az soha nem is tartozott a vágyai közé. A kisebbségi mozgalmaknak Gratz szerint két mozgatórugója lehet. Az egyik annak az elérése, hogy többséggé váljanak, mert a többséghez való tartozásnak egyértelmű előnyei vannak. Ez azonban csak határmódosítással valósítható meg, feltéve hogy asszimilálódni nem akarnak. A másik az a törekvés, hogy a kisebbség megőrizhesse nyelvét, kultúrája kinccseit stb. az őt érő asszimilációs hatásoktól, amelyek ezekről meg akarják fosztani, ami a kisebbség részére érzelmi, kényelmi stb. áldozatot jelentene. A népközösség hangoztatása azonban, amelynek kétségtelenül létező kapcsolatok szolgálnak alapul, bizalmatlanságot kelt a többségi nemzetben, mert az attól fog tartani, hogy a kulturális kötődések leple alatt a kisebbség idegen politikai érdekek előmozdítójává válik, és ilyen körülmények között a kisebbség jogos igényeinek kielégítése is fokozottan nehézségekbe ütközik. Gratz elismerte, hogy ezen új elv alkalmazása egyrészt a határokon túli magyarság tekintetében előnyökkel járhat, másrészt viszont aggodalommal töltötte el, hogy az a magyar politikában a magyarság és a német kisebbség harcát eredményezheti, aminek elkerülését pedig mindkét fél elsőrangú érdekének tartja. Ő a nemzeti kisebbségek egyelőre még rendezetlen kérdését a vallási ellentétek megoldásának mintájára az illetékes állammal való konszenzus keretében képzelte el: „A magam részéről a több országra kiterjedő népközösség megszervezésének és intézményes kialakításának gondolatával szemben sokkal helyesebbnek tartom azt a régi felfogást, amely a kisebbségi kérdést az állam és az illető kisebbségek között közvetlenül igyekezett elintézni.”²³⁶

Gratz az MNNE augusztus 20-án megtartott IX. közgyűlésén azzal indokolta lemondását,²³⁷ hogy megváltoztak azok a viszonyok, amelyek között annak idején az elnökséget elvállalta, és amelyek között remélhette, hogy a nemzetiségi kérdésben képviselt meggyőződésének megvalósításához hozzájárulhat. A megválto-

²³⁶ GRATZ Gusztáv: Állami közösség és népközösség. *Magyar Szemle*, 1932. augusztus, 306. (297–307.) Vö. Gustav GRATZ: Die Gegensätze im ungarländischen Deutschtum. *Pester Lloyd*, 1935. szeptember 8. TILKOVSKY (1979b): 428–430. BELLÉR (1980): 485–486. és PAÁL (2002): 133–134.

²³⁷ Gratz a közgyűlésen bejelentette lemondását. Tényleges lemondására azonban még valószínűleg egy ideig nem került sor. 1938-ban (*Magyar Szemle*, 1938. április, 360.) azt írta, hogy 1932-ben bejelentette szándékát, hogy lemond. Bleyer kifejezett kérésére azonban a lemondását a következő közgyűlésig függőben tartotta. 1933-ban viszont elmaradt a közgyűlés, az év végén pedig Bleyer meghalt. Bleyer 1933. február 16-án kelt levelében arról értesítette Gratzot, hogy a végrehajtó bizottság tudomást szerzett lemondó leveléről. Azt a kívánságát tolmácsolta azonban neki, hogy továbbra is maradjon az MNNE élén. Hogy az 1932. augusztusi közgyűlés után nem vonult vissza az Egyesület ügyeitől, bizonyítja Bleyer 1932. november 2-ai keltezésű levele is, amelyből kiderül, hogy Gratz két hete szeretne Gömbössel, az új miniszterelnökkel beszélni, de az ideig sikertelenül. „Es scheint mit diesem gerade so schwer zu gehen, wie mit Károlyi.” [Vele éppen olyan nehéznek látszik a dolog, mint Károlyival.] MTA Lev. Gh. 2. dob.

zott – de általa konkrétan meg nem nevezett – körülmények között Gratz szerint helyesebb, ha az Egyesület vezetését egészen Bleyer veszi át, akinek a személyében a magyarországi némettség törekvései mindig a leghatározottabban megtestesültek.²³⁸ Visszatekintve az eseményekre, Gratz a lemondásának okai között emlékirataiban elsősorban azt a tényt emelte ki, hogy Bleyer és az ő felfogása között olyan lényeges különbségek mutatkoztak, hogy Bethlen távozása után már rögtön foglalkozott a lemondás gondolatával.²³⁹ A köztük fennálló nézetkülönbség az augusztusi levél által egyértelművé vált. Augusztus 18-án közvetlenül az egyesületi közgyűlés előtt Bleyer a miniszterelnökségen is kijelentette, hogy végleg feladta addigi koncepcióját, és további politikájában most már leplezetlenül is külső német támogatást kíván igénybe venni.²⁴⁰ A *Deutschungarische Probleme* című beszéd- és cikkgyűjteményben Gratz a Károlyi-kormányt a hazai némettség kívánságai-
val kapcsolatos teljes közönyét tette felelőssé azért, hogy a német kisebbség kérdésében németországi körök is egyre élesebb hangot ütöttek meg, és Bleyeren és követőinek szűkebb körén pesszimizmus vett erőt, ami egyik oka volt az Egyesületben bekövetkező szakadásnak.²⁴¹ Ebben egyrészt megmutatkozik Gratznak a gazdasági és társadalmi folyamatok iránti érzéketlensége, hiszen a magyarországi német kisebbség radikalizálódását nem lehet a Károlyi-kormány egyéves működésével magyarázni. Másrészt pedig nem szabad szem elől téveszteni, hogy 1938 tavaszán nem kívánta hangsúlyoznia a Bleyer és közte kialakult ellentét taktikai okokból sem. Gratzot feltehetően több szempont is a lemondásra indította, amint ez megfogalmazódott a német követség jelentésében is. A Károlyi-kormány nemzetiségi politikájával szembeni elégedetlensége mellett elhatározásában szerepet játszhatott az is, hogy nem hivatalos németországi helyek hiányolták az MNNE vezetése részéről a magyarosítási tendenciákkal szembeni határozottabb fellépést. Ezenkívül Gratz a Csehszlovákia és Magyarország közötti gazdasági közeledés híveként, valamint a dunai konföderáció gondolatának támogatójaként német körökkel szemben annyira kompromittálva érezhette magát, hogy jobbnak látta az MNNE elnökségéről leköszönni. Végül az elhatározáshoz az is hozzájárulhatott, hogy a Károlyi-kormány irányában, amelynek az elmúlt év során gazdasági kérdésekben mindig nehézséget támasztott, a kisebbségi politika terén is megmutassa, hogy ellenzékben áll. A német követség értékelése szerint Gratz lemondása annyiban a német kisebbség javára válhat, hogy a magyar kormányt ráébresztheti: a magyarországi némettség már nem sokáig tudja elviselni az adott ígéretek be nem

²³⁸ *Deutschungarische Probleme*: 160. Beszámoló az MNNE 1932. évi közgyűléséről. MNL OL K28 107. cs. 208. t. I. rész 3. fol. (ME-1934-C-8623).

²³⁹ GRATZ (2009): 494.

²⁴⁰ TILKOVSKY (1979b): 431–432. Vö. PAÁL (2004).

²⁴¹ *Deutschungarische Probleme*: 13., 22–23.

váltását.²⁴² Tekintettel arra, hogy Gratz az augusztusi közgyűlésen csupán bejelentette lemondását, nem kizárt, hogy annak kilátásba helyezését tudatosan figyelmeztetésnek szánta a kormány részére.

Gratz utódjául a kormánynak Bleyert ajánlotta, aki a mozgalomnak irányt és tempót adott, ezért nézete szerint a felelősséget is neki kellene viselnie. Mivel a kormány hallani sem akart Bleyer elnökségéről, az egyesületi elnöki tisztség egyelőre betöltetlen maradt. Az ügyeket Bleyer, mint addig is, ügyvezető alelnökként vitte tovább.²⁴³ Az elkövetkező hónapokban Gratz közvetlenül nem vett részt az Egyesület munkájában. Bleyerre maradt, hogy az időközben kormányt alakító Gömbössel, aki anyai ágon maga is Tolna megyei sváb származású volt, a nemzetiségi iskolareformról tárgyaljon. Az új miniszterelnök azonban a német követ felvetésére sem fogadta Bleyert. Minden jel arra mutatott, hogy a Gömbös-kormány sem tanúsít elődjénél előzékenyebb magatartást a hazai német kisebbség kulturális kívánságaival szemben. A képviselőház külügyi bizottságának 1933. február 27-ei ülésén Gratz sajnálkozását fejezte ki, hogy a kormány a nemzetiségi politikában nem követi a Bethlen által megkezdett utat. Gratz egyenesen azt állította, hogy a németiség helyzete rosszabbodott. Figyelmeztetett, hogy amennyiben a magyar kormány nem elégíti ki a hazai németiség csekély kívánságait sem, akkor az elkerülhetetlenül Magyarország és Németország viszonyának megromlásához fog vezetni. A kérdéshez hasonló szellemben szólt hozzá Pintér (Binder) László, Pesthy Pál volt igazságügy-miniszter, valamint Eckhardt Tibor, az újrászerveződött ellenzéki Kisgazdapárt vezére is. A miniszterelnök megígérte, hogy a közeljövőben kézbe veszi a kisebbségek kérdését.²⁴⁴

Bleyer – amint korábban láttuk – nem a bethleni politikához való visszatérésben látta a megoldást, hanem abban, hogy Németország tevékeny közbelépésével kényszeríteni kell a magyar kormányt a német kisebbség kívánságainak teljesítésére. Bleyernek azonban csatlakoznia kellett, mert egyelőre a hivatalos birodalmi körök Hitler hatalomra kerülése után sem szánták rá magukat, hogy határozottan kiálljanak a magyarországi németiség mellett. Ez a kérdés továbbra is alárendelődött a német külpolitika stratégiai céljainak. Ugyanakkor Bleyer 1933. május 9-én a képviselőházban a költségvetési vitában „a hazai német mozgalomnak nevében és képviselőként” deklarációt olvasott fel, amelyben hevesen támadta a magyarországi nemzetiségek kezelését.²⁴⁵ Parlamenti felszólalását követően pedig Münchenbe utazott, ahol Rudolf Heßzel, Hitlernek a Nemzetiszocialista Munkáspárton belüli

²⁴² A német követség (Schlimpert) jelentése, 1932. augusztus 28. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33.

²⁴³ GRATZ (2009): 495.

²⁴⁴ Schoen jelentése, 1933. február 27. PA AA R74178 E674626–627. Vö. TILKOVSKY (1979b): 444–445.

²⁴⁵ KN 1931–1935, XV. köt. 210–215. Vö. GRÓSZ: 206–208.

helyettesével tárgyalt. Ezen események fokozták a bleyeri mozgalommal szembeni hazai ellenszenvet. Az egyetemi ifjúság egy része tüntetést rendezett a „pángermán professzor” ellen. Bleyernek sikerült ugyan mind a magyarországi, mind pedig a német közvélemény figyelmét a hazai német kisebbségre terelni, de sem a Heßzel folytatott megbeszélés, sem a Bleyer ellen megindult politikai támadások nem váltották ki a hivatalos német körök aktívabb beavatkozását.²⁴⁶ Nem történt áttörés a kérdésben Gömbösnek Hitlerrel tett 1933. júniusi látogatásán sem. Gömbös kijelentette Hitler előtt, hogy a magyarországi németiség ügyét belpolitikai kérdésnek tekinti, és szóvá tette a német turisták közvetlen kapcsolatfelvételét is a hazai német lakossággal. Hitler, aki Gömbös látogatását külpolitikai elszigeteltségének enyhítése céljából kívánta kihasználni, kerülte az ellentétek felszínre kerülését, s a kérdésben „teljesen receptíve viselkedett”.²⁴⁷ A budapesti német követ is közölte Bleyerrel, hogy általános politikai szempontok miatt a birodalmi kormány nem gyakorolhat nyomást a magyar kormányra a német kisebbség kérdésében, és nem tartaná kívánatosnak, ha a magyarországi németiség viszonya a magyar kormány-nyal és közvéleménnyel kiéleződne.²⁴⁸

A Bleyer képviselőházi beszéde kiváltotta hisztériás légkörben az MNNE esedékes közgyűlése 1933-ban elmaradt.²⁴⁹ Ez év december 5-én pedig váratlanul meghalt Bleyer Jakab.

²⁴⁶ TILKOVSKY (1979b): 456–457.

²⁴⁷ PRITZ (1982): 118.

²⁴⁸ Roediger külügyminisztériumi tanácsos utasítása a budapesti német követnek 1933. augusztus 11-én. *Wilhelmstrasse*: 12. sz. irat.

²⁴⁹ Gratz emlékirataiban a közgyűlés elmaradásának okát a nemzetiségi iskolák átalakítása céljából megkezdett tárgyalások elhúzódásában jelölte meg. GRATZ (2009): 496. Más források viszont nem szólnak arról, hogy ilyen tárgyalások a Gömbös-kormányval még Bleyer életében elkezdődtek volna.

VIII. Szemben az árral (1933–1939)

1. Ellenzékben

Gömbös minden ígérete ellenére sem hagyott fel „reformjai” megvalósításával. A bethleni vonaltól való eltérésre utaltak a főváros autonómiájának további szűkítésére, a kormánypárt tömegpárttá szervezésére, a vezérkultusz meghonosítására tett törekvései. Aggodalmat keltett az is, hogy egykori fajvédő harcostársak egyre nagyobb befolyást nyertek, elsősorban a pártszervezésben.¹ Ezek a törekvések tagadhatatlanul emlékeztettek az olasz fasizmus és a német náciizmus egyes jelenségeire. Ez egyrészt kiélezte a kormánypárton belüli ellentéteket (Gömbös hívei kontra a Bethlen körül csoportosuló konzervatívok), másrészt pedig az ellenzéki pártok körében is mozgalmat indított el egy közös platform létrehozása céljából. Gömbös ebben a helyzetben új választások kieszközölésével kísérelt meg reformelképzeléseihez kedvezőbb parlamenti többséget kialakítani.

Gratz is részt vett azokon a többnyire a keresztény gazdasági párti Ernst Sándornál vagy a Pannónia Szállóban tartott politikai megbeszéléseken, amelyeknek az volt a céljuk, hogy az alkotmányhű, a totalitárius eszmékkel szemben álló elemeket egy pártba egyesítsék, amelyhez aztán a Gömbös módszereit elutasító kormánypárti képviselők is csatlakozhattak volna. 1935. március 5-én Horthy Gömbös kívánságának engedve feloszlatta az országgyűlést, és új választásokat írt ki. A politikai erőviszonyok átrendeződésének elindulását jelezte, hogy Bethlen István a választási küzdelem megkezdésekor nyílt táviratot intézett Rassayhoz: „Alkotmányos küzdelmünkhöz magyar testvéri szeretettel bátorító üdvözetünket küldjük.”²

A képviselőház feloszlatása után Ernst Sándor felkérte Gratzot, hogy lépjen be a Keresztény Gazdasági Pártba, és vállaljon a párt programjával jelöltséget Kőszegen. Ő azonban protestánsként idegenkedett az erősen katolikus színezetű keresztény pártba belépni. Ezzel szemben elvállalta a Rassay vezetése alatt álló Nemzeti Szabadelvű Párt jelöltségét az észak-budapesti választási körzetben. Gratz Rassayt a két háború közötti Magyarország egyik legtehetségesebb politikusának tartotta, s miután a legitimizmussal szembeni ellenállását feladta, „alig volt a magyar poli-

¹ GRATZ (2001): 269–270. ROMSICS: 372. L. NAGY: 41–43.

² L. NAGY: 46.

tikusok sorában olyan valaki, akinek politikai nézeteivel” az övéi annyira meg-
egyeztek volna.³ Gratz a pártba – Apponyival egyetemben – való belépése⁴ alkal-
mából kijelentette: „Rendkívül komoly idöket élünk és ezért fokozott mértékben
tartom szükségesnek a szabadelvű elemek tömörítését.”⁵ Három nappal később a
párt zászlóbontásán azt fejtegette, hogy „akinek meggyőződése van, annak ki
kell állnia a politikai arénába [...], igen komoly idök következnek, a magyar politi-
kai élet jövője egyáltalán nem rózsaszínű és az a nemzeti egység, amelyet a kor-
mány képvisel, nem az igazi. Szükség van a nemzet minden egyes polgára össze-
fogására, de ne egy mesterkélt konstrukció teremtsen meg a nemzeti egység
látszatát.”⁶ Gratz a politikai állapotokat 1918 forradalmi időszakához, Gömböst
pedig Károlyi Mihályhoz hasonlította. „Akkor is az volt a helyzet, hogy ezzel az
egy emberrel [ti. a miniszterelnökkel] szemben állástfoglaltak mind azok a tapaszt-
alt államférfiak, akiknek Magyarország sohasem volt híjában. Akkor is az történt,
hogy a kormány egyszerűen félretolta ezeket a férfiakat.” Gömbösnek szemére ve-
tette, hogy úgy mint akkor, most ő is nem magyar talajban született észmeáramla-
tokat követ. Leszögezte, hogy a politikai életben bevált dolgok elvetésére, új kor-
szakra nincs szükség, mert Magyarországon az egészséges politikai fejlődésnek
megvannak az előfeltételei. Ezt a fejlődést a választójog, „lassú, de óvatos” kiter-
jesztésében és a politikai váltogazdaság megteremtésében jelölte meg. „Kormány-
ainknak a többség sohasem volt eléggé erős, a kisebbség sohasem elég gyenge. [...]”
A jelenlegi kormány ezt a törekvést túlhajtja, amikor olyan többségre törekszik,
amelyből az önálló gondolkodású és független elemek jóformán teljesen kimarad-
nak.” Utalt az abból adódó félelemre is, hogy a kormánypárt listáján számos olyan
név található, amelyek kapcsolatban voltak azokkal a törekvésekkel, amelyekkel
szemben kellett a magyar közállapotok konszolidációját megteremteni. Gratz sze-
rint nem a miniszterelnök programnyilatkozatában meghirdetett reformoktól fél az
ország nagy része, hanem azokról, amelyekről hallgat. Gratz nyilvánvalóan sokat
tudott Gömbösnek a világháború utáni és a '20-as évek eleji szélsőjobbaldali néze-
teiről és kapcsolatairól, és a miniszterelnök határozottan antilegitimista felfogása
is ellenszenves volt előtte. Gratz hangsúlyozta, hogy amint annak idején felemelte
a szavát a baloldali túlzások ellen, most ugyanazok miatt az aggodalmak miatt
állást foglal a jobbaldali szélsőségek ellen is.⁷ A választások Gömbös sikerét hoz-

ták. A 245 mandátumból 170-et a Nemzeti Egység Pártjának átnevezett kormány-
párt szerzett meg, ezek többsége ún. „Gömbös-fióka” volt. 25 képviselőt küldhetett
a Kisgazdapárt, 14-et az MSZDP, 11-et a Szabadelvű és Demokratikus Ellenzék.
Budapesten a listás választás volt érvényben. A Nemzeti Szabadelvű Párt azonban
csak két mandátumot szerzett, s Gratz, aki Rassay és Sándor Pál után a harmadik
helyet kapta a listán, nem jutott mandátumhoz. Csak Sándor Pál 1936. február 6-án
bekövetkezett halála után, 1936 márciusában került be a budapesti II. (északi) vá-
lasztókerület mandátumával ismételtén a képviselőházba.⁸ (1939-ben a párt listáján
újra mandátumot szerzett.)⁹ A képviselőház külügyi bizottságába azonban nem vá-
lasztották be. Sem Gömbös, sem Kánya nem kívánták oda Gratz személyét, aki
kritizálta a hivatalos külpolitikát, s az ország biztonsága érdekében legfontosabb
feladatként állandóan a szomszédállamokhoz való közeledést sürgette. Gratz úgy
érzelte, hogy Gömbös nem bocsátotta meg neki, hogy a második kormányalakí-
tása alkalmából az *Esti Kurir*-ban hevesen támadta politikáját, valamint a külügyi
bizottságban tett megjegyzését, amikor Gömbös Lengyelországból hazatérve di-
csérte Pilsudski katonákból álló kormányát.¹⁰

Az új Gömbös-kormány hivatali ideje alatt az a különös helyzet állt elő, hogy
Gratz 1936-tól ellenzéki képviselőként állt szemben a kormánnyal, ugyanakkor
viszont mint az MNNE elnöke sűrű érintkezésben állt vele, s egyetértésével igye-
kezett a radikális népi német (volksdeutsch) irányzat növekvő térnyerését megaka-
dályozni.

A francia–olasz politikai közeledés eredményeként 1935. január 7-én Rómában
egyezményt írtak alá, amely többek között tervbe vette egy közép-európai paktum
(dunai paktum) megkötését, amelynek Ausztria függetlenségének megóvása volt a
célja. Ismeretes, hogy 1934-ben Ausztriában nemzetiszocialista hatalomátvétel kí-
sérletére került sor, amelynek során Dollfuß kancellárt meggyilkolták. A puccs
megakadályozásában nagy szerepet játszott az olasz hadseregnek az osztrák határ
mentén való mozgósítása. A dunaipaktum-tervezet szerint Ausztria, Csehszlová-
kia, Magyarország, Németország, Olaszország és Jugoszlávia egyezményt kötné-
nek, amelyben kimondanák, hogy nem avatkoznak egymás belügyeibe, és tartóz-
kodnak egymás területi integritása ellen irányuló cselekedetektől. Ezzel a paktum
nemcsak az Anschluss megakadályozására, hanem a *status quo* fenntartására is
kiterjedt volna. A paktumhoz később Anglia, Franciaország, Lengyelország és
Románia is csatlakozna. A paktum aláírása azonban – nem kis részben a magyar

⁸ A képviselőház elnökének 1936. február 7-ei értesítése (455/1936. sz.), illetve „Jegyzőkönyvi
kivonat” az országgyűlési pótképviselővé választott dr. Gratz Gusztáv részére, 1935. április 10. Martin
Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁹ GRATZ (2009): 442.

¹⁰ Uo. 531–532.

³ GRATZ (2009): 441–442. GRATZ (2001): 225.

⁴ Vámbéry a „jellemzilárd” Gratznak Apponyival, Rassayval és a „kis” Vázsonyival való együtt-
működésében a legitimista balszárny azon törekvését látta, hogy „megszopják az aranyborjút választási
célra”. Helyes L. Nagy (46–47.) megállapítása, mely szerint Apponyit és Gratzot Rassayval poli-
tikai nézetazonosság hozta össze, amint ezt az elkövetkező évek bizonyították.

⁵ *Esti Kurir*, 1935. március 9.

⁶ *Ujság*, 1935. március 12.

⁷ GRATZ Gusztáv: Aggodalmak. *Esti Kurir*, 1935. március 17.

kormány ellenállásán – zátonyra futott.¹¹ Gratz, aki mindig azt az álláspontot képviselte, hogy Ausztria függetlensége Magyarország vitális érdeke, a *Külügyi Szemle* 1935. októberi számában elemezte a dunai paktum lehetőségét. Úgy vélte, hogy Ausztria önállósága a dunai paktum nélkül a békeszerződések és egyéb nemzetközi dokumentumok révén is biztosítható. Nem tartotta szerencsésnek a tervezett paktumot azért sem, mert az a Közép-Európával kapcsolatos egyéb vitás kérdéseket is összekapcsolta Ausztria sorsával, ezzel – nézete szerint – csak zavar és viszály keletkezne. Gratz vagy a hivatalos magyar álláspontot igyekezett alátámasztani, vagy pedig nem hitt a közép-európai rendezésnek a nagyhatalmak bábkodásával történő sikerében, s ezért nem akarta az akkor már megkezdődő nagyhatalmi blokkosodás függvényévé tenni Ausztria sorsát.¹² Ekkor ugyanis már megkötötték a francia–szovjet és a csehszlovák–szovjet egyezményeket (1935. május), amelyeket az európai külpolitikai fejlődés szempontjából rendkívül károsnak ítélt, mert a háború előtti állapotokhoz való visszatérést látta bennük, amikor Európában ugyancsak megkezdődött a hatalmi csoportosulás, és két tábor alakult ki: Németország mellett és ellen. A Népszövetség feladata lett volna ezt megakadályozni, de úgy látszik, nem tudott annak megfelelni. Ezt a fejlődést érthetőnek nevezte, hiszen a hatalmi eszközökkel teremtett állapotokat sem lehet máshogy fenntartani, mint erőszakos eszközökkel. A hatalmi eszközök közé tartoznak a katonai szövetségek is. Ebben az értelemben Franciaország magatartását értékelte úgy, hogy az eltért a Népszövetség alap gondolatától. Gratz szerint a nemzetközi politika akkor kerülhet új alapokra, ha a népek szabad akaratnyilvánításán alapuló rendet a népek közösségének szabad akarata fogja fenntartani vagy módosítani. Ez előfeltételezte volna a békeszerződések legkirívóbb hibáinak korrigálását. Az erre vonatkozó szándék előjelei azonban egyelőre szerinté sincsenek meg. Magyarországra nézve is megfogalmazta ennek a következményét: Magyarország ugyanúgy, mint az első világháború előtt, kénytelen Németországhoz fordulni.¹³ Vagyis ekkor Gratz is elismerte, hogy az olasz–osztrák, illetve német orientációnak nincsen alternatívája.¹⁴

A második világháború előtt a dunai térség népeinek összefogását célul kitűző egyik legjelentősebb terv Milan Hodža csehszlovák miniszterelnök nevéhez fűződik. Hodža 1936 elején nyilvánosságra hozott terve a dunai államok gazdasági és politikai összefogását kívánta, de – okulva a korábbi tervek kudarcából – a dunai

államok tömörítése (első körben a kisantant és a római jegyzőkönyvek¹⁵ államainak megegyezése) után együtt kívánt működni Németországgal is. Hodža a tervet hét pontban foglalta össze: 1. a vámok fokozatos csökkentése; 2. a behozatali kontingensek növelése; 3. közvetlen preferenciák; 4. a mezőgazdasági termelés közös szabályozása; 5. a közlekedési rendszer bizonyos egységesítése; 6. a fizetési rendszer egységesítése; 7. nemzetközi gabonaközpont létrehozása Bécsben, amely a térség gabonafeleslegét nyugat-európai piacokon helyezte volna el, elsősorban Angliában, amely csökkentette volna a tengerentúlról érkező gabona importját. Gazdasági vonatkozásban a terv elkésett, hiszen erre az időre a térség gabonaértékesítési gondjai már lényegesen kisebbek voltak. Magyarország gabonafeleslegét Németország szinte teljesen felvette. Politikai tekintetben is nehéz volt elképzelni, hogy a német expanzió megakadályozását szolgáló kombinációba Németország bevonható lenne. A tervet Magyarország, Németország és Olaszország elvetette, Lengyelország is akadályozni igyekezett, s Jugoszlávia, ahol a német befolyás egyre növekedett, ugyancsak nem lelkesedett az ötletért.¹⁶

A Hodža-terv Gratz előtt is alig lehetett szimpatikus, hiszen az a restaurációt és a revíziót is kizárta. Gratz továbbra is úgy látta, hogy Közép-Európa abból az aggályos helyzetből, amelybe a békeszerződések következtében jutott, s amelyben egyre inkább a balkanizálódás jeleit mutatta, csak úgy kerülhet ki, ha sikerül az összes Duna-völgyi állam álláspontját közös nevezőre hozni. Ez azonban nézete szerint sajnos leküzdhetetlen ellentétekbe ütközik. Gratz az utolsó tizenöt esztendő tapasztalataiból azt a következtetést vonta le, hogy gazdasági együttműködés olyan országok között, amelyeket politikai ellentétek választanak el, alig lehetségesek. Ezzel szemben Németország és Olaszország, amelyekkel Magyarország jó viszonyt ápol, olyan magyar termékeket vásárolnak, amelyekre korábban nem volt szükségük. Ezért – korábbi álláspontjától eltérően – most már Gratz is a politikai kérdésekben való megegyezés elsőbbségét hangsúlyozta, s csak azt követően tartotta lehetségesnek a gazdasági közeledést. Éppen ezért a politikai megbékélés nélküli tervezetéseket – ekkor ő maga is – szépszisszel fogadta.¹⁷

Gratz önálló, kidolgozott integrációs tervvel nem állt elő ugyan, de a térség problémáinak megoldására vonatkozó nézeteinek középpontjában – amint láttuk – az egykori Osztrák–Magyar Monarchia népeinek együttműködése állt. Ennek első lépéseként Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia közeledését tekin-

¹¹ ÁDÁM (1968): 69–75. ORMOS (1969): 354–365. KOVÁCS: 248–249. PRITZ (1982): 191–203.

¹² GRATZ Gusztáv: A dunai paktum kérdése. *Külügyi Szemle*, 1935/4., 329–335.

¹³ KOVÁCS: 256. GRATZ Gusztáv: A biztonsági paktumok kérdése. *Külügyi Szemle*, 1935/3., 228–236.

¹⁴ Gratz 1934-ben a bécsi 'Politikai Társaság'-ban tartott előadásában is azt mondta, hogy a szomszédokhoz való közeledés „leküzdhetetlen tárgyi és lélektani akadályokba ütközött”. Magyarország a nyugati orientáció útját választotta. *Budapesti Hírlap*, 1934. november 8., 6.

¹⁵ 1934 és 1936 tavaszán Olaszország, Ausztria és Magyarország gazdasági és politikai tartalmú egyezményeket írtak alá. Olaszország és Ausztria többek között jelentős mennyiségű magyar gabona átvételét vállalta, továbbá a három ország megállapodott, hogy egyikük sem folytat negyedik állammal külön tárgyalást a dunai kérdésben.

¹⁶ ÁDÁM (1968): 82–84. KOVÁCS: 263–267. RÁNKI: 306–311. PRITZ (1982): 242–244.

¹⁷ GRATZ Gusztáv: Középeurópa problémája. *Külügyi Szemle*, 1936/2., 114–118. *Ujság*, 1936. március 8., 7–8.

tette. Csak így tudta ugyanis elképzelni az Anschluss megakadályozását, amely véleménye szerint a Duna-medence népeire nézve katasztrofális következményekkel járna, mert szabad teret engedne a német expanziós törekvéseknek. Az érintett országok gazdasági egységét is előnyben részesítette a világháború után kialakult gazdasági elzárkózás politikájánál. A szomszédokkal való együttműködés elutasítása esetében a magyar külpolitika számára nem látott más utat, mint valamelyik nagyhatalmi csoportosulásra való támaszkodás szükségességét. Ezt az alternatívát pedig azért tekintette rendkívül veszélyesnek, mert így az ország az érdekeitől idegen nagyhatalmi rivalizálás részesévé válik. Ebből a megfontolásból nem volt „elragadtatva” a második olasz–osztrák–magyar római egyezmény aláírásától sem, mert az barátokat szerzett ugyan Magyarországnak, de nem a szomszédokkal való megegyezést szolgálja, és így nem a hatalmi blokkosodás ellen hat. Nem sok konkrétum tartalmaz a térség problémáinak megoldásával és Ausztria függetlenségével kapcsolatban sem. Mindenestre öröndetes, hogy a magyar külpolitika határozott irányba indult el, de annak egyoldalúságát továbbra is a szomszédokhoz való közeledés kiegészítésével kívánta ellensúlyozni.¹⁸ Egy évvel később a *társadalmunk* című hetilap III. Viktor Emánuel olasz király és Wilhelm Miklas osztrák szövetségi elnök magyarországi látogatása után kérdezte Gratz Gusztávot, „aki külpolitikai kérdésekben legkitűnőbb szaktekintélye az országnak”. Gratz továbbra is a római paktum más államokra való kiterjesztését sürgette, „e tekintetben elsősorban szomszédjainkra gondolok”. A restauráció lehetőségével kapcsolatban megjegyezte, hogy egy olyan helyzetben, amikor Németország és Olaszország egymásra vannak utalva, arra „nem lehet gondolni”, de az európai helyzet rövid időn belül változhat. Ebben az összefüggésben utalt arra, hogy az Ausztriát fenyegető német expanziós törekvések a szomszédos államokban sokak előtt világossá tették, hogy helytelen ellenezniük a restaurációt, hiszen az a német törekvések „egyik legerősebb gátja”.¹⁹ Ebben az időszakban általános bel- és külpolitikai kérdésekben ritkán hallatta szavát. Az általa képviselt nézetek nem voltak népszerűek az uralkodó irányzatok mellett. Többnyire az éves költségvetés képviselőházi vitájában fejtette ki véleményét a magyar politika irányáról. Felszólalásaira jellemző a kritikus, de mérsékelt hangvétel. A külpolitika – nagyhatalmakra támaszkodó – egyoldalúságának a szomszédokhoz való közeledéssel történő enyhítését, a nyilas mozgalom erősödésének megakadályozására pedig a „régikormány” alapján álló politikai erők összefogását szorgalmazta. Nem mulasztott el hitet tenni a liberalizmus elveinek a politikában és a gazdaságban való érvényesítése mellett. Bármennyire nem volt aktuális, sohasem adta fel meggyőződését, hogy Magyarországon teljes konszolidáció csak a restauráció, a legitim királyság helyreállításával képzelhető el.

¹⁸ GRATZ Gusztáv: Az új római paktum. *Esti Kurir*, 1936. március 28., 1–2.

¹⁹ *társadalmunk*, 1937. május 21., 3.

A Polgári Szabadság Párt képviselőjeként tartott első képviselőházi felszólalásában saját helyének meghatározásával a politikai paletta eltolódására utalt. „Amikor először van szerencsém felszólalni a t. Háznak erről az oldaláról, gondolataim önkéntelenül is visszatérnek arra az időre – véletlenül éppen ma harminc éve ennek –, amikor először kerültem be a képviselőházba és amikor a szemben lévő oldalon foglaltam helyet. Akkor onnan képviseltük azokat a politikai eszméket, amelyek az én politikai gondolkodásomat egész életemen keresztül a legjobban befolyásolták: a szabadelvűségnek gondolatát és [...] az alkotmánytisztletnek az eszméjét.” A magyar külpolitikának – addigi eredményei elismerése mellett – a Franciaországhoz, a kisantant államaihoz és Angliához fűződő viszony javítását ajánlotta. Aláhúzta, hogy ez nem francia orientációt jelent, hiszen tisztában van azzal, hogy az az adott helyzetben nem lehetséges. Belpolitikai szempontból elsőrangú feladatnak nevezte a királykérdés megoldásának előkészítését, tudatában annak, hogy az ez idő szerint a külföld ellenállása miatt nem megoldható. Nagy veszélyt látott abban, hogy az államfői hatalom megüresedése esetleg olyan időben történik, amikor súlyos európai krízis áll fenn, mert akkor azzal lehet számolni, hogy minden hatalomnak lesz saját jelöltje. Szólt a diktatórikus rendszerekkel szembeni ellenszenvéről, és utalt arra, hogy a diktatúra a kisnemzetekre különösen veszélyes, hiszen a felettük való uralom megszerzéséhez elegendő, ha valamely idegen hatalom az államhatalom legfelső szintjét elfoglalja. Ebben az összefüggésben a parlamenti rendszer megváltoztatását, az 1867 óta fennálló egypártrendszer (sic!) megszüntetését, a titkos választójog bevezetésének szükségességét hangsúlyozta. Mert a jelenlegi rendszer anakronizmus, a dualizmus idején sem volt helyes, de akkor a közjogi ellentéttel némileg magyarázható volt. Felszólította az ellenzéki frakciókat, hogy hozzanak létre közös platformot, hogy ezáltal megdőljön a titkos választójoggal szembeni érv, miszerint nincs egységes ellenzék, amelyre a kormányzást rá lehetne bízni. Gratz szerint ellenzék és kormánypárt között nincsen olyan ellentét az alapvető kérdésekben, hogy az aggályossá tenné az ellenzék kormányra jutását.²⁰

1936. október elején elhunyt Gömbös Gyula. A miniszterelnök haláláról a *Pesti Hirlap*ban ellenzéki és kormánypárti képviselők nyilatkoztak (Éber Antal, Ernszt Sándor, Friedrich István, Karafiáth Jenő, Kelemen Kornél, Kenéz Béla, Peyer Károly, Rassay Károly és Gratz). Természetesen mindannyian kifejezték mély megrendülésüket a tetterős, alig 50 esztendőes férfiú halála alkalmából. Ez alól természetesen Gratz sem volt kivétel, de míg a többiek általában Gömbös hazá-, illetve fajszeretétét emelték ki, addig Gratz tartózkodott a miniszterelnök műkö-

²⁰ KN 1935–1939, VII. köt. 196–203. Idézet: 196. (1936. május 6.). Vö. *Ujság*, 1936. március 8., 7–8.

désének bármilyen szempontú pozitív értékelésétől. Kijelentette, hogy Gömbös halála után azt várja, hogy ha az általa képviselt eszmék és az ellenfelei által képviselt eszmék között a küzdelem nem szűnik is meg, az kevésbé lesz éles.²¹

A Gömbös helyére lépő Darányi Kálmánnal szemben az volt az általános elvárás, hogy a viszonyokat terelje vissza abba a mederbe, amelyben azok Bethlen kormányzása alatt voltak: vagyis állítsa meg a szélsőjobb térnyerését, és térjen vissza a hagyományos (konzervatív) kormányzati módszerekhez. Ennek a feladatnak a Darányi-kormány – mint ahogy utódai sem – nem tudott megfelelni. Ennek oka elsősorban a náci Németországnak a Duna-medencében fokozódó befolyása volt. Németország és Olaszország 1936. október végén formális szerződést kötöttek, ezzel létrejött a magyar külpolitika által régóta szorgalmazott „Berlin–Róma tengely”. A magyar külpolitika mozgásterét viszont ezáltal szűkült, hiszen ekkor már Olaszország nem volt egyenrangú partnere Németországnak, így a tengelyhatalmakon belüli egyensúlyozás lehetősége a német túlsúllyal szemben megszűnt. Új politikai orientáció kimunkálására pedig a revíziós törekvések és a belpolitikai erőviszonyok alakulása miatt nem volt lehetőség.²² 1937. elején ugyan a kisantant államai Magyarország fegyverkezési egyenjogúságának elismerése fejében meg nem támadási egyezményt ajánlottak fel, megegyezésre mégsem került sor. Csehszlovákia ajánlatát a magyar kormány egyenesen elutasította, nem fogadta el a román javaslatot sem. Jugoszláviával tárgyalások kezdődtek, amelyek azonban – feltehetően a másik két kisantantállam közbelépésére – nem vezettek eredményre.²³ Gratz a képviselőházban a Népszövetség egyértelművé vált válsága kapcsán figyelmeztetett a nagyhatalmi blokkosodásra, ami a világháború előtti helyzetre emlékeztette. A kialakult állapotokat különösen a közép-európai kis nemzetekre nézve tartotta veszélyesnek, mert a balkanizálódás fenyegeti őket. Magyarország külpolitikai helyzetének elemzése során arra a megállapításra jutott, hogy az ország leginkább Olaszországgal áll érdekközösségben, mert Olaszországnak sem érdeke, hogy a Duna-medence germán vagy szláv hegemonia alá kerüljön. Ebből a szempontból nézve helyesnek nevezte az utóbbi években követett magyar külpolitika alapelveit. Aggodalmát fejezte ki viszont az olasz álláspontnak a restauráció kérdésében barátságtalanná válása végett. Újra rámutatott arra, hogy a „nemzeti életérdekeink megvédésére együtt kell működnünk” a többi közép-európai álmossal. „Konstruktív külpolitikának tartom azt, amely a fennálló érdekközösségek segítségével hidalja át azokat az érdekellentéteket, amelyek a különböző országok között fennállnak. Sem a közép-európai népek egymáshoz való közeledé-

²¹ *Pesti Hírlap*, 1936. október 7.

²² JUHÁSZ: 160–161.

²³ Uo. 166–168.

sének egyoldalú követelése nem konstruktív politika, sem pedig a mi sérelmeinknek és kívánságainknak egyoldalú hangoztatása [...]. Nem ringatom magam semmiféle illúzióban abban a tekintetben, hogy a megegyezés ezekben a kérdésekben könnyű lesz [...], de annyira meg vagyok győződve az említett országok érdekeinek közösségéről, hogy azt hiszem előbb-utóbb, fáradságos munkával el lehet majd jutni ehhez a célhoz.” Változás volt tapasztalható Gratz nézeteiben, amennyiben már ő is elutasította az egyoldalú, komoly csehszlovák engedmények nélküli közeledést. Ő sem látott lehetőséget a baráti együttműködésre Csehszlovákiával mindaddig, amíg az vissza nem adja a békeszerződés előtt csak magyarok által lakott területeket. Ezért helyeselte, hogy a magyar kormány visszautasította Benešnek a Magyarország katonai egyenjogúságának elismerésére vonatkozó javaslatát. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy egyetlen külpolitikai irány sem nyújt teljes biztonságot, szükségesnek nevezte az ország belpolitikai megerősítését is. Ismételten óvott a parancsuralmi rendszer kialakításától, mert annak esetén egy idegen hatalom egyszerűen az államvezetés megszerzésével az egész ország feletti hatalmat birtokba veheti – hangzott érvelése. A nemzeti függetlenség legfontosabb bástyáját a legitimista megoldásban látta. A királyság helyreállítása ugyanis kiemelné ezt a kérdést a pártviszályok és a napi politika szintjéről. Igyekezett eloszlatni azt a külföldön elterjedt – szerinte téves – hitet, hogy a király visszatérése a régi Magyarország határainak visszaállítását jelentené. A revíziót a külpolitikai törekvések középpontjába állító magyar politika annak érdekében, hogy lehetőségeit ebben a tekintetben előre ne korlátozza, hivatalosan sohasem tisztázta, mit ért revízió alatt. Ez viszont gátolta a magyar igényeknek a nemzetközi szinten való elfogadtatását. Nyilván ezt a hiányosságot érezte Gratz, amikor az 1920. évi magyar béke delegáció álláspontjára helyezkedve úgy állította be a kérdést, hogy a magyar álláspont a revízió kérdésében teljesen egyértelmű: „követeljük ugyan a Magyarországgal szomszédos és kizárólag magyarok által lakott területek visszacsatolását, de a többi idegen népek által lakott területeken mindig csak népszavazást kértünk.”²⁴

Darányi a belpolitikában ténylegesen tett lépéseket a „hagyományos” kormányzati módszerekhez való visszatérésre. Nyilatkozatban ítélte el a diktatórikus törekvéseket. Személycseréket hajtott végre a kormánypárt vezetésében, feloszlatta a nyilaskeresztes és a kaszaskeresztes pártokat, vezetőiket, Szálasi Ferencet, illetve Böszörményi Zoltánt az „alkotmányos rend felforgatására irányuló” törekvéseikért szabadságvesztésre ítélték. Ezek az intézkedések azonban nem bizonyultak elégségeseknek a szélsőjobboldali mozgalmak terjedésének megakadályozására. Nem voltak meglepőek a Darányi-kormány működésével az ellenzéki pártok sem.

²⁴ KN 1935–1939, XIII. köt. 135–141. Idézetek: 137., 140. (1937. május 12.)

Ismét megélénkült a liberálisok és a legitimisták együttműködése. Ez elsősorban közös politikai vacsorák, rendezvények formájában manifesztálódott. A párton kívüli Bethlen István 1937. május 31-jei nagykanizsai beszédében ugyancsak a szélsőjobbellenes politikai erők összefogását sürgette.²⁵

1937. június eleji képviselőházi felszólalásában kritikus hangot ütött meg Gratz is a kormánnyal szemben, s egyben az egész magyar politikai élet mentalitásáról is sötét képet festett. Hiányolta, hogy a kormány annak ellenére, hogy azt a Házban bejelentette, mégsem szakított egyértelműen „az elmúlt politikai experimentumokkal”. Szólt a nemzeti koncentráció szükségességéről. Példaként említette a MacDonald angol miniszterelnök nevéhez fűződő angol koncentrációs kormányt (MacDonald munkáspárti miniszterelnök a gazdasági válság leküzdésére 1931-ben koalíciós nemzeti kormányt alakított, amelyben konzervatív és liberális politikusok is tárcát kaptak), s utalt a volt miniszterelnök fent említett beszédére. Gratz újfent kárhóztatta a magyar pártrendszert, amely a dualizmus alatt kialakult, s lényegében ma is változatlan formában működik. A politikai váltógazdaságot egészségesebb rendszernek tartotta. Eddig mindig annak megvalósítását sürgette. Most azonban, amikor legfontosabb politikai kérdéssé az vált, hogy fennmaradjon-e a régi alkotmány, vagy azt valamely „parancsuralmi rendszer” váltsa fel, maga sem látott lehetőséget a politikai váltógazdaság megteremtésére, hiszen időközben a szélsőjobb olyannyira megerősödött, hogy annak kormányra kerülésétől kellett tartani. Az pedig a politikai demokrácia megsemmisítésével fenyegetett. Támogatva Bethlen javaslatát, a koncentráció melletti legfontosabb érvként azt jelölte meg, hogy így lehet megakadályozni „a magyar élet évszázados hagyományaival ellentétben álló, nálunk semmiféle nemzeti érdek által nem indokolt és a magyar nép szabadságszeretetével szöges ellentétben álló új iránynak a terjedését. [...] Nincs politikai életünkben olyan nézetkülönbség, amelyet fontosabbnak és áthidalhatatlanabbnak tartanék annál, amely fennáll egyfelől azok között, akik szerint egyetlen nemzetet sem lehet boldoggá tenni az ő szabad akaratának elnyomásával, akik azt vallják, hogy az önálló véleménynyilvánítás megtermékenyítő hatását nem szabad megsemmisíteni, mert az kulturális tekintetben visszazökkenést jelentene és másfelől azok között, akik önmagukat azonosítják az állammal és maguknak akarják arrogálni a kizárólagos jogot annak megállapítására, hogy mi az állami akarat, amelynek aztán minden egyes ember feltétlenül alá kell, hogy vesse magát, ha nem akar börtönbe vagy koncentrációs táborba kerülni.”²⁶ A diktatúrára törő elemek megállítása érdekében tehát az alkotmányvédő erők összefogását sürgette. Figyelmeztetett azonban, hogy abban az esetben, ha ez önmagában nem lenne elegendő, és ha ezek a szélsőséges mozgalmak továbbberősödnének, rendkívüli eszkö-

zöktől sem szabad visszariadni, „mert szabadságot kell ugyan adni mindenkinek, kivéve azonban azokat, akik ha uralomra jutnának, hatalmukat a szabadság megsemmisítésére fordítanák”. Az az alkotmányos politika – folytatta –, amely doktrínér okokból nem lenne hajlandó minden eszközzel megvédeni az alkotmányt, az öngyilkossággal lenne egyenértékű. Ez volt a helyzet Károlyi Mihály idejében és a weimari köztársaságban is – mondta Gratz.

Állást foglalt a kormányprogramban szereplő titkos választójog bevezetése ügyében is. A titkos választójog kérdése megosztotta a polgári összefogás táborát. A liberálisok és a kisgazdák üdvözölték a titkosság megvalósulását, de elutasították a szavazásra jogosultak körének szűkítését. A konzervatívok Bethlennel az élen viszont lényegesen csökkenteni szerették volna a választópolgárok számát. Míg a konzervatívok a titkos választástól földcsuszamlásszerű jobbra-, illetve balrafordítástól tartottak, addig a demokrata ellenzék éppen a titkos választójog, a jogkiterjesztés révén kívánta megakadályozni, hogy az alkotmány sáncai közé beemelt alsó néprétegek a szélsőjobb radikalizmus híveivé szegődjének.²⁷ Gratz parlamenti beszéde elhangzásakor még nem volt ismert a választójogi törvénytervezet, így annak részleteiről nem tudott nyilatkozni. Elvileg nem zárkózott el bizonyos óvintézkedések egyidejű bevezetésétől, de azokat csak akkor tudta elfogadni, ha azok nem sértik a parlamentarizmus alapelveit, nem paralizálják a demokratikus választójog érvényesülését, amint az szerinte a háború után az ajánlási rendszer, a nyilvános szavazás, a kormánypresszió stb. révén történt. A titkos választójog érvényesüléséből esetleg adódó veszélyek [ti. szélsőségesek mandátumhoz jutása] kivédésére első helyen megint csak a homogén [ti. a parancsuralmi rendszert elutasító] politikai elemek egyesítését ajánlotta, amely – általa ki nem mondva – majd megváltozott viszonyok között elvezethet a politikai váltógazdaság kialakulásához. Annak vizsgálata közben, hogy mit jelent a szerinte valamennyi parlamenti párt által vallott „nemzeti és keresztény” jelző, tulajdonképpen a liberalizmus alapvetését vázolta fel. Megismételte a korábban már számos alkalommal – például a '20-as évek elején is – kifejtett nézetét, mely szerint „igazi liberalizmus másként, mint a keresztény világfelfogás alapján, soha nem is alakulhatott volna ki”. A keresztény politika nem áll szemben a liberalizmussal, sőt Gratz szerint sokan vallanak liberális elveket, akik ezt az elnevezést kerülik. „Az idők változásának jele, hogy 20 évvel ezelőtt parlamentünk tele volt pseudoliberálisokkal, vagyis olyanokkal, akik szabadelvűeknek vallották magukat a nélkül, hogy valóban liberálisok vagy szabadelvűek lettek volna, most pedig tele van kriptoliberálisokkal, akik nem merik magukat liberálisoknak nevezni, pedig alapjában véve liberális tendenciákkal és eszmékkel vannak telítve [...] Amivel sem a liberalizmus, sem a keresztény eszme nem egyeztethető össze, az ama új rendszer, az az új államélet, amely az egyéni-

²⁵ L. NAGY: 64–65. ROMSICS: 386.

²⁶ KN 1935–1939, XIV. köt. 273. (1937. június 4.)

²⁷ L. NAGY: 64. ROMSICS: 387.

ségnek a keresztény etika által kiformált értékét lebecsüli [...] és ezért hajlik az élet szent voltának és az egyén ama szabadságának megtagadására, amelyet az evangélium hirdet és amely ugyanakkor a liberalizmusnak és a demokráciának is alapja.”²⁸ A közös gyökerek meghatározása után összegezte az új eszméket elvető politikai pártok közös alap gondolatait. Ezek az egyén szabadságának értékelése, a polgári jogegyenlőség, vélemény-, vallás-, sajtó- és gondolatszabadság, szabad hivatalválasztás fajra, vallásra és politikai meggyőződésre való tekintet nélkül, és – mai szóval – a szociális érzékenység. Gratz ezek alapján kívánatosnak és lehetségesnek nevezte a pártok együttműködését. Ennek ellenére kételkedését fejezte ki a koncentráció sikerében, „mert ennek megvalósítására szükség volna még valamire: a politikai erkölcsnek arra a magas fokára, amely az angol parlamentben elért pártösszefogást olyan hallatlanul gyümölcsözővé tette. És szükség volna még a jóhiszeműségnek és az önzetlenségnek az átlagot meghaladó fokára is, amely két tulajdonság azonban, sajnos, közéletünkben nem örvend túlságosan nagy elterjedésnek.” Pedig – hangsúlyozta – a pártok összefogásával a kormány előtt álló feladatok is könnyebben lennének megoldhatók: választójogi reform, a középosztály kérdése, a mezőgazdasági munkásság életviszonyainak javítása, az állami és a megyei adminisztráció reformja. Képviselőtársaitól választói nevében „kevesebb frázist és több tárgyilagosságot” kért.²⁹

A következő hónapokban Gratz politikai tevékenysége a magyarországi német-ség ügyeiben merült ki. Az egyéb bel- és külpolitikai kérdésektől egyre inkább távol tartotta magát. A *Wiener Wirtschaftswoche* 1937. húsvéti számában a „Budapest–Bécs–Prága” háromszög létrejöttének szükségességét hangsúlyozta. Annál mozgalmasabban telt a sok tekintetben meghatározó 1938-as esztendő.

1938. március elején, közvetlenül az Anschluss előtt, amikor annak bekövetkezése már a levegőben lógott, amiről Schuschnigg osztrák kancellár környezetéből is információkat kapott, Gratz újra Prágába utazott, hogy – nem ismert, magánkezdeményezésre-e vagy a magyar kormány tudtával – figyelmeztesse a csehszlovák vezetést: ütött a 24. óra, amikor még ki lehet védeni a német veszélyt. Beneš, aki időközben államelnök lett, Hodža miniszterelnök és Krofta külügyminiszter egyaránt azon a véleményen voltak, hogy Csehszlovákiának nem kell tartania német agressziótól, mert az ellen a Franciaországgal fennálló szövetségi viszony teljes biztonságot nyújt. Az oroszok támogatásával ugyanakkor csehszlovák részről nem számoltak, mert a csehszlovák–szovjet szerződésnek nem tulajdonítottak gyakorlati jelentőséget, azt pusztán csak a francia–csehszlovák és francia–orosz szerződések konzekvenciájának nevezték. Beneš elismerte, hogy a Németországgal szembeni legbiztosabb védekezés a Bécs–Budapest–Prága politikai háromszög lenne, mert ennek létrejötte esetén a nyugati hatalmak is hatásosabban tudnának fellépni. Gratz

²⁸ KN 1935–1939, XIV. köt. 273–274. (1937. június 4.)

²⁹ Uo. 274–276.

azon kérdésére, mi lesz, ha német támadás esetén Franciaország mégsem sietne Csehszlovákia segítségére, Beneš azt a cinikus választ adta, hogy a cseh nép, amely évszázadokon át a Német Birodalom gyomrában élt, azt is túl fogja élni, ha a jövőben egy ideig megint a Német Birodalomhoz kell tartoznia. Azután részletesen azt fejtegette, hogy hányszor kereste ő a Monarchia felbomlása után a Magyarországgal való megégyezés lehetőségét, amely elől azonban a magyar fél mindannyiszor kitért. Beneš szólt arról is, hogy a csehszlovákiai nemzetiségeknek az oktatás, az egészségügy és a közlekedés terén autonóm jogokat kíván biztosítani. Attól viszont elzárkózott, hogy a nemzetiségi kérdés nemzetközi egyezmények tárgya legyen. Beneš a katonai egyenjogúság terén lett volna hajlandó Magyarország számára engedményeket tenni. Gratz azt felelte, hogy ez néhány évvel ezelőtt még értékes lett volna, most viszont már nem bírna jelentőséggel. A naptár március 5-ét mutatott, amikor Darányi miniszterelnök győri beszédében a békeszerződésben előírt fegyverkezési korlátozásokat gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva fegyverkezési programot hirdetett. A gazdasági téren nyújtott kedvezményekre Beneš ezúttal is készséget mutatott. Gratz viszont közölte, hogy a két ország politikai közlekedésének előmozdításához a gazdasági eszközök a múltban is alig lettek volna elegendők. A helyzet azóta változott, a két ország nincs már olyan mértékben gazdaságilag egymásra utalva, mint a múltban. A két ország viszonyának normalizálása ezért csak megfelelő határmódosítás esetében várható. A csehszlovák politikusok a Magyarországgal szembeni területi engedményektől azonban ekkor is teljesen elzárkóztak. Hodža ezt azzal magyarázta, hogy ez már csak azért sem lehetséges, mert elképzelhetetlen, hogy Csehszlovákia a gyenge Magyarországnak területi engedményeket adjon, a hatalmas Németországtól viszont megtagadja ugyanazt.³⁰ A közeljövő Gratz álláspontját, a távolabbi jövő a csehszlovák politikusokét igazolta. Meg kell jegyeznünk, hogy Gratz prágai látogatása idején is folytak – több-kevesebb intenzitással – tárgyalások Magyarország és a kisantant államai között, amelyek 1938 augusztusában a bledi egyezmény aláírásával végződtek. A kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, Magyarország cserében lemondott az erőszakos határrevízióról.³¹

Gratz az Anschluss bekövetkeztét mérsékelt beletörődéssel nyugtázta.³² Közben a Darányi-kormány akarva-akaratlan úszott az árral. A náci Németország presztízsének növekedésével erősödött a feltétlen németbarát katonai vezetés befolyása, és folytatódott a magyarországi nemzetiszocialista mozgalom térnyerése. Tárgyalásokat kezdett a Szálasi-féle hungarista mozgalommal, feltehetőleg azzal a szándékkal, hogy engedményekkel – Szálasi feloszlátott pártja utódjaként a Magyar Nemzeti

³⁰ Gratz beszámolója Kányának 1938. március 12-én. MNL OL K64 75. cs. 7. t. (1455). DIMK I. 407. sz. irat. GRATZ (2009): 457–461. Vö. ÁDÁM (1968): 191–193.

³¹ JUHÁSZ: 187.

³² Gustav GRATZ: Das Ende Österreichs. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. március 20.

Szocialista Párt – Hungarista Mozgalom engedélyezésével, 7 képviselőházi mandátum biztosításával – kifogja a szelet a szélsőjobb vitorláiból. Részben belpolitikai (a parlamenten kívüli szélsőjobb nyomás csökkentése, a kétségtelenül erősödő antiszemitizmus levezetése), részben külpolitikai célokat (a náci Németország felé tett gesztus) kívánt szolgálni a „társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló törvény.³³ Az ún. első zsidótörvény (1938: XV. tc.) 20%-ban maximalizálta az orvosi, mérnöki, ügyvédi, filmes és színházi, újságírói, kereskedelmi és tisztviselői pályákon a zsidóság arányát. A törvény alapvetően, de nem kizárólagosan vallási alapon határozta meg a zsidóság kritériumát. (Zsidónak az minősült, aki 1919. augusztus 1-je után zsidó felekezetű volt, illetve ezen dátum után születettek közül azok, akiknek szülei ezen időpont előtt az izraelita hitfelekezethez tartoztak.) Az ellenzéki legitimisták, kereszténypártiak, konzervatívok, liberálisok, szociáldemokraták, pártok kívüli függetlenek a törvényjavaslatot zömében elutasították, míg a Kiszegapárt megosztott a kérdésben. Nem szavazták meg a szélsőjobboldali képviselők sem, mert ők kevesellették annak radikalizmusát. A kormánypárti többség miatt a javaslat elfogadása persze nem volt kétséges.³⁴

Gratz maga is az egyik legfontosabb feladatnak nevezte középosztály, különösen a „kiszegdaosztály” megerősítését, amire hivatkozva a törvény szükségességét indokolták. A törvényjavaslatot azonban nem fogadta el, mert – szerinte – az helytelenül, leegyszerűsítve kísérli megragadni a problémát. A teendőket a birtokpolitika, a mezőgazdasági hitel, a termelés produktivitásának fokozása, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakoktatás, a szövetkezetek szervezése és a főiskolai reform terén jelelte meg. Nem fogadta el a javaslatot, mert azt nem tartotta összeegyeztethetőnek lelkiismeretével. Rámutatott arra, hogy a javaslat sérti a jogegyenlőség elvét, „amikor az ország polgárai közt bizonyos vonatkozásokban különbséget tesz a szerint, hogy milyen fajhoz vagy felekezethez tartoznak [...]. Ha egyszer letérünk a jogegyenlőség alapelvéről, akkor olyan lejtőre jutunk, amelyen igen nehéz lesz megállni.”³⁵ Nem fogadta el azért sem, mert – mint mondotta – az a magyar polgárságnak igazságtalanul alázza meg azt a részét, amely az ország felépítésében pozitív szerepet játszott. A törvényjavaslat kezdetét jelenti – folytatta Gratz – azoktól az alapelvektől való eltávolodásnak, amelyek a „nagy népek és nagy országok” civilizációjának alapját jelentik. Magyarország addig a polgári szabadság és jogegyenlőség hazája volt, „ahol az embert teljesítményei szerint ítélik meg és nem aszerint, hogy milyen fajhoz vagy felekezethez tartozik.”³⁶ Véleménye szerint ez a javaslat csak egy tévesen értelmezett fajszeretettel indokolható. Mert ha a fajok között vannak is különbségek, azok sokkal kisebbek, mint az egyes emberek közötti különbségek. Még inkább elvetendő azon-

³³ Vö. Magyarország története 8/2.: 942–943. ORMOs (1998): 180–185.

³⁴ GYURGYÁK: 139–141.

³⁵ KN 1935–1939, XVIII. köt. 372. (1938. május 9.)

³⁶ Uo. 373.

ban a polgár és polgár közötti különbségtétel felekezeti alapon – hangoztatta Gratz. Felszólalása alatt a szélsőjobb oldaláról Gratz igazgatósági tanácstagságaira vonatkozó bekiabálások hallatszottak.³⁷

Imrédy Béla, az első zsidótörvény elfogadásakor hivatalban lévő miniszterelnök kijelentette, hogy a zsidókérdés jogi szabályozása „betetőzést nyert”. Ennek ellenére 1939. május 5-én újabb zsidótörvény lépett érvénybe. Időközben Magyarország az első bécsi döntés értelmében visszanyerte a Felvidék déli részét, csatlakozott az antikomintern paktumhoz, s Csehszlovákia német megszállásával egyidejűleg (1939. március) birtokba vette Kárpátalját. A német segítséggel megvalósuló revízió a belpolitikában is a német kívánságok fokozott figyelembevételével járt. (1938 novemberében a kormány ebben az összefüggésben engedélyezte a Volksbund megalakulását.) 1938–1939-ben Németországon kívül más országok is tettek intézkedéseket a zsidóság kiszorítására.³⁸ Ez is szerepet játszott a „zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló” törvény elfogadásában, amely tovább szűkítette a zsidók egyes pályákon történő elhelyezkedési lehetőségeit, és egyértelműen faji alapra helyezkedett. (Zsidónak azt tekintette, akinek legalább egyik szülője vagy legalább két nagyszülője zsidó volt. A 20%-os kvótát az ipari és kereskedelmi vállalatoknál 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra csökkentette.) A javaslatot a liberális és a szociáldemokrata képviselők mellett elutasította a kormánypárt és a Kiszegapárt egy része is, viszont nyilas képviselők megszavazták. Az érvek és ellenérvek lényegesen nem változtak.³⁹

Gratz Gusztáv a leghatározottabban elvetette a „zsidókérdés” minden fajta „megoldását”. Véleményét a következőkben foglalta össze: „Ellentétben azokkal, akik a zsidóságnak a háttérbeszorítását a keresztény világelfogásból eredő kötelességnek tartják, abban a nézetben vagyok, hogy a keresztény hit alapvető eszméivel jut ellenkezésbe az, aki különbséget tesz ember és ember között, aki az emberi méltóságot nem egyenlően tiszteli mindenkinben és aki az egyenlő jogokat különböző mértékben akarja adagolni, nem az egyes embernek érdeme szerint, hanem külső hovatartozásuk szempontjából. Ellentétben azokkal, akik a zsidó javaslatot a nemzeti politika egyik fontos követelményeinek tartják, a magam részéről arról vagyok meggyőződve, hogy ennek a javaslatnak végrehajtása úgy szellemileg, mint gazdaságilag úgy a világ megbecsülésében, mint a magyar utókor szemében is nem mint haladás, hanem mint egy sajátságos és sajnálatos eltévelyedés fog jelentkezni. Keresztény az, aki felebarátját úgy szereti mint önmagát. Ez a javaslat nem ennek a felfogásnak jegyében áll. Nemzeti pedig az én meggyőződésem szerint az, ami a nemzetnek leginkább hasznára van, ám ez a javaslat az én hitem szerint annak kárára fog válni. Ha a javaslat nem

³⁷ Uo. 369–375. Vö. GRATZ Gusztáv: A „zsidójavaslat”. *Pesti Napló*, 1938. április 17., 7–8. Gratz Gusztáv nagy beszéde a „zsidójavaslat” jogfosztásai ellen. *Esti Kurir*, 1938. május 10., 1–2.

³⁸ Vö. GYURGYÁK: 144–145.

³⁹ GYURGYÁK: 145–148.

jelentené a jogegyenlőségnek a sérelmét, nem tudnám azt elfogadni, mert intézkedéseit nem tartom humánusoknak, ha humanitásuk ellen nem volna kifogásom, nem tudnám elfogadni, mert igazságtalannak tartom; ha igazságtalanságával meg tudnék alkudni, akkor azért nem tudnám elfogadni, mert azt tartom, hogy külső viszonylatokban helyrehozhatatlan károkat tud felidézni, a magyar belső életben pedig egyes virágzó területeken pusztító viharként fog végigsöpörni és nem tudom, mit fog ott meghagyni és mit fog tönkretenni.”⁴⁰ Gratz hangsúlyozta, hogy a keresztény közép-osztály védelmével egyetért, de arra ez a javaslat alkalmatlan, és az sohasem jött volna létre, ha annak megalkotói szeme előtt nem külföldi példák lebegtek volna. A törvényjavaslat képviselőházi bizottsági tárgyalásán is rámutatott a faji elv érvényesítésének lehetetlenségére: „maguk a fajelmélet legmeggyőződésebb hirdetői sem tagadhatják azt, hogy a magyar kevert nép. [...] Legtöbbjüknél már nevük is mutatja, hogy nem a magyar fajból, vagy nem egyedül a magyar fajból erednek.”⁴¹ Figyelmeztetett a faji kritériumok alkalmazásának nehézségeire (régebbi keresztlevelek beszerezhetetlensége stb.). Már a bizottsági tárgyalás során javasolta, hogy – ha a törvénytervezet elfogadását megakadályozni nem is lehet – legalább enyhítsenek annak rendelkezésein, és a végrehajtást 30 évre tervezzék. Kifogásolta, hogy a törvényjavaslat bizottsági tárgyalása több bizottság összevonásával, együttes ülés keretében történt, s így nem volt lehetőség a tárgyalagos, a politikai szempontokat kevésbé előtérbe állító tárgyalásra, amely pedig a bizottsági üléseknek éppen az előnye. Szomorúságának adott kifejezést, hogy a parlamenti többség a javaslat olyan módosítására sem volt hajlandó, amely a legbántóbb igazságtalanságokat enyhíthette volna. Figyelmeztetett, hogy a törvény végrehajtása súlyos gondokat okozhat a gazdasági életben is.⁴²

Meglehetősen groteszknek is értelmezhetjük Gratznak az összevont bizottsági ülésen a magyar faji politikai ösztönnel kapcsolatban tett megjegyzéseit. Azt mondta ugyanis, hogy az utolsó magyar kormányok élén olyan férfiak álltak, illetve állnak, akik nem számíthatók azok közé, akiket a magyar fajhoz tartozóknak lehet tekinteni. (Itt elsősorban Gömbös Gyula anyai ágon való sváb származására és Imrédy Béla Heinrich nevű német őseire célzott.) Darányi Kálmán miniszterelnök egyenesen kormánybuktató szándékot látott Gratz fejtegetései mögött.⁴³ Gratz tapasztalatai alapján (főleg az általa egyaránt nagyra becsült Andrássy Gyula, Tisza István és kontra Wekerle Sándor példáján) azt a következtetést vonta le

⁴⁰ KN 1935–1939, XXII. köt. 290. (1939. március 10.)

⁴¹ K. FARKAS: 77.

⁴² KN 1935–1939, XXII. köt. 290–298. (1939. március 10.). Vö. GRATZ Gusztáv: A faji kérdés veszélyei. *Pesti Napló*, 1939. január 22. Uő: Külföldi befolyások a magyar politikában. *Pesti Napló*, 1939. január 29. Uő: A vita végén. *Pesti Napló*, 1939. március 12. *A zsidók közéleti*: 99. L. NAGY: 99. GRATZ (2009): 510.

⁴³ *Pesti Napló*, 1939. február 15., 7.

ugyanis, hogy „a magyar fajból származó államférfiak inkább vannak hivatva arra, hogy a magyar nemzetet jó és balsorson keresztül helyes úton vezessék, mert az ehhez szükséges ösztönös meglátások jobban vannak bennük kifejlődve, mint másokban”. Gratz úgy látta (a magyarországi német kisebbségi politikában az MNNE élén betöltött szerepe alapján is), hogy az asszimilált magyar vezetők „túlkompenzáltnak”, a fajmagyaroknál is magyar nacionalistábbak akarnak lenni, és fogékonyabbak az idegen ideológiák befogadására. Hangsúlyozta ugyanakkor: „Sohasem akartam azt mondani, hogy a nem tisztán magyar fajú egyéneket ki kell zárni a magyar közéletből vagy a magyar politikából, ahol igen jeles szolgálatokat tettek és tehetnek ma is [...]. Csak egyetlen egy tanulságot akartam mindebből levonni, hogy tudniillik mi mindnyájan, akik a magyar érdekeket a közéletben szolgálni akarjuk, bár nem tartozunk a tiszta magyar fajhoz: legyünk kissé szerényebbek – legalább is akkor, amikor faji kérdésekről van szó.”⁴⁴ Pethő Sándor „Nyomorult nemzetem” című vezércikkében igen melegen méltatta Gratznak – akinek „a zsidókérdés megoldásáról vallott nézetei [...] kissé avatagok [...], magukon hordozzák a doktriner szabadelvűség évtizedes ujjlenyomatait” – a fajmagyarság mellett tett ezen tanúságtételt. Pethő szerint: „Az élők között az egy Bethlen kivételével aligha van valaki, kinek olyan mély magyar történetpolitikai kultúrája lenne, mint neki [...] kinek egyéniségében zavartalan összhangban és egyensúlyban egyesül az ősi magyar hagyomány tisztelete a korszerű haladás szükségletének eszméjével.” Gratz Gusztávot „döntőbírónak ismerjük el [...], mert német vérenek és magyar érzésének antitézisében ma talán ő a legfontosabb és legilletékesebb, hogy ennek a viszonyoknak ugyancsak korszerű alakulásáról nyíltan és őszintén beszéljen.”⁴⁵

A fajmagyarság politikai vezető szerepe fontosságáról szóló kijelentéseivel elmenttben állónak értékelhető – mint ahogy azt többen, köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre meg is tették – Gratznak néhány nappal a képviselőház bizottságában elhangzott felszólalása után a *Pesti Napló*-ban „A régi és az új Magyarország” címmel megjelent írása.⁴⁶ Ebben Gratz azt fejtegette, hogy Trianon Magyarországtól főleg azokat a területeket szakította el, amelyek lakossága inkább az Ausztriával való kiegyezés pártján állt, az „új” Magyarországon pedig azok kerültek többségbe, akik a dualizmus időszakában a nemzeti függetlenségért lelkesedtek. Gratz szerint az előbbieket által támogatott politikát „inkább a politikai eszélyesség keresése, a másikat az érzébeli motívumok erős kidomborodása jellemezte”. Ez az inkább az érzelmeire hallgató magyarság kevésbé konzervatív és fogékonyabb az idegen eszmeáramlatok befogadására, „kevésbé képes a politikában reálisan gondolkodni

⁴⁴ GRATZ Gusztáv: Magyar faj és politikai ösztön. *Esti Kurir*, 1939. február 2., 3.

⁴⁵ *Magyar Nemzet*, 1939. február 2. Gratz Pethő méltatását a magyarországi közvéleménytől kapott egyik legnagyobb kitüntetésnek tekintette. GRATZ (2009): 511.

⁴⁶ *Pesti Napló*, 1939. február 5., 1–2.

és talán nem mindig van meg benne az ősi szellemi patrimonium gondos megőrzésére való hajlam”. Egyik-másik lényeges különbség a háború előtti és utáni Magyarország között – Gratz szerint – az, hogy a világháború utáni időszakban jóval szélesebb rétegek rendelkeznek szavazati joggal. Ez pedig azt eredményezte, hogy megnövekedett azok száma, akiket könnyen lehet egy-egy jelszó szolgálatába állítani, ezzel párhuzamosan pedig csökkent azok befolyása, akik a politikai kérdésekben megfontoltabb döntéseket képesek hozni. Gratz tehát a választójog háború utáni kiterjesztésében negatívumot látott, ami pedig éppen ellentétje korábbi álláspontjának, hiszen mindenkor a demokratizmus szélesebb alapokra helyezése mellett szállt síkra, amitől egy egészségesebb parlamenti közéletet várt. Bajcsy-Zsilinszky, aki szerint Gratz a zsidójavaslat feletti bizottsági vitában „a magyar történelmi lélek legmélyebb húrját pendítette meg”⁴⁷ (ti. a törzsökös magyar vezető szerepének szükségességéről elmondott gondolataival), cikksorozatban kívánta cáfolni Gratz nézeteit a háború előtti és utáni Magyarország összevetéséről. Bajcsy-Zsilinszky vitatta, hogy éppen a legtisztább fajmagyarság képviselné az érzelmi, jelszavas, külső behatásokra fogékony politikai magatartást. A kiegyezési korszak színmagyar tömegeinek függetlenségi törekvései csak látszatra voltak érzelmi, valójában mélyen értelmi magatartást képviseltek. Bajcsy-Zsilinszky Gratzcal szemben úgy látta, hogy az egyik fő probléma éppen az, hogy a háború után a nagy magyar paraszti tömegek érdekeit szorította háttérbe egy túlnyomórészt nem magyar eredetű, az ősi magyarságtól idegen, politikailag tehetségtelen középréteg. Az alkotmány sáncaiba beemelt rétegek pedig nem a választójog következtében, hanem a „kisemmizettség és a nyomorúság” miatt válhatnak a szélsőségek melegágyaivá.⁴⁸ Gratz válaszában leszögezte, hogy túlságosan kiterjesztően értelmezték gondolatait, mert ő csak az államférfiúi képességekről beszélt, nem a tömegek politikai érzékéről. A kettőjük közötti véleménykülönbséget abban látta, hogy míg Bajcsy-Zsilinszky meg van arról győződve, hogy az idegen talajból fakadó „új” jelszavak sohasem fogják magukkal ragadni a magyar népet, addig Gratz „bizonyos megfigyelések” és „egyes időközi választások lefolyásából” szkeptikusabb álláspontot képvisel. Szerinte éppen itt, a tömegek helyes útra terelésében van szerepe a magyarság érdekeit felismerő vezető politikusoknak.⁴⁹

⁴⁷ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Ki képviseli Magyarországon a politikai értelmet, józanságot, európaiságot és emberséget? Gratz Gusztáv igazsága és tévedése. *Magyarország*, 1939. február 7., 5.

⁴⁸ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: Magyar politikai őszi és értelem. Miért nincs igaza Gratz Gusztávnak? *Magyarság*, 1939. február 8., 5. Uő: Mi az igazi magyar irány, mi a veszedelem és mi a teendő? *Magyarság*, 1939. február 9., 5.

⁴⁹ GRATZ Gusztáv: Személyes kérdésben. *Pesti Napló*, 1939. február 15., 7. A *Nemzet* szava című nyilas lap 1939. február 12-ei száma (3. o.) is foglalkozott személyével, a „legnagyobb állás- és jövedelemhalmozó”-nak titulálta, aki „oly élesen támadta a zsidójavaslatot”. A lap szerint Dr. Gratz Gusztáv ny. külügyminiszter, országgyűlési képviselő, az *Ung. Wirtschaftsjahrbuch* főszerkesztője,

Az ún. harmadik zsidótörvény parlamenti tárgyalásában Gratz nem vett részt, mert az 1941. esztendő nagy részét trombózisa miatt ágyban fekvő betegként töltötte.⁵⁰ A zsidótörvények elfogadása után a képviselőházban még egyszer, 1940. januárjában emelkedett szólásra, egy adózásról szóló törvényjavaslat vitájában.⁵¹

Az 1939. évi országgyűlési választásokon, amelyek a választásokat mindenütt titkossá tevő, de a szavazásra jogosultak számát tovább szűkítő új választójogi törvény (1938: XIX. tc.) alapján kerültek megrendezésre, már az új a képviselőház összetétele is jelentősen átalakult. A nyilas pártok a mandátumok 20%-ával rendelkeztek. A Polgári Szabadság Párt, amelynek listáján a budapesti II. (északi) választókerületben – mint már szó volt róla – Gratz újra bejutott a képviselőházba,⁵² a 260 képviselői mandátumból ötöt nyert el. Gratz mellett Apponyi György, Bródy Ernő, Rassay Károly és Rupert Rezső lett a liberális párt képviselője. Ez a szám természetesen nem tette lehetővé, hogy a parlament működésére befolyással lehessenek.⁵³

Gratz számára a világháború kitörésének időszakában a *Pesti Napló* nyújtott színteret a közéleti szereplésre. A nagy múltú orgánus a két világháború között is az egyik legszínvonalasabb napilap volt. A *Pesti Napló* az ún. Est-lapok (*Az Est*, *Magyarország*) közé tartozott. Ekkoriban Gombaszögi Frida színésznő, a néhai Miklós Andor sajtómágnás özvegyének a tulajdonában volt. Gratznak a lapban 1938 és 1939 folyamán rendszeresen jelentek meg cikkei. Ezek többnyire nem aktuálpolitikai kérdésekkel foglalkoztak, hanem esszé jelleggel a korszak – Gratz szerint téves – politikai jelszavait és a magyar politikai gondolkodás hibáit boncolgatták. Óvott a forradalmi változásoktól, a „csodavarástól”. Elutasította az állami hatalomnak a túlzott megerősödését, a fokozódó állami beavatkozást a gazdasági életbe és az emberek mindennapjaiba. A kialakult helyzetet a húsz évvel korábbihoz hasonlította, amikor a lakosság egy része „felült” a tetszetős ígéreteknek, a minden bajra receptet kínáló eszméknek. A jobboldaliság elnevezés alatt jelent-

a Magyar Vagon- és Gépgyár Rt., a Magyar Textilipar Rt., a Duna Ált. Biztosító Rt., a Hazai Likőr, Rum és Szeszgyár Rt., az Emergő K. f. t., a Bányagépek és mech. szárítóberend. gyár Rt. igazgatótanácsának elnöke, továbbá a Magyar Acélgyár Rt., a Győri Szeszgyár és Finomító Rt., a Magyar Gumigyár Rt., a Petrozsényi Kőszénbánya Rt., az Országos Szesztértékesítő Rt., a Schenker és Tsai nemzetközi szállítmányozási Rt. és a „Del-Ka” cipőkereskedelmi Rt. igazgatótanácsának alelnöke. 1940 elején megválasztották a Likőr, Rum és Szeszgyár Rt. vezérigazgatójának. Az *Uj Magyarország* (1940. február 29.) egy grafika közlésével számolt be az eseményről, amint Gratz Gusztáv kocsmárosként éppen italt mér.

⁵⁰ GRATZ (2009): 533–534.

⁵¹ KN 1939–1944, IV. köt. 207–211. (1940. január 18.)

⁵² Kivonat a budapesti II. (északi) lajstromos választókerületében 1939. máj. 28–29-én megtartott országgyűlési képviselőválasztásról. A dokumentum Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁵³ L. NAGY: 118.

kező törekvésekkel kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy azoknak nincs közük a régi konzervatív alapfelfogású pártokhoz, hanem sokkal inkább az országot egy ízben már felforgató baloldali radikalizmussal rokoníthatók. A világháború kitörése, majd Lengyelországnak a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió közötti felosztása után a magyar függetlenségi érzés ápolásának fontosságáról írt. Eközben – nem kis mértékben korábbi önmagával ellentétben – azt a következtetést vonta le, hogy „a mi napjaink szemszögéből nézve a dolgokat” inkább azoknak volt igazuk, akik a magyar nemzeti függetlenség hangoztatását 1867 után sem tartották fölöslegesnek, azokkal szemben, akik az ország függetlensége egy részének feladásával annak biztonságát látták növekedni.⁵⁴

1939 júniusában Gratz átvette a *Pesti Napló* főszerkesztését. Októberben azonban megszűnt a lap. A megszüntetés körülményeiben Gratz a korszakra jellemző teljes jogbizonytalanság példáját látta. Annál a konszernnél ugyanis, amelyikhez az újság is tartozott, az adóhatóság – Gratz szerint vitatható módon – adócsalást állapított meg. A büntetést a szokásosnál sokkal nagyobb összegben szabták meg. Majd azt követően a hatóság részéről azt az ajánlatot tették az özvegy tulajdonosnak, hogy bocsássa a három lapot nyomdástul az állam szabad rendelkezésére, s ebben az esetben megtarthatja a konszernhez tartozó papírgyár részvényeit. Gratz az egész eljárást „rafináltan kitalált, hidegvérrel végrehajtott rablásnak” minősítette. Különösen fájdalmasan érintette, hogy az egész Teleki kormányelnöksége alatt történt. Teleki Gratz közbenjárására sem volt hajlandó megakadályozni az akciót. („Ha tudnád, mennyi fontosabb dologban is felelősséget kell vállalnom, anélkül hogy engedélyeztem volna!” – felelte Gratz szemrehányására.)⁵⁵ Az eseményről a kormányzó is tudomást szerzett, s tájékoztatás végett magához kérte Gratzot. Miután a *Pesti Napló* a kormány kezébe került, megszüntette azt. Gratz szerint Teleki azt gondolta, a kormányzónál tett látogatását maga Gratz kezdeményezte azzal a céllal, hogy a miniszterelnököt bepanaszolja Horthynál, és Teleki emiatt döntött *Az Est* helyett a *Pesti Napló* megszüntetéséről. Valójában a *Pesti Napló* után hamarosan *Az Est*-et is megszüntették 1939 őszén, s a konszern lapjai közül csak a *Magyarország* jelent meg a továbbiakban is, egészen 1944 decemberéig.⁵⁶

Ezen az eseten Gratz annyira elkeseredett, hogy a publicisztikai tevékenységtől is csaknem teljesen visszavonult. A képviselőház plenáris ülésén is egyre kevesebb

⁵⁴ GRATZ Gusztáv: Jobboldaliság. *Pesti Napló*, 1939. március 5. Uő: Beköszöntő. *Pesti Napló*, 1939. június 11. Uő: Kapitalizmus és szociális politika. *Pesti Napló*, 1939. július 2. Uő: Eszmei politika. *Pesti Napló*, 1939. július 9. Uő: A józan ész parancsuralma. *Pesti Napló*, 1939. július 16. Uő: Irányítás. *Pesti Napló*, 1939. augusztus 6. Uő: Függetlenségünk feladatai. *Pesti Napló*, 1939. október 8.

⁵⁵ GRATZ (2009): 516.

⁵⁶ Uo. 513–517. Vö. MÁRKUS–VÁSÁRHELYI: 488., 492–494. és SIPOS Péter.

lehetőség volt a hivatalos politikától eltérő nézetek képviselésére. A külpolitikai kérdéseket a pártok közötti hallgatóságos megállapodás értelmében a plenáris üléseken nem tárgyalták, a külpolitikai bizottságnak viszont Gratz már nem volt tagja.⁵⁷

2. Újra az MNNE élén

2.1. A „guruló márkák” lelepleződése

Bleyer halála után az MNNE elnöksége lemondott, a tisztújításig Landgraf Lőrinc kapott megbízást az ügyek vitelére. A Bleyer híveit tömörítő Német Munkaközösség élére ugyanakkor egy héttagú tanács állt. Gratzot mindkét irányzat képviselője felkérte, hogy a magyar kormány előtt legyen a hazai németiség érdekeinek szószólója. 1933. december 10-én Gratz már Pataky államtitkárral, majd két nappal rá Pataky és Darányi Kálmán államtitkárok jelenlétében Gömbös miniszterelnökkel tárgyalt. Gömbös kijelentette, hogy az MNNE-vel szemben lojálisan fog eljárni, és az elnökség felállítását nyolc napon belül szeretné elérni annak megelőzésére, hogy fiatal emberek – nyilván a Munkaközösség tagjaira gondolt – olyan szélsőséges lépéseket tegyenek, amelyek mind bel-, mind pedig külpolitikailag károsak lennének. A tárgyaláson a miniszterelnök kifejezte azon kívánságát, hogy az Egyesület élére Gratz álljon, miután a tisztség betöltése tekintetében szóba jövő személyek (Hackenberger Konrad, Pintér László prelátus, Gündisch Guido, Steuer György, Huber Mátyás) egyike sem élvezte úgy a kormány, mind Bleyer bizalmasai támogatását. Gratz azt válaszolta, hogy a felkérésre csak a magyarországi németiség tárgyi kívánságai teljesítésének tisztázása után tud választ adni. A személyi kérdés megoldását ezért egyelőre elhalasztották. Gratz megbízást kapott, hogy a németiség tárgyi kívánságait Bleyer híveivel egyetemben fogalmazzák meg és terjesszék a miniszterelnök elé.⁵⁸ A magyarországi németiség kívánságait – lényegében Bleyer 1933. májusi memorandumával megegyező tartalommal – december végén nyújtották át a kormánynak. A kormány részéről elvi ígéret hangzott el, hogy három-négy

⁵⁷ GRATZ (2009): 531–532.

⁵⁸ Lagebericht. Verhandlungen mit der Regierung. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33, E683477–78. *Sonntagsblatt*, 1933. december 17., 10. GRATZ (2009): 496–499. GRATZ Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 360. Megjegyzendő, hogy Gratz fenti cikke szerint először Bleyer temetése napján a külföldi német kisebbségi szervezetek képviselőjében „két úr” kérte fel, hogy vállalja az elnökséget. Emlékiratai szerint viszont először a kormány állt elő ezzel a kívánsággal, majd ezt követően Bleyer legközvetlenebb munkatársai is ezzel a kéréssel fordultak hozzá. Német levéltári források alapján viszont a hazai németiség képviselőinek megkeresése után lépett kapcsolatba a kormánnyal a tárgyalások felvétele céljából. Vö. *Wilhelmstrasse*: 18. sz. irat.

éven belül az állami iskolákban mindenütt a vegyes tannyelvű oktatást fogják megvalósítani. A felekezeti iskolák esetében azonban ezt csak javasolnák. Ha két éven belül nem történik lényeges változás, akkor ott is törvényi megoldást helyeztek kilátásba. A gyermekóvó intézetekben a nyelvhasználat szintén a B-típusú rendszer szerint történik. A német vidéken létező szakiskolákban esetleg párhuzamos német nyelvű mezőgazdasági tanfolyamokat szerveznek. A német iskolások és levették is német istentiszteleten vehetnek részt. A kormány gondoskodni fog arról, hogy a németek által lakott területeken a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban kellő német nyelvismerettel rendelkező tisztviselőket alkalmazzanak. Az Egyesület évente két-három alkalommal a kormány elé terjesztheti a német kisebbség panaszait. A kormány nem kifogásolja, hogy az MNNE maga válassza a vezetőségét, feltéve ha abban a németiség minden irányzata képviselve lesz. A kormány részéről kijelentették, hogy ígéreteiket csak akkor hajlandók megvalósítani, ha az elnöki tisztséget Gratz tölti be. A miniszterelnök azt is kijelentette, hogy azonnal betiltja az Egyesületet, ha az horogkeresztes mozgalommá válik.⁵⁹

A tárgyalás eredményei gyakorlatilag nem jelentettek előrelépést, hiszen a B-típusú iskola dominánssá tételéről már Bethlen miniszterelnöksége alatt is szó volt, a többi ígéret pedig a hatályos jogszabályok értelmében megillette a német kisebbséget. Az Egyesület vezetői Gratz beszámolója után különösen azt kifogásolták, hogy a kormány az iskolatípusának meghatározását továbbra is a szülői értekezletek döntésére bízta, amelyek az addigi tapasztalatok szerint ki voltak téve a helyi hatóságok manipulációjának, s félő volt, hogy az a jövőben sem lesz másként. Továbbá azt is sérelmezték, hogy az egyházi iskolák esetében csak ajánlás lett volna a vegyes tannyelvű oktatás bevezetése. Bíralták azt is, hogy a kormány továbbra is elzárkózott német polgári és középiskolák, valamint tanítóképzők felállításától. Tiltakoztak az erőszakos névmagyarosítás ellen is. Nem tartották elegendőnek, hogy a hazai németiség évente néhány alkalommal felterjesztheti panaszait a kormánynak, hanem a kultuszminisztérium, illetve a miniszterelnökség keretében külön ellenőrző szerv felállítását kívánták. Vitás kérdések esetén, konkrét esetekben elszenvedett kisebbségi sérelem orvoslásának módjáról bírói döntést tartottak szükségesnek.⁶⁰

⁵⁹ Roediger külügyminisztériumi tanácsos feljegyzése Gratzcal való megbeszéléséről, 1934. február 8. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b). Tárgyalások a kormánnyal, 1934 eleje. MTA Lev. Gh. 2. dob. *Wilhelmstrasse*: 18–1. sz. írat.

⁶⁰ Észrevételek a kormánynak a hazai németiség emlékiratával kapcsolatos véleménynyilvánításához, 1934. február 12. MTA Lev., Gh. 2. dob. Mackensen budapesti német követ jelentése, 1934. február 8. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b). Vö. TILKOVSKY (1989): 69–70.

A tárgyalásokon Gratz a német kisebbség érdekeinek képviselőjeként lépett fel, ez azonban még nem jelentette, hogy igent mondott az elnökség átvételére. Döntése meghozása előtt Németországba utazott, hogy ott tájékozódjék az illetékes birodalmi köröknek a magyarországi németiség helyzetével és az ő újbóli elnökségével kapcsolatos álláspontjáról. Berlinben 1934. február 8-án és 9-én Roediger külügyminiszteri tanácsossal, Hans Steinacherral, a VDA (Verein Deutscher im Ausland – Külföldi Németek Egyesülete) birodalmi vezetőjével és Emil Schererrel, a katolikus külföldi németek birodalmi egyesületének vezetőjével tárgyalt. Német vendéglátói előtt Gratz pesszimizmusát fejezte ki a tekintetben, hogy a magyarok a német kisebbséggel szembeni mentalitása pozitívan változhat. Véleménye szerint a magyarországi németiség nem elég erős azonban ahhoz, hogy önálló párt alakításával a kormányzópárttól való elszakadásra gondolhasson, mert egy ilyen kísérlet retorziókat váltana ki a magyar kormány részéről a német kisebbség ellen. A múltban megtapasztalt számos csalódás ellenére még sincs más lehetőség – hangsúlyozta Gratz –, mint ismételten megkísérelni a magyar kormánnyal való megegyezést. Gratz a hivatalos német politika álláspontját kívánta megismerni arra az esetre, ha a magyar kormány és a magyarországi németiség között sikerül megállapodni a német kisebbség kívánságainak kielégítő megoldásában. Gratz aláhúzta, hogy a magyar kormány idegen kormánynak a magyar belügyekbe való beavatkozását – márpedig a német kisebbség ügyét ilyennek tekintette – határozottan elutasítja. Roediger – utalva az 1932. évi német memorandumra – biztosította Gratzot, hogy a hivatalos német álláspont szerint a külföldi német kisebbségeknek maguknak kell alakítaniuk politikai kapcsolataikat azzal az állammal, amelyben élnek. Gratz ezek után azzal a benyomással utazott haza, hogy Berlin részéről megfelelő biztosítékot kapott elnöki tevékenységének zavartalan ellátásához. Azt is tapasztalta azonban, hogy Németországban a magyarországi németiség tényleges helyzetéről kitűnően informáltak, és nem folytatható az a módszer, hogy a magyar kormány a német kisebbségnek ígéreteket tesz, de azt nem tartja be.⁶¹

A berlini urak lojalitást színleltek Gratzcal szemben, elhallgatva előtte azokat a birodalmi támogatásokat, amelyeket Bleyer, illetve közvetlen munkatársai kaptak. A budapesti német követ Gratz útja előtt figyelmeztette Berlint, hogy Gratz előtt még az utalásszerű említését is feltétlenül kerülni kell annak, hogy az Egyesület vezetőségének egyes tagjai és német birodalmi körök között pénzügyi összeköttetések vannak, amelyekbe Gratz Bleyer életében sem volt beavatva. Most pedig

⁶¹ Roediger külügyminisztériumi tanácsos feljegyzése, 1934. február 8. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b). Köhler helyzetjelentése a magyarországi német népcsoport helyzetéről. 1934. február 20. Uo. A német külügyminisztérium a budapesti német követségnek, 1934. február 14. Uo. és PA AA R74178. *Magyar Szemle*, 1938. április, 360–361. GRATZ (2009): 498–499.

annál kevésbé szerezhet róla tudomást, mert ezzel a magyar kormány iránti lojalitásával, amelyet Gratz mindig hangsúlyozott, kerülne konfliktusba, ami mindenestre kerülendő.⁶²

Gratz Berlinben szerzett tapasztalatai alapján eldöntötte, hogy újra elvállalja az elnöki tisztséget. A tárgyalások közte és a magyar kormány képviselői között tovább folytak, amelyekbe Bleyer vejét, a radikális irányzathoz számító Kußbach Ferencet is bevonták, akit végül mindegyik fél elfogadott ügyvezető alelnöknek.⁶³ A májusra lezáródó tárgyalások során a kormány lényegében végig kitartott a februárban ismertetett álláspontja mellett. A egyesületi szervezkedés terén sikerült bizonyos eredményt elérni, amennyiben a belügyminiszter számos új helyi csoport megalakulását hagyta jóvá.⁶⁴ A miniszterelnök Gratzhoz intézett 1934. május 2-án kelt bizalmas levelében megerősítette, hogy a kormány gondoskodni fog arról, hogy a szülők akaratnyilvánítása az iskolaválasztásban minden befolyástól mentesen érvényesüljön. A miniszterelnök azt is kilátásba helyezte, hogy amennyiben az iskolafenntartó felekezetek nem vennék figyelembe a szülőknek a tanítási nyelvre vonatkozó kívánságát, akkor törvényhozási eszközöket foganatosít.⁶⁵ Gömbös álláspontja, hogy az állam nem írhatja elő, a szülők mely típusú nemzeti iskolát válasszák, elvileg nem kifogásolható, hiszen a nemzeti kisebbségeket nem lehet akaratuk ellenére anyanyelvi iskoláztatásra kötelezni. Ez az álláspont azonban akkor igazolható és akkor őszinte, ha valóban biztosított az iskolatípus befolyásmentes megválasztásának lehetősége.

A kormány a némettség képviselőivel folytatott megbeszéléseken ismét világossá tette, hogy mely határig hajlandó a magyarországi némettség kívánságait elfogadni és támogatni. Jobb híján egyelőre a Német Munkaközösség is elfogadta ezeket a kereteket, abban a reményben, hogy azok majd idővel tágíthatók lesznek. Attól féltek ugyanis, hogy az Egyesület feloszlásával tíz év munkája veszne kárba. Mindenesetre jellemző volt a tárgyalások hangulatára, hogy az azt vezető államtitkár (feltehetően Pataky) „idegességében a szemüvegét a földhöz vágta és ultimátummal fenyegetőzött”. Gratzot, aki a magyar kormány, a magyarországi német-

⁶² Mackensen budapesti német követ távirata és 1934. február 8-ai jelentése. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b).

⁶³ Gratz üdvözölte Kußbach ügyvezető alelnökségét, mert egy radikálisnak kikiáltott ügyvezető segítségével erőteljesebben vélte képviselni tudni a hazai némettség kívánságait. Köhler helyzetjelentése, 1934. február 20. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b).

⁶⁴ TILKOVSKY (1989): 78.

⁶⁵ Gömbös Gyula miniszterelnök levele Gratznak, 1934. május 2. (eredeti). MTA Lev. Gh. 2. dob. *Deutschungarische Probleme*: 185–192. (németül). Tárgyalások a kormánnyal, 1934 eleje. (feljegyzés). MTA Lev. Gh. 2. dob. GUSTAV GRATZ: Die Regierung und die deutsche Minderheit in Ungarn. *Sonntagsblatt*, 1934. május 13. és *Pester Lloyd*, 1934. május 10. Gratz ezen cikkeiben Gömbös fenti levelének gondolatmenete alapján ismerteti a tárgyalások eredményét, és Gömbös érvelését teszi magáévá. Vö. WEIDLEIN (1996): 99–101.

ség⁶⁶ és a kisebbségek kérdésében illetékes német birodalmi körök támogatását egyaránt maga mögött tudta, az MNNE 1934. május 6-ai tisztújító közgyűlésén megválasztották elnöknek. Ugyancsak az előzetes megállapodások eredményeként Pintér László katolikus pap, igazgató, Kußbach Ferenc ügyvezető alelnök, Basch Ferenc pedig főtitkár lett. Pintérnek a vezetőségbe való beválasztásával, aki korábban nem vett részt az MNNE munkájában, a kormány feltehetően Basch és Kußbach befolyásának ellensúlyozását kívánta biztosítani. A német-magyarok és a népi németek egyaránt részesedtek a vezetőség egyéb posztjaiból is, amelynek az összetétele így a két irányzat kompromisszumát tükrözte.⁶⁷

A következő hónapokban azonban hamarosan kiderült, hogy a magyarországi némettség kulturális kívánságainak a magyar kormánnyal való egyetértésben történő teljesítése várat magára. Egyrészt a népi német irányzat képviselői sokkal nagyobb befolyással bírtak az Egyesület helyi szervezeteire, mint ami a tényleges tisztségeikből következett volna. A Német Munkaközösség szervezetét és a kezükben levő *Sonntagsblatt*-ot felhasználva nem mondtak le a német falvakban folytatott illegális politikai szervezkedésről sem. Ez pedig fokozta a hatóságok amúgy is elengedhetetlen hozzáállását, és megnehezítette a legális egyesületi munkát. Nem szűntek meg a németországi „vándormadarak”-nak Magyarország németek által lakott vidékeiken tett utazásai sem. Másrészt pedig sem az Egyesület további kiépítésében nem sikerült lényeges előrehaladást tenni, egyes megyékben továbbra sem engedélyezték újabb helyi csoportok megalakítását, sem pedig az iskolakérdésben nem teljesült a kormány ígérete, amelynek értelmében még a következő tanév előtt 45-50 C-típusú iskolát alakítanak át B-típusúvá (az év végéig mindössze két állami és három római katolikus felekezeti iskola tért át a vegyes nyelvű oktatásra).⁶⁸

Gratz azt is hamarosan tapasztalta, hogy a népi német irányzat vezetői nem gondolták az együttműködést komolyan. Az egyesületi életet érintő számos kérdésben nem tájékoztatták az elnököt, bizonyos dolgokat eltitkoltak előtte, és figyelmen kívül hagyták utasításait.⁶⁹ Jól szemlélteti az elnök és alelnök közötti viszonyt, hogy alig két hónappal az Egyesület új vezetőségének a felállása után, Kußbach Gratz berlini útja előtt azért járt el a német külügyminisztériumban, hogy a Gratznak a magyarországi német kisebbség helyzetével kapcsolatos nézetét már előre cáfolja.⁷⁰

⁶⁶ Gratzot háta mögött Baschék csak 50%-ban tekintették az ő szempontjukból megfelelő embernek. Jelentés a miniszterelnöknek Baranya és Pécs város főispánjától, 1934. május 29. MNL OL K28 109. cs. 210. t. (1934-C-15684).

⁶⁷ Die zehnte Generalversammlung des U. D. V. *Sonntagsblatt*, 1934. május 13.

⁶⁸ BELLÉR (2002): 39–40.

⁶⁹ GRATZ Gusztáv: A magyarországi némettség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 361.

⁷⁰ A német követség jelentése, 1934. július 17. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 33 (108/3, Bd. 15b) és Heimburg (Auswärtiges Amt) feljegyzése, 1934. július 24. PA AA R74209.

Az Egyesületen belüli két irányzat közötti különbséget tükrözte az 1934. augusztus 20-án megtartott XI. rendes közgyűlésen Gratz, illetve Basch beszéde. Gratz nézete szerint a hazai németiség valamennyi törekvését a „magyar hazához való állami hovatartozásuknak” kell meghatározni. Basch a népközösség gondolatára helyezte a hangsúlyt. A népiség kötelékének hangsúlyozása azonban Baschnál sem állt szemben a magyar haza iránti kötelezettségekkel.⁷¹

Az ifjú radikálisok, akik nem kívántak visszatérni a bleyeri „Deutschungar” („német-magyar”) koncepcióhoz, vidéki agitációjukkal számos alkalommal kerültek szembe a hatóságokkal, amelyek a nemzetiségek megnyilvánulásaival szemben amúgy is ellenérzéssel viseltettek. Mivel azonban a kormány és a közigazgatási szervek nemzetiségi politikája nem felelt meg az elvárásoknak, a radikális megnyilvánulások, a német nemzetiség teljes kibontakozásának meghirdetése a német lakosság körében is fokozottan tetszésre találtak.⁷² Ehhez hozzájárult az a világgazdasági válság okozta általános politikai helyzet is, amelyből való kilábalást az élet minden terén amúgy is egy új reformpolitika ígért. A Baschék által képviselt új irány a generációváltás jellegzetességeit is magán hordta. Ennek az új generációnak már nem okozott gondot a bleyeri koncepció fő kérdése: hogyan lehetséges németként egyidejűleg jó magyar hazafinak is lenni? Számukra az volt a probléma, hogy hogyan lehet Magyarországon németként létezni.

Az ifjú radikálisok vidéki népi német (volksdeutsch) agitációja kiváltotta a magyar politikai elit tiltakozását. Különösen az időközben a „magyar nemzet gyalázásáért” első fokon három év fogházra és politikai jogai gyakorlásának egyéves felfüggesztésére ítélt Basch beszédei kerültek a támadások keresztútjába. (Basch még 1933 végén szólalt fel nyilvánosan Bátaapátiban a német nevüket önként magyarosító németekkel szemben, amiért perbe fogták és első fokon háromhavi fogházra ítélték.)⁷³ Az ítéletet a német nemzetiség felé nyitó kiskisgazda politikus, Eckhardt Tibor és Gratz sem tartotta szerencsésnek. Mindketten közbenjártak azért, hogy Horthy kormányzóságának 15 éves jubileuma alkalmából meghirdetett amnesztia keretében a Basch ellen folyó pert töröljék, de sikertelenül.⁷⁴ Baschon kívül számos hazai német ellen indult büntető eljárás.

A miniszterelnökségen 1935. február 6-én tartott megbeszélésen Pataky, a nemzetiségi osztály vezetője Gratz, Kußbach és Pintér jelenlétében tiltakozott az Egyesület egyes tagjai részéről tapasztalt radikális és lázító propaganda ellen, és mindezekért a központi vezetést tette felelőssé. Pataky közölte: „a miniszterelnök úgy

döntött, hogy a büntető eljárásoknak szabad folyást kell engedni”. Gratz indokoltan nevezte a felemlített ügyekben – köztük Basch esetében – az eljárások megindítását. Kußbach is helyeselte a példastatuálást.⁷⁵

A magyar kormány határozott fellépéséhez az is bátorítást adhatott, hogy Gömbös 1934. február 14-én Hitlernek írt levelét, amelyben a német kisebbség kérdésének rendezését javasolta, a budapesti német követség többszöri sürgetésére sem válaszolta meg Berlin. Ez pedig a magyar félben azt a benyomást kelthette, hogy a német politika számára indifferens a magyarországi németiség sorsa.⁷⁶ Növelte a kormánynak a radikális irányzattal szembeni ellenszenvét az is, hogy az 1935. évi képviselőházi választásokon az Egyesület radikális szárnyának képviselői a Kiskisgazdapárt támogatásával indultak a választásokon, és a gazdasági kérdések mellett a népiségi eszme is a választási propaganda részét képezte. A kormány által alkalmazott választási terror, amely egyaránt sújtotta az ellenzékét és a kormánypárttal lényegében választási szövetségben induló Kiskisgazdapártot, befolyásolta a választások kimenetelét. A népi német radikálisok, akik a német követségtől sem kaptak támogatást, egyike sem jutott mandátumhoz, míg a Gratz–Pintér féle mérsékelt irányzat néhány tagja (Pintér és Czermann Antal) a kormánypárt színeiben bekerült a képviselőházba. (Gratz ezúttal csak Sándor Pál halála után, 1936 elején a liberális párt listás mandátumával tudott képviselőiséget nyerni.)

A magyar közvélemény által pángermánnak minősített népi német mozgalom elleni támadások a választások után is folytatódtak. Sorra indultak a nemzetiségi pörök. Másodfokon Basch ítéletét is öthavi fogházra és politikai jogainak háromévi felfüggesztésére súlyosbítták. Az új képviselőházban a miniszterelnök is úgy foglalt állást, hogy a centrifugális erőket le fogja törni.⁷⁷ A kormány 1935. június elején tárcaközi értekezletet hívott össze a hazai németkérdés megbeszélésére, ahol az Egyesület feloszlátásának lehetősége is felmerült. Ez ellen Kußbach és Gratz tiltakozott. A kormány erre elállt a feloszlátás gondolatától, de elhatározta az Egyesület újjászervezését.⁷⁸

Gratz Kánya külügyminiszterhez intézett levelében vázolta az Egyesület helyzetét, és a jelenlegi válság megoldására javaslatokat is tett. Gratz hangsúlyozta, hogy az Egyesület megalakulásakor tudatosan az volt a cél, hogy a magyarországi németiség radikálisabb töredéke egy szervezetbe legyen összefogva a németiség tömegeivel. Ezzel sikerült is hozzájárulni ahhoz, hogy önálló német párt létrehozá-

⁷⁵ MNL OL K28 109. cs. 210. t. 66–70. fol. (1935–C–15174).; BELLÉR (2002): 245–247. Vö. Wilhelmstrasse: 31. sz. irat.

⁷⁶ Vö. Wilhelmstrasse: 29., 30. és 33. sz. irat (különösen utóbbi). PA AA R74178 E674687–701.

⁷⁷ TILKOVSKY (1989): 118. és BELLÉR (2002): 60–63.

⁷⁸ Kußbach beszámolója, 1935. június 7. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (108/4, Bd. 16).

⁷¹ Die elfte Generalversammlung des UDV. *Sonntagsblatt*, 1934. augusztus 26., 3.

⁷² Vö. BELLÉR (2002): 34–35.

⁷³ Generalsekretär Dr. Franz Basch zu 3 Monaten Gefängnis verurteilt. *Sonntagsblatt*, 1934. október 7. Vö. SEEWANN–SPANNENBERGER: LIII–LIV.

⁷⁴ BELLÉR (2002): 42.

sára nem került sor. Bleyer a túlzó elemek kibékítése végett kényszerült gyakran olyan álláspont képviselésére, amely őt a magyar közvélemény előtt ellenszenvenessé tette. Az ő halála óta azonban nem volt az Egyesületben olyan személyiség, aki a radikálisokat hasonló eszközökkel féken akarta volna tartani, ezért azok teret nyertek az Egyesület működésében. Gratz két utat látott a mozgalom „új és egészségesebb” alapon történő átszervezése előtt: 1. az Egyesületet gyökeresen át kell szervezni; vagy 2. fel kell oszlatni, és új együletet kell alakítani. Gratz az első megoldást ajánlotta, mert új egyesület alakítása esetén kedvezőtlen külföldi visszhangra kellene számítani, és nagyobb lenne a valószínűsége, hogy a kiszorított elemek illegális szervezeteket hoznak létre. Az Egyesület átszervezésére Gratz álláspontja szerint azért is megvan a lehetőség, mert a megindult nemzetiégi pörök hatására sokan olyanok, akik a „túlzó elemekkel” rokonszenveztek, visszariadtak ezen irány következményeitől, és maguk is szükségesnek vélik az Egyesület működésének új alapra való helyezését. Gratz az Egyesület választmányának összehívását helyezte kilátásba, ahol a következő határozati javaslatokat kívánta beterjeszteni: 1. Basch főtitkár szabadságolása mindaddig, amíg az ellene folyó pör jogerősen lezárul; 2. az Egyesület ítéljen el minden olyan agitációt, amely alkalmas a magyarság és a hazai németiség közötti „lelki harmónia” megzavarására; 3. az Egyesület alkalmazottai csak az elnökség tudtával vehetnek részt politikai akciókban. Az Egyesület vezetősége a helyi csoportokkal való kapcsolattartást megbízható, politikai jelszavak hangoztatásától tartózkodó egyénekre kívánja bízni. Azok vezetését ugyancsak megbízható emberek (papok, tanítók) kezébe kell adni.⁷⁹

Az MNNE június 14-én megtartott választmányi ülésén Gratz elnök kifejtette, hogy az Egyesület az utóbbi időben súlyos válságot élt meg, egy időre még a fennmaradása is veszélybe került. Gratz hangsúlyozta, hogy nem lehet egyidejűleg két ellentétes irányba haladni, mert nyilvánvalóan ellentét van a között az irány között, amelyik a hazai németiség nyelvét és jellegét a magyarság és német kisebbség közti „lelki egyetértés” fenntartásával kívánja megőrizni, és a között az irány között, amely kettejük viszonyát egy általános „német népi eszmének” szeretné alárendelni. Az első út a magyarországi németiség megerősödéséhez vezethet, a második pedig olyan konfliktusokba sodorhatja azt, amelyek meghaladják erőit. Az elnök három határozati javaslatot terjesztett be. Az első a magyarság és a németiség közötti jó viszony megzavarására alkalmas kijelentéseket és cselekedeteket kívánta elítélni. Olyan általánosan volt azonban megfogalmazva, hogy azt a radikálisok is elfogadták. Amikor azonban Gratz Basch főtitkári tisztségéből való ideiglenes szabadságolására tett javaslatot, amit azzal indokolt, hogy az Egyesület számára elvi-

⁷⁹ Gratz emlékirata Kányának, 1935. június (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Vö. GRATZ (2009): 500–501. A memorandumot Kozma belügyminiszter is megkapta. Közl. TILKOVSKY (2002): 186–189.

selhetetlen terhet jelentene, ha másodfokon is elítélt személy viselne benne magas tisztséget, heves vita bontakozott ki. Huß Richárd a Bascht támogatók nevében nyilatkozatot olvasott fel, amelyben a javaslatot ellenük irányuló bizalmatlanságnak minősítették. Miután Basch felmentését nem volt hajlandó önként kérni,⁸⁰ Gratz visszavonta indítványát, és az alapszabályban biztosított elnöki jogkörével élve elrendelte Basch szabadságolását, és a főtitkári tisztség ellátását további intézkedésig Pintér Lászlóra ruházta. A Bascht támogató ellenzék erre reakcióként tünnetőleg távol maradt az Egyesület munkájától. Az elnök harmadik javaslatát, amely az elnökség engedélyéhez kívánta kötni az Egyesület tisztségviselőinek és alkalmazottainak politikai szereplését, ugyanakkor egyhangúlag elfogadták.⁸¹

A frakcióharc azonban tovább folytatódott. A kényszerszabadságra küldött Basch és követői heves agitációt kezdtek a Gratz–Kußbach–Pintér vezetőség ellen.⁸² Ennek következtében mintegy 50 német faluból érkeztek Basch felmentése ellen tiltakozó levelek. Gratz a *Sonntagsblatt* június 23-ai számában, vezércikkben igyekezett megmagyarázni lépésének szükségességét. Az ettől az időtől kezdve a magukat Volksdeutsche Kameradschaftnak (VK) (Népi Németek Bajtársi Szövetsége) nevező radikálisok elhatározták, hogy Kußbachot és Gratzot lemondásra ösztönzik. Minden jel arra mutatott, hogy a végrehajtó bizottság június 14-ei ülésén elfogadott határozatok ellenére sem kívánnak szakítani korábbi politikájukkal. Már egyenesen arról beszéltek az Egyesületben, hogy a vezetőség Gratz Gusztávval együtt pár napon belül lemond, és új tisztújító gyűlést hívnak össze.⁸³

A támadások elsősorban Kußbach ellen irányultak, aki Bleyer vejeként „örökölte” az ügyvezetői elnökséget. Egy ideig igyekezett lavírozni a mérsékeltek és a radikálisok között, de – nem rendelkezvén apósa tekintélyével – nem tudta ezt a szerepkört betölteni. Már a tavaszi parlamenti választások alatt személyes nézeteltérés keletkezett a hetes bizottság tagjai között, amikor nem tudtak egységes álláspontot elfoglalni a képviselőállítás kérdésében. Most Kußbachot tették meg

⁸⁰ Gratz már a végrehajtó bizottság ülése előtt levélben kérte Bascht, hogy az egyesületi főtitkári tiszteről önként mondjon le. Gratz levele Baschnak, 1935. június eleje (német nyelvű gépelt piszkozat) MTA Lev. Gh. 2. dob. SEEWANN–SPANNENBERGER: 279. GRATZ (2009): 502.

⁸¹ Gegensatz innerhalb des ungarländischen Deutschtums. *Pester Lloyd*, 1935. június 15. GRATZ Gusztáv: A magyarországi németiség. *Magyar Szemle*, 1938. április, 362–363. Gustav GRATZ: Deutschtum und Ungarntum. *Sonntagsblatt*, 1935. június 23. *Budapesti Hirlap*, 1935. június 15., 8. Vö. WEIDLEIN (1996): 108–111. Gratz emlékirataiban az áll, hogy a Basch ideiglenes szabadságolására tett javaslatát is elfogadta az egyesületi választmány többsége. GRATZ (2009): 502.

⁸² Például Gratz levele Albert Maxnak, az MNNE titkárnak, 1935. július 5. (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob.

⁸³ Feljegyzés Huß professzor közlése alapján, 1935. július 9. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (108/5, Bd. 17). A belügyminisztérium a miniszterelnökségnek, 1935. július. 19. MNL OL K28 109. cs. 210. t. (1935–C–15808) 96–97. fol. Vö. SPANNENBERGER: 99.

bűnbaknak, aki Mackensen német követ szerint is „nagy részt a felelős a magyarországi német ségen belüli sajnálatos eseményekért”.⁸⁴ Miután Kußbach nem engedelmessé vált a VDA lemondására és a *Deutschungarische Heimatsblätter* című folyóirat átadására való felszólításának, a VK nyilatkozatban jelentette ki, hogy Kußbachot nem ismerik el sem a magyarországi német ség képviselőjének, sem pedig az MNNE alelnökének mindaddig, amíg egy birodalmi németekből álló becsületbírósnak alá nem veti magát. Kußbach azonban ellentámadásba ment át, és feltárta Gratz előtt, hogy az MNNE és a *Sonntagsblatt* számos munkatársa rendszeres pénzügyi támogatásban részesül a VDA révén német birodalmi forrásból.⁸⁵

Gratz az információval augusztus 17-én Gömbös miniszterelnökhöz sietett, aki felháborodásában katonai bíróság elé kívánta állítani a listán szereplő személyeket, és az Egyesület azonnali feloszlásával fenyegetőzött.⁸⁶ Gratznak azonban sikerült meggyőznie, hogy a helyzetet ki lehet használni az MNNE-n belüli radikális csoport háttérbe szorítására. Hangsúlyozta a miniszterelnök előtt, hogy az utolsó választmányi ülés óta a vezetőséget rajta kívül Pintér és Kußbach alkotják. A többiek várakozó állásponton vannak. Egy részük ugyan a radikális elemekkel szimpatizál, a másik rész azonban igyekszik az utat mindkét oldal irányában nyitva tartani. Éppen ezért – mondta Gratz – a helyzet most kedvező arra, „hogy az egyesület működése új, megfelelőbb vágányra tereltesse”. Gratz közölte a miniszterelnökkel, hogy a radikális csoport egyetlen pozitív kívánsága Kußbach eltávolítása az Egyesület éléről. Gratz nem javasolta Kußbach ejtését azon megfontolásból, mert az demoralizáló hatással lenne azokra, akik a kormány irányvonala mellé szegődnek. Másfelől azt sem akarta, hogy a radikális csoport kivájon az Egyesületből, mert az azt a benyomást keltene, hogy az MNNE-ből kiszorították a német kisebbségi mozgalom híveit, és ezért az már nem képviseli a hazai német séget. A továbbiakban Gratz az Egyesület évi közgyűlésének elhalasztását javasolta. A sikert abban jelölte meg, ha sikerül az Egyesület taglétszámát mintegy ötven százalékkal növelni, és az iskolakérdésben jelentős haladást elérni. Ebben az esetben ugyanis – Gratz szerint – összeállítható lenne egy olyan közgyűlés, amely jóváhagyná az

⁸⁴ *Wilhelmstrasse*: 35. sz. irat.

⁸⁵ Egy 21 nevet tartalmazó lista a támogatások összegével megtalálható: MTA Lev. Gh. 2. dob. GRATZ (2009): 500. GRATZ Gusztáv: A magyarországi német ség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 363–364. GRATZ (2001): 287–288. Vö. TILKOVSKY (1989): 130–131. és BELLÉR (2002): 69.

⁸⁶ TILKOVSKY (1989): 131–132. Gratz azt kérte Gömböstől, hogy mielőtt valamilyen konkrét lépésre határozná el magát, várja meg a Gratz által megejtendő vizsgálat eredményét. Miután Gratz előtt bebizonyosodott, hogy németországi forrásból valóban érkeztek pénzügyi támogatások, felajánlotta a miniszterelnöknek, hogy felkeresi a budapesti német követet és felkéri, vessenek véget a pénzügyi szubvencióknak, mert azok nyilvánosságra kerülése esetén botrány lesz. Gömbösnek írt levél, 1935. MTA Lev. Gh. 2. dob.

újjaszervezett Egyesület által képviselt irányt, valamint fel lehetne állítani egy megbízható választmányt. A radikális elemekkel való végleges szakítást lehetőleg eddig az időpontig késleltetni javasolta.⁸⁷

A VK képviselőit Gratz augusztus 19-én kérte magához, és ismertette velük, hogy a német birodalmi pénzügyi támogatásokról a miniszterelnök tudomással bír, s csak nehezen sikerült megakadályozni, hogy Gömbös azonnal megtorló intézkedéseket foganatosítson. Azt azonban tagadta az előtte megjelent Basch, Faulstich Egyed és Huß előtt, hogy a támogatásokat tartalmazó lista Kußbachtól származna. Határozottan visszautasította a VDA-nak az Egyesület ügyeibe való beavatkozását, és kijelentette, hogy a VDA képviselőit, akik július végén Kußbach lemondására érkeztek Budapestre, maga tartóztatta volna le és utasította volna ki az országból, ha akkor itthon lett volna Magyarországon. Gratz közölte velük, hogy amennyiben felhagynak a Kußbach-ellenes támadásokkal, akkor az ügyet még el lehet simítani. A VK azonban németországi illetékes helyeknek bizalmasan azt jelentette, hogy nem hagyja magát megfélemlíteni, és folytatja tovább a harcot. A helyzetüket viszont maguk is súlyosnak értékelték, s követeléseiket csak Németország politikai nyomása révén vélték megvalósíthatónak.⁸⁸

Gratz szeptember második felében ismételten tárgyalta a miniszterelnökkel az MNNE kérdésében folytatandó politikáról. Gömbös előtt kifejtette, hogy „elkerülhetetlenül szükségesnek látszik” fellépni azokkal szemben, akik az Egyesületen belül önállóan, politikai célzattal szervezkednek. A szubszídiumok folyósítása a leleplezés ellenére nem szűnt meg, sőt azokat az összegeket is a radikálisok kapják meg, amelyeket korábban az Egyesületre és a *Sonntagsblatt*-ra fordítottak. A „szükségesnek látszó erélyes lépések megindítása előtt” Gratz három feltétel teljesítését kívánta. 1. Adják ki végre a régen megígért iskolarendeleetet, s azt legalább részben azonnal hajtsák is végre. Gratz hangsúlyozta, hogy az iskolakérdés megoldása, a hazai német ség legfontosabb kívánsága képezi számára azt a morális alapot, amellyel a radikálisok elleni fellépést mind a magyarországi német ség, mind pedig a németországi közvélemény előtt igazolni lehet. 2. A vidéki hatóságokat határozottan utasítani kell, hogy a radikális elemektől megtisztított Egyesület munkáját a jövőben ne akadályozzák, sőt támogassák. Mert amint Gratz fogalmazott: „nem szeretnék két malomkő közé kerülve, egyfelől a német ség radikális elemei és másfelől a vidéki hatóságok között felőrlődni.” Ezen esetben ugyanis az egész akció kudarcra lenne ítélve, és a hazai német ség vezetése visszakerülne azok kezébe,

⁸⁷ Feljegyzés az 1935. augusztus 17-ei Gömbössel való tárgyalásról. Gratz többek között azt is közölte Gömbössel, hogy Köhleren keresztül az Egyesület tagjai legalább havi 770 pengő, az egyetemi hallgatók pedig legalább havi 400 pengő szubszídiumot húztak. MTA Lev. Gh. 2. dob. Vö. GRATZ (2009): 502–503.

⁸⁸ TILKOVSKY (1989): 131–132.

akiktől sikerült azt elragadni.³ Végezetül Gratz az Egyesület átalakítása során felmerülő költségeknek a kormány részéről történő fedezését kérte.⁸⁹ Gömbös végül Gratz feltételeivel egyetértett, és megígérte a szükséges intézkedések megtételét.⁹⁰ Gratz azonban már az ősz folyamán a kormányhoz intézett memorandumában arról panaszkodott, hogy a miniszterelnök augusztus 17-ei ígérete ellenére sem utasították a főispánokat, hogy az Egyesület működését segítsék elő. Az iskolarendelet kiadásának késlekedése, az a tény, hogy nem jelent meg a tanév kezdete előtt, lerontja azt a hatást, amelyet a kormány azzal külföldön és belföldön egyaránt el kívánt érni. Arról is tájékoztattott Gratz, hogy az Egyesület egyes tagjainak németországi pénzügyi összeköttetései bizonyosságot nyertek. A hatósági eljárást az érintettek ellenében azonban – tekintettel a várható külföldi súlyos „reperkusziókra” – nem javasolta. A múltra fátylat kell borítani, viszont a külföldről származó pénzfolyósításokat a jövőben lehetetlenné kell tenni.⁹¹

A kormánnyal történt titkos megállapodás értelmében tehát Gratz a radikális, a VK-ban megszervezett elemeknek az MNNE-ből való végleges kiszorítását tűzte ki célul. Ezt azonban összekapcsolta a hazai németiség alapvető nemzetiségi igényeinek kielégítésével. A népi német irányzat létjogosultságát a törvényben és jogszabályokban biztosított és a kormány által is elismert kisebbségi jogok érvényesítésével kívánta megszüntetni. Amíg azonban az Egyesület szervezésében és a kisebbségi iskolák terén nincsenek felmutatható eredmények, igyekezett a radikális irány képviselőit is az Egyesület keretei között tartani, és ezért megegyezésre való hajlandóságot színlelt. Gratz memorandumából kiderül, hogy amikor már a Basch-Huß-csoport kiválásától közvetlenül nem kellett félni, akkor az ellentétek „túlságos letompítását” ő maga sem tartotta kívánatosnak, amit a „Kußbach-kérdésnek” és a szubszídiumok kérdésének kielezésével igyekezett elérni.⁹²

Közben Gratz szeptember folyamán a *Pester Lloyd*-ban⁹³ tiltakozott a Basch-Huß-csoport azon vádjá ellen, hogy ő az Egyesületet kormánysszervvé kívánja degradálni. A valóságban persze ténylegesen az volt, amint egy magánlevélben ő is elismerte: az Egyesület, „Veled bizalmasan közlöm, (mert Németország felé ezt

⁸⁹ Gratz a kormánynak 1935. szeptember 30-án. MTA Lev. Gh. 2. dob. Vö. GRATZ (2009): 501–502.

⁹⁰ GRATZ (2009): 502.

⁹¹ Gratz memoranduma a kormánynak (dátum nélküli piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Vö. GRATZ (2009): 504–505.

⁹² Gratz memoranduma a kormánynak (dátum nélküli piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. A szakirodalom kritika nélkül elfogadta Gratznak a sajtóban, a meggyezés érdekében tett nyilatkozatait. BELLER (2002): 74. Gratz emlékiratai és az MTA Levéltárban őrzött Gratz-hagyaték alapján azonban megállapítható, hogy az Egyesület konszolidálása után a radikálisok eltávolítását kívánta elérni.

⁹³ Gustav GRATZ: Die Gegensätze im ungarländischen Deutschtum. *Pester Lloyd*, 1935. szeptember 8.

titokban kell tartani), teljesen a kormány direktívája alatt áll. Igen jelentékeny kormánysszubvenciót élvez és nincsen olyan ügye, amely a kormányközégek véleményének kikérése nélkül intéztetnék el.”⁹⁴

A VK támadásai továbbra is Kußbach személye ellen irányultak, akit Hasselblatt, az Európai Német Népcsoportok Szövetségének ügyvezetője arra szólította fel, hogy vesse alá magát egy a Szövetség által felállított becsületbírósnak. Gratz a nevezett Szövetségnek a hazai német kisebbség ügyeibe való beavatkozásán felháborodva Kánya külügyminiszterhez fordult. Kánya az esetet kihasználva tiltakozott a német követ előtt a magyar nemzetiségi politikába való beavatkozás ellen, és teljes nyíltsággal szólt arról, hogy a magyar kormány részletes információkkal rendelkezik a Németországból érkező titkos pénzügyi támogatásokról. Mackensen követet kínosan érintette a leleplezés, egyértelművé vált előtte, hogy az információk csak a támogatottak soraiból származhatnak. A követ ezek után kormányának szüntelenül azt javasolta, hogy a magyarországi németiség támogatását helyezze legális alapokra, azt csak a magyar kormány egyetértésével és tudtával folytassa.⁹⁵

Minden bizonnyal Berlin megbízásából érkezett Budapestre Ewald Ammende, az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusának főtitkára, hogy a pénzügyi támogatások rendezésére a budapesti német követ által is képviselt módon tegyen javaslatot. Gratz a tervet 1935 decemberében a kormánynak elfogadásra ajánlotta. Úgy vélte, ha ilyen alapon megegyezés jönne létre, akkor az Egyesületen belüli ellentéteket el kellene simítani. Baschnak és Kußbachnak ki kellene válnia az Egyesületből, az ügyvezető alelnöki tisztséget Huß vehetné át, a főtitkári állást pedig König Antal vagy Faul-Farkas tölthetné be. A Huß-csoport többi tagja – vélekedett Gratz – a pénzforrások megszűnésével visszatérne az Egyesületbe.⁹⁶

A Gratz vezetése alatt álló mérsékelt irányzat pozícióit erősítette az is, hogy sikerült megakadályozni a *Sonntagsblatt*-nak a radikálisok kezére jutását. A *Sonntagsblatt* tulajdonosi jogait gyakoroló Bleyer Ferenc, Bleyer Jakab fia, december elején arra hivatkozással, hogy a lap nem közölte le azt a helyesbítést, amelyet ő a Bleyer család és Méhely Lajos közötti – egyébként Méhely győzelmével végződő – per kapcsán kért, felmentette állásából König Antal szerkesztőt.

⁹⁴ Gratz Gusztáv levele Fuchs Richárdnak, az Urikány-Zsilvölgyi Rt. vezérigazgatójának, 1936. december 17. MTA Lev. Gh. 2. dob.

⁹⁵ Kußbach lemondó levele Gratz Gusztávhoz, 1935. november 9. (eredeti) és Gratz levele Kußbachnak, 1935. november 30. (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Mackensen jelentése, 1935. november 16. és november 21. PA AA R74178 E674722–736. *Wilhelmstrasse*: 45. sz. irat. Vö. TILKOVSKY (1989): 139–143. és BELLER (2002): 75–76.

⁹⁶ Jelentés a kormány számára, 1935. december (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Gratz levele Ewald Ammendével folytatott megbeszéléséről, 1935. november 27. MNL OL K64 63. cs. 21. t. (748/1935). Vö. TILKOVSKY (1989): 143–144.

A háttérben Bleyer Ferencet ezen lépés megtételére a VK érdekében Hasselblatt vette rá. Gratz a radikálisokkal való szolidaritás kifejezéseként értékelte a hetilap főszerkesztőjének eltávolítását, és megengedhetetlennek tartotta, hogy a radikális csoport megszerezze a német lakosság körében olvasott egyetlen német nyelvű hetilapot, mert az a radikálisok térnyerését jelentette volna, a VK-nak ugyanis csak ritkábban megjelenő sajtóorgánumai voltak. Gratz javaslatára a lapot megszüntették, s egyidejűleg az ő nevére *Neues Sonntagsblatt* címmel új lap indítását engedélyezték. Az első szám Gratz szerkesztésében 1935. december 15-én jelent meg.⁹⁷

2.2. Megegyezés vagy „frakcióharc”?

A *Sonntagsblatt* körül lejátszódó bonyodalmakkal egy időben Gratz ismételt tárgyalásokat folytatott Huß Richárdal. Ezek hátterében az a szándék állt, hogy a küszöbön álló magyar–német tárgyalásokra való tekintettel az Egyesületen belüli ellentéteket valamiképpen tompítsák. Pataky, a nemzetiségi osztály vezetője Berlinbe készült, hogy Gömbös szeptember végi németországi látogatásakor történt megállapodás értelmében szakértői szinten induljanak tárgyalások a magyarországi németiség kérdésében. Gratz Huß előtt a megegyezés *conditio sine qua non*-jaként a külföldi pénztámogatások megszűnését jelölte meg. Ezzel egyidejűleg pedig hajlandó volt elismerni, hogy gondoskodni kell azokról, akik a németországi „segélyezések” abbamaradásával egzisztenciális nehézségekbe kerülnek. A „békét” azonban Gratz úgy tudta elképzelni, ha Huß barátai konkrét jelét adják „magatartásuk megváltoztatásának”. Ez alatt a VK novemberben indult lapjának, a *Deutscher Volksbote*-nek és a *Neue Heimatsblätter* kiadására létrehozott Kultúra kiadónak a feloszlását értette. Huß üdvözölte Gratz közeledését, de jogosnak tartotta, hogy a VK-nak is meglegyenek az eszközei véleménye kinyilvánítására. Basch Gratz feltételeinek elfogadását egyenesen „népi öngyilkosságnak” nevezte.⁹⁸

⁹⁷ Bleyer Ferenc levele Gratznak, 1935. december 8. (német nyelvű, eredeti) és Gratz válasza december 9-én (német nyelvű piszkozat). Gratz javaslata a kormánynak a *Sonntagsblatt*-tal kapcsolatban (dátum nélküli piszkozat). A *Neues Sonntagsblatt* kiadására Gratz nevére kiállított engedély, 1935. december 11: MTA Lev. Gh. 2. dob. Gratz levele Kányának, 1935. december 9. és Feljegyzés a *Sonntagsblatt*-tal kapcsolatos intézkedésekről. MNL OL K64 63. cs. 21. t. (748/1935 res. pol.) 4–8. fol. Mackensen budapesti német követ távirata, 1935. december 13. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 17). Vö. TILKOVSKY (1989): 144–146.

⁹⁸ Gratz levelei Hußnak, 1935. december 12-én és 17-én (piszkozatok) és az azokra írt válaszok december 15-én és 21-én (eredetiek). MTA Lev. Gh. 2. dob. Gratz levele Kányának 1935. december 16-án (eredeti). MNL OL K64 63. cs. 21. t. (748/1935 res. pol.) 3. fol. Vö. TILKOVSKY (1989): 146–147. Tilkovszky szerint Gratz feltételeinek elutasítása esetén Hußékát bíróság elé állítással fenyegette. A hivatkozott levelekben ilyen kijelentés nincs.

Ezek után Gratz is eltávolodott a megegyezés gondolatától. A Hußszal folytatott levélváltásáról szóló beszámolójában a kormánypolitika szempontjából már előnyösebbnek látta, ha Huß és elvbarátai kívül maradnak az Egyesületen. Visszatérésük ugyanis – érvelt Gratz – ellenállást váltana ki a magyarságban, és megnehezítené a kormány dolgát az iskolarendelet végrehajtásában. Ugy látta, hogy a *Volksbote* és a Kultúra kiadó elleni rendszabályokkal a Huß-csoportot el lehetne lehetetleníteni. Ez azonban kedvezőtlen visszhangot váltana ki Németországban, úgyhogy „végeredményben többet veszítenénk, mint amennyit nyernénk”.⁹⁹

Gratz személyének mint az Egyesület elnökének megítélését jól szemlélteti mind a német követség, mind pedig a VK Pataky államtitkár tervezett berlini látogatása alkalmából született feljegyzése. A VK berlini képviselőjeként ténykedő dr. Stefan Steyer, egy Berlinben élő magyarországi német orvos emlékiratában az Egyesület teljes autonómiája mellett tört lándzsát, és elutasította azt a gyakorlatot, hogy az MNNE végrehajtó bizottsága felerészben a kormány embereiből álljon. Mindemellett Gratz elnökségét továbbra is szívesen látná.¹⁰⁰ A budapesti német követség Pataky várható tárgyalópartnerének, Roediger követségi tanácsosnak szóló elemzésében Gratz kulcsszerepét emelte ki: annak ellenére, hogy legitimizmusa miatt az ellenzékhez tartozik, egyre inkább a német mozgalom középpontjában áll, a kormány is a legmértékesebb személyiségnek tekinti. A magyarországi németiség helyzetének alakulására csak a Gratzcal való együttműködésben, és nem nélküle vagy ellene lehet döntő befolyást szerezni. Schnurre követségi tanácsos hangsúlyozta, hogy a budapesti német tudósítók is ezt a véleményt osztják. A *Sonntagsblatt* kérdésében Gratz döntő szerepe egyértelműen megmutatkozott. A *Neues Sonntagsblatt* első számában megjelent vezércikkében¹⁰¹ kifejtett álláspontját német részről is teljesen el lehet fogadni – értékelte Schnurre.¹⁰²

Közvetlenül karácsony előtt megjelent a másfél éve ígért iskolarendelet 11.000/1935 M. E. sz. alatt. A rendelet a nemzetiségi népiskola három típusa helyett egységes típust vezetett be, amely lényegében megfelelt a korábbi vegyes tannyelvű B-típusnak. A rendelet értelmében az érintett iskolák átszervezését legkésőbb az

⁹⁹ „Patakinak [helyesen Pataky] vagy Kányának” írt levél (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Közli TILKOVSKY (2006): 16. sz. dokumentum. (Tilkovszky a levelet Kozma 1936. decemberi berlini útjához köti. Megítélésem szerint Pataky 1936. januári berlini útjával hozható kapcsolatba.)

¹⁰⁰ Dr. med. Stefan Steyer Dr. Leibbrandtnak, NSDAP Külpolitikai Hivatal, 1935. december 19. BA NS 43/44 Fol. 42. Vö. TILKOVSKY (1989): 147–150.

¹⁰¹ Gustav GRATZ: An unsere Leser! *Neues Sonntagsblatt*, 1935. december 15., 1.

¹⁰² A budapesti német követség Roediger követségi tanácsosnak (német külügyi hivatal), 1935. december 20. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 17) E683651–52.

1938/39. évi tanév megkezdéséig végre kell hajtani.¹⁰³ A rendeletet belföldön és külföldön általában egyaránt pozitívan fogadták. Méltatói kiemelték, hogy a rendeletben érvényre jut az a pedagógiai felismerés, hogy gyermekeket eredményesen tanítani csak az anyanyelvükön lehet. Az új iskolarendelet amellelt biztosítja az államnyelv kellő fokú elsajátításának lehetőségét is. Minden rendelet azonban annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. Kedvezőtlenül hatott, hogy a rendelet végrehajtási utasítása az 1936/37. évi tanév előtt még nem jelent meg. A rendelet nem érintette az iskolafenntartók jogait, így elődjéhez hasonlóan az egyházi iskolákra nem vonatkozott kötelező jelleggel, s a sokat vitatott szülői konferenciák intézményét is fenntartotta. A németül oktató tanítók képzése pedig továbbra sem volt megoldott.¹⁰⁴

1936 elején úgy látszott, hogy a Gratz-féle irányzat szempontjából az események kedvező irányt vesznek. Az iskolarendeletet a felmerülő kritikák ellenére a január közepén Berlinben a nemzeti kisebbségek kérdésében megtartott magyar–német szakértői megbeszélésen a német fél is kielégítőnek minősítette.¹⁰⁵ Gratz személye – mint láttuk – a birodalmi német körök és a VK részére is elfogadható volt. Az időközben az MNNE ügyvezető alelnöki tisztségéről lemondott Kußbach távozásával, akinek reszortját ideiglenesen Gratz elnök látta el, annak a lehetősége is megnyílt, hogy a vezetőségbe a VK valamelyik kevésbé exponált tagja kerüljön.¹⁰⁶ A budapesti német követ szerint Gratz „láthatóan azon fáradozik”, hogy az MNNE és a VK tagjai közötti ellentéteket elsimítsa. A hivatalát egyre nagyobb tehernek érzi, ezért az ügyvezetésre olyan személyeket keres, akik mind a német, mind pedig a magyar kormány bizalmát bírják. Mackensen szerint az iskolarendelet végrehajtását a „német népcsoport” megosztottsága ellenére egységesen követeli, és személy szerint Gratz is határozott álláspontot képvisel a kérdésben. Ez a belső nyomás feltétlenül ki fogja kényszeríteni a magyar kormánytól a végrehajtást.¹⁰⁷

¹⁰³ Az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyak, valamint a számtani, természeti és gazdasági ismeretek oktatása anyanyelven, míg a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak és a testnevelés tanítása magyar nyelven történik. A IV–VI. osztályban a számtani, természet és gazdasági ismeretek magyar nyelven, a földrajzi, történeti és állampolgári ismeretek oktatása az anyanyelven történik. Azokban a községekben, ahol nemzetiségi nyelvű oktatás nincs, de ugyanahhoz a nyelvi közösséghez tartozó legalább húsz tanköteles szülei kívánják, az első három évben biztosítani kell a nemzetiségi iskolákra vonatkozó vegyes tanítási nyelvet. Miko: 463–465. BELLÉR (2002): 79.

¹⁰⁴ *Neues Sonntagsblatt*, 1935. december 29. BELLÉR (2002): 106. WEIDLEIN (1996): 133–134.

¹⁰⁵ *Wilhelmstrasse*: 49. sz. irat

¹⁰⁶ *Neues Sonntagsblatt*, 1936. január 5.

¹⁰⁷ Mackensen jelentése, 1936. február 15. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 18) E683675–676. Vö. *Wilhelmstrasse*: 50. sz. irat

Gratz február–március hónapokban kísérletet tett arra, hogy elfogadtassa a magyar kormánnyal Huß professzor ügyvezetőségét az MNNE-ben.¹⁰⁸ A németországi pénzügyi támogatások kérdésében pedig azt az álláspontot képviselte, hogy engedélyezni kellene őket, amennyiben kulturális célokra fordítják.¹⁰⁹ Egy a kormányhoz intézett memorandumában viszont továbbra is arról panaszkodott, hogy az Egyesület szervezése még mindig állandó nehézségekbe ütközik, s az alsó hatóságok és a papság ellenállása miatt az iskolakérdés megoldásában sincsen kielégítő haladás. Már pedig csak az ezeken a területeken elért eredményekkel lehet igazolni, hogy az MNNE által követett, a magyarsággal való megértést kereső irányzat a helyes. Gratz a népi német mozgalom visszaszorítását továbbra is elképzelhetőnek vélte, ha sikerülne a helyi hatóságok ellenséges magatartásának megváltoztatását elérni. Mivel azonban erre az addigi tapasztalatok alapján nem sok esélyt látott, felvetette a magyarországi németiség kompromisszumon alapuló egysége helyreállításának gondolatát. Nézete szerint ez elérhető volna, ha megszűnne a népi német (volksdeutsch) mozgalom vezetőinek Németországból történő pénzügyi támogatása, mert azok kizárólag ezekből a pénzekből élnek. Cserében azért, hogy Németország támogatást – kizárólag a magyar kormány ellenőrzése mellett például az MNNE-n keresztül – csak kulturális célokra adjon, a magyar közvélemény előtt a népi német mozgalom kevésbé ismert képviselőinek az Egyesületbe való bevonását javasolta. Annak érdekében, hogy a német kormány ezen megoldásnak megnyerhető legyen, ismételt az iskolarendelet végrehajtását és az egyesületi szervezke-

¹⁰⁸ Téves Bellér Bélának az a megállapítása, hogy 1936 elején az MNNE vezetősége Gratz Gusztávval az élen radikális „tisztítóakciót” kezdeményezett, és annak során a Basch, Bleyer Ferenc, Huß, Faulstich és Mühl irányítása alatt álló „pángermán csoport valamennyi exponensét kitessékeltek” az Egyesületből. Bellér megállapítását egy belügyminisztériumi jelentésre alapozza. Úgy tűnik, ez az 1936. január 13-ai keltezésű jelentés nincs tisztában a hazai németiség tényleges helyzetével, s a radikálisok „kitessékelése” alatt tulajdonképpen Basch 1935. júniusi kényszerszabadságolását és a VK tagjainak az Egyesület vezetőségéből arra reakcióként történt kivonulását kell érteni. Ezt támasztja alá, hogy semmilyen más forrás nem szól 1935 végén vagy 1936 elején az MNNE-ben végrehajtott kizárásokról. Nem ismeretes, hogy az említett belügyminisztériumi jelentésnek ki a szerzője. Lehetséges, hogy valamely alsófokú szerv. Az alsófokú szervek pedig általában nem tettek különbséget a magyarországi németiség különböző irányzatai között, és nem is rendelkeztek azokra vonatkozóan megfelelő információkkal. Bellér nem oldja fel azt az ellentmondást, ami fenti megállapítása és aközött van, hogy az 1936. augusztusi éves közgyűlésen valóban sor került a VK tagjainak az Egyesületből való kizárására. Ha ez már ugyanis a felsorolt személyek esetében korábban megtörtént volna, akkor nem lett volna arra szükség 1936 augusztusában. A belügyminisztérium Patakynak, 1936. január 13. MNL OL K28 108. cs. 208. t. III. rész (ME-1936-C-15070) 1. fol. BELLÉR (2002): 88. A kérdéses dokumentumot közli BELLÉR (2002): 254–255.

¹⁰⁹ A budapesti német követség Twardowski követségi tanácsosnak (Külügyi Hivatal), 1936. március 11. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34, E683685–688.

dés akadályainak elhárítását szorgalmazta.¹¹⁰ Március 8-án, körülbelül az emlékirat elkészültével egy időben, Gratz Kánya külügyminiszterrel tárgyalt. A megbeszélés eredményeként a radikális iránnyal szembeni határozottabb intézkedések szükségessége mellett foglaltak állást.¹¹¹

Gratz március végén ugyan Huß előtt készségét fejezte ki az Egyesületen belüli szakadás megszüntetésére, de ennek a fentiek ismeretében inkább csak taktikai célja volt, hiszen azzal szinte egy időben azt kifogásolta, hogy Hußék az iskolarendelet támadásával – ti. az szerintük tulajdonképpen visszalépést jelent – azoknak kedveznek, akik a magyarországi németsegen belül kialakult helyzet tisztázásáig várni akarnak a végrehajtással. Gratz hangsúlyozta, távol áll tőle, hogy Hußéknak tudatos hazafiatlanságot tulajdonítson. Megállapította azonban, hogy az a hangneme, amellyel ők a hazai németseget szolgálni vélik, rendkívül káros, és alkalmas arra, hogy megzavarja a két nép közötti „lelki harmóniát”. Gratz az általa felvetett megegyezést csak „állami szempontból aggálytalan alapon”, tehát nem a *status quo ante* helyreállításának érdekében tudta elképzelni. Közölte Hußszal, hogy a magyar közvélemény annyira bizalmatlan vele és barátaival szemben, hogy az Egyesület vezetésének részükre történő átadása az Egyesület feloszlásának veszélyével járna. Erről győződött meg akkor is, amikor az utóbbi időben a kormány előtt több alkalommal az ügyvezető alelnöki tisztségnek Hußra történő átruházását felvetette.¹¹² Ugyanakkor Gratz a képviselőházban a költségvetési vitában elmondott beszédében is szorgalmazta az iskolarendelet végrehajtását, szükség esetén megoldandónak nevezte a nemzetiségi tanítóképzést, javasolta, hogy a nemzetiségi területeken a szakiskolákban, a földműves és iparos iskolákban az anyanyelven is magyarázzák el a gyakorlati ismereteket, és aggályosnak nevezte az „egyes alsóbb hatóságok” részéről megnyilvánuló erőszakos névmagyarosítást.¹¹³

A magyar kormány a megegyezés helyett időközben intézkedéseket foganatosított a VK vidéki befolyásának visszaszorítására. Ennek alapjául Pataky miniszterelnökségi államtitkár emlékirata szolgált,¹¹⁴ amely szerint a külső befolyás hatására a népközösség alapján álló, egyelőre még csekély kisebbséget alkotó radikálisok már tulajdonképpen kimerítették a hazaárulás fogalmát. A rendőri intézkedések

¹¹⁰ Gratz emlékirata a magyar kormánynak. 1936 eleje (dátum nélküli piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Közli TILKOVSKY (2006): 2. sz. dokumentum.

¹¹¹ TILKOVSKY (1989): 163.

¹¹² GRATZ Gusztáv: Magyarság és németiség. *Pesti Napló*, 1936. április 4. Gustav GRATZ: Ungartum und Deutschum. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. április 12. Huß nyilatkozata. *Pesti Napló*, 1936. április 16. és Gratz válasza. *Pesti Napló*, 1936. április 17. Huß levelei Gratznak, 1936. április 20-án és 25-én (eredetiek), valamint Gratz levelei Hußnak, 1936. április 21-én és dátum nélkül (piszkozatok). MTA Lev. Gh. 2. dob. Gustav GRATZ: Eine Schmähschrift. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. május 3.

¹¹³ KN 1935–1939, VII. köt. 202–203. (1936. május 6.)

¹¹⁴ TILKOVSKY (1989): 164–168. BELLÉR (2002): 92–94.

során a VK számos tagját kihallgatásnak vetették alá. A németországi sajtóban nagy port vert fel a Mühl Henrik bonyhádi orvos ellen elkövetett atrocitás, akit a csendőrök fizikailag is bántalmaztak. Gratz a *Neues Sonntagsblatt*-ban elítélte a csendőri brutalitást, és az ügy szigorú kivizsgálását követelte.¹¹⁵ Június 26-án ítéletet hirdetett a Királyi Kúria a Basch Ferenc ellen „nemzetgyalázás” vádja miatt folyó büntetőperben. A legfelsőbb bírói fórum helybenhagyta és ezzel jogerőre emelte a Pécsi Ítéltábla 5 hónap fogházban letöltendő szabadságvesztést és a politikai jogok háromévi szüneteltetését kimondó ítéletét. Gratz a német követ előtt kijelentette, hogy Basch amnesztiában való részesítése érdekében, akit ő a követ jelenlétében a VK „legtisztább fejének” nevezett, közben fog járni.¹¹⁶ Ezt meg is tette. A miniszterelnöknek javasolta Basch amnesztiában részesítését azzal az indoklással, hogy annak várhatóan kedvező fogadtatása lenne külföldön. Gratz attól tartott, hogy az ítélet végrehajtása esetén a dualizmus kori nemzetiségi perek mintájára hasonló perek sorozata válik szükségessé, amelyeket a radikális elemek egyenesen provokálni fognak. Márpedig a nemzetiségi perek a régi Magyarországon sem érték el céljukat, mert egy mozgalmat nem lehet ilyen úton elfojtani.¹¹⁷

A Gratz által felkínált megegyezés elfogadását javasolta az a helyzetelemzés is, amelyet Török Árpád készített 1936. június 9-ei dátummal. Török a VK iránti szimpátiával, ugyanakkor Gratz törekvéseinek őszinteségében bízva, a magyarországi németiség tényleges lehetőségeit józanul mérlegelve közelítette meg a kérdést. Török abból indult ki, hogy a magyarországi németiség népi tudata nagyon gyenge. Önmagától még a német kérdésnek nevezett problémát sem lenne képes előidézni. Vezetés, vagyis saját nemzetiségi tudattal rendelkező értelmiség nélkül nem tudna a Bleyer által kijelölt úton haladni. Ez a vezetőség nem folytathat olyan akciókat, amelyek a saját felmorzsolódását és ezzel Bleyer történeti művének megsemmisítését eredményezhetik. Török szerint a magyarországi németek két irányzata közül a Basch–Huß-csoport követelései érvényesítése során élesebb hangot üt meg, különösen a népi tudat felébresztésében szeretne határozottabban haladni. A Gratz elnök mögött álló csoport viszont ezen a téren óvatosabb politikát kíván követni, és kerüli a kormánnyal és a közvéleménnyel szemben a konfliktusokat. A Basch–Huß-csoport nemcsak a másik csoport módszereivel elégedetlen, hanem kétségbe vonja annak őszinte szándékát is, és ezzel tulajdonképpen a hazai németiség kizárólagos vezetésére formál igényt. Ez a csoport – folytatta Török – gyengesége miatt kénytelen támadó magatartást mutatni, mert különben az a veszély fenyegetné,

¹¹⁵ Gustav GRATZ: Der Fall Dr. Müll. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. június 21., 4.

¹¹⁶ Mackensen jelentése, 1936. június 30. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 18).

¹¹⁷ „Gömbösnek 1935 végén vagy 1936 elején.” (géppel írt piszkozat, utólagos kivonat). A miniszterelnöknek íródott beadvány nyilvánvalóan téves dátumot tartalmaz, a tényleges keltezés június vége vagy július eleje. MTA Lev. Gh. 2. dob. Közli TILKOVSKY (2006): 6. sz. dokumentum.

hogy teljesen eltűnik. Ma még lehetőség volna arra, hogy Gratzcal megegyezzenek, aki maga is megegyezésre törekszik, és ehhez maga mögött tudja a magyar közvéleményt is. A Gratz ellen felhozott támadásokkal szemben, melyek szerint ő a közvélemény és a kormány segítségét felhasználva egyenlőtlen fegyvereket használ, Török azt hangsúlyozta, hogy a kormányiszervek éppen Gratz közbenjárására álltak el a VK ellen irányuló határozottabb fellépéstől. A két csoport közötti harc kiéleződése esetén arra lehet számítani, hogy az a közvélemény előtt is egyre jobban ismertté válik, és a német mozgalom követői fokozottabban találkoznak a magyar közvélemény ellenségességével. Nem lehet az össznémet közvélemény erőteljesebb támogatására sem számítani, amíg a német kormány számára fontos Magyarország barátsága. Ebből az következik, hogy ha a Basch-Huß-csoport a megállapodást visszautasítja, akkor a kiéleződő harcban magára lesz utalva. Annak kimenetele pedig az erőviszonyok ismeretében nem kétséges: a Bleyer által örökül hagyott német mozgalom megszűnik. Török szerint Gratz őszinte közvetítő. Megvan benne az akarat, és rendelkezik a szükséges tekintéllyel, hogy a kormányiszerveknél a magyarországi németiség érdekét képviselje. Egy olyan gyenge népcsoport esetében, mint a magyarországi németiség, nem engedhető meg, hogy a német érdekeket képviselő bármelyik irányzat kizárólagos vezetésre tartson igényt, és hogy köztük világnézeti küzdelem folyjon.¹¹⁸ Gratz Török memorandumát, amit a szerző minden illetékes helyre eljuttatott, olyan értékes műnek nevezte, amely alkalmas arra, hogy a külföldi német köröket is megnyerje a megegyezés gondolatának. Nem értett azonban egyet Törökkel abban, hogy a megegyezés azért szükséges, hogy annak révén a VK által képviselt ideológia „átmentődjék” mindaddig, amíg a magyarországi németiség német öntudatában kellően megerősödik. Gratz éppen ellenkezőleg azt szerette volna elérni, hogy az együttműködés során Baschék is belássák: az egyetlen helyes irány az, amit ő képvisel. Céljának a magyarországi németiség körében egy olyan ideológiának a kialakítását tekintette, amely összhangba hozható egy, a reményei szerint kedvező irányba fejlődő magyar közvélemény szellemével.¹¹⁹

Gratz 1936 júliusában mind a népi német mozgalom megszüntetésére, mind pedig az azzal való megegyezésre forgatókönyvet dolgozott ki. Úgy látta, a „szélső áramlatok” egyrészt a német kisebbségek ügyeivel foglalkozó egyes németországi társadalmi szervezetekben, másrészt pedig a radikális irányzattal rokonszenvező német parasztokban találják meg támaszukat. A népi német mozgalom megszünte-

tésére azért látott lehetőséget, mert akkoriban olyan értesítéseket szerzett, hogy a Németországból érkező titkos pénzügyi támogatások a magyar külügyminiszter felszólalására abbamaradtak. Gratz elérhetőnek látta – a későbbi események függvényében tévesen –, hogy a németországi körök az Egyesület általa fémjelzett irány mellett foglaljanak állást. Nézete szerint ebben az esetben a radikálisok mozgalmától összeomlana. A „szélsőséges áramlatokkal” rokonszenvezőknek az Egyesületből való eltávolítását, az egyesületi vezetőséggel szembehelyezkedő helyi csoportoknak pedig a felosztását helyezte kilátásba. Ebben a tekintetben fontosnak vélte, hogy a helyi hatóságok ne akadályozzák, sőt inkább támogassák a módosabb gazdáknak az Egyesületbe való belépését. A „szélső irányzatot” képviselő személyek – például Basch, Faulstich, Mühl – kizárását az MNNE alapszabályának következetes betartásával kívánta végrehajtani. Ez ugyanis kimondta, hogy az egyesületi tagdíjakat félévente előre kell befizetni. A népi német irányzat képviselői ezeket ellenzéki álláspontjukból következően egy ideje nem fizették. Ezért lehetőség nyílt arra, hogy az amúgy is zavaros tagnyilvántartás felülvizsgálatakor egyszerűen töröljék őket. Abban az esetben pedig, ha utólag jelentkeznének, akkor az új belépési szándéknak minősíthető, és a felvétel az alapszabály értelmében indoklás nélkül megtagadható lenne. Így Gratz elképzelésének megfelelően biztosítható lenne, hogy a közgyűlésen ne tudjanak részt venni a nemkívánatos elemek. Hangsúlyozta azonban, hogy a kizártak számát lehetőleg minimalizálni szükséges, mert különben a külföldi német sajtó azt fogja terjeszteni, hogy az Egyesület az összes öntudatos német elem kizárásával már nem tekinthető a magyarországi németiség érdekei képviselőjének. Gratz ebből a megfontolásból a kevésbé exponált elemek részére fenntartaná az Egyesületbe való visszatérés lehetőségét. Szerinte sokan szakítanának a népi német csoporttal, ha azt tapasztalnák, hogy a hatóságok nem tűrik annak tevékenységét. Ezért Gratz szerint hasznos lenne olyan hatósági intézkedéseket tenni, amelyek az érintettekben ezt a benyomást megerősítenék.¹²⁰ A Basch-Huß-csoporttal való megegyezés lehetőségét Gratz nem belpolitikai, hanem külpolitikai szempontból tartotta volna fontosnak. Nem kételkedett ugyanis abban, hogy azt el lehet fojtani. Az egyezséget úgy képzelte el, hogy az Egyesület vezetőségének álláspontját a népi német csoport képviselői elfogadják, s ez alkolomból tett nyilatkozatukból egyértelműen kiderülne, hogy nem az Egyesület vezetősége változtatta meg irányvonalát, hanem a radikális csoport tért vissza ahhoz. Huß ügyvezető alelnökké választását ezúttal sem tartotta kívánatosnak, de külpo-

¹¹⁸ Árpád TÖRÖK: Zur Lage des Deutschtums in Ungarn. 1936. június 9. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 18), valamint MTA Lev. Gh. 2. dob. Magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 4. sz. dokumentum. Vö. TILKOVSKY (1989): 172–174.

¹¹⁹ Gratz levele Török Árpádnak, 1936. június 26. (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 5. sz. dokumentum.

¹²⁰ Mackensen 1936. augusztus 4-ei jelentésében kétségét fejezte ki aziránt, hogy a *Kameradschaft* egyes tagjainak kihallgatásában Gratz keze benne volt. A követ szerint Gratz őszintén törekszik a megegyezésre, és nem élne ilyen eszközökkel. BA R1501/3330 3–4. fol. Ezzel szemben Faulstich 1936. július 10-ei levelében a kihallgatások mögött a végrehajtás módja alapján Gratz ellenük irányuló akcióját sejtí. Uo. 5. fol. Utóbbi véleménye tehát közelebb állt az igazsághoz.

litikai tekintetben ezt a megoldást is megfontolandónak nevezte, mert abban az esetben a magyarországi német kisebbség köreiben fennálló válságot Németországban megoldottnak tekintnék, és a német kisebbség kérdése nem zavarná a magyar–német viszonyt. A várakozásai szerint zökkenőmentesen lefolyó augusztusi közgyűlésen teljesen új vezetőséget választanának, és ezzel ő befejezettnek tekintené a feladatát.¹²¹

Gratz a miniszterelnökség engedélyével a fentiek értelmében kezdett tárgyalásokat a VK képviselőivel, Basch Ferencel és Goldschmidt Györggyel. A megegyezés feltételeként az ellenzéki csoport külön akcióit lehetővé tevő *Volksbote* című évente tízszer megjelenő folyóirat a Kultúra kiadó és a Bude nevű egyetemi kollégium felszámolását jelölte meg. Július végén a tárgyalások kapcsán Gratz arról tájékoztatta Gömböst, hogy a VK képviselői készek minden külön akciójuk megszüntetésével elfogadni az MNNE-nek az utóbbi időben követett irányvonalát. A *Volksbote* további megjelentetéséhez azonban ragaszkodnak, annak kinyilvánításával, hogy a lap a jövőben nem foglalkozik a németsegen belüli ellentétekkel. Szintén megtagadták a Kultúra kiadó megszüntetését, a Bude egyetemi internátussal kapcsolatban pedig azt közölték, hogy amióta nem tudnak ösztöndíjakat fizetni, az már nincs a kezükben. Ami a személyi kérdéseket illeti, a Basch Ferenc által korábban a betöltött főtítkári tisztségre igényt tartottak, viszont az ügyvezető alelnöki poszt üresen hagyásába egyelőre beleegyeztek volna. A tárgyalásokat összegezve Gratz arra a következtetésre jutott, hogy a megegyezés reményéről le kell mondani, mivel a megegyezés feltétele, a külön akciók megszüntetése nem biztosított. Az Egyesületet azokkal kell újraszervezni, aki eddig is az elnök mellett álltak. Ez azonban azzal fog járni – folytatta Gratz –, hogy az utódállamokban és a birodalmi körökben kétségbe vonják, hogy az Egyesület a hazai németiség jogos képviselőjének tekinthető-e. Gratz szerint nem vitás, hogy az ellenzéknek jelentős számú követője van a hazai németiség között. Kárhoztatta, hogy sürgetése ellenére a hatóságok nem segítettek elő a mérsékelt elemek belépését az Egyesületbe, és így a radikálisoktól eltérően nincsenek tömegek a hivatalos MNNE mögött. Vagyis Gratz elismerte, a népi német csoportnak jelentős bázisa van. Az ellenzékkel szembeni küzdelem sikerét továbbra is az iskolarendelet maradéktalan végrehajtásában és a megbízható elemeknek az Egyesületbe való bevonásában látta.¹²² Ezek után a megegyezésre természetesen nem került sor, hiszen annak megvalósíthatóságában Gratz sem hitt. Emlékirataiban a tárgyalások sikertelenségéért a magyar kormányt

tette felelőssé, mert állítása szerint amikor Baschékkal megegyezésre jutott abban, hogy két-három képviselőjük helyet kap a vezetőségben, a miniszterelnökség megváltoztatva korábbi álláspontját, az ellenzéknek csak egy képviselőjét engedte volna be az Egyesület vezetésébe. Így a tárgyalások zátonyra futottak.¹²³ A *Magyar Szemle*-beli cikkében viszont a tárgyalások megakadását az ellenzék túlzott követelésével magyarázta, mely szerint a felkínált egy hellyel szemben a VK az alelnöki és a főtítkári tisztséget is magának igényelte, amely alapon nem jöhetett létre megegyezés.¹²⁴ A források alapján elmondható: a megegyezést sem a magyar kormány, sem a VK nem gondolta komolyan. A kormány a radikális elemeknek az Egyesülettől való távoltartását akarta elérni.¹²⁵ Baschék a kompromisszum fejében támasztott feltételek elfogadásával programjuk lényeges feladására kényszerültek volna, ezért csak taktikai megfontolásból bocsátkoztak tárgyalásba, nem akarván a közvélemény előtt a tárgyalások sikertelenségének ódiumát magukra venni.¹²⁶

A megegyezés megghiúsulása után az MNNE – egyéves kihagyás után – soron következő XI. közgyűlésén a Gratz-féle irányzat győzelmet aratott. Az 1936. augusztus 20-án megtartott közgyűlésen 63 helyi csoport több mint 700 képviselője vett részt, és közülük csupán tizenhárom volt ellenzéki. A közgyűlés ilyen összetételét Gratz tervének megfelelően – „bizonyos erőszakosságok segítségével”¹²⁷ – úgy sikerült biztosítani, hogy a tagság felülvizsgálatával új tagsági igazolványokat bocsátottak ki. Azok a tagok, akik az elnökséggel való szembenállás miatt tagdíjat nem fizettek, tagságukat az alapszabály értelmében elvesztették, s így a közgyűlésen nem jelenhettek meg. Gratz elnöki beszámolójában szólt az ellenzékkel folytatott tárgyalásokról. Hangsúlyozta, hogy az egység nem lehet öncél. Annak ára az iskolarendelet végrehajtása, amely már több helyen megkezdődött. A tizenhárom ellenszavazattal elfogadott alapszabály-módosítás a centralizáció irányába mutatott. Az Egyesület politikájának meghatározása az elnök és az igazgató jogköre lett. A megválasztott új vezetőség szinte teljesen Gratz híveiből tevődött össze. Elnökké ismételten Gratzot választották. Az ügyvezető igazgató Pintér László, a főtítkár Faul-Farkas János, a titkár Léber Lajos lett. A főtítkári jelentésből kiderül, hogy a tagdíjhátralékosok törlésével az Egyesület taglétszáma 20 ezer főről 5646 főre, a helyi csoportok száma 192-ről 108-ra csökkent. A radikális elemeknek a vezetőségből – most már közgyűlési határozattal – történt kiszorítása tehát azzal fenyegetett, hogy a vezetőség alól „kimegy” az Egyesület. Talán

¹²¹ Gratz a kormányhoz. (Cím nélküli piszkozat, 1936. július *Kompromisszum?* kézírásos megjegyzéssel) MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹²² 2 db megegyezéstervezet. (Cím nélküli, német nyelvű piszkozat.); Gratz levele Baschnak és Goldschmidtnek, 1936. július 28. (piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. Utóbbi közli magyar nyelven TILKOVSKY (2006): 9. sz. dokumentum. Gömbösnek írt levél 1935. augusztus. [helyesen 1936. július 28.] MTA Lev. Gh. 2. dob. Közli TILKOVSKY (2006): 10. sz. dokumentum.

¹²³ GRATZ (2009): 505–506.

¹²⁴ GRATZ Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 365.

¹²⁵ TILKOVSKY (1989): 177.

¹²⁶ Werkmeister követségi tanácsos Twardowski követségi tanácsosnak (Külgügyi Hivatal), 1936. július 14. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 34 (Bd. 18) E683710–11.

¹²⁷ Gratz levele Fuchs Richárdnak, az Urikány-Zsilvölgyi Rt. vezérigazgatójának, 1936. december 17. MTA Lev. Gh. 2. dob.

éppen ezzel magyarázható a közgyűlés azon határozata, hogy az ellenzék számára öt helyet fenntart a választmányban. Ezzel mintegy továbbra is nyitva hagyta a kaput a megegyezésre.¹²⁸

2.3. A népi német irányzat kizárása után

Az immár kizárt ellenzék teljes figyelmen kívül hagyása több okból sem volt lehetséges. Az ugyanis német birodalmi forrásokból továbbra is pénzügyi támogatásban részesült. Befolyása a helyi csoportok tetemes részében jelentős volt. A kizárt ellenzék ezen befolyásának csökkentését csak az iskolarendelet kielégítő végrehajtásával lehetett volna elérni. Mivel az továbbra is váratott magára, s a korábbi tapasztalatok alapján az azzal kapcsolatos kétségek nem voltak megalapozatlanok, Gratz a következő hónapokban sem zárkozhatott el a megegyezéstől. A legnagyobb nehézséget abban látta, hogy Huß és barátai a hazai némettség között „bizonyos könnyelműtlen berlini körök törekvéseinek exponensei”, akik a magyarországi viszonyokról csak homályos képpel rendelkeznek. Az Egyesület elnöke egy olyan sajtónyilatkozatot kívánt a VK részéről, amelyben egyértelműen állást foglalnak amellett, hogy amennyiben az általuk hirdetett népközösségből és az államhűségéből adódó kötelezettségeik között konfliktus keletkezik, akkor az utóbbit részesítik előnyben. Gratz ezzel kettős célt követett. Egyrészt egy ilyen nyilatkozat a VK-val történő megegyezést a magyar közvélemény előtt szalonképesebbé tette volna; másrészt pedig – s talán ez volt a fontosabb szempont – egy ilyen nyilatkozat a VK-t ellentétbe hozhatta volna németországi támogatóival. Az ellenzékbe szorított elemek éppen ezért kitértek az egyértelmű állásfoglalás elől. Gratz biztosította Hußt, hogy az iskolareform maradéktalan végrehajtását tekinti legfontosabb céljának. A nézetek közeledése nélkül megállapodtak abban, hogy legalább a személyes támadásoktól kölcsönösen tartózkodni fognak.¹²⁹

Miközben a VK vidéken sikeresen agitált a helyi csoportok Gratz-irányzatú vezetősége ellen, ezek között a 300 tagot számláló mágocsi csoport felbomlása volt a leglátványosabb,¹³⁰ Gratz igen békülékeny hangot ütött meg ellenfeleivel szemben. Ugyan a sajtó hasábjain a saját irányvonalát nevezte a bleyeri örökség folytató-

¹²⁸ Das ungarländische Deutschtum hält dem UDV die Treue. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. Vö. BELLÉR (2002): 100–101.

¹²⁹ Gratz levelei Hußnak, 1936. október 24. [magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 12. sz. dokumentum], november 15. [magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 15. sz. dokumentum] és december 8. (piszkozatok). Huß levelei Gratznak, 1936. október 28. [magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 13. sz. dokumentum], november 3., 13. [magyar nyelven közli TILKOVSKY (2006): 14. sz. dokumentum], november 16., december 3., 6. és 10. (eredetiek). MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹³⁰ Offener Brief an die Mitglieder des UDV in Mágocs. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. január 31.

jának, de elismerte, egyik fél sem formálhat igényt politikája igazságának kizárólagosságára. Úgy gondolta, az idő fogja eldönteni, kinek van igaza. Hangsúlyozta, hogy az MNNE vezetése komolyan veszi a magyarországi némettség kulturális érdekeinek védelmét, s nem lát okot annak kétségbe vonására, hogy az Egyesület vezetőségével szemben álló csoport hazafiatlan törekvéseket követne. Nem vitatta ellenfeleitől a jó szándékot, az ellentétek gyökerét nem annyira az elvekben, hanem inkább a módszerek, az előrehaladás ütemében jelölte meg. Éppen emiatt nem tartotta továbbra sem lehetetlenné a kiegyezést. Gratz óvta a hazai németséget a „német mintájú diktatúrára” törekvő pártoktól, mert a nemzetiszocializmus Magyarországon olyan nacionalista alapon szerveződne, amely teljesen lehetetlenné tenné a kisebbségi jogok érvényesülését.¹³¹

A Gratz-irányzat orgánumban, a *Neues Sonntagsblatt* 1937. évi újévi számában Huber János kanonok elismerte, hogy az első évben az iskolarendelethez fűzött remények nem teljesültek.¹³² Január elején Gratz is kritikával illette az egyes magyarországi németek nyilatkozatai miatt indított pereket, amelyek a századforduló nemzetiségi pereire emlékeztették. Elítélte az erőszakos névmagyarosítást. Németországtól viszont azt várta, hogy a külföldi némettség kérdését ne azonos módon kezelje, hanem Magyarország esetében vegye figyelembe, hogy Németországgal szoros baráti viszonyt ápoló államról van szó, a német kisebbség tekintetében felmerülő ellentétek tompítására, ne a kiélezésére törekedjék. A magyar kormánynak pedig azt tanácsolta, hogy a kisebbségekre vonatkozó helyes elképzeléseit a „legutolsó falusi jegyző és csendőrőrmester” számára is tegye nyilvánvalóvá.¹³³ Németországban egyre élesebben kritizálták Gratzot nyilatkozatai miatt. A budapesti követ jelentésében ezzel ellentétben éppen azt emelte ki, hogy azokból is kitűnik: Gratz nemcsak opportunista taktikus [ein opportunistischer Nur-Taktiker], hanem őszintén támogatja Darányi miniszterelnök fáradozásait a kisebbségi kérdésben.¹³⁴

Egyelőre azonban továbbra is az MNNE volt defenzívában vetélytársával, a VK-val szemben. A mágocsiak példája Tolna és Baranya megyében egyaránt követőkre talált. Az önkéntes elszakadási mozgalomból adódó presztízavesztést elkerü-

¹³¹ Gustav GRATZ: Unsere Bestrebungen. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. november 15. Uő: Ohne Gift und Galle. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. november 22. Uő: Die Namensmagyarisierung. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. december 13. Uő: Der Nationalsozialismus und das ungarländische Deutschtum. *Neues Sonntagsblatt*, 1936. december 27. Heinrich MÖHL: „Der Nationalsozialismus und das ungarländische Deutschtum”. *Deutscher Volksbote*, 1937. január.

¹³² Johannes HUBER: Rückblick und Ausblick. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. január 3.

¹³³ Nincs béke a magyarországi némettség szembenálló csoportjai között. (Gratz Gusztáv nyilatkozata) *Pesti Napló*, 1937. január 10. Gustav Gratz über die deutsche Frage in Ungarn. *Neues Politisches Volksblatt*, 1937. január 12. Dr. Gustav Gratz über die Probleme des ungarländischen Deutschtums. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. január 17.

¹³⁴ Mackensen jelentése, 1937. január 21. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 35 (Bd. 20) és BA R1501/3330 126. fol.

lendő a hatóságok több helyütt (Gyöng, Szárazd) maguk oszlatták fel a helyi csoportokat.¹³⁵ Január elején Basch egy hónappal a kiszabott büntetésének leülése előtt amnesztiával szabadult. Visszatérése a népi német mozgalomba, most már a „népi hős” rekvizitumával is felszerelve, fokozta annak harci szellemét.

A két tábor között az év elején tapasztalható viszonylagos szélcsend végét a sajtóban is tükröződő viharos támadások jelezték. A VK lapja, a *Deutscher Volksbote* vitatta, hogy az MNNE autonómiával rendelkezik, és Gratz liberalizmusát támadta, amely nem felel meg az új idők kívánalmainak, ezért sem az Egyesület, sem pedig Gratz nem képes a magyarországi német népcsoport érdekeit képviselni. Gratz pedig a nemzetiszocializmussal való kacérkodással és nemzetiszocialista agitációval vádolta ellenfeleit, s őket tette felelőssé azért, hogy az iskolarendelet végrehajtása egy évet csúszott. A vita során ismételten felmerült a bleyeri örökség kérdése: mindkét irányzat magát tekintette hiteles örökösnek. Ahogy a radikális irányzat nehezen tudta volna a tényekkel szemben tagadni, hogy náci propagandát folytat, úgy Gratz állítása, hogy az Egyesület autonómiával bír, és a vezetőségben már nincsenek kormányképviselők, éppúgy nem felelt meg a valóságnak.¹³⁶

Gratz az év első hónapjaiban a VK tevékenységének fokozódását látva ismételten emlékiratban fordult a kormányhoz, amelyben a kialakult helyzetre megoldást javasolt. Megállapítása szerint a Németországból támogatott radikális német kisebbségi akció, amelyet Baschnak és barátainak az MNNE-ből való eltávolításával átmenetileg sikerült megzavarni, ismét lendületet vett és „szervezett alakot öltött”. A radikális csoport vezetősége a külföldi könyvek és nyomtatványok terjesztésével foglalkozó Kultúra Kft.-ben tömörül. Ez azonban aligha termelheti ki a meglegelősen nagy személyzet fizetését. Úgyszintén csak birodalmi forrásokból képzelhető el a *Deutscher Volksbote* című lap működtetése, számos időszak kiadvány kiadása, és az utánpótlás biztosítását szolgáló két egyetemi internátus fenntartása is. Gratz beszámolt arról is, annak ellenére, hogy a Basch-Huß-csoport tiltakozik a hitlerista eszmék terjesztésének vádjá ellen, neki adatai vannak arról, hogy Baschék jó ideje nemzetiszocialista propagandaanyagot osztogatnak a vidéken élő bizalmi embereik között. „Így szemünk előtt lassan kifejlődik és megerősödik egy német szolgálatban álló szervezet egységesen vezetett központtal, a különböző vidékeken elhelyezett bizalmi férfiakkal, külön sajtóval és külön szervezettel az ifjúság nevelésére, amely szoros kapcsolatot tart fenn a németországi körökkel az

¹³⁵ BELLÉR (2002): 121. A Basch-csoport és az MNNE vezetősége között a helyi csoportokért dúló harcra lásd BELLÉR (2002): 256–260.

¹³⁶ Gustav GRATZ: Richtigstellungen und Bemerkungen. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. január 17. Uő: Noch einmal die Frage der Namensmagyarisierung. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. január 24. WEIDLEIN (1996): 124–125., 157. és 161–162. Vö. TILKOVSKY (1989): 201. és 204. és BELLÉR (2002): 115–116.

»Auslandsdeutschtum« kérdésével foglalkozó ottani szervezetek útján, amelyek ennek a tervszerű akciónak költségeit is fedezik.” Gratz újfent megismételte a hazai német kisebbségnek a magyar kormányok által is jogosnak elismert kívánságait. Ezek teljesítése nélkül a radikálisokkal szembeni küzdelem nem vezethet eredményre. Az a tény, hogy az 1935 karácsonyán kiadott iskolarendelettel szemben táplált remények az első év elteltével nem váltak valóra, „a hazai németiséget alkalmas talajja teszi a Németországból szított elégtelenség és izgatás számára”. Gratz rámutatott arra is, hogy a rendelet végrehajtása a katolikus felekezeti népiskolákban ütközik különösen nagy nehézségekbe. (Az érintett iskolák kb. 90%-a egyházi fenntartású, 85%-ban katolikus volt.)¹³⁷ Szóvá tette azt is, hogy míg a C-típusú iskolák vegyes nyelvűvé alakítása vontatottan halad, addig Nyugat-Magyarországon a rendeletre hivatkozva számos teljesen német tannyelvű iskolát alakítottak vegyes tannyelvűvé. Nyomatékosította: az iskolarendelet végrehajtása a külföldről támogatott agitáció elleni sikeres harc alapfeltétele. Ellenkező esetben a magyarországi németiség „a horogkeresztes propaganda áldozatává és fészkévé fog válni”. Mivel Gratz a VK elleni fellépést a nyilvánosság előtt azzal indokolta, hogy csak így biztosítható az iskolarendelet végrehajtása, ezért annak kudarca esetére ismételten kilátásba helyezte az elnökségről való lemondását. Szükségesnek nevezte a német nyelvű tantervek kiképzését is, újra és újra helytelenítette a névmagyarosítás erőltetését és a nemzetiségi pereket. Lehetetlen állapotnak nevezte, hogy az alsóbb hatóságok és a csendőrség zaklatják és pénzbírsággal sújtják az MNNE tagjait, felelősségre vonják a kormány által támogatott *Neues Sonntagsblatt* olvasóit és az Egyesület kiadásában megjelenő naptár vásárlóit. Ennek az a következménye, hogy a nyilvánosság ellenőrzése alatt működő MNNE tevékenysége számtalan nehézségekbe ütközik, míg a radikálisok titkos mozgalma szabadon terjedhet. Nem először javasolta azt is, hogy a magyar kormány a külföldről kulturális célokra érkező támogatásokkal szembeni elutasító magatartását vizsgálja felül. Ennek feltétele lenne – folytatta Gratz – a népközösség elvének „kompromisszumos, politikailag aggálytalan értelemben” történő elfogadása. Ez végeredményben a külföldi magyar kisebbségek tekintetében is hasznos lehet. Az emlékirat szerint hiba lenne, ha a VK elleni erélyes rendszabályok megindítása előtt nem kísérelnék meg a felvázolt alapon történő megegyezést. Erre kitűnő lehetőséget teremt Kozma belügyminiszter múlt év végi berlini látogatásán a kisebbségi kérdésben elhatározott kétoldali nyilatkozattétel teremtette kedvező légkör. Az MNNE elnöke a tárgyalásokat Berlinnel javasolta, mert a Basch-Huß-csoport vezetőit egzisztenciájuk annyira a jelenlegi állapotok fennmaradásához köti, hogy a velük való megegyezés kilátástalan. Arra az esetre, ha a magyar kormány a megegyezést elutasítaná, vagy annak megkísérlése nem járna eredménnyel, nem marad más, mint a Basch-Huß-csoport

¹³⁷ *Nation und Staat*, 1937. január, 234.

erőszakos letörése – áll Gratz emlékiratában. Ezen esetben a következő intézkedéseket tartotta szükségesnek: a Kultúra Kft. megszüntetése, a VK vidéki útjainak rendőri megfigyelése, az agitáción tetten ért személyek kitoloncolása, esetleg az illetékes vármegyéből való kitiltása, a VK sajtótermékei megjelenésének és a külföldről közvetlenül magyarországi címekre küldött sajtótermékek kézbesítésének megakadályozása. Fel kellene világosítani a hazai németiséget Huß és Basch külföldi érdekeket szolgáló tevékenységéről. Fontolóra kellene venni, hogy az MNNE csatlakozzon-e a Bécsben Schiemann vezetése alatt alakulóban levő szervezethez, amely a „nem-gleichschaltolt” német kisebbségeket igyekszik tömöríteni, és élesen szemben áll Berlinnel. Esetleg a nemzetközi fórumokon is fel kellene lépni a Németország részéről megnyilvánuló beavatkozási kísérletek ellen. A VK szétverésére irányuló intézkedések sikerében Gratz kevésbé hitt, ezért a megegyezés megkísérlését részesítette előnyben.¹³⁸

A kormány azonban a jelek szerint elzárkózott a VK-val történő megegyezés elől, és a kisebbségek ügyében a magyar és a német kormány közötti kétoldalú nyilatkozatsere is váratott magára. Az MNNE helyzetének megerősítésére viszont 1937. november 1-jétől jelentősen – 12 ezer pengőről 45 ezer pengőre – emelték az Egyesület állami szubvencionálását. Cserében viszont a kormány az MNNE-től határozottabb fellépést várt a VK-val szemben.¹³⁹ Gratznak Günter Berkával, a VDA osztrák szervezetének (Schulverein Südmärk) képviselőjével folytatott tárgyalásai és levélváltása azt mutatták, hogy a megegyezés lényegét érintő pénzügyi támogatások kérdésében nincs kilátás a felfogások közelítésére. Gratz Berka és Ferdinand Uexküll-Güldenband báró, az Európai Nemzetiségi Kongresszus főtitkára előtt azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben a VK nem hagy fel az MNNE helyi csoportjainak a felosztására irányuló törekvéseivel, akkor a támogatásban részesülők listájával kipakol a képviselőház nyilvános ülésén. Erre azonban már csak azért sem került sor, mert Berka erre az esetre a Budapest és a határon túli magyar kisebbségek közötti kapcsolatok nyilvánosságra hozását helyezte kilátásba.¹⁴⁰

1937 tavaszán a két irányzat közötti vita hangneme sokkal élesebbé vált. Nem egymás meggyőzésére, hanem teljes háttérbe szorítására törekedtek. Már a sajtóban sem a módszerek, hanem az alapelvek különbözőségéről volt szó. Gratz március 28-án sváb főiskolai hallgatók előtt az Egyesület által követett utat nevezte a

¹³⁸ „Entweder-oder”. Gratz memoranduma a kormánynak, 1937 eleje (cím és pontos dátum nélküli piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹³⁹ TILKOVSKY (1989): 214. BELLÉR (2002): 124., 261–262.

¹⁴⁰ Günter Berka levelei Gratznak, 1937. február 17-én, március 2-án és április 2-án. Gratz levele Berkának, 1937. március 12-én. MTA Lev. Gh. 2. dob. Uexküll véleménye szerint a fenyegetésnek elsősorban az volt a célja, hogy a VK tárgyaláskészségét „fokozza”. „Gratz valószínűleg sokkal ravaszabb róka annál, semhogy ne látná”, hogy az ilyen fenyegetésnek saját magára nézve is kellemetlen következményei lennének. Gedächtnisprotokoll von Uexküll (1937. február) PA AA R60497.

realitásokkal számoló, helyes útnak.¹⁴¹ A *Neues Sonntagsblatt* április 4-ei száma nyílt támadást hirdetett a VK ellen. A vezércikk szerint nem tűrhetők tovább a VK „aljas támadásai” és „Bleyer művével”, az MNNE-vel szemben folytatott aknamunkája. A szám leleplezést közölt Baschról, aki az újság állítása szerint még egyesületi főtitkársága idején nemzetiszocialista irodalmat tartalmazó könyvtárat tartott fenn az Egyesület egyik helyiségében, és azt magával vitte, amikor felfüggesztették tisztségéből. Basch a cikkekre reagálva a könyvtár létezését nem is tagadta.¹⁴² Gratz tollából a hetilap ezen számában egy igen kormánybarát cikk is megjelent: eszerint a magyarországi németiség legértékesebb szövetségese a magyar kormány, amely küzd a magyar társadalom azon rétege ellen, amely rövidlátásból akadályozza a nemzetiségi rendeletek érvényre jutását. Gratz szemére vetette Baschéknak, hogy csak a hibákat keresik, és cselekedeteiket az határozza meg, hogy mi tetszik „berlini barátainak”, akiknek a támogatása nélkül „életjelet sem tudnának adni magukról”. Ezenkívül ismételt arra figyelmeztetett, hogy nemzetiszocializmus Magyarországon csak szélsőségesen nacionalista, sőt magyar sovínisza alapon jöhetne létre, amely a hazai németiség teljes elnyomásához vezetne.¹⁴³ A VK nevében Goldschmidt György válaszolt a *Neues Sonntagsblatt* támadásaira. Egyenesen kétségbe vonta, hogy a magyarországi német mozgalomban két irányzat létezik, mert szerinte az MNNE nem tekinthető német szervezetnek.¹⁴⁴ Az MNNE-nek az a törekvése, hogy ellenzékét náci színezetűként állítása be, nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy ezzel egy időben a kormány is lépéseket tett a nyilas mozgalom terjedésének visszaszorítására. Április közepén a belügyminiszter betiltotta Szálasi Nemzeti Akarat Pártját.

A *Neues Sonntagsblatt* április 4-ei száma nagy érdeklődést váltott ki a magyar közvéleményben is. (A szám után olyan nagy kereslet mutatkozott, hogy azt az utánrendelésekkel sem tudták kielégíteni.) A budapesti sajtó leköszölte a *Neues Sonntagsblatt* leleplezéseit, és határozottan kiállt az MNNE vezetősége mellett, és annak támogatására szólított fel. Bajcsy-Zsilinszky a *Magyarországban* sürgette a magyar hazához való hűségéért cserében a német kisebbség jogos kulturális kívánságainak teljesítését. Gratz a *Szabadság* hasábjain támadta azokat a németországi társadalmi köröket (hangsúlyozta – nyilvánvalóan diplomáciai okokból –, hogy nem a hivatalos körökről van szó), amelyek ellentétes nyilatkozataik ellenére beavatkoznak a magyarországi németiség irányzatai között folyó küzdelembe.

¹⁴¹ Die schwäbischen Hochschüler für den UDV. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. március 28.

¹⁴² Gegen den inneren Feind! és „An den Pranger” oder: wer ist „gemeiner Lügner?”. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. április 4.

¹⁴³ Gustav GRATZ: Irrtümer und Entstellungen. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. április 4. Vö. TILKOVSKY (1989): 214. BELLÉR (2002): 124–125.

¹⁴⁴ WEIDLEIN (1996): 165–166.

Ugyanakkor arról panaszkodott, hogy a klérus egy része és egyes helyi hatóságok tévesen értelmezett hazafiasságból akadályozzák az iskolarendelet végrehajtását és a hazafias alapon álló MNNE tevékenységét.¹⁴⁵ Az utóbbira példa Ceglédbercel és a Veszprém megyei Románd, ahol a helyi hatóság visszavonatta a belépési nyilatkozatokat, és megtiltotta a tagtoborzó gyűlések megtartását.¹⁴⁶

A magyarországi némettség kormányhű és radikális irányzatai 1937 tavaszán tehát egymás kölcsönösen kíméletlen támadásába kezdtek. Baschék az MNNE-t nem tekintették a magyarországi némettség képviselőjének, a Gratz vezette irányzat pedig idegen érdekek kiszolgálóinak, a náci ideológia szálláscsinálóinak tartotta Baschékat.¹⁴⁷ A korábbi évek gyakorlatától eltérően ezúttal nem az államalapítás ünnepén és nem a Budai Vigadóban megtartott egyesületi közgyűlésen az egy évvel korábban kizárt ellenzék számára fenntartott öt választmányi hely betöltése is a megegyezés lehetőségének feladására utalt. A megegyezés meghiúsulásáért az elnök viszonylag csekély számú hallgatóság előtt megtartott beszédében természetesen a másik oldalt tette felelőssé, amely nem elégedett meg a számára felkínált Egyesületen belüli ellenzék szerepével, hanem a vezetés megragadására törekedett. A jelen két legfontosabb feladatát az iskolareform megvalósításában és az MNNE szervezeti megerősítésében jelölte meg. Gratz sikerként értékelte, hogy az elmúlt évben több német községben vezették be a német oktatást, mint azt megelőzően bármikor. A miniszterelnök a képviselőházban elítélte az erőszakkal történő névmagyarosítást. Az Egyesület szervezeten belül is megerősödött. A helyi csoportok száma 111-ről 117-re növekedett, a taglétszám pedig 5600-ról 9963 főre. Ez azonban jócskán elmaradt az 1933/34-es 27 ezres tagszám mögött. Az Egyesülettől elpártoltak jelentős részének támogatását minden bizonnyal a VK élvezte.¹⁴⁸

Ugyanakkor az MNNE német birodalmi megítélése mélypontra jutott. A VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle [Népi német Közvetítőszerv]), a külföldi német népcsoportok egységes irányítására 1936 tavaszán létrehozott szerv június végi határozata kimondta, hogy a magyarországi német népcsoport egyedüli képviselőjeként a VK ismerhető el. Az MNNE Gratz körül csoportosuló személyiségei hiányos népi német beállítottságuk miatt partnerként nem jöhetnek szóba.¹⁴⁹ A VDA vi-

¹⁴⁵ *Neues Sonntagsblatt*, 1937. április 25.

¹⁴⁶ Die ersten Versammlungen des UDV im Bakonyer Walde. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. április 11. Ceglédbercel will eine Ortsgruppe. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. április 18. Zwei Dokumente, die für sich sprechen. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. május 2.

¹⁴⁷ Lásd Gratznak a *Neues Sonntagsblatt*-ban megjelent cikkeit: Neue Entstellungen und Unwahrheiten, 1937. május 16. Unser Ziel, 1937. május 30. Mein volkspolitische Bekenntnis, 1937. június 20. és Unkraut, 1937. június 27.

¹⁴⁸ Nach der XII. Generalversammlung. *Neues Sonntagsblatt*, 1937. június 20. *Deutschungarische Probleme*: 234–239. Vö. BELLÉR (2002): 131–132.

¹⁴⁹ A VOMI a Külügyi Hivatalnak, 1937. július 7. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 35 (Bd. 20). Vö. TILKOVSKY (1989): 233–234. BELLÉR (2002): 133–134.

szont Gratz cikkeiből idézetgyűjteményt állított össze annak bizonyítására, hogy a legitimista, zsidóbarát, a népközösség gondolatát elutasító egyesületi elnök alkalmatlan a magyarországi német népcsoport érdekeinek képviselésére.¹⁵⁰

Ennek ellenére a Széll József belügyminiszter és Rudolf Heß közötti nyilatkozatcsere a magyarországi német kisebbség kérdésében, amely hosszas előkészítés és halogatás után július közepén létrejött, a magyar kormány és az MNNE számára volt sikerként értékelhető. Heß, a Führer helyettese ugyanis kifejezte reményét, hogy a magyarországi német népcsoport politikai és gazdasági egyenjogúsága mellett kulturális téren is háboríthatatlanul fejlődhet, és ezzel párhuzamosan, tekintettel a német és magyar nép közötti évszázados barátságra, hű marad a magyar államhoz.

A nyilatkozatcsere az előzetes várakozások ellenére azonban nem változtatott a tényleges helyzeten: sem az MNNE és a VK közötti ellenségeskedések, sem pedig a külföldi német sajtó magyarellenes hangja nem mérséklődött. Gratz a személyét ért támadásokra igen harciasan reagált. Minél hevesebben támadják, annál inkább törekszik annak a könnyelmű agitációnak a megakadályozására, amellyel a berlini köröknek a szomszédos országok németiségét sikerült annyira felheccelni, hogy a különböző pártok már döronggal támadnak egymásra. Magyarországon ez nem fog nekik sikerülni – nyilatkozta Gratz eltökélten.¹⁵¹

A két irányzat közötti háborúban csatanyeréssel ért fel, hogy augusztus 21-én a VK szervezésében avatták fel Bleyer síremlékét. (Halála után az ideológiai örökségért folytatott harcban mindkét fél gyűjtést indított. A család azonban a VK mellett foglalt állást.) Az avatási ünnepség az MNNE részvétele nélkül történt. Nemcsak a VDA több vezetője, hanem Erdmannsdorff budapesti német követ is személyesen megjelentek.¹⁵² A magyar kormány panaszt emelt a németországi „turisták” által folytatott „pángermán” agitáció és a német sajtó hangneme ellen. Németország viszont a magyarországi némettség helyzetének megnyugtató rendezését sürgette, ami egyedül alkalmas a sajtó barátságosabbá hangolására. Megnyugtató rendezés alatt az iskolakérdés megoldását, a VK hetilapjának engedélyezését és az MNNE vagy egy új egyesületnek a VK kezébe adását értették.¹⁵³

Közben elkezdődött az 1937/38-as tanév, de az iskolakérdés megoldása olyannyira vontatottan haladt előre, hogy a kormány által támogatott német nyelvű lapok, a *Neues Sonntagsblatt* és a *Neues Politisches Volksblatt* is élesen bíralták a végrehajtás menetét, és a szülői konferenciák elvetésével a nemzetiségi oktatás kötelező bevezetésének az elrendelését javasolták. Bellér megállapítása szerint tulajdonképpen ezt követelte Huß is 1936. évi memorandumában. Ez az MNNE kényszerű ra-

¹⁵⁰ A VDA levele a birodalmi belügyminisztériumnak, 1937. július 10. BA R 1501/3331 14–19. fol.

¹⁵¹ Gustav Gratz über die Verleumdungen des 'Volk im Osten'. *Neues Politisches Volksblatt*, 1937. augusztus 5.

¹⁵² TILKOVSKY (1989): 250. BELLÉR (2002): 137.

¹⁵³ TILKOVSKY (1989): 251.

dikalizálódására is utalt.¹⁵⁴ Jelentésében a német követség is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy jellemző a helyzetre: még az MNNE lapja, a kormány által támogatott *Neues Sonntagsblatt* minden számában is található panaszok arról, hogy a helyi hatóságok elszabotálják az iskolarendelet végrehajtását.¹⁵⁵

Gratz szeptember 13-án Darányi miniszterelnökkel tárgyalt a német kisebbség helyzetéről, helyzetértékelését memorandumban is összefoglalta. Abból indult ki, hogy a Basch és Huß vezetése alatt álló „német kisebbségi mozgalom az utolsó hónapokban lényegesen megerősödött. Elérkezett az utolsó perc, amikor talán még lehetséges ennek a mozgalomnak elfojtása.” Ha ez nem sikerül, akkor „rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németiség a német politika egyszerű eszközévé fog válni”. Korábbi emlékirataihoz hasonlóan ismételtén kénytelen leszögezni, hogy a Basch–Huß-féle mozgalom elleni küzdelem két előfeltétele: az iskolakérdés megoldása és az MNNE szabad szervezkedése közül egyik sem teljesült.

Gratz úgy értékelte, hogy az 1935. év végén megjelent iskolarendelet végrehajtása, amelynek 1938. szeptember 1-jéig meg kell történnie, az első évben nem volt kielégítő. A második évben pedig olyan későn történtek az intézkedések, hogy azoknak már csak a következő évben lehet eredményük. Az iskolarendelet elszabotálása okozta kedvezőtlen hatást a németiség körében tovább fokozta az, hogy a teljesen németül oktató iskolák vegyes tannyelvűvé alakítását sok helyütt a rendeletre hivatkozva végrehajtották. „Lehet-e ezek után csodálkozni, ha Németországban állandóan azt írják, hogy az iskolarendelet tiszta szemfényvesztés, amely a németiség szempontjából nem javította, hanem rontotta a fennállott helyzetet? És lehet-e csodálkozni azon, ha a németországi pénzen dolgozó mozgalom ezekre az állapotokra való utalással és annak hangoztatásával, hogy a magyarsággal és a magyar kormánnyal való együttműködés nem hozza meg a németek kulturális igényeinek teljeseledését és azt csakis a németiség nemzeti öntudatának felébresztésével és esetleg Berlin támogatásával lehet elérni, mind szélesebb köröket tud a maga részére megnyerni. Akik az iskolakérdés megoldását megakadályozzák, legsikereesebb pacemakerjei annak a mozgalomnak, amelyet azután ők maguk pángermán-nak és horogkeresztesnek neveznek és mint ilyen veszedelmesnek tartanak.” Az MNNE szervezkedése előli akadályok sem szűntek meg, mert – egyes kivételektől eltekintve – a hatóságok gátolták az Egyesület tevékenységét. Számos alkalommal megtörtént – ennek alátámasztására Gratz példákat hozott –, hogy helyi csoportot létrehozni szándékozó személyektől hatósági nyomással nyilatkozatot csikartak ki arról, hogy elállnak szándékuktól. Az a különös helyzet állt elő – folytatta Gratz –, hogy az MNNE működését akadályozzák, a Basch–Huß-csoport tit-

kos akcióival szemben viszont tehetetlenek, úgyhogy a kormány által alapított egyesület kevesebb mozgásszabadsággal rendelkezik, mint ellenlábasa. Gratz rámutatott arra is, hogy a miniszterelnök nyilatkozata ellenére tovább folyik a kényszerrel végrehajtott névmagyarosítás.

Gratz a radikálisok elleni fellépését számos alkalommal azzal indokolta, hogy így biztosítható az iskolarendelet legkedvezőbb végrehajtása, és ha az meghiúsul, akkor politikája kudarcának beismeréseként kénytelen lenne lemondani az elnökségről: „Ma már fel kell tennem önmagam előtt a kérdést, hogy ez az időpont nem következett-e be máris? [...] Komolyan gondolkodom azon, nem teljesítenék-e a jelenlegi körülmények között hasznosabb feladatot, ha lemondva az egyesület elnökségéről és megszabadulva mindattól a feszélyezettségtől, amellyel ez a szerepem jár, nyíltan szembeszállnék a nyilvánosság előtt és a parlamentben egyfelől a Basch–Huß-féle agitációval és annak berlini támogatóival, másfelől pedig azokkal a felfogásokkal, amelyek lehetetlenné teszik a túlzók elleni eredményes küzdelmet.” Mivel erre egyelőre mégsem határozta el magát, a memorandumban pontokba szedte egyrészt a hazai németiség jogos kívánságainak teljesítéséhez, másrészt pedig a Basch–Huß-csoport elleni védekezéshez szükséges intézkedéseket. 1. Végre kell hajtani az iskolarendeletet. A szülői értekezletek helyett általános szabályozás kell az iskolatípus megállapítására. 2. A hatóságok ne akadályozzák, hanem mozdítsák elő az MNNE szervező munkáját. 3. Az Egyesület tagjait zaklató hatósági személyek és a névmagyarosítást erőszakkal szorgalmazók elleni fegyelmi eljárással kellene példát statuálni. 4. A panaszok és sérelmek közvetlen kezelésére tekintéllyel rendelkező hatósági szervet kell felállítani. A Basch–Huß-csoport ellen a következő intézkedéseket nevezte szükségesnek: nem szabad hetilapot engedélyezni számukra; meg kell akadályozni a Németországból érkező folyóiratok terjesztését; vidéki agitációjukat szigorú hatósági felügyelet alá kell vonni; Hußt, aki az agitációt irányítja, felelősségre kell vonni; az internátusaikat be kell zárni; a német kormánynál ismételtén fel kell lépni a mozgalom anyagi támogatása ellen; külföldi pénzek politikai célú felhasználását bűncselekménnyé lehetne nyilvánítani; tisztázni kell a Német Népcsoportok Szövetségének és az Európai Nemzetiségi Kongresszusnak a szerepét. Darányi a szeptember 13-ai megbeszélésen megígérte, hogy főispáni értekezletet fog egybehívni, és az MNNE tevékenységének támogatására utasítást ad. A belügyminisztériumba egy külön szervet állít fel vagy megfelelő beosztású tisztviselőt jelöl ki a felmerülő panaszok felülvizsgálatára. Megnyugtatta Gratzot, hogy nem engedélyezik a *Deutscher Volksbote* hetente történő megjelenését. Végül egy automobil kiutalását ígérte meg az MNNE részére, hogy a vidéki csoportokkal a kapcsolattartás könnyebb legyen. Gratz számos fölvetése kapcsán ellenben nem foglalt állást.¹⁵⁶

¹⁵⁴ BELLÉR (2002): 138–139.

¹⁵⁵ A budapesti német követség jelentése, 1937. augusztus 5. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 35.

¹⁵⁶ A memorandumot közli TILKOVSKY (2002): 189–197. Vö. Gratz memorandumja (1937. október, dátum nélküli piszkozat). MTA Lev. Gh. 2. dob. BELLÉR (2002): 139–141. SPANNENBERGER: 129–131.

A kormány azonban a VK-val szembeni keményebb fellépést külpolitikai okokból kerülte. Az iskolakérdés megoldása sem haladt előre megnyugtató mértékben. A *Neues Sonntagsblatt* szinte minden száma foglalkozott olyan esetekkel, amikor a tanító, a pap vagy a közigazgatás valamelyik tisztviselője elszabotálta a szülők akaratának végrehajtását.

Ezek a fejlemények az Egyesületen belül is fokozták az ellentétek kiéleződését. Annabring Mátyás és Faul-Farkas János kifogásolták, hogy az MNNE nem szervezhető Tolna, Somogy és Veszprém megyében, valamint kritizálták a szülői értekezletek intézményét. Gratz és Pintér azt válaszolták, hogy az említett megyékben az elmagyarosodás magas foka miatt nem lehet csinálni semmit, a szülői értekezleteket pedig hivatalból kell összehívni. Ténylegesen persze nem erről volt szó. Az előbbire az összefüggő német nyelvterület létrejöttétől való félelem a magyarázat, amit az időközönként felbukkanó pángermán térképek csak tápláltak. A szülői értekezletekhez pedig az elszakított magyarságra tekintettel ragaszkodott a kormány. Az elnök Annabringnak és Faul-Farkasnak felmondott, azt azonban a közvélemény előtt nem a belső nézeteltérésekkel, hanem pénzügyi elszámolási problémákkal és a nem megfelelő szervezési munkával indokolta.¹⁵⁷

1937 októberében eltávolították Steinachert a VDA éléről, ami a német kisebbségekkel foglalkozó szervezetek *gleichsaltolásának* egyik utolsó lépcsőfoka volt. Gratz korábban a magyarországi németiség ügyeibe való beavatkozásért – még ha külpolitikai okokból is – sohasem a német kormányzati szerveket és az NSDAP illetékes szerveit tette felelőssé, hanem a VDA-t. A Darányi és Kánya 1937. novemberi berlini látogatásának előkészítésére készített feljegyzésében Mackensen államtitkár, aki budapesti követi korábban általában kifogásolta a VK „apolitikus” magatartását, és mind a magyar kormány, mind pedig Gratz részéről jóindulatot tételezett fel, már maga is a VK álláspontját képviselte, és annak a saját hetilapra és egy új népi német szervezet felállítására vonatkozó követeléseinek támogatását javasolta.¹⁵⁸ Mackensen közölte is a delegációval utazó Patakyval, hogy a magyar kormány vizsgálja felül a VK-val kapcsolatos álláspontját, és kísérelje meg a vele való együttműködést. „Mindaddig, amíg olyan, a birodalmi határokon belül maradéktalanul visszautasított személy áll az MNNE élén, mint amilyen dr. Gratz, nálunk nem szűnik meg a magyarországi kisebbségek politikai bírálata. Gratzot itt egyrészt úgy ismerik, mint katolikust (sic!), legitimistát és – amint ezt jellemző módon maga Pataky úr fűzte hozzá – szabadkőművest. Az MNNE az ő vezetése alatt a németek szemében nem egyéb, mint a magyar kormány készséges eszköze

¹⁵⁷ Kündigungsbrief an Herrn Faul-Farkas. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. január 9. Neuorganisation des Außendienstes im UDV. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. január 16. WEIDLEIN (1996): 152. Vö. BELLÉR (2002): 161–162.

¹⁵⁸ TILKOVSKY (1989): 264.

a német kisebbség fékentartására.”¹⁵⁹ Összességében a magyarországi németiséggel kapcsolatban a tárgyalások során a német fél nem kívánt többet, mint a kisebbségi oktatás terén hozott rendeletek maradéktalan betartatását. Mindkét fél megelégedéssel összegezte a tárgyalások eredményét. A német kisebbség vonatkozásában német részről azt emelték ki, hogy a magyarok megértették, a magyar–német viszonyt ez a kérdés döntően befolyásolja. Magyar részről viszont megnyugvással vették tudomásul, hogy Németország nem kíván kívülről beavatkozni a hazai németiség ügyeibe.¹⁶⁰

Ezzel nehezen volt összeegyeztethető az, amikor alig egy hónappal a berlini magyar–német tárgyalások után Erdmannsdorff német követ Darányi miniszterelnöknek azt javasolta, hogy engedélyezzék a *Deutscher Volksbote* hetenkénti megjelenését, cserében a VK nem állít jelöltet az időközben üressé vált bonyhádi képviselői mandátumért. Darányi a magyar ügyekbe való beavatkozásként értékelte a német követ közbenjárását, amely teljesen ellentétben áll Hitler, Neurath és Göring kijelentéseivel, miszerint őket a magyarországi németiség politikai szempontból nem érdekli. A miniszterelnök azonban elzárkózott a VK lapja heti megjelenésének engedélyezésétől, azzal az indoklással, hogy az megzavarná a két német irányzat között zajló tárgyalásokat.¹⁶¹

Ez azonban továbbra sem jelentette azt, hogy Berlin teljes mellszélességgel kiállt volna a VK mellett. Megmutatkozott ez Ernst Wilhelm Bohlénak, az NSDAP Külföldi Szervezete vezetőjének 1938. január végi budapesti látogatásán. Bohle a Magyar Külügyi Társaságban kormánytagok jelenlétében tartott előadásában a magyarországi németiség vonatkozásában a Széll–Heß-nyilatkozatot nevezte mérvadónak, és bírálta azokat a felelőtlen köröket, akik a magyarországi német népcsoportot szembefordítanak a magyar hazájuk iránti hűségükkel. Bohle kijelentései átmenetileg hozzájárultak a pángermán törekvésektől való félelem csökkenéséhez. A magyar kormány engedélyezte az NSDAP magyarországi országos csoportjának megalakulását. Ugyancsak a magyar álláspont bizonyos változására utalt, hogy Kánya külügyminiszter felvetette Bohle előtt, hogy a német kisebbség számára Németországból érkező, addig átláthatatlan pénzügyi támogatások mértékét és módját a két kormányzat egyezményben szabályozza. Ez újdonság volt, hiszen korábban a magyar kormány mindenféle külföldi támogatás engedélyezését határozottan elutasította.¹⁶²

¹⁵⁹ Mackensen feljegyzése Patakyval folytatott tárgyalásairól, 1937. november 24. PA AA Gesandtschaft Budapest, Karton 35 (109/5). *Wilhelmstrasse*: 102. sz. irat.

¹⁶⁰ *Wilhelmstrasse*: 105. sz. irat. TILKOVSKY (1989): 266.

¹⁶¹ TILKOVSKY (1989): 267. BELLÉR (2002): 159–160.

¹⁶² TILKOVSKY (1989): 270–271. Vö. *Wilhelmstrasse*: 48. sz. irat.

1938. február közepén szudétanémet küldöttség érkezett Budapestre Karl Hermann Frank és Franz Kunzel személyében. A Darányival, Kányával, Patakyval és Bethlen István volt miniszterelnökökkel folytatott megbeszélés eredményeképpen megegyezés született a csehszlovákiai magyar, német és szlovák kisebbség együttműködéséről. Ezzel sikerült elérni azt, amire a magyar külpolitika a '20-as évektől hiába törekedett. A német fél a kisebbségek együttműködését mindaddig attól tette függővé, hogy a magyarországi németek helyzete megfelelő mértékben javul-e. Az a korábbinál most sem volt jobb. Németország célja azonban az együttműködés előmozdításával a csehszlovák állam széttöbbségének előkészítése volt. Teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségek kérdése a német nagypolitika számára csupán eszköz.¹⁶³ Ugyanakkor a VK-t Németországból leintették, amikor az márciusban felvetette egy magyarországi német párt megalakításának gondolatát.¹⁶⁴

Az iskolaügy vontatott előrehaladása végett az 1938. március 2-án tartott tárcaközi értekezleten Gratz előadta, hogy a falusi értelmiséggel (jegyző, pap, tanító), vezetőséggel és a kisebbséggel szemben ellenséges sajtó olyan nyomást gyakorol a szülőkre, hogy azok nem merik az egységes kisebbségi iskolarendszerre vonatkozó kívánságukat kifejezni. Pataky államtitkár elismerte, hogy a falusi tanítók sok helyütt hibásan értelmezett hazafiasságból vagy csak egyszerűen kényelemszeretetből az új oktatási rendszer állította magasabb követelményektől való húzódozás miatt ellenérdekeltek. Az egyházak ellenállásával kapcsolatban Hóman miniszter kijelentette, hogy kész törvényhozás útján a kisebbségi oktatást állami feladattá minősíteni és az összes nemzetiségű tantervű népiskolát állami kezelésbe venni. A konferencia azzal fejeződött be, hogy az iskolarendeleetet – az érvényes szabályozásnak megfelelően – a következő tanév kezdetéig végre kell hajtani.¹⁶⁵ Ezúttal kormányzati rendelkezésekre is futotta. Míg az 1938. március 16-án kiadott 108.900/1938. VKM sz. rendelet 23. község elöljáróságát szólította fel nyilatkozattételre a kisebbségi oktatás ügyében, addig az április 13-án kelt 15.535/1938. M. E. II. sz. rendelet lehetővé tette a szülők írásbeli állásfoglalását, amelyet a tanfelügyelő útján a VKM-be kellett felterjeszteni. Úgy tűnt, az iskolakérdésben a kormány elszánta magát a határozottabb fellépésre.¹⁶⁶

A Bohle-féle nyilatkozat és a szudétanémet küldöttség budapesti látogatása után, bizonyára annak fejleményeként, Huß az MNNE-be való visszatérést a VK törekvéseként állította be. Gratz attól elvileg továbbra sem zárkózott el, de feltételként a külföldről érkező pénzsegélyekről való lemondást jelölte meg. Kijelentette, hogy nem hajlandó olyan alapon a megbékélésre, hogy ő cégérként megtartja

az elnökséget, miközben a VK-nak az Egyesületbe visszatérő tagjai jelentős külföldről származó összegekkel rendelkeznek agitációs célokra. Nincs kifogása az ellen, hogy a VK ismét részt vegyen az MNNE munkájában, de szó sem lehet arról, hogy rögtön az egész vezetést a kezükbe vegyék, mert az a magyar közvélemény részéről heves ellenállásba ütközne, és ártana a magyarországi németeknek.¹⁶⁷

A két irányzat között a pusztán nyilatkozatokon túl azonban közeledés nem következett be. Ugyanakkor König Antal, a *Neues Sonntagsblatt* főszerkesztője „Wie lange noch meine Herren?” (Még meddig uraim?) című, igen kemény hangú cikkben¹⁶⁸ ítélte el az iskolarendelet szabotálót, és a történelem és a magyar érdekek döntőbírása előtti számadással fenyegette meg őket. Gratz pedig a *Magyar Szemle* áprilisi számában szolt a magyarországi németiség megosztottságáról és az Egyesületben játszott saját szerepéről. A hazai német kisebbséget megosztó konfliktusról ugyanis a magyar közvélemény jelentős hányada és az alsófokú hatóságok alig vettek tudomást, számukra egy német mozgalom létezett, amelynek minden formája ellenszenves és elfojtandó. A cikkben a magyar nyelvű sajtóban először leplezte le a VK számára külföldről érkező pénzsegélyeket. Gratz ezen cikkében is az egész kisebbségi kérdés lényegének azt nevezte, hogy a magyarság és magyarországi németiség közötti jó viszony biztosítva legyen. Ennek érdekében két aktuális feladatot jelölt meg: meg kell akadályozni, hogy a VK külföldről származó pénzek felett rendelkezzen, és az iskolarendeleetet mielőbb végre kell hajtani.¹⁶⁹

2.4. A Volksbund megalakulása és Gratz lemondása

A magyar nemzetiségi politika azonban az évek során semmit sem változott, egyelőre kitartott a Gratz vezette MNNE mellett, viszont külpolitikai okokból nem vállalkozott az egyre befolyásosabb népi német mozgalommal szembeni határozott fellépésre sem. 1938. május 5-én Frick német belügyminiszter Sztójay követ előtt felvetette Gratz ejtésének lehetőségét, helyére Hußt vagy Bascht javasolta, azzal az indokkal, hogy hiszen a Gratz-féle irányzatnak nincsenek hívei. A választ már az új miniszterelnök adta meg. Imrédy kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben bizonyos határokat be kell tartani, és kitért a kérés teljesítése elől.¹⁷⁰ A nyár során az

¹⁶⁷ Gustav GRATZ: Die Bedingungen der Versöhnung im UDV. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. március 20. Gratz levele Brandt Jakabnak, 1938. március 16. BA R 1501/3331 177. fol. TILKOVSKY (1989): 273. Gustav GRATZ: Für die Freiheit und Unabhängigkeit der deutschen Bewegung. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. február 13.

¹⁶⁸ Anton KÖNIG: Wie lange noch? *Neues Sonntagsblatt*, 1938. április 3.

¹⁶⁹ GRATZ Gusztáv: A magyarországi németiség ügye. *Magyar Szemle*, 1938. április, 357–367.

¹⁷⁰ BELLÉR (2002): 173–174.

¹⁶³ TILKOVSKY (1989): 272. BELLÉR (2002): 164–165.

¹⁶⁴ BELLÉR (2002): 168.

¹⁶⁵ Az értekezlet jegyzőkönyvét közli TILKOVSKY (2002): 197–198. Vö. BELLÉR (2002): 166.

¹⁶⁶ BELLÉR (2002): 166–167.

MNNE kormánytámogatását is megemelték 45 ezerről 67 ezer pengőre. Ez még mindig jelentősen elmaradt a VK által élvezett 150–200 ezer pengőre becsült németországi támogatástól.¹⁷¹

A június végén, Soroksáron megtartott évi közgyűlés az MNNE utolsó nagy seregszemléje volt, és Gratznak is egyik utolsó dokumentálható fellépése az MNNE elnöki posztján. Gratz elnöki beszédében sajnálatát fejezte ki, hogy a magyarországi németiség egysége az elmúlt évben sem valósult meg, sőt a „testvérháború egyre inkább állóháború jellegét ölti”. A vezetése alatt álló Egyesület kész a megbékélésre, de az nem történhet „a magyarországi németiség érdekeinek a feladásával”. Ez annyit jelentett, hogy a VK tagjai akkor térhetnek vissza az MNNE-be, ha elfogadják Gratz irányvonalát.¹⁷²

A közgyűlés egységre való felszólítását a VK nevében Goldschmidt ugyan visszautasította,¹⁷³ a nyár és az ősz folyamán azonban a két irányzat között tárgyalások folytak. A VK soraiban is megoszlottak a vélemények arról, hogy az MNNE-be való visszatérés vagy új egyesület alapítása lenne-e számukra a járható út. Huß,¹⁷⁴ aki az első megoldás mellett volt, Gratzcal tárgyalt, míg Basch Pintérrel.¹⁷⁵

Időközben a VK-val történő versenyfutásban az MNNE is igyekezett tömegbefolyását növelni: aratási ünnepek, települési ünnepek, hősiemlékmű-avatások, népi német napok rendezésével, és átvette a korábban csak a VK által pártfogolt, tipikusan pángerárnak tartott ún. családfamozgalmat (Ahnentafel) is. Elérkezett az 1938/39. tanév kezdete, de az iskolarendelet végrehajtása igencsak részlegesen valósult meg.

A helyi közigazgatás számos képviselője a szülők félrevezetésétől sem visszariadva (a német nyelvű oktatás bevezetése esetén új iskolát kell építeni, drága lesz a tankönyv, alacsonyabb színvonalú lesz az oktatás stb.) továbbra is ellenszegült a megvalósításnak. A VKM sem járt elől jó példával, amikor az új kisebbségi oktatás tantervét csak az utolsó pillanatban, augusztus 30-án léptette életbe. A német nyelvű oktatás bevezetésének kudarcra és a VK-val folytatott verseny az MNNE radikalizálódásához is vezetett.¹⁷⁶

¹⁷¹ MNL OL K28 108. cs. 208. t. III. (15621/1938). Vö. BELLÉR (2002): 18. sz. írat. TILKOVSKY (1981): 31.

¹⁷² Der große Tag des ungarländischen Deutschtums. Kundgebung des UDV in Soroksár. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. július 3.

¹⁷³ Wer trägt Schuld an der Spaltung im ungarländischen Deutschtum? *Neues Sonntagsblatt*, 1938. július 17.

¹⁷⁴ Ezzel hozható összefüggésbe Hußnak a *Neues Sonntagsblatt*-ban „Erinnerungen an Bleyer” c. írása, amelyben meglepő módon azt emelte ki, hogy ő a nemzetiszocializmussal szemben bizonyos tekintetben kritikus álláspontot képviselt. Bleyert két oldalról is támadták. Most olyanok is hivatkoznak rá, akik nem is ismerték az igazi Bleyert. A cikk egyfajta „bleyeri” középutat vázolt fel. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. július 31.

¹⁷⁵ SEEWANN-SPANNENBERGER: 281.

¹⁷⁶ BELLÉR (2002): 181.

A VK-val való tárgyalások október második felében eredménytelenül végződtek. A liberális politika elvei mellett ezekben az időkben is kiálló Gratz, aki azokról az ún. első zsidótörvény májusi parlamenti tárgyalása során is tanúságot tett, mind a kormány, mind pedig a hazai németiség kormányhoz hű irányzata számára egyre terheesebbé vált. Háta mögött az esetleges menesztéséről Pintér folytatott tárgyalásokat a kormánnyal. Mivel azonban az Egyesület vezetése a megbékélés fejében csak Gratz személyét, de nem az általa képviselt szellemet volt hajlandó feláldozni, a VK önálló szervezet létrehozását határozta el. Gratzot ezen események és irányzatának sikertelensége annyira elkedvetlenítette, hogy bejelentette lemondását,¹⁷⁷ arra azonban – talán a kormány kérésére – csak egy hónap múlva, a Volksbund megalakulásakor került sor, amikor már közvetlen munkatársai is elfordultak tőle.¹⁷⁸ Léber Lajos, az MNNE egyik titkára, november 20-án rendkívül udvarias levélben szólította fel Gratzot a távozásra.¹⁷⁹ Beszámolt arról, hogy a nép és a falusi értelmiség körében Gratz-ellenes hangulat tapasztalható. Utalt Láng Lénártnak a *Magyarság Útja* című nyilas újságban megjelent cikkére, amelyben a szerző – tekintettel a nemzeti kisebbségek számának a revízió¹⁸⁰ következtében való gyarapodására – a nemzeti kisebbségek vonatkozásában hozott rendeletek őszinte végrehajtását szorgalmazta. Láng annak okát, hogy hamarosan egy másik „nemkívánatos” német egyesület alakul, abban látta, hogy az MNNE nem azok kezében van, akiket képvisel: „Gratz Gusztáv elnök úr nem vezetheti tovább az MNNE-t [...] nem az ő tiszteletreméltó személyét akarom sérteni. [...] Mint a régi letűnt liberális világ emberének el kell ismernie öneki is azt, hogy más idöket élünk. Mint a Rassay Károly-féle liberális szabadelvű párt tagja, nem viselheti tovább ezt a tisztséget [...]. Köztudomású az az ellenszenv, amellyel a szabadelvű párt, – lapján, az Esti Kuriron keresztül foglalkozik mindennel, ami német eredetű.”¹⁸¹ Léber ehhez hasonló sajtótámadásoktól tartott, ami a hazai németiséget is befolyásolhatja. Aggodalmát fejezte ki amiatt is, hogy az antiszemita és nemzetiszocialista beállítottságú politikai erők a Basch-féle mozgalom mellé állnak. Az MNNE vezetősége november 25-ei megbeszélésén szintén Gratz távozása mellett foglalt állást.¹⁸² Pintér László azzal indokolta Gratz helyzetének tarthatatlanságát, hogy politikai beállítottságát nemcsak a „Basch-front”, hanem a parlament jobboldali elemei is összeegyeztethetetlennek tartják az MNNE-ben betöltött tisztségével. A *Neues Sonntagsblatt*-ot, amelyben Gratz a nyártól már nem publikált, az

¹⁷⁷ Jelentés a miniszterelnökségnek. 1938. október 22. MNL OL K28 109. cs. 210. t. 2–3. fol.

¹⁷⁸ GRATZ (2009): 507–508.

¹⁷⁹ Léber Lajos levele Gratznak, 1938. november 20. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁸⁰ Az első bécsi döntés értelmében 1938 novemberében Magyarországhoz visszacsatolták a Felvidék déli részét.

¹⁸¹ LÁNG LÉNÁRT: Gratz Gusztáv távozzon! *Magyarság Útja*, 1938. november 20., 5.

¹⁸² Pintér László levele Gratznak, 1938. november 26. MTA Lev. Gh. 2. dob.

1938. szeptember 25-ei számtól Gratz helyett a kormány elhatározásából Pintér jegyezte felelős kiadóként. A lap az utóbbi hónapokban hevesen támadta a „zsidó demokratikus” *Esti Kurirt* és *Az Estet*. Gratz, aki képviselőházi mandátumát a budapesti zsidó választóknak köszönhette, nem maradhatott továbbra is szerkesztő. A szerkesztőségéből való kiválása és az új német egyesület, a Volksbund megalakulása után a lap antiszemita iránya még inkább megerősödött.¹⁸³

Gratz lemondását tehát nem Németország közvetlen beavatkozása idézte elő, annak ellenére, hogy – mint láttuk – korábban elhangoztak német politikusoktól erre vonatkozó kijelentések.¹⁸⁴ Az okok a magyar belpolitikában – bár kétségtelenül a külpolitikai környezet hatására – lejátszódó változásokban rejlenek. Az első bécsi döntés következtében Magyarország visszakapta a Felvidék déli részét. A német orientációjú külpolitika meghozta első gyümölcsét. Úgy tűnt: ez a politika helyesnek bizonyult. Az ország a revízió lázában égett, a nyilas mozgalom tömegbefolyása óriási mértékben megnőtt. A térség hatalmi viszonyainak alakulásával, a magyar külpolitika és belpolitika irányával szemben határozottan ellenzéki álláspontot elfoglaló Gratz tehetetlenné vált.

A további revíziót is a Harmadik Birodalom támogatásától váró magyar kormány szükségét érezte, hogy Németország kegyeit keresse. A szlovákiai németiség számára biztosított széles körű népcsoport-autonómia is ebbe az irányba ösztönzött. Imrédy miniszterelnök már november 3-án a minisztertanácsban javaslatot tett egy német kisebbségi államtitkárság felállítására (ami nem valósult meg). November 16-án pedig a magyar kormány német tanítóképző, két középiskola és polgári iskolák felállítását is elhatározta. Ezek olyan engedmények voltak, amelyekről korábban a magyar kormány hallani sem akart. Az események hatására Basch a miniszterelnökségen bejelentette a VK követeléseit, többek között, hogy engedélyezzék a magyarországi németiség „igazi népszervezetének” megalakulását. Közben az Imrédy-kormány helyzete mind belpolitikailag, mind pedig külpolitikailag megrendült. Imrédy törekvései a rendeleti úton történő kormányzás bevezetésére a képviselőházi kormánytöbbség elvesztéséhez vezettek. Külpolitikailag pedig az jelentett kudarcot, hogy a Kárpát-Ukrajna megszerzésére irányuló magyar katonai lépést az azonos tartalmú német és olasz tiltakozó jegyzék állította meg. Az Imrédy-kormány lemondott, de a kormányzó újra Imrédyt bízta meg kabinetalakítással. Ebben a helyzetben Imrédynek különösen szüksége volt a Német Birodalom támogatására, ezért hozzájárult a Magyarországi Németek Népi Szövetségének

¹⁸³ WEIDLEIN (1996): 235. 20. lábjegyzet.

¹⁸⁴ Gratz a *Deutschungarische Probleme* c. könyvből tiszteletpéldányokat küldött német birodalmi vezetőknek, többek között Hitlernek, Göringnek és Rust oktatási miniszternek, akik levélben mondtak köszönetet, kiemelve, hogy a könyv mintát ad arra, hogyan kell egy mindenkorai kisebbségnek viselkednie. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. augusztus 28.

(Volksbund der Deutschen in Ungarn) megalakításához, amelyre 1918. november 26-án került sor. A Volksbund engedélyezése azonban nem jelentett gyökeres szakítást az addigi magyar nemzetiségi politikával. Basch az alakuló ülés megtartására csak azután kapott engedélyt, hogy „kormánykörök előtt kijelentette”: az MNNE-vel harmonikus együttműködésben kíván működni.¹⁸⁵ A Volksbund alapszabályát¹⁸⁶ a belügyminiszter csak 1939 áprilisában hagyta jóvá, miután abból kikerült minden olyan elem, amely az új egyesületnek az MNNE-től eltérően szélesebb jogokat biztosított volna. A Volksbund, a hazai németiség immáron második szerveződése, egészen az 1940 augusztusáig, a népcsoport-egyezmény aláírásáig nem lépte túl egy kulturális-társadalmi egyesület kereteit, s mint ilyen, a mindenkori magyar királyi belügyminiszter felügyelete alatt állt.¹⁸⁷

Gratz Gusztáv a Volksbund megalakulása után közzétett lemondását a következőkkel indokolta: „Negyvenéves politikai múltamban, amelynek folyamán több ízben és többféle minőségben kellett a kisebbségi kérdésben állást foglalnom, mindig a kisebbségekkel való megértés és a kisebbségek kulturális igényei kielégítésének gondolatától vezettem magam. De mindig azzal az egy fenntartással, hogy a kisebbségek politikai kívánságai támogatására külföldi segítséget semmi körülmények között ne vegyenek igénybe és külföldi irányításnak semmiképpen ne engedjenek, mert egy kisebbségnek a külfölddel való ilyen szoros kapcsolata rövidebb vagy hosszabb idő múlva elkerülhetetlenül olyan helyzetet teremt, amelyben a kisebbség és a többség közötti összhang fenntartása – tehát az, amit minden egészséges kisebbségi politika legfőbb céljának tartok – lehetetlenné válik. [...] A Volksbund engedélyezése lehetetlenné teszi, hogy azt az álláspontot, amelyet én eddig képviseltem, eredményesen megvédhessem. Ha ugyanis a kormány a németiség azon elemeinek, akik más nézeteket vallanak, s akik ezeket a más nézeteket a népszerű jelszavak egész tömegével támasztják alá és terjesztik, megadja az engedélyt arra, hogy az állam védelme alatt külön szervezetbe tömörítsék híveiket, ezzel amellettes tanúságot, hogy ezeket a törekvéseket az állami és nemzeti érdekek szempontjából aggálytalannak és veszélytelennek tartja. Ezek után pedig aligha lesz lehetséges olyan magyarországi németeket találni, akik pápábbak akarnak lenni a pápánál és – hazafiasabbak a kormánynál.” Gratz lemondásának és az MNNE-vel való kapcsolata megszakításának okaként saját személyét is megjelölte, amely a Magyarország és Németország közötti – általa is fontosnak nevezett – jó viszonyra az utóbbi időben zavaró elemként hatott. A sértődöttség minden jele nélkül végezetül őszintén azt kívánta, hogy az új kurzussal szembeni aggályai

¹⁸⁵ Pintér László levele Gratznak, 1938. november 26. MTA Lev. Gh. 2. dob.

¹⁸⁶ Közli BELLÉR (2002): 20. sz. dokumentum.

¹⁸⁷ JUHÁSZ: 201–204. SEEWANN–SPANNENBERGER: LVII–LVIII. BELLÉR (2002): 187–189. SPANNENBERGER: 148.

alaptalannak bizonyuljanak. Ha összevetjük Gratznak a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatosan vallott nézeteit egyesületi elnökké választása, illetve leköszönése idejében, megállapíthatjuk, hogy azok nem változtak.¹⁸⁸

Az MNNE lapja, a *Neues Sonntagsblatt* december 4-én rövid híradásban számolt be „egy új német egyesület megalakulásáról”. Kiemelte, hogy az alakuló ülésen elhangzott felszólalások a magyar kormányt biztosították az új egyesület teljes lojalitásáról. Az MNNE a két szervezet közötti közeledést szívesen látja, de a Volksbund megalakítását fölöslegesnek nevezte, mert annak követelése ugyanazok, amelyeket az MNNE is követel, és amelyek gyakorlati megvalósítása felé az utóbbi időben jelentős haladást tett. Az MNNE Pintér kanonok irányítása alatt egy darabig működött, majd 1940 során elsorvadt.

Jellemző Gratz magatartására, hogy a népi német irányzat hivatalos elismerése után a Volksbundot nyilvánosan nem támadta, és elzárkózott attól is, hogy segítséget nyújtson egy új, a népi német irányzat ellen létrahozandó német napilap alapításához szükséges pénzösszeg megszerzéséhez, amit pedig a banktőkéhez fennálló kitűnő összeköttetései révén könnyen megtehetett volna.¹⁸⁹

2.5. Gratz nemzetiségpolitikai nézetei

Gratz a magyarországi némettség törekvéseinek megvalósítását csak a magyarság vezetőinek egyetértésével tudta elképzelni. Elismerte, hogy az előrehaladás nem mindenki számára kielégítő, de mindig türelemre intett. Ezért utasította vissza azoknak a németországi köröknek a megnyilatkozásait, amelyek a hazai németeknek a magyar államhoz való kapcsolatát érintették, és ezzel a hazai német mozgalom radikalizálódását kívánták, és egyben rossz „taktikai érzékről” tanúskodva megnehezítették a magyarországi némettség helyzetét is. Nem vitatta a magyarországi némettség és a német nép azon jogát, hogy a közös nyelven alapuló kulturális közösséget ápolják. Számára nem bírt igazán jelentőséggel, hogy az MNNE által kitűzött célok előbb vagy később teljesülnek, mert gondolatrendszerében a prioritást a magyarság és a magyarországi némettség közötti bizalomteljes viszonynak minden körülmények között való fenntartása képezte. A magyarsággal szembeni konfrontatív magatartás helyett a szorgos – még ha lassú tempójú – kultúr-munkát vélte járható útnak.¹⁹⁰

Annak az oka, hogy Gratz az államnemzettel való konfliktus elkerülése érdekében a hazai némettség kulturális céljainak az érintettek kívánalmainál hosszabb idő alatt történő elérését sem érezte tragikusnak, egyrészt azokkal a tapasztalatokkal magyarázható, amelyeket Gratz az erdélyi szászok és a magyar politikai elit viszonya során szerzett, miszerint többség és kisebbség harcában az utóbbi húzza a rövidebbet, másrészt pedig Gratznak az asszimilációval kapcsolatos nézeteivel. Gratz ugyanis nem hitt az erőszakos asszimiláció sikerében. Statisztikai adatok alapján bizonyítottan látta, hogy a némettség a városokban ugyan igen, de a falvakban nem vesztett teret. Ez alól csak egyes felvidéki és erdélyi területek voltak kivételek, ahol azonban az ottani némettség nem elmagyarosodott, hanem elszlovákosodott, illetve elrománosodott. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy az asszimiláció mesterségesen alig befolyásolható, és annak erőltetése ott, ahol annak nincsenek meg a feltételei, duplán is felesleges erőpazarlás, mert nemcsak a kilátástalan vállalkozásra fordított fáradtság vesz el, hanem a nemzeti erőknél az összefogása helyett azok megosztásához vezet. Kizárólag az államnyelven történő oktatást sem tekintette alkalmas eszköznek az asszimiláció végrehajtására, mert amint – szerinte – az utolsó ötven év megmutatta, azzal pusztán egy nemzeti kisebbség műveltségi szintje süllyeszthető le, de nem érhető el asszimilációja a többségi nemzetbe.¹⁹¹ „A falu lakossága nem igen asszimilálódott. [...] Ennek legfőbb okát abban látom, hogy a különböző fajú egyének kivált a társadalmi fejlődés primitívebb fokán, a falusi életben, ritkán vagy egyáltalán nem szoktak összeházasodni. A városokban az életmód és a szokások nivellálódnak [...]. A városokban bizonyára tovább fog folyni a magyarosodás ezután is és senki sem gondol annak megakasztására, de hiába is gondolna rá, még ha az egész 60 milliós némettség egyező akarata is állana mögötte. Viszont a falusi német ajkú lakosság megmagyarosodhatása tekintetében teljesen szkeptikus vagyok, ha még oly erővel is vetnök magunkat erre a törekvésre.”¹⁹² Gratz nyilvánvalóan nem vette figyelembe a felgyorsuló modernizációnak a falvakat is elérő hatását. Bleyert viszont állandó félelmek gyötörték, hogy a hazai németesség eltűnik, ha nem ébresztik nemzeti öntudatra.

Gratz nem talált benne kivetnivalót, ha valaki a némettség köréből magasabb társadalmi rétegbe felemelkedve önként leveti a németséghez való kötődését, ha fölöslegesnek tartotta is azt. A társadalmi integráció és a nyelvi magyarosodás az ő felfogásában nem volt egyenértékű az asszimilációval. Ő a saját példája alapján lehetőséget látott arra, hogy az egyén magánügyként a magyar társadalomba való integrálódása után is megőrizhesse nem magyar kultúrájához való kapcsolatát és eredete tudatát.¹⁹³ Családi körben valóban gondot fordított a német kultúra tovább-

¹⁹¹ Uo. 121–122., 153–154. Gustav GRATZ: „Kleinungarische” und „großungarische” Politik. *Sonntagsblatt*, 1929. május 19.

¹⁹² GRATZ Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június, 199–200.

¹⁹³ Vö. SCHÖDL (1985): 467–468. és 473.

¹⁸⁸ Miért mondott le Gratz Gusztáv a német egyesület elnökségéről? *Esti Kurir*, 1938. december 1. Vö. GRATZ (2009): 508. Gratz lemondó levele: Dr. Gustav Gratz legt den Vorsitz des UDV nieder. *Neues Sonntagsblatt*, 1938. december 4.

¹⁸⁹ GRATZ (2009): 556. Feltehetően Pintér kanonok lapalapítási kísérletéről van szó, *Das Volk* címmel. MNL OL K28 109. cs. 210. t. (1940–C–17228).

¹⁹⁰ *Deutschungarische Probleme*: 86., 88., 102–104., 145.

élésére. Amikor Gratz az 1920-as években főként Magyarországon tartózkodott, felesége és lányai Bécsben laktak, azért, hogy a lányok ott német nyelvű középiskolába járassanak. Apjuk, aki német kultúrájú magyar politikusként vallotta magát, nyilván számolt azzal, hogy lányai esetleg már nem fogják magyarnak érezni magukat. Gratz német mivoltát később azok a politikai ellenfelei, akik a németiséget a nacionalizmussal vagy egyenesen a nemzetiszocializmussal azonosították, gyakran kétségbe vonták, mit sem sejtve „a Gratzéknál uralkodó legmagasabb német szellemiség légköréről”.¹⁹⁴ Gratz Mauthausenbe való deportálásakor a Gestapó egyik altisztje előtt fejtette ki kétfős identitásának lényegét: „Az hogy én német származású vagyok és német kultúrához ragaszkodom, természetesen nem akadályoz meg abban, hogy politikailag teljesen magyarnak érezzem magam, és ezen hazám érdekei sokkal inkább a szívemen fekszenek mint a Német Birodalom érdekei. Ha e kettő összeütközésbe kerül, akkor én fenntartás nélkül Magyarország érdekeinek adom az elsőbbséget [...]. Bennünket magyarországi németeket ott [ti. Németországban] gúnyosan »kétlelkű népek« neveznek. Mi német származású magyarok büszkéek vagyunk erre az érzületre. Ez példaként szolgálhatna minden olyan ország számára, amelyben különböző nyelvű és származású népcsoportok élnek együtt. Ennek a példának a követésében rejlik a nemzetiségi kérdés egyedül lehetséges békés megoldása.”¹⁹⁵ A nemzetiségi kötődés Gratz számára nem jelentett többet, mint a vallási hovatartozás. Bleyer a saját népiség megtagadását egyenesen bűnnek tekintette, amelyet el kell ítélni és meg kell akadályozni.

Bleyer legkésőbb a '20-as évek végére elvesztette minden reményét arra, hogy a magyar kormányzat önként kielégíti a hazai németiség nemzetiségi igényeit.¹⁹⁶ Az önkéntes beolvadás és a magyarsággal való szembefordulás – a véleménye szerint egyformán rossz – megoldásai közül az utóbbit választotta. Ezzel feladta a középkori „hungarus” tudatban gyökerező, általa meghirdetett sváb külön utat (Deutschungartum), amely egyszerre kívánt megfelelni a magyar állam iránti hűség és a német nemzeti identitás követelményének, mint „az anya és az apa iránti szeretetnek”.¹⁹⁷ Konceptiója gyakorlati megvalósíthatóságában való kételkedését fejezte ki Kornis Gyula, a budapesti bölcsészkar dékánja Bleyer ravatala előtt is. Kornis szerint az a „lelki paradoxon”, ami a nagyműveltségű elhunyt számára járható útnak bizonyult, nem volt az a tömegpsziché vonatkozásában.¹⁹⁸

¹⁹⁴ ANNABRING: 87–88.

¹⁹⁵ GRATZ (2009): 551. Magyar fordításban közli PAÁL (2002): 134. Vö. TILKOVSKY (2002): 198–199.

¹⁹⁶ Lásd Bleyer levele Gratznak, 1932. augusztus 6-án. *Deutschungarische Probleme*: 17–19. (A levél eredetije megtalálható: MTA Lev. Gh. 2. dob.)

¹⁹⁷ SCHWIND: 50. FATA: 130. GRÓSZ: 208–209.

¹⁹⁸ *Sonntagsblatt*, 1933. december 24.

A hazai németeknek a magyarsághoz és a magyar hazához fűződő kapcsolatát Gratz is minőségileg másnak látta, mint a magyarok és a többi nemzeti kisebbség viszonyát. Szívesen hivatkozott ebben a vonatkozásban Tisza Istvánra, aki már a háború előtt a magyarországi németeket a magyarsággal politikailag egynek tekintette, mert – Tisza szerint – a hazai németek teljesen azonosították magukat a magyar állameszmével.¹⁹⁹ Ennek persze megvoltak a sajátos okai: földrajzi elhelyezkedés, a hazai németiség egyes részei nemzeti öntudatának különbözősége, a hiányzó magyar polgárságot jórészt a fokozatosan elmagyarosodó német polgárság pótolta, a Német Birodalom kezdeti érdektelensége stb. Gratz is ismételt hangúlyozta, hogy a magyarországi németiségnek nincsenek olyan törekvései, amelyek túlmennének a magyar állam érdekein.²⁰⁰ „A magyarországi németiség hús az évszázados életközösség által egységes szilárd blokká összekovácsolt magyar nép húsából.”²⁰¹

Guido Gündisch 1931-ben a *Nation und Staat*-ban ugyancsak a magyarországi és az egyéb országok német kisebbségei helyzete közötti két alapvető különbségre hívta fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a „Deutschungar (német-magyar) a magyar nemzetet a németiség olyan természetes szövetségének tekinti, amellyel őt mindig is érzésként közösség kapcsolta össze, ezért a magyarországi németiség nemzeti harca csak a legvégső esetben öltene éles formát”. Másik pedig az, hogy „Magyarországon nemcsak az – utolsó két generáció alatt lezúllott – nemzeti [ti. német] birtokállománynak a védelméről van szó, hanem elvesztett pozíciók visszaszerzéséről, amely természetesen sokkal nehezebb”.²⁰² A magyarországi németiség ezen „jellegzetessége” tulajdonképpen az asszimiláció előrehaladott fokát takarta. Seewann – Emerich K. Francis dichotómiai modellje alapján – a magyarországi németiséget – ellentétben az utódállamok primer etnikai csoportot alkotó magyarságával – szekunder etnikai csoportként jellemzi. Primer és szekunder ebben az értelemben olyan szociológiai kategóriák, amelyek egy etnikai csoportnak a társadalom tevékenységében való részesedésének a fokát mutatja a *commercium*, *commensalitas* és *connubium* területén. Míg a primer etnikai csoport az élet ezen három területét saját maga lefedi, addig a szekunder népcsoport csak az utóbbi két terület társadalmi ellenőrzését képes biztosítani. Az első esetben egy teljesen kialakult társadalmi szerkezet áll előttünk. A szekunder etnikai csoport pedig már a többségi társadalomhoz való alkalmazkodás terméke.²⁰³

¹⁹⁹ GRATZ (2001): 201.

²⁰⁰ *Deutschungarische Probleme*: 79., 87., 89., 95. Gustav GRATZ: Das Deutschtum in Ungarn. *Die Neue Zeit*, 1927. július 2. GRATZ Gusztáv: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. június, 200.

²⁰¹ *Deutschungarische Probleme*: 87.

²⁰² Közli SPANENBERGER (2002): 57.

²⁰³ SEEWANN (1991b): 397.

A népi német irányzatot már nem a német–magyar kettős identitás, hanem inkább a szűkebb szülőföld iránti szeretet kötötte Magyarországhoz. Esetükben már nem csupán német iskolákról, nem a német kisebbség fennmaradásáról volt szó, hanem az állandóan fenyegetett kisebbségi lét megváltásáról az össznémet népközség támogatásával.²⁰⁴ A népi német identitás előnye éppen ebben rejlett: a kisebbséghez tartozók számára először ígért lehetőséget a társadalmi felemelkedésre etnikai identitásuk elvesztése vagy veszélyeztetése nélkül, hiszen valamennyi egzisztenciális, gazdasági és szociális alapszükséglet kielégítését kilátásba helyezte az etnikai csoport teljes reprodukciójának biztosítása mellett.²⁰⁵ Nem szabad szem elől téveszteni tehát, hogy a népi német irányzat sikere jelentős részben annak szociális ígéreteiben rejlett, amelyek iránt a világ gazdasági válság hatására különösen nagy fogadókészség jelentkezett. Ezt támasztja alá az is, hogy a válsággal párhuzamosan nemcsak a népközség eszméje iránt, hanem a kisgazdák, a szociáldemokraták és a különböző nyilas pártok ellenzéki ígéretei iránt is növekedett az érdeklődés éppúgy a magyarországi németiség, mint a magyar lakosság körében. Abból kiindulva, hogy a Volksbund csúcspontja idején is a magyarországi németiségnek csak mintegy a felét tudta mozgósítani, feltételezhetjük, hogy a népi német irányzat képviselői az MNNE fennállásának időszakában numerikusan kisebbségben voltak. Relatív erejüket a fent ismertetett szociális tartalom mellett a nemzetsocialista Harmadik Birodalom dinamikus politikájának kisugárzása és az a tény adta, hogy a Gratz-féle irány mérsékelt nemzetiségi igényei is a magyar társadalom ellenállásába ütköztek.²⁰⁶

Egyrészt Gratz féltette a kisebbséget a többséggel történő összeütközéstől, másrészt pedig saját példája alapján a német nemzetiségű magyarok számára is látott lehetőséget a német kultúrával való kapcsolat fenntartására és a saját eredet tudatának megőrzésére. Társadalmi integráció és nyelvi magyarosodás számára nem jelentett egyet az asszimilációval.²⁰⁷

Gratz koncepciójának hiányossága abban rejlett, hogy az ő egyéni példája mint magasan kvalifikált értelmiségi személyé a legtöbb, valamelyik kisebbséghez tartozó egyén számára nem követhető, hiszen a kétnyelvűség fenntartása az átlagemberek esetében generációkon átnyúlva alig elképzelhető. A nemzetiségi identitás legfontosabb – ha nem is egyedüli – ismérve ugyanis a nemzetiségi nyelv megtartása. Gratz koncepciója a nemzeti kisebbségekkel szemben teljesen elutasító politika esetére sem nyújtott megoldást.

IX. Az utolsó évek

1. A második világháború

1939 augusztusában, közvetlenül a második világháború kitörése előtt az Interparlamentáris Unió oslói konferenciáján Gratz azt javasolta, hogy az Unió foglalkozzon a szuverenitás kérdésével.¹ A Luganóban 1940 májusában rendezett ülésen ezzel kapcsolatos álláspontjáról emlékiratot terjesztett a bizottság elé, amelyben a szuverenitás fogalmának korlátozása mellett érvelt.² Az Interparlamentáris Unió ülésein Gratz számos alkalommal sikraszállt azon meggyőződése mellett, hogy szükség lenne egy minden országra nézve kötelező jogrendszerre és annak betartatásához egy egységes nemzetközi szervezetre. Jól látta azt a deficitet, amely a civilizált országokon belül évszázadokon keresztül kialakult jogrendszer és a nemzetek együttélésének szabályozása között fennállt (és ma is fennáll). A háborúk ugyanis elsősorban nem a mindenkor helyzet konzerválásával, hanem a kiváltó okok megszüntetésével előzhetőek meg. A háborúkat a forradalmakkal hasonlította össze. A forradalmaknak ugyan az a szerepük az egyes nemzeteken belül, mint a háborúknak a nemzetközi életben. A Népszövetség hibáját abban látta, hogy az túlságosan a nemzetközi konzervativizmus szolgálatában áll, és túlságosan arra szorítkozik, hogy a fennálló viszonyokat fenntartsa. Nem vitatta, hogy egy ilyen szervezetnek bizonyos fokig konzervatívnak kell lennie, hiszen a könnyelmű változtatásokra tett kísérleteket el kell hárítania. De a konzervativizmus csak akkor egészséges, ha nem zárja ki a szükséges változás lehetőségét. Ismételten hangsúlyozta azon nézetét, hogy szükség lenne egy olyan nemzetközi szervezetre, amely a béke fenntartása érdekében rendelkezne azzal a joggal, hogy a fennálló viszonyokat megváltoztassa. A Népszövetség ugyanis – szerinte – nem a béke, hanem a békeszerződések felett őrködik. Gratz fejtegetéseivel azt állították szembe, hogy a Népszövetség vagy valamely hasonló intézmény nem lehet „államok feletti”, mert

¹ GRATZ (2009): 480–482. Vö. Gratz visszaütötte a román delegátus kijelentését, hogy az erdélyi magyarságnak már semmi panasza nincs. *Pesti Napló*, 1939. augusztus 22.

² Gustav GRATZ: *Denkschrift über die Entwicklung des internationalen Rechtes und den Begriff der Staatssouveränität*. (Megjelent az Interparlamentáris Unió közlönyében: II.CPO/CJ(19340)Gratz) MTA Lev. Gh. 4. dob.

²⁰⁴ SCHÖDL (1985): 482., 495.

²⁰⁵ SEEWANN (1991): 308. és SEEWANN (1992): 152.

²⁰⁶ Vö. SCHÖDL (1985): 484., 492.

²⁰⁷ Vö. uo. 467., 473.

az sérti az egyes államok szuverenitását. Ezeknek a fejtegetéseknek a világháború viharában persze semmilyen gyakorlati jelentősége nem lehetett. (Gratzot 1943-ban az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának elnökévé választották.)³

Az Egyetemi Nyomda által 1940-ben kiadott *A mai világ képe* című négykötetes egyetemi tankönyv második kötete *Politikai élet* címmel Gratz Gusztáv szerkesztésében készült.⁴ A szerkesztés mellett ő írta az első világháború utáni kor egyetemes történetét, valamint Frey Andrással közösen a nemzetközi kapcsolatok történetét feldolgozó fejezeteket. Az írás során Gratz támaszkodhatott az 1920–30-as években a nemzetközi politikai élet számos eseményéről írt dolgozataira. Ezek közül a legterjedelmesebb *Európai külpolitika* (Budapest, 1929) címmel külön kötetben jelent meg.⁵ Gratz szerkesztői bevezetőjében kifejezte azon véleményét, miszerint nehezen képzelhető el, „hogymint [...] a mai korban egy, az intelligencia megfelelő fokán álló országban egy nemzet jólétét állandóan fel lehetne építeni az egyének politikai véleményét és szabadságát elfojtó rendszerre”,⁶ elhatárolódván ezzel a negyedik fejezet szerzőjének diktatúrapiárti állásfoglalásától. Egy londoni kiadó megbízásából 1940-ben megírta az újkori Magyarország rövid történetét is, amelyet aztán Dóra lánya fordított le angolra. A háború azonban megakadályozta a könyv megjelenését.⁷

A *Berliner Monatshefte* 1941. januári száma Gratztól közölt egy tanulmányt, amely Magyarországnak az első világháború utáni külpolitikáját taglalta.⁸ A tanulmányban Gratz Magyarország addig folytatott – német orientációjú – külpolitikáját pozitívan értékelte, hiszen azáltal, Németország támogatásával sikerült a revíziós célok jelentős részét elérni (a Felvidék déli részének, a Kárpátalja és Észak-Erdély visszacsatolása). Ez az álláspontja homlokegyenest szembement korábbi nézetei-

³ *Népszava*, 1943. december 20.

⁴ GRATZ Gusztáv: A jelenkor politikai fejlődése. In: *A mai világ képe. II. kötet. A politikai élet*: 9–18. A világháború utáni kor története. Uo. 19–139. A nemzetközi viszonylatok. Uo. 141–304. (Utóbbit FREY Andrással társszerzőségben.)

⁵ Az Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács az *Európai Külpolitikát* az ifjúsági könyvtárak számára „beszerezhetőnek nem találta”. A Magyar Szemle Társaság főtítkársága panasszal élt: „Minthogy a munkát szerző kifejezetten a közepes vagy kisebb műveltségű magyar közönség számára írta, szem előtt tartván elsősorban a 16–18 esztendőes magyar ifjúságot, úgy véljük a sokat sürgetett magyar külpolitikai nevelésnek teszünk szolgálatot, amikor a Külügyi Társaság figyelmét felhívjuk arra, hogy a kiadványunkat éppen a legilletékesebb helyről találták nem megfelelőnek.” Budapest, 1930. február 27. OSZK Kt. Fond 7/693 57. fol.

⁶ *A mai világ képe. II. Politikai élet*: 17.

⁷ Feltételezhetően azonos az MTA Lev. Gh. 4. dob.-ban található angol nyelvű kézirat. Arról nem tudunk, hogy ennek a munkának a megírása kapcsolatban van-e a *Magyar Szemle* azon tervével, hogy angol és francia nyelven jelentessen meg magyar történeti szintézist. Vö. Soós István utószavát a SZEKFÜ Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939* (Budapest, Osiris, 2002) c. kötetéhez.

⁸ Gustav GRATZ: Ungarns Außenpolitik seit dem Weltkriege. *Berliner Monatshefte*, 1941. január, 8–24.

vel. A szomszédos országokkal való megbékélés politikáját, amelynek ő maga volt az egyik legjelentősebb propagálója, egyenesen lehetetlenségnek nevezte, mert – mint fogalmazott – azt a magyar nép pszichológiai okokból sem tudta volna elfogadni, de a szomszédos államok részéről sem volt meg az iránt a fogadókészség. A revízió eredményeinek hatása alól tehát Gratz sem tudta magát kivonni. Korábbi álláspontja ismeretében nehezen magyarázható, hogy mi ösztönözte arra, hogy 1941-ben egy németországi folyóiratban éppen ő elemezze a magyar külpolitika utolsó húsz esztendejét.

Gratz 1940 adventi időszakában a Vörösmarty téren elcsúszott a jég. Megütötte a lábát, de különösebben nem törődött az esettel, folytatta útját a budai várba, ahol a zsúfolásig megtelt templomban állva volt kénytelen részt venni az istentiszteleten.⁹ Másnap pedig üzleti ügyei miatt Győrbe utazott. Január első napjaiban – feltehetően a lábsérülés következményeként – trombórist kapott, amelynek következtében nyolc hónapon keresztül ágyban fekvő beteg volt, további két hónapnak kellett eltelnie, hogy annyira felgyógyuljon, hogy el tudja hagyni lakását, és a városba tudjon utazni.¹⁰ Külföldi útra pedig csak a következő évben vállalkozhatott. Betegsége alatt 1941. május 16-án a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának levelező tagjává választották¹¹ publicisztikai-történelmi és közgazdaságtudományi munkásságának elismeréseként. Akadémiai székfoglaló előadását 1941. december 15-én *Politikai irányeszmék a kiegyezés korszakában* címmel tartotta.¹² Hasonló címmel a politikai eseményeket bemutató háromkötetes műve kiegészítéseként Gratz elkezdte egy a politikai eszmék fejlődését 1867-től tárgyaló könyv megírását is. Az első fejezetek elkészülte után Szekfű Gyulától kért szakvéleményt, hogy a neves történész érdemesnek tartja-e a mű folytatását.¹³ Szekfű véleményét nem ismerjük. Annyi bizonyos, hogy Gratz 1943-ig nem fejezte be a könyvet. Ő maga nem volt megelégedve az elkészült részekkel, és ezért abbahagyta az írást.¹⁴

⁹ Gratz Gusztáv idősebb korában újra rendszeresen látogatta az istentiszteletet.

¹⁰ GRATZ (2009): 533–534.

¹¹ Gratz levele Voinovich Gézáknak (MTA főtíkára). Köszönetet mond megválasztásáért, és tudatja, hogy betegsége miatt nem tud megjelenni a 18-ai közgyűlésen. MTA Kt. RAL 318/1941.

¹² Gratz levele Lukinich Imrének, 1941. szeptember 1-jén, 1941. október 11-én. MTA Kt. RAL II. osztály, 203/1941, illetve 206/1941. Lásd Kornis Gyula ig. és r. t., osztályelnök üdvözlő beszéde Gratz Gusztáv I. tag székfoglalója alkalmából, 1941. december hó 15-én. *Akadémiai értesítő*, 1941/51. 349–352. *Esti Kurir*, 1941. december 16. *Népszava*, 1941. december 21. A székfoglaló előadást megelőzően Lukinich Imre akadémiai osztálytitkár leveléből kiderül, hogy Gratz előadásában a dualizmus utáni időszakra is ki akart térni. A levélben ugyanis Lukinich, akinek Gratz tervezett előadását megküldte, arra kérte, hogy csak az előadás első felét olvassa fel, mert a második felében már van politika. MTA Kt. RAL II. Osztály iratai 180/1941.

¹³ Gratz Gusztáv 1935. január 20-án kelt levele Szekfű Gyulának. ELTE EK Kt. MsG 628.

¹⁴ GRATZ (2009): 522–523. A félbemaradt munka töredékei megtalálhatók: az MTA Lev. Gh. 4. dob.

Amíg Gratzot a trombózis ágyhoz kötötte, Magyarországon mélyreható események zajlottak le: Teleki Pál öngyilkos lett, Magyarország részt vett Jugoszlávia megszállásában, Anglia megszakította Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat, Magyarország hadba lépett a Szovjetunió ellen a németek oldalán. Az USA 1941 végén belépett a világháborúba. A keleti fronton a német hadsereg előrenyomulása kifulladásig. Magyarországon is egyre többen ismerték fel, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút, ami megkérdőjelezte az elért revízió megtarthatóságát is. A Kállay-kormány az előtt a nehéz feladat előtt állt, hogy a német szövetség kényszerű fenntartása mellett titokban felvegye a kapcsolatot a szövetséges hatalmakkal, és előkészítse Magyarország elszakadását a tengely politikájától. Ezekre a puhatolózásokra 1942 és 1943 folyamán a semleges országokban került sor. Szegedy-Maszák Aladár Stockholmban, Ullein-Reviczky Antal, majd Szent-Györgyi Albert Törökországban, Wodianer Antal Portugáliában, Ottlik György, Radvánszky Antal és Barcza György Svájcban igyekeztek érintkezésbe lépni a nyugati hatalmak képviselőivel. Barcza svájci tárgyalásai kivételével azonban az angol külügyminisztérium által számon tartott minden fontos magyar kapcsolat az isztambuli és a stockholmi csatornán keresztül bonyolódott le.¹⁵

Gratznak felgyógyulása után egyik regisztrálható nyilvános szereplése az volt, amikor akadémikus társa, Hegedüs Lóránt ravatalánál a Magyar Tudományos Akadémia nevében gyászbeszédet mondott. Amikor a jó barát és eszmei harcostárs életpályáját méltatta, tulajdonképpen saját közéleti krédóját is megfogalmazta, és alig nem észrevehetően a jelenkor fejleményeiről is véleményt nyilvánított. „A végletek között ide-oda himbálódzó politikai fejlődést az »ép ész«¹⁶ kormánykerekével akarta biztos révbe vezetni. Az a politika, amely a fejlődést csakis a régi előítéleteknek új előítéletekkel való felváltásában látja, idegen volt számára. Tisztában volt azzal, hogy a politikai élet, sajnos, oly gyakran irányító, önkényesen kidobott jelszók (sic!) nem egyebek, mint a politikai életnek gyakran mesterségesen megkonstruált babonái, amelyek mögött az embereknek nem éppen legnehezebb ösztönei húzódnak meg. [...] [M]eg volt győződve, hogy ezek a jelszók köpenyegébe bújtatott politikai, gazdasági, faji és egyéb babonák, bármily csökönyös életűek legyenek is, egyet nem bírnak el: az »ép ész« napfényét. Ezt szegezte velük szembe minden megnyilatkozásában, egész élete végéig. [...] [N]em félt attól, hogy azért, mert nem mindig a legújabb divatú jelszótól irányíttatja magát, azt mondhatnák róla, hogy elmaradt a fejlődésben és hogy a világ elszaladt mellette. [...] Történeti munkáit nem azért írta, hogy megállapítsa, mi, mikor és hogyan történt. Nagyobb célja volt: politikai okosságra akarta nevelni kortársait. [...] Azokhoz a

¹⁵ JUHÁSZ: 296–298., 309–310.

¹⁶ Utalás a Hegedüs által 1900 körül létrehozott asztaltársaság nevére.

nagyon ritka emberekhez tartoztál, akik még akkor is tudnak közkedveltek és népszerűek maradni, ha népszerűtlen elveket vallanak és divatjukat múlt igazságokat hirdetnek.”¹⁷

Aláírta azt a Bajcsy-Zsilinszky Endre által kezdeményezett memorandumot, amelyben 1943 elején számos ellenzéki politikus követelte az 1942 januárjában a magyar katonaság által a délvidéken a szerb és a zsidó polgári lakosság ellen elkövetett tömeggyilkosság tetteseinek felkutatását és felelősségre vonását, és tiltakozott a zsidótörvények végrehajtásának módja ellen.¹⁸ Az Akadémia osztályülésén 1943. május 10-én *A Bukaresti Békétárgyalások, 1918-ban* címmel tartott előadást,¹⁹ amelynek szövege következő évben angolul jelent meg.²⁰

1942 és 1943 folyamán Gratz többször tett utazást Svájcba, hogy a győri szeszgyár svájci részvényeseivel tárgyaljon. Svájci tartózkodása során érintkezésbe lépett külföldi politikusokkal is. Ezek közül Royall Tyler, Johannes Schwarzenberg herceg és az egykori román külügyminiszter, Grigore Gafencu nevét említi emlékirataiban. Tyler korábban a Népszövetség pénzügyi bizottságának budapesti megbízottja volt, a Gratzcal való találkozása idején az USA stratégiai hírszolgálatának munkatársaként dolgozott Svájcban. Gafencu a román kormány megbízásából próbált Svájcban a nyugati hatalmakkal kapcsolatot keresni. Ezeket a megbeszéléseket, amelyeknek különösebb jelentősége nem lehetett, feltehetőleg megbízás nélkül folytatta. Mindenesetre beszámolt róluk Magyarországon a politikai barátainak. A németellenes politikusok összejövetelein, amelyeken az ország vészterhes helyzetéből való kiút keresése állt a középpontban, a különböző politikai csoportok (kiszáradók, konzervatív-liberálisok, liberális-demokraták, a régi bethleni gárda képviselői) között ismét közeledésre került sor. Ilyen megbeszéléseken Gratz is jelen volt. Arra azonban nem vállalkoztak, hogy akciót kezdeményezzenek egy kevésbé németbarát kormány kinevezéséért, mert az Magyarország német megszállását eredményezhette volna, amiért senki sem akarta vállalni a felelősséget.²¹

A kiugrás előkészítését szolgáló titkos diplomácia mellett Szegedy-Maszák Aladár operatív irányításával, aki 1943 nyarán a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője lett, létrejött egy olyan munkacsoport, amely a háborút lezáró békeszerződésre való felkészülés jegyében a magyar álláspont tudományos megalapozását kívánta elvégezni. Kállay Miklós a béke előkészítésével legfőbb szinten

¹⁷ Gratz Gusztáv I. tag gyászbeszéde Hegedüs Lóránd (sic!) ig. és t. tag ravatalánál, 1943. január 4-én. *Akadémiai Értesítő*, 1943/53. köt., 277–282. Idézetek: 280–282. Vö. GYARMATI: 97.

¹⁸ TILKOVSKY (1986): 103–104. L. NAGY: 150.

¹⁹ GYARMATI: 96.

²⁰ Gustav GRATZ: *The Peace of Bucharest. The Hungarian Quarterly*, 1944/1., 4–27.

²¹ GRATZ (2009): 534–535. ANDORKA: 213., 215. és 285–286. BARCZA: 2. kötet, 74–75. L. NAGY: 159. ROMSICS: 418.

Bethlen Istvánt bízta meg, aki a magyar béke delegáció vezetőjének volt kiszemelve. Ennek a meglehetősen heterogén munkacsoportnak „bedőlgözött” Kosáry Domokos, Rónai András, Szent-Iványi Domokos, Khuen-Héderváry Sándor, Gogolák Lajos, Bónis György, Szerkfű Gyula, Gratz Gusztáv stb. A kiválasztott szakemberek persze sokszor nem is tudták, hogy megbízatásuknak mi a célja.²² Gratz 1943. december 10-ei dátumú tanulmánya a Monarchia fölöstésének a következményeit taglalta.²³ Gondolatmenetének lényege a következő volt: A Monarchia utódállamai kevésbé voltak képesek betölteni a Monarchia történeti hivatását: a Monarchia nagyhatalmi státuszának megszűnésével a térség a nagyhatalmak közötti rivalizálás színterévé vált, ugyanakkor az egykori Monarchia népei közötti ellentétek már nemzetközi konfliktusok jellegét öltötték. Az egyes országokat ugyanúgy etnikai feszültségek jellemezték, mint a Monarchiát. A Monarchia gazdasági egységének felbomlása hibás autarkias gazdaságpolitikához vezetett, amely súlyosbította a gazdasági világválság negatív következményeit. A háború utáni rendezés tekintetében – nem kis idealizmussal – egy olyan, a népek szabad akaratán alapuló közép-európai államszövetség felállítását javasolta, amelyben – a lehetőségek kereteiben – etnikai határokkal rendelkező szövetséges országok belügyeikben teljesen függetlenül járhatnak el, az egyesülés elsődleges célját képező közös védelem érdekében azonban közös külpolitikát folytatnának és közös hadsereget tartanának fenn. A szövetség egységes pénz- és hitelrendszerrel bírna, és a gazdasági életet lehetőleg azonos szabályok irányítanák. A szövetség vezetésének „minden néppel szemben egyenlően pártatlan kezekben” kellene lennie. Egy ilyen „szupranacionális tényező” szerepét a Monarchiában az uralkodóház töltötte be. Gratz szerint alig van olyan tényező, amely azt ebben a szerepben pótolni tudná. Gratz tehát tulajdonképpen a Monarchiának egy új, alaposan megreformált kiadását vázolta fel.

A külügyminisztérium számára emlékiratai szerint 1944 elején egyéb anyagokat is készített. Ekkor Bethlen Istvánnal is találkozott. Nézeteik akkor sem fedték egymást, de megállapodtak, hogy kapcsolatban maradnak. Ugyancsak emlékirataiban szólt arról, hogy 1943-ban kapcsolatba került osztrák ellenállók egy csoportjával, akik felkelést készítettek elő Ausztriának a Német Birodalomtól való elszakadására. Közöttük és a magyar körök között állítólag összekötőként működött. Tényleges akcióra azonban nem kerülhetett sor, mert 1944 áprilisában a Gestapo lecsapott az osztrák ellenállási mozgalom számos résztvevőjére. A kivégzettek között volt az a (Johannes?) Messner, akivel Gratz a legtöbbször érintkezésben állt.²⁴

²² KERTÉSZ: 137–138.

²³ SZEGEDY-MASZÁK: 2. kötet, 140–148. A tanulmányt közli GYARMATI: 99–115. Vö. FIZIKER: 207–208.

²⁴ GRATZ (2009): 535.

2. A mauthauseni koncentrációs táborban

Az ország 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállása után számolt azzal, hogy – hasonlóan sok más ellenzéki politikushoz – őt is letartóztatják, hiszen tudomására jutott, hogy Keresztes-Fischer belügyminisztert, Sigrayt, Rassayt, gróf Csekonics Ivánt a német rendőri szervek elhurcolták. Elkészítette végrendeletét, és egy nagyobb összeget bocsátott felesége rendelkezésére.²⁵ Már azt hitte, hogy letartóztatására mégsem kerül sor, amikor április 1-jén őrizetbe vette a Gestapo.²⁶ Egy ideig Budapesten tartották fogva, majd a Bécs melléti Oberlanzendorfba szállították, ahova április 15-én érkezett meg. Az ottani táborban egy sor már korábban letartóztatott magyar politikussal találkozott. Köztük volt többek között gróf Sigray Antal, gróf Apponyi György, Baranyai Lipót, Peyer Károly, gróf Csekonics Iván, Andorka Rudolf, Rassay Károly. Innen Mauthausenbe vitték őket, május 5-én zárult be mögöttük a koncentrációs tábor kapuja. Gratz Gusztáv fogoly a 65360-as számot kapta. A magyar foglyok közül ő és Csekonics gróf a tábor legjobb kórházbarakkjába, az ún. „Revier”-be kerültek; ott ugyanis mindenkinek saját ágya volt. Nem tudták, hogy kinek köszönheték a kivételes elhelyezést, amelyben csak „protekciósoknak” volt részük.²⁷ Tovább növelte túlélési esélyeiket, hogy a foglyokkal szembeni bánásmód nagyjából odaérkezésük idejétől javult. A foglyok tudni vélték, rendelkezés történt arról, hogy a foglyokat nem lehet verni, a zsidókat sem.²⁸ A tábori élettel kapcsolatos éles szemű megfigyeléseit emlékirataiban összegezte. Különösen érdekesek az egyes nemzetek mentalitásáról szóló részek. A lengyelekkel „a magyarokat a hagyományos barátság kötötte össze, de ez csak nagyon ritkán vált személyes szimpátiává”. Vegyes véleményrel volt a csehekről, akik „megbízhatóak, dolgozók, de ugyanakkor hüvösek, zárkóztak, humortalanok, sokszor kifejezetten barátságtalanok”. Mindannyian „nacionalisták, még inkább, mint a háború előtt”. Éppúgy magasabb rendűnek érezték magukat szomszédaikkal, a magyarokkal és a lengyelekkel szemben, mint ahogy azok is lenézték a cseheket. Kifejezetten nacionalisták voltak a szerbek.²⁹ A „prominens” magyar politikai foglyok és a „prominens” magyar zsidók viszonyáról, akik egy barakkban laktak, megjegyezte, hogy a magyarokban a zsidókkal szemben, akik „idegesek, önhittek, egymás között civakodók és elviselhetetlenek voltak”, kifejezett ellenszenv alakult ki. Ha a zsidók és a nem zsidók összezárásának az lett volna a célja – folytatta Gratz –, hogy a magyar zsidóbarátok „átnevelésben” részesüljenek, akkor a kísér-

²⁵ Uo. 538–540.

²⁶ Téves tehát a szakirodalomban elterjedt állítás, hogy Gratz Gusztávot már a német megszállás első napján letartóztatta a Gestapo. Vö. L. NAGY: 179.

²⁷ GRATZ (2009): 578. Vö. SZITA (2000): 62–63.

²⁸ GRATZ (2009): 585.

²⁹ Uo. 581–582.

let csaknem sikerült volna.³⁰ Ezen különbségek és ellentétek ellenére Gratzban a koncentrációs táborban megerősödött annak tudata, hogy létezik olyasmi, hogy „közép-európai kultúrközösség”, amelynek az egykori Monarchiához tartozó vagy kulturálisan Béccsel érintkezésbe levő népek az alkotóelemei. Ezek egymást sokkal könnyebben megértették ugyanis, mint például a birodalmi németek gondolkodását. Ezt azzal magyarázta, hogy a közép-európai ember sokkal inkább hozzászokott a más eredetű emberekkel való érintkezéshez, az eltérő szokásokhoz, és ez valami olyan könnyedséget, nagyvonalúságot, kozmopolitizmust kölcsönzött neki, ami a mindig a saját fajtája körében élő és másokkal alig érintkező porosz, frank vagy szász számára idegen volt, és amit azok szűk látókörük következtében az elhaló nemzeti tudat következményének és a népi dekadencia tünetének tekintettek.³¹

Július 14-én egyik veje, Karl Hubner közbenjárására váratlanul kiengedték a koncentrációs táborból.³² Hubner, Gratz középső lányának férje a náci párt tagja volt, és kezességet vállalt azért, hogy apósa nem fog Magyarországra utazni.³³ Feltehetően, hogy Gratz kiszabadulásában befolyásos német ismerőse(i) is segíthettek, hiszen nehezen elképzelhető, hogy egy egyszerű párttag el tudta volna intézni apósa szabadon bocsátását.³⁴ Gratznak azonban írásban kellett nyilatkoznia arról, hogy nem hagyja el Bécset, lakhelyét a Gestapo engedélye nélkül nem változtatja meg, Bécsben nem tart magyarokkal kapcsolatot, és levelezni sem fog magyarországi személyekkel. Így került a lányához, aki családjával a Bécshez tartozó Sulzban lakott.³⁵ Kilenc hónapot töltött Sulzban, itt élte át az orosz megszállást. Csak 1945. április végén indulhatott haza feleségéhez, Budapestre.³⁶

3. A hazatérés után

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminisztériumának kebelén belül Kertész István 1945 júniusában megszervezte a béke-előkészítő osztályt, és létrehozott egy osztályközi bizottságot. Ezen bizottságon kívül számos hivatal és intézmény vett részt a béke-előkészítésben. Az osztályközi bizottság pénzügyi és gazdasági javaslatait egy, Magyarország legjobb gazdasági szakembereiből álló ad hoc bizottság

vizsgálta felül, amelynek tagjai voltak: Gratz Gusztáv; Baranyai Lipót és Kárász Artúr, a Magyar Nemzeti Bank korábbi elnökei; Ferenczi Izso volt kereskedelemügyi államtitkár; Vásárhelyi István pénzügyi államtitkár; Schweng D. Loránd gazdasági tanácsadó, volt pénzügyi államtitkár; Judik József, a Magyar Nemzeti Bank közgazdasági tanácsadó irodájának vezetője. Ezen bizottság három hónapon keresztül hetente ülésezett, s a dunai föderációval kapcsolatos tervekkel is foglalkozott. Mintegy 11 variáció merült fel.³⁷ Gratz *A Duna-szövetség megalkotása során felmerülő problémák* címmel készített tanulmánytervet,³⁸ ez azonban kidolgozatlan maradt.

1945–1946-ban folytatta emlékiratait, amelyeket korábban 1943-as dátummal lezárt. Befejezte, illetve átdolgozta a két világháború közötti Magyarországról írt művét is (a '30-as évek közepén – láttuk – a Bethlen-korszak megírásának egy változata már készen volt), a nyilas hatalomátvételig jutva el az események bemutatásában. A kézirat aztán – mint volt már szó róla – csak 2001-ben került kiadásra.

Jól dokumentált eset Gratz utolsó éveiből az az esemény, amikor 1945. augusztus 22-én, a Tözsdepalota környékén a valutaüzérek leleplezése céljából tartott rendőrségi razzia során őt is őrizetbe vették, aki mint a Magyar–Olasz Bank elnöke éppen a bankba tartott. Csak 36 órai fogság után engedték ki egy angol állampolgár közbenjárására a Mosonyi utcai fogdából. Szabadulása után panaszt tett Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknél és Ries István igazságügyi miniszternél az „európai kultúrállamok szokásaival” nem összeegyeztethető eljárás miatt. Panaszának kivizsgálása egészen halála utánig elhúzódott, s azzal a megállapítással végződött, hogy az őrizetbe vétel tekintetében az eljáró hatóság ellen bűnvádi eljárás megindításának helye nincs.³⁹

A Magyar Textilipar Rt.-nél igazgatósági tagi minőségében 1945. július 7-én, míg a Magyar–Olasz Bank igazgatósági tagi minőségében az 1080/1945. M. E. sz. rendelet értelmében igazoltnak nyilvánították.⁴⁰ Utolsó nyilvános szereplése Imrédy Béla és Basch Ferenc népbíróági perében tanúként történt meghallgatása volt.⁴¹ Habár azt mondta, „a kommunizmustól már félni nem kell, az egészen más ma, mint volt 1919-ben”,⁴² közvetlenül halála előtt – minden hajlama ellenére – mégis az USA-ba való emigrálást tervezte.⁴³

³⁰ Uo. 585.

³¹ Uo. 401–402.

³² Zugangsbücher des KL Mauthausen. BA NS 4 (Ma) 77958.

³³ Gratzot tehát nem szállították haza, amint Szita írja. SZITA (2000): 63.

³⁴ Gratz legfiatalabb lányának volt férje, Dr. Karl Lohberger „Gauleiter” a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt körzetvezetője volt Ausztriában a második világháború alatt, de Gratz szabadulása idején már nem álltak kapcsolatban.

³⁵ GRATZ (2009): 606–607.

³⁶ Uo. 626.

³⁷ KERTÉSZ: 147–148. és 177.

³⁸ GYARMATI: 97.

³⁹ KOZÁRY (1997): 79–86.

⁴⁰ Az igazoló bizottsági határozatok Martin Hubner (Gratz Gusztáv unokája) tulajdonában.

⁴¹ Magyar Nemzet, 1946. január 17. SEEWANN–SPANNENBERGER: 342–343.

⁴² Így élnek emlékünken. 4. MNL OL P2123 2. dob. 5. dossz.

⁴³ Kézírási feljegyzés a hagyatékok egyik dokumentumán. ÖStA Nachlass-Sammlung, B u. C /19. Ugyancsak itt szerepel, hogy felesége, Nagy Ilonka 1950-ben követte lányát, Dórát Ausztráliába. Ott hunyt el 1966-ban.

Gratz Gusztáv 1946. november 21-én Budapesten hunyt el váratlanul, szívelégtelenségben. Jó barátját, Boroviczény Aladárt indult meglátogatni annak svábhegyi lakásán, amikor az előszobában levette a kabátját, összeesett és meghalt.⁴⁴ Ezzel megmenekült az internálástól, amely antikommunizmusa miatt várt volna rá.⁴⁵ Az MTA kérelmére Gratz Gusztáv részére érdemeire való tekintettel díjmentesen utaltak ki – egy első soros – sírhelyet a Farkasréti temetőben.⁴⁶ Sírhelyét azonban a '70-es évek elején más jeles személyiségek nyughelyeivel egyetemben felszámolták.⁴⁷

Gratz Gusztáv családi élete kezdettől fogva boldog volt. Feleségét, Nagy Ilonkát jólelkű, megértő és határtalanul önzetlen asszonyként jellemezte. A zene és a művészetek terén jártasabb volt férjénél. Gratz Gusztáv gyermekeivel kapcsolatban úgy emlékezett vissza, hogy talán jobban szerette őket, mintsem hogy igazán jó nevelőjük lehetett volna. Sohasem tudott ellenállni a gyermeki könnyeknek. Az volt a véleménye, téves az a felfogás, miszerint a gyermekek hálával tartoznak szüleiknek, éppen fordítva, a szülőknek kell hálásnak lenniük gyermekeiknek azért a boldogságért, amit azok jelentenek nekik. A gyermeklárma sohasem zavarta munka közben sem. Sokszor úgy írta cikkeit, hogy valamelyik lánya az ölében ült, és közben a gyermekkel is foglalkozott. Minden könyvet, amelyeket lányainak olvasmányul szánt – köztük lányregények sorát és Karl May regényeit is –, először maga is elolvasott. Elsősorban nem azért, hogy meggyőződjön arról, tényleg gyerekeknek valók-e, hanem sokkal inkább abból az igényből, hogy gyermekei szellemi fejlődésének maga is közvetlen részese lehessen.

⁴⁴ Gratz Gusztáv meghalt. *Magyar Nemzet*, 1946. november 26., 2. *Így élnek emléünkben*. 4. MNL OL P2123 2. dob. 5. dossz. MATSCH: 187.

⁴⁵ Halála után kereste az ÁVH két embere. Amikor özvegye megmutatta a halotti anyakönyvi kivonatot, kételkedve távoztak. *Így élnek emléünkben*. 5. MNL OL P2123 2. dob. 5. dossz. VÖ. TAFFERNER: 114.

⁴⁶ Az MTA 1946. november 22-én kelt kérelme Kővágó József polgármesterhez és a határozatról szóló értesítés 1946. november 23-ai dátummal. MTA Kt. RAL 246/1946.

⁴⁷ Zsákó Andor (Gratz Gusztáv unokaöccse) visszaemlékezése: „Gusztai bácsi sírhelye Farkasréten a 12/2 tábla 1. sor 201-es sírhely volt. A lejáratkor a parcellát felszámolták, a sírokat megújítani nem lehetett, helyükre nem temettek, mert a közelben kőbe épített urnahelyeket alakítottak ki. Sírhelye felett emberek járnak és nem tudják, hogy egy nagy és jó ember pihen odalent.” *Így élnek emléünkben*. 32. MNL OL P2123 2. dob. VÖ. A Farkasréti temető felszámolt síremlékeinek válogatott jegyzéke. *Budapesti Negyed*, 2003. nyár, 118–162., különösen: 118. és 133.

A nyarakat legszívesebben a hegyekben töltötték: az első világháború előtti és utáni időszakban is. Lányai, főleg a két fiatalabb, lelkes hegyi túrázók voltak. Mivel Gratz nem akarta egyedül elengedni őket az Alpokba, maga is velük tartott. 1928-tól egészen 1932-ig minden nyáron hosszabb-rövidebb túrákat tettek, többnyire Zell am Seeből kiindulva. Emlékirataiban viszonylag részletesen beszámolt ezen közös családi programról.⁴⁸

A család 1917-ben Bécsbe költözött, ahonnan csak 1931-ben települtek vissza Budapestre. Először a Rudolf rakparton (ma Széchenyi rakpart),⁴⁹ majd a Marczibányi téren, és főleg nyáron Pasaréten laktak. Kivásárolták Gratz felesége testvéreit a család pasaréti villájából, és a kertet kiegészítették egy 400 négyszögöles terület megvételével. A kertben szép rózsalugasaik voltak.⁵⁰ Nagyszámú személyzetet tartottak.⁵¹ Gratzéknál nagy társadalmi élet folyt. Rengeteg volt a vendég, meghívtak vagy csak bejelentkezők.⁵² Több nagytetű kutya is volt.⁵³

A legidősebb lány, Gratz Magda (1906–1972) rendkívül jó nyelvérzékkel volt megáldva, hat-hét nyelvből is volt fordítói szakvizsgája. Széles körű nyelvtudása miatt mindig el tudott helyezkedni. Akkor is Magyarországon maradt, amikor édesanyja emigrált. Kitelepítették, Dunapentelén vizet hordott az építőmunkásoknak. Majd Veszprémben telepedett le, mert Budapestről ki volt tiltva. Takarításból élt, később pedig az egyetemen kapott fordítói állást. Amikor Bécsben élő nővére hívta, hogy költözzön hozzá, azt válaszolta: „nem hagyom itt a hazámat.” 1972-ben halt meg a tatabányai kórházban. Férjhez nem ment, gyermeke nem született.⁵⁴

Alice (Liszi) (1908–1996) Karl Hubner osztrák mérnökhöz ment férjhez, és Bécsben éltek. Két fiuk és egy lányuk született: Martin (1936–), valamint az ikrek, Peter (1938–) és Alice (1938–2009).

Dóra (1913–1995) édesapja akarata ellenére ment férjhez a tanári végzettségű Dr. Karl Lohbergerhez, aki nemzetiszocialista nézeteket vallott. Az Anschluss után Lohberger Gauleiter lett. Négy gyermekük született: Wolfgang (1937–), Helmut (1937–), Hedwig (1938–) és Erika (1940–). Dóra 1943-ban elvált férjétől, és Budapestre költözött, a gyermekek apjuknál maradtak. Dóra részt vett Raoul Wallenberg zsidókat mentő tevékenységében.⁵⁵ A háború után Lohbergert internálták. Dóra elindult gyermekei felkutatására. Kalandos úton megtalálta és Budapestre hozta őket. Édesapja halála után Dóra gyermekeivel először Ausztriába költözött,

⁴⁸ Gratz (2009): 77–79., 421–426.

⁴⁹ Uo. 425.

⁵⁰ Uo. 329.

⁵¹ *Így élnek emléünkben*. 3. MNL OL P2123 2. dob. 5. dossz.

⁵² Uo. 4.

⁵³ Anita van Oldenborgh-Boom (Gratz Dóra barátnője) személyes közlése.

⁵⁴ *Így élnek emléünkben*. 5–7. MNL OL P2123 2. dob. 5. dossz.

⁵⁵ *Népszabadság*, 2011. július 20., 8. o.

ahol egy ideig a salzburgi amerikai diplomáciai képviseleten dolgozott, 1949-ben Ausztráliába emigrált. 1950-ben követte lányát és négy unokáját Gratz Gusztáv özvegye, Nagy Ilonka is, aki 1966-ban hunyt el. Hamvait szétszórták. Az új hazába való megérkezéstől kezdve Dóra csak angolul beszélt gyermekeivel.⁵⁶ Fiai a német keresztnévüket angol nevekre cserélték. Később egyikük a Lohberger név helyett felvette a Gratz nevet, és keresztnévét Gustavra változtatta.⁵⁷

Gratz Gusztáv röviddel a Gestapo általi letartóztatása előtt német nyelven közös levélben fordult unokáihoz. Számolt azzal a lehetőséggel, hogy ő, aki egy liberális párt politikusa, német fogságba kerülhet. Korára és egészségi állapotára tekintettel azzal is tisztában volt, hogy egy hosszabb ideig tartó fogságból nem biztos, hogy élve tér haza. Arra kérte unokáit, ha nem tér vissza, és ebben az esetben bizonyos értelemben a német politika áldozatának lesz tekinthető, akkor is maradjanak jó németek, és legyenek hűségesek német hazájukhoz. Elképzelhető, hogy hazájuk a jövőben nehéz próbának lesz kitéve. Minél inkább ez lesz a helyzet, annál inkább szüksége lesz azonban ügyes és dolgoz férfiakra és nőkre. Nem az a fontos, hogy az ember milyen munkakörben tevékenykedik, hanem az, hogy a rábízott munkát milyen minőségben végzi el.

„Fájdalmas érzés számomra, hogy nincs olyan utódom, aki Magyarországon maradt volna, abban az országban, mely iránt én és elődeim, akik itt az üldöztetés elől menedéket találtak, hálával és szeretettel viszonyultunk. Kérem unokáimat, akkor is, ha ők már jó németek, és ha már azok is maradnak, soha se felejtsek el, hogy családunk Magyarországnak mindig hálával tartozik.”⁵⁸

⁵⁶ Erika Lohberger személyes közlése.

⁵⁷ Így élnek emlékünken. 8–9. MNL OL P2123/2: dob. 5. dossz.

⁵⁸ A levél Martin Hubner, Gratz Gusztáv legidősebb unokája tulajdonában.

Gratz Gusztáv 1940 körül (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

Összegzés

Gratz Gusztáv német evangélikus pap fiaként a dualizmus korában a soknemzetiségű Magyarországon született. A család nemzedékeken át fokozatosan haladt az államnemzetbe történő asszimiláció útján. Ő már azt a generációt képviselte, amelyik német kultúrájának feladása nélkül azonosult a politikai magyar nemzettel. Meghatározó élményt jelentett számára az a multikulturális miliő, amelyben Gölnicbányán, Iglón, Kolozsvárott és Besztercén gyermek- és ifjúkorát eltöltötte. Részben az ott szerzett tapasztalatok, részben pedig egyéni hajlamai képessé tették arra, hogy a különböző nemzetiségek közötti ellentéteket „felülről” tudja szemlélni. A kétségkívül ambiciózus fiatal Gratz újságíróként a századforduló Budapestjén kapcsolatba került a politikai elittel. Ugyanakkor meghatározó szerepet játszott a *Huszedik Század* című folyóirat nevével fémjelezhető, főleg fiatal értelmiségiekből álló reformer mozgalomban, amely a gyors ütemben iparosodó és polgárosodó ország szociális és nemzetiségi problémáira és a dualista Monarchia szerkezetének válságjeleire kívánta felhívni a figyelmet. A klasszikus liberalizmus elveit valló Gratz azonban a létező viszonyok megreformálását (például a választójog kiterjesztésével) és nem azok gyökeres megváltoztatását kívánta. Míg korábbi eszmétársai nagyobb részének útja a polgári radikalizmushoz, addig az övé kormánytámogató országgyűlési képviselőként az establishment soraiba vezetett. Az egyidejűleg országgyűlési képviselőként, újságíróként és a GYOSZ igazgatójaként tevékenykedő Gratz szaktudásával és imponáló munkabíráásával felhívta magára a vezető politikai elit figyelmét. Külügyminisztériumi osztályfőnök, majd magyar pénzügyminiszter lett. Saját bőrén tapasztalhatta, hogy a társadalmi felemelkedés a soknemzetiségű Magyarországon a nem magyarok részére is teljességgel lehetséges, hacsak nem fordulnak szembe a magyar szupremáciával. Az 1918–1919-ben lezajlott forradalmi eseményekkel semmilyen közösséget nem vállalt, mert a radikális változásokról az volt a véleménye, hogy azok ritkán teszik boldoggá a népeket.

A Monarchia összeomlásának idejére kialakult politikai nézetei a két világháború közötti korszakban sem változtak. Továbbra is a Monarchiát alkotó népeket közös munkára egyesítő államszövetség híve volt. A Monarchia felbomlását olyan történelmi hibának tartotta, amely valamely nagyhatalomnak – a breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalásokon szerzett tapasztalatai alapján elsősorban Németországra gondolt – a térségben való terjeszkedése előtt nyitja meg az utat.

Ennek megakadályozására szükségesnek vélte, hogy a hajdani Osztrák–Magyar Monarchia népeit a Monarchia valamilyen megreformált változata egységbe fogja. Az érintett népeket összekötő kapocsként pedig továbbra is csak a nemzetek feletti, sok évszázados hagyományokra támaszkodó Habsburg-ház tudta elképzelni. Ebből az érvelésből eredt – az uralkodónak tett esküje mellett – legitimizmusa. Liberális gazdasági szemléletéből adódóan is a régió egységének volt a híve. A liberalizmus látszott alkalmasnak a különböző nemzetek közötti türelmetlenség meghaladására is.

Alapmeggyőződése feladása nélkül Gratz mindig igyekezett az adott helyzethez alkalmazkodni. Ugyanakkor az a képessége, hogy mások érvrendszerét is magáévá tudta tenni, alkalmassá tette arra, hogy a különböző vélemények között közvetítőként lépjen fel.

A Monarchia és a történeti Magyarország felbomlása – a forradalmi megrázkódtatások után – egyelőre az ő életében – mint ahogy a politikai vezető réteg életében – sem hozott mélyreható változást. Jellemző, hogy a kettős Monarchia utolsó éveiben emelkedett a miniszterségig, és az ellenforradalmi rendszer első időszakában is miniszteri tisztséget viselt. Pedig a „rég” Magyarország és az „új” Magyarország berendezkedésével szemben is sok tekintetben fenntartásai voltak. Az új rendszer hibáival bécsi magyar követként is szembesült. Magyarország a nemzeti-ségi kérdésben az ország etnikai összetételének alapvető módosulása ellenére továbbra is szűkkeblűséget mutatott. Bécsi követként tapasztalta, hogy Magyarország, ahol a viszonyok túlságosan visszatértek oda, ahol a világháború előtt voltak, a külföld jelentős részének szemében reakciós államnak számított.

A népeket „közös munkára” fogó Monarchia helyén létrejött államalakulatokat visszalépésnek tekintette, mert azokban a megerősödő nacionalizmus nyert teret, és azok autarkióra törekvő gazdaságpolitikáját is helytelenítette. Bécsi követi működése legfontosabb területét a nyugat-magyarországi kérdés képezte. Gratz egy olyan megoldáson munkálkodott, amely a két ország viszonyát megőrzi a tartós megrázkódtatástól: az osztrák részről a területi kérdésben tanúsítandó nagyvonalúság fejében egészen a szabad kereskedelemig menő gazdasági együttműködést és a magyarországi németek számára széles körű autonómia biztosítását javasolta. A két ország közötti szoros kapcsolat nélkül ugyanis nem volt elképzelhető a Duna-medence népeinek együttműködése sem. Rövid külügyminisztersége abba az időszakba esett, amikor Magyarország stratégiai céljainak feladása nélkül megkísérelte a szomszédos országokhoz való közeledést, ami Gratznak mindvégig vesszőparipája volt, és aminek sikerességéhez túlzott reményeket fűzött.

Minisztersége kérészetének bizonyult, mert IV. Károly sikertelen húsvéti visszatérési kísérlete alkalmából legitimizmusa miatt összeütközésbe került a hatalom birtokosaival. Gratz Szombathelyen teljes mértékben hitelt adott a király azon állításának, hogy akcióját legfelsőbb francia politikusok támogatják. Mivel a kormányzó és a kormány megakadályozták, hogy a király átvégye az államfői hatalmat, és Gratznak mint külügyminiszternek az utasításait sem vették figyelembe,

lemondott a miniszterségről, igaz hogy a restaurációs kísérlet keltette belpolitikai hullámok az egész Teleki-kormányt is elmosták. A miniszteri bársonyszéktől történő megválása után IV. Károly magyarországi exponenseként – a húsvéti kudarcból okulva – a király visszatérését a kormányzati tényezőkkel egyetértésben kívánta előkészíteni. Közvetítői szerepe – nem utolsó alkalommal – eredménytelen maradt, mert a király, elvesztvén bizalmát a magyar kormányzat őszinte szándékában, hogy az tényleg törekszik a királyi hatalom helyreállítására, ismételten kész helyzet teremtetésével kísérelte meg magyar trónja elfoglalását. Gratz más legitimista politikusokkal egyetemben, miután a királyt elhatározásától nem tudták eltántorítani, Károly mellé állt. A királyt a visszatérésre azonban nem buzdította, és minden valószínűség szerint annak előkészítésében sem vett részt.

Az októberi puccskísérlet következtében történt letartóztatása és vád alá helyezése után úgy tűnt, hogy politikai pályája véget ért. Egzisztenciális megfontolásokból a politikától való végleges visszavonulás gondolata is foglalkoztatta. Azzal is szembesülni kényszerült azonban, hogy politikai okokból vád alá helyezett, a hatalmon levő politikai elittel rossz viszonyban álló személyként a gazdasági életben való érvényesülés, megfelelő állás szerzése sem könnyű. A közélettel a kapcsolatot ekkoriban az újságírás jelentette számára. Hatalmas mennyiségű publikációiban szólt hozzá a bel- és külpolitika aktuális és kevésbé aktuális kérdéseire. Cikkeiben egyaránt tartózkodott a túlzott ellenzéki és a kormány iránti békülékenységgel hangnemtől.

Annak ellenére, hogy még a „láadás” vádját alatt állt, 1923-ban bevonták a kisebbségi rendelettervezet előkészítő munkájába, és – Bethlen miniszterelnök kívánságára – egy évvel később elvállalta a hazai németiség érdekképviseleti szerveként működő Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnöki posztját. Ezzel egy időben megszűntették a királypuccsban részt vett legitimista politikusok ellen indított büntetőjogi eljárást. Mindez a szélesebb nagyközönség előtt is demonstrálta, hogy újra „szalonképes” kormányzati körökben. A következő parlamenti választásokon újra bevonulhatott a képviselőházba is. Nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy Gratz éppen az 1920-as évek közepétől került be több tucat gazdasági vállalkozás igazgatótanácsába.

Az adott helyzethez mindig alkalmazkodni igyekvő Gratz nem volt azonban sohasem olyanira opportunistára, hogy az elvei feladásához vezetett volna. A kormány támogatásával jutott ugyan képviselői mandátumhoz, de mivel a Bethlen-kormány politikájával nem tudott megfelelő mértékben azonosulni, 1931-től kormánypártiként is fenntartotta magának azt a jogot, hogy azokban a kérdésekben is nyilatkozhasson, amelyekben a kormánytól eltérő álláspontot képvisel. Mindenekelőtt helytelenítette a Bethlen által kijelölt külpolitikai irányvonalat, amely nagyhatalmi segédlettel kívánta megvalósítani a magyar külpolitika elsődleges célját: a revíziót, és csak ezt követően tudta elképzelni a szomszédokhoz való közeledést. Kifogásolta a Bethlen-kormány gazdaságpolitikáját is, mert az Gratz szerint túlságosan nagy teret hagyott a gazdasági életbe való állami beavatkozásnak. Gratz

Bethlentől eltérően szükségesnek tartotta volna a politikai demokrácia kiterjesztését, kárhoztatta a dualizmus korára emlékeztető pártrendszert, amelyben a kormánypárt gyakorlatilag nem volt leváltható, és rosszállotta, hogy Bethlen túlságosan elnézően bánik a Gömbös nevével fémjelezhető antidemokratikus, antiszemita és antilegitimista szélsőjobboldali mozgalmakkal.

Nagyra értékelte viszont Bethlen nemzetiségi politikáját. Nem vette azonban észre, hogy Bethlen nem tudott vagy nem akart erősebben fellépni a magyarországi németiségnek tett engedmények gyakorlati megvalósítását akadályozó faktorokkal szemben. Gratz annak ellenére, hogy német származását mindig büszkén vállalta, nem ápolt kapcsolatot a hazai németiséggel, a kisebbségi kérdésben elfoglalt türelmes álláspontja elsősorban liberalizmusából fakadt. Az MNNE élén betöltött funkcióját ő maga is a kisebbség és az államnemzet közötti közvetítésben látta.

A Monarchia utódállamainak együttműködéséért nemcsak a parlamentben és a sajtóban emelte fel szavát, hanem a különböző gazdasági társaságokban betöltött pozícióiból és a nemzetközi szervezetekben viselt tagságaiból adódó külföldi útjait is kihasználva – Vámbéry Ruzstem kifejezésével élve – „a magyar politika kereskedelmi utazójaként” kereste az érintkezést a szomszédos országok – elsősorban Csehszlovákia – vezetőivel, hogy meggyőzze őket is arról, nincs észszerű alternatívája a közeledésnek. Különös aktivitást fejtett ki ebben a tekintetben a világgazdasági válság idején, amikor úgy tűnt, hogy a krízis okozta sokk kedvez a Monarchia összeomlása óta általa hirdetett elképzelések megvalósításának. A hazai és a külföldi sajtóban imponáló mennyiségű publikációt tett közzé, valamint nemzetközi szervezetek fórumain is hangot adott nézeteinek. A gazdasági válságból való kilábalás azonban nem a térség kisnemzeteinek együttműködését, hanem Németországnak a térségben fokozódó befolyását eredményezte.

A világgazdasági válság következtében Bethlen miniszterelnök is lemondásra kényszerült. Ezzel Gratz pozíciói is romlottak, hiszen Bethlen utódaival nem állt olyan közeli kapcsolatban. Károlyi Gyula a kisebbségi kérdésben foglalt el rendkívül merev álláspontot, Gömbös által a húszas években képviselt „új tanok” pedig Gratzot taszították. A kormánypártból való kiválását közvetlenül Gömbös határozottan kinyilvánított antilegitimizmusa motiválta.

A 1930-as évek elejére az MNNE élén játszott közvetítői szerepe is válságba jutott. Gratz alapállása a nemzetiségi kérdésben a kisebbség és az államnemzet közötti jó viszony fenntartása volt, csak ennek keretében tudta elképzelni a kisebbség érdekérvényesítését. Sikraszállt a hazai németiség jogos kulturális igényeinek a kielégítéséért, ami a német nyelvű iskoláztatás és művelődési lehetőségek biztosítását foglalta magában, de a leghatározottabban elutasított minden olyan törekvést, amely a népcsoport politikai megszervezését célozta, és mindennemű össznémet szolidaritást, ha az a német kisebbség állampolgársági kötelezettségeit érintette. Mivel az MNNE működése és a nemzetiségi népiskolai rendszer kiépítése a hatóságok részéről akadályokba ütközött, ugyanakkor a hazai németiség radikális vezetői a Német Birodalom oldalán kerestek támaszt, Gratz közvetítői szerepét mind-

inkább lehetetlenné látta. Az az érdekes szituáció állt elő, hogy Gratz a Polgári Liberális Párt ellenzéki képviselőjeként súlyos kifogással illette a Gömbös-kormány politikáját, ugyanakkor továbbra is a kormány útmutatásai figyelembevételével járt el az MNNE ügyeiben. Gratz közvetítői szerepe a harmincas évek közepétől fokozatosan kétfrontos harccá változott. Egyrészt emlékiratok egész sorával kívánta a kormányt rábírni a nemzetiségi rendeletek szigorú betartatására, másrészt pedig a kormányzattal egyetértésben küzdelmet folytatott a népi német irányzat ellen, amely Gratztól eltérően nem a magyarság és a hazai németiség közötti összhang feltétlen megőrzésére, hanem a magyarországi németiség népi öntudatra ébresztésére és a birodalmi németiséggel való népi összetartozására helyezte a hangsúlyt. Amikor aztán a magyar kormány a Német Birodalom iránt tett gesztusként engedélyezte a Volksbund, a radikális elemek külön szervezetének létrehozását, Gratz két pad közé kerülve lemondott az MNNE elnökségéről, és teljesen visszavonult a nemzetiségi politikától.

Az 1930-as évek közepétől szomorúan konstataulta, hogy mind a belpolitikai, mind pedig a külpolitikai fejlődés az ő általa képviselt ideálokkal szembemegy. Többnyire a képviselőházban az évi költségvetési vita keretében fejtette ki nézeteit a magyar külpolitikai irányvonal általa kívánatosnak vélt – a szomszédos országokhoz való közeledéssel történő – kiegészítésének szükségességéről, és ismételten kárhoztatta a fokozódó állami beavatkozást a gazdasági életbe, s óvott a demagóg jelszavakra építő, külföldi mintákat követő diktatórikus parancsuralmi rendszerek követésétől.

Nézeteit sohasem képviselte doktriner módon, azokat mindig képes és kész volt a fennálló helyzethez igazítani. Nem értett ugyan azzal egyet, hogy Magyarország külpolitikáját Németország és Olaszország támogatására építi, a kialakult helyzetet azonban tényként fogadta el, s annak egyoldalúságán kívánt enyhíteni. A gazdasági bajok fő okát a gazdasági liberalizmustól való eltérésben jelölte meg, de elfogadta, hogy vannak olyan helyzetek, amikor elkerülhetetlen a gazdasági élet mesterséges szabályozása, hogy Magyarország nem folytathat liberális gazdaságpolitikát, ha a szomszédai sem azt teszik. Mindig bírálat tárgyává tette a magyarországi pártviszonyokat, amelyek nem tették lehetővé, hogy kormányképes ellenzék alakuljon ki, de amikor a '30-as évek végén a szélsőjobboldali mozgalmak hatalomra kerülésétől lehetett tartani, nem tartotta időszerűnek a parlamentarizmus kiszélesítésére tett nézeteinek megvalósítását. Az 1918–19. évi forradalmi eseményeken okulva azon a véleményen volt, hogy azoktól a mozgalmaktól, amelyek hatalmukat a szabadság megsemmisítésére fordítanak, a szabadság is megtagadható.

Mint náciellenes, a zsidótörvényeket a polgári jogegyenlőség és a humanitás talajáról egyaránt ellenző, a magyarországi németiség népi német irányzatát támadó politikust a német megszállók Mauthausenbe deportálták.

Gratz aggodalmai beigazolódtak: a térség kisállamai egymással marakodva a náci Németország expanziójának áldozataivá váltak. A magyarországi németiség – legalábbis egy része – a Harmadik Birodalom hatalmi gépezetének eszközévé

P4 = Andrássy-Levéltár

P1106 = Szabadkőművesek, Anyakönyvek

P1445 = Wlassics Gyula báró családi iratai

P2123 = Gratz család iratai

PIL = A Politikatörténeti Intézet egykori, az MNL OL-ba került levéltára
Mikrofilmtár 12542. tekercs

MTA Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára

MTA Lev. Gh. = Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Gratz Gusztáv hagyatéka

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

ÖStA HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
[Osztrák Állami Levéltár Házi, Udvari és Állami Levéltár, Bécs]

Ministerium des Äußern

Administrative Registratur, Fach (F) 37– Handelsverträge

Politisches Archiv (PA) I. – Allgemeines und Österreich-Ungarn (1848–1918)

ÖStA NPA = Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik Auswärtige Angelegenheiten, Bundeskanzleramt Neues Politisches Archiv, Wien [Osztrák Állami Levéltár, Köztársasági Levéltár, Szövetségi Kancellária Hivatal Új Politikai Levéltár, Bécs]

PA AA = Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin) [A Német Külügyi Hivatal Levéltára]

Nyomtatott források

KN 1906–1910 = Az 1906. évi május hó 19-ik napjára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

KN 1910–1918 = Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

NI 1920–1922 = A 1920. évi február hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Iromániai

NN 1920–1922 = A 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója

KN 1927–1931 = Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

KN 1931–1935 = Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

KN 1935–1939 = Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

KN 1939–1944 = Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója

Újságok, folyóiratok

8 Órai Ujság, Akadémiai Értesítő, A Reggel, Arbeiter-Zeitung, Az Ember, Bécsi Magyar Ujság, Berliner Monatshefte, Borsszem Jankó, Budapesti Hírlap, Deutsche Akademiker Zeitung, Deutsche Allgemeine Zeitung, Deutscher Volksbote, Deutschungarische Heimatsblätter, Die Frau, Die Neue Zeit, Egyetemi Lapok, Ellenőr, Ellenzék, Erdélyi Napló, Esti Kurir, Fővárosi Hírlap, Függetlenség, Huszadik Század, Kelet Népe, Korunk Szava, Kölnische Zeitung, Köztársaság, Külügyi Szemle, Magyar Figyelő, Magyar Gyáripar, Magyar Hírlap, Magyar Külpolitika, Magyar Nemzet, Magyarság, Magyar Szemle, Magyarság Útja, Magyarország, Morgen, Nation und Staat, Nemzeti Ujság, Nemzetszava, Népszabadság, Népszava, Neue Freie Presse, Neue Heimatsblätter, Neues Politisches Volksblatt, Neues Sonntagsblatt, Neues Wiener Journal, Neues Wiener Tagblatt, Pester Lloyd, Pester Zeitung, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Prágai Magyar Hírlap, Prager Tagblatt, Právo lidu, Reichspost, Sonntagsblatt, Századunk, Szózat, társadalmunk, The Hungarian Quarterly, Tolnai Világlapja, Uj Magyarság, Uj Nemzedék, Ujság, Ujság (Kolozsvár), Vasárnapi Ujság, Világosság, Wiener Zeitung

Feldolgozások, forráskiadványok, visszaemlékezések

A Farkasréti temető felszámolt síremlékeinek válogatott jegyzéke. *Budapesti Negyed*, 2003. nyár, 118–162.

A mai világ képe. (Szerk.: KORNIS Gyula, GRATZ Gusztáv, HEGEDÜS Lóránt, SCHIMÁNEK Emil.) II. kötet. *A politikai élet.* (Szerk.: GRATZ Gusztáv.) Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1940].

A társadalmi fejlődés iránya = A társadalmi fejlődés iránya. A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. Különlenyomat a Huszadik Századból. Budapest, Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése, 1904.

A zsidók közéleti = A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásairól szóló törvényjavaslatnak a képviselőház közjogi, közgazdasági és közlekedésügyi, közoktatásügyi, igazságügyi, valamint földművelésügyi együttes bizottságában az általános vita során 1939. évi január hó 23., 24., 26., 27., 31., továbbá február hó 1. és 3. napjain elhangzott beszédek. Budapest, Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, 1939.

ABLONCZY = ABLONCZY Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008/1., 29–56.

ÁDÁM (1968) = ÁDÁM Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Budapest, Akadémiai, 1968.

ÁDÁM (1989) = ÁDÁM Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929.* Budapest, Akadémiai, 1989.

- ANDORKA = ANDORKA Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója.* (Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: LŐRINCZ Zsuzsa.) Budapest, Kossuth, 1978.
- ANDRÁSSY = ANDRÁSSY GYULÁNÉ grófné: Soprontól Tihanyig. In: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója.* (Fordította: KAJTÁR Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: PRITZ Pál.) Budapest, Európa, 1993. 387–434.
- ANNABRING = Matthias ANNABRING: *Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn.* Stuttgart, Südost-Stimmen, 1954.
- ASHMEAD-BARTLETT = Ellis ASHMEAD-BARTLETT: *The Tragedy of Central Europe.* London, Thornton Butterworth, 1923.
- BÁNYFY = BÁNYFY Miklós: *Huszonöt év (1945).* (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta, a képeket válogatta MAJOR Zoltán.) Budapest, Püski, 1993.
- BARABÁS = BARABÁS Béla, Albisi: *Emlékirataim (1855–1929).* Arad, Corvin Könyvnyomdai Műintézet, 1929.
- BARCZA = BARCZA György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.* 1–2. kötet. (A jegyzeteket BÀN D. András, a bibliográfiai utószót John LUKÁCS írta.) Budapest, Európa, 1994.
- BASCH = Franz Anton BASCH: *Das Deutschtum in Ungarn.* München, Dr. F. A. Pfeiffer, 1926.
- BATTHYÁNY = BATTHYÁNY Tivadar: *Beszámolóm.* II. kötet. Budapest, Athenaeum, [1928].
- BEA = *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja.* 1895–1896. tanév; 1896–1897. tanév. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1896, 1897.
- BELLÉR (1975) = BELLÉR Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása.* Budapest, Akadémiai, 1975.
- BELLÉR (1977) = BELLÉR Béla: *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931).* *Századok*, 1977/2., 270–317.
- BELLÉR (1980) = BELLÉR Béla: *Az ellenforradalmi rendszer német nemzetiségi politikájának válsága 1931–1932-ben.* *Történelmi Szemle*, 1980/3., 478–495.
- BELLÉR (2002) = BELLÉR Béla: *A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938.* Budapest, Új Mandátum, 2002.
- BENCZÉDI = BENCZÉDI Gergely: *A kolozsvári unitárius kollégium vázlatos története.* Kolozsvár, Nyomtatott Gáman János örökösénél, 1901.
- BIHL = Wolfdieter BIHL: *Österreich–Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk.* Wien–Köln–Mainz, Böhlau, 1970.
- BITI = *Bethlen István titkos iratai.* (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: SZINAI Miklós és SZÜCS László.) Budapest, Kossuth, 1972.

- BODOR = *Megjegyzések a kolozsvári egyetemi köri elnökválasztás ellen beadott fellebbezésre.* Írta: BODOR Antal. Kolozsvár, Kolozsvárt ny. Gombos Ferencz, 1898.
- BOROS = BOROS Ferenc: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben.* Budapest, Akadémiai, 1970.
- BOROVICZÉNY = BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója.* (Fordította: KAJTÁR Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: PRITZ Pál.) Budapest, Európa, 1993.
- BOROVICZÉNYNÉ = BOROVICZÉNY Aladárné: *Az Entente fogságában.* In: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója.* (Fordította: KAJTÁR Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: PRITZ Pál.) Budapest, Európa, 1993. 435–457.
- BÖLÖNY = BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992.* (Negyedik, bővített és javított kiadás. Az 1987–1992 közötti időszakot feldolgozta és a kötetet sajtó alá rendezte: HUBAI László.) Budapest, Akadémiai, 1992.
- BURIÁN = Graf Stephan BURIÁN: *Drei Jahre aus meiner Amtsführung im Kriege.* Berlin, Ullstein, 1923.
- CZERNIN = Ottokar CZERNIN: *Im Weltkriege.* Berlin–Wien, Ullstein, 1919.
- CSICS = CSICS Pál: *Amit a királypuccsból láttam.* In: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója.* (Fordította: KAJTÁR Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: PRITZ Pál.) Budapest, Európa, 1993. 370–383.
- DAVID = DÁVID Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága.* Budapest, magánkiadás, 1923.
- Deutschungarische Probleme* = Gustav GRATZ: *Deutschungarische Probleme.* Herausgegeben vom Neuen Sonntagsblatt, [1938].
- DIMK I. = *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 I. A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938.* (Összeállította és sajtó alá rendezte: KERÉKES Lajos.) Budapest, Akadémiai, 1962.
- DOLMÁNYOS (1968) = DOLMÁNYOS István: *A „Lex Apponyi”.* Az 1907. évi iskolatörvények. *Századok*, 1968/3–4., 484–535.
- DOLMÁNYOS (1976) = DOLMÁNYOS István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején.* Budapest, Akadémiai, 1976.
- EILER = EILER Ferenc: *A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931).* *Regio*, 2017/1., 41–71.
- ELTE története = *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985.* (Szerk.: SINKOVICS István.) Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1985.
- ENDERLE-BURCEL-FOLLNER = Gertraude ENDERLE-BURCEL – Michaela FOLLNER: *Diener vieler Herren. Biographisches Handbuch der Sektionschefs der Ersten Republik und des Jahres 1945.* Wien, Österreichische Gesellschaft für historische Quellenstudien, 1997.

- ERÉNYI = ERÉNYI Tibor: Liberalizmus, szociáldemokrácia, populizmus. Viták és irányzatok a századelőn. *Világosság*, 1991/5., 343–352.
- FATA = FATA Márta: Bleyer nemzetiségi koncepciója és politikája (1917 és 1933 között). In: HAMBUCH Vendel (kiadó és szerkesztő): *Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschum – Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933)*. Budapest, St. Gerhards-Werk Ungarn, 1991. 119–131.
- Fehérkönyv I. = IV. Károly visszatérési kísérletei. Budapest, Kiadja a M. Kir. Minisztérium, [1921].
- Fehérkönyv II. = A trónfosztással kapcsolatos külpolitikai anyag ismertetése 1921. október 22-től november 13-ig. Budapest, Kiadja a M. Kir. Minisztérium, [1921].
- FEJES = FEJES Judit: *Magyar–német kapcsolatok 1928–1932*. Budapest, Akadémiai, 1981.
- FIZIKER = FIZIKER Róbert: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriaért*. Budapest, Gondolat, 2010.
- FLACH = Paul FLACH: *Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins 1924–1940 und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn 1939–1943*. Schriftenreihe der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern. 5. München, SV der Landsmannschaft, 1971.
- FOGARASSY = FOGARASSY László: A nyugat-magyarországi kérdés diplomáciai története. I., II. és III. rész. *Soproni Szemle*, 1982/1., 1–19., 1982/2., 97–115. és 1982/3., 193–211.
- FUNDER = Friedrich FUNDER: *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik*. Wien, Herold, 1952.
- G. FODOR = G. FODOR Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan, 2004.
- GÁBOR SÁNDORNÉ = GÁBOR SÁNDORNÉ: *Ausztria és a magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- GALÁNTAI (1964) = GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Budapest, Gondolat, 1964.
- GALÁNTAI (1988) = GALÁNTAI József: *Az első világháború*. Budapest, Gondolat, 1988.
- GARAMI = GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország. Emlékezések és tanulságok*. Leipzig–Wien, Pegazus, 1922. Reprint: H. n., Primusz, 1989.
- GECSÉNYI-SIPOS = GECSÉNYI Lajos – SIPOS Péter: Gratz Gusztáv emlékiratai. *Történelmi Szemle*, 2000/3–4., 309–369.
- GERGELY (1989) = Jenő GERGELY: Christliche Parteien und die politischen Alternativen in Mitteleuropa in den 20er Jahren. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1989/35., 205–215.
- GERGELY (2001) = GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001.

- GEYR = Géza Andreas von GEYR: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München, R. Oldenburg, 1993.
- GRATZ (1899) = GRATZ Gusztáv: *Nemzetközi jog*. Budapest, Stampfel Károly kiadása, 1899.
- GRATZ (1900) = GRATZ Gusztáv: *Alkotmánypolitika*. Pozsony–Budapest, Stampfel Károly kiadása, 1900.
- GRATZ (1934) = GRATZ Gusztáv: *A dualismus kora. Magyarország története 1867–1918. I–II*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. Reprint: Budapest, Akadémiai, 1992.
- GRATZ (1935) = GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. Reprint: Budapest, Akadémiai, 1992.
- GRATZ (2001) = GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. (Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: PAAL Vince.) Budapest, Osiris, 2001.
- GRATZ (2007) = GRATZ Gusztáv: *Visszaemlékezéseim*. (Szerkesztette, a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta: SZEKRÉNYESSY Attila.) Budapest, Aura Libri, 2007.
- GRATZ (2009) = Gustav GRATZ: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers 1875–1945*. Herausgegeben von Vince PAAL und Gerhard SEEWANN. München, R. Oldenbourg, 2009.
- GRATZ Gusztáv (Szerkesztette és a Bevezetést írta): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin, 1921.
- GRATZ–SCHÜLLER (1925) = Gustav GRATZ – Richard SCHÜLLER: *Die Äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Mitteleuropäische Pläne*. Wien – New Haven, Hölder-Pichler-Tempsky A. G. – Yale University Press, 1925.
- GRATZ–SCHÜLLER (1930) = Gustav GRATZ – Richard SCHÜLLER: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung*. Wien – New Haven, Hölder-Pichler-Tempsky A. G. – Yale University Press, 1930.
- GRÓSZ = GRÓSZ András: Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai. Bleyer Jakab parlamenti képviselői tevékenysége 1920–1933. In: CÚTHNÉ GYÓNI Eszter – SZILÁGYI Adrienn – WIRTHNÉ DIERA Bernadett (szerk.): *Mából a tegnaptól. Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből*. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2012. 195–210.
- GYARMATI = GYARMATI György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről. *Történelmi Szemle*, 1995/1., 83–115.
- GYURGYÁK = GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméitörténet*. Budapest, Osiris, 2001.

- HAHLWEG = *Der Friede von Brest-Litowsk. Ein unveröffentlichter Band aus dem Werk des Untersuchungsausschusses der Deutschen Verfassungsgebenden Nationalversammlung und des Deutschen Reichstages.* Bearb. von Werner Hahlweg. Düsseldorf, Droste, 1971.
- HARRER = HARRER Ferenc: *Egy magyar polgár élete. I.* Budapest, Gondolat, 1968.
- HMTI: = *Horthy Miklós titkos iratai.* (Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: SZINAI Miklós és Szücs László.) Budapest, Kossuth, 1962.
- HOFFMANN = Max HOFFMANN: *Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. Bd. 1–2.* Hrsg. von Karl Friedrich NOWAK. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1929.
- HORTHY = HORTHY Miklós: *Emlékirataim.* (A jegyzeteket SIPOS Péter írta.) Budapest, Európa, 1993.
- HORVÁTH = HORVÁTH Zoltán: *A magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1846–1914).* Budapest, Gondolat, 1961.
- IET II. = *Iratok az ellenforradalom történetéhez. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnem Magyarországon 1921–1924.* (Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: NEMES Dezső.) Budapest, Szikra, 1956.
- IET III. = *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926.* (A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött: NEMES Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: KARSAI Elek.) Budapest, Kossuth, 1959.
- IET IV. = *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. Az ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24.* (Összeállította és jegyzetekkel ellátta: KARSAI Elek.) Budapest, Kossuth, 1967.
- IMKSZT = *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945.* (Az iratokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: PRITZ Pál.) Budapest, Akadémiai, 1994.
- IMRE = IMRE Sándor: *A Ferenc-József Tudományegyetem a századforduló táján.* Kolozsvár, Kiadja a M. Kir. Ferenc-József-Tudományegyetem, 1944.
- IRINYI (1963) = IRINYI Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény.* Budapest, Akadémiai, 1963.
- IRINYI (1973) = IRINYI Károly: *Mitteleurópa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Budapest, Akadémiai, 1973.
- JUHÁSZ = JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* (Harmadik, javított kiadás.) Budapest, Kossuth, 1988.
- JUNGERTH-ARNÓTHY = JUNGERTH-ARNÓTHY Mihály: *Moszkvai Napló.* (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta SIPOS Péter és Szücs László.) Budapest, Zrínyi, 1989.

- K. FARKAS = K. FARKAS Klaudia: *Parlamenti bizottsági viták a második zsidótörvény tervezetéről. I. rész. Holocaust Füzetek, 2002/15., 69–86.*
- KARDOS (1987) = KARDOS József: *A szentkorona-tan története (1919–1944).* Budapest, Akadémiai, 1987.
- KARDOS (1998) = KARDOS József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, Korona, 1998.
- KARSAI = KARSAI Elek: *Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek.* Budapest, Táncsics, 1969.
- KEAT = *A kolozsvári magyar királyi Ferencz-József-Tudomány-Egyetem Almanachja és tanrendje (egybekötve).* Kolozsvár, Ajtai K. Albert (Magyar Polgár) Könyvnyomdája, 1894, 1895, 1896.
- KEKÉ = *A kolozsvári Tud. Egyetemi kör évkönyve.* (Szerkesztették: BALOG Endre, KISS Menyhért és MAKOLDY Győző.) Kolozsvár, „Ellenzék” könyvnyomdája, 1904.
- KEMÉNY G. = *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. 1907–1913.* [Egyetemi segédkönyv.] (Összegyűjt. és jegyzetekkel ellátta KEMÉNY G. Gábor.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.
- KEREKES (1976) = KEREKES Lajos: *A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák-magyar viszony 1921-ben. Századok, 1976/1., 3–50.*
- KEREKES (1979) = KEREKES Lajos: *Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922.* (Aus dem Ungarischen übersetzt von Johanna TILL.) Budapest, Akadémiai, 1979.
- KEREKES (1984) = KEREKES Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918–1978 (Karl Rennertől Bruno Kreiskyig).* Budapest, Gondolat, 1984.
- KERTÉSZ = KERTÉSZ István: *Magyar békeillúziók 1945–1947.* (A jegyzeteket és az utószót írta, a levéltári dokumentumokat gyűjtötte és közreadja GYARMATI György. Kertész István emlékiratát GYARMATI Angéla fordította.) Budapest, Európa, 1995.
- KOVÁCS = KOVÁCS Endre: *Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között.* Budapest, Akadémiai, 1971.
- KOVÁTS = KOVÁTS Ferencz: *Városi adózás a középkorban. Pozsony szab. kir. város levéltárának anyaga nyomán.* Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomtató Intézete, 1900.
- KOZÁRY = KOZÁRY Andrea: *Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. Társadalmi Szemle, 1997/7., 79–86.*
- KOZMA = KOZMA Miklós: *Az összeomlás 1918–1919.* Budapest, Athenaeum, 1933.
- KÖVICS = KÖVICS Emma: *Az európai egység kérdése és Németország (1919–1933).* Budapest, Akadémiai, 1992.
- KRISTÓFFY (1911) = KRISTÓFFY József: *Választójogi beszédek.* MÉRAY-HORVÁTH Károly előszavával. [H. n., k. n.] 1911.
- KRISTÓFFY (1927) = KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926.* Budapest, Wodianer, 1927.
- KÜHLMANN = Richard von KÜHLMANN: *Erinnerungen.* Heidelberg, Schieder, 1948.

- L. NAGY = L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Budapest, Akadémiai, 1986.
- LEHÁR = Anton LEHÁR: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. (Herausgegeben von Peter BROUCEK.) Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1973.
- LEPOLD = LEPOLD Antal: Napló a hercegprímás tihanyi útjáról. 1921. október 27–28. *Századok*, 1977/1., 72–76.
- LITVÁN = LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, Osiris, 2003.
- LITVÁN–SZÜCS (1973) = LITVÁN György – SZÜCS László: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század és köre I*. Budapest, Gondolat, 1973.
- LITVÁN–SZÜCS (1978) = *Szabó Ervin levelezése 1905–1918*. (Szerk.: LITVÁN György és SZÜCS László.) Budapest, Kossuth, 1978.
- LITVÁN–VARGA F. (1982) = *Jászi Oszkár publicisztikája*. (Vál., szerk. és a jegyz. írta: LITVÁN György és VARGA F. János.) Budapest, Magvető, 1982.
- LITVÁN–VARGA F. (1991) = LITVÁN György – VARGA F. János: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, Magvető, 1991.
- LUKACS = John LUKACS: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. (Fordította: MÉSZÁROS Klára.) Budapest, Európa, 1996.
- MACARTNEY = Carlile Aylmer MACARTNEY: *Hungary and her successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences 1919–1937*. London – New York – Toronto, Oxford University Press, 1937.
- Magyar írók élete és munkái* = *Magyar írók élete és munkái*. Megindította id. SZINYEI József. Újsorozat. Írta és összeáll. GULYÁS Pál. Sajtó alá rend. VICZIÁN János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990–.
- Magyarország képekben...* = *Magyarország képekben. Honismertető album*. Második rész. (Szerkeszti NAGY Miklós.) Pest, Heckenast, 1870.
- Magyarország Története 7/1.* = *Magyarország Története 1890–1918*. I. kötet. (Főszerkesztő: HANÁK Péter.) Budapest, Akadémiai, 1983.
- Magyarország Története 8/1–2.* = *Magyarország Története 1918–1919, 1919–1945*. I–II. kötet. (Főszerkesztő: RANKI György. Negyedik, a harmadikhoz képest változatlan kiadás.) Budapest, Akadémiai, 1988.
- Magyarország története IV.* = *Magyarország története IV. 1849–1914. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. (Szerkesztette: HANÁK Péter, ERÉNYI Tibor és SZABAD György közreműködésével.) (2. kiadás.) Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.
- MAKKAI = MAKKAJ László: *A kolozsvári Magyar kir. Ferenc-József Tudományegyetem története. 1872–1919*. (Különlenyomat.) Budapest, Athenaeum, 1942.
- MÁRKUS = MÁRKUS László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Budapest, Akadémiai, 1968.

- MÁRKUS–VÁSÁRHELYI = MÁRKUS László – VÁSÁRHELYI Miklós: *Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról 1933–1944. Szöveggyűjtemény*. Második kötet. Budapest, Magyar Újságírók Szövetsége, 1975.
- MATSCH = Erwin MATSCH: Außenminister aus dem alten Österreich. *Archiv für Kulturgeschichte* 64 (1982) 1, 180–188.
- MECKLING = Ingeborg MECKLING: *Die Außenpolitik des Grafen Czernin*. München, R. Oldenbourg, 1969.
- MIKÓ = MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, Minerva, 1944.
- MOLNÁR = MOLNÁR József: *Achim L. András élete és halála 1871–1911*. Budapest, Püski, 2002.
- ORMOS (1969) = ORMOS Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936*. Budapest, Akadémiai, 1969.
- ORMOS (1975) = ORMOS Mária: Francia-magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok*, 1975/5–6., 904–949.
- ORMOS (1990) = ORMOS Mária: *Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, Gordiusz, 1990.
- ORMOS (1990b) = ORMOS Mária: „Soha, amíg élek!”. *Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben*. Pécs, Baranya megyei Könyvtár, 1990.
- ORMOS (1998) = ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Debrecen, Csokonai, 1998.
- PAÁL (2001) = Paál Vince: Utószó. In: GRATZ Gusztáv: *Magyarország a két háború között*. (Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta: PAÁL Vince.) Budapest, Osiris, 2001. 355–389.
- PAÁL (2001b) = Vince PAÁL: Gustav Gratz und die Geschichtsschreibung. In: *Hin zu neuen Zielen 2000. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest*. Band 11. Herausgegeben von Ferenc GLATZ. Budapest, Europa Institut, 2001. 289–299.
- PAÁL (2002) = PAÁL Vince: Gratz Gusztáv alternatívája a nemzetiségi politikában. *Limes*, 2002/1., 127–135.
- PAÁL (2004) = Vince PAÁL: Kontrahenten oder Weggefährten? Jakob Bleyer und Gustav Gratz an der Spitze des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins. In: *Jakob Bleyer als Volkstumspolitiker. Akten der Jakob-Bleyer-Gesellschaft-Tagung vom 5. Dezember 2003*. Budapest, Jakob-Bleyer-Gesellschaft, 2004. 39–58.
- PAÁL (2006) = PAÁL Vince: A diplomácia „konyhájában”. Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon. (Forrásközlés.) *Századok*, 2006/1., 135–160.
- PAÁL (2009) = PAÁL Vince: Zur Laufbahn von Gustav Gratz. In: Gustav GRATZ: *Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers 1875–1945*. Herausgegeben von Vince PAÁL und Gerhard SEEWANN. München, R. Oldenbourg, 2009. 2–9.

- PACZOLAY-SZABÓ = PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története*. Budapest, Kossuth, 1984.
- PALLAI = PALLAI László: A közép-európai egységtörekvések egy elfeledett magyar képviselője: Hantos Elemér (1881–1942). *Debreceeni szemle*, 1996/4., 581–590.
- PALLAVICINI = PALLAVICINI György: Ellenforradalmi emlékek. *Új Magyar Szemle*, 1920/1., 42–60.
- PdGM = *Protokollen des Gemeinsamen Ministerrates des Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)*. Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós KOMJÁTHY. Budapest, Akadémiai, 1966.
- PDH Vol. I. = *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary 1919–1920*. (Published by the Royal Hungarian Ministry for Foreign Affairs. Collected and edited by Francis DEÁK and Dezső UJVÁRY.) Budapest, Royal Hungarian University Press, 1939.
- PDH Vol. II. = *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary. January to August 1921* (Published by the Royal Hungarian Ministry for Foreign Affairs. Collected and edited by Dezső UJVÁRY.) Budapest, University Press, 1946.
- PÓK (1974) = PÓK Attila: Néhány dokumentum a „Huszdik Század” történetéhez. *Századok*, 1974/5–6., 1187–1206.
- PÓK (1982) = PÓK Attila (Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta): *A Huszdik Század körének történetfelfogása*. Budapest, Gondolat, 1982.
- PÓK (1990) = PÓK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszdik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Budapest, Akadémiai, 1990.
- POKORNY = POKORNY Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző*. (Szerk.: BAKONYI Péter.) Budapest, Petit Real, 2000.
- PÖLÖSKEI = PÖLÖSKEI Ferenc: *Kormányzati politikai és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- PRITZ (1982) = PRITZ Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936*. Budapest, Akadémiai, 1982.
- PRITZ (1993) = PRITZ Pál: Utószó. In: BOROVICZÉNY Aladár: *A király és kormányzója*. (Fordította: KAJTAR Mária. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: PRITZ Pál.) Budapest, Európa, 1993. 341–359.
- PRITZ (2002) = PRITZ Pál: Magyar–német viszony 1918–1945. *Limes*, 2002/1., 5–21.
- PRÓNAY = PRÓNAY Pál: *A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál naplójából*. (Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: SZABÓ Ágnes és PAMLÉNYI Ervin.) Budapest, Kossuth, 1963.
- RAFFAY = RAFFAY Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged, JATE, 1989.
- RÁNKI = RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a dél-kelet-európai gazdasági hegemoniáért*. Budapest, Magvető, 1981.

- RAUCHENSTEINER = Manfred RAUCHENSTEINER: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz–Wien–Köln, Styria, 1997.
- REISNER = REISNER Ferenc: *Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben*. Budapest, Márton Áron, 1991.
- ROMSICS = ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, Osiris, 1999.
- RUDAI = RUDAI Rezső: *Diákjóléti munka a Ferenc-József Tudományegyetemen 1872–1941*. (Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet Erdély Magyar Egyeteme c. kiadványból.) Budapest, Athenaeum, 1942.
- SALLAI = SALLAI Gergely: „A határ megindul, az ország nagyobb lesz...” *A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatainak diplomácia-, politika- és társadalomtörténeti vizsgálata az 1938. évi csehszlovákiai válságtól Kárpátalja Magyarországhoz csatolásáig (1938. május – 1939. március)*. Doktori disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola, 2008. <http://mek.oszk.hu/08400/08417/08417.pdf>
- SCHÖDL (1983) = Günter SCHÖDL: Trianon–Ungarn und die deutsche Minderheitenpolitik. Zu den „Lebenserinnerungen” von Gustav Gratz. *Südostdeutsches Archiv*, 1983/1984, 139–151.
- SCHÖDL (1985) = Günter SCHÖDL (Hg.): *Land an der Donau. Deutsche Geschichte im Osten Europas*. Berlin, Siedler, 1985.
- SCHÖDL (1986) = Günter SCHÖDL: Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946). *Történelmi Szemle*, 1986/1., 36–57.
- SCHÖDL (1990) = Günter SCHÖDL: Ungarische Politik jenseits von Nationalstaat und Nationalismus: Gustav Gratz (1875–1946). In: *Uő: Formen und Grenzen des Nationalen. Beiträge zu internationaler Integration und Nationalismus im östlichen Europa*. Erlangen, Deutsche Gesellschaft für wissenschaftliche Fragen, 1990. 137–188.
- SCHWIND = Hedwig SCHWIND: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München, Verl. des Südostdeutschen Kulturwerks, 1960.
- SEEWANN (1991) = Gerhard SEEWANN: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojektes „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”*. Hg. von Edgar HÖSCH und Gergard SEEWANN. München, R. Oldenburg, 1999. 299–323.
- SEEWANN (1991b) = Gerhard SEEWANN: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau–Karpattenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: *Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojektes „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”*. Hg. von Edgar HÖSCH und Gergard SEEWANN. München, R. Oldenburg, 1991. 395–409.
- SEEWANN (1992) = Gerhard SEEWANN: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. Hg. von Edgar HÖSCH und Gerhard SEEWANN. München, R. Oldenburg, 1992. 139–157.

- SEEWANN-SPANNENBERGER = *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn. Budapest 1945/46.* (Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich SPIEGEL-SCHMIDT und Lóránt TILKOVSKY.) Herausgegeben von Gerhard SEEWANN und Norbert SPANNENBERGER. München, R. Oldenburg, 1999.
- SERES (2002) = SERES Attila: A bolsevizmus esküdt ellensége, a Szovjetunió nagy barátja. Szovjet dokumentumok Gratz Gusztáv pályaképéhez 1924–1925. *Történelmi Szemle*, 2002/3–4., 369–399.
- SERES (2006) = SERES Attila: *A magyar-szovjet diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok főbb problémái 1922–1935. Doktori disszertáció.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola. Budapest, 2006.
- SIPOS József = SIPOS József: A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)*, 1978–79/1., 233–257.
- SIPOS Péter = SIPOS Péter: Az Est-lapok „államosítása” 1939-ben. *História*, 1999/4., 16–19.
- SOGYA 1906–1911 = *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerkesztették: Dr. FABRO Henrik és Dr. UJLAKI József. Nyomott Wodianer F. és Fiainál, Budapest.
- SOGYA 1910–1915 = *Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* Szerkesztették: VÉGVÁRY Ferenc és ZIMMER Ferenc. Budapest, Pázmáneum nyomda és irodalmi vállalat.
- SOMOGYI = SOMOGYI István: *Hartensteintől Funchalig. Egy királydráma története hiteles adatok nyomán.* Budapest, Szerző kiadása, 1936.
- SOÓS = SOÓS Katalin: *Burgenland az európai politikában (1918–1921).* Budapest, Akadémiai, 1971.
- SPANNENBERGER = Norbert SPANNENBERGER: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler.* München, R. Oldenburg, 2002.
- SPIRA = Thomas SPIRA: *German-Hungarian relations and the swabian problem. From Károlyi to Gömbös.* New York, Columbia University Press, 1977.
- SZÁVAI = SZÁVAI Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös vagyona.* Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999.
- SZEGEDY-MASZÁK = SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* (Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta CSORBA László. Az utószót SZEGEDY-MASZÁK Mihály írta.) Budapest, Európa, 1996.
- SZITA (1996) = SZITA Szabolcs: *A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. A GYOSZ kiépítése és tevékenysége 1902-től 1948-ig.* Budapest, Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége, 1996.
- SZITA (2000) = SZITA Szabolcs: *Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában.* Budapest, Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, 2000.

- SZOKOLAY = SZOKOLAY Katalin: *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején.* Budapest, Akadémiai, 1967.
- SZTERÉNYI = SZTERÉNYI József: *Régmúlt idők emlékei. Politikai feljegyzések.* Budapest, Pesti könyvnyomda részvénytársaság, 1925.
- TAFFERNER = Anton TAFFERNER: Gustav Gratz, 1875–1946. Eine Betrachtung zu seinem Zentenarium. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* (1975) 2, 110–114.
- TILKOVSKY (1978) = TILKOVSKY Lóránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). *Századok*, 1978/1., 1–48.
- TILKOVSKY (1979) = TILKOVSKY Lóránt: A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932). *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* (1979) 10, 403–445.
- TILKOVSKY (1979b) = TILKOVSKY Lóránt: Törekvések a magyarországi német mozgalom radikalizálására (1932–1933). *Századok*, 1979/3., 421–475.
- TILKOVSKY (1980) = TILKOVSKY Lóránt: Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). *Történelmi Szemle*, 1980/1., 52–90.
- TILKOVSKY (1986) = TILKOVSKY Lóránt: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Írások tőle és róla.* Budapest, Kossuth, 1986.
- TILKOVSKY (1989) = TILKOVSKY Lóránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938.* Budapest, Akadémiai, 1989.
- TILKOVSKY (1989b) = TILKOVSKY Lóránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest, Kossuth, 1989.
- TILKOVSKY (1994) = TILKOVSKY Lóránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig.* Budapest, IKVA, 1994.
- TILKOVSKY (1995) = TILKOVSKY Lóránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok*, 1995/6., 1251–1274.
- TILKOVSKY (1997) = TILKOVSKY Lóránt: Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség 1919–1945. *Történelmi Szemle*, 1997/1., 51–67.
- TILKOVSKY (2000) = TILKOVSKY Lóránt: Gratz Gusztáv sorsa és nézetei a német megszállás után. *Történelmi Szemle*, 2000/3–4., 371–391.
- TILKOVSKY (2001) = TILKOVSKY Lóránt: Gratz Gusztáv bonyhádi képviselőisége (1926–1931, 1931–1935). In: SZITA László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgység huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok.* Bonyhád, Völgységi Múzeum Bonyhád, 2001. 85–91.
- TILKOVSKY (2002) = TILKOVSKY Lóránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései és azok kudarca. *Századok*, 2002/1., 153–205.
- TILKOVSKY (2006) = TILKOVSKY Lóránt: Gratz Gusztáv és a „népinémet bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából. *Századok*, 2006/1., 1611–197.
- TILKOVSKY-WEIDINGER = TILKOVSKY Lóránt – WEIDINGER Melinda: Magyar memorandum és német válasz. II. *Századok*, 2004/1., 159–206.

TÓTH (2002a) = TÓTH Endre: Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Bruck an der Leitha (I. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002/1., 3–40. (<http://forumszemle.eu/aktualis-szam/?szemle=2002-1>)

TÓTH (2002b) = TÓTH Endre: Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) Bruck an der Leitha (II. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2002/2., 59–76. (<http://forumszemle.eu/aktualis-szam/?szemle=2002-2>)

TÓTH (2003) = TÓTH Endre: Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně. II. rész. *Fórum Társadalmi Szemle*, 2003/1., 49–64.

TÓKÉCZKI = TÓKÉCZKI László (válogatta): *Magyar Liberalizmus*. Budapest, Századvég, 1993.

TREBITSCH-LINCOLN = I. T. TREBITSCH-LINCOLN: *Der grösste Abenteuer des XX. Jahrhunderts? – die Wahrheit über mein Leben*. Zürich, Amalthea, 1931.

TROCKIJ = LEV TROCKIJ: Életem. (Az előszót és a jegyzeteket írta: KUN Miklós. Ford.: DANDÉ Krisztián.) Debrecen, Kossuth, 1989.

VÁRADI = VÁRADI Szilvia: A Páneurópa-mozgalom és hatása Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica: publicationes doctorandum juridicorum* 6., 2006/7., 171–198.

VASARI = EMILIO VASARI (Csonka Emil): *Dr. Otto Habsburg oder die Leidenschaft für Politik*. Wien–München, Herold, 1972.

VERMES = VERMES Gábor: *Tisza István*. Budapest, Századvég, 1994.

VÍGH = VÍGH Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Budapest, Mundus, 2002.

VÖRNLE = VÖRNLE János: A bécsi magyar komité munkássága. In: GRATZ GUSZTÁV: *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, Franklin, 1921. 793–811.

WEIDLEIN (1960) = JOHANN WEIDLEIN: Gustav Gratz (1875 – nach 1946). *Der verlorene Söhne I. Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung*. Wien, Nebermutter, 1960. 32–38.

WEIDLEIN (1996) = JOHANN WEIDLEIN: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció 1930–1950*. (Fordította: FRANZ WESNER.) Heidelberg, Suevia Pannonica, 1996.

WEIGEL = HANS WEIGEL: *Karl Kraus oder Die Macht der Ohnmacht*. München, dtv, 1968.

WERKMANN (1923) = KARL FREIHERR VON WERKMANN: *A madeirai halott*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923.

WERKMANN (1925) = KARL FREIHERR VON WERKMANN: *Aus Kaiser Karls Nachlass*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1925.

Wilhelmstrasse = *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. (Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Loránt, JUHÁSZ Gyula. Fordították: KALLÓS Pál, SIMONFFY-TÓTH Ernő.) Budapest, Kossuth, 1968.

ZÖLLNER = ERICH ZÖLLNER: *Ausztria története*. (Fordította: BOJTÁR Endre.) Budapest, Osiris, 1998., 2000.

ZSIGA = ZSIGA TIBOR: *Horthy ellen, a királyért*. Budapest, Gondolat, 1989.

Névmutató

Ablonczy Balázs¹ 303, 451
 Áchim L. András 96, 459
 Ádám Magda 233–235, 301, 306,
 315, 317, 366, 367, 375, 451
 Ágoston Péter 197
 Aich Ferenc, ifj. 118
 Ajtai K. Albert 457
 Albert Max 391
 Alexay András 281
 Allizé, Henri 190
 Ammende, Ewald 355, 395
 Andorka Rudolf 236, 433, 435, 451
 Andrassy Gyula, ifj. 65, 67, 68, 88,
 90, 97, 99, 100, 102–108, 111, 150,
 151, 182, 183, 185, 186, 242, 243,
 247, 265, 267, 269, 272–274,
 276–278, 280–286, 290, 291, 378
 Andrassy Gyuláné 271, 273, 274
 Andrian zu Werburg, Leopold 183
 Angermayer Károly 457
 Annabring, Matthias (Mátyás) 416,
 426, 452
 Apáthy István 91, 104
 Apponyi Albert 71, 97, 112, 113,
 150, 212, 247, 265, 284–286, 295,
 298, 453
 Apponyi György 323, 364, 381, 435
 Argetoianu, Constantin 165
 Arz Artúr, strausenburgi 184
 Ashmead-Bartlett, Ellis 191, 192, 452
 Ausszem, V. H. 292, 293, 296

Bach, Alexander 76
 Bachem, Julius 139
 Bacsó Béla 196
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 18, 295,
 379, 380, 411, 433, 463, 464
 Baldwin, Stanley 295
 Balla Aladár 238
 Balog Arthur 61
 Balog Endre 457
 Balogh Jenő 65, 68, 101
 Balogh József 325
 Bán D. András 452
 Bánffy Dezső 72, 107
 Bánffy Miklós 46, 99, 237, 253,
 255, 257, 258, 260, 264, 270,
 292, 452
 Barabás Béla 91, 97, 452
 Baranyai Lipót 435, 437
 Baranyay Jusztin 269
 Barcza György 432, 433, 452
 Basch Ferenc 339, 387–391, 393–395,
 399, 401–405, 408–412, 414, 415,
 419–423, 437, 452, 461
 Bathó Béla 61, 62, 73
 Batthyány Ervin 78, 80
 Batthyány Lajos 147
 Batthyány Tivadar 150, 189–191, 452
 Bauer ezredes 215
 Bauer, Otto 197
 Belitska Sándor 227

- Bellér Béla 36, 327–331, 338, 339,
342–345, 347, 352, 357, 358,
387–389, 392, 394, 395, 398–400,
406, 408, 410–420, 423, 452
Benczédi Gergely 38, 39, 452
Benedek Elek 91
Benedek János 91
Benedikt, Moritz 111, 162, 205, 206
Beneš, Edvard 204, 233–238,
248, 308, 312, 314, 319, 322, 371,
374, 375
Beniczky Ödön 189, 213, 242, 244,
267–271, 273, 280, 281
Beöthy Zsiga 37
Beöthy Zsolt 37
Berinkei Dénes 60–62, 187
Berka, Günter 410
Bernát István 80
Berthelot, Philippe 263
Berzeviczy Albert 124, 290, 316
Berzin, J. A. 296, 297
Bethlen István 6, 8, 11, 189–194, 197,
223, 242, 243, 251–253, 257, 259,
260, 263–266, 270, 272, 274,
277–280, 282, 283, 285, 286,
291–297, 299, 301, 303–307, 309,
312–314, 317–321, 325, 331–335,
337–342, 344, 345, 347, 348,
350–353, 356, 359, 360, 363, 370,
372, 373, 379, 384, 418, 433, 434,
437, 445, 446, 452, 460
Bethman-Hollweg, Theobald von 184
Biancheri, Chiapozzi Augusto 260
Bihl, Wolfdieter 153, 154, 156–158,
161, 162, 452
Bíró Ármin 118
Bíró Bódog 48
Bíró Pál 138
Bleyer Ferenc 395, 396, 399
Bleyer Jakab 6–8, 10–14, 212, 253,
327, 329–331, 333, 334, 337, 339–
348, 350–353, 355, 356, 358–361,
383, 385, 386, 388, 390, 391, 395,
401, 402, 406, 408, 411, 413, 420,
425, 426, 453, 455, 459, 461
Bodnár Zsigmond 65
Bodor Antal 46, 452
Boér Elek 46, 47, 61
Bohle, Ernst Wilhelm 417, 418
Bojtár Endre 464
Bokányi Dezső 74
Bolyai Farkas 35, 453
Bolyai János 34, 453
Bónis György 434
Boros Ferenc 234, 453
Boros György 34, 39
Boros Sándor 139
Boroviczeny Aladár 197, 200,
241, 243, 261, 262, 264, 265, 267,
271, 272–277, 279, 326, 438, 452,
453, 460
Boroviczeny Aladárné 276, 277, 453
Boschan, Friedrich 200, 201
Böhm Vilmos 217
Bölöm Zoltán 48
Bölöny József 194, 224, 453
Böszörményi Zoltán 371
Brandt Jakab 419
Briand, Aristide 241, 242, 244, 310,
311, 317
Brodonaro prágai olasz követ 217,
218
Bródy Ernő 323, 381
Broucek, Peter 457
Brückner, Wilhelm 99
Brüning, Heinrich 348
Buchard-Bélaváry Konrád 118
Burdia Szilárd 113
Burián István 168, 177, 179, 183–185,
285, 453
C
Chamberlain, Arthur Neville 295
Chorin Ferenc 118, 122, 134, 144,
148, 184

- Chorin Ferenc, ifj. 136
Cnobloch, Hans 207, 217, 223, 229,
281, 282
Colloredo-Mannsfeld, Ferdinand 183
Colorado Ferdinánd 323
Concha Győző 65, 101, 103, 107
Coudenhove-Kalergi, Richard 305
Coumont, Eduard 218
Cunninghame, Sir Thomas 190, 197
Curtius, Julius 348
Cúthné Gyóni Eszter 455
Czermann Antal 389
Czernin, Ottokar 147, 149, 150–152,
153–165, 171, 175, 183, 184, 230,
453
Czirák József 272
Cs
Csáky Albin 47
Csáky Imre 219, 220, 224, 277–279
Csekonics Iván 435
Cselényi József 314
Csernoch János 460
Csics Pál 277, 279, 453
Csicseries Miksa (Bacsányi) 158
Csicserin, Georgij Vasziljevics 292,
293
Csíki Viktor 44
Cszmadia-Lakatos Sára 34
Csorba László 462
D
Dálnoki Miklós Béla 437
Dandé Krisztián 464
Darányi Kálmán 24, 345, 346,
353, 370, 371, 375, 378, 383, 407,
414–418
Daruváry Géza 292
Dávid Lajos 34, 453
Davidovics bécsi szovjet
kereskedelmi képviselő 293
Dax, Albert 31
Dax, Emma 30, 31, 33, 163
Dax, Georg 30
Dax, Johann 30, 31
Dax, Josephine 31
Dax, Matthias 30, 31
Deák Ferenc 70, 71, 93
Deák, Francis 460
Dési Géza 90, 91
Désy Ferenc 39, 43
Diner-Dénes József 98, 102, 106
Ditroy Nándor 48
Dolli, Fekete Örs Oszkár
felesége 270, 271
Dolmányos István 91, 97, 115, 453
Dósa Elek 35
Doumer, Paul 305
Duca, Ion 308
E, É
Éber Antal 369
Eckhardt Tibor 215, 251, 302,
360, 388
Egger Gyula 136
Egry Aurél 60, 190
Eiler Ferenc 350, 453
Elefánt Mihály 30
Enderle-Burcel, Gertraude 290, 453
Eöttevényi Olivér 324
Eötvös József 332
Eötvös Loránd 47
Erdély Sándor 60, 124
Erényi Tibor 82, 453, 458
Ernszt Sándor 295, 363, 369
Escherich, Georg 215
Esterházy Ferenc 276
Esterházy Mór 150–153
Exner Kornél 61
Exner, Wilhelm 137

- Fabro Henrik 462
 Falk Miksa 55
 Fanzler, Susanna 30, 31
 Farkas Gézsa (Geyza) 81, 101
 Farkas Lajos 44
 Farkas Pál 48
 Fata Márta 426, 453
 Faul-Farkas János 351, 395, 405, 416
 Faulstich Egyed 393, 399, 403
 Fejérváry Géza 89–91, 103
 Fejes Judit 316, 454
 Fekete Ignác 98, 136
 Fekete Örs Oszkár 271
 Fellner Frigyes 61
 Fenyő Miksa 120, 136, 147, 148
 Ferenc Ferdinánd trónörökös (Habsburg) 323
 Ferenc József császár és magyar király (Habsburg) 43, 89, 111
 Ferencz József 59
 Ferenczi Izsó 437
 Fimmen, Edo 199, 200
 Finkey Ferenc 61
 Firmain, Leopold von 27
 Fischer Ferenc
 mint Keresztes-Fischer Ferenc
 Fiziker Róbert 434, 454
 Flach, Paul 337, 454
 Fleischmann ezredes 275
 Flieder, Robert 232, 233
 Flotow, Ludwig 183, 184
 Fogarassy László 218, 260, 454
 Follner, Michaela 290, 453
 Földes Béla 104, 131, 147
 Förster Nándor 118
 France, Anatole 59
 Francis, Emerich K. 427
 Frank, Karl Hermann 418
 Frend Adolf 118
 Frey András 430
 Frick, Wilhelm 419
 Friedmann, Max 134, 142
 Friedrich István 193, 194, 283, 314, 315, 369
 Friedrich Tivadar 156
 Frumkin, M. I. 296
 Fuchs Richárd 395, 405
 Funder, Friedrich 206, 217, 454
 Fürstenberg-Stammheim
 Franz Egon 223, 224, 251, 253, 255, 260, 264, 266, 270, 273, 281, 282, 331
G
 G. Fodor Gábor 68, 109, 110, 454
 Gaál Gaszton 314
 Gábor Sándorné 192, 201, 454
 Gafencu, Grigore 433
 Gál Kelemen 39
 Galántai József 153, 164, 454
 Gámán János 452
 Garami Ernő 81, 190, 194, 454
 Gecsényi Lajos 23, 454
 Geduly Henrik 330
 Gelléri Mór 136
 Geőcze Sarolta 78, 80, 82
 Gergely György 48
 Gergely Jenő 219, 321, 323, 454
 Gerster Béla 101
 Geyr, Géza Andreas von 131, 139, 145, 152, 164, 455
 Giesswein Sándor 90, 285
 Glaire őrnagy 213
 Glattfelder Gyula 330
 Glatz Ferenc 459
 Goethe, Johann Wolfgang 39
 Gogolák Lajos 434
 Goldner Ödön 61
 Goldschmidt György 404, 411, 420
 Gombaszögi Frida 381
 Gombos Ferencz 453

- Gömbös Gyula 24, 215, 251, 262, 302, 314, 320–323, 354, 355, 358, 360, 361, 363–365, 369, 370, 378, 383, 386, 389, 392–394, 396, 401, 404, 446, 447, 454, 460, 462
 Göring, Hermann 417, 422
 Grandi, Dino 307
 Gratz Alice 36, 439
 Gratz Berta 28
 Gratz Dóra 36, 430, 437, 439, 440
 Gratz Emma Kornélia (Hajós Lászlóné) 34, 59
 Gratz Lajos 28
 Gratz Magda 36, 439
 Gratz Mária Anna (Zsakó Andorné) 33, 34, 149
 Gratz Márta Margit (Gyulai Zoltánné) 33, 34, 163
 Gratz Mór(ic) Károly (Moritz) 5, 29–34
 Gratz Ottó András 34
 Gratz Ottó Mór 34
 Gratz Sándor 28
 Gratz Vilmos 28
 Gratz, David 28
 Gratz, Emil 29
 Gratz, Hermann 29
 Gratz, Hermine 29
 Gratz, Johann Matthias 28
 Gratz, Lorenz
 Gratz, Ludwig 29
 Gratz, Matthias (Gratz Gusztáv ükapja) 28
 Gratz, Matthias (Gratz Gusztáv nagyapja) 28, 29
 Gratz, Rudolf (első) 29
 Gratz, Rudolf 29
 Gratz, Samuel 28
 Gratz, Susanne 29
 Gratz, Theodor 29
 Gratz, Wilhelm 29
 Griger Miklós 323
 Grillparzer, Franz 39
 Groisz Gusztáv 44
 Grósz András 6, 11, 337, 360, 426, 455
 Gulyás Pál 458
 Gustav Adolf, II., svéd király 32
 Gündisch Guido 333, 339, 340, 345, 383, 427
 Günther Péter 304
 Günther, Ernst 139
 Günther, Susanne 29
 Günther, Wilhelm 29
Gy
 Gyarmati Angéla 457
 Gyarmati György 22, 126, 163, 433, 434, 437, 455, 457
 Gyulai Anna 35
 Gyulai Zoltán 34
 Gyurgyák János 376, 377, 455
H
 Hackenberger Konrád 383
 Hadik János 295
 Hahlweg, Werner 155, 456
 Hajós Béla 39
 Hajós Kornélia (Lili) (Haitsch Gyuláné) 34, 163
 Hajós László 34
 Haller István 286
 Haller Károly 44
 Hambuch Vendel 454
 Hamvas József 47
 Hanák Péter 458
 Hanauer István 330
 Hantos Elemér 311, 314, 460
 Harkányi Ede 107
 Harkányi János 124
 Harrach, Ottokar 234

- Harrer Ferenc 80, 87, 88, 96, 101, 106, 456
 Hartig, Leopold 213
 Hasselblatt, Werner 395, 396
 Hatvany József 124
 Hatvany Lajos 162
 Hatvany-Deutsch Sándor 165, 118
 Haubrich József 197
 Hauenschild osztrák követségi titkár 205, 254
 Haupt-Stummer Lipót 118
 Hédervári Lehel 189
 Hegedüs Lóránt 60, 61, 64, 65, 75, 102, 104, 106, 107, 117, 118, 124, 133, 134, 144, 147, 148, 185, 186, 223, 224, 247, 314, 432, 433, 451
 Hegedüs Pál 243, 273, 274, 278
 Heimbürg, a német
 Külgügyi Hivatal tisztviselője 384
 Heinrich Ferenc 193
 Hencz Károly 246
 Henrik (IV.) német római császár 40
 Henrik (V.) német római császár 40
 Herczeg Béla 48
 Herczeg Ferenc 90
 Herepei Iván 46
 Hérodotosz 39
 Hertling, Georg von 155, 157, 184
 Hertzl Tivadar (Theodor) 111
 Heß, Rudolf 360, 361, 413, 417
 Hitler, Adolf 13, 319, 322–324, 360, 361, 389, 408, 417, 422, 454, 462
 Hodža, Milan 319, 366, 367, 374, 375
 Hoffman, Franz 37
 Hoffmann, Max 154, 155, 456
 Hoffmansthal, Hugo 111
 Hohenberg Miksa 323
 Hohenlohe-Schillingfürst, Gottfried von 157, 175
 Hohler, Sir Thomas Beaumont 197, 281
 Hóman Bálint 101, 325, 418
 Homérosz 39
 Hornbostel, Theodor 260
 Horthy Miklós 197, 203, 213, 215, 216, 224, 227, 241–243, 245, 246, 251, 262, 264–267, 277, 278, 280, 281, 291, 293, 295, 297, 306, 321, 326, 363, 382, 388, 456, 462, 465
 Horváth Zoltán 66, 107, 109, 456
 Hory András 245
 Hotowetz, Rudolf 234
 Höger ezredes 213
 Hösch, Edgar 461, 462
 Hötendorf, Franz Conrad von 184
 Hubai László 453
 Huber János 407
 Huber Mátyás 383
 Huber vezérőrnagy 213, 214
 Hubner, Alice 439
 Hubner, Karl 436, 439
 Hubner, Martin 24, 100, 116, 126, 134, 147, 153, 162, 166, 173, 194, 224, 287, 304, 365, 381, 437, 439, 440
 Hubner, Peter 439
 Hufnagel Ferenc 351
 Hugelmann, Karl G. 208
 Hugo, Victor 39
 Hugonnai Vilma 50
 Hunyady József 270
 Huß Richárd 391, 393–397, 399–403, 406, 408–410, 413–415, 418–420
 Huszár Károly 193, 213, 308
I
 Ibsen, Henrik 41
 Illés Jenő 68
 Illés József 60, 61, 101, 102
 Imre Sándor 8, 44, 45, 48, 56, 456
 Imrédy Béla 377, 378, 419, 422, 437
 Ippen, Theodor 174, 209

- Irinyi Károly 131, 144, 456
 Isbert, Otto-Albrecht 356, 357
 Izabella királyné 38
J
 Jacobi Andor 81
 Jancsó György 44
 János Zsigmond erdélyi fejedelem 38
 Jászi Oszkár 60–65, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 83, 84, 87, 88, 90, 91, 96, 98, 100–105, 107–109, 132, 187, 458
 Jászi Viktor 61
 Jekel Péter 351
 Jekeli Karolina 35
 Jekeli Károly 35
 Jekeli Sámuel 35
 Joannovics főkonzul 149
 Johannes német miniszteri igazgató 172, 173
 Jókai Jolán 117
 Jókai Mór 46, 117
 Józán Miklós 39
 József főherceg (Habsburg) 193
 Judik József 437
 Juhász Gyula 236, 292, 294, 295, 301, 306, 311, 370, 375, 423, 432, 456, 465
 Jungerth-Arnóthy Mihály 292, 294, 295, 456
K
 K. Farkas Klaudia 378, 457
 Kabós Ferenc 124
 Kahr, Gustav von 215, 216
 Kajtár Mária 452, 453, 460
 Kállay Béni 75, 76
 Kállay Miklós 432, 433
 Kallós Pál 465
 Kamenyev, Lev Boriszovics 159, 240
 Kanzler, Rudolf 215
 Kánya Kálmán 117, 217, 243, 247, 275–279, 294, 340, 350, 354, 365, 375, 389, 390, 395–397, 400, 416–418
 Kanyaró Ferenc 43
 Karafiáth Jenő 369
 Kárász Artúr 437
 Kardos József 282, 283, 323, 457
 Károly osztrák császár és magyar király (I., ill. IV.), Habsburg 21, 23, 149, 150, 152, 153, 165, 182–184, 230, 237, 241–245, 247, 248, 251, 261, 263–272, 275–279, 281–283, 286, 287, 291, 302, 309, 351, 444, 445, 454, 461
 Károlyi Gyula 192, 315, 319–321, 352, 353, 358, 359, 446, 458
 Károlyi József 298, 323
 Károlyi Mihály 67, 131, 187, 364, 373, 462
 Károlyi Sándor 88
 Karsai Elek 215, 241, 245, 255, 270, 271, 278, 456, 457
 Katona Jenő 324
 Kégl János 61, 75
 Kelemen Kornél 369
 Kemény G. Gábor 115, 457
 Kenessey Béla 341
 Kenéz Béla 60, 61, 75, 369
 Kerekes Lajos 202, 213, 214, 216, 218, 219, 221, 230, 237, 244, 245, 259, 260, 453, 457
 Keresztes-Fischer Ferenc 343, 435
 Kertész István 434, 436, 437, 457
 Khuen-Héderváry Sándor 217, 246, 434
 Kinszky Ulrich 323
 Kiss János 29
 Kiss Menyhért 457
 Klebelsberg Kunó 10, 101, 330, 343, 347

- Klein osztrák titkos tanácsos 137
 Klupathy Antal 44, 51
 Kodar őrnagy 213
 Koerner (Körner),
 Paul Ernst von 165, 175–178
 Koffler Károly 120, 136
 Kollár, Ján 202
 Kolontári Attila 293
 Kolosváry Bálint 46, 59, 62, 68
 Kolosváry Sándor 44
 Komin János 61, 62
 Komjáthy Miklós 460
 Komócsy István 10
 Konrádi Dániel 48
 Korbuly Emil 48
 Kornfeld Móric 136, 139
 Kornis Gyula 324, 426, 431, 451
 Korodi, Lutz 99, 116
 Korvin Ottó 197
 Kosáry Domokos 7, 434
 Kossuth Ferenc 97
 Kotzebue, August von 28
 Kovács Endre 300, 307, 308,
 314–316, 319, 366, 367, 457
 Kovács tábornagy 214
 Kováts Ferencz 27, 457
 Kozáry Andrea 22, 437, 457
 Kozma Miklós 192, 243, 251, 275,
 317, 390, 397, 409, 449, 457
 Köhler, Heinrich 385, 386, 393
 König Antal 334, 351, 395, 415, 419
 Köpke, Gerhard 340
 Kővágó József 438
 Kövess Hermann 213
 Kövics Emma 305, 310, 317, 457
 Krahls huszárkapitány 215
 Kramař, Karel 234
 Kraus, Karl 111, 464
 Kray István 269, 281
 Krejcsi Rezső 90
 Krenner Miklós 47, 48
 Kriege, Johannes 158
 Kristóffy József 65, 89–91, 96, 97,
 101–107, 457
 Krofta, Kamil 374
 Kubovics Márta 34
 Kun Béla 293
 Kun Miklós 464
 Kuncz Ignác 44
 Kunfi Zsigmond 74
 Kunschak, Leopold 214
 Kußbach Ferenc 351, 386–389,
 391–395, 398
 Kühlmann, Richard 154, 155,
 157–161, 165, 175, 178, 457
 Kühne, Adolf 37
 Kühne, Andor 37
 Künzel, Franz 418
 Kürthy Lajos 145
L
 L. Nagy Zsuzsa 313, 320, 321, 323,
 363, 364, 372, 373, 378, 381, 433,
 435, 458
 Ládai István 101
 Lajos (I.) (Anjou) magyar király 31
 Lakatos Sára
 mint Csizmadia-Lakatos Sára
 Lánchy Gyula 80, 90
 Lánchy Leó 90, 139
 Lang Heinrich 30
 Láng Lénárt 421
 László Ferencz 48
 Laval, Pierre 305
 Léber Lajos 405, 421
 Lehár Antal 190, 241–245, 253, 355,
 267–269, 271–276, 458
 Leibbrandt, Georg 397
 Leipziger Vilmos 118
 Lejhanec, Václav 233
 Lenin, Vlagyimir Iljics 154
 Leopold Lajos 81
 Lepold Antal 278, 458

- Lessner Richárd 72, 98, 101
 Liechtenstein, Johannes 213, 214
 Lindeck-Pozza, Irmitraut 217
 Lindeiner-Wildau,
 Hans-Erdmann von 340
 Lindley, Francis Oswald 197
 Lindner Gusztáv 44
 Lingauer Albin 241
 Litván György 62, 65, 71, 72, 74, 75,
 83–85, 88, 96, 103, 110, 458
 Litvinov, Makszim
 Makszimovics 239, 292, 296, 297
 Livius, Titus 39
 Loesch, Karl von 339
 Lohberger, Erika 439, 440
 Lohberger, Hedwig 439
 Lohberger, Helmut 439
 Lohberger, Karl 436, 439
 Lohberger, Wolfgang 439
 Lorenz József 270, 281
 Lovászy Márton 193
 Lőrincz Zsuzsa 451
 Ludendorff, Erich 158, 161, 215, 227
 Lukács László 121, 123
 Lukacs, John 107, 110, 452, 458
 Lukáts Adolf 44, 57
 Lukinich Imre 431
 Lunzer vezérőrnagy 213
 Lurtz, Karl 99, 116
 Lusensky, Franz 178
 Luther Márton 5, 30, 32, 33
M
 Macartney, Carlile Aylmer 333, 334,
 458
 Macaulay, Thomas Babington 41
 MacDonald, James Ramsay 295, 372
 Mackensen, Hans Georg von 384,
 386, 392, 395, 396, 398, 401, 403,
 407, 416, 417
 Madarassy-Beck Gyula 314
 Madzsar József 104
 Majláth József 65
 Major Zoltán 452
 Makkai László 43, 44, 48, 49, 458
 Makoldy Győző 457
 Maljavec őrnagy 213
 Mályusz Elemér 356, 357
 Maniu, Julius 309
 Manninger Vilma 34
 Mannsberg báró 34, 57
 Marchet, Gustav 135, 137
 Marchut Réka 6
 Marghiloman, Alexandru 165, 166
 Marinković, Vojislav 306
 Marković, Lazar 306, 307
 Márkus László 313, 315, 320, 382,
 458, 459
 Marx, Karl 68, 78, 81, 105
 Masaryk, Jan 319
 Masaryk, Tomáš G. 233, 234,
 236, 308
 Masirevich Szilárd 230, 253, 255,
 257, 258, 260, 292
 Matlekovits Sándor 131, 143, 155
 Matsch, Erwin 147, 438, 459
 May, Karl 438
 Mayr, Michael 220, 221, 227, 228,
 253, 257
 Meckling, Ingeborg 164, 459
 Méhely Lajos 395
 Meliaris Béla 61
 Melle Károly 61
 Melzer, Wilhelm 99, 112
 Méray-Horváth Károly 96, 97, 101,
 107, 457
 Meskó Zoltán 246
 Messner, osztrák ellenálló 434
 Mészáros Klára 458
 Mezőssy Béla 150
 Mihály Gyula 48
 Mikes János 6
 Miklas, Wilhelm 368

- Miklós Andor 381
 Mikó Imre 327, 328, 398, 459
 Mikszáth Kálmán 30
 Miletić, Svetozar 70
 Millerand, Alexandre 227–229
 Mittag-Lenkheim, Rudolf 138
 Molnár József 96, 459
 Mózes András 39
 Mussolini, Benito 307, 321
 Mühl Henrik 399, 401, 403, 407
 Müller báró nagykövet 162
 Müller, Eva 30
 Münz, Sigmund 292
N
 Nagy F. Géza 36
 Nagy F. Jolán 36
 Nagy F. Károly 35, 36
 Nagy F. Károly, ifj. 36
 Nagy Ferdinánd Károly 35
 Nagy György 34
 Nagy Gyula 39
 Nagy Ilonka 36
 Nagy István, id. 34, 35
 Nagy István, ifj. 34
 Nagy Mihály 34
 Nagy Miklós
 Nagy Pál 34
 Nagy Rózsa 35
 Nagy Terézia 35
 Naményi Ambrus 118
 Naumann, Friedrich 130, 137,
 138, 456
 Návay Lajos 124, 145, 147, 185
 Navratil Ákos 61, 147
 Nemes Dezső 456
 Neugeboren, Emil 99
 Neurath, Konstantin 417
 Neuschloss Ödön 118
 Neuschloss Marcell 65
 Niamešny Mihály 60–62
 Ninčić, Momčilo 306
 Nitsch Máttyás 334
 Nowak, Karl Friedrich 456
Ny
 Nyiredy Géza 39
O, Ó
 Oberth, Karl 99
 Ofenheim gyáripáros 191, 192
 Oldenborgh-Boom, Anita van 439
 Ormos Mária 6, 202, 213, 241, 244,
 245, 258–261, 267, 268, 270, 278,
 310–312, 315–317, 366, 376, 459
 Orosdy Fülöp 100
 Ország Róbert 136
 Ostenburg Gyula 262, 263, 266–268,
 271, 272, 275, 276, 278
 Ottlik György 432
 Ottó főherceg (Habsburg) 277, 283,
 284, 323
 Ottrubay Károly 274
 Óvári Kelemen 44
P
 Paál Vince 5, 13, 14, 22, 23, 101,
 154, 161, 212, 326, 358, 359, 426,
 449, 455, 459
 Paasche, Heinrich 134, 137, 142
 Paczolay Péter 63, 460
 Pallai László 311, 460
 Pallavicini Ali 269
 Pallavicini György 189–191, 193,
 194, 197, 236, 239, 460
 Pamlényi Ervin 460, 465
 Panos Alajos 227
 Pap Dávid 61
 Papiniu, Ion N. 165
 Pasek Ferenc 269

- Pataky Tibor 347, 383, 386, 388, 396,
 397, 399, 400, 416–418
 Pechár Gusztáv 232
 Peielle Istvánné 48
 Pekár Károly 68
 Peller Izor 48
 Perlaki György 313
 Pestalozzi, Johann Heinrich 39
 Pesthy Pál 291, 360
 Péterfi Dénes 39
 Péterfi Lajos 39
 Pethő Sándor 314, 379
 Petrovics Elek 60
 Petrovskij
 észtországi szovjet követ 297
 Peyer Károly 369, 435
 Pfeiffer, F. A. 452
 Pikler Gyula 65–67, 90,
 102–105, 107
 Pilsudski, József 365
 Pintér (Binder) László 360, 383,
 387–389, 391, 392, 405, 416, 420,
 421–424
 Pisztory Mór 44
 Plener, Ernst 139
 Plutarkhosz 39
 Pogatscher, Rudolf 258
 Pók Attila 63, 64, 66–68, 72–74, 84,
 85, 107, 109, 460
 Pokorny Hermann 154, 155, 460
 Polcz Rezső 48
 Politzer Zsigmond 65, 451
 Polónyi Géza 132
 Popovics Sándor 152, 177, 305
 Pritz Pál 14, 24, 326, 338, 361, 366,
 367, 452, 453, 456, 460
 Prónay Pál 215, 241, 460
 Pulszky Ágost 65, 68
R
 Rác Gyula 90
 Radvánszky Antal 432
 Raffay Ernő 163, 164, 460
 Rajniss Ferenc 308
 Rákosi Jenő 65
 Rakovszky István 265, 267–274, 276,
 278–282, 291
 Rakovszky Iván 330
 Ránki György 367, 458, 460, 465
 Rass Károly 48
 Rassay Károly 301, 320, 363–365,
 369, 381, 421, 435
 Rauchensteiner, Manfred 153, 163,
 164, 461
 Reich Árpád 217, 218
 Reinhold Béla 48
 Reisner Ferenc 241, 461
 Renner, Karl 196, 198–201, 204–207,
 210, 211, 217, 218, 457
 Révai Sámuel 101
 Réz Mihály 208
 Richter német helyettes-
 államtitkár 173
 Ries István 437
 Riesser német titkostonácsos 138
 Róbert Károly
 magyar király (Anjou) 31
 Roedern, Siegfried von 157
 Roediger, Konrad 361, 384, 385, 397
 Romsics Ignác 24, 189, 191, 237, 294,
 295, 297, 301, 303, 306, 309, 312,
 340, 363, 372, 373, 461
 Rónai András 434
 Rónay Elemér 99
 Ronge, Maximilian 213
 Rotteck, Karl 42
 Rudai Rezső 48, 461
 Rudolf trónörökös (Habsburg) 40
 Rupert Rezső 381
 Rust, Bernhard 422

- Teleki Pál 189, 193, 198, 199, 215, 216, 219, 221, 223, 224, 233, 234, 237, 238, 241–243, 246, 247, 250, 251, 284, 331, 349, 354, 382, 432, 445, 462
- Teleky Sámuel 101
- Téleszky János 149, 155
- Teller Miksa 61, 84
- Teutsch, Friedrich 99
- Thán Károly 275
- Tilkovszky Loránt 23, 24, 36, 304, 327, 337, 338, 340, 341, 343–345, 347–349, 351, 353, 354, 357–361, 384, 386, 389, 390, 392, 393, 395–397, 400–402, 404–406, 408, 410–413, 415–420, 426, 433, 462–465
- Till, Johanna 457
- Tisza István 71, 72, 88, 89–93, 116, 126, 131, 138, 145, 147, 149–152, 155, 162–165, 168, 182–186, 285, 379, 427, 464
- Tisza Kálmán 40, 69, 70
- Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 68
- Tomcsányi Vilmos Pál 247
- Tóth Endre 233–235, 237, 464
- Tőkéczi László 299, 464
- Török Árpád 401, 402
- Török Pál 324
- Trauschenfels, Emil von 99
- Trebitsch-Lincoln, Timóteusz Ignác 203, 215, 464
- Trefort Ágoston 50
- Trockij, Lev Davidovics 153–156, 159–162, 464
- Túri Béla 228
- Tusar, Vlastimil 233
- Tüske Ferenc 48
- Twardowski, Fritz 399, 405
- Tyler, Royall 433
- Udvary Sándor 48
- Uexküll-Güldenband, Ferdinand 410
- Ugron Gábor 73, 91, 150, 323
- Ujlaki József 462
- Ujváry Dezső 460
- Ulár Pál 39
- Ullein-Reviczky Antal 432
- Unger, Michael 29
- Unger Mária 29
- V
- Vágó József 136
- Vajda-Voevod János 41
- Vajda-Voevod Sándor (Alexandru) 41
- Vályi Gábor 44
- Vámbéry Ármin 90, 101
- Vámbéry Rusztem 60, 61, 65, 101, 314, 315, 364, 446
- Váradi Szilvia 311, 464
- Varga F. János 62, 71, 75, 83, 84, 88, 96, 103, 458
- Vásárhelyi István 437
- Vásárhelyi Miklós 382, 459
- Vasari, Emilio (Csonka Emil) 298, 464
- Vass József 241, 274
- Vass Miklós 48
- Vázsonyi János 323, 364
- Vázsonyi Vilmos 91, 96, 150, 152, 182, 193, 271, 280, 281
- Végváry Ferenc 462
- Veigelsberg Hugó (Ignotus) 61, 65, 101
- Vermes Gábor 131, 144, 152, 164, 464
- Verne, Jules 39
- Vészi József 65, 90, 101
- Viczián János 458
- Vígh Károly 295, 464
- Vigyázó Ferenc 61, 62

- Viktor Emánuel (III.) olasz király 368
- Villani Frigyes 209, 258
- Virág Ferenc 343
- Voinovich Géza 431
- Vörnle János 190, 191, 192, 464
- Vulfszon, a bécsi szovjet kereskedelmi képviselő vezetője 296

W

- Walko Lajos 315, 316, 354
- Wallenberg, Raoul 439
- Watson, Seton 305
- Weidinger Melinda 354, 464
- Weidlein, Johann 22, 386, 391, 398, 408, 411, 416, 422, 464
- Weigel, Hans 111, 464
- Weinmann, Maria Susanna 27
- Weinrich Rudolf 33
- Weinzettel, Therese 28
- Weis Jenő 68
- Weiskirchner, Richard 137, 219
- Weiss Bertold 118
- Weiss Fülöp 289
- Weiss Jenő 61
- Weiss Manfréd 118
- Wekerle Sándor 47, 89, 97, 117, 132, 139, 140, 145, 152, 165, 175, 182, 183, 379, 455
- Welcker, Carl Theodor 42
- Welckeck, Johannes von 332, 333
- Werkmann, Karl von 241–244, 264–266, 275, 464, 465
- Werkmeister, Karl 405
- Werner Rezső 44
- Wesner, Franz 464
- Wickenburg Márkus 149
- Wieland, Christoph Martin 39
- Wieser, Friedrich 175
- Wiesner, Friedrich 213, 218
- Wiesner, Karl 323
- Wild György 48

- Wild József 330, 334, 341
- Wildner Ödön 68, 72, 74, 96, 98, 101, 103, 105
- Wimmersberg osztrák–magyar miniszteri tanácsos 176
- Wirthné Diera Bernadett 455
- Wlassics Gyula 66, 67, 149, 450
- Wodianer Antal 432
- Wolf, Julius 139
- Wolff Károly 283
- Wolfner Pál 80, 84, 102, 104–106, 108
- Wolfner Tivadar 118
- Wutzlhofer, Johannes 216

X

- Xenophón 39

Z

- Zechmeister Hedwig 34
- Zeis ezredes 213
- Zichy Aladár 150
- Zichy Géza Lipót 189
- Zichy János 283, 323
- Zigány Zoltán 68, 72, 101, 105, 106
- Zimmer Ferenc 462
- Zimmermann, Elisabeth 30
- Zita magyar királyné 297
- Zola, Émile 68
- Zöllner, Erich 27, 219, 465
- Zweig, Stefan 111

Zs

- Zsakó Andor 34, 240
- Zsakó Andor, ifj. 150, 438
- Zsakó Lenke 149
- Zsiga Tibor 189, 192, 259, 260, 465
- Zsigmond (Luxemburgi) magyar király 31
- Zsombor Géza 96

X 273957

A sorozatban korábban megjelent kötetek

- Koltay András – Lapsánszky András (szerk.): *A médiaszabályozás kommentárja* (2011)
- Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog* (2012)
- Koltay András (szerk.): *Hungarian Media Law* (2012)
- Ben H. Bagdikian: *Az új médiamonopólium* (2012)
- Cass R. Sunstein: *Republic.com 2.0* (2013)
- Paál Vince (szerk.): *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010* (2013)
- Robert W. McChesney: *Mi a baj a médiával? Az Egyesült Államok médiapolitikája a 21. században* (2013)
- Koltay András (szerk.): *A gyűlöletbeszéd korlátozása Magyarországon. Alkotmányos és jogalkalmazói megközelítések, európai kitekintéssel* (2013)
- Koltay András: *Freedom of Speech: The Unreachable Mirage* (2013)
- Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932* (2013)
- Owen M. Fiss: *Megosztott liberalizmus. A szólásszabadság és az államhatalom sokféle arca* (2013)
- David Croteau – William Hoynes: *A média mint üzlet. Nagyvállalati média és közérdek* (2013)
- Lányi András – László Miklós (szerk.): *Se vele, se nélküle? Tanulmányok a médiáról* (2014)
- Perry Keller: *Európai és nemzetközi médiajog. Liberális demokrácia, kereskedelem és az új média* (2014)
- Koltay András (szerk.): *Media Freedom and Regulation in the New Media World* (2014)
- Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején* (2014)
- Csehi Zoltán – Koltay András – Navratyil Zoltán (szerk.): *A személyiség és a média a polgári és a büntetőjogban – az új Polgári Törvénykönyvre és az új Büntető Törvénykönyvre tekintettel* (2014)
- Lee C. Bollinger: *A toleráns társadalom. Korlátlan, erőteljes és szélesre nyitott* (2014)

- Frederick Schauer: *A demokrácia és a szólásszabadság határai. Válogatott tanulmányok* [szerk.: Koltay András] (2014)
- Koltay András – Nyakas Levente (szerk.): *Magyar és európai médiajog* (új, átdolgozott kiadás, 2015)
- James Curran – Jean Seaton: *Hatalom felelősség nélkül. A sajtó, a műsorszolgáltatás és az internet Nagy-Britanniában* (2015)
- Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 2.* (2015)
- Denis McQuail: *A tömegkommunikáció elmélete* (2015)
- Koltay András (szerk.): *Comparative Perspectives on the Fundamental Freedom of Expression* (2015)
- Paál Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989* (2015)
- John Durham Peters: *A mélység tornácán. Szólásszabadság és liberális hagyomány* (2015)
- Menyhárd Attila – Gárdos-Orosz Fruzsina (szerk.): *Személy és személyiség a jogban* (2016)
- Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (2016)
- Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 3.* (2016)
- Robert A. Kahn: *A gyűlölet szabadsága – amerikai és európai perspektívák* (2016)
- Paul Kearns: *A művészet szabadsága. Esszék a jogi cenzúra és a kultúra kapcsolatáról* (2016)
- James Curran: *Média és demokrácia* (2016)
- Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 4.* (2017)
- Eric Barendt: *A tudomány szabadsága és a jog* (2017)
- Reményi Édua – Koltay András (szerk.): *A szólásszabadság káprázata. A szólásszabadság brit, amerikai és francia klasszikusainak szöveggyűjteménye* (2017)
- Robert C. Post: *A szólásszabadság amerikai hagyományának magyarázata. Joggyakorlat alkotmányos értékek és a társadalmi kontextus ölelésében* (2017)
- Koltay András (szerk.): *Balás P. Elemér emlékkönyv. Tisztelgés és antológia sajtójogi, szerzői jogi és személyiségi jogi műveiből, halálának 70. évfordulóján* (2018)
- Koltay András – Landi Balázs (szerk.): *Lábady Tamás – Megtartott szó. Válogatott jogi tanulmányok* (2018)

Gratz Gusztáv (1875–1946) a XX. század első fele magyar történelmének jelentős német származású személyisége, aki a politikában és a gazdasági életben egyaránt fontos szerepet játszott, valamint publicistaként és történetíróként is maradandót hagyott hátra. Összesen csaknem harmadszázadon át volt országgyűlési képviselő. Az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztériumának osztályfőnökeként 1917–1918-ban részt vett a breszt-litovszki és a bukaresti béketárgyalásokon. 1917-ben pénzügyminiszter, 1921-ben külügyminiszter volt. Tagja volt a bécsi magyar Antibolsevista Comiténak, majd Magyarország első bécsi követe lett. 1921-ben IV. Károly király bizalmasaként a restaurációs kísérletek egyik kulcsszereplője volt. A két világháború között politikusként, gazdasági szakemberként és publicistaként egyaránt a Monarchia utódállamaiban együttműködéséért szállt síkra. 1912-től 1917-ig a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvezető igazgatói posztját töltötte be. A két világháború között több tucat iparvállalat igazgatótanácsában volt tag. Újságírói pályáját a kolozsvári *Erdélyi Naplónál* kezdte, majd többek között a *Pester Lloyd* és a bécsi *Neue Freie Presse* munkatársa, a *Pesti Napló* utolsó főszerkesztője. A *Husadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója, a folyóirat első szerkesztője. Publikációinak száma mintegy félezerre rúg. A Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének elnökeként másfél évtizeden át a hazai német kisebbség és a magyarság harmonikus együttműködéséért munkálkodott. Magyarország német megszállása után liberális, náciellenes, „zsidóbarát” nézeteiért a mauthauseni koncentrációs táborba deportálták. Gratz Gusztávról ez idáig nem született monografikus feldolgozás. A kötet ezt a hiányt kívánja pótolni.

Wolters Kluwer

Mert fontos, hogy jól döntsön!

Paál Vince

A politika és a publicisztika vonzásában

Gratz Gusztáv pályafutása

 Wolters Kluwer